

Archaeo-
logiai
Értesítő

AKADÉMIAI KIADÓ • BUDAPEST

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

Megjelenik Budapesten félévenként

III. kötet (teljes sorozatban) 1984

Megindításának éve: 1868

Előfizetési díj egy évre 120 Ft

Szerkesztő:

FÜLEP FERENC

A szerkesztő bizottság tagjai:

BARKÓCZI LÁSZLÓ, B. BÓNIS ÉVA, HOLL IMRE, KALICZ NÁNDOR, KOREK JÓZSEF, KOVRIG ILONA

Technikai szerkesztő:

B. BÓNIS ÉVA

Felelős kiadó:

AKADÉMIAI KIADÓ

Szerkesztőség: 1088 Budapest, Múzeum körút 14—16. (Nemzeti Múzeum) Telefon: 130—678

Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, 1363 Budapest, Alkotmány u. 21. Telefon: 111-010

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók

az Akadémiai Kiadó (V., Alkotmány u. 21.) Terjesztési Osztályán

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Jerem Erzsébet—Facsar Géza—Kordos László—Krolopp Endre—Vörös István</i> : A Sopron-Krautackeren feltárt vaskori telep régészeti és környezetrekonstrukciós vizsgálata. II.	3
<i>H. Vaday Andrea</i> : A bagi lelet. Újabb adat a későszarmata besimított kerámia kérdéséhez	25
<i>Kovács László</i> : A Kárpát-medence IX—X. századi francia pénzei és a kiskunfélegyházi sírlelet	36

KÖZLEMÉNYEK

<i>Oravecz Hargita</i> : Az alföldi vonaldíszes kerámia leletei Alattyán-Kiskert lelőhelyen	52
<i>Fekete Mária</i> : Adatok a koravaskori ötvösök és kereskedők tevékenységéhez	68
<i>K. Végh Katalin</i> : Császárkori telep Észak-Magyarországon	92
<i>Gabler Dénes</i> : Terra sigillaták az aquincumi canabae északi részén feltárt épületmaradványokból	109

SZEMLE

<i>Nagy Tibor</i> : Kádár Zoltán köszöntése	118
<i>Tóth Endre</i> : Jakabffy Imre 70 éves	119
<i>S. N. Skomal</i> : Bronzkor előtti társadalmi rendszerek Európában (Összefoglalás)	119
<i>Kovács Tibor</i> : Eredmények és tendenciák a múlt és jelen bronzkori kutatásában	127
<i>T. Bíró Katalin</i> : Beszámoló az 1984-ben Plovdivban megrendezett III. Petroarchaeologiai Szeminárium munkájáról	137
<i>Gabler Dénes</i> : Beszámoló a Rei Cretariae Romanae Fautores 1984. évi XIV. kongresszusáról (Oxford—London)	138
<i>Kiss Ákos</i> : A IV. nemzetközi mozaikkollokvium Trierben 1984-ben	138
<i>F. Petres Éva</i> : A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat régészeti tevékenysége az 1984. évben	139

ARCHAEO LOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

VOL 112.

1985. 1. SZÁM

112. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1985

A SOPRON-KRAUTACKEREN FELTÁRT VASKORI TELEP
RÉGÉSZETI ÉS KÖRNYEZETREKONSTRUKCIÓS VIZSGÁLATA II.

Korai La Tène kor (LT/B)
251. ház (7. kép 2)

Téglalap alakú, DK-i oldalán kissé kiszélesedő 4,6×2,8 m-es kis ház egy belső cölöplyukkal. A teknő alakú kiásás alja csaknem teljesen vízszintes, átlagos mélysége 30 cm, csupán a K-i oldalon levő cölöpszerű kisebb gödörnél 42–44 cm.

A betöltésben igen sok kerámia és állatsont volt. A padlószint felett, a ház középső részén egy tálon szarvasmarhakoponya feküdt, körülötte faszénmaradványokkal.

A ház felszereléséhez tartozott egy 31 cm hosszú, kerek átmetszetű vashuzalból készült, egyik végén elkalapált és horogszerűen visszahajló, másik végén hegyes tárgy — vasnyárs? — (18. kép 12), továbbá vasár, vaskapocs (18. kép 1, 5) egy szegecselt nyelű, ível hátú, nagyobb vaskés (18. kép 8) és még néhány nehezen meghatározható vastöredék (18. kép 2—3, 7). Egy kisebb és nagyobb orsógomb és két agyagnehezék (18. kép 6, 9, 10—11) mellett külön is figyelmet érdemel egy koponyatetőből készült, átfűrt amulett (18. kép 4), melyről a belső oldalon és a lyuknál levő kopásnyomok alapján megállapítható, hogy hosszabb ideig felfüggesztve viselték.

A kerámia együttesbe kihajló peremű, talpkorongos palackok (19. kép 1, 3, 17—18), S-profilú, kettős árkolással, vagy plastikus bordával díszített tálak (19. kép 2, 4, 7—8), mélyen ülő hasú kis bögrék (19. kép 5) tartoztak, valamennyi korongon készült, a korai kelta temetők leletanyagából jól ismert típus.⁶⁸ Két pecsételt díszítésű táltöredék (18. kép 13, 15) és egy külső oldalán pecsételt válltöredék (18. kép 14) is fejlett LT/B időszakra utal.⁶⁹ A főzőedényeket a grafitos fazekak képviselik, még egyikén sincs seprűs díszítés, viszont a nyak és váll közötti sávot a korábbi

plastikus bordának megfelelő helyen pecsételt vagy bevagdalt minta díszíti (19. kép 9—10, 12—13).⁷⁰

A ház igen alacsony példányszámú malakológiai anyaga mennyiségileg nem értékelhető. A *Pupilla sterri* jelenléte és a *Vallonia costata*-nak a *V. pulchella*-hoz viszonyított magasabb száma miatt a löszanyag hozzákeveredésével itt is számolni kell.

A 270. ház kitöltésével nagymértékben azonos, természetes talaj áthalmozásával keletkezett anyag.

A ház betöltésének felső rétegében dominánsan a kiskérődző maradványok voltak, innen került elő 10 juvenilis sertés 18 fibulája is; kisebb számban fordul elő a szarvasmarha, ló és a kutya. A csontok nagy részének lokálisan égett, és ragadozók által rágott felületei vannak.

A középső rétegben dominánsak a szarvasmarha-maradványok, kevesebb volt a kiskérődző, sertés, ló és a kutya maradványa. Innen származik egy tyúk égett femurja és egy juvenilis kőszáli kecske (*Capra ibex*) jobb oldali metacarpus dist. epiphysise is.

A legalsó rétegben és a padlószinten szarvasmarha és kiskérődző maradványok voltak. Itt feküdt egy kifejlett szarvasmarhakoponya is, melynek condylus occipitaléját a nyakról való eltávolításkor körbe lefaragták. A lelet primer felhalmozódású konyhahulladék.

A szarvasmarhák közül 1 infantilis, 1 juvenilis, 1 maturus; a kutya és a tyúk adultus korú.

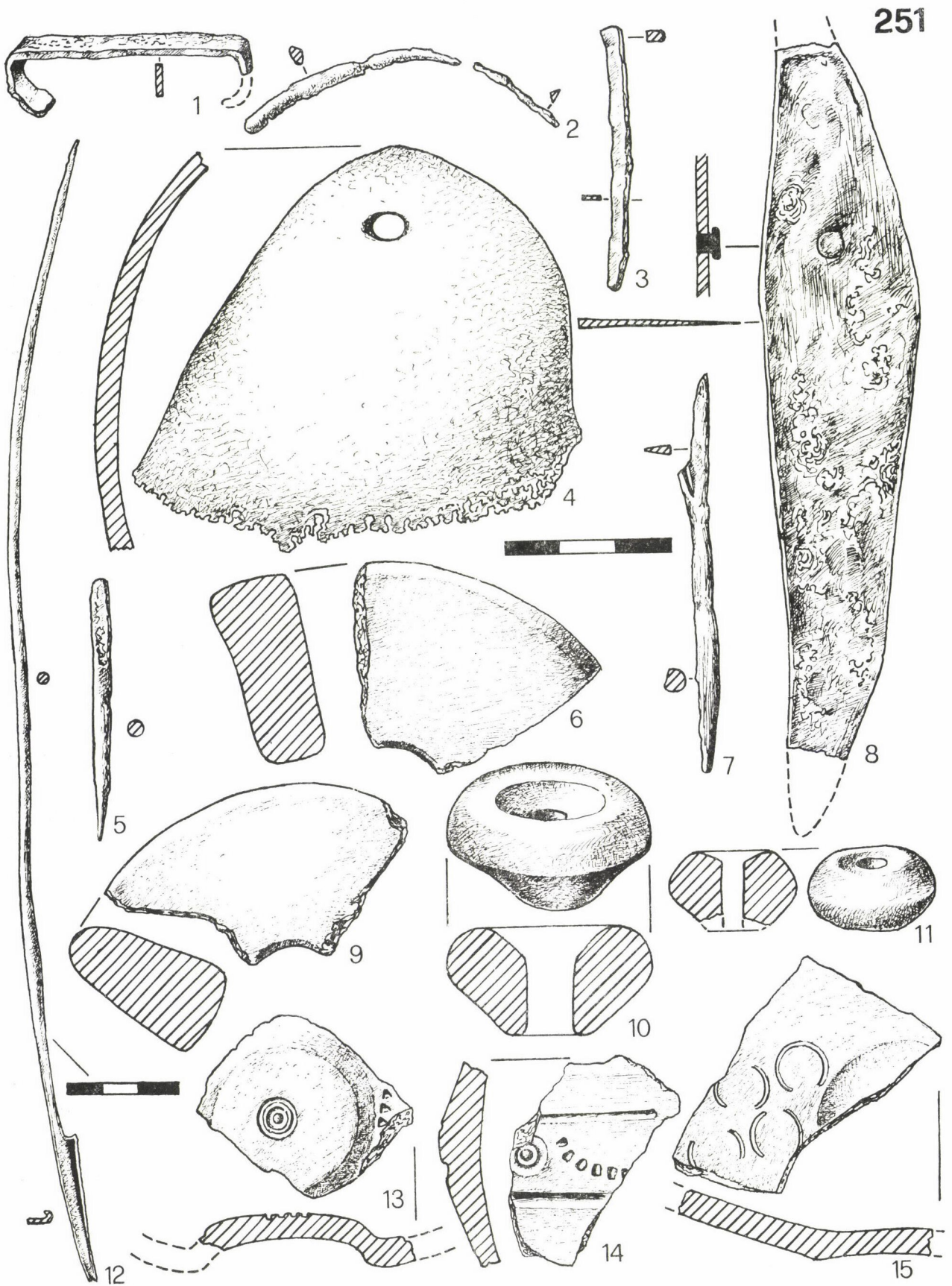
Botanikailag a lelet négy minta alapján jellemezett. A mintákban csak kultúreredetű, termesztett növények (gabona, hüvelyes) magjai és termései találhatók. A leletben a búza súlyozottabb, tömegesebb az árpánál. A borsó esetében a szögletes alak és a ráncos felület a feltűnő. Ez megegyezik a korabeli, Szlovákiából közölt leletjellemzőkkel.⁷¹ A feltételeken uborkának meghatározott magot itt is hiányos darab képviseli. Mivel sem az eredeti növényzetre, sem a gyomnövényzetre utaló összetevő nincs a mintákban, ezért arra lehet következtetni, hogy a vizsgált objektumot (kultúrszintet) rövid ideig használták.

⁶⁸ Hunyady I., Kelták a Kárpát-medencében. Diss. Pann II. 18. Bp., 1944. 127—128, 134—135, 142—143.; Schwappach, F., in: The Celts in Central Europe. Alba Regia XIV (1975) 109—136., részletes irodalommal.

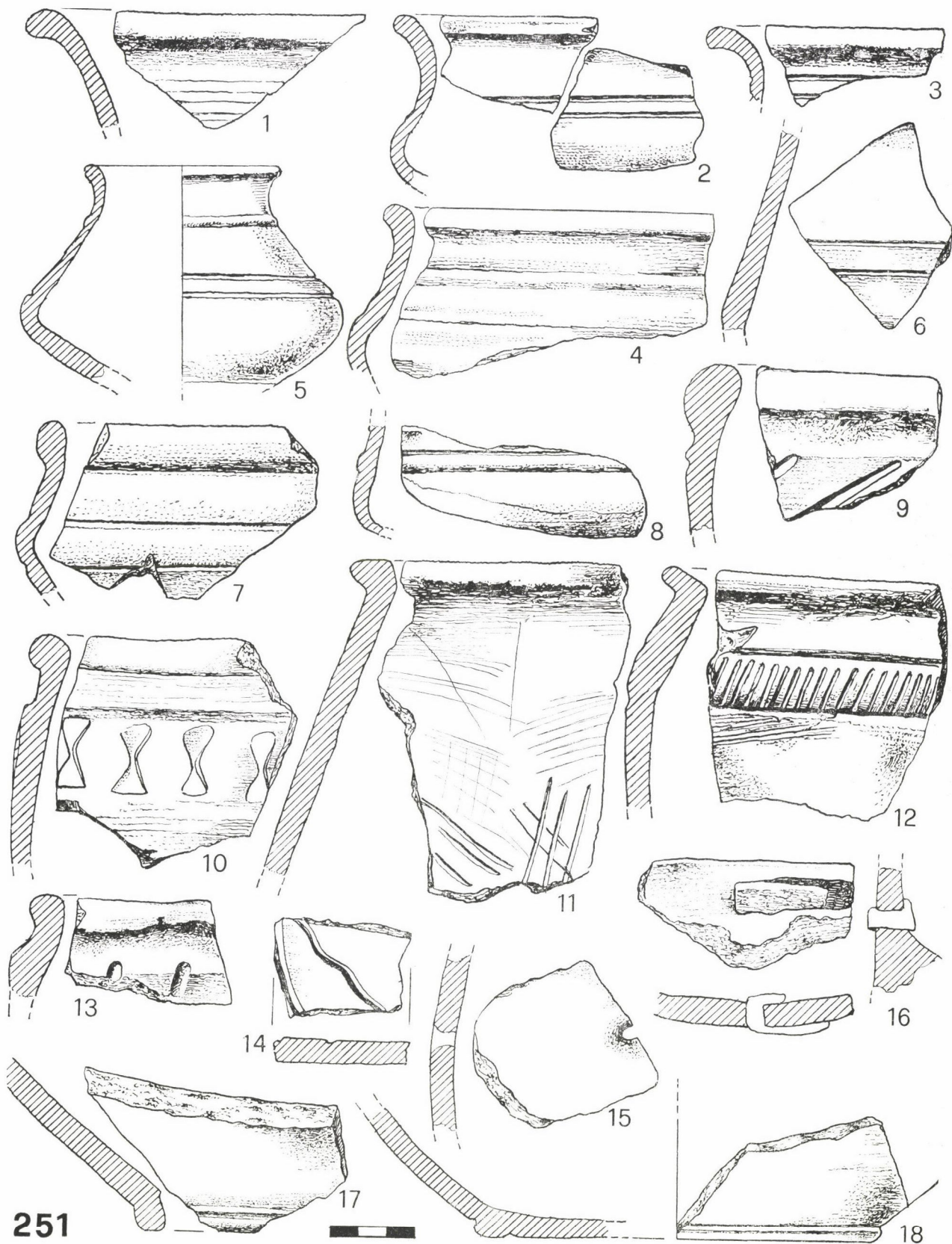
⁶⁹ A K-i LT-kör pecsételt díszítésű kerámiájára vonatkozó legfontosabb munkák: Schwappach, F., Hamb. BeitrA 1/2 (1971) 131—172.; Ua., BJB 173 (1973) 53—111.; Ua., Fundber. aus Baden—Württemberg I (1974) 337—372.

⁷⁰ Meduna, J., i. m. 71—72.

⁷¹ Hajnalová, E., SIA 27 (1979) 437—474.

18. kép. Kisleletek és pecsételt díszítésű kerámia töredékek a 251. házból
 Fig. 18. Small finds and fragments of stamped pottery from the house Nr. 251

19. kép. Fazék- és táltöredékek, kis bögre a 251. házból
 Fig. 19. Fragments of pots and bowls that of a small vessel from house Nr. 251

5,1 × 3,45 m nagyságú, szabályos téglalap alakú ház, belső cölöplyukakkal. Már a felt jelentkezésekor mutatkozott a leégett ház omladéka, sok lelettel, állatsonttal. Az építkezéssel kapcsolatos lehumuszolás miatt a betöltésből mindössze 20 cm maradt. A ház ÉK—DNY-i hossztenegelyében, a rövidebb oldal közepétől kissé DK-re helyezkedtek el az ágasfák cölöphelyei. Valószínű, hogy egyszer megújították a tetőszerkezetet, erre utal a DNY-i oldalon közvetlenül egymás mellett levő két cölöplyuk, ill. az ÉK-i fal mentén levő 60 cm átm. oszlophely, melynek alján még megvoltak a famaradványok.

Az épület DNY-i falának előterében 2 × 1 m nagyságú, a padlószinttől számítva 45—55 cm mély belső gödört ástak, mely tele volt a ház leletanyagával egykorú összeégett kerámiával és agyaggal. Úgy tűnt, hogy ezt a helyet rontott, túlégett edények eltemetésére használták, közvetlenül az épület összeomlása után.

A kisleletek közül egy szaproelit- és egy bordázott, kék, sárga-fehér berakással díszített üvegkarperec töredéke érdemel elsősorban említést, mindkettő a korszak jellemző típusa.⁷² (20. kép 2, 13). A szokásos orsógombokon (20. kép 1, 4, 6) kívül két csonteszköz (20. kép 9—10) és egy egyenes hátú, hosszú nyéltüskés kés (20. kép 8), valamint néhány kőeszköz tartozott a ház felszereléséhez.

Csak egy kis töredékét találtuk a has feletti vállrészen két sorban S-pecsétlővel díszített tálnak, (20. kép 7), mely a többi edényformát és leletet is figyelembe véve valószínűsíti a LT/C korszak első felére, legfeljebb közepére való keltezését.⁷³

⁷² A soproni telepen, a LT/B 2 és LT/C korú házak betöltésében meglehetősen gyakoriak a szaproelit karperec töredékek. Néhány minta vizsgálatát — melyért e helyen is köszönetünket fejezzük ki — O. Rochna végezte el. Megállapítása szerint a karperecek az azonos korú dürrnbergi példányokhoz hasonlóan É-csehországi nyersanyagból készültek. *Rochna, O.*, Fundber. aus Schwaben N. F. 16 (1962) 44—83.; *Ua.*, in: Moosleitner, F.—Pauli, L.—Penninger, E., Der Dürrnberg bei Hallein II. Münchner Beitr. zur Vor- und Frühgesch. 17 (1974) 153—167.; *Haevernick, Th. E.*, Die Glasarmringe und Ringperlen der Mittel- und Spätlatènezeit auf dem europäischen Festland. (Bonn, 1960) 52., 145 ff., Taf. 17/7b., 22/10. A 173. házból származó üvegkarperec töredék a 7/b típusba sorolható, legközelebbi rokonságban a svájci és dürrnbergi leletekkel, ill. a Velemen talált darabokkal van. Különböző szempontokat (*Haevernick* i. m. 82—89), a kétféle karperec együttes előfordulását és a leletösszefüggéseket figyelembe véve valószínűsíthető a LT/C 1-re, azaz az i. e. II. sz. közepére való keltezés.

⁷³ A korai LT-kortól kezdve különösen kedvelt a fekvő S-motívummal való díszítés, főleg palackok vállán, árkolással keretezett vízszintes sávokba rendezve. Az S-pecsétlők többféle változatát alkalmazták. Külön csoportot képeznek az áttört (és ugyanezek karikában végződő változatai), az ovális vagy szögletes háttérből plasztikusan kiemelkedő és a bemélyített S-minták. *Filip, J.*, Keltové v střední Evropě. (Praha 1956). Taf. 11/2, 4., Taf. 15., Taf. 72/4.; *Kaufmann, H.*, Arbeits- u. For-

A megvastagodó peremű, szélesebb nyakú palackok és különféle táltípusok (21. kép 1—10) mellett a grafitos anyagú sima és seprűs díszítésű fazekak kisebb-nagyobb méretű változatai jellemzik a kerámia együttest⁷⁴ (22. kép 1—10).

A malakológiai anyag az eddigi objektumok faunájához viszonyítva legnagyobb számban (kb. 50%) tartalmazza a pleisztocén fajok házait. Ez a lösznek nagy mértékű hozzákeveredését jelenti.

Kultúrtörmelékekkel erősen kevert természetes talajban felhalmozódott gerinces fauna.

A ház fölötti hamus égett településrétegben a csontok nagyrésze szénné égett, ill. kalcinálódott. A rétegben kulminál a szarvasmarha, de jelen vannak a kiskérődzők és a sertések maradványai is. A gímszarvas csontok, a lónak kettő, a kutyanak egy csontja származik ebből a rétegből. A csontfelületeket vastag, hamus, átégett réteg fedi.

A házbetöltés felső részében a kiskérődző csontok dominálnak, kevesebb a szarvasmarha és a sertés maradvány. A kiskérődzőknek összetartozó mellő és hátulsó végtágrészei feküdtek a betöltésben.

Az állatsontanyag pusztulási rétegbe került szekunder felhalmozódású konyhahulladék.

A szarvasmarhák közül 1 neonatus, 1 infantilis, 3 juvenilis és 3 adultus (a 3 adultus tehén⁷⁵ marmagassága: 1062 (rad.), 1050 (mt), 1055,4 mm (mt.), mindhárom alacsony testméret kategóriájú,⁷⁶ a kiskérődzők közül 1 foetus, 1 infantilis, 3 juvenilis és 2 adultus (az egyik juh metatarsusának hossz-méretéből számított⁷⁷ marmagassága: 658,3 mm); a sertések közül 1 neonatus, 2 juvenilis, 2 infantilis és 1 subadultus korú. A ló, a kutya és a tyúk adultus korcsoportú.

Négy minta alapján lehet növénytanilag jellemezni az objektumot. A termesztett növények részaránya kisebb a gyomokénál. A kultúrfajoknál a gabonák közül a kétszemű búza a jellemzőbb az

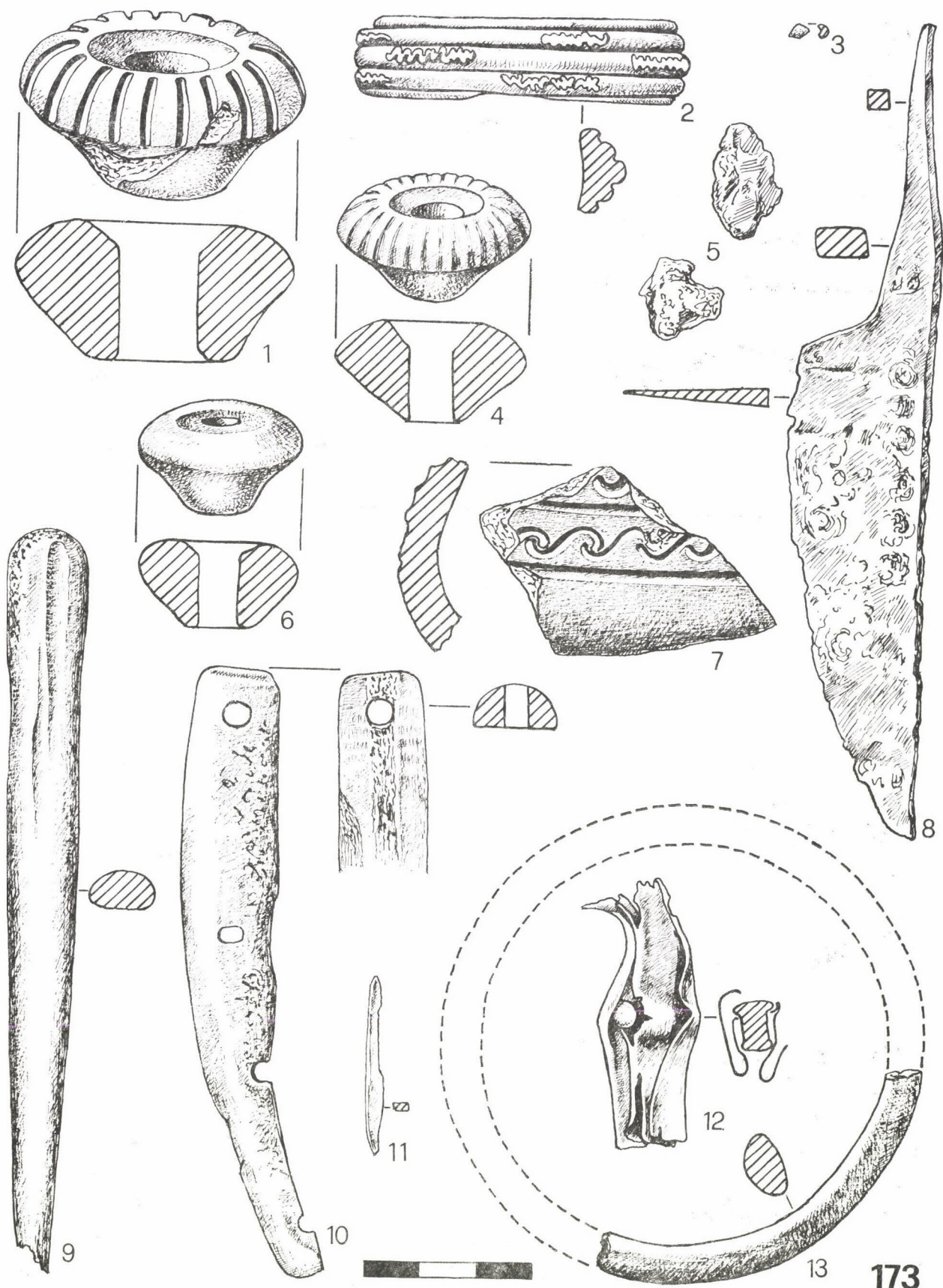
schungsber. z. Sächsischen Bodendenkmalpflege 16—17 (1967) 277—305.; *Meduna, J.*, i. m. 102. Taf. 59, 9.; *Schwappach, F.*, i. m. 1971. 156. Anm. 107—108. Taf. 9/3—5.; *Jerem, E.*, Oxford Journal of Arch. 3, 1 (1984), 68 ff. a soproni töredékhez legközelebb a LT/B korszak elejére keltezhető síregyüttesekből származó magas tálak, ill. széles nyakú, rövid kihajló peremű palackok díszítése áll. Oggau: Burgenl. Landesmus. Inv. Nr. 23589 (közöletlen), Brno-Židenice: *Filip, J.*, i. m. 81. kép Csabrendek: *Márton L.*, Dolg. 9—10 (1933—34) 96. XXVII. t. 5., Czersztomaj: *Török Gy.*, Dolg. 16 (1940) 66—78.; *Hunyady I.*, i. m. 1944. 142. és Táblakötet 1942. LXXVII. 1.

⁷⁴ *Hunyady I.*, i. m. 1944. 139 ff.; *Bónis É.*, Die späteltische Siedlung Gellérthegey-Tabán in Budapest. AH 47 (1969) 184 ff. korábbi irodalommal.; *Benadik, B.*, SIA 9 (1961) 183 ff.; *Kappel, I.*, Die Graphittonkeramik von Manching. Wiesbaden, 1969. Beil. 2. időrend: 53—54.; *Meduna, J.*, i. m. 64—66., a díszítetlen szitulákról 70—71. A sima és seprűs díszítésű szitulák párhuzamos használata, a szlovákiai és morvaországi leletekkel való összevetés alapján e típusok a LT/C korszak első felét jellemzik.

⁷⁵ *Matolcsi, J.*: i. m.

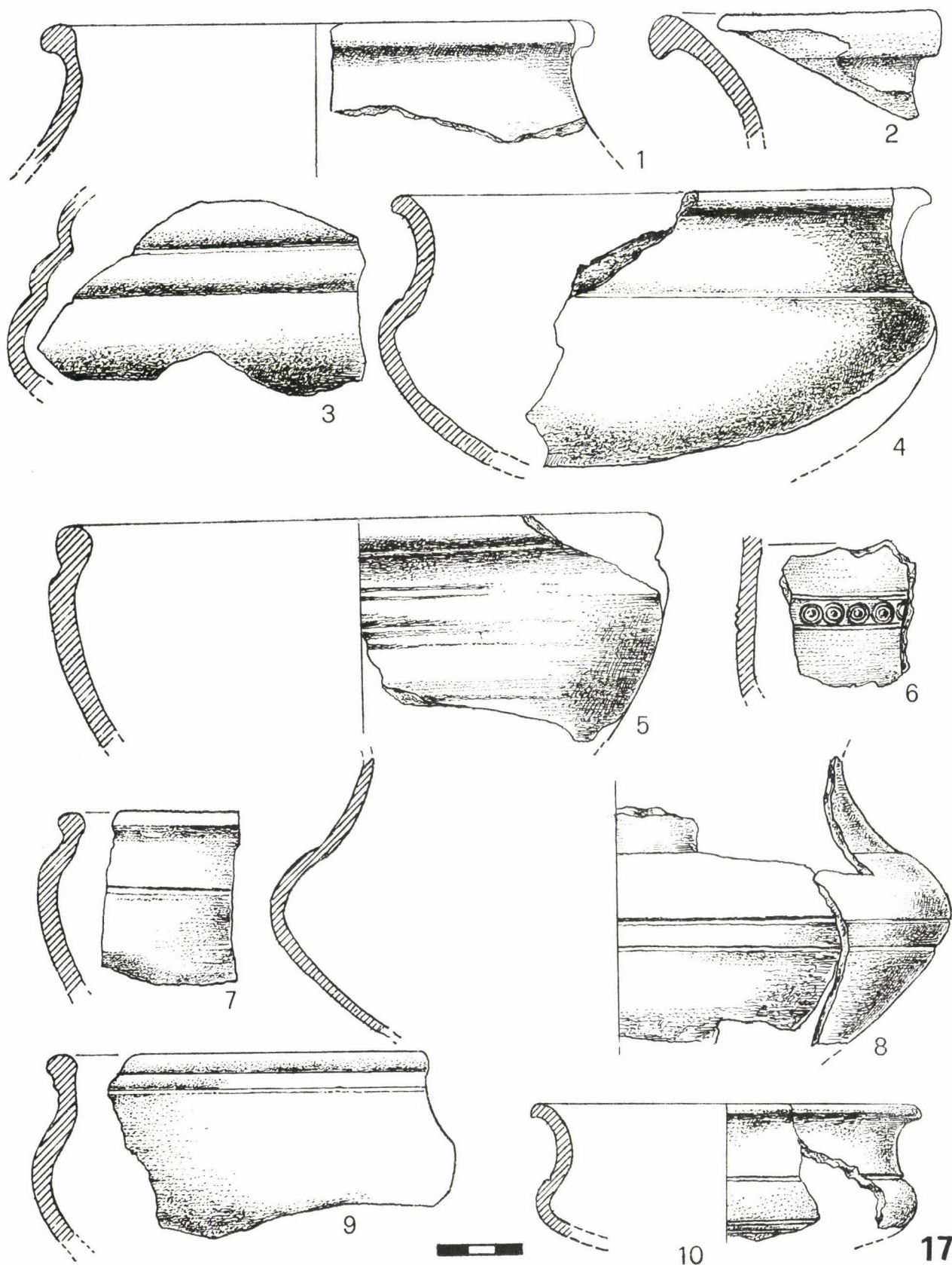
⁷⁶ *Vörös, I.*: i. m.

⁷⁷ *Teichert, M.*: i. m.

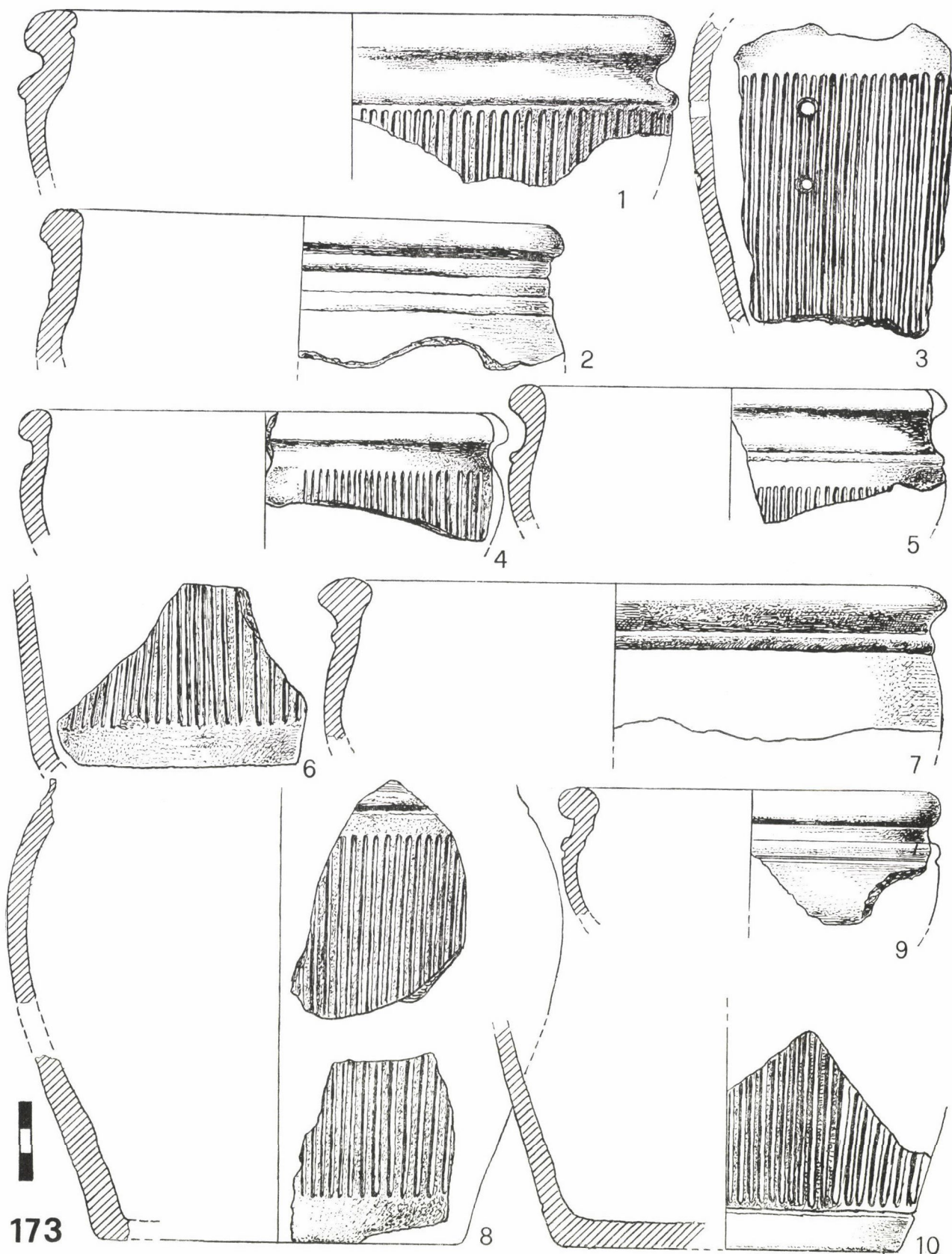

20. kép. Kisleletek a 173 házból (szapropelit és üveg karperec, orsógombok, vaskés, esonteszközök és pecsételt díszítésű kerámiatöredék)

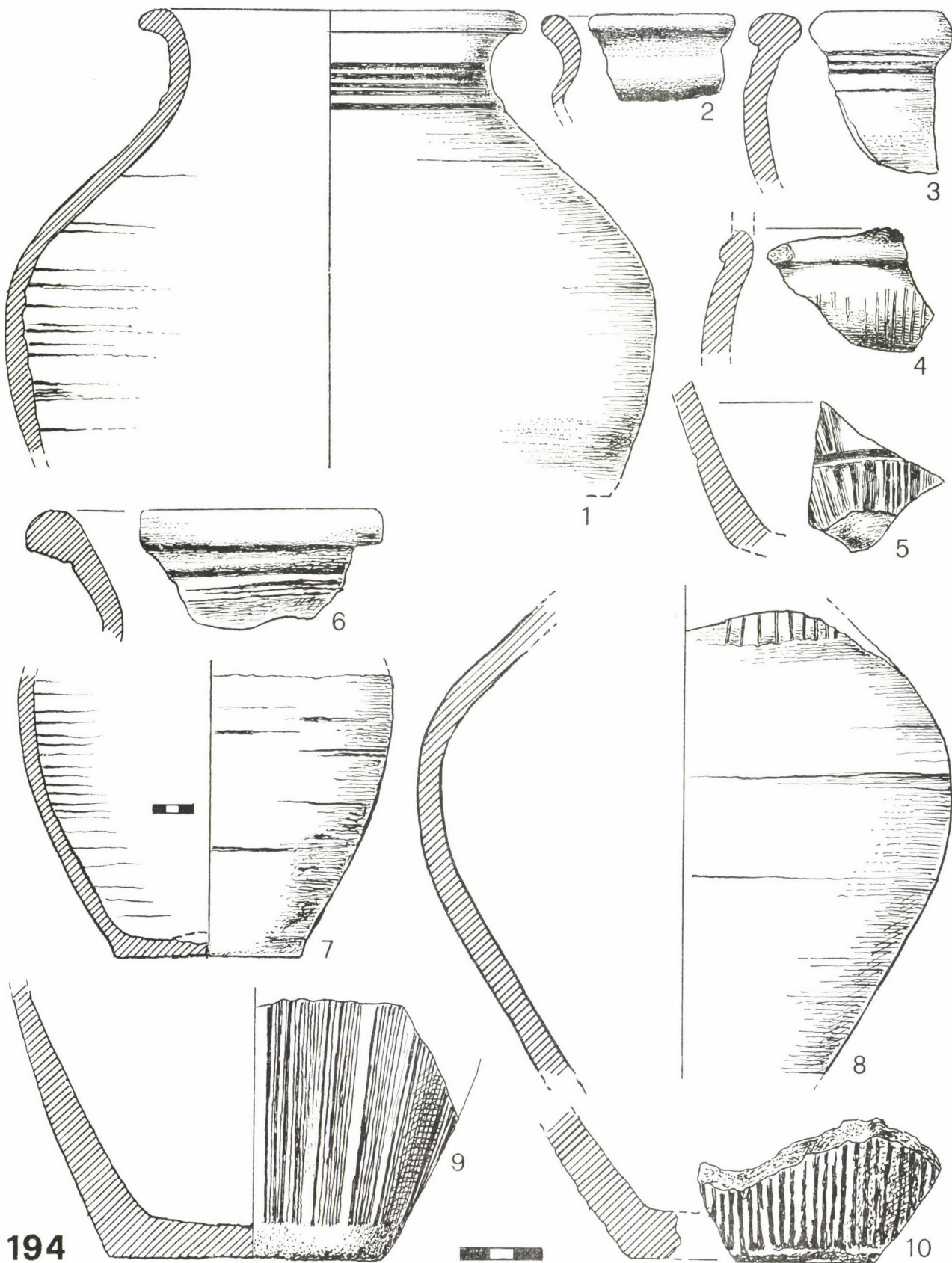
Fig. 20. Small finds from the house Nr. 173. (two bracelets made of sapropelit and glass, spindle whirls, an iron knife, bone tools and a stamped pottery fragment)

21. kép. Tál- és fazéktöredékek a 173. házból
 Fig. 21. Pots and bowls from the house Nr. 173

22. kép. Sima és seprős díszítésű grafitos anyagú fazekak a 173. házból
 Fig. 22. Pots, their clay having mixed with graphite, with or without combed decoration from the house Nr. 173

23. kép. Palack- és fazéktöredékek a 194. tároló veremből
 Fig. 23. Fragments of flasks and pots from the storage pit Nr. 194

árpához viszonyítva. Az olaj-, ill. textilnövényeket itt is a len képviseli.

A szántóföldi gyomnövények aránya elenyésző a ruderalis, feltehetően fogyasztott (bodza) gyomok aránya mellett.

Ebben a leletben is két jellemző fajjal képviselt a természetes növényzet. A 29. sírral ellentétben, amelyet az üde erdei környezettel jellemeztünk, ebben a leletben megtalálható a szárazabb tölgyesekre jellemző csepesz meggy és az orvosi gyöngyköles, amelyek előfordulnak ma is a völgy túlsó oldalán huzódó, lajtamészakból álló Szárhalmi dombokon.

Az árpa csökkenése és a búza növekedése, összefüggésben a száraz tölgyerdei fajok megjelenésével elfogadható magyarázatként. A fajokénti alacsony előfordulási értékek miatt aligha klímaváltozásról lehet szó, mint inkább eltérő területek változó használatáról, esetleges termékek cseréjéről.

A vadgyümölcs (csepesz meggy, földi bodza) jelleg mellett az orvosi gyöngyköles előfordulása gyógyászati felhasználásra is utal.⁷⁸

Késő La Tène-kor (LT/C2–D) 194. ház (7. kép, 3)

5,3 × 2,4 m nagyságú építmény, a D-i, hosszanti oldal mellett két belső — 50, ill. 56 cm mély — cölöphellyel. Feltehetően félsátortetős fedésű tárolóverem, melynek bejárata a harmadik cölöplyuk, két kisebb karólyuk és az enyhe lejtés figyelembevételével a Ny-i oldalon lehetett. Az É-i fal mentén hármastagolású belső gödör a tárolóedények elhelyezésére szolgált, ugyanis innen kerültek elő a nagyobb sima és seprűs díszítésű fazekak töredékei (23. kép 7, 9–10). Az állatsontokon kívül nagy számban gyűjtöttük be az éticsigák házait, az iszapolásra vett mintavétel egyik célja volt, hogy megtudjuk, mi okozta koncentrációjukat.

Egy vízszintes rovátkolású vékony bronzpánt, valószínűleg reszelő és két vaseszköztöredék képviselte a fémleleteket. A korábban használatosaktól eltérőek a laposabb orsókarikák. Az egyik, edény oldalfalából készült, átfúrt darab. Az edények formájának, színének, díszítésmódjának megváltozása (23. kép 1–6, 8) a késő LT korra utal.⁷⁹

Az innen előkerült malakológiai anyag két részből tevődik össze. Az ásatás folyamán nagy mennyiségű *Helicida* háza (köztük az éticsiga, *Helix pomatia*) került elő. Nagyméretű fajokról lévén szó feltételezhetnénk, hogy a mintegy 90 db

csigahéj az ember közvetítésével került ide és táplálékkul, vagy más célra szolgált. Ennek azonban ellentmond az ugyaninnen iszapolásra gyűjtött anyag faunája, mivel ebben is mintegy 40%-át adják az összpéldányszámnak az említett fajok. Ráadásul ezeknek itt főleg fiatal, apró példányai kerültek elő, amelyeket nyilvánvalóan nem az ember vitt oda. Ezért arra kell gondolnunk, hogy a terület hosszabb időn keresztül beépítetlen volt és a szerves anyagokban gazdag törmelék dús vegetáció (magasra növő gyomok, bokrok) kialakulását segítette elő. Ez okozhatta a csigák, különösen a növényzet közt, ill. azon mászkáló, nagytermetű *Helicidák* koncentrációját.

Jellegzetes, talajáthalmazással lerakódott aprógerinceket tartalmazó objektum. A pocokfajok és békák jelzik, hogy a hasonló jellegű korábbi datálású betöltések talajától különböző gerinces faunát tartalmaz.

A ház alsó betöltésében volt csak kevés állatsont. A három gazdasági haszonállaton kívül egy ritka háziszárnynak, a lúdnak egy humerus fragmentuma is előkerült. Három szarvasmarha metatarsus égett. A csontanyag szekunder felhalmozódású konyhahulladék.

Két minta alapján jellemezhető botanikailag az objektum. A gabonák és a hüvelyesek szenültek, a többi mag jobb megtartású.

A magleletet a termesztett növények nagyobb egyedszáma, a gyomok magasabb fajsza jellemzi. A gabonák között a búza uralkodik az árpához viszonyítva. A lencsét egy mag jelzi. A szántóföldi és az útszéli gyomok mellett a vadgyümölcsként is fogyasztott két bodza faj és a kökény előfordulása a cserjések közelségére utal. A hosszabb ideje lakott terület talajának nitrogénben gazdagodását jelzi a fekete bodza. A cserjés bodza előfordulásához kapcsolódó magyarázatra az ad módot, hogy eddig csak a földi bodza szerepelt a lakótelepi maradványok között.

Az üdebb termőhelyet kedvelő, ruderalis lágyszárúak és cserjék valószínűleg a ház felhagyása után dúsíthatták a leletet.

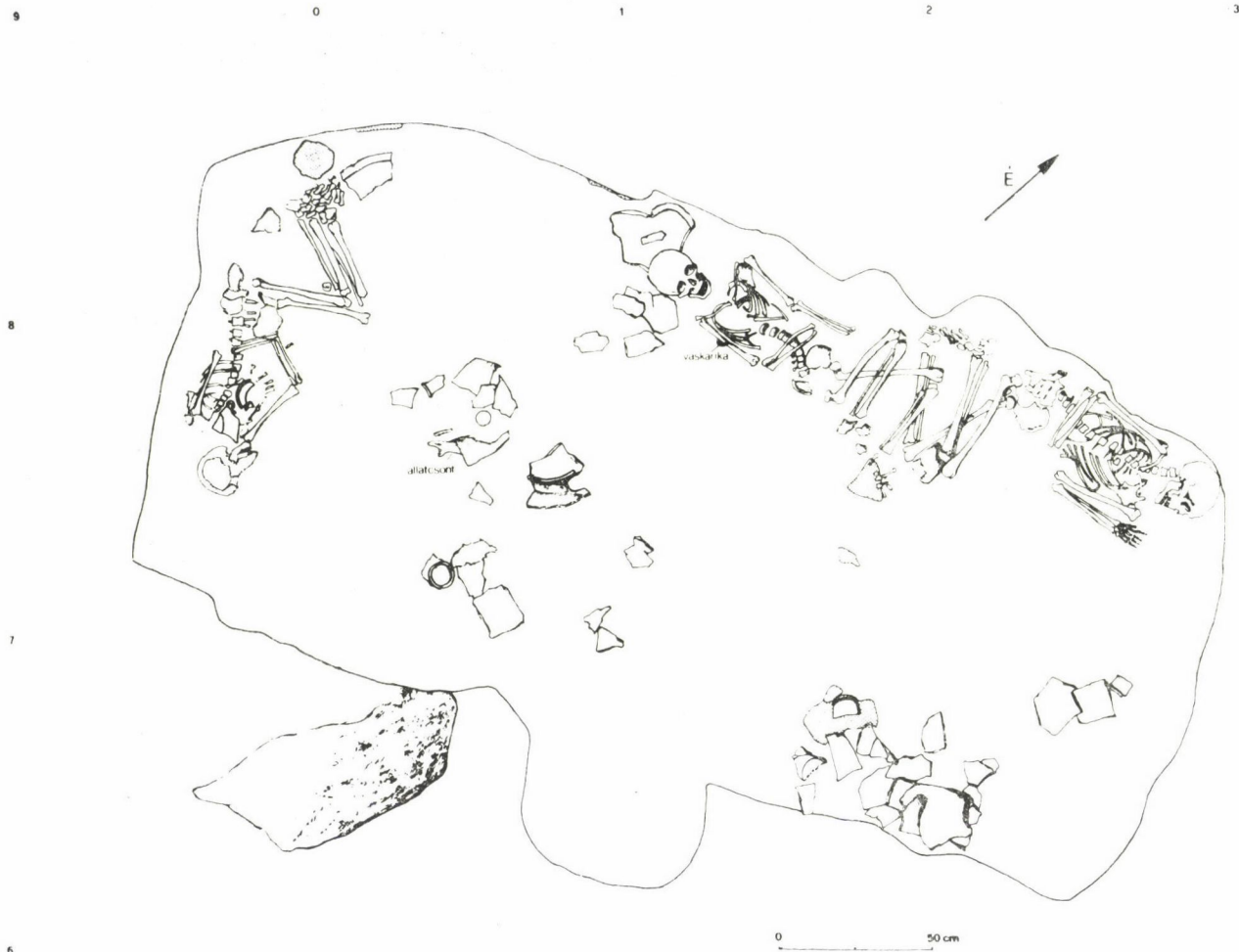
118. ház és sír (24–25. kép)

Korábbi gödrök elplanírozása után kialakított ovális formájú 6,8 × 4,1 m nagyságú, K–Ny-i tájolású objektum, hossz tengelyében levő cölöplyukakkal. A betöltés rendkívül sekély volt. A feltöltés közepén a gímszarvas agancsos koponyája feküdt, mely a felhagyott ház közepébe ázott sírhoz tartozott. Eddig ez az egyetlen temetkezés a telep területéről, egyben az egyik legfiatalabb objektum is.⁸⁰

⁸⁰ A 118., felhagyott házba ázott sír többirányú vizsgálatot érdemelne. Ezúttal csak érinteni tudjuk azon kérdések egy részét, melyet e különös temetkezés felvet. A telep közvetlen szomszédságában levő temető használata a Bécsei-dombi temetőhöz hasonlóan a LT/C kor-

⁷⁸ Giovannini, R. — Szathmári G., i. m. 65.

⁷⁹ Az előző időszakokhoz képest új formát képviselnek a világosszürke, sima, esetleg a nyak vagy váll részen besímitással díszített magas palackok, melyek további ismérvei a rövid nyak, kiszélesedő váll és aránytalanul elkeskenyedő alsórész, valamint az erősen hullámzó belső felület, szemben a külső rész simított megmunkálásával. Megváltozik a seprűs díszítésű fazekak jellege, nyersanyag összetétele és mintázata is, egyre inkább hasonlítva a LT D-kori példányokhoz.

24. kép. A 118. sír rajza. Hármastemetkezés
Fig. 24. Late Celtic common grave having three female skeletons (Grave Nr. 118.)

A szabályos téglalap alakú, igen nagyméretű ($3,5 \times 1,8$ m) sírgödör tájolása K–Ny-i. A faragott, lapos, egyik végén elkeskenyedő sírkő, a már említett szarvasáldozattal együtt a D-i, hosszanti oldal középső részére volt helyezve, egymás közelébe⁸¹ (25. kép). A sírba három fiatal – 13–14, ill. 17 éves – lányt temettek egyszerre, minden jel szerint

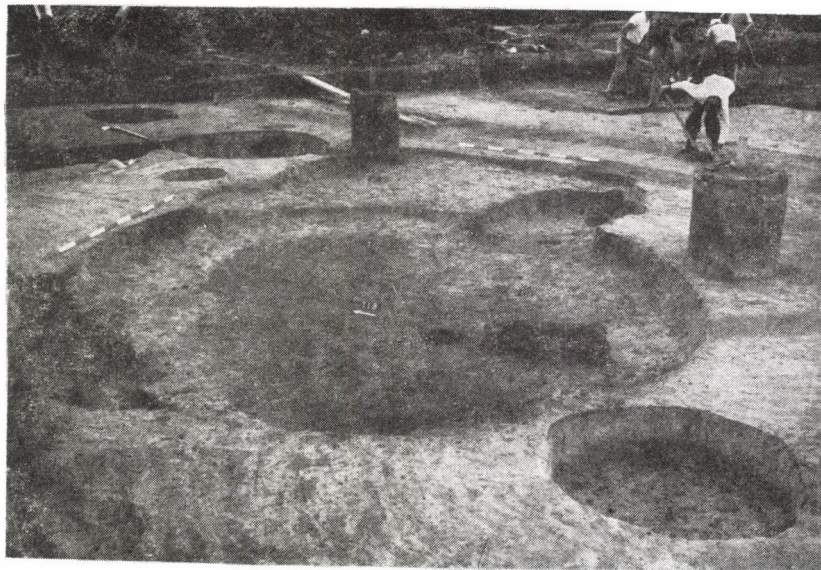
szak közepén, de legkésőbb végén megszakad. E jelenség egyezik az egész keleti LT-körre jellemző sajátossággal, miszerint a gyakran több évszázadon át használt temetkezési helyekről hiányoznak a LT/D-kori sírok. *Krämer, W.*, *Germ* 30 (1952) 330 ff. különösen 336., *Fischer, F.*, *Fundber. aus Schwaben NF.* 18/1 (1967) 87., 90. Abb. 12. Liste 7, 101. f., A szarvasáldozat a halhatatlanság jelképe, a túlvilági élet biztosítója.; *Hatt, J. J.*, in: *Die Kelten in Mitteleuropa. Katalog* (Salzburg 1980) 62–63.

⁸¹ A kelta sírok jelölésére többnyire közvetett, néha közvetlen bizonyítékok vannak. *Pittioni R.*, *Beiträge zur Urgeschichte der Landschaft Burgenland im Reichsgau Niederdonau* (Wien, 1941) 98, 101. Taf. XVIII. 13, XXI. 7. (a fertőmeggyesi sírkő); *Ua.*, *Urgeschichte des Österreichischen Raumes*. (Wien 1954) 718., *Uzsoki A.* *Arrabona* 12 (1970) 17 ff.; *Waldhauser, J.* *Das keltische Gräberfeld in Jenišův Újezd in Böhmen I–II. Arch. Výzkum v severních Čechách* 6–7 (1978) 165. Abb. 66.

rendkívüli körülmények között.⁸² A zsugorított helyzetben eltemetett halottak közül az egyiket közvetlenül a sírgödör Ny-i fala mellé fektették fejjel D-re, arccal K-re tájolva. A másik két, részben egymásra, erősen zsugorított helyzetbe fektetett kislány a sír É-i fala mellé került, az egyik fejjel K, arccal D felé, a másik fejjel Ny felé. A vázak alatt és a sírfenék többi részén, sőt oldalán is az égésnyomok arra utaltak, hogy a gödört még a temetés előtt kiégették. A helyben tüzelés nyomaként sok faszénmaradványt találtunk, az állatcsontokat és edényeket is tűz vagy a parázs hőhatása érthette. Ugyancsak a halotti torral lehetett kapcsolatos a sírba helyezett szarvasmarha-koponyarész, és további étel-ital mellékletek adása.⁸³

⁸² A többszörös temetkezések (Mehrfachbestattungen) még a hiteles ásatási megfigyelések birtokában is többféle értelmezési lehetőséget vetnek fel. *Pauli, L.*, i. m. 1978. 54–60., A zsugorítás e korszakban ugyancsak a szokásostól való eltérést jelzi.; *Pauli, L.*, *Keltischer Volksglaube. Münchner Beitr. Vor- u. Frühgesch. Bd. 28.* München 1975. 140–143., 174–179.; *Ua.*, i. m. 1978. 60–63.

⁸³ A sírban észlelt égésnyomokkal kapcsolatban *Pauli, L.*, i. m. 1978. 65–67.

25. kép. A*118. sír (bontás előtt és után)
Fig. 25. Grave Nr. 118

A kevés fém; egy vaskarika, a sír földjéből előkerült bronzgyűrű, vékony bronzhuzal karperec és egy bronzlemezből hajlított henger alakú töredék nem sok időrendi támpontot nyújt. Ezzel szemben az edények mindegyike; keskeny nyakú, erősen kihajló peremű, széles vállú nagy palack, aláhajtott peremű fazék, hordó alakú kis bögre (26. kép 1–3), belső oldalán hullámvonalas besítmással díszített tál, s a többi kisebb szűk nyakú palack töredéke a késő LT/D-re, a közvetlenül a római foglaltság megelőző időre keltezhető forma.⁸⁴

A két, egymásba ázott objektum kitöltésének faunája különbözik egymástól. Ez elsősorban abban mérhető le, hogy a gödör kitöltésében a *Vallonia costata*, a bele ázott síréban a *Vallonia pulchella* a gyakoribb. Mivel a nagyobb ökológiai tűrőképességű *V. costata* az ellenőrző talajszelvények alapján a mélyebb szintekben gyakoribb, a sír betöltését kronológiailag fiatalabbnak vehetjük. További különbség, hogy a sír betöltésében két vízi faj néhány példánya is előfordul, nedvesséigényes fajok társaságában. Így itt ismét felmerül a patak egykori árteréről hozott anyag kérdése. Végül mindkét faunában, de különösen a sír betöltésében megtalálható néhány pleisztocén csiga, amely valószínűleg löszből származik.

Fajokban igen gazdag gerinces állatvilágot bemutató, modern fauna, amelyben a kultúrhatások már alig mutathatók ki.

A viszonylag sekély mélységű, és nagy kiterjedésű gödör betöltésének — zömmel a K-i, sírtól független rész — felső (1. réteg) részében volt a szekunder felhalmozódású konyhahulladék állatcsont. A három gazdasági haszonállaton kívül a ló és a szamár csontmaradványai is előfordultak. A szarvasmarhák és a kiskérődzők adultus, a sertések közül 2 juvenilis, 3 adultus korú.

A 118. házba ázott 3 csontvázas temetkezést tartalmazó sír közepén edények között egy szarvasmarha vékony-egyenes állkapocspárja feküdt. A jobb oldali mandibula és a bal oldali belső oldala teljesen kalcinálódott, a külső oldala feketére égett.

A ház sírjának feltöltéséből három minta került botanikailag elemzésre. A termesztett növények egy ötödét teszik ki a magleletnek. Sok faj (5) van képviselve a mintában. A termesztett szőlő magja relatíve itt a legtöbb a vizsgált objektumok között. A legfejlettebb kultúrkonvergenciát mutató magvak aránya magas. A szőlő nagyobb aránya összefügg a lelet előkerülésének helyével és körülményeivel.

A búza és az árpa aránya kiegyenlített, jellemző fajaik is azonosak az eddig vizsgált leletek több-

ségével. A köles jelenléte kimutatható, hasonlóan a borsóé is.

Nagyon magas a gyomnövények részesedése. A szántóföldi gyomok (tarlóvirág, galaj, szulák keserűfű stb.) mellett a taposott helyek (porcsin keserűfű) és az útszéli ruderaliák is képviselve vannak.

A természetes növényzetet két új faj előfordulása jelzi. Ezek a mezofil erdőszegélyek, irtások és rétek közelségére utalnak.

Az épület eredetileg gazdasági célt szolgált, s csak később használták temetkezésre. Ezután gyomosodás, beerdősülés lehetett a növényzet szukcessziója.

A kontroll talajszelvények

I. talajszelvény

Az Ikva-patak közvetlen közelében, annak természetes ármentes partján mélyült. Az altalajt adó löszre 86–116 cm között sötétbarna talaj települ. Holocén csigafaunája még keveredik a löszre jellemzőekkel. Gerincesei között kultúrát kedvelő fajok nincsenek; tartalmazza a telep idősebb objektumaira jellemző földi pocok (*Pitymys*) fogmaradványait. 0–86 cm között egységes, fekete kultúrtörmelékes talajkomplexum van, amelynek csiga- és gerinces faunája már megegyezik a maival. Jelentős különbség az alatta fekvő talajjal szemben, hogy az erdei pocok (*Myodes*) csak ebben a talajszintben fordul elő.

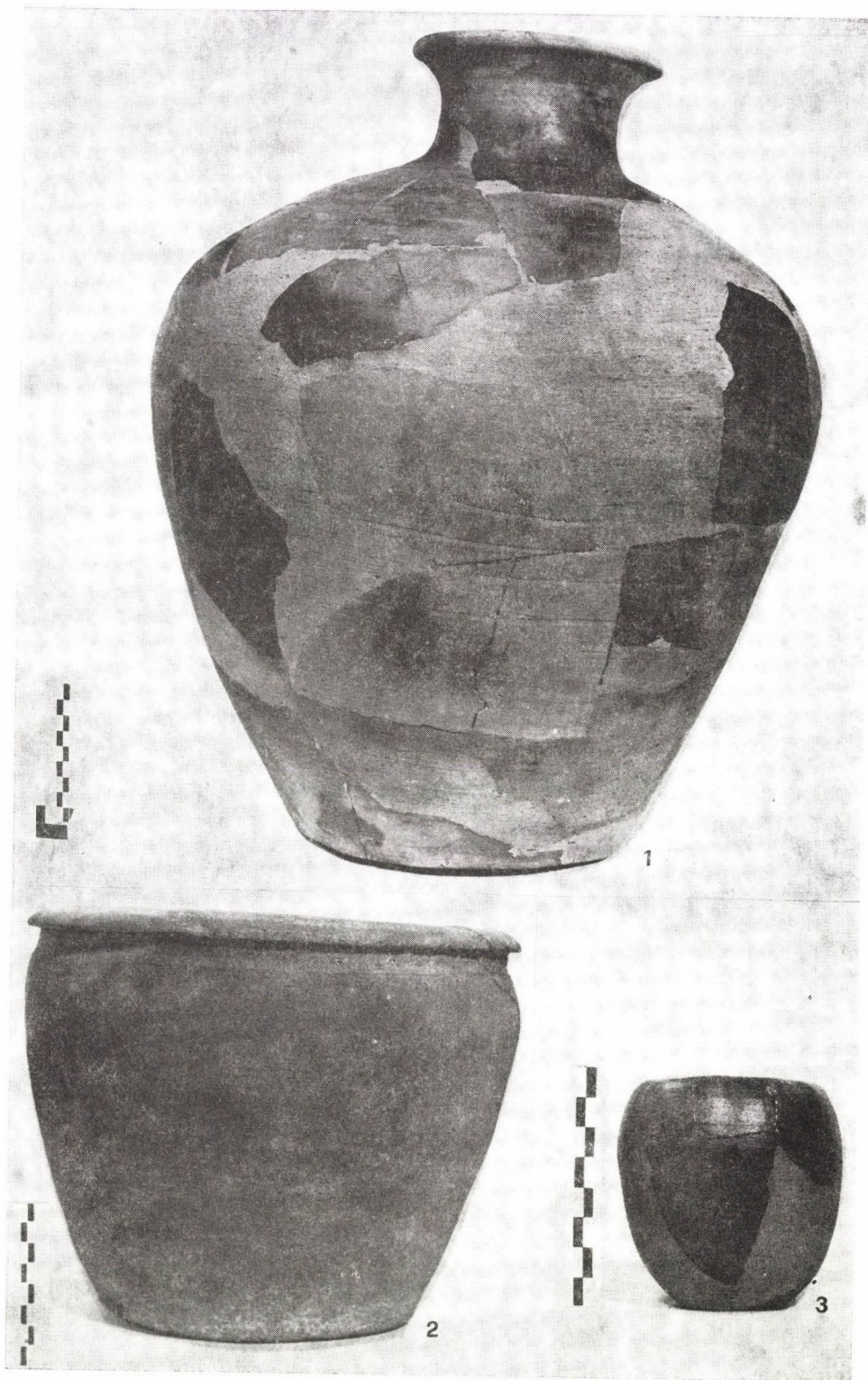
II. talajszelvény

A telep magasabb térszínén mélyített II. talajszelvény érintett egy La Tène C gödröt is, amely jó kronológiai támpontot nyújtott a talaj korára. Ennek felső szakaszában (20–38 cm) sok a *Vallonia pulchella* és kevés a *V. costata* csigafaj, míg lejjebb (38–60 cm) utóbbi egyedszámáránya jelentősen meghaladja a *V. pulchella* dominanciáját. A dominancia különbséget nem csak az egyes telepobjektumok betöltésének malakológiai elkülönítésére lehetett felhasználni, hanem a klimatikus körülmények változását is jelezték. Gerinces maradványai a *Pitymys* nélküli egységes faunát mutatják, míg a LT/C korú beásás kitöltésében már a kultúrhatásokra felhalmozódott békák és egerfajok is megjelentek.

III. talajszelvény

A II. szelvényhez hasonló helyzetben mélyített 2×2 m nagyságú kutatóakna 0–27 cm közötti feketésbarna talaja megegyezik az általánosan kimutatott fiatalabb talajszinttel. Archeobotanikai vizsgálatok ebből a kontrollszelvényből is készültek. A 18 faj és 226 db mag jelentős része a legfelső rétegből kerül elő, ahol az üdőbb, nitrogénben gazdagabb, ruderaliák és gyomok magas aránya (*Veronica hederifolia* 99 db, *Polygonum aviculare* 41 db) a jellemző. A szántóföldi gyomok alárendeltek, szenült gabona és jól konzervált szőlőmagvak

⁸⁴ Az egyes típusok párhuzamait főleg késő LT telepanyagból ismerjük. A nagy palack formája hasonlít a festett vagy besítmított díszítésű kerámiára. *Hunyady I.*, i. m. 1944. 146 ff.; *Bónis É.*, i. m. 181–182., a besítmított díszítésről és tálakról *Hunyady I.*, i. m. 1944. 58–61.; *Bónis É.*, 174 ff., a fazék *Hunyady* 8. formájával egyezik; *Hunyady I.*, i. m. 1944. 140–141., XV. t. 8., 1942. LXXVI. t. 4.; *Bónis É.*, i. m. 184 ff.

26. kép. Kerámia leletek a 118. sírból (1. nagy palack, 2. grafitosanyagú fazék, 3. hordó alakú kisbögge)
 Fig. 26. Vessels from the grave Nr. 118

vannak. A szőlő valószínűleg igen fiatal és jól jellemzi a soproni borvidék fajtaösszetételét,⁸⁵ főleg a nyugati eredetű fajtákat.⁸⁶ A legfelső gazdag réteg alatt az alapkőzet felé haladva szennelt árpa és búza töredékek, gyommagvak (köztük *Convolvulus arvensis* és *Taraxacum officinale*), majd ismét gyom és gabona mag töredékek kerültek elő.

5. Összefoglaló értékelés

Egyetlen lelőhely vizsgálata, még ha a feltárt terület nagysága és az objektumok értékelhetőségi lehetőségei messze túlmutatnak is az eddigieken, nem adhat választ a modern településtörténettel foglalkozó régészet valamennyi kérdésére.⁸⁷

A túl messzire vívó következtetéseknek további határt szab, hogy csak kiragadott példák reprezentálják a település egészének életét, mind az adott időszak horizontális kiterjedését, mind az időbeli rétegzettség egymásutániságát tekintve.

Mégis feltétlenül célravezetőnek kell tartanunk a lehetőségekhez képest több szálon futó megfigyelések összevetését és az egyes vizsgálatok konkrét adatainak felhasználását az egykori környezet, életmód, sőt történeti események rekonstruálásánál.

Alapvető fontosságú információkat nyertünk a soproni telep gazdasági struktúrájára vonatkozóan, körvonalazhatóvá vált az élelemtermelés növényi és állati eredetű termékeinek összetétele és időbeli megoszlása. A szántóföldi és kertgazdálkodás terményei, a gabona, zöldség és gyümölcs, kiegészülve a közeli környékről gyűjtött vadon növény példányokkal, kielégítő alapot biztosítottak a megélhetéshez.⁸⁸ Ugyanez mondható el az igen nagymértékben domesztikált állatállományról is, a vadak elejtése és húsanak fogyasztása csak járulékos része volt a tudatos tenyésztésen alapuló gazdálkodásnak.⁸⁹

⁸⁵ *Facsar G.*, i. m. 1972. 205–207.

⁸⁶ *Ua.*, i. m. 1972. 211.

⁸⁷ A módszer feltétlen előnyének kell tartanunk, hogy a vizsgálatok a lelőhelyen, az ásatással egyidőben folytak, pontos adatokat szolgáltatottak, így számos esetben elkerülhettük az általánosításokat, azaz nem kellett a makrokörnyezetre jellemző megfigyeléseket a kutatási területre vonatkoztatva lebontani. Ezzel szemben itt szeretnénk megjegyezni, hogy e sok szempontból egyedi esetet (flóra- és fauna-tartományok határterülete stb.) képviselő adathalmazt csak igen óvatosan lehet más feltételek közé adaptálni. Célunk nemesak az volt, hogy felhívjuk a figyelmet e vizsgálati módszerek településkutatásnál nélkülözhetetlen komplexitására, hanem annak szemléltetése, hogy a végső összegzésben felsorolt eredmények mennyiben jelentettek többletet a hagyományos régészeti vizsgálathoz képest.

⁸⁸ A gazdasági szerkezet összetételének megállapítása, ezen belül a mezőgazdaság egyes ágainak részese-e az élelemtermelésből ennél lényegesen szélesebb körű vizsgálatot igényelne. De a termesztett növények túlsúlya, a gabona állandó jelenléte, s azon belül is a búza magas aránya feltétlenül azt jelzi, hogy a telep lakói a legfontosabb terményekből önellátók voltak.

⁸⁹ Itt külön is kiemelnénk a nagyállat-tartást, melynek jelentősége a késő Hallstatt kortól kezdve állandó,

A kézműipar specializációjához is adva voltak a feltételek, a feldolgozott nyersanyagok — agyag, csont, kő, fa, bőr, len, gyapjú — a helyszínen vagy a közelben megtalálhatók. A fémművesség meglétére a telepen csak közvetett bizonyítékaink vannak, ezért e kérdésben egyelőre nem lehet egyértelműen állást foglalni.⁹⁰

Árucserére főleg a sírleletek közt található import tárgyak és a telep szinte valamennyi periódusában rendkívül változatos kerámia anyag alapján következtethetünk.⁹¹ Bizonyára számolnunk kell az élelmézzsel kapcsolatos termékek cseréjével is, de a regionális kapcsolatok kiterjedtségének és minőségének elemzése további kutatást igényel.

Meggyőzőnek tűnt az együttes vizsgálat a telep és temető közvetlen környezete közti különbség kimutatásánál. Az egybehangzó értékelés szerint a sírok erdő, vagy ligetes hely közelében voltak esetleg a köztük lévő üres területet facsoportok tarkították.

Figyelmet érdemelnek az idősebb és fiatalabb objektumok közti különbségre⁹² és a telep fokozatos elnéptelenedésére vonatkozó adatok. Az antropogén hatások megszűnését a természetes és gyomnövényzet ismételt térhódítása, majd bizonyos állatfajok elszaporodása követi, mely folyamat számunkra is érzékelhetővé vált.⁹³

A tárgyalt objektumok és a talajszelvények vizsgálati anyagából 53 Mollusca taxon került elő. Ez a szám — egy kisebb időintervallumon belül — elsősorban a szárazföldi csigafauna vonatkozásában a területről várható fajok számát megközelíti.

A fauna egyetlen esetben sem utal a terület vízzel való borítottságára, a vizicsigák szórványos megjelenését az emberi tevékenységgel hozhatjuk összefüggésbe.

A környezet az összes vizsgált objektum esetében füves-bokros, kivételesen ligetes lehetett, zárt erdős azonban semmiképpen sem. A nyílt vegetációnak megfelelően a nedvesséigényes csigák kis számban fordultak elő.

A talajlakó fajok magas dominanciaértéke jelezte a szerves anyagban gazdag, törmelékes humuszréteg gyors kialakulását és jelentős vastagságát.

Az altalajt adó homokos-agyagos lösz pleisztocén csigafaunája nemcsak a talajszelvények alsó rétegeiben, hanem egyes esetekben az objektumok anyagában is megjelent, jelezve a löszanyag hozzá-

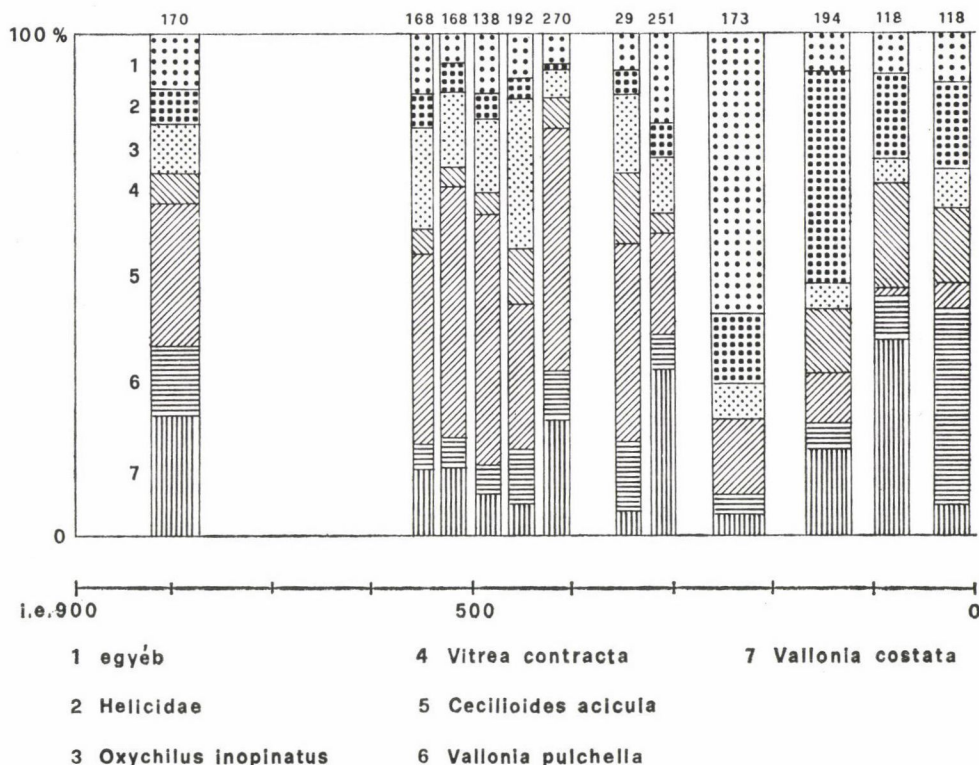
s ez önmagában is fejlett gazdálkodásra utal. Pontosabb viszonyszámok megállapításához a telep valamennyi objektumának időbeli rétegekre bontott összehasonlító vizsgálata szükséges.

⁹⁰ Korábban csak a bronz- és vassalakok utaltak a fémfeldolgozásra, de már a kézirat lezárása utáni ásatási szezonban, 1983 nyarán feltártuk az első, i. e. I. századi kelta vasolvasztó (finomító) kemencét, mely újabb bizonyíték feltételezésünk helyességére.

⁹¹ Vö. 26. jegyz. és *Jerem E.*, Sopron im Spannungs-feld eisenzeitlicher Kulturbeziehungen. Forschungsber. Ur- u. Frühgesch. Wien 11 (1980) 34 ff.

⁹² Lásd a malakológiai és mikrofauna vizsgálatok értékelését.

⁹³ Különösen szembetűnő ez a 29. sír, és a 173., 194., valamint a 118. ház és sír esetében.

27. kép. A Sopron-Krautacker lelőhelyről vizsgált objektumok mollusca fauna megoszlása
Fig. 27. Proportion of the snail samples examined from different structures of Sopron-Krautacker

keveredését a természetes vagy mesterséges feltöltés során.

Kronológiai jelentőségű, hogy a telep idősebb és fiatalabb objektumai csigafaunájuk alapján is elkülönülnek egymástól (27. kép, grafikon).

Faunatorténeti szempontból figyelemre méltó, hogy a *Helicella obvia*, faunánk egyik legfiatalabb tagja,⁹⁴ bár már a kronológiailag idősebb objektumok mintáiban is jelen van, a fiatalabb rétegek felé gyarapodó tendenciát mutat.

A telep fejlődése *apróg erincek* alapján három szakaszra bontható:

1. Az Urnasíros kultúra és késő Hallstatt-kor idején a löszre települő barna talaj idősebb jelleget mutató gerincesei a talaj áthalmozásával kerültek a régészeti objektumokba, ahol elsősorban varangyokkal és jellegzetes anthropológiai egérfajokkal (pirók, házi, törpe egér) gyarapodtak.

2. Késő Hallstatt-korai La Tène kor átmenetének idején és a korai kelta időszakban közeli, nagyobb kiterjedésű nyílt és mocsaras, vizes terület lehetett, az ilyen jellegű környezet később is megvolt, amit a vízi pocok (*Arvicola*) ugrásszerű megjelenése jelez.

3. Az i. e. utolsó háromszáz évben nedvesedésben megmutatkozó klímaromlás, az erdős vagy bokros területek megnövekedése mutatható ki, amelynek során az első szakaszban jelzett faunához

képest (főleg béka- és pocokfajokban) árnyaltabb és gazdagabb fauna jelenik meg.

A soproni telep objektumaiban és kontroll talajszelvényeiben feltárt aprógerinces fauna a kb. ezer éves szukcessziót mutatja be. Az idősebb, sötétbarna színű talaj faunája az 1. szakasz objektumainak kitöltésében vett részt. A 3., legfiatalabb kitöltések már a modernebb fajösszetételű és legfelső helyzetű talaj faunájával hozhatók kapcsolatba. (28. kép, grafikon)

Az aprógerincesek között olyan faj nem fordul elő, amely ma a területen nem él, de a lelőhely néhány keleti elterjedésű állat (hörcsög, ürge) legnyugatibb előfordulási sávjába tartozik.⁹⁵

A *konyhahulladék-csontanyag* anatómiai és rétegtani megoszlása:

A nagyállattartásra és fogyasztásra utaló szarvasmarha csontmaradványok nagyrészt — a primer felhalmozódású konyhahulladék spektrumot mutató 251. ház kivételével — az objektumok (168., 138., 192., 270., 173.) alja feletti omladékrétegekből, illetve a betöltés legfelső rétegeiből kerültek elő, de voltak csontok a házak föltja feletti planírozott településrétegekben is.

A telepátások során előkerült állatcsontanyag az állatok többhasznúságát, de elsősorban a húshasznosítást jelzi, hiszen az ipari, rituális stb. csontanyag kivételével az állatcsontanyag domi-

⁹⁴ Vö. 37. jegyz.

⁹⁵ Chaline, J., IX. UISPP. Coll. Int. Nice (1976), 81–96.; Kordos L., FrK. 25 (1977) 144–160.

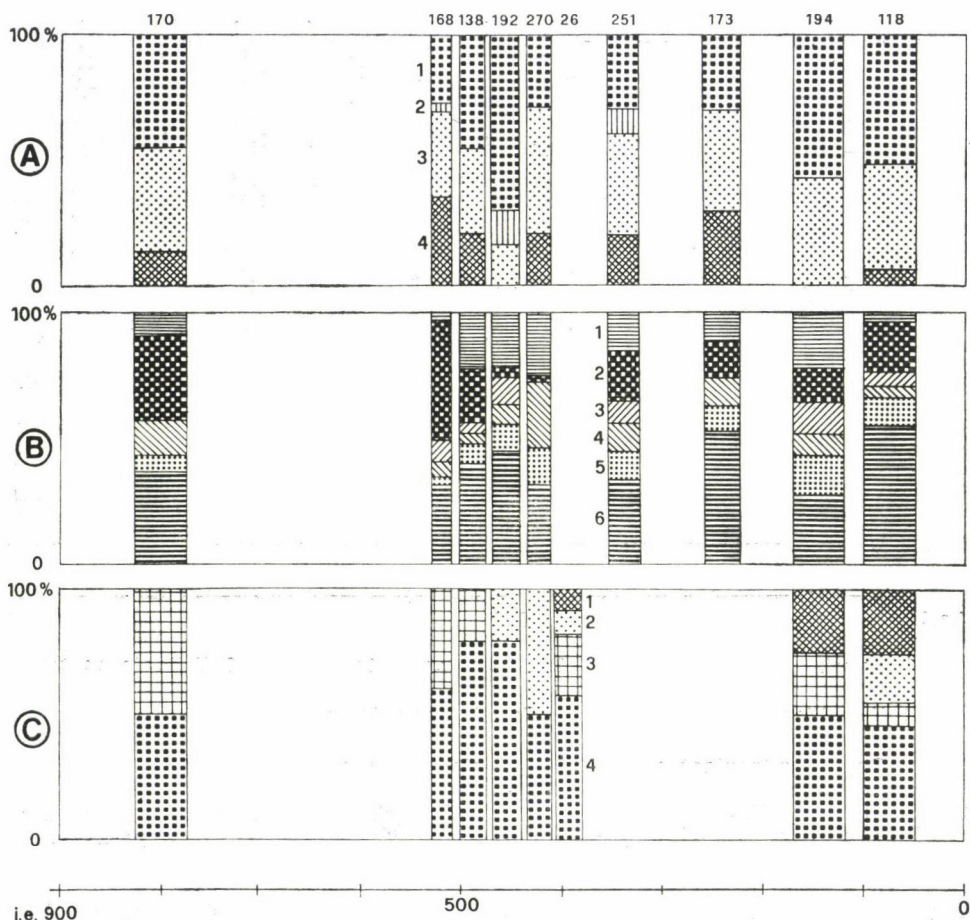

Fig. 28. Proportion of the „small vertebrates” fauna from different structures of Sopron-Krautacker

nánsan primer és szekunder felhalmozódású konyhahulladék (3. táblázat).

Az állatsontanyag anatómiai és testrégiók⁹⁶ szerinti megoszlásának a vizsgálata az állatok feldarabolásáról és felhasználásáról szolgáltat adatokat (4. táblázat).

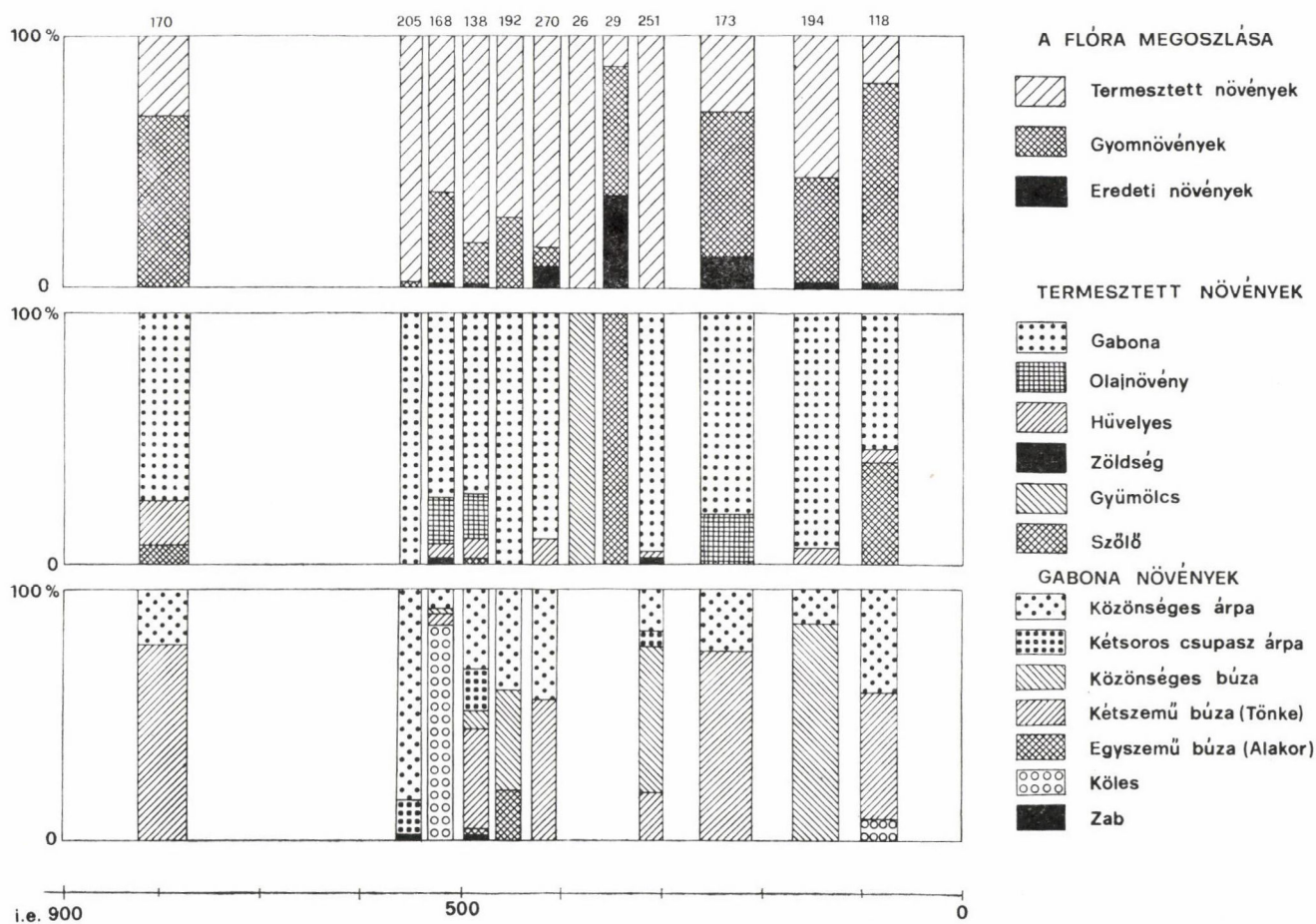
A húst reprezentáló húsos-végtag (C) és a szarvasmarha esetében a törzs (B) régiók csontjai

a 138., 270. és a 251., 173. házakban és a 118. házban, a kiskérődzők pedig a 270. és a 251., 173. házban, ill. a 118. házban halmozódtak fel.

A sertés esetében feltűnően kevés, de egyenletes megoszlásúak a húsos-végtag (C) régió csontjai. A sertések mortalitása neonatus-juvenilis korcsoportban a legmagasabb és ez egyértelműen húshasznosítást jelez.

A szarvasmarha és a kiskérődzők esetében általában adultus korra jellemző a mortalitás de a 270., 251. és 173. házak pusztulási rétegeiben a foetus-juvenilis korcsoportú egyedek mortalitása ugrásszerűen megemelkedett.

⁹⁶ Kretzoi M. — Gábori — Csánk V., Zoologie Archéologique in: Gábori-Csánk V.; La Station du Paleolithique Moyen d'Érd-Hongrie. (Budapest 1968) 223 — 224.

29. kép. A Sopron-Krautacker lelőhelyről vizsgált objektumok flóra megoszlása
Fig. 29. Proportion of flora examined from the structures of Sopron-Krautacker

A vadászott állatok faj és csontmaradvány száma a vizsgált objektumokban rendkívül alacsony (3. táblázat). A legérdekesebb faj a vad kőszáli kecske (*Capra ibex* L.), melynek elejtése a közeli Alpokban történhetett. Az i. e. IV. századra keltezett 251. ház betöltésének középső rétegéből előkerült *metacarpus dext. dist. epiph.* a kőszáli kecskének első ismert szubfosszilis csontlete Magyarországon.

A botanikai elemzéssel — karpológiai módszerekkel — meghatározott fajok száma 49, a vizsgált 12 objektum alapján. Az ásatáskor előkerült növényfajok elsősorban a kultúrkörnyezetet reprezentálják. A fajok többsége termesztett vagy gyomnövény, elenyésző a természetes növényzet taxonjainak aránya (5. táblázat). Ez azonban a mintavétel objektumirányultságából is következik.

A fajok ökológiai indikátor számaiból (R, T, F, N) lelőhelyenként végzett agroökológiai indexek számításánál — a természetes vegetáció csaknem teljes hiánya miatt — csupán a gyomnövényeket lehetett figyelembe venni. A gyomok között sok az egyes környezeti tényezőkre nézve közömbös, tág ökológiai amplitúdójú faj, ezért a lelőhely

egyes időszakai közötti klímaváltozás ezek segítségével nem mutatható ki.

Figyelembe kell venni, hogy a vizsgált telep az alpesi és pannon flóratartományok határán fekszik, a növényzet ezért viszonylag kis távolság esetén is lényegesen eltérhetett. Az egyes objektumok leletanyaga aszerint is változhatott, hogy a szántóföldek, kertek a teleptől milyen távolságban voltak.

A növényi leletek ökonómbotanikai elemzéséből értékesebb és összehasonlításra alkalmasabb eredményekhez jutottunk (29. kép, grafikon).

A két alapvető gabona nemzetség (búza, árpa) fajai a két sírlelet (gyümölcs) kivételével mindvégig párhuzamosan, értékelhetően változó arányban, jelen vannak. Kezdetben a búza és árpa aránya 2:1. Ezt követi egy kimondottan homogén árpa lelet, amelyben a búza részaránya az 1%-ot sem éri el (205. gödör). A 168-as objektumnál ez 1:2 arányra mérséklődik, a 138. objektumtól kezdve az arány 1:1. A következő két La Tène kori objektumnál (251., 194.) az arány 4:1 a búza javára, végül a 118-nál az arány ismét 1:1.

A búza fajok között az alakor végig csak szór-

ványos. Kezdetben jelentősebb a tönke,⁹⁷ később a közönséges búza jelenik meg nagyobb arányban.⁹⁸

A kelták közismert terjesztői, termelői a tönköly búzának (*Triticum spelta*). Előfordulását a kalászká töredékek hiánya miatt bizonyítani nem lehetett, de a közeli egykorú lelet-párhuzamok⁹⁹ alapján valószínűsíthetjük.

A kölest két távol eső korú objektumnál találtuk. A várható rozst¹⁰⁰ nem sikerült kimutatni.

A hüvelyesek közül a lóbab két leletben fordul elő. A 168. gödörben — a magtisztítási hulladékra utalóan — több léha szeme is! A lencse több leletben is képviselt, de csak a korábbiakban jelentősebb.¹⁰¹ A borsó szórvány előfordulásai a vizsgált időszak közepére esnek. A hüvelyes magvak általában szikleveleikre feleződtek, sok a töredék.

Az olajnövények közül a len, gomborka és a mák a legjobb megtartású 168-as gödör magjai között fordult együtt elő.¹⁰² A mák legkorábbi előfordulása ez a lelet. Egy töredékes bronzkori mag¹⁰³ után csak a legkésőbbi római kori magleletek egyikéből mutatták ki (számos importált maggal együtt).¹⁰⁴ Tehát leletünk a viszonylag ritka és főként Nyugat-Európából a neolit kortól kimutatott mák¹⁰⁵ biztos vaskori bizonyítéka Magyarországról.

Azt, hogy a lent folyamatosan termelhették olaj- és textilrost nyelésére, azt a 194. objektumból származó lelet és a szövésre utaló eszközök bizonyítják.

Gyümölcsként több vadon élő fajt¹⁰⁶ (kőkeny, cseplesz meggy, szeder, bodza, ligeti szőlő) fogyasztott a telep népessége. Termesztésre utal a szilva egyetlen, homogén típusú nagyobb mennyiségű lelete,¹⁰⁷ amely más objektumnál nem került elő. Korabeli értékét bizonyítja, hogy sírmellékletként, módosabb halott mellé helyezték.

A szőlő termesztett típusának jól elkülöníthető magjai, a szőlőtermesztés legkorábbi bizonyítékai hazánk területén! Előkerülése igazolta azokat a korábbi feltételezéseket, hogy a rómaiak előtt már a kelták,¹⁰⁸ illetőleg az illír-pannon lakosság-vizs-

gálataink alapján már heterogén populációkban termelte a szőlőt. A vizsgált telepen egyértelműen biztosnak a mélyebbről előkerült magvak hitelessége (29. és 118. sír) látszik, az újkori anyag (III. talajszelvény) esetleges bekerülése miatt.

Megjegyzendő, hogy a ligeti szőlőként azonosított németországi szórvány magleletek között kiugróan nagyméretűek is voltak,¹⁰⁹ ami alapot ad a heterogén populációk létezése mellett a kezdetleges termesztés valószínűsítésére.¹¹⁰

A gyomnövényzet összetételére a szántóföldi (gabona)- és a településeket körülvevő ruderalis növényfajok a jellemzők (5. táblázat).

A természetes növényzet szórványos bizonyítékai alapján (pl. 29. sír) a telep a zonális gyertyános-tölgyesek övében, ill. annak közelében alakult ki. A gyógynövényként vagy vadgyümölcsként gyűjtött növények (pl. 173. ház) a távolabbi szárazabb tölgyesekre engednek következtetni.

A magyarországi régészeti-botanikai maglelet feldolgozások között először mutattunk ki 12 növényfajt.¹¹¹ Ezek mindegyike gyom vagy a természetes vegetáció tagja, új termesztett faj nincsen.

A hazai vaskorra új, s egyszersmind legkorábbi adat is 10 fajra vonatkozik.¹¹² Vaskorra új, egyben kitölti a hiátust a gazdagabb bronzkori és római kori leletek között további 8 faj.¹¹³ A korábbi vaskori adatok közül 16 faj előfordulását, alapvetően a fontosabb kultúrnövényekét és gyomokét ismételtén megerősítettük.

A vizsgálatok közvetlen vagy közvetett adatainak figyelembevételével megkíséreltük a *paleoklíma* rekonstrukcióját.

Sopron-Krautacker lelőhelyen több olyan megfigyelést tettünk, amelyek kapcsolatba hozhatók közvetlen vagy közeli éghajlat hatásokkal. A késő vaskori telepek Fertő-környéki elterjedési vonala a sekély tó nagyobb vízkiterjedésének peremét követi. Az Urnasiros kultúra temetkezéseinek és településmaradványainak egybehangzó tanúsága szerint e telephelyet a Ha/B korszak vége felé felhagyták, s csak évszázadokkal később telepedtek le újra. A két települési fázis közti szakasz a nyugat- és közép-európai hasonló korú kultúráknál jó összhangban van egy csapadékosabb, húvösebb klímaoszillációval.¹¹⁴ A soproni telep idősebb objektumai mélyebbek, míg a fiatalabbak kifejezet-

⁹⁷ Knörzer, K.-H., Beiträge zur Urgeschichte des Rheinlandes III. Rheinische Ausgrabungen 19 (1969) 601–610.

⁹⁸ Nováki Gy., MFMÉ 1969/2. 39–45.

⁹⁹ Hajnalová, Ě., Folia Quaternaria (Krakow), 46 (1975) 35–40. Ua. Berichten der Deutschen Bot. Gesellschaft 91 (1978) 85–96.

¹⁰⁰ Szabó M., A kelták nyomában Magyarországon. (Budapest 1971); Hajnalová, Ě., SIA 27 (1979) 440.

¹⁰¹ Nováki, Gy., AgrSz 17 (1975) Suppl. 66–88.

¹⁰² Knörzer, K.-H., Beiträge zur Urgeschichte des Rheinlandes II. in Rheinische Ausgrabungen 17 (1976) 151–185.

¹⁰³ P. Hartyáni B.—Nováki Gy., AgrSz 17 (1975) Suppl.

¹⁰⁴ Füzes M., ÉT 33 (1978) 787–790.

¹⁰⁵ Schultze-Motel, J., Kulturpflanze 27 (1979), 207–215.

¹⁰⁶ Knörzer, K.-H., i. m. (1979) 609.

¹⁰⁷ Werneck, H.-L., Ur- und frühgeschichtliche Kultur- und Nutzpflanzen in den Ostalpen und am Rande des Böhmerwaldes. Wels, 1949.

¹⁰⁸ Rapaics R., i. m. 62., Feyér P., A szőlő- és bortelemelés Magyarországon 1848-ig (Budapest 1981); Füzes M.—Sági K., Filológiai Közlöny (1968) 347–363.

¹⁰⁹ Schieman, E., i. m. 320.

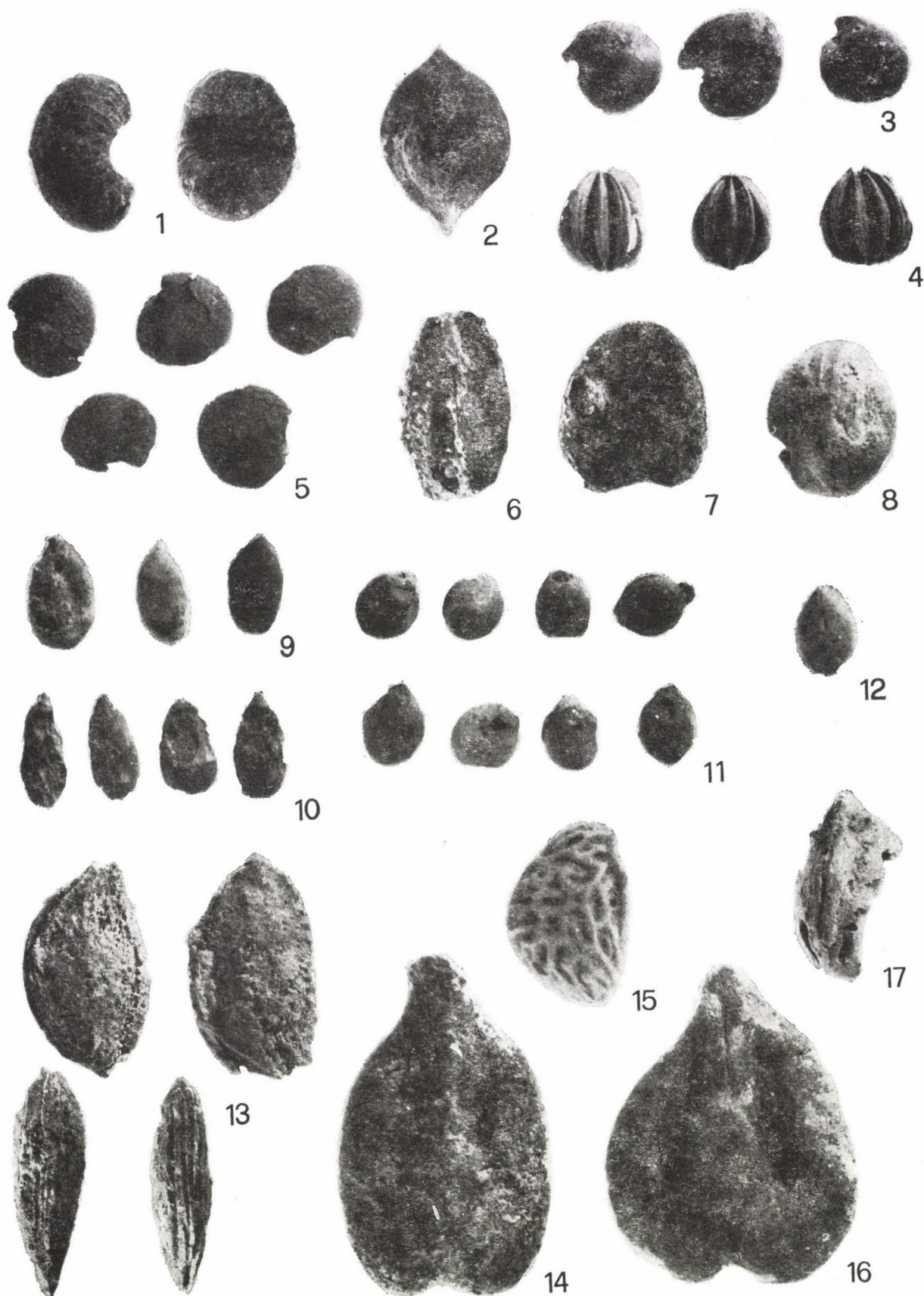
¹¹⁰ Werneck, H.-L., i. m. (1956) 115.

¹¹¹ P. Hartyáni B.—Nováki Gy., i. m. 58–65.

¹¹² Vö. 5. táblázat, P. Hartyáni B.—Nováki Gy. i. munkával való összevetés alapján.

¹¹³ Vö. 5. táblázat, P. Hartyáni B.—Nováki Gy. i. munkával való összevetés alapján.

¹¹⁴ Fairbridge, R. W., ed. The Encyclopedia of Atmospheric Sciences and Astrogeology. (New York—Amsterdam—London 1967); Jankuhn, H., i. m. 1969. 7–8., 61., Ua., i. m. 1976. 188., 266–269.; Willerding, U., in: Jankuhn, H. ed. Das Dorf der Eisenzeit und des frühen Mittelalters. Abh. der Akad. d. Wissensch. Göttingen, 1977. 357–405. gazdag irodalommal.; Härke, H., i. m. 61–65.; Bouzek, J., Climatic changes and Central European Prehistory (Edinburgh 1982) 179–191.

30. kép. Botanikai leletek (magok) a különböző objektumokból. 1. *Veronica hederifolia* — Borostyán levelű veronika 29. sír (10×). — 2. *Fallopia convolvulus* — Szulákkeserűfű, 29. sír (10×). — 3. *Agrostemma githago* — Konkoly 168. gödör (5×). — 4. *Aethusa cynapium* — Ádáz, 170. gödör (5×). — 5. *Lens culinaris* — Lencse, 138. ház (5×). — 6. *Hordeum vulgare* — Árpa, 270. ház (5×). — 7. *Faba vulgaris* — Lóbab, 270. ház (5×). — 8. *Faba vulgaris* — Lóbab, 168. gödör (5×). — 9. *Linum usitatissimum* — Házi len, 168. gödör (5×). — 10. *Linum usitatissimum* — Házi len, 138. ház (5×). — 11. *Panicum miliaceum* — Termesztett köles, 168. gödör (5×). — 12. *Lithospermum officinale* — Orvosi gyöngyköles, 168. gödör (5×). — 13. *Prunus domestica* — Házi szilva, 26 sír (2×). — 14. *Vitis vinifera* — Kerti szőlő, 29. sír (10×). — 15. *Rubus fruticosus* agg. — Szeder, 118. sír (10×). — 16. *Vitis cf. silvestris* — Ligeti szőlő, 29. sír (10×). — 17. *Cerasus fruticosa* — Cseplesz meggy, 173. ház (5×)

Fig. 30. Botanical finds — seeds — from various structures 1. Ivy Speedwell. — 2. Black Bindweed. — 3. Purple Cockle. — 4. Fool's sparley. — 5. Lentil. — 6. Barley. — 7–8. Broad Bean, 9–10. Common Flax. — 11. Broom-corn Millet. — 12. Common Gromwell, 13. Plum. — 14. Grape vine. — 15. Blackberry. — 16. Grove vine. — 17. Ground Cherry

ten sekélyebbek, feltehetően ez is a szárazabb körülményekből a nedvesedés felé való változást jelzi. A kettős természetes talajszint klíma-vegetációs változást jelent, melynek váltása az Urnaisíros és késő Hallstatt időszak közé tehető, a fiatalabb talaj már a betöltésekben is kimutatható áthalmozása pedig a 251. háztól (LT/B) kezdődően érzékelhető egyértelműen.

A növényi mag, puhatestű és aprógerinces vizsgálatok egyöntetűen olyan telep körüli közvetlen környezetet jeleznek, ahol a nyílt területeket bokrok, facsoportok szakították meg. Az aprógerincesek segítségével végzett klímarekonstrukció szerint a 251. objektumtól időben fiatalodva, jelentősebb csapadékosság mutatható ki az áthalmozott, fejlett felső talajszint gerinces faunájából.

Mindezek a konkrét adatok és megfigyelések az alábbi helyi klímafejlődést feltételezik: Az Urnaisíros kultúrát követő telepelhagyás időszakában az addigi szárazabb körülményeket jelentősen nedvesebb váltotta fel, amely megindította az új típusú talajképződést, megemelte a Fertő és környékének vízszintjét. Az újabb betelepedés idején (esetleg a klímaváltozás következtében) rövid, szárazabb időszak lehetett,¹¹⁵ majd újból nedvesebb évszázadok következtek a római korig. A soproni telep életében kimutatható törés ideje egybeesik a szubboreális és a szubatlanti szakaszok váltásával, amikor i. e. 700–500 között hűvös időszak volt, a Keleti-Alpokban a hóhatár és erdőhatár lejjebb szállt. Ezt a szakaszt a III. kis jégkorszaknak is nevezik.¹¹⁶

Befejezésül röviden szeretnénk összegezni, hogy végső következtetéseink szempontjából milyen többletet jelentett az együttes vizsgálat:

1. Vizsgálati anyagunk sokrétűvé vált, mennyiségileg is megsokszorozódott.
2. Konkrét adatokat nyertünk mind a természetes, mind a kultúrkörnyezetre vonatkozólag (flóra, fauna, természetű növények, háziasított állatok, kézműipari és kereskedelmi tevékenység).
3. Sikertült az egyes objektumok történetét rekonstruálni (elsődleges funkció, használat, pusztulási mód, utóélet), sőt egyes esetekben apró részletkérdésekre is választ kapni (felhalmozás jellege, klimatikus változás hatása).
4. Érzékelhetővé váltak az eltérő környezeti viszonyok, aránylag kis körzetben is a telep és temető (erdőszegély) területén.
5. Kérdéseink széles skálájára megalapozatlan feltételezések helyett úgy tudtunk válaszolni, hogy adatszerűen követtük a környezet egyes elemeinek kölcsönhatását a telep élettartama alatt.
6. Mindezen megfigyelések kiterjeszthetők a telep teljes fejlődésére (valamennyi feltárt objektum figyelembevételével), egyúttal megvan annak a lehetősége, hogy következtetéseinket modell szintre transzponáljuk, jelezve a további alkalmazási lehetőségeket.¹¹⁷

Jerem Erzsébet—Facsar Géza—Kordos László—
Krolopp Endre—Vörös István

THE ARCHAEOLOGICAL AND ENVIRONMENTAL INVESTIGATION OF THE IRON AGE SETTLEMENT DISCOVERED AT SOPRON-KRAUTACKER. II.

Summary

After a description of the excavation,¹⁻¹⁸ the authors examine the environmental factors which influenced the location of the settlement.¹⁹⁻²⁰ This is followed by a discussion of possible approaches to the study of the interaction between the Iron Age settlement and its environment, and of the factors stimulating its development. Apart from the material gained through flotation, the analysis of stratified samples taken from small sondages at a variety of locations on the site and in the surrounding area also yielded valuable information concerning the flora and the fauna.²⁹⁻³²

A coherent picture of life at Sopron emerges from an examination of the excavated features and the application of a number of scientific tests to materials derived from the site. The description and evaluation of the archaeological assemblages is followed by a brief discussion of the results of malacological and botanical analyses, and of the conclusions drawn from the small and large vertebrate remains. The comparative material gained from the soil bores is also presented.³³⁻³⁸

Obviously, the detailed investigation of a single site, no matter how extensive the excavated area nor how

wide the scope of possible analyses of the derived material, cannot solve all problems arising in the field of settlement archaeology. It is difficult to make sweeping generalizations about the site from the samples that have been taken, because although these are chronologically representative of the life-span of the settlement, they were taken from a number of very varied contexts.

The comparison of the various analytical results is nevertheless a desirable objective. These combined with a reconstruction of the contemporary environment allow details about the life of the settlement to be recognized.

These analyses furnished invaluable evidence for the economic structure of the Sopron settlement: it was possible to reconstruct the ratio of animal to plant products in the subsistence economy and also to assess the chronological distribution of these products. The products of agriculture and horticulture, namely various cereals, vegetables and fruits, together with wild plants gathered in the immediate environs provided an ample basis for

¹¹⁵ Vö. az előző jegyz. és Willerding, U., i. m. 367–368, 375, 379. Tab. 10.

¹¹⁶ Fairbridge, Rh. W., ed. i. m. 1967.; Patzelt, G., Holocene variations of glaciers in the Alps. Coll. Internat. C. N. R. S. 1974. n. 219. 51–59.

¹¹⁷ Végül szeretnénk köszönetet mondani mindazoknak, akik az ásás és feldolgozás során segítettek munkánkat és hozzájárultak a tanulmány létrejöttéhez. A felülnézeti és metszetrajzokat, térképeket és grafikonokat Sajti Miklós és Dévainé, Wolszky Mária, a leletanyagról készült táblákat Dékány Ágoston és Szatmári Gézáné, a fényképeket Kádas Tibor és Sugár Lajos készítette, a geodéziai felmérést Virágh Dénes végezte.

subsistence. The livestock from the site consisted, for the most part, of domesticated animals. Hunting of wild animals was a subsidiary element of the economy.

The raw materials utilized in handicrafts were also present. Clay, stone, bone, wood, leather, flax and wool were without exception found locally or in distance available.

There is also evidence for a flourishing metalworking industry. Trade relations are witnessed by the imports found among the grave goods and the extremely varied ceramic material of all settlement phases. A trade in perishable goods (primarily foodstuffs) must also be considered; however, a better understanding of the nature and extension of regional connections requires further investigation.

Various analyses yielded reliable results concerning the differences between the immediate environment of the settlement and the cemetery; the graves lay near woods or open woodland, or else the spaces between individual burials were planted with trees.

The evidence indicating the gradual abandonment of the settlement and the differences between earlier and later settlement features is also noteworthy. The cessation of anthropogenic influences resulted in the renewed appearance of various plants and an increase in certain animal species, a process which could be well observed.

The mollusca taxa (53 varieties) recovered from the soil samples taken from the settlement were fully representative of the types of terrestrial snail fauna, which one might expect from the surrounding region as a whole (evidence from the control soil samples taken in this experiment).

The faunal remains do not imply that this area was ever covered by water; sporadic occurrences of water snails can most probably be associated with human activities. The environment of all investigated settlement features was scrub or open woodland. In accordance with an open vegetation, the number of snails requiring humid conditions was low. The dominance of soil inhabiting species testified to the rapid formation and considerable thickness of a humus layer rich in organic material.

The Pleistocene snail fauna characterising the sandy-clayey loess subsoil was found not only in the lower layers of the borer, but also in the material recovered from various settlement features, indicating, that the features had sustained a mixture of natural erosion and artificial filling.

The earlier features of the settlement can also be distinguished from the more recent on the basis of the snail fauna recovered from them (Fig. 27, diagram).

It is noteworthy that from the point of view of faunal history the *Helicella obvia* is one of the youngest members of the species; it does occur in samples from chronologically earlier settlement features, but it only begins to show tendencies towards increase in the more recent layers.

On the basis of the small vertebrate fauna, the settlement can be divided into three phases. The earliest horizon of brown soil which develops on the parent loess is found in Urnfield and late Hallstatt features. Characteristic of this soil are a high proportion of toads and anthropophilic mouse species which are not found in the same proportions in later strata.

During the Late Hallstatt — Early La Tène transitional period and the Early Celtic period the nearby environment also included extensive marshy areas as indicated by the mass appearance of water voles (*Arvicola*).

The last three centuries B.C. witnessed a change in the climate resulting in the spread of woodland and scrub and the presence of a more varied fauna as compared to that of the preceding phase.

The small vertebrate fauna recovered from the excavated features and the control soil samples of the Sopron settlement represent a sequence of 1000 years duration. The fauna from the older dark brown soil occur in the

fill of settlement features dated to phase 1. The fill of the latest phase 3 features yielded more modern species which can be associated with the fauna from the uppermost soil layer (Fig. 28, diagram).

The remains of small vertebrate fauna from the site do not include any species which cannot be found in the area today; the site does, however, belong to the westernmost distribution zone of certain eastern species (e.g. hamsters and gophers).

An analysis of the bones record from the stratigraphy on the site was most revealing. Cattle bones indicative of large-scale animal husbandry were to be found among the burnt debris above the bottom of settlement features 168, 138, 270 and 173 (the only exception being house 251 which yielded a primary kitchen refuse accumulation) and in the uppermost levels of their fill; animal bones were, however, also recovered from the levelled layers above patches indicating the presence of houses.

The animal bones uncovered in the course of the excavation of the settlement reflect the many different levels of animal exploitation, the most important of which was to satisfy the meat requirements of the population. Apart from the relatively few bones recovered from an 'industrial' or ritual context, the sample represents primarily or secondarily accumulated kitchen refuse (Table 3).

The differences in percentage occurrences of certain bones at the expense of others provides evidence of butchery techniques. (Table 4). The bones from the meat-bearing limbs (C) and the trunks (B) of cattle were found in houses 138, 270, 251, 173 and 118; the bones of small ruminants (sheep and goats) were, however, accumulated in houses 270, 251, 173 and 118.

The number of bones from the meat-bearing limbs (C) is conspicuously low in the case of pigs. Pig mortality is highest in the neonatal-immature age group, indicating that the pig was bred for its meat.

Most of the bone remains from cattle and small ruminants are from adults, although the bones recovered from the debris of houses 270, 251 and 173, show a disproportionately high percentage of neo-natal calves and immature animals.

The number of hunted animals is extremely low both in terms of the number of species represented and of the bone count (Table 3). The most interesting species is the wild ibex (*Capra ibex* L.) which was probably hunted in the nearby Alps. The metacarpus dext. dist. epiph. found in the fill of house 251 dating to the 4th century B.C. is the first subfossil ibex find in Hungary.

In the course of the botanical analyses — using the carpological method — it was possible to distinguish 49 species among the samples collected from 12 settlement features. The majority of the species represented were cultivated plants or weeds; the proportion of taxons representing the flora natural to this environmental zone is negligible (Table 5). This can obviously be attributed to the fact that samples were mostly collected from settlement features. Owing to the almost complete absence of the natural vegetation only the various weeds could be considered when estimating the agro-ecological indices for each site on the basis of the ecological indicator number of the species (R, T, F, E). Since the weed species include numerous neutral species with a wide ecological tolerance, they are of limited use for determining climatic changes between the various phases of the settlement.

It must also be recalled that the site lies in the border zone between the Alpine and Pannonian flora province, as a consequence of which even samples from settlement features lying close to each other can differ considerably; moreover, their proximity to arable land, gardens and the settlement itself also influenced the composition of samples (Fig. 29, diagram).

The species of the two basic grain genera (wheat and barley) can, (with the exception of the two samples taken from burials which also include fruit) be compared with each other and occur in varying proportions. Alakor wheat occurs only sporadically. Spelt is gradually repla-

ced by common wheat. Millet seeds were found in two settlement features of differing age.

Of the leguminous plants, broad beans were found in two samples; pit 168 yielded a few beans indicative of husking refuse. Lentil occurs in several samples, mostly in those from the earlier period. Pea occurs sporadically in samples characteristic of the middle period.

Of oleaginous plants, flax, poppy and gold of pleasure occur among the extremely well preserved plant remains from pit 168. This is the earliest occurrence of poppy. That flax was continuously cultivated for its oil and textile fibres is shown by the assemblage from pit 194 and the various weaving implements.

The inhabitants of the settlement consumed several wild fruits (elder, sloe, mulberries, ground cherry and grove vine). The only homogenous type plum find indicates cultivation.

The easily distinguishable cultivated grape finds provide evidence for an early viticulture in Hungary. Its occurrence has confirmed former assumptions that the Celtic and Illyrian-Pannonian population was already engaged in viticulture prior to the arrival of the Romans.

The weeds include both segetal and ruderal species from the environs of the settlement.

The scanty evidence for the natural vegetation (the sample from grave 29) implies that the settlement lay in or in the vicinity of a zonal hornbeam-oak forest. Plants collected as medical herbs or wild fruits (e.g. the sample from house 173) indicate the presence of a dry oak forest beyond the hornbeam zone.

It has for the first time been possible to distinguish 12 new plant species in the course of palaeobotanical analyses. These 12 species were either weeds or parts of the natural vegetation; new cultivated species did not occur.

There is also new evidence for the earliest Iron Age occurrence of 10 species. A further 8 species fill the gap between the Bronze Age and the Iron Age. The presence of 16 species noted in the course of earlier palaeobotanical analyses has now again been confirmed. These 16 species include both cultivated plants and weeds.

An attempt to reconstruct the climatic conditions in the light of the results yielded by these analyses has been made. Several observations have been made at the Sopron-Krautacker site which can be associated with climatic influences. The distribution of Late Iron Age settlements around Lake Fertő follows the shores of the shallow lake. The evidence from the burials and the settlement of the Urnfield culture indicates that this site was abandoned around the end of the Hallstatt B period, and that it was only resettled after a gap of several centuries. This gap between the two settlement phases corresponds to a wetter and cooler climatic oscillation also observed on sites of other contemporary cultures in Western and Central Europe. The older settlement features lie at a greater depth, whereas the younger ones are conspicuously higher;

this phenomenon can probably be associated with a change from a dryer to a wetter climate. The two differing soils also indicate a climatic and vegetational change which can be dated to the period somewhere between the Urnfield and Late Hallstatt phases; the displacement of the younger soil can be demonstrated in the fill of the settlement features beginning with house 251 (LT/B).

The analyses of the botanical, molluscan and small vertebrate remains indicate an environment of open land with scrub areas and open woodland. The climatic reconstruction based on the occurrence of small vertebrate remains indicates a gradual increase in rainfall from the period marked by house 251.

These observations allow the following reconstruction of the local climate. In the period following the abandonment of the Urnfield settlement, the dry climate changed to a wetter one which promoted the formation of a new soil type and raised the water level of Lake Fertő and its surroundings. The resettlement of the site can probably be dated to a brief, dryer period (owing to a further climatic shift), which was again followed by a wetter period lasting until the Roman Conquest. The break in the life of the Sopron settlement coincides with the change between the Subboreal and Subatlantic. The period between 700 and 500 B.C. was characterised by a cooler climate when the snow and tree timber line receded in the Eastern Alps. This period is sometimes referred to as the 3rd Lesser Ice Age.

In conclusion, a summary is provided of the advances in understanding the site which have been made possible by the application of scientific techniques:

1. The data base was considerably expanded by a combination of methods.

2. Our knowledge of the pre- and post-site environment was greatly increased (flora, fauna, cultivated plants, domesticated animals, handicrafts, trade relations).

3. It became possible to reconstruct the history of various settlement features (primary function, manner of destruction, after-life); in certain cases it was also possible to reconstruct minute details (the nature of the fill, influence of climatic changes).

4. We could distinguish differing environmental conditions within a relatively small area, namely in the area of the settlement and the cemetery.

5. It was possible to trace the interaction of various environmental factors throughout the entire life-span of the settlement, and thus to substitute unfounded hypotheses with factual data.

6. These observations can be considered valid for the entire cultural sequence represented by the settlement (and its settlement features), and it is thus possible to set up models based on our conclusions which also outline the possible objectives of future investigations.

E. Jerem—G. Facsar—L. Kordos—E. Krolopp—I. Vörös

A BAGI LELET

ÚJABB ADAT A KÉSŐSZARMATA BESÍMÍTOTT KERÁMIA KÉRDÉSÉHEZ

Bag Újtelepen (Pest megye) építkezés során egy hulladékgyödröt találtak. A leletanyag előbb a bagi iskolagyűjteménybe, majd innen az aszódi múzeumba került.¹ Az anyag részletesebb leírását a kerámia összetétele és technikai, illetve díszítéssel sajátossága indokolja.

Leletleírás

1. Feketésszürke, kívül belül simított felületű, meredek falú, korongolt *tál*, pereme alatt vízszintesen futó horonnyal. A kettétört tálat a törésvonal mentén több helyen átfúrták. Szá = 16 cm, Fá = 9,6 cm, M = 9,2 cm (1. kép 2; 5. kép 1).
2. Szürke, korongolt, bikonikus *tál*, megvastagodó, kissé behúzott peremmel. A töredéken másodlagos égés következtében erősen felhólyagzott az agyag. Szá = 28,4 cm (1. kép 3).
3. Szürke, korongolt *tál* töredéke. Külső és belső felületén vízszintes, sávós simítással. Szá = 22,8 cm (1. kép 4).
4. Szürke, korongolt *edény* fenéktöredéke. Fá = 8,8 cm (1. kép 5).
5. Szürke, korongolt *gömbtestű edény* vízszintesen simított oldaltöredéke. Vállán horony fölött vízszintesen besímtott hullámvonal fut körbe (1. kép 6).
6. Szürke, korongolt, *gömbtestű edény* oldaltöredéke. A vállon két borda között függőlegesen besímtott sávok és matt mezők váltakoznak. Az alsó borda alatt horony, ezalatt a külső felületen vízszintes, sávós simítás (1. kép 8).
7. Szürke, korongolt, nagyméretű, kétfülű *korsó* töredékei. A nyakon függőleges, sűrű besímtás, a vállon hornyolás fölött matt háromszögeket kettős, mély simított vonal határol, a háromszögek közti felületet függőleges, sűrű, párhuzamos besímtás tölti ki. A hasrészen matt sávon vízszintesen futó hullámvonallal, ezalatt vízszintes, sávós simítással (1. kép 7).
8. Szürke, korongolt *edény* töredékei. A peremen kívül és belül vízszintes irányban sötétebbre simított a felület. Pereme alatt horony fut körbe, a hason két borda között övsávval.

A vállon mélyen besímtott meanderes díszítés, az alsó ívháromszögeket ferde, mély párhuzamos besímtás tölti ki. Az övön függőleges besímtott, széles, mélyebb vonalsor fut körbe. Az edény alsó negyedében két vízszintes, párhuzamos vonal fut. Szá = 20 cm; Fá = 10 cm, M = 19,4 cm (2–3. kép).

9. Branásfekete, kézzel formált *fazék* peremtöredéke. Szá = 25,2 cm (4. kép 1).
10. Kézzel formált, barnásfekete, foltos *edény* fenéktöredéke. Fá = 11,2 cm (4. kép 3).
11. Barnásvörös, szemcsésen soványított, kézi, lassú korongon készült *fazék* töredéke. Fá = 10,8 cm (4. kép 2).
11. Téglaszínű, mázas *mortarium* töredékei. Szá(belső) = 31,6 cm, Szá(külső) = 36,4 cm, Fá = 14,8 cm, M = 10,8 cm (1. kép 1).

A bagi korongolt kerámiaanyagban megtalálhatók a II. századtól általánosan használt félgömbös és kónikus tálak (1. kép 3–4). A késői daraboknál gyakori a külső és belső felület vízszintes irányú simítása. Ritkább forma a feketére fényezett, egyenes falú, hornyolt peremű kis tál (1. kép 2; 5. kép 1). Legközelebbi analógiája mind a forma, mind pedig a felületkezelés és szín szempontjából egy Tiszaföldvár téglagyári telepről származó tál (5. kép 2).² Ez a típus zártabb körben a Dél-délkelet Alföldön fordul elő sűrűbben.³ A típussal Párducz Mihály is foglalkozott, s bár formailag nem határolta körül egyértelműen, a 10. csoportba sorolta.⁴ Eredeténél a korarómai üvegcsészéket jelölte meg prototípusnak. Jelenleg a barbaricum tálakat nem hozhatjuk közvetlenül kapcsolatba az említett üvegcsézéssel, mivel sem a tartományban, sem pedig a barbaricumban eddig nem került elő olyan darab, mely áthidalta volna azt a csaknem két évszázadnyi időszakot, mely az üveg-, ill. e kerámiaáru megjelenése és elterjedése között eltelt.⁵ IV. sz-i, egyenes falú üvegcsésze agyag

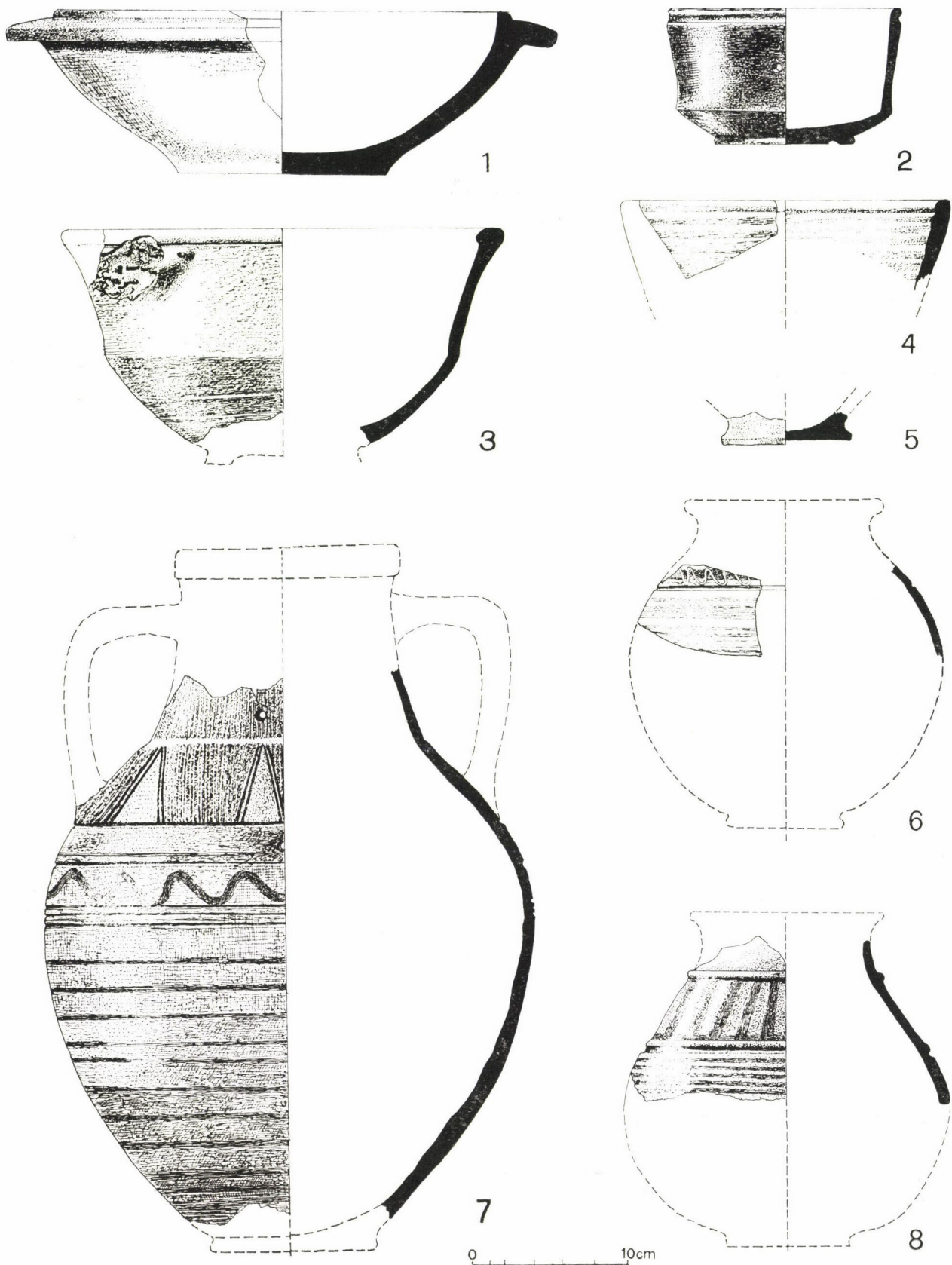
² A szerző közöletlen ásatása. 1980-ban a 28. és 33. gödörből kerültek elő a tál darabjai.

³ Vaday, A. H., Bemerkungen zur Frage der eingeläuteten Keramik mit figuraler Verzierung. MittArchInst 10–11 (1980–81) passim. A továbbiakban: Bemerkungen.

⁴ Párducz M., Archäologische Beiträge zur Geschichte der Hunnenzeit in Ungarn. Acta ArchHung 11 (1959) 346. A továbbiakban: Beiträge.

⁵ Vaday, A. H., Bemerkungen . . . 126.

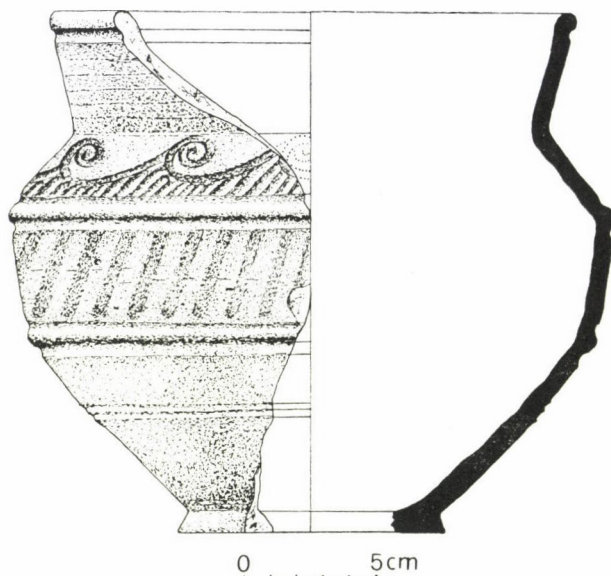
¹ A lelet Miklós Zsuzsa topográfiai gyűjtésénél került elő. Ezúton is szeretnék köszönetet mondani neki az anyagért. A lelőhely a Pest Megye Régészeti Topográfiájának készülő aszódi járás 4/4. lelőhelyszámával egyezik meg. Aszódi múzeum lt. sz. 84.8.

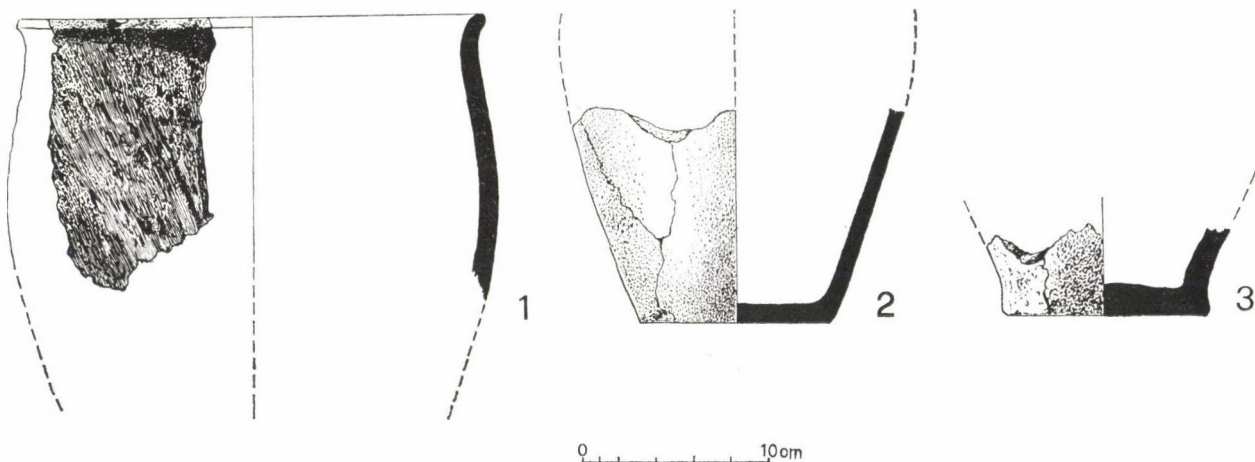
1. kép. Bag-Újtelep kerámiaanyaga
 Рис. 1. Керамика из Баг-Уйтелеп
 Abb. 1. Bag, Újtelep. Keramik

2. kép. Bagi besimított díszítésű edény
Рис. 2. Лощенная керамика из Бага
Abb. 2. Bag, eingeläutetes Gefäß

3. kép. Bagi besimított díszítésű edény
Рис. 3. Лощенная керамика из Бага
Abb. 3. Bag, eingeläutetes Gefäß

4. kép. Kézzel formált és kézikorongolt edények Bagról
Рис. 4. Сосуды, сделанные от руки и на ручном гончарном круге из Бага
Abb. 4. Bag, handgemachte und scheibengedrehte Gefäße

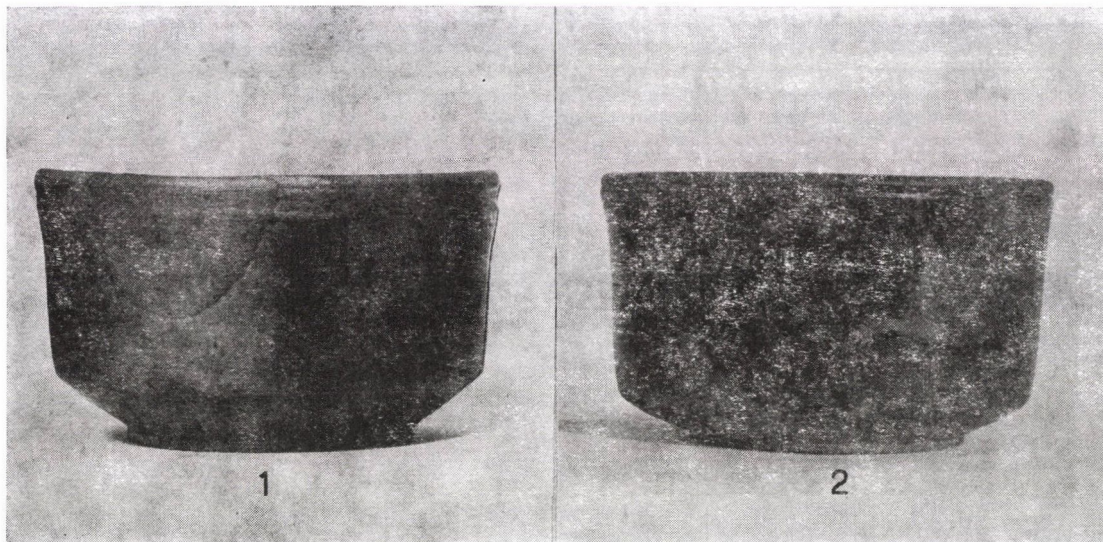
utánzata — mely csak igen halványan emlékeztet a bagi talacsckára — Magyarországtól Keletre, Miorcaniban került elő.⁶ Ehhez hasonló a kárpát-medencei szarmata anyagból nem ismert. E perem alatt hornyolt, meredek falú tálakkal formailag az applikált díszítésű, pirosra festett tálak egy csoportja hozható kapcsolatba. A barbaricumból két példány került elő eddig. Egyik a régi szarvasi iskolagyűjtemény anyagából, másik Angyalföldön, homokbányából ismert. A szarvasi (közelebből, ismeretlen lelőhelyű) tál téglaszínű, korongolt

pirosra festett, a perem alatt és a tál alsó harmadában mélyebben, horonyszerűen bekarcolt. Köt helyen applikált rozettákkal és függőlegesen futó pontsorrall díszítették. A tál égetés előtt kissé deformálódott. Szá = 12,9 cm—13,7 cm; Fő = 12,6 cm—13 cm; M = 7 cm (6. kép 1).⁷ Hasonlóképpen kívül-belül pirosra festett, téglaszínű, korongolt az említett angyalföldi tál is, három sávban applikált pontdíszítéssel. Szá = 12,2 cm; Fő = 11,7 cm; M = 10,3 cm (6. kép 2).⁸

⁶ Ionița, I., Necropola din secolul IV e. n. de la Miorcani (Jud. Botoșani) Cercetări Istorice 6 (1974) 84, Fig. 5/2.

⁷ Szarvas, Tessedik S. Múzeum lt. sz. 53.45.1.

⁸ Magyar Nemzeti Múzeum, Római Gyűjteményt lt. sz. 43.1925.2. A darabért B. Bónis Évának itt is köszönetet szeretnék mondani.

5. kép. 1. Bagi tál. — 2. Tiszaföldvári tál
Рис. 5. 1. Миска из Бага, — 2. Миска из г. Тисафёльдвар
Abb. 5. 1. Bag, Schüssel — 2. Tiszaföldvár, Schüssel

A barbaricum-i leletanyagban a késői periódus táljain és gömbtestű edényein egyaránt előfordul a piros festés, a tiszaföldvári telepanyagban számos példánya került elő.

Az ún. *gömb testű edények* általánosan elterjedt és használt formák a legkorábbi szarmata periódus végétől kezdve a későszarmata-hunkoron át a gepida kerámiaművességig. A gömbtestű edény típus késői variánsain gyakorta jelentkezik a felület vízszintes simítása, a vállon futó bordák és hornyok közti besimított, illetve bekarcolt díszítés, amint ezt a bagi két példány (1. kép 6, 8) is illusztrálja. Igen jellegzetes még anyagunkban a 2–3. képen bemutatott, besimított díszítésű edény és az 1. kép 7 korszója. Ez utóbbi két edény indokolja, hogy részletesebben ismertessünk egy — már korábban részben publikált — jugoszláviai leletegyüttest. Vršac-Crvenkán egy hombár, három füles korsó, két tál és egy gömbtestű edény került elő.⁹ Az első korsó sötétszürke, feketére simított felületű, korongolt, nyakán és fülén függőlegesen, sűrűn besimított, vállán sávosan simított mezők váltakoznak matt részekkel. A korsó alsó felén a felületet vízszintesen simították. Szá = 11,6 cm Fá = 13 cm; M = 40,2 cm (8. kép 1).¹⁰ A második egy világosszürke, korongolt korsó, fülén és nyakán párhuzamos besimítással, vállán hornyolt bordák között besimított vonalakkal kitöltött kettős háromszögekkel. A peremet és a korsó alsó részét vízszintesen, sávosan simították. Szá = 11 cm;

Fá = 10,8 cm; M = 36 cm (8. kép 2).¹¹ A harmadik egy sötétszürke, szemcsésen iszapolt, korongolt római korsó, nyakán vízszintesen futó horonykötegekkel. Szá = 7,5 cm; Fá = 7,8 cm; M = 21,5 cm (8. kép 3).¹² A negyedik edény egy világosszürke, korongolt, szemcsés anyagú hombár, vállán két sorban párhuzamos hornyolással. Szá = 18 cm; Fá = 9 cm; M = 35 cm (8. kép 7).¹³ Az egyik tál középszürke, korongolt darab, vállán hornyok között futó besimított hullámvonal dísszel. A tál teljes felületét vízszintes simítás borítja. Szá = 18 cm; Fá = 6,2 cm; M = 9,4 cm (8. kép 6).¹⁴ A másik tál sárgásbarna, szemcsés, korongolt darab, vállon horonnyal. Szá = 25,8 cm; Fá = 11,6 cm; M = 10,6 cm (8. kép 5).¹⁵ A bagi „övrészes” edény köréhez sorolható egy középszürke, korongolt edény. Meredek nyakán vízszintes, sávosan simított vonalakkal, ugyanígy simították a nyak belső felületét is, és a peremet. A vállrészen horony alatt övszerű sávban körbefutó, függőleges állású kannelura sor. Az edény alsó felét vízszintes simítás borítja. Szá = 22,8 cm; Fá = 10,2 cm; M = 1,82 cm (8. kép 4).¹⁶ Ez a vršaci edény a 2–3. kép bagi edényével mutat rokon vonásokat, amint már említettük. Ennek a típusnak meredeken álló hengeres nyakú, gömbtestű variációi a későszarmata—hunkori anyagban gyakoriak. A bagi variáns abban

¹¹ Vršac Grad. Múz. lt. sz. Aa 557. *Симовљевић* i. m. Taf VII. 1.

¹² Vršac Grad. Múz. lt. sz. Aa 656. *Симовљевић* i. m. Taf VII. 2.

¹³ Vršac Grad. Múz. lt. sz. Aa 562. *Симовљевић* i. m. Taf VII. 4.

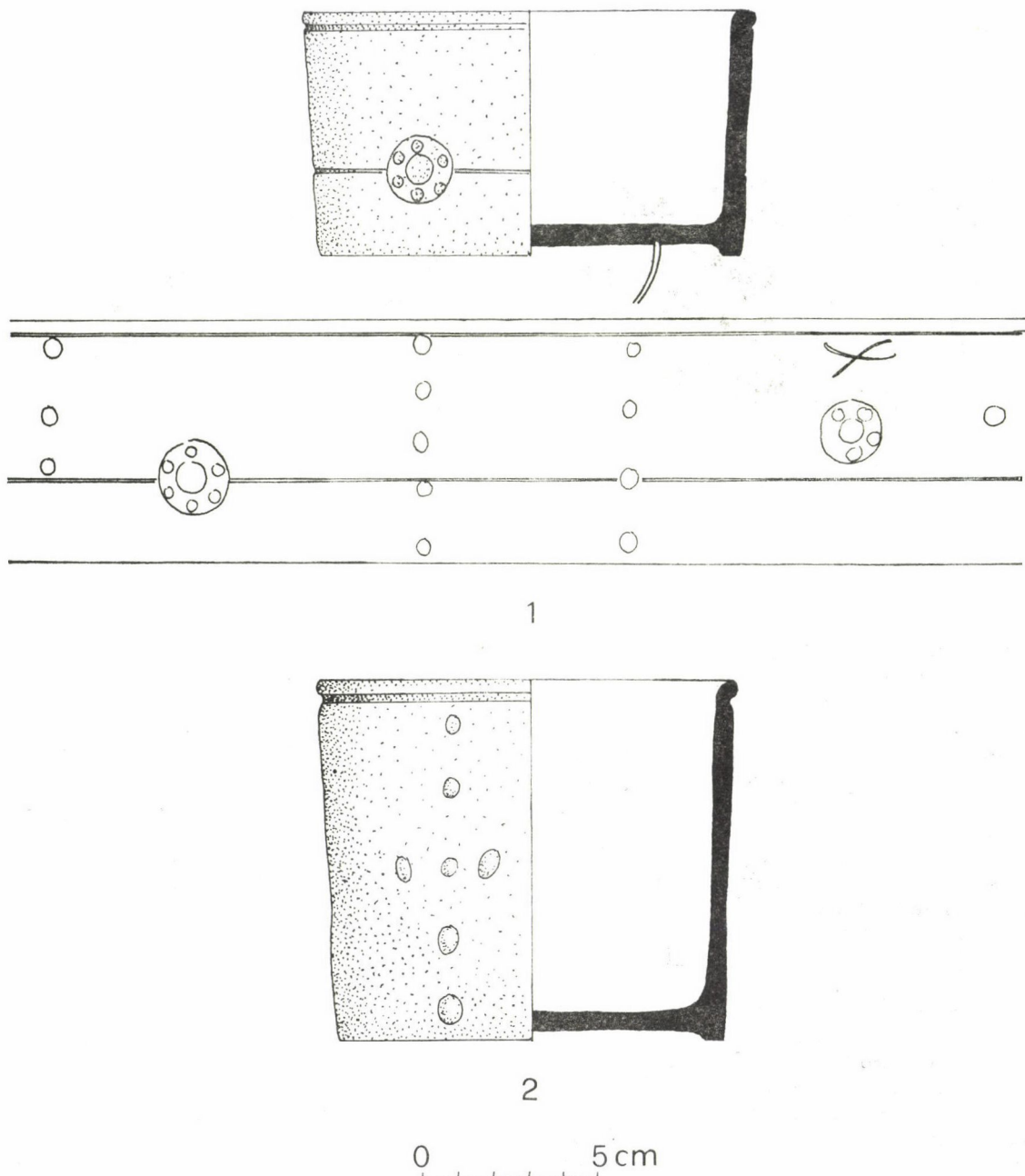
¹⁴ Vršac Grad. Múz. lt. sz. Aa 559. *Симовљевић* i. m. Taf VII. 7.

¹⁵ Vršac Grad. Múz. lt. sz. Aa 560. *Симовљевић* i. m. Taf VII. 6.

¹⁶ Vršac Grad. Múz. lt. sz. Aa 561. *Симовљевић* i. m. Taf VII. 5.

⁹ *Симовљевић, И.*, Сарматски стратум на Црвенки крај Вршца. РАД (RVM) 6 (1957) 57–66. közölte a leletegyüttes hat darabját. Az anyag újra felvételi lehetőségért. S. Baračkinak szeretnék köszönetet mondani.

¹⁰ Vršac Grad. Múz. lt. sz. Aa 558 (Ez a darab közölten).

6. kép. 1. Ismeretlen lelőhelyű tál a szarvasi múzeumból 2. — Angyalföldi tál
 Рис. 6. 1. Миска, неизвестное место находки. — 2. Миска из Андялфёльда
 Abb. 6. 1. Schüssel von unbekanntem Fundort aus dem Museum von Szarvas. — 2. Angyalföld. Schüssel

különbözik, hogy a hasán széles, meredek, övszerű szalag fut körbe. Kisebb-nagyobb méretben ez a variáns az alföldi leletanyagban — ha nem is gyakran — feltűnik. A Szentés—Nagyhegy Solti szőlői (7. kép 4)¹⁷ példány alacsony talpú formájá-

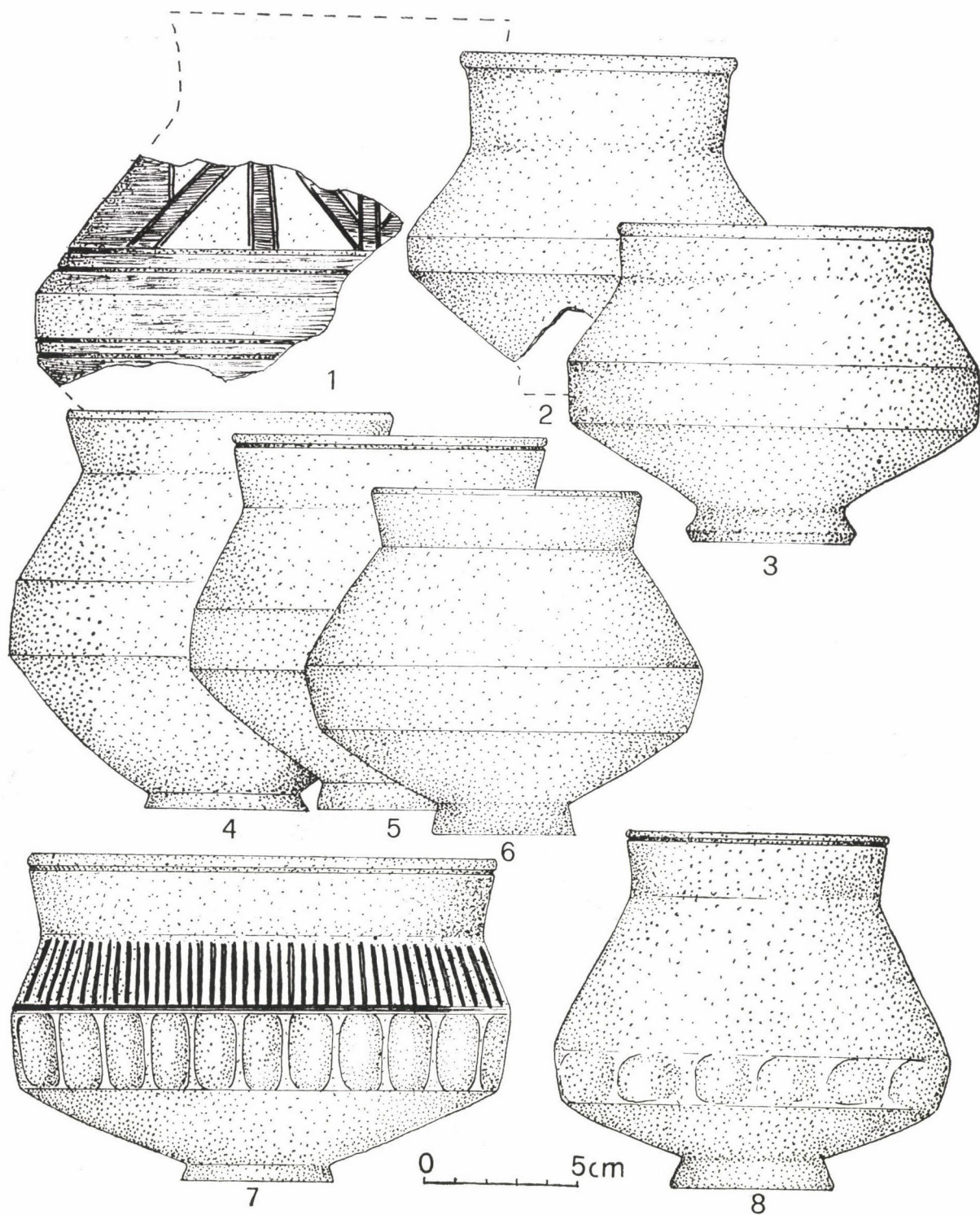
nak változata a kiskundorozsmai (7. kép 6).¹⁸ Formailag hasonló a vajszkai(?),¹⁹ ahol azonban a perem alatt futó hornyolás (késői fazekasműhely sajátosság) is megtalálható (7. kép 5). Ilyen a hornyolása az Akasztó, Ökördi pusztán előkerült edénynek (7. kép 8),²⁰ ahol az övsávban még halvány kannelura-szerű az övdíszítés. Igen díszes egy másik Kiskundorozsmáról származó edény

¹⁷ Párducz M., A szarmatakor emlékei Magyarországon. III. AH 30 (1950) 26, XLI. tábla 16. (Talán a 12 sír mellélete volt). A mű a továbbiakban: Szarmatakor...

¹⁸ Párducz, i. m. 41, CXXII. tábla 40., Kürti B., MFME (1976—77) 14, 18. A 38. jegyzetben a Kiskundorozsma, Kistemplomtanya, Zádori Fekete Imre féle házát a mai Bordány Kossuth u. 15. sz.-mal azonosította.

¹⁹ Párducz, i. m. 76, LXXXIV. tábla 19.

²⁰ Párducz, i. m. 61, CXLI. tábla 17.

7. kép. 1–3. Tiszaföldvár-Téglaár, — 4. Szent-Nagyhegy, — 5. Vajszka(?). — 6–7. Kiskundorozsma, — 8. Akasztó — Ökördi puszta

Рис. 7. 1–3. Тисафёльдвар-кирпичный завод. — 4. Сентеш-Надьхедь. — 5. Вайска (?). — 6–7. Кишкундорожма. — 8. Акасто, Окорди пуста

Abb. 7. 1–3. Tiszaföldvár, Ziegelei, — 4. Szent-Nagyhegy, — 5. Vajszka (?), — 6–7. Kiskundorozsma. — 8. Akasztó, Ökördi puszta

8. kép Vršač-Crvenka — edénylelete
 Рис. 8. Сосуды из Вршац-Црвенка
 Abb. 8. Vršač Crvenka, Gefäßfund

(7. kép 7),²¹ ahol a vállon függőleges, párhuzamosan besimított díszítés, ezalatt vízszintesen simított sáv, majd az övrészen függőleges állású kannelurasor látszik. Ahogy már említettük,²² mind e besimítási technika, mind pedig a kannelurás díszítés csak a későszarmata—hunkori kerámia körében általános fazekasgyakorlat a kárpát-medencei szarmata barbaricumban. A bagi edényen is jelentkeznek az említett fazekas jellegzetességek, ti. a perem alatti hornyolás, az övrész függőleges, sávós, mély, csaknem kannelura-szerű besimítása és a vállrész bonyolultabb besimított díszítése. Ehhez hasonló díszítésmódot Lenauheim, Subotica (Szabadka) és Tiszaföldvár²³ anyagában találtuk meg. A fent említett edénytípus több példánya került elő Tiszaföldvár téglagyáron. A 7. kép 3 téglaszínű edényének egész felületét borítja a fényes simítás,²⁴ a 7. kép 2 téglaszínű, korongolt edényén tojáshej színű engobe borítja az anyagot,²⁵ a 7. kép 1 töredékes példányánál viszont a közép-szürke, korongolt kerámián mélyebb, simított vonalak határolnak fényes, feketére simított felületet.²⁶ Ez a díszítésmód szintén késői jellegzetességként tűnik fel Tiszaföldvár-téglagyár és Makó Vöröskereszt anyagában.²⁷ Az övszerű haskiképzés más edénytípusokon is megfigyelhető. Pl. a Szentes-Nagyhegy Solti szőlői temető 3. sírjának kétfülű, alacsony korsóján,²⁸ a Csongrád-Kenderföldi szórvány egyfülű bögréjén²⁹ és a Kövegy-Téglagyári kétfülű, széles szájú, derékszögben tört fülű korsóján.³⁰

A bagi simított és besimított díszítésű, kétfülű, nagyméretű korsó (1. kép 7) többsávós díszítése a későszarmata—hunkori anyagban gyakori. Megtalálható az egy és két fülű korsókon, kisebb-nagyobb méretű bögréken egyaránt. Nagyméretű korsók a késői telepeken fordulnak elő, a bagi ezeknek ritkább formavariánsa. A barbaricumban ugyanis nagyobb számban azok a korsók terjedtek el, melyeknél a peremből kiinduló fül a vállrészhez csatlakozik, az edény hengeres nyakrésze pedig szélesebb, mint a bagié. Ez utóbbihoz közelálló darab a Subotica (Szabadka) Mácskovics téglagyáron előkerült egyik korsó,³¹ míg az előzőt egy ugyaninnen származó másik példány reprezentálja.³² A fentebb leírt Vršac Crvenkáról való korsó

(8. kép 1) közeli analógiája a mienknek, de hasonló korsótöredékek kerültek elő Tiszaföldvár-téglagyáron és Debrecen városi téglagyárnál,³³ Sátoraljaújhely környékén.³⁴

A bagi kerámiaanyag díszítési motívumai közül a hullámvonalas, sávós besimítás általánosan használt a barbaricumban, ritkább azonban a meanderez, ferdén sávozott ívháromszöges díszítőmotívum. Hasonló a sematikus, figurális díszítésű kerámia között található meg, Mácskovics téglagyáron,³⁵ Lenauheimben,³⁶ ahol az ívháromszög felső csúcsa állatfej, a háromszögek belsejét pedig ferde besimított díszítés tölti ki. Egy másik Mácskovics téglagyári széles szájú korsón a bagihoz hasonló meanderez dísz jelentkezik.³⁷ Ezen kívül jellegzetesség még a mélyebben simított kontúrvonalú, sűrűn simított, fényezett mintakitöltés is. Ilyen a 7. kép 1 tiszaföldvári edényé, de a fazekaskörhöz köthető meredek falú talakon is fellelhető pl.: Makó-Vöröskereszten.³⁸ A 2—3. kép bagi edényének forma- és díszítésvariációjának tekinthető vršaci edény (8. kép 4) kannelurás díszítése, a kiskundorozsmai (7. kép 7) hasonló kannelurás övrésze. Ez a díszítésmód üveg-³⁹ és fémedény utánzataként más edénytípusokon is megjelenik, pl. a bánhegyesi két fülű korsón,⁴⁰ Csongrád-Gedahalmon,⁴¹ Tiszafüred-Nagykenderföldeken⁴² kiöntőcsöves kulacson, gömbtestű edény hasi részén Orosháza-Kristó téglagyár anyagában,⁴³ poháron a Csongrád-kenderföldeki temető 37. és 48. sírjából,⁴⁴ egy kiskundorozsmai egyenes nyakú, ívelt testű talon,⁴⁵ hasonló edények töredékein Szentes-Fábiánon⁴⁶ és Gyulán⁴⁷ stb. A díszítésmód keleti eredetére és kapcsolataira utalnak a mai Románia területén előkerült példányok. Itt hasonlóképpen hazánkhoz több edénytípuson jelentkezik ez a díszítésmód. Pl. korsó váll és oldalrészét díszíti kannelura Mitreni és Urleasca anyagában,⁴⁸ Olteni-ben poháron,⁴⁹ Căscioarele-ben és ugyancsak Olteni-ben talakon⁵⁰ jelenik meg.

A bagi kerámia másik csoportjába a kézzel formált edények tartoznak. A nagyméretű fazék

²¹ Alföldi A., Leletek a hun korszakból és ethnikai szétválasztásuk. AH 9 (1932), XXVIII. 9, Párducz, i. m. 41, CXXII. tábla 35.

²² Vaday, Bemerkungen . . . 126.

²³ Legutóbb részletesen Vaday, Bemerkungen . . . 121 skk.

²⁴ A szerző ásatása, 1979-ben a 19. gödörből került elő.

²⁵ 1980-ban a 28. gödörből.

²⁶ 1980-ban a 28. és 33. gödörből kerültek elő darabjai.

²⁷ Párducz M., Dolg. 15 (1939) XVII. t. 1, XVIII. 1.

²⁸ Párducz, Szarmatakor . . . LXXIX. t. 22, Párducz Beitrage . . . 361, Abb. 3. 34. A 13. típus 2. variánsaként említi.

²⁹ Párducz, Beitrage . . . VII. t. 9.

³⁰ Párducz, Beitrage . . . XXV. t. 1.

³¹ Legutóbb Vaday, Bemerkungen . . . Taf. 5. 1.

³² Vaday, i. m. Taf. 5. 3.

³³ Párducz, Szarmatakor . . . CXXXVII. t. 13.

³⁴ Párducz, i. m. CXLI. t. 2.

³⁵ Legutóbb Vaday, Bemerkungen . . . Taf. 5. 3. a—b.

³⁶ Vaday, i. m. Taf. 5. 2 a—b.

³⁷ Vaday, i. m. Taf. 5. 1. a—b.

³⁸ Vaday, i. m. Taf. 1. 1, 3.

³⁹ Alföldi, i. m. 45. A Szentes fábiáni kerámia kapcsán utal erre.

⁴⁰ Párducz, Szarmatakor . . . CXXXVI. t. 24 a—b.

⁴¹ Párducz 1950, CXXIV. t. 34.

⁴² Csányi M.—Vaday A. ásatása 1973—74-ben. Damjanich János Múzeum. lt. sz. 81. 85.1.

⁴³ Párducz, Szarmatakor . . . CXXV. t. 22.

⁴⁴ Párducz, Beitrage . . . Taf. VII. 2. és 6.

⁴⁵ Alföldi, i. m. XXVIII. 3, Párducz, Szarmatakor . . . CXXII. 34.

⁴⁶ Alföldi, i. m. XXVIII. t. 6.

⁴⁷ Alföldi, i. m. XXVIII. t. 7—8.

⁴⁸ Mitrea, P.—Preda, C. Necropole din secolul al IV lea e. n. în Muntenia. (București, 1966) Fig. 164/10, 214/4, 6, 224/3.

⁴⁹ Mitrea—Preda, i. m. Fig. 159/6.

⁵⁰ Mitrea—Preda, i. m. Fig. 164/2—3, 247/1.

(4. kép 1) és egy kisebb fazék fenéktöredéke (4. kép 3) különösebb következtetés levonására nem alkalmas, mivel hosszú távon élő használati edény a szarmatakoron belül. Említésre méltó azonban a lassú kézikorongon készített, szemcsés anyagú fazék töredéke (4. kép 2). Mind a korongolási technika, mind pedig a soványítási mód a centrális barbaricumban a IV. sz. végi—V. sz. első feleiben anyagban fordul elő. E szemcsés, csillámos, kézikorongolt kerámiához fazekak, egyenes falú tálak és bográcsok sorolhatók.⁵¹ Ezek közül itt minket csak a fazekak érdekelnek. Ezeknek; díszített és díszítetlen példányai kerültek elő Hódmezővásárhely-Fehértón,⁵² Solt-paléi I. telepen,⁵³ Makó-Vöröskereszten,⁵⁴ Földeákon,⁵⁵ Hódmezővásárhely-Kopácson,⁵⁶ Tiszaföldvár-Téglagyáron⁵⁷ stb.

Amint láttuk, mind a korongolt, mind pedig a kézikorongolt bagi kerámia párhuzamai a lelőhelyet IV. sz. végére V. sz. első felére kelteznek. Ugyancsak késői a Vršac crvenkai római kerámia és a bagi későrómai mázas dörzstál. Ez utóbbi elég

⁵¹ H. Vaday A. MFMÉ (1980—81) sajtó alatt. Továbbiakban: Agyagbográcsok.

⁵² Párducz M., ArchÉrt 79 (1952) VII. t. 2—3, IX. t. 2, 4 a—b.

⁵³ Párducz M., Dolg. 11 (1935) XXXII. t. 11, 15, 17, 27.

⁵⁴ Párducz M., Dolg. 15 (1939) XV. t. 4—5. XIX. t. 5.

⁵⁵ Párducz M., Dolg. 17 (1941) XXXIII. t. 10, XXXIV t. 3.

⁵⁶ Párducz M. Dolg. 19 (1943) IV. t. 14, V. t. 20, 22.

⁵⁷ Igen sok példány került elő, fazekak és bogrács-töredékek egyaránt. Részben közölve: Vaday, Agyagbográcsok (sajtó alatt).

ritka a barbaricum anyagban, de a bagihoz hasonló kerámia mellett Tiszaföldvár-téglagyáron több példánya is került elő.⁵⁸ Korábban⁵⁹ körvonalaztam azt a délföldi területet, ahol igen nagy koncentrációban jelentkezett a speciális besimitott díszítés, egyes ritkább, késői kerámiatípus és a korábban ismeretlen technikájú bogrács, fazék és tál. Mivel a telepanyagokban, ahol ezek az anyagok fellelhetők egyúttal tipikus hunkori formák is szerepelnek zárt objektumon belül, feltételezhető, hogy a települések zavartalanul élnek tovább a hun foglaltat követő években, s a hunok háttérparát és gazdasági bázisát képezik. E „zavartalanságot” látszik igazolni az is, hogy a későszarmata—hunkori településeken — a korábbi időszakhoz képest — ugrásszerűen megnövekedik pl. a kerámiaanyag mennyisége, minőségi összetételében pedig a mezőgazdasági termeléssel összefüggésbe hozható tárolóedények aránya. Érdekes jelen esetben, hogy a Dél-Délkelet alföldi zártabb körök kívül, messzebb találunk egy déli jellegzetességeket mutató anyagot, melynek darabjai kivétel nélkül déli kapcsolattal, semmiféle olyan anyag nem található benne, mely északabbra, a korábbi szarmata peremterület kultúrájára emlékeztetne. Elképzelhető, hogy az északi és középföldi sáv kutatottsági hiányosságai miatt tűnik a hunkori későszarmata kerámia déli centralizációjának, s újabb leletanyagok előkerülésével ez a gyéresebb leletanyagú terület is benépesül.

H. Vaday Andrea

⁵⁸ Vaday, Bemerkungen . . . 127.

⁵⁹ Vaday, i. m. 126 skk.

НАХОДКИ В Д. БАГ

НОВЫЕ ДАННЫЕ К ИЗУЧЕНИЮ ПОЗДНЕСАРМАТСКОЙ ЛОЩЕННОЙ КЕРАМИКИ

Резюме

В местности Уйтелеп в д. Баг при стройке были найдены сосуды,¹ которые как по своей форме, так по мотивам и технике орнамента могут быть отнесены к типичной позднесарматской-гуннской керамике. Аналогичны²⁻⁵ чернолощенной небольшой миски (Рис. 5/1) концентрируются в южной части Венгерской низменности. По форме эти миски могут быть связаны с расписанными красными мисками с украшением в виде аппликаций. (Рис. 6/1—2.)⁷⁻⁹ Среди данных сосудов мы находим и поздние варианты т. н. сосудов с шаровидным туловом. (Рис. 1/6, 8.) С сосудами из Бага могут быть сравнены сосуды из Вршац-Црвенка (Рис. 8/1—7).⁹⁻¹⁶ Вршацкий сосуд на рис. 8/4 может быть связан со сосудом из Бага (Рис. 2—3). Близкие аналогии к этим сосудам были найдены в Венгрии: Сентеш-Надьхедь, Кишкундорожда (два экземпляра), Вайска (?), Акасто-Окорди пуста, Тисафёльдвар (три экземпляра). (Рис. 7/1—8.)¹⁷⁻²⁷ Аналогия кувшина из Бага (рис. 1/7) найдена Вршаце (рис. 8/1). Грубая домашняя керамика, сделана от руки нехарактерна для керамики из Бага. (Рис. 4/1, 3.) Однако обломок горшка,

сделанная на ручном круге (Рис. 4/2) является типичным для указанной южной области венгерской низменности.⁵¹⁻⁵⁷ По украшению керамика из Бага также связана с данной, весьма важной по производству керамики, территорией.

Как сосуды, сделанные на круге, так и экземпляры, сделанные на медленно сращающемся гончарном круге могут быть датированы концом IV — началом V века н. э. Поливной мортарий и позднеримские сосуды из Вршаца также подтверждают эту датировку.⁵⁸

В южной и юго-восточной части венгерской низменности концентрируется главным образом керамика с лощеной поверхностью и лощенная керамика с украшением в виде каннелюр.⁵⁹ Эту керамику мы можем рассматривать только отчасти как продолжение форм более ранней сарматской керамики, т. к. в это время появляется немало новых форм и происходят значительные изменения в технике и технологии ее производства.

А. Х. Вадау

Auszug

Bei den Bauarbeiten in Bag-Ujtelep sind Gefäßfragmente ans Tageslicht gekommen.¹ Sowohl die Gefäßformen als auch die Ziermotive und die Ziertechnik weisen das Fundmaterial in die typische spätsarmatisch-hunnenzeitliche Fundgruppe. Die unmittelbaren und weiteren Analogien²⁻⁵ der schwarzpolierten, geglätteten, kleinen Schüssel (*Abb. 5 : 1*) nehmen im südlich-südöstlichen Alföld zu. Der Form nach können diese Gefäße mit den rotbemalten, applizierten Schüsseln in Verbindung gebracht werden (*Abb. 6 : 1-2*).⁷⁻⁸ Im Fundmaterial erscheinen auch die späten Varianten der sog. kugelförmig gebauchten Gefäße (*Abb. 1 : 6, 8*). Mit der Keramik von Bag zeigt der Gefäßfund von Vršac-Crvenka (Werschetz Cervenka) (*Abb. 8 : 1-7*) verwandte Züge auf.⁹⁻¹⁶ Das Gefäß von Vršac unter *Abb. 8 4* kann mit dem von Bag in Verbindung gebracht werden (*Abb. 2-3*). Die einheimischen, nahen Parallelstücke dieses Exemplars sind in den Solti-Weingärten von Szentes-Nagyhegy, in Kiskundorozsma (zwei Exemplare), Vajszka(?), Akasztó-Ökördi puszta und in Tiszaföldvár (drei Exemplare) zum Vorschein gekommen (*Abb. 7 : 1-8*).¹⁷⁻²⁷ Die Analogie des Kruges von Bag (*Abb. 1 : 7*) stammt aus Vršac (*Abb. 8 : 1*). Die handgemachte, grobe Hauskeramik ist nicht allzu charakteristisch auf unserem Fundort (*Abb.*

4 : 1, 3). Unser an langsamer Scheibe gefertigtes Topffragment (*Abb. 4 : 2*) gehört aber zu den Eigenartigkeiten des oben erwähnten südlich-südöstlichen Alföld.⁵¹⁻⁵⁷ Gleichfalls aus diesem — vom Gesichtspunkt der Keramik — zentral scheinenden Gebiet stammende Eigenartigkeiten in der Zierweise erscheinen im beschriebenen Fundmaterial von Bag.

Die Analogien sowohl der scheibengedrehten als auch an langsamer Scheibe gefertigten Keramik datieren den Fundort auf das Ende des 4., die erste Hälfte des 5. Jhs. Das glasierte Mortarium von Bag und die spätrömische Keramik aus Vršac (Werschetz) unterstützen gleichfalls die späte Datierung.⁵⁸

Auf dem Süd-Südost-Alföld kann auch jener Kreis umrissen werden,⁵⁹ wo die spezielle eingeglättete und kannelierte Keramik mit geglätteter Oberflächenbehandlung in größerer Konzentration erscheint. Sie kann der Form nach nur teilweise als das materielle Weiterleben der früheren sarmatischen Periode angesehen werden, da zahlreiche, früher unbekannte Formen auftreten und auch die technischen, technologischen Lösungen von den früher gewohnten in vielem abweichen.

Andrea H. Vaday

A KÁRPÁT-MEDENCE IX—X. SZÁZADI FRANCIA PÉNZEI ÉS A KISKUNFÉLEGYHÁZI SÍRLELET*

1. A honfoglaló magyarok történeti forrásokból nyomon követhető nemzetközi kapcsolatait a régészeti hagyatékuk érméi is segíthetnek megvilágítani. Az alábbiakban e pénzek egyik csoportjával, a francia veretekkel foglalkozom.

2. A 10. századi Kárpát-medencéből a következő francia érmék ismeretesek (1. kép):¹

I. (1.) + 6 *Bakonyszombathely-Fekete vizi erdő (Komárom m.)*: 1912 őszén tó-gát építéskor 10. századi temetőrészlet 10–12 sírját bolygatták meg. A múzeumba küldött leletek között 12 érme is volt, amelyekből Huszár Lajosnak már csak 7 példányt sikerült megtalálnia és meghatároznia: 1. ÉGYÜGYŰ KÁROLY francia király (893–923) 911 és 925 között veretett, a pereménél párosan átfúrt kölni denára (HÄVERNICK II. t. 24. típus), + 1. PROVENÇE-I HUGÓ itáliai király (926–931) a pereménél párosan átfúrt, milánói denára (CNI V, II. t. 11.), + 2–4. I. (NAGY) OTTÓ német király (936–962) 3 db, a pereménél párosan átfúrt, kölni denára (HÄVERNICK III. t. 29. típus, és UO III. t. veretei valamelyikének 2 utánverete), + 5–6. II. LOTÁR itáliai király (945–950) 1–1, a pereménél párosan átfúrt, paviai és veronai denára

(CNI IV, 475., Nr. 1., CNI VI, 252., Nr. 1.). Veszprém, Bakonyi Múzeum, lt. sz.: 4333/a.²

II.(2.) *Budapest-Kerepesi temető (VIII. ker.)*: 1895-ben Nagy István egy, „a Ganz és a Magy. Államv. Gépgyárak mögötti régi temetőben...” talált veretet ajánlkozott a múzeumnak.³

2. RAUL francia király (923–936) orléans-i (Neustrie) denára. Miután a pereménél levő páros átfúrásszélei kitörtek, ugyancsak a pereme mentén még egyszer kilyukasztották (PROU 525.). Magyar Nemzeti Múzeum Éremtára, lt. sz.: 1./1895.

Čakajovce — lásd. III. Csekej

III.(3–5.) *Csekej (Čakajovce, okr. Nitra, CS) — Kostolné dűlő 357. és 547. sír*: 1983-ig Mária Rejholecová 779 sírt tárt fel a 9–12. századi — Szent István (1000–1038) és II. Béla (1131–1141) uralkodása között vert magyar pénzekkel keltezett — köznépi temetőből, amelynek az alábbi 2 sírja tartalmazott 10. századi francia érmét:

357. sír: Felnőtt nő csontváza mellett, egy sima és három s-végű karika, valamint egy huzalgyűrű kíséretében került elő, a nyaktájon — gazdag gyöngysorba fűzve — talált 2 veret:

3. VILMOS, auvergne-i gróf (918–926) a pereménél párosan átfúrt, brioude-i denára (PA XLVIII. t. 21–22. típus változata),

4. RAUL francia király (923–936) dijoni (Bourgo-gne) obolusának azonosított, a pereménél párosan átfúrt verete.

* A szerző nyomdai előkészületben levő munkája alapján készült, önálló szöveg, vö. Kovács, L., Die Münzen der ungarischen Landnahmezeit. Archäologische Studien über die arabischen, byzantinischen, westeuropäischen und römischen Münzen im Karpatenbecken des 10. Jahrhunderts. Fontes ArchHung.

¹ A lelőhelyeket római, az érméket arab sorszámmal jelöltem, s + előjellel különböztettem meg a leletegyüttesek egyéb, nem francia vereteinek sorszámaait. A lelőhelyeket a magyar nevük abc-sorrendjében soroltam fel, s a mai közigazgatás szerint érvényes idegen helynevet zárójelben mellékeltem, a közigazgatási beosztás megnevezésével együtt. Itt a CS — Csehszlovákiát jelöli. Egy címszó a lelőhely értékelését, az érméket tartalmazó leletegyüttes ismertetését, a francia majd az egyéb veretek megnevezését, végezetül az őrzési helyet és a leltári számot tartalmazza. Az érmék típusjelzésének irodalma: Boudeau, E., Catalogue général illustré et à prix marqués de monnaies Françaises. (Paris é. n.); CNI: Corpus nummorum Italicorum. (Roma 1910–1940). I–XIX; Hävernicks, W., Die Münzen von Köln... vom Beginn der Prägung bis 1304. (Köln 1935); PA: Poey D'Avant, F. Monnaies féodales de France. I (Graz 1961); Prou, M., Catalogue de monnaies françaises de la Bibliothèque Nationale. (Paris 1896); Engel, A.—Serrure, R., Traité de numismatique du Moyen âge. (Paris 1891).

² Az első közlés „4 átfúrt ezüst pénz (IX, X. század)”-ot említett: Ádám I.—Koller S.—Laczkó D., A Veszprémmegyei Múzeumi Bizottság és Múzeumegylet együttes évi jelentése 1912-ről. (Veszprém 1913) 18. 7 példányt ismertetett: Huszár, L., Acta ArchHung 5 (1955) 88: Nr. CXXIX. Ezekon kívül, további 8 meg nem határozott veretet említett: Szőke B., RégTan 1 (1962) 58. A leletkataszter — Fehér G.—Éry K.—Kralovszky A., RégTan 2 (1962) 21: Nr. 37. — összesen 12 érméről tudósított. A Veszprémi Múzeum Szerzeményi Naplójának 3959. és 4333/a. sz. beírásai szerint, az utóbbi adat volt a helyes, mert Sebes Frigyes főerdész 1912. nov. 13-án egyebek között a fent említett 4 db, az 1914. ápr. 14–15-i ásatását követően további 8 érmét adott át a múzeumnak. A pénzek egyikét sem lehet ma már azonosítani; Cs. Dax Margit ez ügyben nyújtott segítségét itt is megköszönöm. Vö. Kovács, L., Die Münzen... 17–18.

³ Magyar Nemzeti Múzeum Éremtári Napló 1./1895; Kovács, L., Die Münzen... 27.

Nyitra, Szlovák TA Régészeti Intézetének Érme-gyűjteménye, lt. sz.: 4130—4131.⁴

547. *sír*: Felnőtt nő csontvázának egyetlen mellék-leteként látott napvilágot a nyaktáján lelt alábbi érme:

5. RAUL francia király (923—936) Chalon-sur-Saône-i (Bourgogne) obolusának azonosított, a pereménél átfűrt verete (PA CXXIX. t. 18. denár-hoz hasonló típus).

Nyitra, Szlovák TA Régészeti Intézetének Érme-gyűjteménye, lt. sz.: 4250.⁵

IV.(6.) *Deszk-Újmajor, Ambrus halom (Csongrád m.)* 10. *sír*: 1938-ban Csallány Dezső 32 — köztük 28 avar kori, s a többiekkel folyamatosan számozott — temetkezést tárt fel a lelőhelyen. A 10. századi 10. sírban minden bizonnyal nő nyugodott, a kö-vetkező mellékletekkel: ezüst, gömbsorcsüngős fülbevaló, 2 db csavart, ezüsthuzal karperec, 1 tö-mör, bronz fülesgomb, 4 db különféle, bronz fél-gomb, vaskapocs töredékei, valamint

6. KOPASZ KÁROLY francia király (840—875) darabokra törött, s — a megmaradt gipszmásola-tán — átfúratlannak tűnő denára.

Szeged, Móra Ferenc Múzeum, lt. sz.: N. 53.43 47., a kísérőleletek: N. 53.43.48—53, 96.⁶

V.(7—35.) + 10. *Kiskunfélegyháza-Radnóti Miklós út 48. (Bács-Kiskun m.)*: 1970 tavaszán házépítés-kor valószínűleg egy lovassírt bolygattak meg, amelyben középkori férfi nyugodott. A lelőhelyen H. Tóth Elvira végzett hitelesítő ásatást. A temet-kezés beszolgáltatott és feltárt kísérőleletei az alábbiak voltak: 1 ezüst és 2 bronz, öntött füles-gomb, vörösréz hátállal bíró, aranyozott ezüst, palmettacsokros díszű tarsolylemez, a függesztő-szíjának csatjával; vaskés, ismeretlen rendeltetésű bronzcsövecske^{6a}, tegez, s talán függesztőszíjának csatja, néhány nyílhegytüske, íj hiányos csont-lemez készlete, vas harcibalta, körte alakú kengyel-pár, oldalpálcás zabla, valamint a lószerszám díszeként alkalmazott ezüstveret és 39 érme. Közülük 29 példány „a lábfej csontjai alatt és azok mindkét oldalán, a helyenként megfigyelhető bőrszíjak nyomai között” került elő. Két további pénzdara-bot a találók által megbolygatott jobbkéz táján,

minden bizonnyal másodlagos helyzetben sikerült feltárni, végezetül pedig a beadott tárgyak között is volt 8 érme, azaz összesen 39 denár.⁷ A nem a lószerszámhoz tartozó érmék — vagy egy részük — az ugyancsak beszolgáltatott 3 — fémoxiddal át-itatódott, ill. 1 denár oxidnyomát is megőrző — vászoncsik-gombolyag tanúsága szerint, vászonba göngyölve kerültek a sírba. A temetkezés érméi a következők:

7—11. VASTAG KÁROLY császár, francia király (884—888) 5 db, a pereménél átlósan, kétszer át-fűrt, toulouse-i (Aquitaine) denára (PROU 821.), Kecskemét, Katona József Múzeum, lt. sz.: 73.1.18, 22—23, 35, 46.

12—13. ODO francia király (888—898) 2 toulouse-i (Aquitaine) denára. Az egyik kettétört, de hiány-talanul összeállítható, s a pereménél átlósan, két-szer átfűrt. A másiknak a nagyobbik fele maradt meg, s ezen egy átfűrés látszik. A lelet érméinek egyöntetű átlukasztásából következően azonban, minden bizonnyal ez is átlósan, kétszer volt átfűrva (PROU 823.).⁸

Kecskemét, Katona József Múzeum, lt. sz.: 73.1.45.

14—35. VILMOS auvergne-i gróf (918—926) 22 db, a pereménél átlósan, kétszer átfűrt brioude-i veretű denára (SERRURE I, 274.). 18 példány ép, az egyiken egy lyukszél kitört, egy a töredékeiből részben összeállítható, kettő pedig csak hiányosan maradt meg.

Kecskemét, Katona József Múzeum, lt. sz.: 73.1.14—17, 19, 25—27, 29—32, 34, 36, 40, 43—44, 47—48, 49. a—c. (3 db!).

A sírban a fenti francia érméken kívül az alábbi itáliai veretek voltak:

+1—2. I. BERENGÁR itáliai király (888—915) 1—1 pavai és milánói, a pereménél átlósan, kétszer átfűrt denára (CNI IV, 5., ill. CNI V, 9—32.), Kecskemét, Katona József Múzeum, lt. sz.: 73.1.20, 42.

+3—6. I. BERENGÁR császár (915—924) 4 db, a pereménél átlósan, kétszer átfűrt pavai denára (CNI IV, 8—9.),

Kecskemét, Katona József Múzeum, lt. sz.: 73.1.21, 24, 37, 41.

+7—10. BURGUNDIAI RUDOLF itáliai király (922—926) 4 db, a pereménél átlósan, kétszer átfűrt pavai denára (CNI IV, 2.),

Kecskemét, Katona József Múzeum, lt. sz.: 73.1.28, 33, 38—39.

A kísérőleletek lt. sz.: 73.1.1—13, 50—54.

Ladánybene-Benepusztu (Bács-Kiskun m.): Még a legújabb irodalomban⁹ is felbukkan az, a Fettich

⁴ A sírok anyagáról, s az eltemetettek neméről Mária Rejholcovától szereztem tudomást, ezt ezúton is meg-köszönöm; vö. *Rejholcová, M.*, AVANS (1978) 203—204; *Ua.* AVANS (1985) 181; *Ua.* AVANS (1981) 246—247; *Ua.* AVANS (1982) 233—237; *Ua.* AVANS (1983) 215—217; *Ua.* AVANS (1985) 185—190; *Kolniková, E.*, AVANS (1981) 138 *Rejholcová, M.* — *Kolniková E.*, NList 40 (1985) 129—135. Az érmék meghatározása: *Dumas, F.*, RN 23 (1981) 101—102; *Kovács, L.*, Die Münzen ... 29.

⁵ *Dumas, F.*, i. m. 102—105; *Kovács, L.*, Die Mün-zen ... 29.

⁶ A teljes leírást Kürti Béla szívességének köszönhe-tem; vö. *Huszár, L.*, i. m. 73: Nr. XXXVII; *Fehér G.* — *Éry K.* — *Kralovánsky A.*, i. m. 31: Nr. 221; *Kovács, L.*, Die Münzen ... 31.

^{6a} Vö. *Kürti B.*, MFMÉ 1978—79/1. 337—338.

⁷ 40 denárt említett: *Gedai I.*, Cumania 1 (1972) 169; vö. *H. Tóth E.*, ArchÉrt 101 (1974) 116—121; *Kovács, L.*, Die Münzen ... 54—56.

⁸ Az első közlésekben — *Gedai I.*, i. m. 169; *H. Tóth E.*, i. m. 121. — Odo töredékes 3 érméje szerepel, a helyesbítést V. Székely György szívességének köszönhe-tem.

⁹ *Dumas, F.*, i. m. 104., 13. j.

			Angers	Arles	Arras	Blainville (Bledonia)	Blols	Bourges	
			D	□	D	□	□	□	D
Kegyes Lajos	Louis de Pieux Ludwig der Fromme	(814—840)						40, 43 45—46	
Kopasz Károly király	Charles le Chauve Karl II, der Dicke	(840—875)	57				38		
Kopasz Károly császár		(875—877)							
Vastag Károly	Charles le Gros Karl der Dicke von Deutschland	(884—888)		37					
Odo	Eudes Odo, Graf von Paris	(888—898)							
Együgyű Károly	Charles le Simple Karl III, der Einfältige	(893—923)			64				
Kopasz~Vastag~Együgyű Károly		(840—923)				36			
Vilmos, auvergne-i gróf	Guillaume Wilhelm der Jüngere	(918—926)							
Raul	Raoul Radulf von Burgund	(923—936)							
IV. (Tengerentúli) Lajos	Louis IV d'Outremer Ludwig IV, der Überseeische	(936—954)							
Lotár	Lothaire Lothar	(954—986)							66
?									
Összesen			1	1	1	1	1	5	

□ 1 □ 2 ○ 3

1. kép. A 10. századi Magyarország francia érméi a kibocsátók és a verőhelyek szerint (Jelmagyarázat : Fig. 1. Les pièces françaises provenues au Xe siècle en Hongrie, selon les princes batteurs de monnaie et les lieux de 3. pièce isolée.)

Nándor által már régen tisztázott¹⁰ tévedés, hogy ebben a sírleletben francia veretek is voltak, holott teljesen bizonyos, hogy múzeumba csak itáliai érmék kerültek.

Nagyfőke-Jámborhalom (Csongrád m.) 17. sír: A csak részletében feltárt 10—11. századi köznépi temető 17. sírjában, egy meghatározatlan nemű egyén lovastemetkezése mellett, egyéb leletek kíséretében előkerült

¹⁰ Fettich N., A honfoglaló magyarság fémműves-sége. ArchHung 21 (1937) 68; Huszár, L., i. m. 66: Nr. IX; Kovács, L., Die Münzen ... 58—59.

KOPASZ KÁROLY császár (875—877) „valószínűleg, mint milánói uralkodónak” ezüst denára.¹¹ Az időközben elkeveredett érme meghatározását nem érmész szakember adta, s ezt ellenőrizni már nincs lehetőség.¹²

¹¹ Csallány G., NK 38—39 (1939—40) 24; Huszár, L., i. m. 97: Nr. CCVII.

¹² A szentesi múzeum leltárkönyvében a sír érméje II. Henrik denáraként szerepel, de valójában egy Szent István (1000—1038) veret; talán a 22. sír pénzét keverték a 17. sír anyagába. Istenes Ferencné szíves segítségét ezúton is megköszönöm. Vö. Kovács, L., Die Münzen ... 67.

Brioude	Chalon-sur-Saône	Curtisasonien	Dijon	Köln	Langres	Limoges	Melle	Orléans	Thérrouanne	Toulouse	Trévis	?	Összesen		
□	□	D	□	○	D	D	□	D	□	D	○	□	○	D	
											67			56	6
		58— 59					60— 63	49— 52	68			6, 47— 48			16
	53														1
										7—11, 54—55					8
						39, 44				12—13					4
				1	65										3
															1
3, 14— 35															23
	5		4						2						3
					41— 42										2
															1
													69		1
23	2	2	1	2	2	2	4	5	1	9	1	5			69

1. hiteles sírból, 2. 10. századi régészeti lelőhelyről való szórványlelet, 3. szórványlelet)
frappe. (1. pièce provenant d'une tombe authentique, 2. pièce isolée provenant d'un site archéologique du Xe siècle,

Szentes, Koszta József Múzeum, lt. sz.: 57.33.26.
A kísérőlelet lt. sz.: 57.33.27—30.

Nitra — lásd. VI. Nyitra

VI.(36.) Nyitra (Nitra, CS) — Szent Márton templom 209. sír: A 11. századi templom alatt egy korábbi templomot tártak fel, s az ennek szentélyében levő 209. sír — más melléklettel nem bíró — férficsontvázáának szájúregéből került elő egy 9. SZÁZADI KAROLING ÉRME, átfúrás nélkül. Közreadója, Eva Kolníková Bledonis (a mai Blainville) verőhelyű obolusnak határozta meg,

amelyet KOPASZ KÁROLY (840—877), VASTAG KÁROLY (884—888) vagy EGYÜGYŰ KÁROLY (893—923) francia királyok valamelyike veretett.¹³

Nyitra, Szlovák TA Régészeti Intézete Érmegyűteménye, lt. sz.: ?

VII.(37.)+1. Orosháza-Pusztaszentetornya (Békés m.): 1966-ban halom elhordáskor talált, és Dienes

¹³ Kolníková, E., NList 23 (1968) 12—24; Kovács, L., Die Münzen ... 71.

István által hitelesített, magányos, lovas férfisir. Mellékleteiből megmaradt az aranyozott, öntött ezüst keresztvasú szablya, kengyel töredéke, bronzkarika. A találó szerint több pénzdarab volt a csontváz kéz- és ujjcsontjai között, továbbá a lábcsontok bal oldalán fekvő lócsontok közelében egy kirajzolódó kerek foltban (edény?) mintegy 2 maroknyi érmére lett. A pénzekből sajnos mindössze kettő maradt:

37. VASTAG KÁROLY császár, francia király (884—888), valószínűleg Arles-ban (Provence) vert, töredékes denára, a pereménél átlósan, kétszer átfúrva,

+1. I. BERENGÁR itáliai király (888—915), valószínűleg a pereménél átlósan, kétszer átfúrt, töredékes milánói denára (CNI V, 18—21.).

Magyar Nemzeti Múzeum Középkori Osztálya, leltározatlan.¹⁴

VIII.(38.) Rád-Kishegy (Pest m.) 15./1956. sír: A lelőhelyen egy nagy kiterjedésű, a feltárt részleteiben 10. századnak tűnő köznépi temető, több alkalommal begyűjtött, ill. kiásott, legalább 43 temetkezéséről van adatunk.

15./1956. sír: csecsemő (h: 65—70 cm) csontváza a következő tárgyak kíséretében: ezüst varkocskarika, vascsipesz, vas karperecpár, tojás, valamint a nyaktájon 12 gyöngyszemből álló füzér, amelyre egykor az alábbi érmét is felfűzték:

38. KOPASZ KÁROLY francia király (840—875) Blois-ban (Neustrie) vert, a pereménél átfúrt denára (PROU 474.).

Vác, Vak Bottyán Múzeum, leltározatlan.¹⁵

IX.(39.) Sándorfalva-Eperjes (Csongrád m.) 92. sír: 1980—81-ben Galántha Márta, majd Fodor István tárta fel a mintegy 120 síros, 10. századi temetőt.

92. sír: Munkagéppel megbolygatott, hiányzó koponyájú női (?) sírban egy vastöredék, valamint a nyakcsigolyákon az alábbi érme volt:

39. ODO francia király (888—898) töredékes, a meglevő darabon a pereménél átfúrt, limoges-i (Aquitaine) denára.

Szeged, Móra Ferenc Múzeum, leltározatlan.¹⁶

X.(40.) Sósartyán-Hosszútető (Nógrád m.) 30. sír: Egy 1968-ban kiszántott lovassírt követően Fodor

István további 45 — a 10—11. század fordulójára keltezett — temetkezést tárt fel.

30. sír: Női csontváz a következő mellékletekkel: ezüstdrótból készített 2 fülbevaló, 2 ezüst, varkocsdísz korong, bronzkapocs, 3 ezüst, levél alakú csüngő, ezüst láncocska, ezüst ruhadísz veret töredékei, 5 füles félgomb és 1 fülesgomb, pödrott végű, rombusz mintás, ezüst lemezkarperec, spirál végű, 4 szálból sodrott, bronz huzalkarperec, valamint a jobb combcsont felső végének külső oldala mellett 40. KEGYES LAJOS császár (814—840) bourges-i veretű (Aquitaine) denárának (PROU 734.) megfelelő típusú, s töredezett állapotában átfúratlanak tűnő obolusa.¹⁷

Magyar Nemzeti Múzeum Középkori Osztálya lt. sz.: 70.18.3.A, a kísérelőletek: 70.18.1—2, 4—9.A

Szentes-Nagytőke — lásd Nagytőke-Jámborhalom

Sered' — lásd XVI. (67—69.) Szered

Szered — lásd XVI. (67—69.) Szered

XI.(41—42.)+2. Szigetmonostor ? (Pest m.): Az 1930-as évek elején Farkas Jenő régiségkereskedő 4 érmét mutatott be a Magyar Nemzeti Múzeum Éremtárában, ahol azokról gipszmásolatot készítettek. 1938-ban ugyanő már el is adta az akkor még a tulajdonában maradt 2 veretet azzal a megjegyzéssel, hogy „a két denárt Monostorszigeten találták sírokban”¹⁸.

41—42. IV. (TENGERENTÚLI) LAJOS francia király (936—954) 2 db langres-i (Bourgogne) denára, mindkettő a pereménél párosan átfúrt (BOUDEAU 315.).

Magyar Nemzeti Múzeum Éremtára, lt. sz.: 105./1938. 1. (1 példány került csak a gyűjteménybe!).

+1. I. BERENGÁR itáliai király (888—915) hiányos, átlósan kétszer átfúrt, milánói denára (CNI V, II. t. 4. — ez nem került be a múzeumba). +2. PROVENCE-I HUGÓ és II. LOTÁR itáliai társuralkodók (931—945) a pereménél párosan átfúrt, paviai denára (CNI IV, 474: 2. változata). Magyar Nemzeti Múzeum Éremtára, lt. sz.: 105./1938.2.

XII.(43—44.)+1. Tiszaeszlár-Bashalom, Fenyves-tábla (Szabolcs-Szatmár m.) I. temető 13. sír: 24 síros, a 10. század közepe tájára keltezett nagycsaládi temető.

¹⁷ Fodor I., ArchÉrt 100 (1973) 33—34; Kovács, L., Die Münzen . . . 87—88. Az érmét Fodor István denárként közölte; a meghatározás finomítását Gedai Istvánnak köszönhetem, akinek e tanulmány gondos lektorálásáért is hálás vagyok!

¹⁸ Huszár, L., i. m. 90: Nr. CXL; Fehér G. — Éry K. — Kralovánsszky A., i. m. 75: Nr. 1039. Az érméksorsának megismerését Huszár Lajos szívességének köszönhetem. A leltárkönyvben szereplő „Monostori sziget” lelőhelynév azonosíthatatlan. Az egyik lehetőség a bizonytalan azonosításra a fenti helyeken megadott Szigetmonostor, de legalább ugyanilyen valószínű a Komárom (Komárom m.) határához tartozó „Monostori sziget”: Kovács, L., Die Münzen . . . 99—100.

¹⁴ Dienes I., Jelentése. MNM Adattára XVIII. 215/1966; Dienes I., A honfoglaló magyarok. (Bp. 1972) 79. és 68., 26. kép. A még közöletlen leletanyagot Dienes István szívességéből ismertethettem, az érmék meghatározását Huszár Lajosnak köszönhetem; Kovács, L., Die Münzen . . . 74.

¹⁵ Patay P., ArchÉrt 84 (1957) 60—63; Kovács, L., Die Münzen . . . 81—82. Az érme megkeresését Miklós Zsuzsának köszönhetem.

¹⁶ Galántha M., RégFüz 1. 34 (1981) 64—65; Ua. ArchÉrt 108 (1981) 273; Fodor I., RégFüz 1. 35 (1982) 81—82; Ua. ArchÉrt 109 (1982) 309; Ua. Múzkut-Csongr (1981) 47—50; Ua. ASzeg-Suppl. 5 (1985) 32. A még közöletlen anyag ismertetésének engedélyét Fodor Istvánnak köszönhetem. Vö. Kovács, L., Die Münzen . . . Függelék.

13. *sír*: Szántással megbolygatott férfisír az alábbi tárgyak kíséretében: nyílcsúcs, vállába kovácsolt fülű kengyelpár, valamint a deréktájon keresztbe haladó sorban a következő 3 érme:

43. KEGYES LAJOS császár (814–840) átlósan kétszer átfúrt bourges-i (Aquitaine) denára, Nyíregyháza, Jósa András Múzeum, lt. sz.: 63.1129.1.4

44. ODO francia király (888–898) hiányos szélű, a jelenlegi állapotában egyszer átfúrt, limoges-i (Aquitaine) denára (PROU 779.),

+ I. II. LOTÁR itáliai király (945–950) átlósan, kétszer átfúrt veronai denára (CNI VI, 272:1.).¹⁹ Magyar Nemzeti Múzeum Éremtára, lt. sz.: 76./1948.2, 4. A kísérőleletek: Nyíregyháza, Jósa András Múzeum, lt. sz.: 63.1127.1.–1128.1., 63.1135.1.

XIII.(45–48.) *Tiszaeszlár-Újtelep (Szabolcs-Szatmár m.)* 2. *sír*: 10. századi temető 4 síros részlete.

2. *sír*: elszántott koponyájú, lovas férfisír, amelyben az alábbi tárgyakat lelték: 2 aranyozott ezüst varkocskarika, kis ezüst rozetta, 3 bronz fülesgomb, az öv hiányos veretkészlete: 1 szélesebb, 6 keskenyebb és 2 elveszett veret; vaskés, ezüstlemez tokban, íjtegez, s ennek csont szájlemezei között vékony, csavart drót, 1 nyílcsúcs, tegez, zabla(?) töredékei, hevedercsat s a 4 következő, meg nem figyelt fekvésű érme:

45–46. KEGYES LAJOS császár (814–840) átlósan kétszer átfúrt, 2 db bourges-i (Aquitaine) denára (PROU 734.).

47–48. KOPASZ KÁROLY francia király (840–875) 2 db, átlósan kétszer átfúrt, meghatározhatatlan verőhelyű, töredékes denára.²⁰

Magyar Nemzeti Múzeum Középkori Osztálya, lt. sz.: Népvándorlaskori Napló 6./1948.9–12.²¹ A kísérőleletek: 6./1948.2–8, 13–17.

XIV.(49–52.)+7. *Tiszanána-Cseh dűlő (Heves m.)* 4. *sír*: 28 síros 10. századi temető, egy gazdagabb sírsorral, s az ettől elkülönítve temetett szolganéppel.

¹⁹ A sírból korábban csak a Kegyes Lajos érme (43.) volt ismeretes, jóllehet a temető felfedezője, Rohács Lajos még 1948-ban átadta az addig magánál tartott másik 2 érmét is Fettich Nándornak és Párducz Mihálynak: *Dienes I.*, A magyar honfoglalás kora. A magyar régészet regénye. Szerk.: Szombathy V. (Bp. 1968) 190. *Huszár, L.*, i. m. 101: Nr. CCXXXII.-n a II. Lotár érme leltári száma téves, és a tiszaeszlár-bashalmi II. temető 2. sírjából való Provence-i Hugó denára vonatkozik. Ugyanakkor Huszárnál a temetkezés Kegyes Lajos verete még nem szerepel. Vö. *Uo.* CCXXXII. 480–481; *Dienes, I.*, *Acta ArchHung* 7 (1956) 249; *Ua.* *ArchÉrt* 84 (1957) 25–26; *Ua.* *ArchÉrt* 86 (1959) 209; *Kovács, L.*, *Die Münzen* ... 105–106.

²⁰ *Huszár, L.*, i. m. 100–101: Nr. CCXXXII. 476–479; *Fehér G.*, *Éry K.*–*Kralovánshky A.*, i. m. 79: Nr. 1118; *Kovács, L.*, *Die Münzen* ... 108.

²¹ Az egyik Kegyes Lajos érmét az Éremtár is beletárolta: *Huszár, L.*, i. m. 100: Nr. CCXXXII. 476. = Magyar Nemzeti Múzeum Éremtára, lt. sz.: 76./1948.1. = Középkori Osztály, lt. sz.: Népvándorlaskori Napló 6./1948.9.

4. *sír*: Kisgyermek (Inf. I) csontváza az alábbi mellékletekkel: körbefutó és hullámvonalköteg díszű agyagbögre, vaskés, valamint 11 érme. Utóbbiak közül 3 a sír fejevégi szélé és a koponya mellett álló bögre között, 1 az állcsúcs alatt, s 2 a gerinc bal oldalán, 2–2 az ujjcsontok között, s az utolsó pedig valószínűleg az előbbieket valamelyikéhez tapadva került napvilágra.

49–52. KOPASZ KÁROLY francia király (840–875) 4 db, átlósan kétszer átfúrt, Orléans-ban (Neustrie) veretett denára (PROU) (515–518).

Magyar Nemzeti Múzeum Középkori Osztálya, lt. sz.: 62.24.2.A

+ I–4. I. BERENGÁR itáliai király (888–915) 4 db milánói denára, közülük 3 átlósan kétszer, a negyedik pedig a pereménél egyszer átfúrt (CNI V, II. t.3.).

Magyar Nemzeti Múzeum Középkori Osztálya, lt. sz.: 62.24.3.A

+ 5–6. PROVENCE-I HUGÓ itáliai király (926–931) a pereménél átfúrt, 2 db milánói denára (CNI V, II. t.11.).

Magyar Nemzeti Múzeum Középkori Osztálya, lt. sz.: 62.24.4.A

+ 7. Valószínűleg egy milánói veret negyede.

Magyar Nemzeti Múzeum Középkori Osztálya, lt. sz.: 62.24.5.A.²²

A kísérőleletek közül a vaskés elveszett, az edény lt. sz.: 62.24.1.A.

XV.(53–55.)+9. *Vereb (Fejér m.)*: 1853-ban a Lovasberénybe vezető út árkában lovas férfisírra bukkantak, amelyben egy trepanált koponyájú – a műtétet túlélő – 20–24 éves fiatalember csontváza feküdt. Koponyájának lékét ezüstlemez takarta, ezenkívül a további mellékletei voltak: ezüst varkocskarika, szélesedő végű, ezüst pántkarperec, ezüst fejessgyűrű, öv bronz szerelke: keskenyebb és szélesebb – némelyikük alul kivágással ellátott – veretek, aranyozott ezüst, karikáscsüngős veret, 2 kis bronzveret, csat, szíjvég, valamint 6 nyílcsúcs, tegez, körte alakú kengyelpár, csikózabla, hevedercsat, és a mellén az alábbi 12 érme:²³

²² Magyar Nemzeti Múzeum Középkori Osztály leltárkönyve, 60.4.1.A., 62.24.1.A.-. *Dienes I.*, *RégFüz* 1.11 (1959) 55–56; *Ua.* *ArchÉrt* 86 (1959) 210; *Ua.* *RégFüz* 1.14 (1960) 60; *Ua.* *ArchÉrt* 88 (1961) 293; *Ua.* *FA* 16 (1964) 81, 89. A még közöletlen leletanyagot Dienes István szívességéből ismertethettem vö. *Kovács, L.* *Die Münzen* ... 108–109.

²³ *Érdy J.*, *MTAEvk* 9.1 (1858) 15–20. Itt is és *Nagy G.*, *ArchÉrt* 12 (1892) 299-n is I. Berengár császár egy érméjéről is említés történik, de ez a meghatározás téves volt: vö. *Huszár, L.*, i. m. 102: Nr. CCXLIV. 499. Fettich Nándor ismerte fel és helyesbítette is Hampel József tévedését – *Hampel J.*, A honfoglalási kor hazai emlékei. In: A magyar honfoglalás kütfői. Szerk.: Pauler Gy.–Szilágyi S. (Bp. 1900) 514, 564–565; *Ua.* *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn.* (Braunschweig 1905) II, 475–476, 488; III, 342. t. 1–9; 348. t. – aki Réthy László összekevert anyagú meghatározásai alapján közölte újra a ladánybene-benepusztai és a verebi érméket. A helyesbítésre *Jankovich M.*, *MTAE* 2 (1832–34) 281–296. és *Érdy J.*, i. m. biztos alapot adott: *Fettich N.*, i. m. 68; *Huszár, L.*, 66: Nr. IX. és 102: Nr. CCXLIV.

53. KOPASZ KÁROLY császár (875—877) Chalon-sur-Saône-i (Bourgogne), átlósan kétszer átfúrt denára (PROU 617—621.).

54—55. VASTAG KÁROLY császár, francia király (884—888) 2 db toulouse-i (Aquitaine) denára; a meglevő szemmel láthatólag, az elveszett valószínűleg, átlósan kétszer átfúrt volt (PROU 821.), + I. I. MIKLÓS pápa (858—867) és II. LAJOS császár (855—875) átlósan kétszer átfúrt, római denára (CNI XV, 74:1, és IV. t.22.),

+2—6. I. BERENGÁR itáliai király (888—915) egy ép paviai (CNI IV, 472:5. és XXXIX. t. 18.), és 3 milánói (mind a CNI V, II. t. 4. típusa, ill. változata), valamint egy elveszett denára; ez utóbbiak közül egy ép, kettő pedig erősen hiányos, ill. töredékes. Az ép példányok átlósan kétszer átfúrtak, s valószínűleg a többi is ilyen lehetett.

+7. III. SZERGIUSZ pápa (905—911) átlósan kétszer átfúrt, római denára (CNI XV, 85:4.),

+8—9. X. JÁNOS pápa (914—928) és I. BERENGÁR császár (915—924) 2 római denára; a meglevő példány átlósan kétszer átfúrt (CNI XV, 88:6.), s hasonló lehetett a már töredezetten előkerült, s időközben megsemmisült másik veret is. Magyar Nemzeti Múzeum Középkori Osztálya, lt. sz.: 21./1853. 17. (8 db), a kísérőleletek: 21./1853. 1—16.

56—66. *Ismeretlen lelőhelyű érmék:* Itt a Magyar Nemzeti Múzeum Éremtárának azokat az általam kiválogatott, s a hiteles sírok érméivel nagyrészt azonos időhatárok közül való vereteit sorolom fel, amelyek származási adataiból nem derül ki, hogy a Kárpát-medencén kívülről jutottak volna a gyűjteménybe. Azokat a vereteket, amelyeknél ez a lehetőség fennállt, ill. amelyek eredete a 2. világháború utáni rendezéskor már azonosíthatatlanná vált, nem vettem be az alábbi felsorolásba:²⁴

56. KEGYES LAJOS császár (814—840) átfúratlan, meghatározatlan verőhelyű denára (PROU 1027.), Réthy László ajándéka.

Magyar Nemzeti Múzeum Éremtára, lt. sz.: B 29./1910.57.

57. KOPASZ KÁROLY francia király (840—875) angers-i (Neustrie) veretű, átfúratlan denára (PROU 429.); csere Mérey Andorral.

Sajnálatos, hogy a verebi lelettel foglalkozó legújabb munka, Erdélyi István tanulmánya, nem veszi figyelembe a Fettich Nándor által, s az őt követően írottakat, s *Hampel, J., Alterthümer . . .* III, 346—348. t. alapján, valamint az érméknek a Magyar Nemzeti Múzeum Középkori Osztályán őrzött egykori, még Réthy László kevert anyagú és hibás meghatározású tasak-felirataira támaszkodva újra feleleveníti a régi tévedést: *Erdélyi I., Alba Regia* 16 (1978) 287; *Ua. MittArchInst* 8—9 (1978—79) 122: utóbbi helyen a hibás meghatározásokat elhagyta, csak a bekevert Provence-i Hugó veret említéséhez ragaszkodott. Megemlítendő, hogy Hampel József az idézett tábláján nem 6, hanem 7 denár képét közölte! *Vö. Fehér G. — Éry K. — Kralovánszky A., i. m. 83: Nr. 1199; Kovács, L., Die Münzen . . .* 114—115.

²⁴ Gedai István szíves tanácsait a válogatás módszeréhez ezúton is megköszönöm.

Magyar Nemzeti Múzeum Éremtára, lt. sz.: 94./1935.1.

58—59. KOPASZ KÁROLY francia király (840—875) Curtisasonienban (Normandie) veretett, 2 átfúratlan denára (PROU 411.). Az első Réthy László ajándéka, a második csere Lakos Jánossal.

Magyar Nemzeti Múzeum Éremtára, lt. sz.: B 29./1910. 58., ill. 57./1944.1.

60—63. KOPASZ KÁROLY francia király (840—875) Melle-ben (Aquitaine) veretett 4 átfúratlan denára (PROU 726—727.). Az első csere Nuber Károllyal, a következő kettő vétel Pláner Józseftől, az utolsó pedig Niklovits Károly ajándéka.

Magyar Nemzeti Múzeum Éremtára, lt. sz.: B 33./1908.47., 39./1941. 1—2., 9./1964.248.

64. EGYÜGYŰ KÁROLY francia király (893—923) Arras-ban (France) vert, átfúratlan denára (PROU 225.); Réthy László ajándéka.

Magyar Nemzeti Múzeum Éremtára, lt. sz.: B 29./1910.59.

65. EGYÜGYŰ KÁROLY francia király (893—923) 911 és 925 között, Kölnben veretett, átfúratlan denára (HÄVERNICK 23.); csere Ludvig Ferencsel.

Magyar Nemzeti Múzeum Éremtára, lt. sz.: 14./1968.

66. LOTÁR francia király (954—986) Bourges-ban (Aquitaine) veretett, átfúratlan denára (PROU 755.); Réthy László ajándéka.

Magyar Nemzeti Múzeum Éremtára, lt. sz.: B 29./1910.60.

XVI. (67—69.) *Szered (Sered', okr. Galanta, CS) — Mácsai dombok I. temető, szórványleletek:* a temetőben 1952—1958 között, homokbányászással folyamatosan pusztítottak el sírokat, de 23-at fel is tártak. A szórványleletekkel kiegészítve, legalább 34 temetkezésre lehet következtetni, s így feltételezhető, hogy egy 10. századi előkelő nagycsalád nyughelye látott itt napvilágot. A temetőben viszonylag sok érme került elő. Az 1./53. számú kisgyermeksír egyetlen melléklete PROVENCE-I HUGÓ itáliai király (926—931) átlósan kétszer átfúrt milánói denára volt, s az 1955-ben megmentett szórványleletek között további hat milánói denára őrződött meg: négy átlósan kétszer, az ötödik háromszor volt átfúrtva, míg a hatodik töredékeiben maradt ránk.

Ilyen környezetből származik további nyolc érme, amelynek sem előkerülési helyét, sem idejét nem jegyezték fel:

67. KEGYES LAJOS császár (814—840) minden bizonnyal Trèves-i (Lotharingie) veretű (PROU ?) hiányos, jelen állapotában csak a pereménél egyszer átfúrt denára,

68. KOPASZ KÁROLY francia király (840—875) Thërouanne-ban (France) veretett (PROU 180—183.), átlósan kétszer átfúrt denára,

69. Francia, 9 (—10. ?) századi denár hiányos, a pereménél párosan kétszer, majd e lyukak szélének kitorése után középen és a szélén újra kétszer átfúrt, meghatározhatatlan állapotban,

+1. I. BERENGÁR itáliai király (888—915) átfúratlan milánói denára,
 +2. I. EDUARD angliai király (901—924) a pereménél párosan átfúrt, kettétört wessexi denára,
 +3. PROVENÇE-I HUGÓ itáliai király (926—931) hiányos szélű, de talán átfúratlan milánói denára,
 +4—5. II. LOTÁR itáliai király (945—950) a pereménél párosan átfúrt paviai, és átlósan kétszer átfúrt veronai denára.
 Nyitra, Szlovák TA Régészeti Intézetének Érmegyűjteménye, lt. sz.: 1014, 1012, 1015, 28, 38, 1013, 39, 1011; a bevezetőben említett 7 érmelt. sz.: 33., ill. 31—32, 34—37.^{24a}

3. A katalógusba felvett 69 érméből az ismeretlen lelőhelyű, átfúratlan példányokat (56—66.) azonnal el kell különíteni, mert ezekre — a szerepeltetésük tényén túl — semmiben sem lehet támaszkodni. A maradék 58 veret sem egyenlő értékű az értékelhetőség tekintetében. A régészeti lelőhelyen talált négy szórvány érme (1, 67—69.), valamint a csak lelőhely adattal rendelkező szórvány példányok (2, 41—42.) magyarországi származása vitathatatlan, s ezért — ha régészetileg nem is — történeti forrásként feltétlenül használhatók.

Az érmék többségét a hiteles vagy hitelesített körülmények között napvilágot látott 13 temetkezés 51 példánya (3—40, 43—55.) képezi. Ezek a pénzek három csoportra különíthetők el aszerint, hogy a sírok egyetlen, ill. a sorban legfiatalabb francia veretét még a 9., vagy már a 10. században verték (6, 36, 38—40, 45—48: 9 pld., ill. 3—5: 3 pld.), vagy pedig a mellékletül adott, s francia veretet is tartalmazó vegyes érmesorozat zárópénze itáliai kibocsátású volt (7—35, 37, 43—44, 49—55: 39 pld. — 2. kép).

^{24a} A temetőről: *Točík, A.*, Altmagyarische Gräberfelder in der Südwestslowakei. ArchSlov-Catalogi 3 (1968) 40—49; *Dienes I.*, FA 24 (1973) 192—196. Az érmeanyag tárgyalásában elsősorban Eva Kolníková szíves leveleire támaszkodtam. Az előkerülési adatok nélküli szórványleletek közül elsőnek a +1—5. adatait kaptam meg, majd e kézirat lezárása után Eva Kolníková elküldte a 67—69. sz. érmék gipszmásolatait is, amelyek alapján Gedai István készítette el a meghatározásokat. Mindkettőjük segítségét ezúton is megköszönöm!

— A kézirat lezárása után került elő:
 XVII (70—71.) *Kis Keszi (Malé Kosihy, okr. Nové Zámky, Cs) 193., 200. sír:* 1985-ben Milian Hanuliak 290 sírt tár fel a 10—11. századi köznépi temetőből.
 193. sír: hátonfekvő, bolygatott férficsontváz. Mellékletei: 2 nyílcsúcs, kés, valamint a deréktájon
 70. ODO francia király (888—898) toulouse-i (Aquitaine) denára (PROU 823.),
 200. sír: hátonfekvő kisgyermek csontváz mellékletei: féldrágák gyöngyök, tojás, valamint a halotti obolusként a szájüregben talált
 71. ODO francia király (888—898) toulouse-i (Aquitaine) obolusa (PROU 825.).

Nyitra, Szlovák TA Régészeti Intézetének Érmegyűjteménye.

Az érmék állapota ismeretlen. Az adatokat Milan Hanuliak szívességének köszönhetem; szerepeltetésükre az értékelésben a lelőhelytérképen és a táblázatokban már nem volt mód!

Vö. Kovács L., Die Münzen ... Függelék.

3.1. Mivel magyar portyázó sereg csak 911-ben lépett először francia földre,²⁵ a honfoglalás kori sírok korábbi érméi csupán az ottani hosszú forgalmukat jelzik, de nem segíthetnek a kalandozó vitézek első, már az új haza földjében nyugvó nemzedékének elkülönítésében.²⁶ Ugyanis Kegyes Lajos (814—840), Kopasz Károly (840—877) és Odo (888—898) veretei nemcsak önállóan, hanem a 10. század első felében vert itáliai denárokkal közös sírleletekben is előfordultak, bizonyítva, hogy még ekkortájt is lehetőség nyílt a megszerzésükre (2. kép). Önálló előfordulásuk azt is sejteti, hogy a megszerzett pénz egy része az első zsákmányoló tulajdonából is továbbkerült, hiszen a szóban forgó 6 temetkezésből mindössze 1 volt fegyveres férfi (XIII.). Szemben az ő 4 érméjével, a többi 5 sír már csak 1—1 veretet tartalmazott, 1 fegyvertelen férfi (VI.), 3 nő (IV, IX—X.) és 1 kisgyermek (VIII.) mellékleteként (3. kép). Ezek az átfúrt, ékszer vagy ruhadíszként alkalmazott pénzek hosszú ideig használatban maradtak, amit a legjobban a sós-hartyáni 30. sír Kegyes Lajos denára bizonyít (40.), ez a 9. század első felében kibocsátott érme ugyanis csak a 10. század végén kerülhetett a földbe.²⁷ A többi temetkezés nem tartalmazott a honfoglalás koránál jobban szűkíthető keltezésű tárgyat, csak a nyitrai 209. sír (VI.) 9. század végi korhatá-

²⁵ de Vajay, Sz., Der Eintritt des ungarischen Stämmebundes in die europäische Geschichte (862—933). (Mainz 1968) 49—50; *Kristó Gy.*, Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. (Bp. 1980) 241. A hadjáratok évei: 911, 913, 917, 919, 920/921, 924, 926, 935, 937, 942, 951, 954: de Vajay, Sz., i. m. 59—78; *Kristó Gy.*, i. m. 241—288. alapján. A szöveg Kovács, L., Die Münzen ... 156—160. alatt kifejtettek részletezése, ezért annak idézésétől a továbbiakban tartózkodom.

²⁶ Korábban Dienes István oly módon vélekedett, hogy „a tárgyi anyag alapján úgy tűnik, és ez részben egész korai érmékkel igazolható is, hogy a legkorábbi honfoglaláskori temetőink e tájról valók. A kavarok néhány csoportja valóban a hét törzs népe előtt léphette át a Kárpátok kapuit.”: *Dienes I.*, Honfoglaló magyarok. A kisvárdai vár története. Szerk.: Éry I. (Kisvárdai 1961) 133. és 95—97. Hasonló véleményre jutott Szőke Béla is egy kiadatlan — de megjelenésre előkészített, és Szőke B. Miklós szívességéből általam megismerhetett — tanulmányában, amelyben 6 lelőhely (Karos-Eperjes-szög (Borsod-Abaúj-Zemplén m.), Orsova (Orşova, jud. Mehedinţi, Románia), IV, Nagytőke-Jámborhalom, XII, XIII.) pénzei alapján vetette fel, hogy a 9. századi pénzek zöme az amúgy is archaikus leleteket szolgáltató Felső-Tisza-vidékről való, s ezek a 9. századi, Nyugat-Európába vezetett magyar kalandozások emlékei. „Véleményem szerint, ha a felsorolt tények nem is bizonyítják kétségen kívül, legalábbis erősen valószínűvé teszik azt a nézetemet, hogy a honfoglaló magyarság egy része talán már a 9. század 60—70-es éveiben, de a 80-as évek elejétől biztosan, tartósan megtelepedett a Tisza mellékén.”: *Szőke B.*, A honfoglaláskori magyar sírokban talált pénzekről. (Bp. 1960) Kézirat, 15—16. A gondolatot Bálint Csanád melegeztette fel: *Bálint Cs.*, MFMÉ (1968) 74—76. Később azonban csak 1—2 darabnál tartotta elképzelhetőnek a még a 9. századi magyar sírmellékletbeli földbekerülést: *Bálint Cs.*, A magyar őstörténet és honfoglalás kor pénztörténeti vonatkozásai. Bevezetés a magyar őstörténet forrásaiba. Szerk.: Hajdú P.—Kristó Gy.—Róna-Tas A. (Bp. 1980) III, 287.

²⁷ Fodor I., i. m. 34.

	Francia érmék							Itáliai érmék									
	9. sz.						10.sz.										
	Kegyes Lajos (814—840)	Kopasz Károly király (840—875)	Kopasz Károly császár (875—877)	Vashtag Károly (884—888)	Odo (888—898)	Kopasz~Vashtag~Együgyű Károly (840—923)	Vilmos, auvergne-i gróf (918—926)	Raul (923—936)	?	I. Miklós pápa és II. Lajos császár (858—867)	I. Berengár király (888—915)	III. Szergiusz pápa (905—911)	I. Berengár császár (915—924)	X. János pápa és I. Berengár császár (915—924)	Burgundiai Rudolf (922—926)	Provence-i Hugó (926—931)	II. Lotár 945—950)
X. (40.) Sóshartyán-Hosszútető 30. sír	1																
IV. (6.) Deszk-Újmajor, Ambrus halom 10. sír		1															
VIII. (38.) Rád-Kishegy 15./1956. sír		1															
XIII. (45—48.) Tiszaeszlár- Újtelep 2. sír	2	2															
IX. (39.) Sándorfalva— Eperjes 92. sír					1												
VI. (36.) Nyitra-Szent Márton templom 209. sír						1											
III. (3—4.) Csekej—Kostolné dűlő 357. sír							1	1									
III. (5.) Csekej-Kostolné dűlő 547. sír								1									
VII. (37.) Orosháza-Pusztá- szentetornya				1							1						
XV. (53—55.) Vereb			1	2						1	5	1		2			
V. (7—35.) Kiskunfélegy- háza-Radnóti út 48.				5	2		22				2		4		4		
XIV. (49—52.) Tiszanána- Cseh tanya 4. sír		4							1		4					2	
XII. (43—44.) Tiszaeszlár- Bashalom I. temető 13. sír	1				1												1
Összesen	4	8	1	8	4	1	23	2	1	1	12	1	4	2	4	2	1
		26					25		28								

2. kép. A francia pénzes honfoglalás kori magyar temetkezések érméi
Fig. 2. Les pièces françaises provenant des sépultures hongroises du temps de la conquête arpadienne

rozása merült fel.²⁸ Itt említendők a szeredi szór-
vány 9. századi érmék is (67—69), bár ezek kapcsol-

²⁸ Kolniková, E., NList 23 (1968) 23—24. A keltezés
végül is az érme átfúratlan állapotára — azaz a honfog-
lalás kori magyar anyagban csak kivételesen jelentkező
sajátosságára — épült. Ennek elfogadhatatlanságára vö.
51. jegyzet!

lata az ottani ugyancsak szórványként megőrzött
10. századi angiai és itáliai veretekhez eldönthetel-
len!

3.2. A francia pénzes temetkezések második
csoportját a Raul (923—936) érmével keltezett
csekeji 357. és 547. sír (III.) képezi. Itt kell azonban

még megemlítenem a bakonyszombathelyi, Együgyű Károly (893—923) verette kölni denárt is (1.), jóllehet ennek összefüggése az ugyanonnan múzeumba került többi, s későbbi érmével már örökre megállapíthatatlan maradt. Ide sorolandó továbbá a budapesti Raul denár (2.) is, amely régészeti adatok nélkül őrződött meg. E pénzek értékeléséhez röviden vázolni szükséges a korabeli francia hatalmi helyzetet.

A Karoling-dinasztiából származó Együgyű Károlynak már a trónra kerüléséért is harcolnia kellett Erős Róbert fiával, Párizs grófjával, Odóval, aki a németországi Vastag Károlyt (884—888) követően francia király is lett (888—898). Károlyt párthívei 893-ban jutatták a trónra, és 897-ig — végül is egyezségekre vezető — küzdelemre kényszerült Odóval, aki 898. január 1-én meghalt. A tevékeny Együgyű Károly²⁹ ellen Odo fivére, Róbert indított felkelést, de rövid ellenkirályság (922—923) után vereséget szenvedett, majd elhunyt. Örökébe veje, Raul³⁰ lépett (923—936), aki hamarosan egyedül maradt a trónon, mert még abban az évben párthíve, Heribert gróf elfogta Együgyű Károlyt s 929. évi haláláig börtönben is tartotta. A fogoly, majd az Angliába menekült fia, a későbbi IV. (Tengerentúli) Lajos nevében Raul ellen küzdő Karoling-párt vezére Vilmos, Auvergne grófja (918—926) lett.³¹ Raul uralkodásának második évében nagy magyar támadás érte Franciaországot. A hadjárat első színtere Észak-Itália volt, ahol a Szalárd vezette sereg I. Berengár császár (915—924) hívására jelent meg. A császár ekkor csak Észak-Itália egy részének volt az ura, a többi az ellenkirály, Burgundiai Rudolf (922—926) birtokolta. A magyarok körülsáncolták, majd felégették Paviát, s a pusztítást a lakosság töredéke élte csak túl, és nyolc mérő ezüsstel váltotta meg az életét.³² Ezután fordult a sereg az Alpok irányába,

ahol sikerült kijátszania Burgundiai Rudolf és Provence-i (Vienne-i) Hugó bekerítő csapatait, majd azoktól követve és szorongatva, Provence-on áthaladva Gothiába tört (4. kép), ahonnan ősszel, járvány miatt erősen megfogyatkozott számban indult hazafelé.³³ Vajay Szabolcs véleménye szerint a magyar sereg a Karoling-párt, pontosabban annak vezetője, Vilmos gróf hívására jelent meg francia földön, s a Robertinus-párti Raymond-Pontius toulouse-i gróftól Vilmos javára hódította el Gothiát, amit utóbbtól a magyarok távoztával Raymond-Pontius még az évben vissza is szerzett.³⁴ A forrásokban megörökített eseményeknek ezt a rekonstrukcióját Kristó Gyula megkérdőjelezte, igazolatlanak ítélve a meghívás tényét, és a természetes földrajzi, ill. személyi viszonyokkal magyarázta a hadjárat menetét.³⁵

Az újabb magyar támadás 926-ban következett be, amikor a bajor és sváb földet végigpusztítva Elzászba és Burgundiába tört be a portyázó sereg, majd kettéválva, a lotaringiai tengerpartig, ill. a Loire-völgyben haladva az Atlanti-óceán partjáiig nyomult előre. Vajay Szabolcs szerint ismét a Karoling-párt felkérésére érkeztek meg, s Lotaringiában a hercegségét Raultól 925-ben Henrik német király (919—936) országához csatlakoztató Gisbert gróftól büntették meg. Ez idő tájt egyébként Raul és Heribert az ellenpárti Poitou és Auvergne ellen indított hadjáratot, de a magyar támadás visszavonulásra kényszerítette, s így Vilmos gróf feje felől elhárult a veszély. Sokáig azonban nem élvezhette a magyarok által újra megszilárdított helyzetét, mert 926 decemberében váratlanul elhunyt.³⁶ Kristó Gyula a fenti gondolatmenetet vitatva ismét a közvetlen bizonyítékok hiányára figyelmeztetett.³⁷ Ezt a hadjáratot hosszabb, portyázás nélküli időszak követte, s a franciaországi kalandozó vállalkozások csak 935-ben újultak fel.³⁸

A tárgyalt időszakban — ill. azt Raul uralkodásának végéig, 936-ig meghosszabbítva — veretett, s a Kárpát-medencei sírokból zárópénzként talált érmék megszerzésének korát még valószínűsíteni sem tudjuk. A szörványteleknél (1—2.) ez természetes is, a sírteleknél viszont a kísértő mellékleteik korhatározásából következik. A csekeji 357. sír női halottját ugyanis pénzei (III. 3—4.) lehetséges kibocsátási idejénél évtizedekkel később temethették el, amit 3 s-végű karikája hitelt érdemlően bi-

²⁹ Uralkodása kezdetben fellendülést hozott. Sikerült visszanyernie és 911—925 között megtartania az Odo alatt német kézre került Lotaringiát. Ebben az időszakban verette 2 kölni denárunkat (1, 65.): *de Vajay, Sz.*, i. m. 59—60, 75—76.

³⁰ Raul, Richárd, burgundiai herceg fia volt, s ez utóbbi fivére a 879-ben Alsó-Burgundia (fővárosa: Vienne) királyává választott Bosonak. Richárd elvette a 888-ban Felső-Burgundia (fővárosa: Orbe) királyának megválasztott Rudolf nővérét, Adelhaidot. Rudolf fia — Raul unokatestvére — volt I. Berengár császár ellenkirálya, Burgundiai Rudolf: *de Vajay, Sz.*, i. m. 67., 252. j. Richard Együgyű Károly híve volt, de 921. évi halála után fia, Raul az ellentáborhoz csatlakozott: *Kristó Gy.*, i. m. 256.

³¹ Vilmos unokaöccse és örököse volt Cluny monostora alapítójának, Kegyes Vilmosnak. Auvergne grófsága mellett Berry, Lyon, Mâcon és Velay grófi címével is rendelkezett. Vajay Szabolcs véleménye szerint 924-ben Gothia örögrófja, majd Aquitania hercege lett, azaz gyakorlatilag egész Közép-Franciaország feletti hatalommal bírt: *de Vajay, Sz.*, i. m. 68., 255. j. 69., 261. j.

³² Flodoardus (+966): *Annales. A. 924.* „A magyarok Berengár király meghívására, kit a longobardok elűztek volt, Itáliát pusztítják, és az igen népes és dúsgazdag Pávia várost felgyújtják, melyben töméntelen kincs veszett oda, 44 templom elégett, a város püspöke a vele volt vercelli püspökkel együtt tűzbe füstbe fulladt: és azon csaknem számíthatatlan népességből alig maradtak

kétszázán életben, kik a felgyújtott város maradványaiból a hamvak között összegyűjtött nyolc véka ezüstöt (. . . argenti modios octo . . .) adták a magyaroknak életök és a város üres falainak váltságul.” Erdy János fordításában: *Erdy J.*, i. m. 23; vö. *Gombos, F. A.*, *Catalogus fontium historiae Hungaricae . . .* (Bp. 1937) II, 926; *de Vajay, Sz.*, i. m. 64—66; *Kristó Gy.*, i. m. 254—256.

³³ *de Vajay, Sz.*, i. m. 68—70; *Kristó Gy.*, i. m. 256—259.

³⁴ *de Vajay, Sz.*, i. m. 68—70.

³⁵ *Kristó Gy.*, i. m. 256—259.

³⁶ *de Vajay, Sz.*, i. m. 75—78.

³⁷ *Kristó Gy.*, i. m. 259—265.

³⁸ *de Vajay, Sz.*, i. m. 76—77; *Kristó Gy.*, i. m. 271.

zonyít.³⁹ Az 547. sírban pedig a pénz (III. 5.) volt az egyetlen melléklet, s így régészeti korhatározással — a temető horizontálstratigráfiai viszonyainak közöletlensége miatt — nem számolhatunk.

3.3. Egészen más a helyzet a francia érmés temetkezések 3. csoportjában! Ide 5 sírletet 39 verete (7—35, 37, 43—44, 49—55.) és 2 szörvány példány (41—42.) sorolható. A temetkezésekben — egy kisgyermek (XIV.) kivételével — fegyveres férfiak nyugodtak, akiket az egy példányos pénz-mellékleteknél jóval nagyobb keltező értékű érme-sorozatokkal hantoltak el. Nagy valószínűséggel kalandozó vitézeknek számíthatjuk őket, s megkísérelhetjük pénzeik zsákmányolásának az idejét is meghatározni. Az orosházi sír (VII.) érméinek zöme elveszett, s a maradék, valamint a lovas harcos többi felszerelési tárgya pontosító keltezési lehetőséget nem ad. A szántás bolygatta tisztaeszlelő temetkezés (XII.), amelynek fegyveres voltát csak egy nyílesűcs jelzi, a nyugat-európai pénzes sírok legkésőbbi rétegébe tartozik, hiszen II. Lotár itáliai király (945—950) denára mutatja a megszerzés lehetséges legkorábbi időpontját. A lovas vitéz mellett ugyanakkor a legrégebbi francia érmék egyike, Kegyes Lajos császár (814—840) denára (43.) fordult elő, e pénz 100—130 évnyi forgalmára utalva.

Nagyobb forrásértékű a verebi (XV.) és a kiskunfélegyházi (V.) temetkezés. Az előbbiről Érdy

³⁹ Az s-végű karikákkal kapcsolatos véleményeket áttekintette: Bóna, I., *Alba Regia* 16 (1978) 115—139; Szabó, J. Gy., *EgriME* 17 (1980) 69—70. Az s-végű karikák elterjedésének korát a 10. századi sírletek érméire támaszkodva is megkísérelhetjük megállapítani. A nyugat-európai és arab pénzeket tartalmazó — főként fegyveres — férfisírokban általában több érmét találtak, s ezekkel egykor a ruhát, lőszerszámot díszítették. A női és gyermeksírokban rendszerint kevesebb, leginkább egy-egy darab került elő (vö. 3. kép). E pénzek utánpótlása a 10. század közepén megszűnt. A bizánci érmés temetkezésekben — egy kivétellel: Kunágota (Békés m.) 1. sír, ahol 2 db maradt — nemre való tekintet nélkül csak egy-egy példányt találtak; e pénzek beáramlása csak a 920-as évektől kezdődően dokumentálható. Arab érmével együtt egyetlen sírból sem került elő s-végű karika, nyugat-európai verettel egyszer, a szóban forgó csekeji 357. sírban, amelynek megásását 923 utánra keltezhetjük. Bizánci pénz és s-végű karika szintén egyszer, a szob-kiserdei (Pest m.) 60. sírban látott együtt napvilágot, a pénz VII. Bórisz született Konsztantinosz és II. Romanosz (948—959) solidusának aranyozott bronz hamisítványa volt. Az eddig felsorolt érmefajták jórészt előkelő és középrétegbeli temetkezések mellékletei voltak, s viseletük szokását a köznép a földfelszínről gyűjtött római érmékkel kezdte utánozni. Az utánzás nem kezdődhetett meg a 10. század első felében, mert az egyébként értéktelen veretekből sohasem állítottak össze ruhadísz sorozatokat, hanem leginkább egyesével gyöngysorba fűzve vagy halotti obolusként helyezték őket viselőjükkel a földbe. Elterjedésük a köznép divatjában tehát inkább csak a bizánci érmék használatával, sőt annak is inkább a későbbi szakaszával lehetett párhuzamos. Ekkor viszont már közzismert volt — a korábban a fenti két kivételt leszámítva még ismeretlenek tekinthető — s-végű karika, amit az bizonyít, hogy a római érmés 45 temetkezésből 17-ben megtalálták ezt az egyszerű ékszer típust: Kovács, L., *Acta ArchHung* 37 (1985) 207—222.

János már 1858-ban megállapította, hogy a fejsebét trepanálással gyógyított, s a műtétet túlélő, de az embertani vizsgálat (!) szerint, 20—24 éves korában mégis elhunyt ifjú vitéz⁴⁰ a mellét ékítő érméit a 924. évi hadjáratban szerezte. Flodoardus említett helyét idézve, Érdy János így írt: „Ezek szerint nem is kell kimondanunk, hogy azon lovag, ki a verebi sírban paripástúl volt eltemetve, jelen volt a magyarok ezen hadjáratában; mert azt a sírjában találtatott érmek fennhangon hirdetik. Harcolt I. Berengár érdekében Olaszországban, hol látta a felgyújtott Pávia lángjait; mert e városnak hamvai között összegyűjtött kincsből: I. Berengár, Pávia város és néhány római pápának érmeit, mint látuk, mellén viselte. Olaszországból átkelt Franciaországba az Alpeseken, melyeken a magyarok többször mentek keresztül; mert mellén több francia érem találtatott. Itt harcoltában fején nagy sebet kapott; de életét a haremezón nem oltá el a halál; mert a francia sebészek gondos ápolása alá került, honnan utóbb hazájába tért ismét vissza, s itt, hihetőleg saját birtokán, 20—24. éves korában vált meg életétől.”⁴¹ Érdy János leírásához csak azt fűzhetjük hozzá, hogy 919/920-ban is feltehetőleg egyazon sereg itáliai és franciaországi útja,⁴² tehát — amennyire a pénzek összetételéből erre következtetni szabad — ez is szóba jöhet a megszerzésük lehetőségeinek számbavételekor.

A kiskunfélegyházi sír esetében talán még biztosabbra mehetünk! Az érmék meghatározója és ismertetője, Gedai István a verőhelyeikből következtetve, határozottan állást foglalt a 924. évi hadjáratban történt zsákmányolásuk mellett. Vilmos auvergne-i gróf működésének időhatárai és eseményei azonban számára ismeretlenek maradtak, s ezért denáraitól csak annyit állíthatott, hogy „924 előtt már hosszú időn keresztül forgalomban voltak, s ekkor már nem verték őket, mert különben elképzelhetetlen, hogy 22 darab között ne lett volna legalább néhány újabb emisszióból származó — élesebb rajzolatú — példány.”⁴³ Álláspontját az ásató, és a régészeti anyag közreadója, H. Tóth Elvira is elfogadta, és a sír megásását a „X. század második negyedére vagy közepe tájára” keltezte.⁴⁴

Gedai István véleményével szemben Bálint Csanád fogalmazta meg jogos kifogásait. Rámutatott, hogy módszertanilag nem kifogástalan a nagy hatósugarú — „így Auvergne földjét is átszelő — 924-es kalandozás összekötése Guillaume grófnak mindeztideig csak általában a X. századra keltezett pénzeivel”, hiszen ezek verése akár 925-ben is indulhatott. E két, önmagában egyformán bizony-

⁴⁰ Vö. Érdy J., i. m. 26—27.

⁴¹ Uo. 23—24; Azóta bebizonyosodott, hogy a trepanációt magyar sebészek végezték: Dienes I., *ArchÉrt* 105 (1978) 117—122; Ua. *Alba Regia* 17 (1979) 81—90.

⁴² Kristó Gy., i. m. 251—254.

⁴³ Gedai I., i. m. 171; Györffy Gy., *Honfoglalás, megtelepedés és kalandozások. Magyar őstörténeti tanulmányok*. Szerk.: Bartha A.—Czeglédy K.—Róna-Tas A. (Bp. 1977) 145., 112. j.

⁴⁴ H. Tóth E., i. m. 124.

talán tényező — a brioude-i pénzverés megkezdése, ill. a kiskunfélegyházi temetkezés kora — összekapcsolása tévútra vezethet. Az összekapcsoláshoz mégis ragaszkodva felmerülhet későbbi, 935, 937, 943 és 951. évi, ugyancsak a környékre vezetett hadjáratok pénzszerzési lehetősége. Arra is gondolni kell, hogy az érmék — különösen a kisebb méltóságok veretei — a kibocsátási területnél térben kiterjedtebb, időben pedig hosszabb forgalmat élvezhettek. Végezetül arra utalt, hogy éppen a 924. évi hadjárat végződött baljós eredménnyel, s ezért a résztvevői közül csak igen kevesen menekülhettek meg.⁴⁵

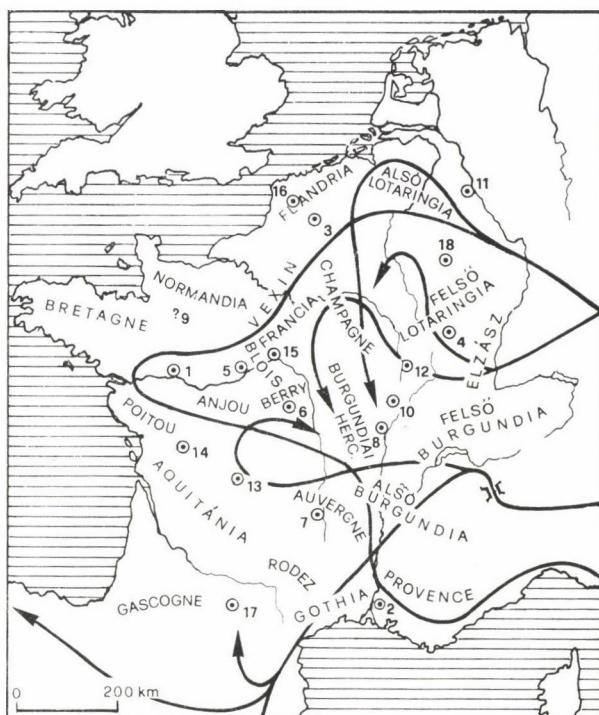
Bálint Csanád óvatosságához azért kötelező a csatlakozás, mert a temetkezés jó részét a házépítők bontották ki, s ha az észrevett leleteket be is szolgáltatták, nem lehetetlen, hogy figyelmüket „az érmék egy része elkerülte”.⁴⁶ Ebből következik, hogy további, esetleg éppen 924 utáni veretek is lehettek a sírban, vagyis az értékelésnél ezzel a bizonytalansági tényezővel is számolni kell. Vilmos

a pénzék száma	♂		♀	○
	fegyveres	fegyvertelen		
1		VI.	III. (5.), IV, IX, X	VIII.
2	VII.		III. (3–4.)	
3	XII.			
4	XIII.			
11				XIV.
12	XV.			
39	V.			
átlag (db)	12	1	1,2	6

3. kép. Az eltemetettek nemének és pénzei mennyiségének összefüggése

Fig. 3. Rapports entre le sexe des défunts et la quantité d'argent mise dans leurs tombes respectives

gróf (918–926) működésének ismeretében az viszont nyilvánvaló, hogy érméinek használati ideje igen jól egybeesik I. Berengár császár (915–924) és Burgundiai Rudolf itáliai király (922–926) vereteinek együttes forgalmi idejével. Ez az időszak viszont nem zárja ki, hogy a 924. évi hadjárat

4. kép. A franciaországi kalandozások útvonalai (Györffy Gy. és Sz. de Vajay nyomán) és a magyarországi temetkezések francia érméinek verőhelyei: 1. Angers, 2. Arles, 3. Arras, 4. Blainville (Bledonis), 5. Blois, 6. Bourges, 7. Brioude, 8. Chalon-sur-Saône, 9. Curtisasonien, 10. Dijon, 11. Köln, 12. Langres, 13. Limoges, 14. Melle, 15. Orléans, 16. Thèrouanne, 17. Toulouse, 18. Trèves

Fig. 4. L'itinéraire des incursions hongroises en France (après Gy. Györffy et Sz. de Vajay) et les lieux de frappe des monnaies françaises provenues en Hongrie: 1. Angers, 2. Arles, 3. Arras, 4. Blainville (Bledonis), 5. Blois, 6. Bourges, 7. Brioude, 8. Chalon-sur-Saône, 9. Curtisasonien, 10. Dijon, 11. Cologne, 12. Langres, 13. Limoges, 14. Melle, 15. Orléans, 16. Thèrouanne, 17. Toulouse, 18. Trèves

mellett a 926. évre is felfigyeljünk, de ez utóbbit végül is nem kell számításba vennünk! A 926-os portya érintette ugyan a szóban forgó franciaországi területeket, de arra nincs adat, hogy a sereg Észak-Itálián keresztül tért volna haza, s így nem lehetne megmagyarázni a temetkezés itáliai érméinek eredetét.⁴⁷ Ezek az érmék ugyanis döntő jelentőségűek lehetnek a zsákmányolás idejének megállapításában. Az I. Berengár (888–915) és II. Berengár (950–961) királyok uralkodása közötti időből 195 itáliai érméről van tudomásom a Kárpát-medencéből, s közülük mindössze 33-at verettek Paviában. E 33 példányból csak 25 származik sír-

⁴⁷ 935, 937, 942, 951 és 954-ben egyaránt érintették Franciaországot és Itáliát — *Kristó Gy.*, i. m. 271–284. —, de ha e hadjáratok valamelyikén zsákmányolta volna a kiskunfélegyházi vitéz az érméit, akkor abba későbbi, kortárs veretek is belekerülhettek volna. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a vitéz már érméi birtokában, ne vehetett volna részt a 924. évit követő hadjáratok egynemelyikén.

⁴⁵ Bálint Cs., Délmagyarország a X. században. Kandidátusi disszertáció kézírata. (Bp. 1975) I, 131–132. A kéziratot a szerző szívességből tanulmányozhattam, amit ezúton is megköszönök.

⁴⁶ H. Tóth E., i. m. 123.

		PAVIA		
		□	○	◇
I. Berengár király	(888—915)	Kecel-Lehóczky tanya 2. sír	1	
		KISKUNFÉLEGYHÁZA	1	
		Rétközberencs-Paromdomb 1. sír	1	
		Szekszárd-Hidaspetre dűlő	1	
		Vereb	1	
I. Berengár császár	(915—924)	KISKUNFÉLEGYHÁZA	4	
		Szabadegyháza-Petőfi u.	1	1
Burgundiai Rudolf	(922—926)	Kenézlő-Fazekaszug II. tem. 11. sír	1	
		KISKUNFÉLEGYHÁZA	4	
Provence-i Hugó	(926—931)	3		
Provence-i Hugó és II. Lotár	(931—945)	7	3	
II. Lotár	(945—950)		2	1
I. (Nagy) Ottó császár	(962—973)			1
Összesen		25	5	3
		33		

5. kép. A 10. századi Magyarországon talált paviai veretű érmék
Fig. 5. Les monnaies de Pavie mises au jour en Hongrie du Xe siècle

leletből, s ha ezek közül Provence-i Hugó és II. Lotár külön és együtt kibocsátott (926—950) 10 denárát — mint a mérlegelt 924. évi keltezésnél későbbieket — leszámítjuk, akkor a maradék 15 veretből 9 a kiskunfélegyházi harcosírból való, sőt a kortárs I. Berengár császár (915—924) és Burgundiai Rudolf király (922—926) 5—5 paviai érméjéből 4—4 (5. kép)! Mindez pedig arra utalhat, hogy — csak a temetkezés meglevő pénzeire alapozva — a zsákmányolás eseményeinek a 924. évi paviai sarc is jelentős állomása volt. Vilmos gróf denárainak nagy számú előfordulása, ill. egy további sírban való jelentkezése (III. 3.) pedig érvként szerepelhet a gróf — és a Karoling-párt —, valamint a kalandozó magyarok Vajay Szabolcs által rekonstruált kapcsolatai mellett. Mivel őseink Auvergne-t sem 924-ben, sem 926-ban nem pusztították, nehezen utasítható el az a gondolat, hogy az ottani Brioude-ban veretett denárok e kapcsolat emlékei. Ez esetben a kiskunfélegyházi vitézt olyan előkelő férfiúnak kell tekintenünk,⁴⁸ aki talán közvetlenül is részesült a felkérés anyagi ellenszolgáltatásaiból,

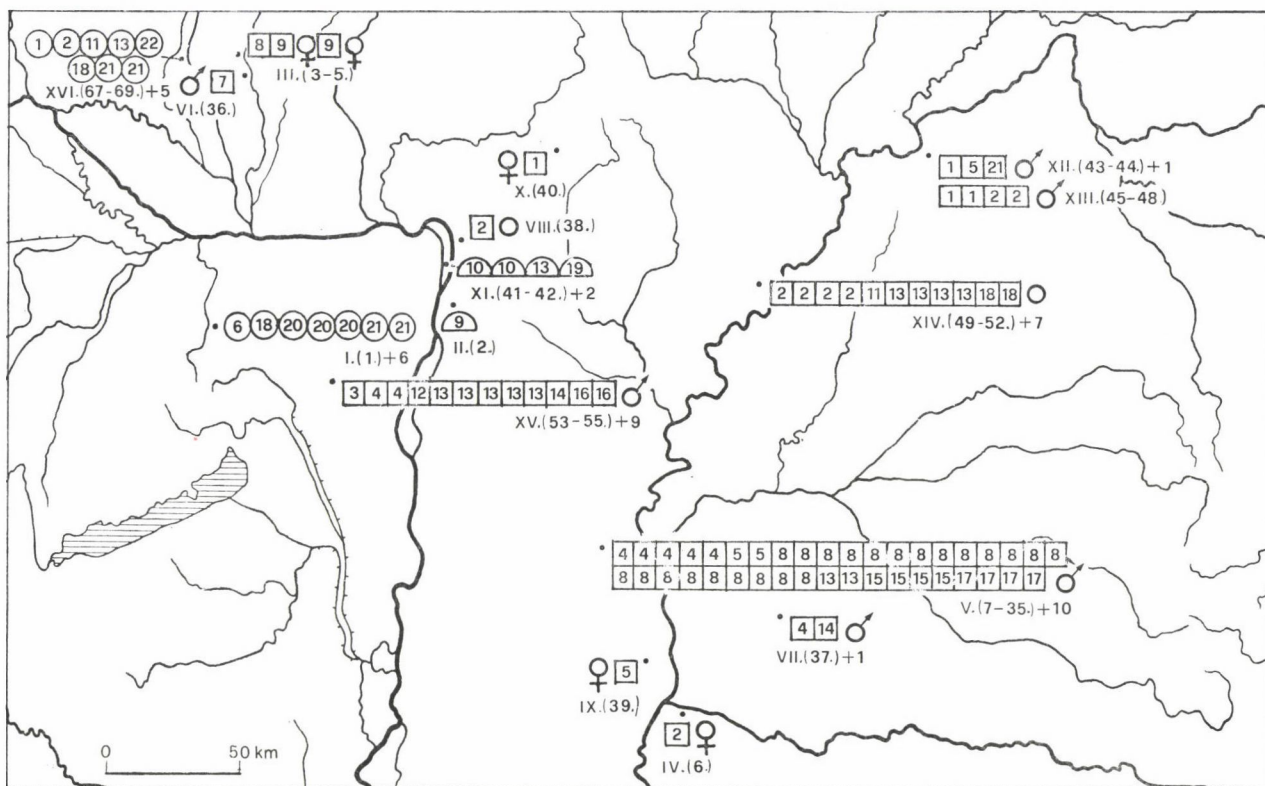
⁴⁸ Nem tudjuk megítélni, hogy a tarsolylemezrel való temetkezés lehetősége milyen méltósággal párosult, de az kétségtelen, hogy a 24 tarsolylemez sír csak töredéke a feltárt 10. századi temetkezések mennyiségének. Az ily módon eltemetett férfiak gazdagságáról mellékleteik sokfélesége, nemesfém tárgyaik bősége és magas művészi színvonala tanúskodik: vö. Szabó, J. Gy., Acta ArchHung 32 (1980) 284—293.

majd a hadjárat nehézségeit túlélve, szerencsésen hazatért.

936-ban Raul halála után a Karoling-párt hazahívta és királlyá koronázta Együgyű Károly addig Angliában meghúzódozó fiát, IV. (Tengerentúli) Lajost (936—954). Az ő uralkodása alatt négyszer — 937, 942, 951 és 954-ben — tört be ismét magyar sereg francia földre, s e hadjáratok valamelyikén szerezhette két idevágó érmét a Monostor szigeten feldúlt temetkezések egy vagy több vitéze (XI. 41—42.). A szórványként begyűjtött veretek régészeti-történeti elemzésre e megállapításon túl nem alkalmasak.

4. A kalandozó hadjáratok zsákmányából származtatott francia érmék hazai előfordulása valóban jelzi is e pénzek eredetét. Az őket tartalmazó 13 sírleletből 5 fegyveres férfi temetkezése volt. A fegyvertelen férfi-, valamint a női és gyermek-sírok érméi természetesen nem az első zsákmányoló tulajdonából maradtak ránk, sőt némely esetben — a sírok viszonylag késői kora miatt [pl. III. (3—4.), X.] — még a közvetlen ajándékozás sem valószínű. Ugyanakkor a szülői szeretet megkapó példája a tiszánánai 1—7 éves kisgyermek (XIV.) aránylag nagy értékű, 11 példányos érmesorozata (3. kép).

Az értékelhető veretek (1—55, 67—69.) zöme átfúrva látott napvilágot. A legtöbbjük átlósan kétszer (43 esetben: 7—35, 37, 43, 45—55, 68.), a pereménél párosan (5 esetben: 1, 3—4, 41—42.),

6. kép. Francia pénzes 10. századi lelőhelyek a Kárpát-medencében (Jelmagyarázat: a pénzjelekben — vö. 1. kép — szereplő számok: 1. Kegyes Lajos császár (814–840), 2. Kopasz Károly király (840–875), 3. Kopasz Károly császár (875–877), 4. Vastag Károly császár (884–888), 5. Odo király (888–898), 6. Együgyű Károly király (893–923), 7. Kopasz Károly vagy Vastag Károly vagy Együgyű Károly (840–923), 8. Vilmos auvergne-i gróf (918–926), 9. Raul király (923–936), 10. IV. (Tengerentúli) Lajos király (936–954), 11. ?, 12. I. Miklós pápa és II. Lajos császár (858–867), 13. I. Berengár király (888–915), 14. III. Szergiusz pápa (905–911), 15. I. Berengár császár (915–924), 16. X. János pápa és I. Berengár császár (915–924), 17. Burgundiai Rudolf király (922–926), 18. Provence-i Hugó király (926–931), 19. Provence-i Hugó és II. Lotár társuralkodók (931–945), 20. I. (Nagy) Ottó király (936–962), 21. II. Lotár király (945–950), 22. I. Eduard király (901–924). A lelőhelyek a katalógusszámaikon szerepelnek) Fig. 6. Sites ou des pièces de monnaie françaises mises au jour dans le bassin carpathique. (Les chiffres — V. fig. 1 — figurant sur les signes monétaires: 1. l'empereur Louis le Pieux (814–840), 2. le roi Charles le Chauve (840–875), 3. l'empereur Charles le Chauve (875–877), 4. l'empereur Charles le Gros (884–888), 5. le roi Eudes (888–898), 6. le roi Charles le Simple (893–923), 7. Charles le Chauve ou Charles le Gros ou Charles le Simple (840–923), 8. Guillaume, comte d'Auvergne (918–926), 9. le roi Raoul (923–936), 10. le roi Louis IV d'Outremer (936–954), 11. ?, 12. le pape Nicolas Ier et l'empereur Louis II (858–867), 13. le roi Bérenger Ier (888–915), 14. le pape Serge III (905–911), 15. l'empereur Bérenger Ier (915–924), 16. le pape Jean X et l'empereur Bérenger Ier (915–924), 17. le roi Rodolphe de Bourgogne (922–926), 18. le roi Hugue de Provence (926–931), 19. les corégnants Hugue de Provence et Lothaire II (931–945), 20. le roi Otton Ier (le Grand) (936–962), 21. le roi Lothaire II (945–950). Les sites sont indiqués par leurs numéros de catalogue.)

s a pereménél egyszer (2 esetben: 5, 38.) volt átlukasztva. Egy-egy, korábban már a pereménél párosan átlukasztott, de kitört szélű érmén egy harmadik, ill. két további lyukat is ütöttek (2, 69.), s egy átlukasztás látható három, hiányos állapotú példányon (39, 44, 67.). A részben a lószerszámra (szíjazatra, nyeregtakaróra — vö. 7–35.),⁴⁹ a deréktájon, ill. a mellkason a ruhára (43., ill. 53–55.) felerősített, átlósan kétszer átlukasztott érméket a lyukak szélén át varrhatták le, mert szegecselés nyoma még a szíjazatra alkalmazott pénzdaraboknál sem maradt. Az egyszer, ill. párosan kétszer átlukasztott vereteket nyakba akasztva vagy a nyaktájon felvarrva (5, 39.), vagy

gyöngysorba fűzve (3–5, 38.) viselték, s ha szükségessé vált, a letört szélű érmét új átlukasztással tették a további hordásra alkalmassá (2, 69.). Átfúratlan érme előkerülése nem lehet a honfoglalás kori magyar leletanyagból való automatikusan kizáró ok,⁵⁰ mert mind a francia érmeanyagban, mind a Kárpát-medence egyéb 10. századi magyar temetkezéseiben napvilágot látott már több ilyen példány.⁵¹

⁴⁹ Kolniková, E., NList 23 (1968) 23.

⁵¹ Az általam gyűjtött anyagban a következő átfúratlan érmék szerepelnek hiteles 10. századi magyar származtatással: 1. Ásotthalom-Rívó (Csongrád m.) Iszmál ibn Ahmad számánida emír (H 279–295 = 892–907) Balkhban a H 293 (= 905/906)-ban vert dirheme, 2. IV. 3. X., 4. Szeged–Csongrádi út (Csongrád m.) 1. sír: VII.

⁴⁹ H. Tóth E., i. m. 124.

A tárgyalt francia pénzek Kárpát-medencei előfordulásával kapcsolatban semmi különlegeset nem figyelhetünk meg. Elterjedésük (6. kép) fő-

Bíborbanszületett Konsztantinosz és II. Romanosz (948–959) ezüstje, 5. Szolnok-Strázsahalom (Szolnok m.): Naszr ibn Ahmad számánida emír (H301–331 = 914–943) Sasban a H308 (= 920/921)-ben vert dirheme, 6–7. Szomód-Bocskahegy (Komárom m.): Ahmad ibn Iszmáil számánida emír (H295–301 = 907–914) Szamarkandban a H295 (= 907/908)-ban vert dirheme, valamint Naszr ibn Ahmad számánida emír Sasban a H311 (= 923/924)-ben vert dirheme, 8–11. Tiszaeszlár-Bashalom, Fenyvestábla (Szabolcs-Szatmár m.) II. temető 2. sír: Provence-i Hugó itáliai király (926–931) 3 db milánói denára, valamint II. Lotár itáliai király (945–950) veronai denára. Végezetül említést érdemel: XVI. +

ként a síksági területekre jellemző, de a hegyek közé felnyúló folyóvölgyekben is előkerültek (I, III, X, XVI.). Lényegében véve a többi nyugat-európai — itáliai és német — verethez hasonlóan jelentkeztek,⁵² és legfeljebb a kisalföldi, ill. a dél-kelet-dunántúli — minden bizonnyal csak ideiglenes — hiányuk szembeötlő.

Kovács László

1–2. A felsorolás nem tartalmazza azokat az érméket, amelyek nagyon töredékesen vagy félpénzként kerültek elő, s így átfúratlanságuk nem volt biztosan eldönthető: vö. Kovács, L., *Die Münzen* . . . 330., 592. j.

⁵² Uo. 8–11. melléklet.

PIÈCES DE MONNAIE FRANÇAISES DU IXe ET DU Xe SIÈCLES DANS LE BASSIN CARPATHIQUE ET LE MOBILIER FUNÉRAIRE DE KISKUNFÉLEGYHÁZA

Résumé

L'étude s'appuie sur les chapitres de l'ouvrage sous presse de l'auteur relatifs à ce sujet.* Le recueil des données a été établi que jusqu'à présent 58 pièces françaises ont été mis au jour dans le bassin carpathique, réparties sur 16 sites du Xe siècle.^{1–23, 24a} À cette série, j'ai encore ajouté les conservées au Cabinet des Médailles du Musée National de Hongrie 11 pièces d'origine probablement identique (N°s 55–66)²⁴, lesquelles cependant ne se prêtent à aucune évaluation archéologique ou historique sérieuse (*Fig. 1*).

La plupart des pièces françaises collectionnées provient de 13 sépultures authentiques ou des tombes lesquelles ont été authentifiées ultérieurement. On peut répartir ces 51 pièces (N°s 3–40, 43–55) en trois groupes (*Fig. 2*).

Le premier groupe ne comprend que les pièces françaises du IXe siècle (provenant des tombes N°s IV, VI, VIII–X, XIII), qui de toute manière ont été frappées avant 911, l'année du début des incursions hongroises en France (*Fig. 4*).²⁵ Comme ces pièces paraissent parfois dans les tombes en compagnie de monnaies italiennes du Xe siècle (*Fig. 2*), il n'est pas permis d'affirmer qu'elles signaleraient les sépultures d'une couche particulièrement ancienne des guerriers hongrois, c'est-à-dire de ceux du début du Xe siècle.²⁶ L'un des guerriers qui les ont probablement acquises est p. e. le N° XIII, mais la plupart de ces pièces sont passées de l'acquéreur en d'autres mains, et certaines (p. e. N° 40) n'ont pas été enterrées avant la fin du Xe siècle.^{27–28} Nous rangeons aussi dans cette catégorie les trois pièces isolées provenant de Szered (N°s 67–69).

Les sépultures du deuxième groupe sont datées par des pièces françaises du Xe siècle (N° III. 3–5), y compris deux pièces isolées (N°s 1–2). Avant de les analyser, il convient de passer en revue la situation politique dans la France au Xe siècle. D'après Szabolcs de Vajay, Guillaume, comte d'Auvergne (918–926), chef des partisans du roi Charles le Simple (893–923) — captif de la fraction adverse depuis l'an 923 jusqu'à la mort en 929 — pour maintenir son pouvoir, demanda à deux reprises (en 924 et en 926) l'aide militaire des Hongrois contre le roi Raoul (923–936).^{29–37} Après 926, l'année de la mort de Guillaume, les incursions hongroises en France furent interrompues et ne reprirent qu'en 935.³⁸ Peut-être les pièces en question ont-elles été acquises à cette période; cependant, il n'y a qu'une seule tombe (N° III. 3–4) dont on puisse fixer la date de l'enterrement — en raison des anneaux terminant en S — les années soixante ou soixante-dix du Xe siècle ou une date postérieure.³⁹

Au troisième groupe appartiennent 39 monnaies provenant de 5 mobiliers funéraires (N^{os} V, VII, XII, XIV–XV), plus 2 pièces isolées (N°s 41–42). La dernière pièce de la série de monnaies de chaque sépulture est une émission italienne (*Fig. 2*). À l'exception d'un enfant mort en bas âge, les défunts étaient tous des guerriers inhumés avec armes (*Fig. 3*). On a même réussi à préciser l'époque de l'acquisition des monnaies retrouvées dans deux de ces tombes.

Le jeune guerrier du site de Vereb (N° XV) est mort à l'âge de 20–24 ans. János Erdy affirmait déjà en 1858 qu'il aurait acquis les pièces de monnaie en 924, pendant les incursions hongroises en Italie (notamment lors de la mise à tribut de Pavie) et en France.^{40–41} Ses arguments sont valables de nos jours encore; tout au plus pourrait-on alléguer aussi la razzia des années 919 et 920.⁴²

C'est par la même campagne des Hongrois qu'István Gedai a expliqué l'acquisition des monnaies découvertes à Kiskunfélegyháza, dans la tombe d'un guerrier (N^o V). Ses arguments, que certains ont jugés contestables,^{43–46} viennent maintenant d'être étayés de quelques preuves supplémentaires. C'est que l'époque du comte Guillaume (918–926) coïncide effectivement avec la période où circulaient les monnaies que faisaient battre l'empereur Béranger Ier (915–924) et le roi d'Italie Rodolphe de Bourgogne (922–926). En plus, comme la plupart des pièces de Pavie mises au jour dans le bassin carpathique proviennent de cette sépulture (*Fig. 5*), on peut supposer que le guerrier de Kiskunfélegyháza a pris sa part du tribut de Pavie. Bien que l'Auvergne ait échappé à toute incursion hongroise, on a quand même relevé dans cette tombe 22 pièces de monnaie de Guillaume, frappées à Brioude,⁴⁸ et on connaît encore une pièce de cette espèce provenant d'un autre mobilier funéraire (N° III. 3). Il découle de tout cela que les monnaies en question ont été probablement acquises au cours de la campagne de 924, et non pendant celle de 926, d'autant que cette dernière ne s'est pas dirigée vers l'Italie.⁴⁷

Les deux pièces isolées du roi Louis IV d'Outremer, mentionnées plus haut (N°s XI. 41–42), ont été «obtenues» par un guerrier hongrois sous le règne de ce roi (936–954).

Sur les 13 sépultures contenant des pièces françaises 5 renfermaient des corps de guerriers; ceux-ci peuvent être effectivement considérés comme des premiers possesseurs, tandis que les monnaies retrouvées dans les autres tombes ont dû changer plusieurs fois de propriétaire (*Fig. 3*). La plupart des monnaies mises au jour a

été percée : on y voit soit deux trous diagonaux (43 pièces), soit un (2 pièces) ou deux (5 pièces) trous près du rebord. Si le bord du trou a été brisé, la pièce a été percée à nouveau, pour qu'on puisse continuer à la porter (deux fois : N°s 2, 69), soit cousue sur l'habit ou le harnais,⁴⁹ soit attachée à un fil de perles. En même temps, les monnaies non percées ne sont pas rares non plus ;⁵¹ aussi leur présence parmi les pièces françaises ne nous doit-elle pas conduire à les exclure du legs hongrois.

La diffusion des monnaies françaises (*Fig. 6*) coïncide avec celle des autres pièces occidentales ;⁵² toujours est-il qu'aucune pièce de provenance française n'a été mise au jour jusqu'à présent par les fouilles effectuées dans la petite Plaine hongroise (dans la partie nord-ouest du bassin carpathique) et la Transdanubie du Sud-Est.

L. Kovács

AZ ALFÖLDI VONALDÍSZES KERÁMIA LELETEI ALATTYÁN-KISKERT LELŐHELYEN

A Szolnok megyei Jászság őskorkutatása mindmáig kevés adattal szolgálhatott az alföldi vonaldíszes kerámia¹ anyagi kultúrájának közelebbi megismeréséhez. Éppen ezért úttörő feladatnak érezzük az Alattyán-Kiskerten feltárt kerámiaegyüttes közreadását, hogy újabb adatokkal, ismeretekkel gyarapítsuk e kisebb tájegységre is kiterjedő AVK fejlődését.

Alattyánban, a Zagyvához közel eső fás dombon 1975 tavaszán Raczy Pál végzett leletmentő ásatást. E munka alkalmával több őskori gödör került feltárássra (1–2. kép).²

Vizsgálódásunk a neolitikus gödrök anyagának teljességre törekvő közreadását és elemzését tartalmazza, részletes anyagleírás, táblaképek és statisztikai elemzés kíséretében. A leletanyag elemzésében és megfigyeléseinkben erősen korlátozva voltunk. A vonaldíszes kerámia gödreit sajnos, újkori beásásokkal, földmunkákkal bolygatták. Mindezek ellenére úgy gondoljuk, szükségesnek tartjuk a leletanyag közlését jellegénél, összetételénél fogva és mert e területről egyike a ritka, hitelesnek tartható feltárásokból származó középső neolitikus leletanyagoknak.³

A leletanyag elemzését megkönnyítendő, statisztikai táblázat készült, annak ellenére, hogy a két vonaldíszes gödör nem szolgáltatott túlságosan nagyszámú leletanyagot. Mivel a kapott értékarányok nem reprezentatív mennyiséget tükröznek, az eredményeket csupán tájékoztató jelleggel közlöm (3. kép 1–2).

A tárgyalt gödrök kerámiája jellegében megegyező; mindkettő az AVK kultúra fejlődésének azonos időszakát képviseli. Amint majd látni fogjuk ezt a megállapítást a kerámia technológiai, tipológiai és díszítési egységessége megerősíti.

Az Alattyán-kiskerti kerámia az AVK sajátos technológiai ismérveivel jellemezhető.⁴ Maguk a töredékek eltérő minőségű iszapolást mutatnak. A finom kivitelű töredékek soványítása szerves növényi anyaggal történt. A nagyméretű, durva kerámia anyagába összetört szalmát keverték, mely égetés után lyukacsos, egyenetlen felületet eredményezett. Néhány töredék, mint pl. az import kerámia homokkal történő soványításra utal.

Az edénytöredékek többségének külső felületét általában simítással vagy ritkábban polírozással finomították. Az ilyen töredékek mennyisége jóval meghaladta a durva kerámiáét az 5-ös gödör esetében. A fenti eljárást néhány alkalommal a durva kerámia belső felületén ugyancsak alkalmazták. Más, szintén durva kivitelű töredékek esetében a többnyire díszítetlen felületű edénynek szerves anyaggal soványított, vékony agyagréteggel történő bevonását lehetett megfigyelni. Ez a Schlickwurf-szerű bevonat már csak töredékesen, nyomaiban volt megfigyelhető, mivel a rossz égetés következtében lepatogott (4. kép 5, 6. kép 10, 7. kép 6).

A kerámia vastagsága minőségével arányban változó: 0,03–0,3 cm között.

 Az égetés módja és mértéke is eltérő. A kerámia általában egyszínű, ritka az egyenetlen égetésből eredő foltos felület. A töredékek színskálája az égetés mértékétől függően a sötétszürke színtől a vörösbarnaig terjed. Leggyakrabban szürkés-feketés színárnyalatban találjuk a töredékeket. A 4-es gödör anyagában néhány világosabb tónusú, továbbá néhány jól átégett téglavörös színű is előkerült.

Az alattyáni kerámia további elemzését az egyes előforduló típusok jellemzésével folytatjuk. Kevés az ép vagy a kiegészíthető forma, melyek hiányában, részprofilok alapján az anyag nehezen jellemezhető. Mindkét gödör anyagában a *csészék* képviselik a legjellegzetesebb és a leggyakoribb formát. Ez a típus elsősorban a finom, díszítetlen, vékonyfalú, kisméretű kerámia körében dominál, ritkábban durva kivitelben is megfigyelhető. Perem- és oldalkiképzésüket tekintve többféle változatban voltak megtalálhatók:

- a) e típuson belül ritka, de sajátos a gömbszerű testhez kapcsolódó, kihajló, profilált peremű változat, mely keresztmetszetében S-rajzolatot mutat. Példája ennek egy finom, simított felületű, rajzban kiegészített csésze (4. kép 9). Ugyanez finom, bütyökdíszes változatban vagy durva kivitelezésben is megtalálható (6. kép 1–2). A csészék fenti változata a vonaldíszes kerámiák körében mindenütt, a vonaldíszes fejlődést lezáró periódusban található. Területünkön elsősorban a bukki csoportban, míg a nyugati vonaldíszes kerámia területén a zselizi vagy a Šarka-típusú kerámiával összefüggésben jelentkezik.⁵
- b) a különböző variánsok között egyedi darab az a jól kiegészíthető csészetöredék, melynek nyújtott gömbtestéhez finom íveléssel alig profilált, bekarcolással hangsúlyozott perem kapcsolódik (4. kép 6).
- c) Alattyánban a csészék leggyakrabban a kisméretű és gömbtestű, felfelé egyenesen vagy enyhén befelé ívelő peremváltozatokkal azonosíthatók (6. kép 3–8, 10. kép 1–2). Ide sorolandó az a ritkaságnak számító csészetöredék is, mely sajátos, megvastagodó peremmel rendelkezik (5. kép 2).
- d) a fentiekhez megközelítő gyakorisággal szerepel a fordított kónikus testű, széles szájú, erősen kihajló, egyenes peremű csésze (4. kép 1, 5. kép 5, 7. kép 9–12). E két utóbbi variáns nemcsak Alattyán-Kiskerten fordul elő jellegzetesen, hanem más AVK-ás kerámiaegyüttesekben is, végigkísérve az AVK kultúra fejlődését.⁶

Az AVK formakincsében a legjellegzetesebb és leggyakoribb formák egyikét képviselik: a *tálak*.⁷ Alattyánban mennyiségileg ritkábban, de változatos megformálásban jelentkezik:

- a) fordított kónikus testű és széles szájú kiképzésben (4. kép 7, 6. kép 9–10).
- b) félgömböszerű változatban (6. kép 11–12).

¹ A továbbiakban AVK.

² A leletanyag átadásáért ezúton mondok köszönetet.

³ Kalicz, N. – Makay, J., Die Linienbandkeramik in der Grossen Ungarischen Tiefebene. StudArch VII (1977). Kat. Nr. 160–165., 341–342., 526–527.

⁴ Uo., 32–33.

⁵ Uo., 45., 94. t. 10., 172. t. 9., 173. t. 6; Pavúk, J., Chronologie der Želiezovce-Gruppe. SIA 17 (1969) 272, 289–290.

⁶ Kalicz, N. – Makay, J., i. m. (1977) 31.

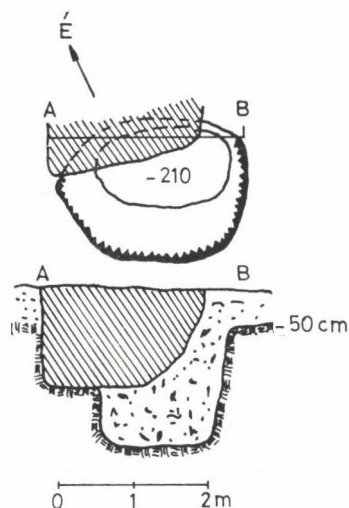
⁷ Uo., 30–31.

- c) nagyméretű, ovális és öblös testű, széles szájú, profilált peremű megformálásban (7. kép 1–3).
 d) gömbtestű, felfelé egyenesen- vagy kissé befelé ívelő peremmel, rendszerint durva kivitelezésben (7. kép 5a–e).

A vonaldíszes kerámiák területén mindenütt oly jellemző ún. *bomba alakú edények* Alattyánban finom kivitelben, lekerekített enyhén kónikus testtel, befelé ívelő peremmel, gyakran apró, lapos bütyökdíszítéssel fordulnak elő (5. kép 1, 7. kép 7–8, 10. kép 3). A forma nemcsak a közép-európai vonaldíszes fejlődésre jellemző hanem a bükki- és szakálhádi csoportok kerámiaegyütteseire is.⁸

A csőtálpas edények archaikus változatát képviselik az alacsony, masszív, tömör talpesővel rendelkező kelyhek, melyek feltehetően a Szatmár csoport közvetítésével jutnak el az AVK kultúrába,⁹ az alattyáni előfordulásukra is néhány töredék határozottan utal (8. kép 4).

- a) az AVK legsajátosabb típusával azonosíthatók azok a díszített töredékek, melyekből a középmagas talpesővel és fordított kónikus tálrésszel rendelkező változatot lehetett rekonstruálni (4. kép 4, 8. kép 2, 11. kép 16–18, 13. kép 4). Jellemzőségeik közé tartozik a tálat a talprésztől elválasztó körbefutó bekarcolás (4. kép 4, 8. kép 3).
 b) A csőtálpas tálak között is ritkaság a hullámos vagy karéjos peremű erősen kónikus tálrészt mutató változat (5. kép 4), mely díszítésével együtt a fiatalabb

2. kép. Alattyán-Kiskert, 4-es gödör, 1:20
 Abb. 2. Alattyán-Kiskert, Grube 4, 1:20

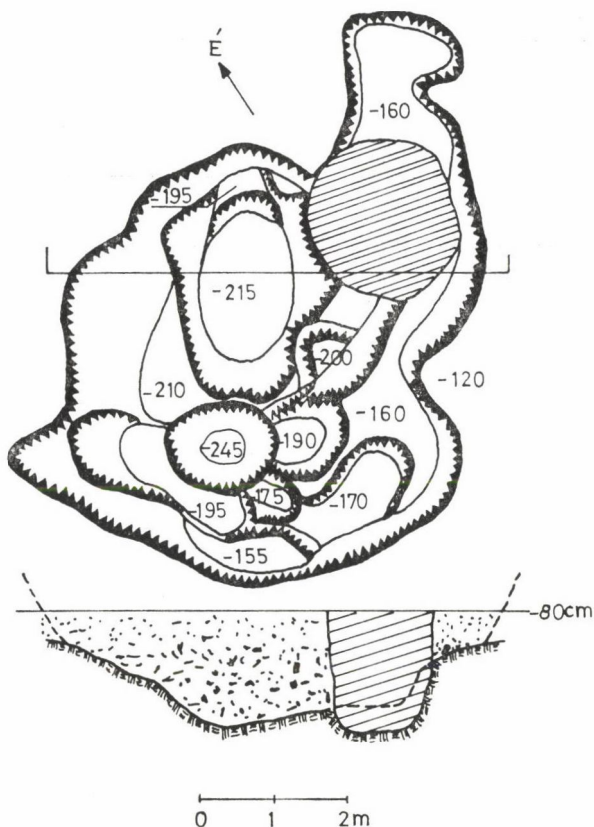
AVK-ás leletegyüttesek hasonló darabjaival hozható párhuzamba.¹⁰

Az edények következő nagy csoportját a *tagolt vagy tagolatlan nyakú, lekerekített kettőskónikus hasú, ovális vagy gömbtestű formák* alkotják. A két gödör kerámiaanyagában levő töredékek, a fenti tágabb értelemben vett típust, formakört perem- és oldalkiképzésben variálják, ugyanakkor utalnak az edények eltérő arányban kialakított magasságára is. A tárgyalt formaváltozatok végigkísérik az AVK fejlődését kialakulásától, a Szatmár II csoport megjelenésétől kezdődően, egészen a kései AVK-ás periódusig.¹¹

- a) a tagolt nyakú edények típusát képviseli az a hiányzó nyakú és peremű edény, melynek alsó részét kitűnően lehetett restaurálni. A lekerekített kettőskónikus hashoz kapcsolódó töredékes nyak ívelése tölcéses kiképzésre enged következtetni. Az edény felülnézetből szögletesedő, sarkait apró, az edény anyagából kihúzott bütykökkel díszítették (4. kép 8). Számos további töredéket, melynek perem vagy oldalprofilja hasonló tagolást, erős kihasadást mutat a fentebb tárgyalt formával lehetett azonosítani (8. kép 5, 7, 10–11, 13b–d, 15–17, 11. kép 5d, 6).
 b) a fenti formához közel állnak a palackszerű edények.¹² Magas cilindrikus vagy hengeres nyakkal és eltérő méretű kihasadással jellemezhetők. Azonosításuk a rendkívül jellegzetes nyakkiképzés alapján volt lehetséges (5. kép 9, 8. kép 8–9).
 c) e formakör méretbeni variánsainak tekinthetők az egészen kisméretű, miniatűr edények (8. kép 12, 13a, 14, 10. kép 5a).

Az alattyáni töredékek között említést érdemel az az oldaltöredék, mely ugyancsak a tagolt nyakú edények variánsainak valamelyikéből származik. A töredékes edénynek belső felületén horizontálisan felrakott borda, „belső fogantyú” látható (8. kép 6). Ez a szokás nemcsak a Szatmár II-nek nevezett emléktárgyban lelhető fel, hanem hagyományozódik a későbbi vonaldíszes kerámia leletegyütteseibe is.¹³

A fazekak hosszú, öblös testű, egyenes-, profilált- és behajló peremű változata mellett (4. kép 5, 7. kép 1–3,

1. kép. Alattyán-Kiskert, 5-ös gödör, 1:20
 Abb. 1. Alattyán-Kiskert, Grube 5, 1:20

⁸ Uo., 45., 88.; Kalicz, N., Funde der Ältesten Phaler Linienbandkeramik in Südtransdanubien. MittArch. Inst 8/9 (1978/79) 1980, 21.

⁹ Kalicz, N. – Makkay, J., i. m. (1977) 20–23.

¹⁰ Uo., 30–31.

¹¹ Uo., 31.

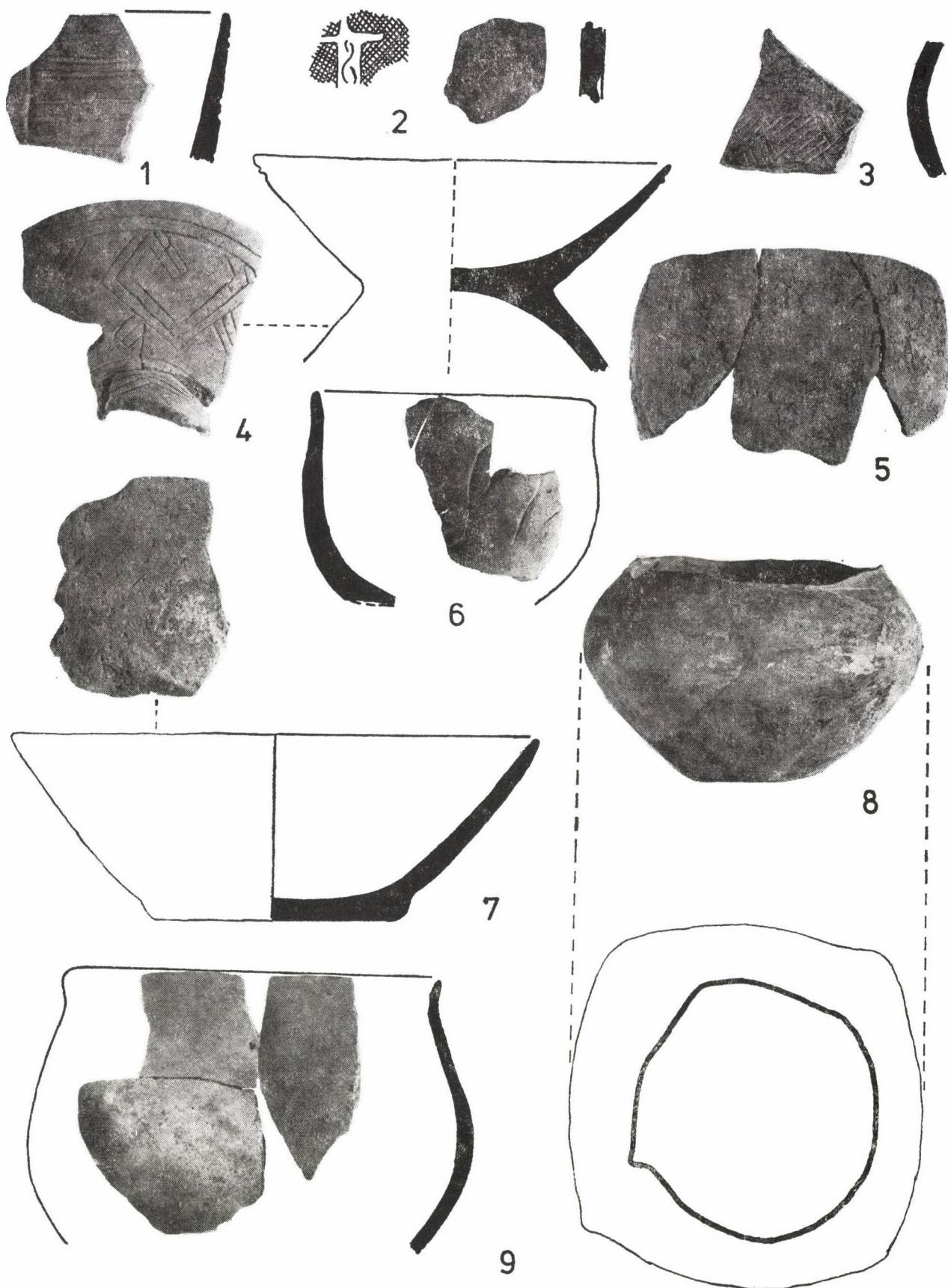
¹² Uo., 31.

¹³ Uo., 23, 32.

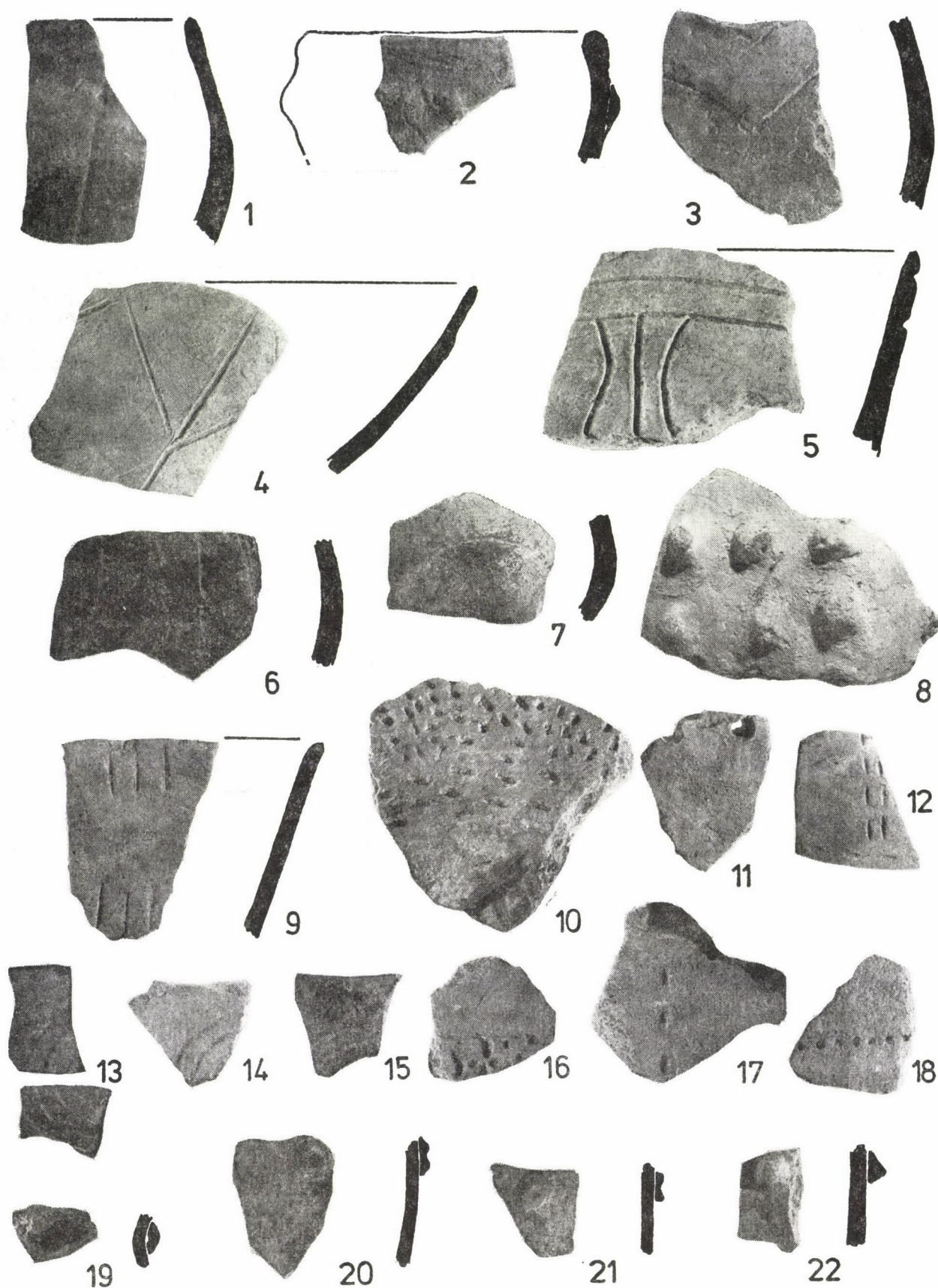
4-es gödör	Finom kerámia				Durva kerámia			
díszített	oldal t.	perem t.	alj. t.	egész edény v. teljes profil	oldal t.	perem t.	alj. t.	egész edény v. teljes profil
bekarcolt d.		2			5			
Schlickwurf					1			
csípett d.					6			
plasztikus d.					2			
bütyök d.					1			
díszített összesen		2			15			
díszítetlen összesen	11	18	1		77		8	

5-ös gödör	Finom kerámia				Durva kerámia			
díszített	oldal t.	perem t.	alj. t.	egész edény v. teljes profil	oldal t.	perem t.	alj. t.	egész edény v. teljes profil
bekarcolt d.	143	67	23	2	8	3	4	
bekarcolt d.+ festés	1							
csípett-v. körömmel be- nyomkodott					3			
áttört lyuksorok					1			
bevagdálások					1			
borda d.-el v.						1		
bebökdösött pontokkal					1			
beszurkált d.					1			
Schlickwurf d.-.					29	25	14	
bütyök d.-el v.					3			
borda d.-el					2			
felület kitöltő plasztikus göbök					1			
bütyök d.	7	5		1	10			
díszített összesen	151	72	23	3	60	29	18	
díszítetlen összesen	144	124	83	3	58	55	37	

3. kép. Alattyán-Kiskert, a 4-es és 5-ös gödör statisztikai elemzése
Abb. 3. Alattyán-Kiskert, statistische Analyse der Grube 4 und 5

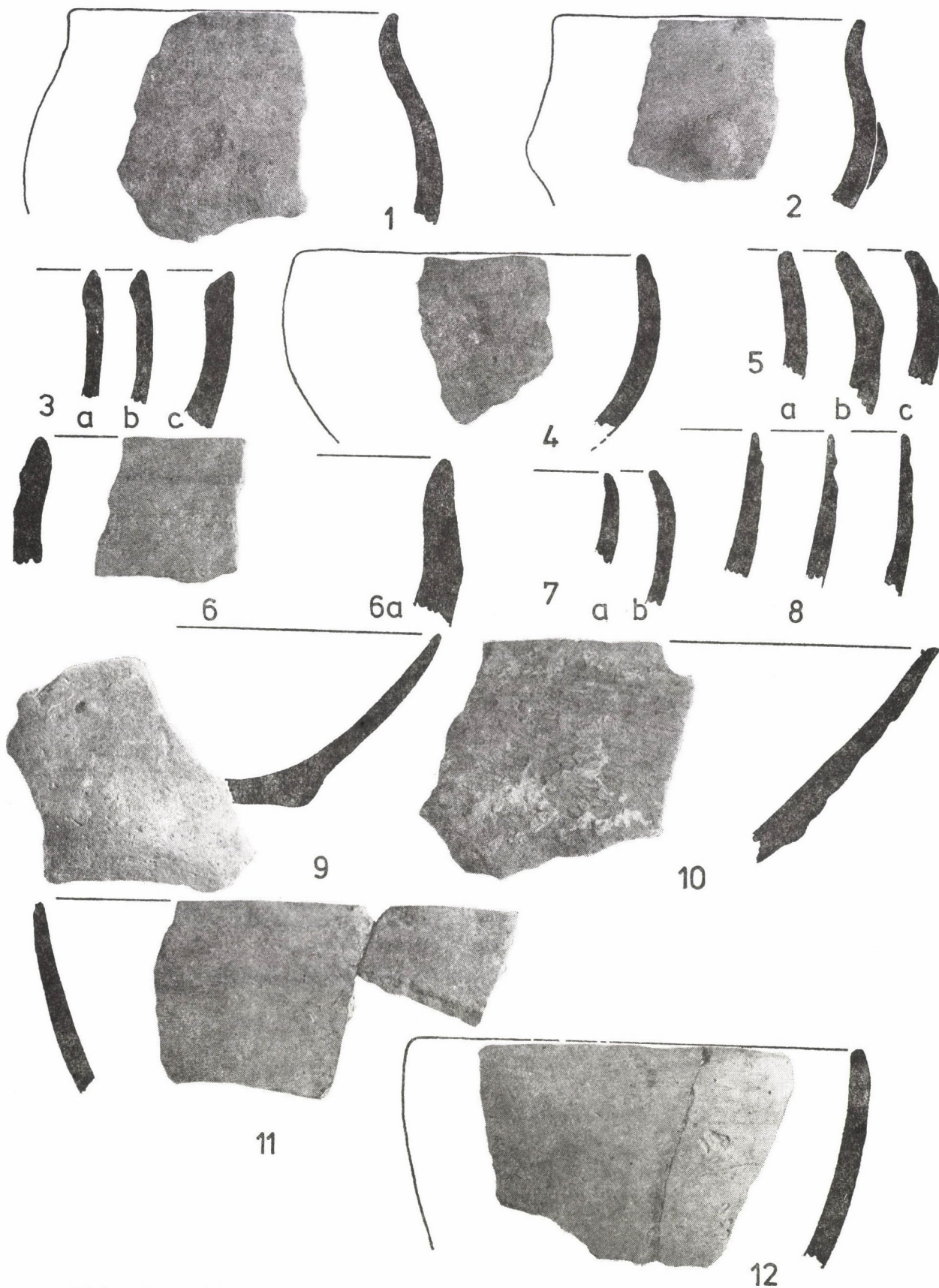

4. kép. Alattyán-Kiskert, 5-ös gödör. 1. Kottafejes-korazselizi töredék. — 2–3. Bükki kerámia töredékei. —
 4–9. Az alföldi vonaldiszes kerámia töredékei. 1–3, 7, 9 = 1:2; 4, 5, 6, 8 = 1:3
 Abb. 4. Alattyán-Kiskert, Grube 5. 1. Fragment mit Notenkopf aus der Früh-Zseliz-Kultur. — 2–3. Keramische
 Fragmente der Bükk-Kultur. — 4–9. Fragmente der ALK. 1–3, 7, 9 = 1:2; 4, 5, 6, 8 = 1:3

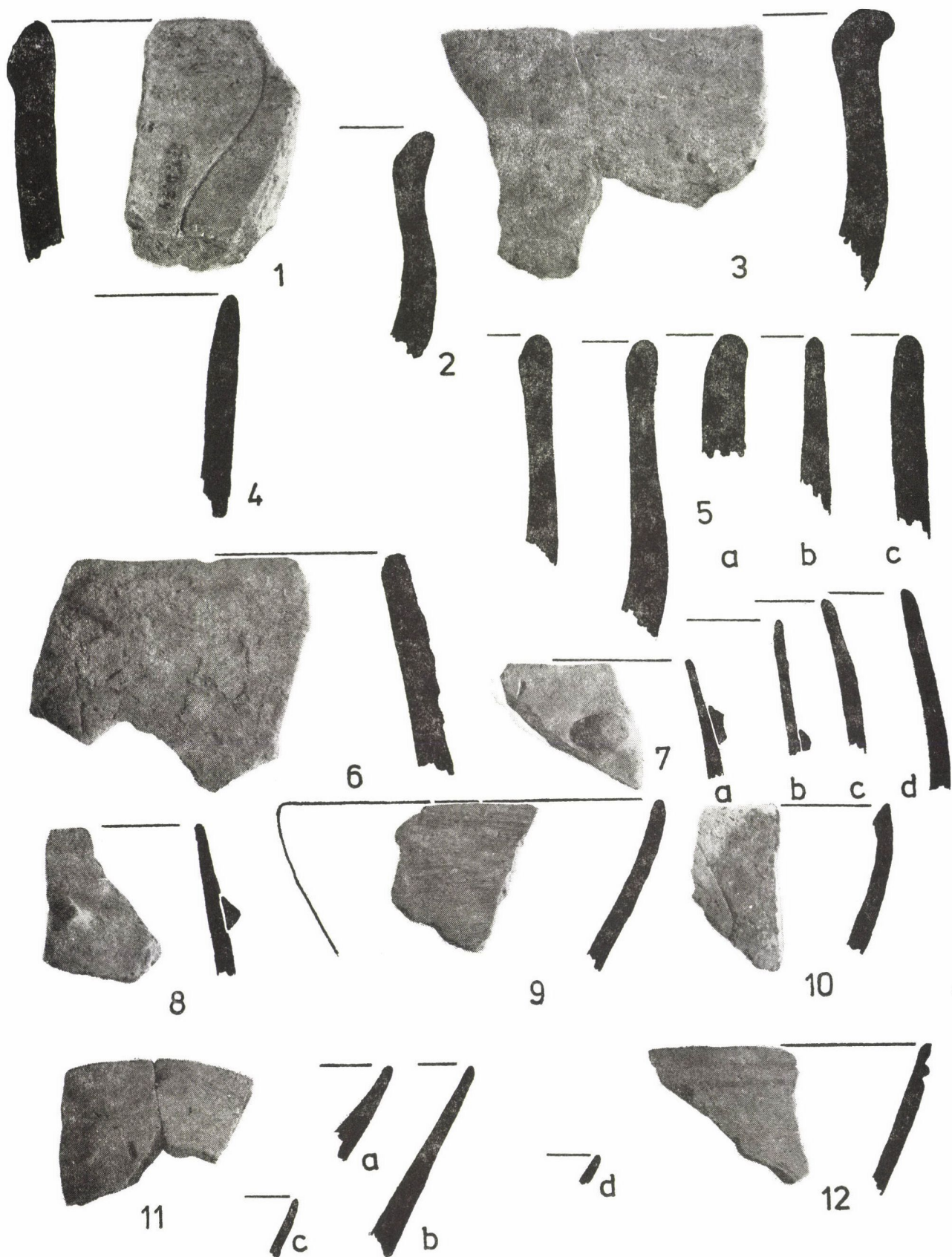

5. kép. Alattyán-Kiskert, 5-ös gödör. 1. Kottafejes kerámia. — 2–22. Az alföldi vonaldíszes kerámia töredékei.
1–22 = 1 : 2

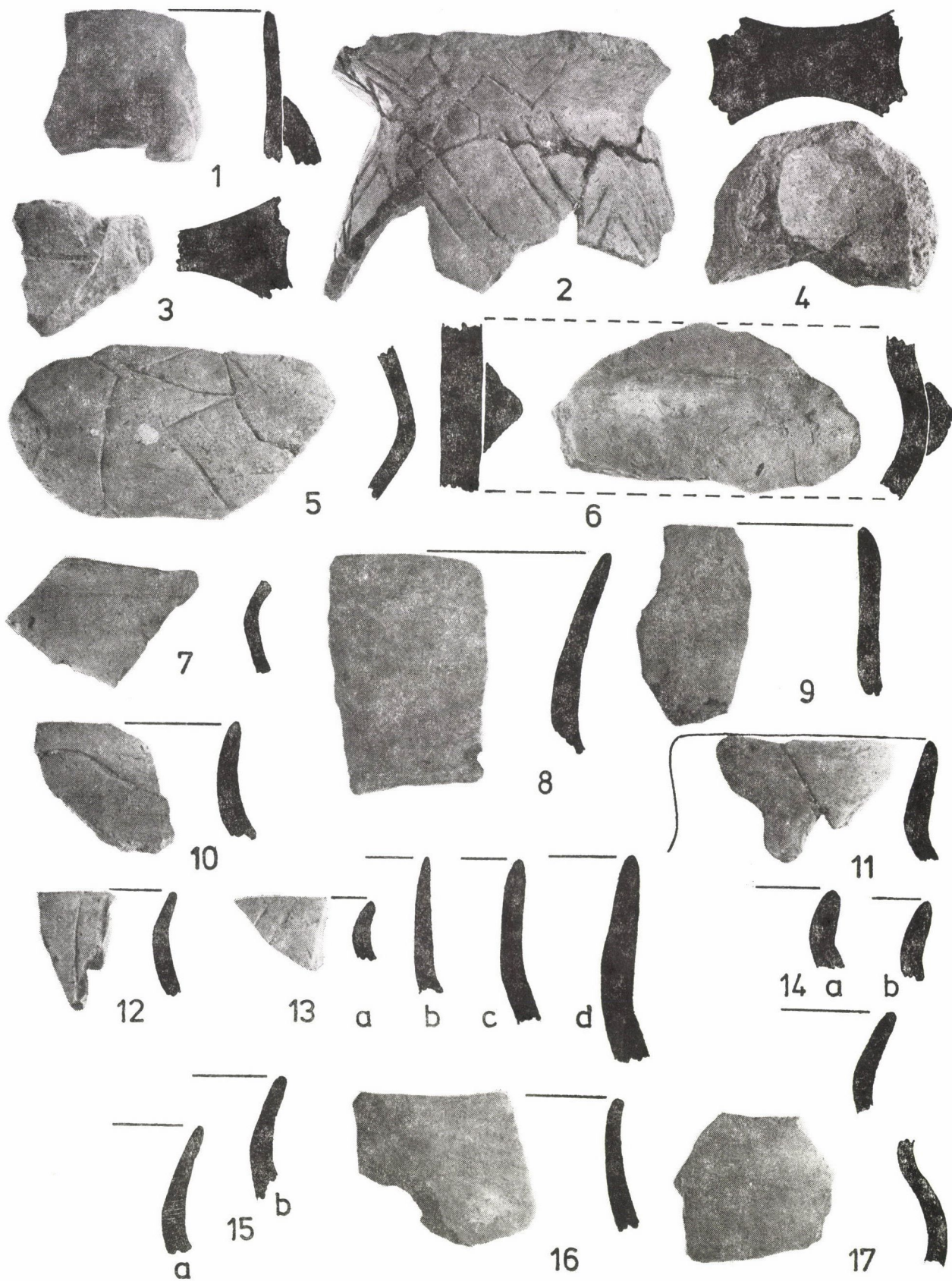
Abb. 5. Alattyán-Kiskert, Grube 5. Notenkopfkeramik. — 2–22. Fragmente der ALK. 1–22 = 1 : 2

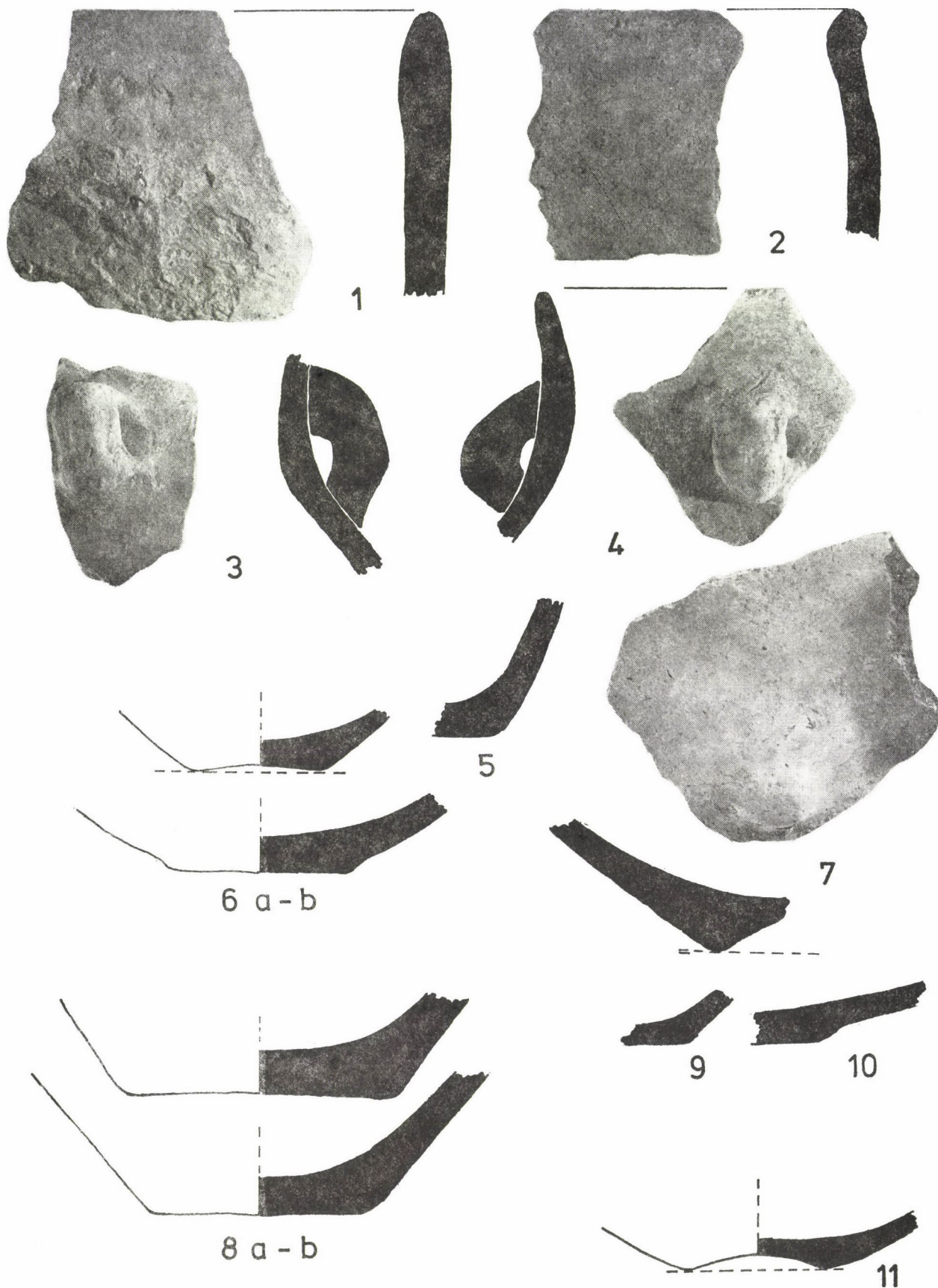
6. kép. Alattyán-Kiskert, 5-ös gödör. 1–12. Az alföldi vonaldíszes kerámia töredékei. 1–12 = 1 : 2
 Abb. 6. Alattyán-Kiskert, Grube 5. 1–12. Fragmente der ALK. 1–12 = 1 : 2

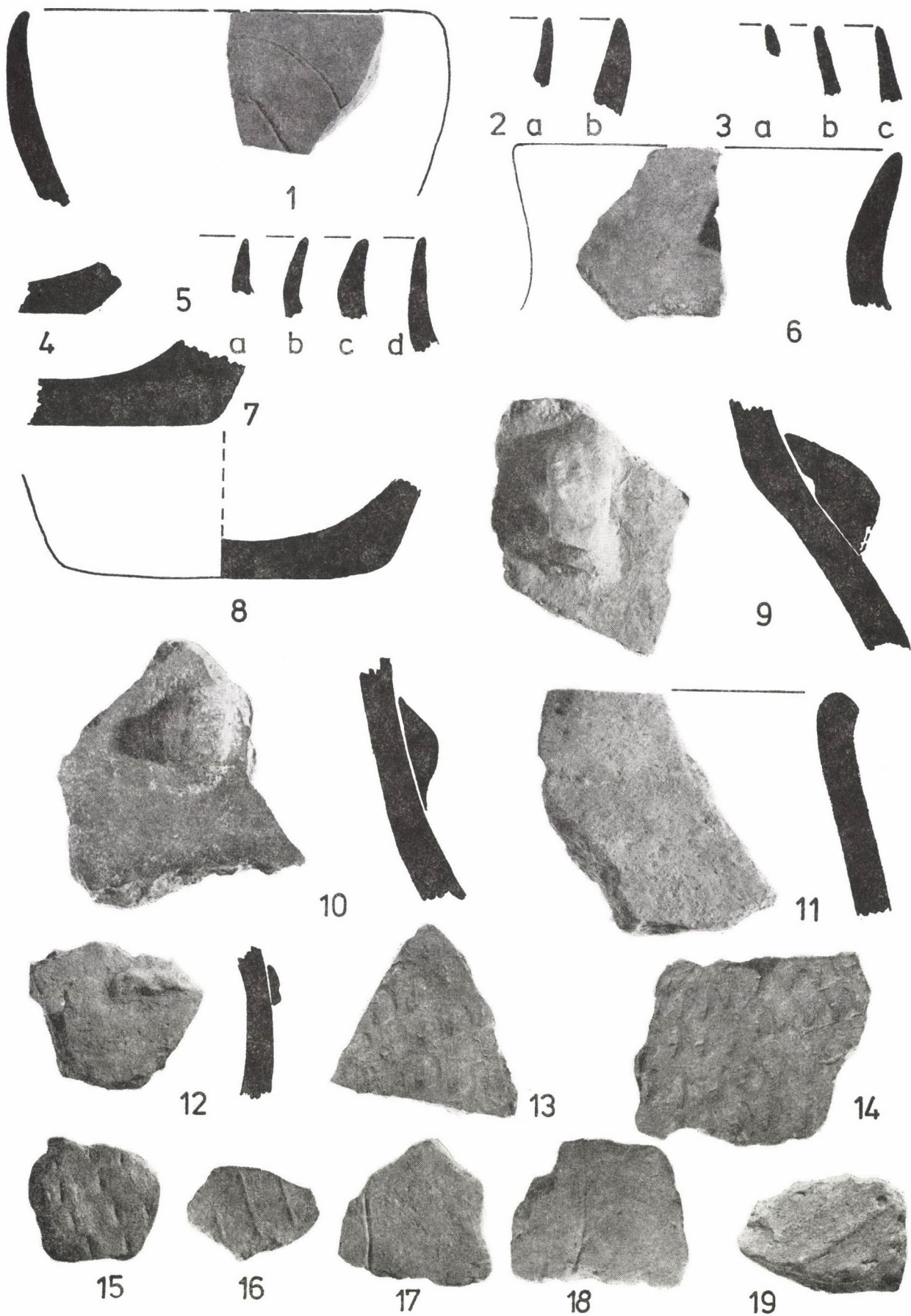
7. kép. Alattyán-Kiskert, 5-ös gödör. 1–12. Az alföldi vonaldíszes kerámia töredékei. 1–12 = 1 : 2
 Abb. 7. Alattyán-Kiskert, Grube 5. 1–12. Fragmente der ALK. 1–12 = 1 : 2

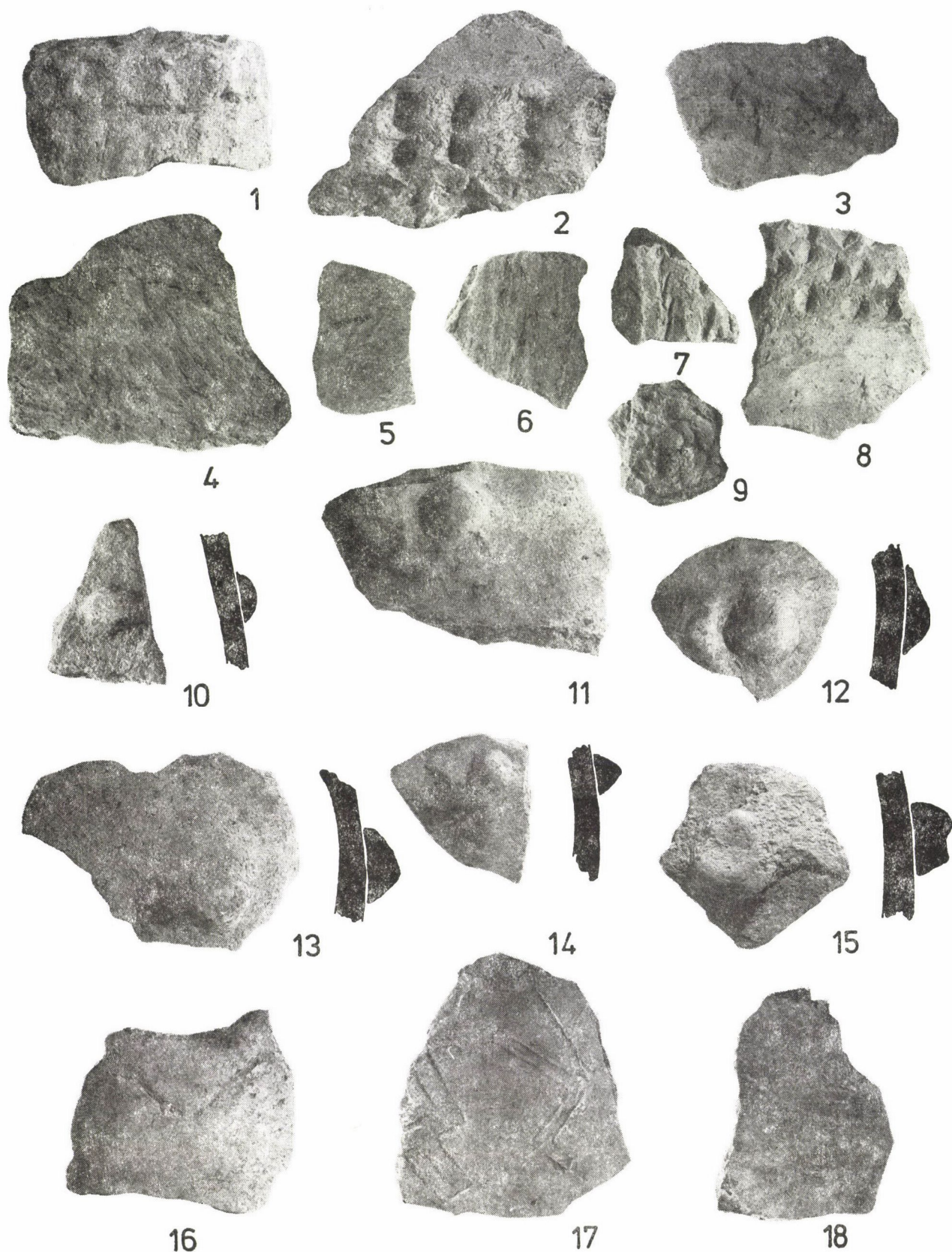
8. kép. Alattyán-Kiskert, 5-ös gödör. 1–17. Az alföldi vonaldíszes kerámia töredékei. 1–17 = 1 : 2
 Abb. 8. Alattyán-Kiskert, Grube 5. 1–17. Fragmente der ALK. 1–17 = 1 : 2

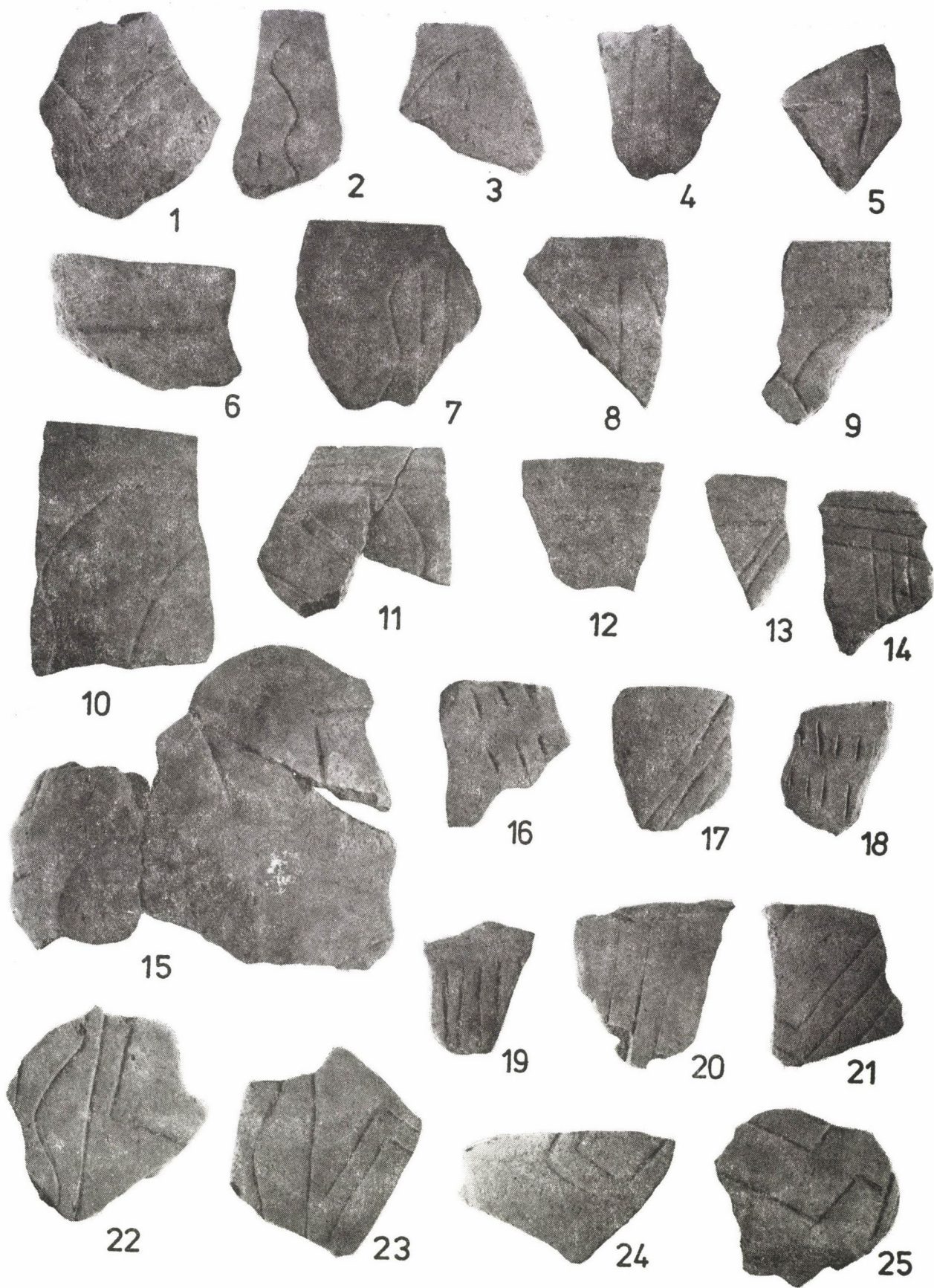
9. kép. Alattyán-Kiskert, 5-ös gödör. 1–11. Az alföldi vonaldíszes kerámia töredékei. — 1–11 = 1 : 2
 Abb. 9. Alattyán-Kiskert, Grube 5. 1–11. Fragmente der ALK. 1–11 = 1 : 2

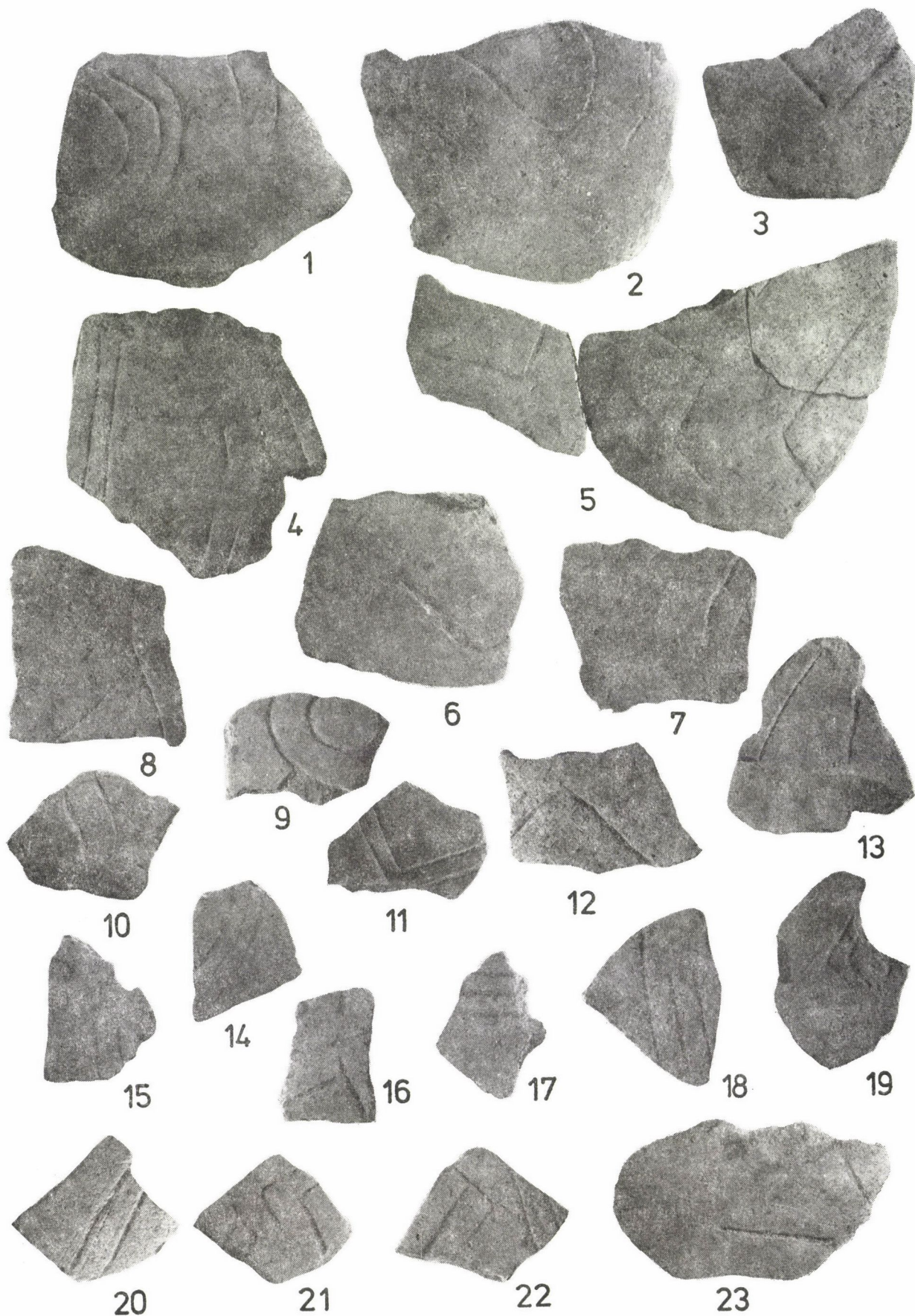
10. kép. Alattván-Kiskert, 4-es gödör. 1–19. Az alföldi vonaldíszes kerámia töredékei. — 1–19 = 1 : 2
 Abb. 10. Alattván-Kiskert, Grube 4. 1–19. Fragmente der ALK. 1–19 = 1 : 2

11. kép. Alattyán-Kiskert, 5-ös gödör. 1–18. Az alföldi vonaldíszes kerámia töredékei. — 1–18 = 1 : 2
 Abb. 11. Alattyán-Kiskert, Grube 5. 1–18. Fragmente der ALK. 1–18 = 1 : 2

12. kép. Alattyán-Kiskert, 5-ös gödör. 1-25. Az alföldi vonaldíszes kerámia töredékei. — 1–25 = 1 : 2
 Abb. 12. Alattyán-Kiskert, Grube 5. 1–25. Fragmente der ALK. 1–25 = 1 : 2

13. kép. Alattyán-Kiskert, 5-ös gödör. 1–23. kép. Az alföldi vonaldíszes kerámia töredékei. 1–23 = 1 : 2
 Abb. 13. Alattyán-Kiskert, Grube 5. 1–23. Fragmente der ALK. 1–23 = 1 : 2

6, 9. kép 1–2) megfigyelhető cilindrikus nyakú, öblös testű, függőlegesen felrakott szalagfüllel rendelkező variáns is (6. kép 2–4, 10. kép 9–11).

A *tárlódények* meglétére több nagyméretű, vastagfalú, durva kivitelű oldaltöredék is utal (11. kép 1–2, 4, 11).

A különböző díszítésmódokról készült statisztikai táblázat egyértelműen a karcolt díszű töredékek dominanciáját mutatja. A mintázatot hegyes vagy kissé szögletes eszközzel karcolták az edények felületébe. A bekarcolások általános technológiai sajátossága, hogy azok nem túl mélyek, széleik elmosódtak. Néhány töredék igen éles vagy mély és szögletes bekarcolásra utal (5. kép 4–5, 10. kép 1). Az AVK kutatás e szokás gyakoriságát a szakálhái csoport fejlődésével összefüggésben regisztrálta.¹⁴

Az edények töredékesen megmaradt mintázatából alig néhány rekonstruálható. Jellegzetesen alföldi vonaldiszes sajátosság, hogy a mintákat az edény pereme alatt körbefutó, párhuzamos bekarcolások alatt helyezik el vagy ritkábban keretbe foglalva jelenítik meg.¹⁵ A töredékek díszítérendszerében a széles vonalközzel bekarcolt, különböző irányú, egyenes, hullám- és zeg-zúg vonalak változatos előfordulásai, a meandroid jellegű minták, a koncentrikus körök, a szaggatott vonalak önállóan vagy egymással kombinálva változtatják egymást. Az alattyáni karcolt díszű töredékekre a felsorolt díszítésmódok rendkívül jellemzőek. Ilyen jellegű díszítések, díszítőelemek elsősorban a korai AVK kultúra fejlődésére, a fiatalabb csoportjainak kialakulását megelőző időszakra jellemzők.¹⁶

Az Alattyán-kiskerti anyag jellemzői közé tartozik néhány olyan kerámiatöredék, melyek a leletanyag időrendi vonatkozásait, továbbá az AVK kultúra belső fejlődésének menetét, alakulását segítik körvonalazni. Az alább tárgyalt töredékek jelentőségét abban látjuk, hogy megerősíteni látszanak, archaikus elemei mellett a késői AVK-ás csoportok fejlődésével való összefüggéseit is.

A 4-es gödörből származik az a finom kivitelű, külső felületén vörös égetésű csészetöredék, melyet élesen bekarcolt szalagmintával díszítettek (10. kép 1). A töredéket homokkal soványított technológiája, mintázata és annak technikai megoldása alapján szakálhái jellegűnek tartjuk. Kifejezetten szakálhái jellegzetességgé válik a töredékünkön is látható szalagközők festése, fényezése.¹⁶

Díszítőmotívumában archaikusnak tartható, de díszítéstechnikai jellegzetessége alapján a szakálhái jellegű darabok körét bővíti egy másik, szintén csészéből származó, peremtöredék, melyre szögletes eszközzel igen mély, kettős vonalból kialakított széldíszítménye alá függőleges vonalakat húztak (5. kép 5). A motívum határozottan a korai alföldi vonaldiszes kerámia díszítő stílusának sajátja.¹⁷

Ugyancsak szakálhái összefüggésben említhetjük azt a rajzban kiegészített csészetöredéket, melyen plasztikus díszítéssel kombinálva, durva és mély, rendszertelen bevagdálások figyelhetők meg (5. kép 2). E díszítő szokás legmegfelelőbb analógiáját a szakálhái csoport edényein találjuk.¹⁸

Elemzésünkhöz fontos támpontul szolgált az egyik karcolt és festett díszű töredék, melynek ívelt V-alakú bekarcolásaiból a szakálhái edényeken gyakran látható két párhuzamos vonalból kialakított szalagminta rekonstruálható (5. kép 3).¹⁹ Érdekessége, hogy a bekarcolt mintát agyag alapon, fekete színű vonalas festés követte.

¹⁴ Uo., 33., 89–90.; *Raczky, P.*, ArchÉrt 109 (1982) 224–226.

¹⁵ *Kerek J.*, ArchÉrt 97 (1970) 17–18.; *Ua.*, Die Linearkeramik in Bükkgebirge. AAC 12 (1971) 7–18.; *Ua.*, Az alföldi vonaldiszes kerámia népeinek települése Kisköre-Gáton. ArchÉrt 104 (1977) 3–13.; *Kalicz, N. – Makkay, J.*, i. m. (1977) 33–35.

¹⁶ *Kalicz, N. – Makkay, J.*, i. m. (1977) 89.

¹⁷ Uo., 33–35.

¹⁸ Uo., 126. t. 4–10., 137. t. 5., 10., 9., 12.

¹⁹ Uo., 89, vagy pl. 188. t. 10.

A karcolt és festett technika ilyen kombinációját viszont a régibb vonaldiszes kerámia köréből ismerjük.²⁰

Előfordulásukat tekintve gyakran jelentkeznek a különböző nagyságúra és alkúra megformált bütykök: önállóan, párosan, laposan, hegyesen vagy ujjbenyomkodással tagolva (5. kép 2, 7. kép 7a–c, 8, 11. kép 10–15). Közöttük néhánynak a kivitelezése, formája a szakálhái kerámián előfordulókkal hozható párhuzamba. A középen ujjheggyel benyomott apró bütykök a szakálhái jellegzetességek közé tartoznak (5. kép 20–21).²¹ A plasztikus díszítések kategóriájába sorolható annak a töredéknek a mintázata is, melyet felületkitöltő jelleggel apró, sorokba rendezett bütykök borítottak (5. kép 8). Bár Alattyánból csupán egyetlen ilyen töredéket ismerünk, mégis e díszítéstechnika feltűnését és elterjedését a Szakálhái csoport fejlődésével hozhatjuk közelebbi összefüggésbe. A díszítés már nem archaikus barbotin jellegű, hanem jól azonosítható a szakálhái csoport anyagában megjelenő újszerű, bütyköldíszes darabokkal.²²

A csipett díszű, az ujjheggyel és körömmel benyomkodott kerámia viszonylag gyakori előfordulása (10. kép 13–15, 11. kép 7–8). Még magasabb számarányban szerepelnek az edények felületét borító fröcskölt és mázolt, Schlickwurf-szerű agyagbevonatos darabok (4. kép 5, 6. kép 10, 7. kép 6, 10. kép 19, 11. kép 1–7, 9). Mindkét díszítésmód számszerű, mennyiségi növekedését, gyakoriságát a szakálhái csoport leletgyűjtéseiben figyelték meg.²³ Alattyánban e jelenség hátterében feltehetően ugyanez a fejlődési tendencia sejthető.

Minden bizonnyal a fiatalabb alföldi vonaldiszes időszak töredékeként említhető az az oldaltöredék is, melyen függőlegesen felrakott egészen kisméretű, kissé hegyesedő fül látható (5. kép 19). A korai AVK időszakából ilyen jellegű fülkiképzés nem ismeretes, de a hasonló darabok alapján, feltehetően a fiatalabb AVK egyik jellegzetességeként tartható számon.²⁴

Az Alattyán-kiskerti kerámia időrendi helyzetét illetően hangsúlyozott jelentősége van a bükki csoport területéről származó import kerámiának (4. kép 2). A töredék mintázatát finoman bekarcolt, sűrű rácsmintával borított mezőkből alakították ki. A mezőket elválasztó osztóvonalak közé egymásba fonódó S-alakú hullámvonalakat karcoltak. Az agyag rendkívül finom technológiai kezelése, sötét színű kiégetése, a díszítő stílusa, mintakincs alapján a töredék bükki voltához semmi kétség nem fér. Az alattyánihoz hasonló díszítésű töredékeket a szlovákiai és a magyarországi bükki lelőhelyek anyagában a korai vagy a klasszikus bükki fázisból ismerjük.²⁵

A kidolgozását és mintázatát elemezve a helyi kerámiától idegen az a csészéből származó peremtöredék, melynek felületén bekarcolt vonalpárokat metsző, lencse alakú bemélyítések, vajatok látszanak (4. kép 1). A mintázat tipológiai és stíluskritikai elemzése alapján késő kottafejes-zselizi típusú.²⁶ E töredék anyagunkat a szomszédos területekkel, a Dunántúl és Szlovákia kottafejes-zselizi időszakának egykorú fejlődésével hozza közelebbi időrendi összefüggésbe. Az említett területeknek az Alfölddel való kulturális kapcsolatait és párhuzamos fejlődését számtalan hiteles adat igazolja.²⁷

²⁰ Uo., 36.

²¹ Uo., 90, 115. t. 2., 12., 127. t. 9., 12., 129. t. 21., 133. t. 16., 137. t. 5., 159. t. 13., 15., 160. t. 2–3. stb.

²² *Banner J. – Bálint A.*, Dolg 11 (1935) VI. t. 14.; *Kalicz, N. – Makkay, J.*, i. m. (1977) 36, 158. t. 3., 160. t. 12.

²³ *Kalicz, N. – Makkay, J.*, i. m. (1977) 35, 90.

²⁴ Uo., 112. t. 12., 115. t. 15., 118. t. 1., 138. t. 15.

²⁵ *Lichardus, J.*, Studien zur Bükkkultur. (Bonn 1974) 30–39.; *Kalicz, N. – Makkay, J.*, i. m. (1977) 96. t. 14., 17., 19., 22–23., 97. t. 98–104.

²⁶ *Pavúk, J.*, i. m. (1969) 296.

²⁷ Uo., 315–316.; *Kalicz, N.*, Über die Probleme der Beziehungen der Theiss- und der Lengyel-Kultur. Acta ArchHung 22 (1970) 15–18.; *Kalicz, N. – Makkay, J.*, i. m. (1977) 100–108.; *Soós V.*, Előzetes jelentés a Szécsény – ültetési zselizi telep feltárájáról. A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve VIII (1982) 7–45.

Az alattyáni töredékektől kivitelezésében, színében és díszítésében eltér, viszont a bükki területéről származó töredékekhez közelebb áll egy másik oldaltöredék is. A finom iszapolású, szervesen anyaggal soványított, szürkére égetett edény felületét finom vonalakkal, sakkminta-szerűen borították (4. kép 3). Néhány hasonló jellegű díszítéssel találkozni a bükki csoport kerámiáján.²⁸

Nagy valószínűséggel a kottafejes kerámia jellegzetes díszítésének hatása érvényesül az egyik bomba alakú edényen. A töredékes mintázatból jól látható a függőleges vonal felett elhelyezett igazi, gömbszerű kottafej (5. kép 1).²⁹

A különböző díszítések között gyakran találunk tiszadobi (5. kép 13–15),³⁰ bükki-szilmei (5. kép 9–12, 16–18)³¹ kerámiaegyüttesekben előforduló díszítéseket, melyek tovább erősítik az alattyáni leletanyagnak a fiatalabb AVK-ás periódusra való keltezését.

Az Alattyán-kiskerti vonaldíszes kerámiát tartalmazó gödrök anyagának tipológiai és díszítésbeni elemzése során említettek jelentőségét, összefüggéseit a következőkben szeretnénk összefoglalni.

A neolitikum kutatása Szolnok megye északnyugati, járszági területéről csupán terepbejárásokból és egy régi, már kevésbé hitelesnek tekinthető leletmentésből ismeri az AVK időszakának meglehetősen szórványos emlékeit.³² Hiányzik a modern ásatással és újabb megfigyelésekkel értékelhető leletanyag. Ennek ellenére, viszonylag jól ismerjük az Alföldre és a Felső-Tisza vidékre kiterjedő középső neolitikus emlékeanyagból az AVK kialakulását, terjeszkedését, további fejlődését, a különböző területi csoportjainak létrejöttét és azok belső fejlődésének alakulását. A többnyire sekély hulladékgödrökből és vékony települési rétegekből származó AVK fejlődési szakaszainak megkülönböztetését és területi körvonala zását elsősorban a kerámia elemzése alapozta meg.³³ Bizonyosnak tekinthető, hogy a korai AVK feltételezhetően egységes és nagy kiterjedésű emlékeanyagát, területenként eltérő színűzetű, fiatalabb vonaldíszes csoportok emlékeanyaga váltja fel. Egyelőre nem ismerjük azokat a tényezőket, okokat, melyeknek eredményeként eltérő irányú fejlődés veszi kezdetét annak ellenére, hogy ennek a változásnak már egyes stádiumait is sikerült megállapítani.³⁴ A kialakult vonaldíszes csoportok belső fejlődése és relatív kronológiája is ismeretes. Megalapozottnak tartható a szakál-

híti, bükki, szilmei és esztári csoportok egymással és a környező területek középső neolitikus fejlődésével való időrendi összefüggései.³⁵ Éppen ezért külön figyelmet érdemel az AVK peremterületén egy olyan leletgyűjtésnek az előfordulása, melyet zömében archaikus, korai vonaldíszes kerámia és jelentős számú fiatalabb AVK-ás töredék alkot. Az anyag legjellemzőbb kritériumának tekinthető az, hogy korai és kései típusokat egyaránt tartalmaz. Az alföldi vonaldíszes kerámia csoportjainak, fejlődését megelőző időszak formái és díszítései uralkodása mellett megfigyelhetők benne olyan elemek, melyek az Alföldön, a Dunántúlon és Szlovákiában a vonaldíszes kerámiák fejlődésének végére keltezhetők. A korai alföldi vonaldíszes periódusokra jellemző díszítések, díszítéstechnikái és formái sajátosságok mellett ugyanúgy megtalálhatók a bükki, késő kottafejes-korai zselizi, szilmei, szakálhíti, tiszadobi környezetben előforduló formák és díszítések. A fentiek mennyisége ugyan nem túlságosan meghatározó, de egyértelműen jelzik az alattyáni gödrök időrendi kapcsolatait, megerősítik a leletanyagnak a kései, azaz a fiatalabb vonaldíszes fejlődéssel való szorosabb összefüggéseit. Az elmondottakból következően megállapítható, hogy az alattyáni anyagnak sajátos helyzete van az egykorú kerámiaegyüttesek között. Ugyanis a két gödör anyagában túl sok AVK-ás elem mutatkozik a környező területek fejlődésével szemben. Az archaikus elemek erőteljes továbbélésének, a csoportokéval nem azonos ritmusú fejlődés magyarázatát nem ismerjük.

Formailag hasonló jelenséget tapasztaltak a délnyugati Dunántúlon, ahol a dunántúli vonaldíszes kerámia gödreiben található régebbi vonaldíszes leleteket zselizi és bükki importok alapján a kései DVK fejlődésére keltezték, megállapítva a helyi, archaikus elemek továbbélését, azaz e területnek a további fejlődésben való elmaradását.³⁶

Összegezve az Alattyán-kiskerti kerámiáról említeteket elmondható, hogy az, az AVK fejlődésének sajátos menetéhez nyújt újabb ismereteket, melyek — az eddigiek szerint — még nem jelentenek bizonyítottan területi jellegzetességet, csupán egy lelőhelyre kiterjeszthető fejlődési sajátosságot. A leletanyag végső értékelése, az AVK egyes periódusaival való pontosabb összefüggései kizárólag az újabb, módszeresebb kutatásoktól várható.

Oravecz Hargita

²⁸ Kalicz, N. — Makkay, J., i. m. (1977) 97. t. 21., 116. t. 68.

²⁹ Tichý, R., Zur ältesten Volutenkeramik in Mähren. PA 51 (1960) 438–441; Ua., Die Besiedlung mit Voluten (Linearband) keramik in Mähren. PA 53 (1962) 301–305; Pavúk, J., i. m. (1969) 270–281.

³⁰ Kalicz, N. — Makkay, J., i. m. (1977) 77. t. 7., 78. t. 10., 76. t. 4.

³¹ Uo., 110. t. 8–9., 111. t. 5., 10–11., 114. t. 11–12., 117. t. 1–2., 119. t. 21.

³² Uo., Kat. Nr. 160–165., 341–342., 526–527.

³³ B. Kutzián, I., Das Neolithikum in Ungarn. AAU 40 (1966) 249–280; Kalicz, N. — Makkay, J., Die Prob-

leme der Linearkeramik im Alföld. Acta AntetArch 10 (1966) 35–47; Kalicz, N. — Makkay, J., i. m. (1977).

³⁴ Kalicz, N. — Makkay, J., i. m. (1977) 30–110; Makkay, J., A magyarországi neolitikum kutatásának új eredményei. (Bp. 1982) 47–60; Raczký, P., i. m. (1982) 223–230.

³⁵ Kalicz, N., i. m. (1970) 15–19.; Kalicz, N. — Makkay, J., i. m. (1970) 93–110.

³⁶ Kalicz, N. — Makkay, J., A Dél-Dunántúli neolitikum kutatásának fontosabb kérdései. SomMK 2 (1975) 254; Kalicz, N., i. m. (1980) 30–31.; Makkay, J., i. m. (1982) 49.

DIE FUNDE DER ALFÖLD-LINEARBANDKERAMIK AUF DEM FUNDORT VON ALATTYÁN-KISKERT

Auszug

Im Laufe der in Alattyán-Kiskert (Kom. Szolnok) durchgeführten Bergungsgrabung wurden zwei sehr bedeutende, bisher unvergleichliche, mittelnolithisches Fundmaterial enthaltende Gruben erschlossen. Der in die ALK einreihbare Keramikkomplex ist eines des vom nordwestlichen Teil des Komitats stammenden, ziemlich seltenen und als authentisch betrachtbaren, mittelnolithischen Fundmaterials.

Zu den charakteristischen Stücken des Materials von Alattyán-Kiskert gehören einige solche Fragmente, die die chronologischen Beziehungen des Fundmaterials, ferner den Verlauf der inneren Entwicklung der ALK zu

umreißen helfen. Der Keramikkomplex enthält zum größten Teil archaische Elemente aus der frühen ALK und gleichzeitig in beträchtlicher Zahl jüngere Linearbandformen, Verzierungen, ziertechnische Eigenartigkeiten und Entwicklungstendenzen. Die allernächsten Analogien der Formen und Verzierungen der jüngeren ALK finden wir in den Gruppen von Tiszadob, Bükk, Zseliz, Szakálhát, Szilmei vor. Diese Fragmente machen die Datierung des Fundmaterials von Alattyán auf die jüngere Periode der ALK eindeutig, die die Entwicklung der Linearbandkeramiken abschließt. Gleichzeitig kann auch festgestellt werden, daß dieses Fundmaterial mit

Linearbandkeramik unter den umliegenden, gleichaltrigen Keramikkomplexen der Gruppen mit ALK eine eigenartige Stelle hat. In den beiden Gruben zeigen sich nämlich im Gegensatz zu der für die benachbarten Gebiete charakteristischen Entwicklung (Bükk, Szakálhát, Szil-meg) allzu viele archaische Elemente der ALK.

Die Erklärung des Fortlebens der in den Gruben von Alattyán-Kiskert festgestellten, archaischen Elemente und der im Vergleich zu den verschiedenen jüngeren Gruppen der ALK nicht gleichen Rhythmus zeigenden Entwicklung ist ausschließlich von den neueren und methodischeren Forschungen zu erwarten.

H. Oravecz

ADATOK A KORAVASKORI ÖTVÖSÖK ÉS KERESKEDŐK TEVÉKENYSÉGÉHEZ¹

A koravaskori ötvösség és kereskedelem fontos kérdéseit veti fel az Eberdingen-Hochdorfban a közelmúltban feltárt és publikált fejedelmi temetkezés.² A halomsír feltöltésrétegéből faszén, salak, törött fémanyag maradványai kerültek elő. Az így „eltemetett” műhely nyomai között szerszámokon kívül tört bronzok (trébelt csónakfibula, valódi itáliai fibula, kéthurkú kígyófibula töredékei) is voltak. Különösen fontosak azok a félkész darabok — egy kígyó- és egy dobfibula —, amelyeknek pontos megfelelői a sírkamrában eltemetett halott mellékletei között voltak; vagyis — minden kétséget kizáróan — a halom mellett felállított, a temetkezés ékszerszükségletét elkészítő műhely termékei voltak.³ Ebben a műhelyben készült a sír arany kígyófibulája és ide tartozott egy — kalapálással még csak nyújtani kezdett — aranypálca is.⁴ Ilyen⁵ ideiglenesen dolgozó műhelyről olvashatunk Homérosznál. „Gerénia bajnoka Nesztör” az előírásoknak megfelelően: aranyozott szarvú marhákat levágva készül Athénének áldozatot bemutatni. Az ötvös-kovács Láerkészért küld:

....., az ötvös is eljött,
hozva az eszközeit, művének végbevívóit:
üllőt és kalapácsot, a jó csipővasat is még,
így öntött aranyat; s megjött maga Pallasz Athéné,
várva az áldozatot. S az öreg Nesztör lovag adta
át aranyát; s az ökör szarvát a kovács körülönti
mesterien, hogy az úrnő, nézve a művet, örüljön.”

(Odüsszeia VI. 432—438.)

Láerkész a munkájáért nem kap fizetséget, azt mint a közösség tagja, a különös isteni tudás birtokosa köteles elvégezni a fejedelem számára — feltételezhetően — föld-, ill. terményadomány fejében. Az ötvösszerszámok, a mű „végbevívói”. Azaz a szerszámok nem pusztán eszközök a munkában, hanem annak hatékonyságában aktívan közreműködnek.⁵ Ezért kerülnek sírba⁶ és kultuszhelyekre⁷ ötvösszerszámok, öntőminták.

Az eddig ismert magyarországi halomsírok feltárásnál sajnos ilyen, a temetési szertartás kellékeit készítő

műhely maradványaira nem bukkantunk. Talán a fejedelmi központoknak tartható földvárakban dolgozó ötvösök közelsége miatt erre nem is számíthatunk. Valószínű azonban, hogy a díszkerámiák nagy része közvetlenül a halomsírok mellett készült. A nagyméretű — kb. 50 cm magas és 50 cm hasátméretű — vékony falú, festett, sőt gyakran állatprotomás edények biztonságos szállítása, még az alig néhány kilométeres úton is, szinte megoldhatatlan feladat lett volna. Így a rögtönzött, a sír mellett dolgozó fazekasműhely feltételezésével megmagyarázható a sírkerámiák gyenge kiégetése. A halmok feltöltésrétegében pedig gyakran találhatók finoman kidolgozott edények töredékei — pl.: Vaskeresztesen is. Mint a későbbiekben látni fogjuk: félkész bronztárgyak, fibulák a nagy fémművesközpontok leletanyagából ismertek.

*

A Magyar Nemzeti Múzeum két részletben vásárolt 7 db bronz öntőmintát a Tolna megyei Regöly-Szárazdi bozót lelőhelyről.⁸ Az öntőminták lánc tagok készítésére szolgálnak. A lelet darabjai:

— Karikás végű, büttyökdíszes pálcás tag fél öntőmintája (1. kép 1).

— Kis négyszögletes, rövidebb oldalán átfúrt kapcsolótág, öntőmintapár (1. kép 2a—b).

— Enyhén ívelt, karikás végű pálcá, közepén madáralakkal, öntőmintapár (1. kép 3a—b).

— Rombikus láncszem, ellentett irányú, két végén átfúrt, gömbölyded kapcsolótaggal, öntőmintapár (1. kép 4a—b).

Az 1. kép 1—2. öntőmintáiban készült tárgyakat a következő módon illesztették egymásba: a négyszögletes tagot az átfúrt oldalainál elvágták, felfűzték 3—4 pálcás tagot, majd vékony szögeccsel zsanérszerűen összeszerelték. Ilyen, ill. ezekhez nagyon hasonló öntőmintákban készült láncokat ismerünk: Býčí Skála barlangjából,⁹ 2 db, 16 tagból összeállított láncot Woskovice Maleből (= Lorzendorf I. kincs)¹⁰ és Stanominből (Kr. Inowrazlaw).¹¹ Párhuzamként etruszk füstölő-láncokat sorolhatunk fel: Vetuloniából (2° Circolo delle Pellicie: 1. kép 6., Tomba di Franchetta, Tomba del Duce)¹² és Cerveteriből (Tomba Regolini Galassi).¹³ Ezek a lánc tagok —

¹ Az 1983 áprilisában Potsdamban tartott nemzetközi konferencián — „Siedlung, Wirtschaft und Gesellschaft während der jüngeren Bronze- und Hallstattzeit in Mitteleuropa” — elhangzott előadás átdolgozott, kibővített változata. A Veröffentlichungen d. Museum f. Ur- und Frühgeschichte Potsdam 20. kötetében fog megjelenni „Früheisenzeitliche Fibelherstellung in Transdanubien (Beiträge zur Geschichte der Toreutik und des Handel)” címmel.

² Biel, J., Germ 60 (1982) 61—104.

³ Uo. 64., 99.

⁴ Uo. 2. kép, 6, kép 12.

⁵ Mireaux, E., Mindennapi élet Homérosz korában. (Budapest 1962) 142—151.

⁶ Müller-Karpe, H., Germ 47 (1969) 86 —. 2—3. kép 3. j.; Gedl, M., Pamiętnik Muzeum Miedzi 1 (1982) 33 —., 9, 13, 16, 17, 20, 24. kép; Malinowski, T., Uo. 249 —. Ryc. 4—8., 10—13. Truhelka, Č., WMBH 9 (1904) 45. t. 18., 64. t. 12.

⁷ Wankel, H., in: Krieger und Salzherren (Mainz 1970) 135—136.

⁸ Vétel Szelinevits Bódogtól. ArchÉrt 14 (1894) 185. Ltsz.: MNM 7.1894.5 (1. kép 1); 94.1893.1 (1. kép 2a); 7.1894.1 (1. kép 2b); 7.1894.4 (1. kép 3a); 94.1893.3 (1. kép 3b); 7.1894.2—3 törött (1. kép 4a); 94.1893.2 (1. kép 4b).

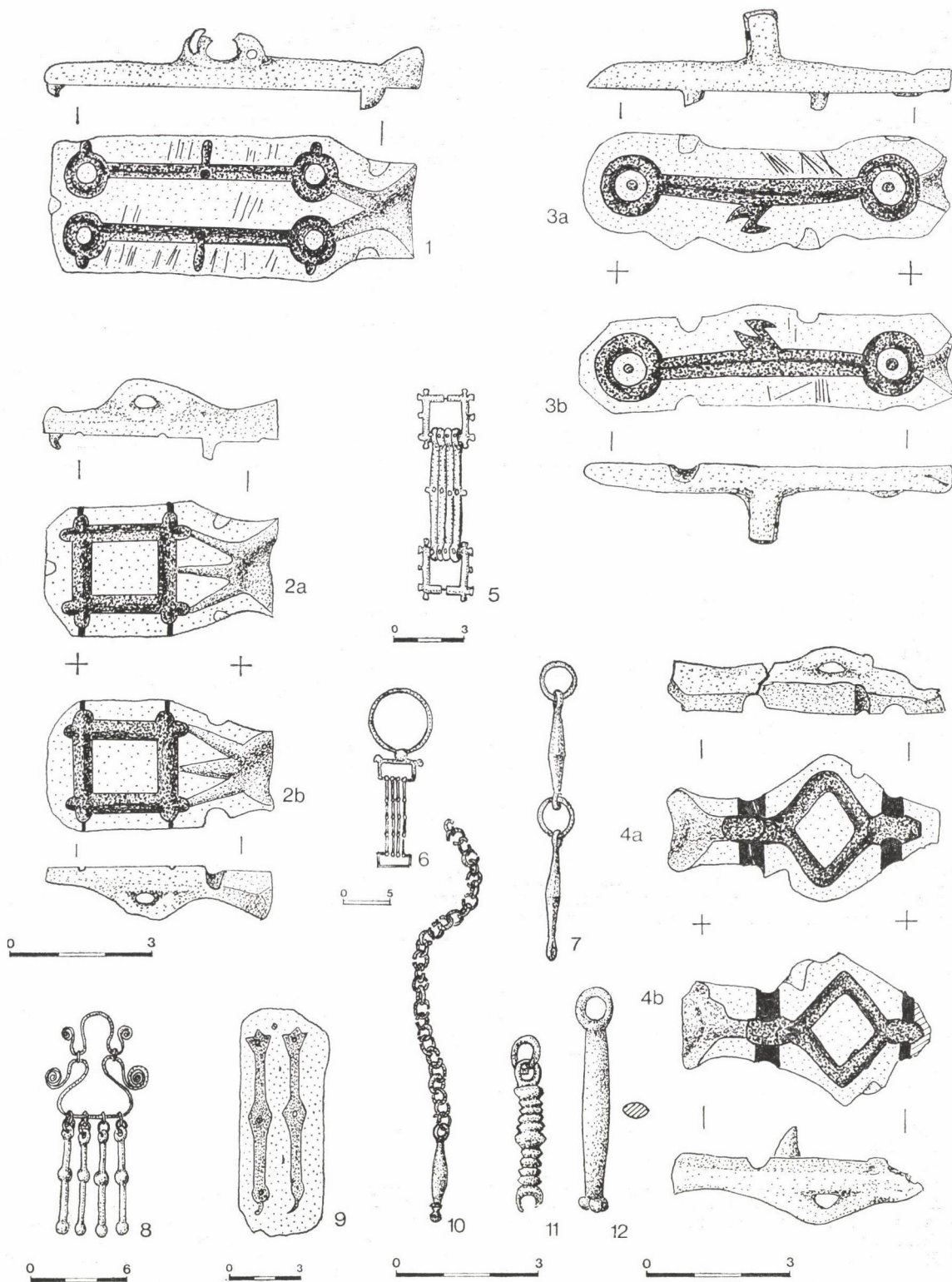
⁹ A bécsi Naturhistorisches Mus. kiállításán. Nekvasil, J., in: X° Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques Mexico 1981. Nouvelles archéologiques dans la République Socialiste Tchèque. Prague—Brno 1981. 75 —., Fig. 1, 1.

¹⁰ Grempler, W., Schlesiens Vorzeit 7 (1899) 195 —., 198.; Łauka L. J., Slavia Antiqua 6 (1957—59) 9 —., 4. kép.

¹¹ Ebert, M., Reallexikon der Vorgeschichte. (Berlin 1925) Bd. II. Götze, A., 174. 82. t. c. Szintén 16 tagból áll. Łauka, L. J., i. m. 16 —. 10. kép.

¹² Montelius, O., La civilisation primitive en Italie. (Stockholm 1895) 196. t. 11.; 197. t. 8.; 187. t. 2.

¹³ Uo. 335. t. 6—7.

1. kép. Öntőminták és láncok

Abb. 1. Gußformen und Kettenglieder. 1—4. Regöly. — 5. Woskoviec Małe. — 6. Vetulonia. — 7. Hallstatt. — 8. Picenum. — 9. Vetta Marina. — 10—11. Velem. — 12. Szalacska

amennyire a gyenge minőségű képeken látni lehet — tagoltabbak, pálcákat két vagy három díszgombocsa ékesíti. Nézzük most meg — a teljesség igénye nélkül — néhány más koravaskori kultúra, ill. terület csüngőit és láncait. Más a picenumi csüngő (1. kép 8) és lánc tag bronzöntőmintája (1. kép 9),¹⁴ más a hallstatti lánc (1. kép 7),¹⁵ mások a velemliek (1. kép 10–11)¹⁶ és a szalacs-kai (1. kép 12).¹⁷

Sprockhoff a lorzendorfi lelet körét elemezve még 3 láncot idéz Alsó-Szászországból (Magyarországon elérhetetlen publikációból).¹⁸ Így egyelőre nem lehet az etruszk világban kívül eső, azonos lelőhelyek körét bővíteni: Regöly, Býčí Skála, Woskowiec Male, Stanomin.

A dél-dunántúli lelőhely fontos állomása a korábban csak Nagylengyelország területéről „izoláltan” ismert tárgyak kereskedelmi útvonalának. A lorzendorfi (Woskowiec Male) kincslelet cistáit istriai vagy venét műhelyekhez kötik,¹⁹ a közép-itáliai — etruszk — darabok venét közvetítéssel jutottak északra. A láncok funkcióját talán — a barlang-szentély leletei alapján — az etruszk füstölőkkel, a füstölés szertartásával is kapcsolatba hozhatjuk. E leletek tanúsága szerint a barbár Európa koravaskori lakói — ha nem is ugyanúgy, mint a mediterrán világ — szertartások, temetkezések céljaira ezeket a leleteket is beszerezték.²⁰

Koravaskori fibulagyártás a Dunántúlon²¹

A magyarországi koravaskori fibulák száma kevés új, hiteles ásatásból származó ékszerrel gyarapodik. A régi nagy mennyiségű anyag lelőhely-megjelölése több esetben kétséges, sokszor ismeretlen eredetűként került a múzeumokba, ill. kisebb-nagyobb magánygyűjtemények darabjaiként a családtagok külföldi rokonai kapcsolatai miatt, újkori műkereskedelemmel magyarították. Néha közölt, ismert lelőhelyről származó darabok kerültek téves meghatározással új helyen, új nyilvántartásba.

Nehéz helyzetben vagyunk, ha egy fibuláról meg akarjuk állapítani, hogy egy másikhoz hasonlít, azt utánozza, vagy ugyanolyan. A legújabb publikációkat leszámítva nem kapunk technikai részletekre vonatkozó adatokat sem képen, sem leírásban. A közölt vázlatos rajz alapján nem dönthető el a kengyel és a láb keresztmetszete, kidolgozása, a díszítés és esetleg a szerszámhasználat különbözősége, vagy egyezései. A készítés menetére vonatkozóan is kevés adattal rendelkezünk. Még a nagy itáliai műhelyek kisleleteit sem ismerjük pontosan,

csak kevés Villanova és Golasecca lelőhelyről közöltek néhány öntőmintát²² és félkész öntvényt.²³ Az újabb, feltételezhetően fontos tanulmányokat, köteteket pedig csak irodalmi idézetekből ismerhetjük, hiszen könyvtárainkba nem jutottak el.

Tudjuk, hogy a koravaskori Itáliában az egyhurkú ívfibulából kialakult csónakfibula kedveltebb, a tömör kengyelű, hosszú lábú ívfibulák ritkábbak. A thesszáliai anyagban viszont fordított a helyzet; elvétve találkoznak csónakfibulával.²⁴

A)

A Nagyberki-szalacs-kai földváról került elő egy félkész, *haránt irányú keresztbordás* csónakfibula (2. kép 1).²⁵ A valószínűleg agyagöntőmintában készült fibula túje négyszögletes, a tű hossza 9 cm, súlya 20 gr. A láb lemeze négyszögletes, nincs még tűtartóvá formálva.

A típus további darabjai a Sághegyről (2. kép 2),²⁶ a halimbai IX. sírból (2. kép 3),²⁷ a Velem-szentvidi telepről (2. kép 4–5),²⁸ a Tolna megyei Tamásiból (2. kép 8)²⁹ és a däljai temetőből³⁰ kerültek elő. Ehhez a típushoz sorolhatjuk a karcolt vonalkötegekkel, lábán háromszorosan meghúzott zegzűg vonalakkal díszített, *haránt irányú* bordáján gombdíszes balatonboglári (7. kép 2) példányt.³¹

B)

A valamivel *kisebb* testű, *haránt irányú bordájukon ferdén vonalkázott* fibulák a Szentlőrinc-tűzoltószertári (2. kép 6) leletegyüttesből (csomós nyakperecce, ívfibulával, karperecötördékekkel),³² Rábacsécsényből (2. kép 7),³³ Nagyberki-Szalacs-káról (2. kép 9–10)³⁴ kerültek elő. A Dombóvár-téglagyári sírban egy 45 cm hosszú vaslándzsával együtt volt egy, az előzőeknél valamivel nagyobb méretű, kissé szögletesedő bordáján fenyőágmintával díszített példány (2. kép 11).³⁵

C)

Apró, vonalkázott harántbordás fibulák a Zamárdi, Arany János u. 23. sz. ház előtt, útépítéssel megbolygatott sírból kerültek elő (3. kép 8–13).³⁶ A kaposvári múzeumba 6 picí és 2 nagy, vastag kengyelfalú, *haránt irányban* sávozott, zegzűg vonaldíszes fibulán kívül: vöröses színű, behúzott és turbántekerőses (4. kép 2) és kihajló, csücskös peremű (4. kép 3) talak töredékei; széles hasú, kúpos nyakú edény (4. kép 1); vállán bütykös, besímitott pontkörös és ívelt vonalsáv-díszes urna (4.

¹⁴ Uo. 160. t. 5.; 160. t. 4.

¹⁵ Kromer, K., Das Gräberfeld von Hallstatt. (Firenze 1959) 324. sír Taf. 56, 9. Ehhez a lánchoz egy, a rombikus lánctagunkhoz hasonló szem is tartozik.

¹⁶ Szombathely, Savaria Múz. (továbbiakban: SM) 54.512.419., 54.512.236.

¹⁷ Darnay Naptár az 1911. évre 25., 10. kép., Keszthely, Balatoni Múz. (KBM-D) 4456.

¹⁸ Sprockhoff, E., Zur Handelsgeschichte der germanischen Bronzezeit. (Berlin 1930) 139.: Vorzeitfunde Hannover, Ströhen, Kr, Suligen Bd. A, Taf. I e, 11–14.; Loyer Moor, Amt Oldenburg Bd. A Taf. I g, 13.; Lehmden, Amt Oldenburg Bd. A Taf I g, 13., Vorzeitfunde aus Niedersachsen. Hrsg. vom Provinzial-Museum zu Hannover. Hildesheim.

¹⁹ Kossack, G., Savaria 16 (1982) 98.

²⁰ Die Hallstattkultur. Katalog. (Linz 1980) 12/23., 236. (Appenwihr, etruszk füstölő.)

²¹ Az itt tárgyalt fibulák között csak azok az ékszerek szerepelnek, amelyek: ugyan *déli* eredetűek, *de ismeretük hozzájárult a helyi típusok kialakulásához; félkészek vagy öntőminták; nagy számuk alapján* feltételezhető, hogy itt készültek; ill. olyan *leletegyüttesek darabjai*, amelyekben van biztosan helyi készítésű fibula. Így a leleteket nem osztottuk a Prähistorische Bronzefunde kötetekben szokásos — egy-egy névadó lelet nyomán — típusokba, hanem betűjellel sorozatukba. (ABC... csónakfibulák; abc... kisívfibulák.)

²² Montelius, O., i. m. 47. t.; Bollettino del Centro Camuno di Studi Preistorici (B) 12 (1975) 142–144. (Marcheno in Valtrompia), Fig. 60.

²³ Montelius, O., i. m. 72. t. 6–8 (Bologna, San Francesco); 44. t. 4–5. (Golasecca); 47. t. 5–6. (Pó vidéke).

²⁴ Starè, F., AV 5 (1954) 39.; Kilian, K., Fibeln in Thessalien von den mykenischen bis zur archaischen Zeit. PBF XIV, 2. (München 1975).

²⁵ Szentmártoni Darnay K., ArchÉrt 30 (1910) 130–131. 2. kép.

²⁶ MNM 28.1949.77.

²⁷ Lengyel, I., ArchÉrt 86 (1959) 160., 35. t. 5.

²⁸ SM 54.508.325.; Miske K., A Velem Szt. vidi őstelep. (Wien 1907) 38 t. 47. = SM 54.512.598.

²⁹ Wosinsky M., Tolnavármegye története az őskortól a honfoglalásig. (Budapest 1896) 119. t. 11. Kaposvár Rippl-Rónai Múz. (RRM) B24.933.18.

³⁰ Gallus S.—Horváth T., A legrégebbi lovasnép Magyarországon. (Budapest 1939) DissPann Ser. II. 9. 38. t. 11.

³¹ MNM 68.10.1.

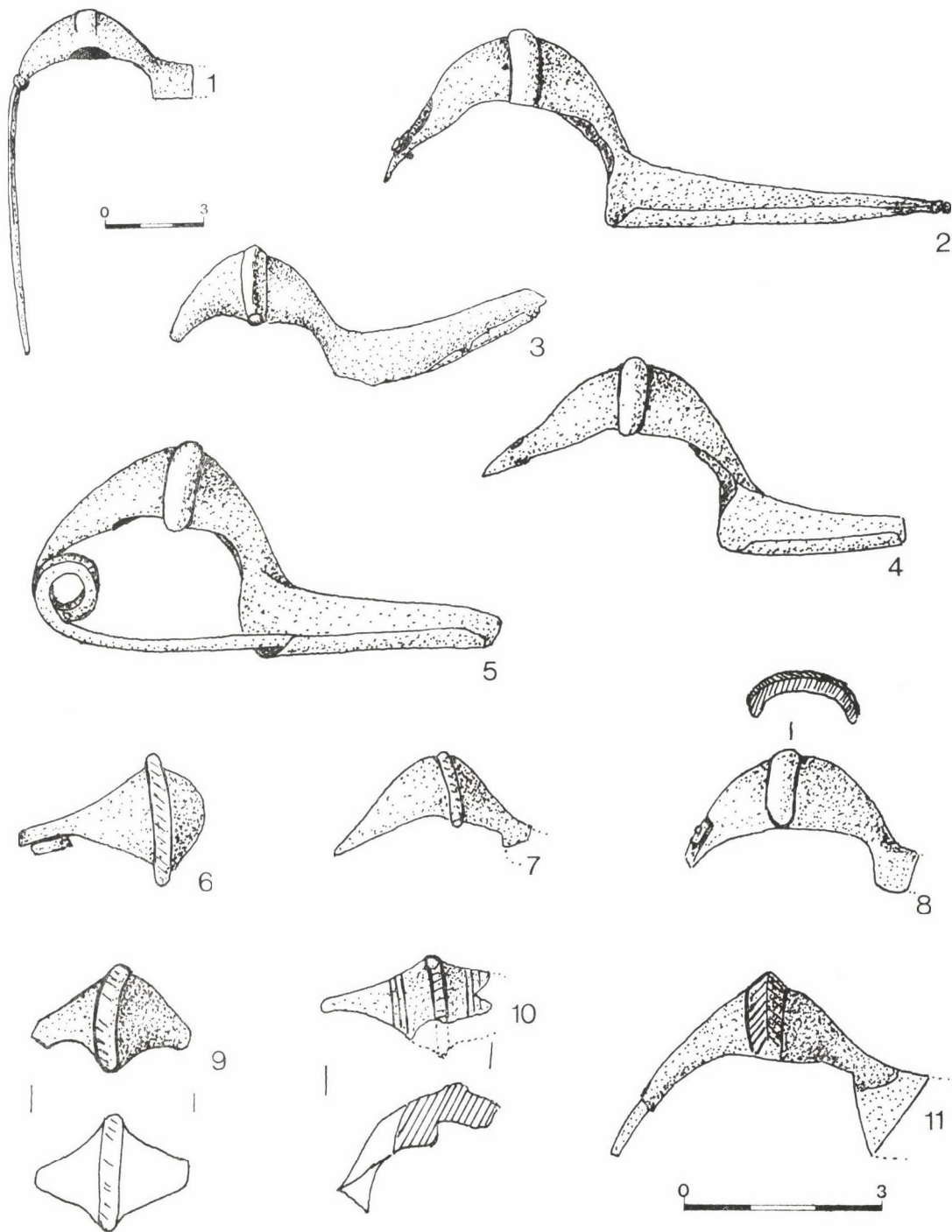
³² A leletre Jerem E. hívta fel figyelmem, adatait ezúton is köszönöm.

³³ MNM 235.1871. IX. 22.

³⁴ KBM-D 6228.; M. Kabay É., FA 12 (1960) 54., V. halom, MNM 129.1951.55.

³⁵ MNM 33.1913.1.

³⁶ RRM-P 61.

2. kép. Csónakfibulák

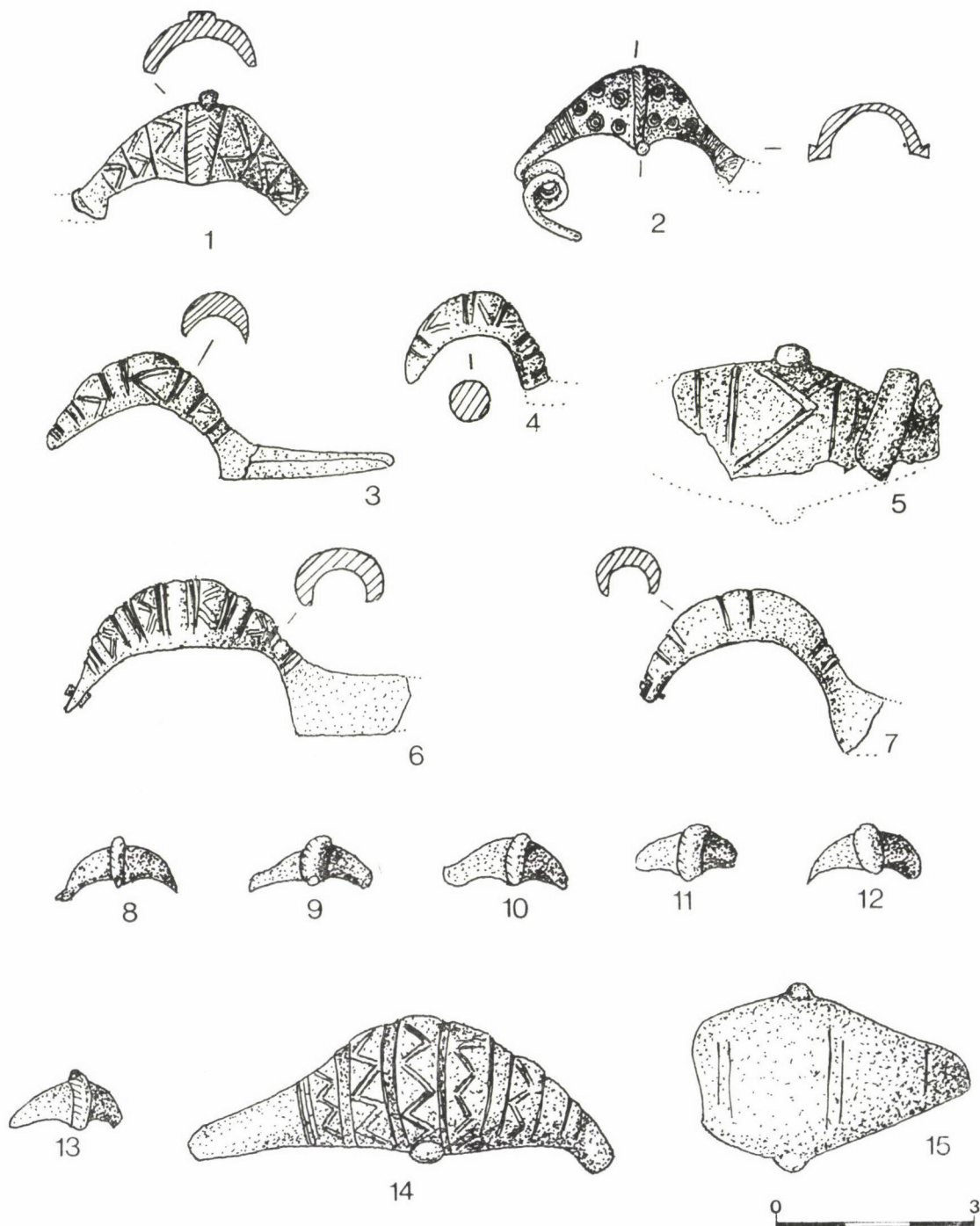
Abb. 2. Kahnfibeln. 1., 9–10. Szalacska. — 2. Sághegy. — 3. Halimba. — 4–5. Velem. — 6. Szentlőrinc. — 7. Rábacsécsény. — 8. Tamási. — 11. Dombóvár

kép 12); karcolt díszű, letörött gombú fedő (4. kép 5); árkolt és beszúrkált pontsoros, bütyökdiszes edénytöredék (4. kép 4); és 6 db erősen átégett, díszített, fokozatosan kisebbedő agyaggyöngy — a legkisebb edényalakú — (4. kép 6–11) jutott.

Keszthelyen, az Árpád u. 47-ben meszesgödör ásásánál egy 6 m átmérőjű körárokkaal körülvevett kis faépítmény nyomait mutató sírból: egy nagy, grafitos díszítésű urna; kisebb urna; tál- és edénytöredékek; 3 kőveső; 5 agyaggyöngy (6. kép 5–9); kis, kúpos, átlukasztott

agyagfedőcske (6. kép 4); 2 bordázott és 1 sima bronzkarperec (6. kép 1–3); 11 db csónakfibula (5. kép), az egyik kengyelén vascsőngővel került napfényre.³⁷ A C-sorozatba tartoznak: az 5. kép 1–6, 8. fibulák.

³⁷ Horváth L., ArchÉrt 100 (1973) 259. A leleteket az ásatást végző régész engedélyével rajzoltam le. Szíveségét ezúton is köszönöm.

3. kép. Csónakfibulák

Abb. 3. Kahnfibeln. 1. Lábatlan. — 2. Százhalombatta. — 3–5. Szalacska. — 6–7. Komitat Tolna. — 8–15. Zamárd

A süttöi 3. halomból (7. kép 6),³⁸ Somogy megyéből (7. kép 7),³⁹ a Vaszar-Pörös réti 6. halomból (7. kép 8)⁴⁰ és a dőljai temetőből⁴¹ ismerünk ilyeneket. A fent említ

tett süttöi, a veleimi (7. kép 9)⁴² a batinai,⁴³ a sághegyi (7. kép 12)⁴⁴ és a vaskeresztesi II. tumulus két fibulája (7. kép 10–11)⁴⁵ teljesen hasonló kivitelezésű. A süttöi, a

³⁸ Esztergom Balassa B. Múz. (EBM) 55.925.1. A süttöi halmok leletanyagát V. Vadász Éva fogja közölni.

³⁹ RRM 109.312–3.

⁴⁰ Mithay S., ArchÉrt 107 (1980) 53–. 10. kép 10.

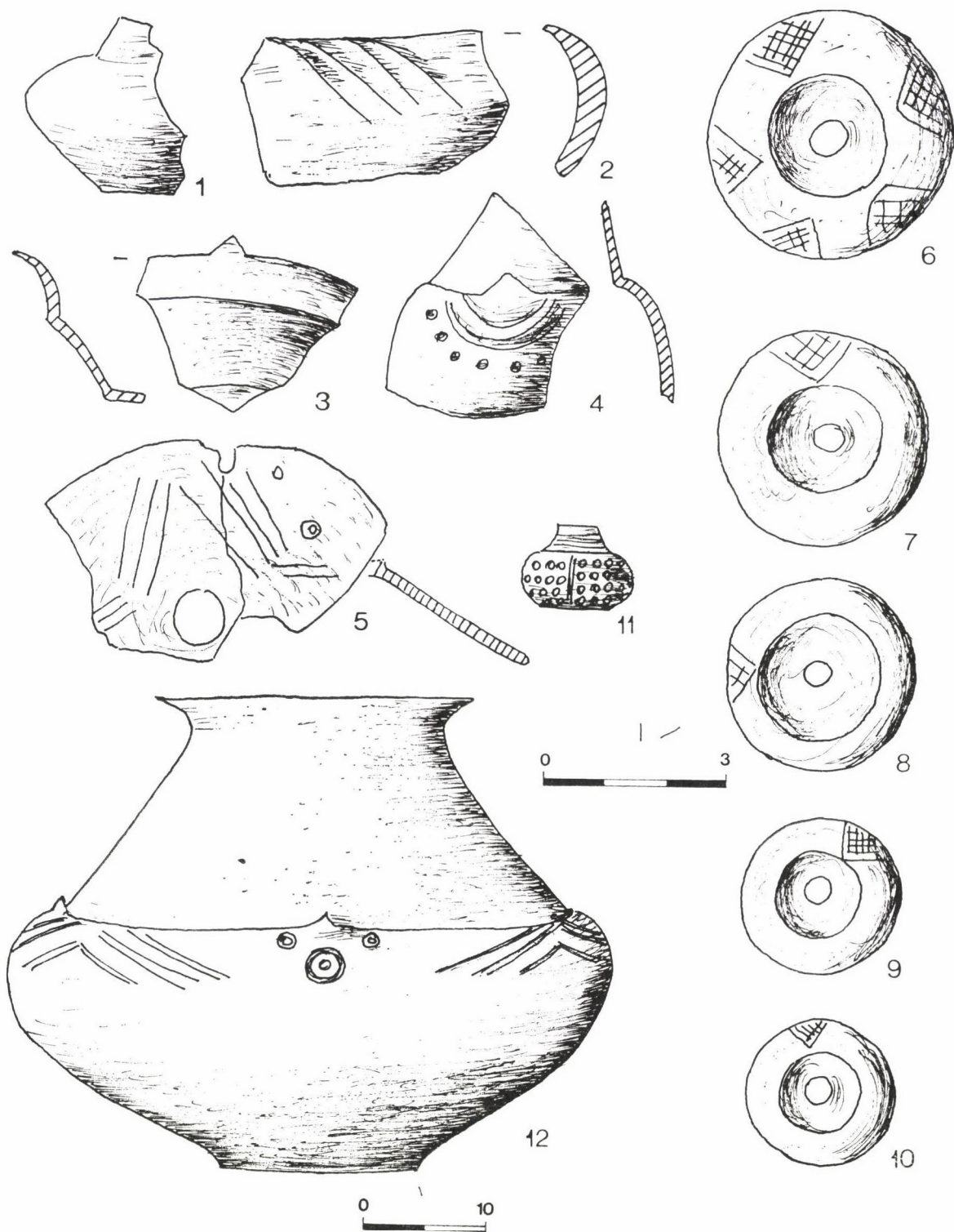
⁴¹ Gallus S.–Horváth T., i. m. 38. t. 9. A tábla feliratánál a szerzők római fibulaként jelölik, valójában a C-sorozathoz tartozó töredékes csónakfibula lehetett, amely a II. világháború alatt megsemmisült.

⁴² Miske K., i. m. 38. t. 49. = SM 54.508.242. A lába letörött.

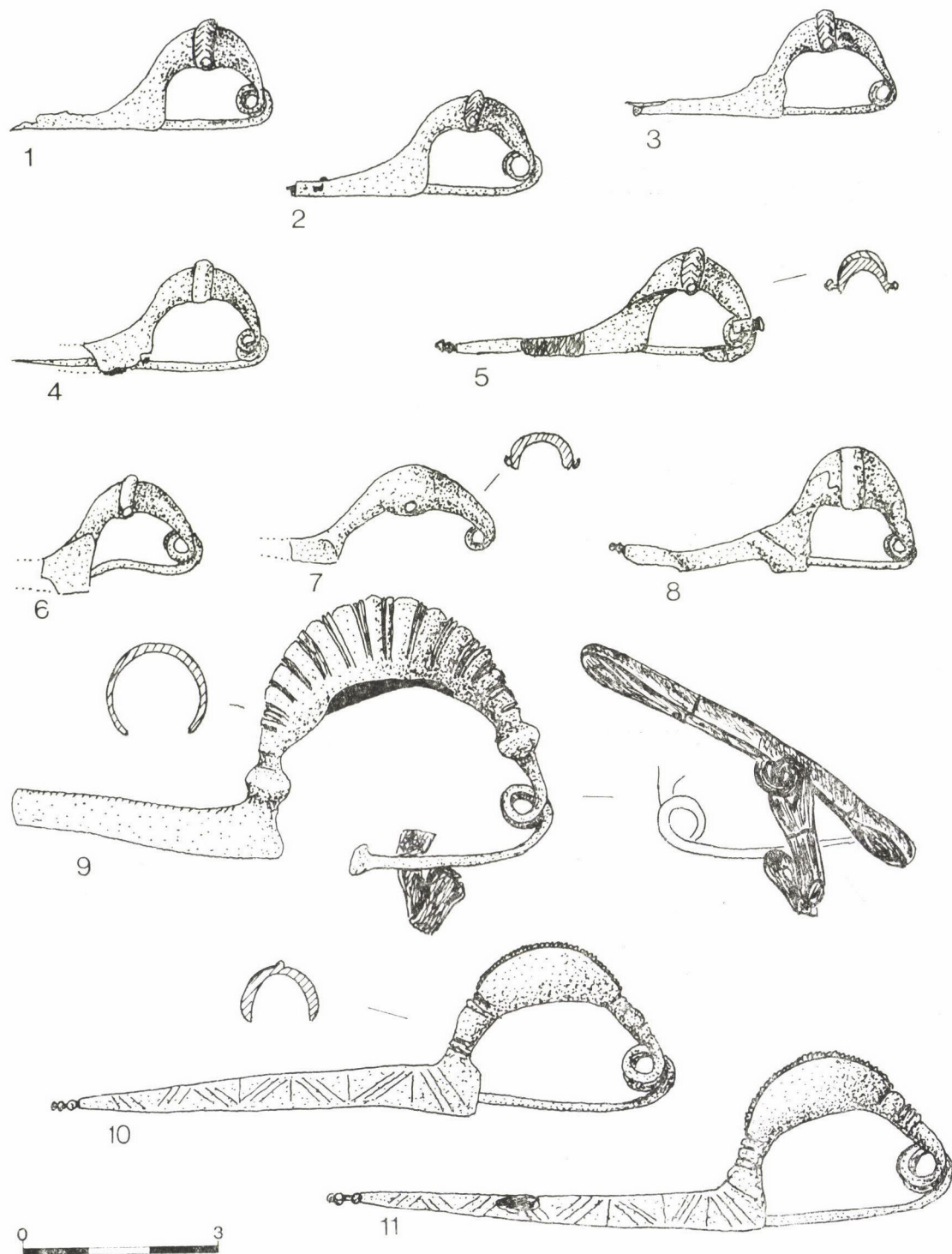
⁴³ Márton L., ArchÉrt 33 (1913) 113. 12. t. 85.; Ilyen fibula volt Donja Dolinán is: Truhelka, Č., i. m. 58. t. 13.

⁴⁴ Patek E., Die Urnenfelderkultur in Transdanubien AH 44 (Budapest 1968) 28. t. 5. = MNM 28.1949.82.

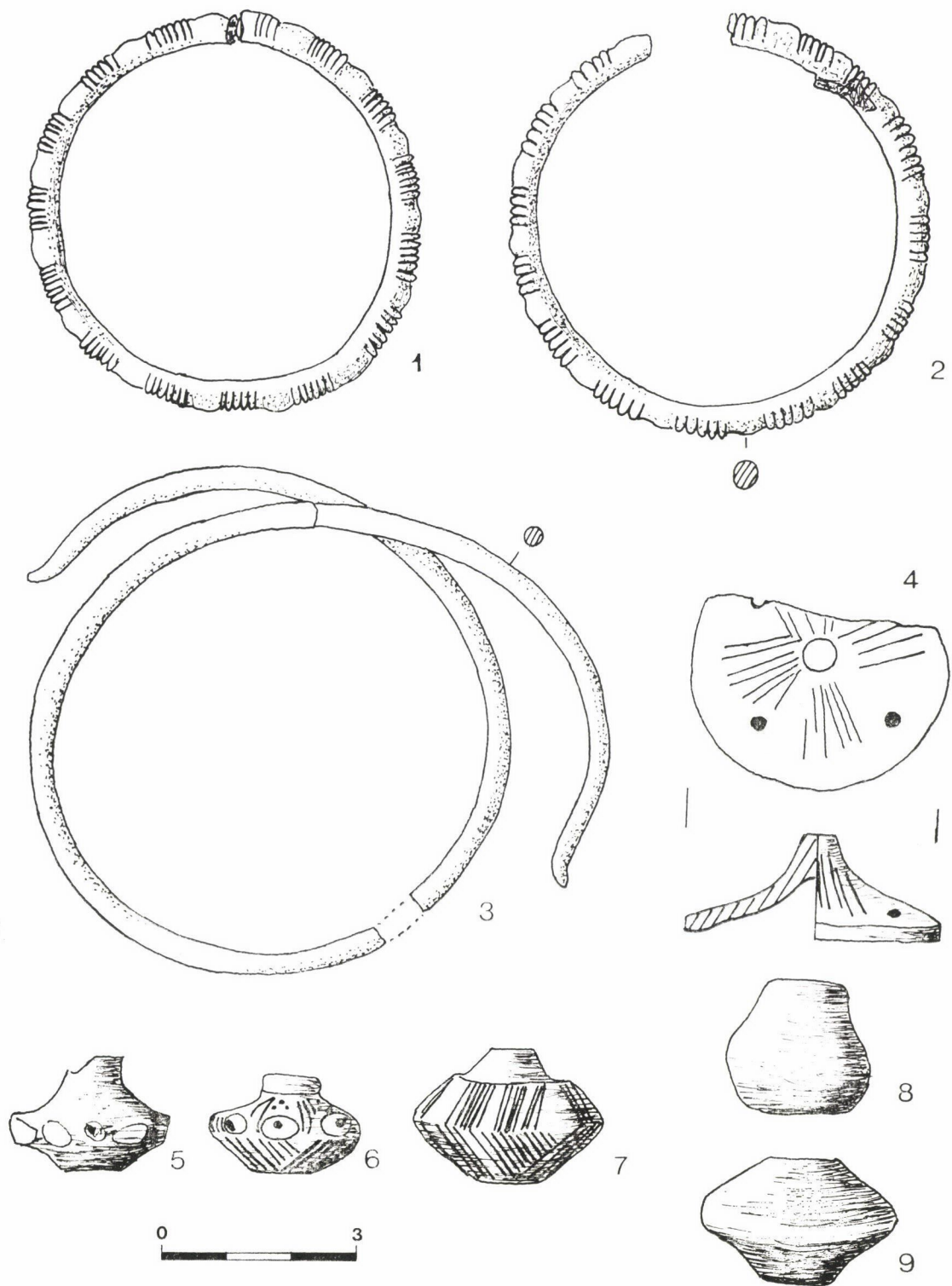
⁴⁵ Fekete M., Savaria 15 (1981) nyomdában. (Előzetes jelentés a Vaskeresztes-Diófás dőlói koravaskori halomsírok leletmentéséről.)

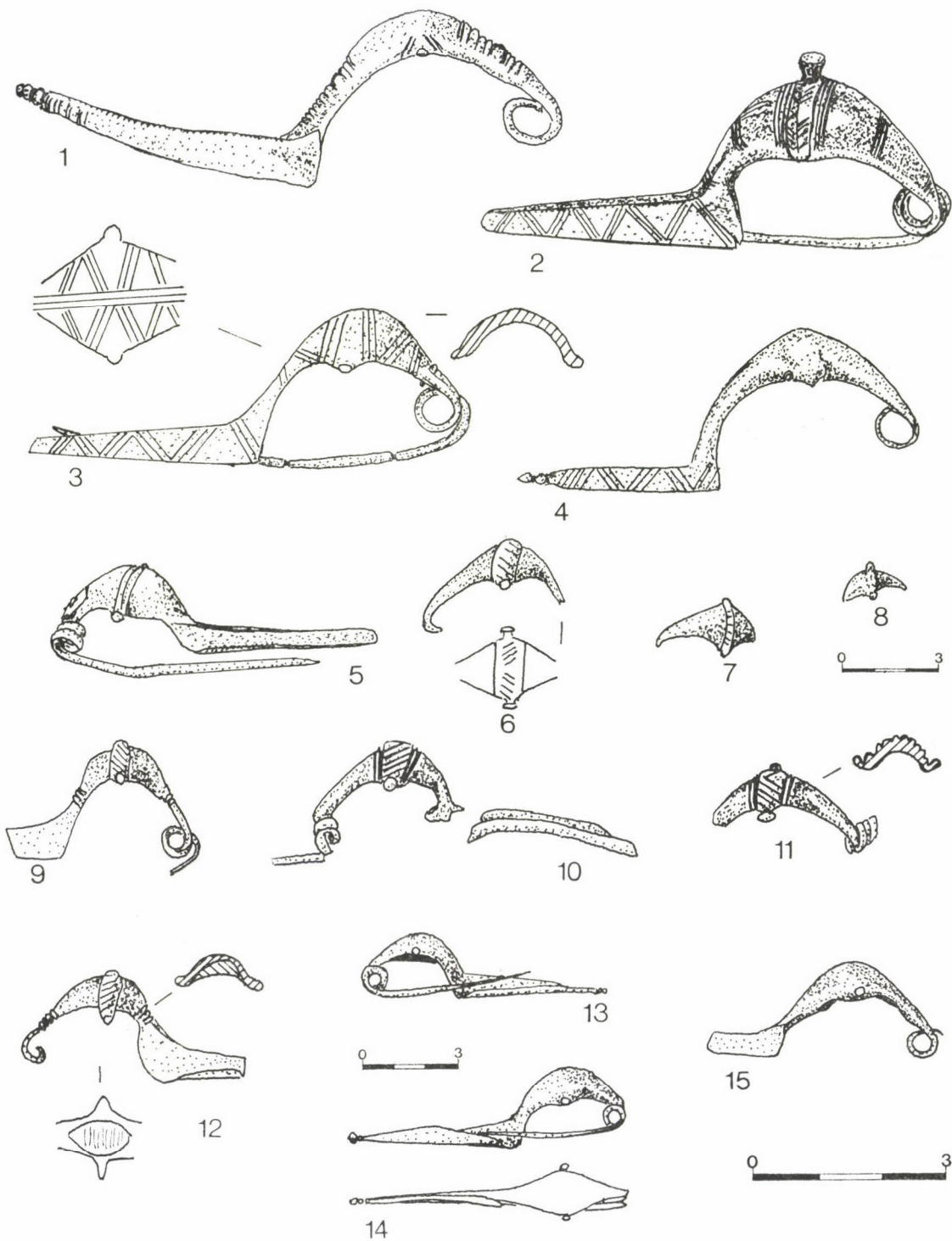
4. kép. Kerámialeletek. Zamárdi, sír
 Abb. 4. Keramikfunde aus dem Grab von Zamárdi

5. kép. Csónakfibulák a keszthelyi sírból
 Abb. 5. Kahnfibeln aus dem Grab von Keszthely

6. kép. A keszthelyi sír karperecei és agyaggyöngyei
 Abb. 6. Armringe und Tonperlen aus dem Grab von Keszthely

7. kép. Csónakfibulák

Abb. 7. Kahnfibeln. 1. Komitat Veszprém. — 2. Balatonföldvár. — 3. Százhalombatta. — 4–5, 12. Sághegy. — 6. Süttö. — 7. Komitat Somogy. — 8. Vaszar. — 9, 15. Velem. — 10–11. Vaskeresztes. — 13–14. Somló

vaszari, a vaskeresztesi, a zamárdi és keszthelyi sírok alapján határozható meg típusunk időrendje a Ha C₂ időszakban, ill. annak végében.⁴⁶

D)

A Dunántúlon az előbbi leletek adják meg az időrendjét a — kengyel két oldalán levő apró gombocskát nem

⁴⁶ Uo.

számítva — díszítetlen kis fibuláknak. A keszthelyi sírban (5. kép 7), Somlón (7. kép 13–14) és Velemen (7. kép 15)⁴⁷ teljesen egyforma darabok voltak. Az ógyallai (Hurbanovo) kincsleletből négy hasonló fibula ismert.⁴⁸

⁴⁷ Darnay K., ArchÉrt 24 (1904) 75. 3–5. kép.; Miske K., i. m. 38. t. 48. = SM 54.512.581.

⁴⁸ Dušek, M., SIA 19 (1971) 423–., 19. kép 1–4.

E)

Talán valóban itáliai eredetű lehet egy százhalom-battai fibula (3. kép 2).⁴⁹ Kengyelét *haránt borda és beütö-* getett kettős körös, középpontos „szemek” díszítik. (E temető feltárását a múlt század közepén kezdték és néhány éve újra tárnak fel halomsírokat.)⁵⁰

F)

Százhalom-battai lelőhelyű az a fibula is (7. kép 3),⁵¹ amelynek kengyelformája — *oldal-gombos, hosszanti irányban zegzug vonalakkal díszített* — egy Puzzuoliból⁵² származó fibulára emlékeztet. Hasonló volt egy somlói⁵³ fibula is.

Oldalsó gombos csónakfibula variánsok kerültek elő Gyömöréről,⁵⁴ Sághegyről (7. kép 4–5),⁵⁵ közelebből ismeretlen Veszprém megyei lelőhelyről (7. kép 1)⁵⁶ és Kiskőrösről.⁵⁷ Vulsiniiből, a „Görög váza sírjából” proto-korinthuszi szküphosz (700–675) keltezi az oldalsó gombos, harántbordás csónakfibulákat.⁵⁸ A 7. század második felében ezek a fibulatípusok északra is elterjedtek. A sanguisuga fibulát Áberg⁵⁹ tipikus Arnoaldi ékszernek tartja. Az estei temetőben⁶⁰ is előfordul. Az Alpok déli nyúlványainál Rasun di Sotto (Niederrasen)⁶¹ sírjaiban Este II-közepére keltezhető a fellepésük. Karinthiából (Villach-Napoleonweise),⁶² Steiermarkból (Wies-Purgstall),⁶³ a hallstatti temető sírjaiból,⁶⁴ de Morvaországban is előkerült.⁶⁵

G)

A felsorolt leletegyüttesekben egy másik típusú, *haránt irányú sávokban zegzug vonalcsopottokkal díszített* csónakfibula is előfordul. Nagyméretű, vastagfalú, oldalsó gombos kapcsolótű került elő Zamárdiban sírból (3. kép 14–15)⁶⁶ és Nagyberki-Szalacs-káról (3. kép 5).⁶⁷

H)

Kisebb méretű *haránt-sáv*os ékszer a két Tolna megyei darab (3. kép 6–7)⁶⁸ és Nagyberki-Szalacska III. tumulusának fibulája (3. kép).⁶⁹ A korábban említett haránt-bordás (A–E) és a haránt-sáv (G–H) sorozat

formai elemeit ötvözve készült a kengyel tetején gombos lábatlani fibula (3. kép 1).⁷⁰

A haránt irányú sávokban díszített kengyelű fibula az Este⁷¹ — venét — szlovéniai⁷² területek kedvelt ékszere. Ilyen nagyméretű csónakfibula került elő a magyarkeresztes (ma Vaskeresztes) kincsleletből⁷³ és Fejér vagy Tolna megyei eredetű párhuzamát is ismerjük.⁷⁴ Ide sorolható a keszthelyi sír legnagyobb méretű fibulája is (5. kép 9). Más itáliai területek (Pontecagnano, Sala Consilina, Róma-Esquilinus) harántsávós fibuláinak kengyelén⁷⁵ közepén általában két szélesebb, vagy két széles és egy-egy keskenyebb bordához igazított, két ellentett alapú, sávozott háromszögű látható. Ezek közül a kisebb méretűek tömör kengyelűek.⁷⁶

a)

A szalacska III. halomból (3. kép 4)⁷⁷ csónakfibulából származó *kisívfibula* került elő. A Baranya megyei fibula (8. kép 1)⁷⁸ kengyelén ugyan két üres borda van, de a következő sávban zegzug díszes.

Csak a kengyel két végén 2–2 *kis bordával* díszített, enyhén szögletesedő kengyelű fibula Somlóról (8. kép 2)⁷⁹ került elő. Párhuzamát megemlíthetjük Sala Consilinaiból.⁸⁰ A két búkkaranyosi (8. kép 3–4),⁸¹ a két sághegyi (8. kép 5, 9. kép 1),⁸² a veleimi (8. kép 6),⁸³ a két Tolna megyei (8. kép 7, 9)⁸⁴ és a Somogy megyei (8. kép 8)⁸⁵ ívfibulák kengyele kisebb átmérőjű. A büki (8. kép 10)⁸⁶ fibula kengyelét hosszanti, ellentétes irányú, ferdén vonalkázott sáv díszíti. Ez a díszítés látható az itt közölt keszthelyi sír hosszúlábú csónakfibulán (5. kép 10–11), továbbá Vačeből,⁸⁷ Frögről,⁸⁸ Hallstattól⁸⁹ és tömör kengyellel Pontecagnanóból⁹⁰ származó ékszereken.

⁷⁰ EBM 55.916.2. MRT 5. Esztergomi és a dorogi járás. (Budapest 1979) 10/14. lelőhely, 22. t. 3.; Párhuzamait ld.: *Kilian, K.*, i. m. 82 — 32. t. 862–863.

⁷¹ Pl.: Este, Fondo Rebato 187. sír, *Frey, O. H.*, i. m. 12. t. 4.

⁷² *Starè, F.*, i. m. 39.; *Guidi, A.*, Scambi tra la cerchia hallstattiana orientale e il mondo a Sud delle Alpi nel VII secolo a. C. *Kleine Schriften aus dem Vorgeschichtlichen Seminar Marburg* 13 (1983) 39 —.

⁷³ *Miske K.*, A Vas megyei múzeumi régiségtár. Vas m. és Szombathelyi Kultúregy. Vas m. Múz. Évk. I (1925) 52.; *Áberg, N.*, i. m. II. 41–42. 74–76. kép; *Mozsolics, A.*, ArchÉrt 1942. 15. t. 25., 155–161.; *Fleissig J.*, DuSz 1943. 288–296. 3. kép.

⁷⁴ *Márton L.*, i. m. 11. t. 73.

⁷⁵ *Kilian, K.*, 97. t. 12–15., 98. t. 21., 99. t. 1–5.

⁷⁶ Uo. 97. t. 12–13. 15.

⁷⁷ *Kabay É.*, i. m. 13. t. 10. = MNM 129.1951.14.

⁷⁸ Juhász László gyűjteményéből került a pécsi múzeumba: Villány, Hercegszentmárton, Dunaszekcső, Püspökbagát vagy Pécs lelőhelyről. Pécs, Janus Pannonius Múz. (JPM) 471.

⁷⁹ VBM 55.307.2. MRT. 4. A pápai és zirci járás. (Budapest 1972) 61. kép 4.

⁸⁰ *Kilian, K.*, i. m. 97. t. 8.

⁸¹ *Márton L.*, 11. t. 71–72., Miskolc, Herman Ottó Múz. (HOM) 58.168.1–2.

⁸² *Patek E.*, i. m. 28. t. 24. = MNM 28.1949.85.; SM volt Holéczy-gyűjtemény anyagából.

⁸³ *Miske K.*, i. m. 38. t. 46. = SM 54.512.645.

⁸⁴ BAM 58.630.1., 58.629.1.

⁸⁵ RRM-F 92.299.

⁸⁶ *Márton L.*, i. m. 11. t. 70. = Sopron, Liszt Ferenc Múz. (LFM) 55.8.1.

⁸⁷ *Starè, F.*, i. m. 5. t. 4.; Ua., Vače. Arh. Kat. Slov. I. (Ljubljana 1955) 30. t. 7.; Az ún. Šmarjeta típusú fibulák elterjedési térképét ld.: *Starè V.*, Prazgodovina Šmarjete. Kat. in Mon. 10. (Ljubljana 1973) 3. kép, 21. t. 6, 8–16., 22. t. 1–7. Ilyen fibulák voltak a kisravazdi kincsleletben is. *Fekete M.*, Acta ArchHung 25 (1973) 43–44. t. 5–14. 350. A további irodalmat ld. ott.

⁸⁸ *Modrijan, W.*, Carinthia I 147 (1957) 3 —.

⁸⁹ *Kromer, K.*, i. m. 58. t. 11., 80. t. 5.; tömör kengyellel: 180. t. 6.; 181. t. 28.

⁹⁰ *Kilian, K.*, i. m. 97. t. 11.

⁴⁹ ArchÉrt 22 (1902) 426; *Márton L.*, i. m. 12. t. 82. A fibula jelenleg a Szépművészeti Múzeumban van. Ismeretlen lelőhelyű, itáliai eredetű tárgyként került át az Antik Gyűjteménybe 1966-ban. SzMM 66.50.A.

⁵⁰ *V. Holport Á.*, RégFüz 32 (1979) 25–26., 33 (1980) 21., 34 (1981) 20., 36 (1983) 26.

⁵¹ MNM 10.1941.

⁵² *Montelius, O.*, i. m. 9. t. 101.

⁵³ *Márton L.*, i. m. 12. t. 83. MNM 89.1907.5.

⁵⁴ Uo. 12. t. 89.

⁵⁵ *Patek E.*, i. m. 28. t. 7. = MNM 28.1949.81., 28. t. 10. = MNM 28.1949.87.; *Fekete M.*, Savaria 16 (1982) 136. 5. kép 5.

⁵⁶ Veszprém, Bakonyi Múz. (VBM) 1963.117. 1.

⁵⁷ *Márton L.*, 12. t. 90. Berlin, Museum für Völkerkunde Inv. Nr.: 2.11269.

⁵⁸ *Van Buren, A. W.*, AJA 63 (1959) 383 — 99. t. 19.

⁵⁹ *Áberg, N.*, Bronzezeitliche und frühheisezeitlichen Chronologie. Teil. I. Italien. (Stockholm 1930) 520. kép: Bologna–Arnoaldi; 518. kép: Villanova.

⁶⁰ Uo. 557. kép; *Frey, O. H.*, Die Entstehung der Situlenkunst. RGF 39. (Berlin 1969) 31. 6. t. 1., 7. t. 37. (Casa di Ricovero).

⁶¹ *Lunz, R.*, Studien zur End-Bronzezeit und älteren Eisenzeit im Südalpenraum. Origines. (Firenze 1974) 138.

⁶² *Dolenz, H.*, Carinthia I 148 (1958) 258–260., 7. kép.

⁶³ *Áberg, N.*, i. m. Teil. II. 29. kép A.

⁶⁴ *Kromer, K.*, i. m. 5. t. 9.

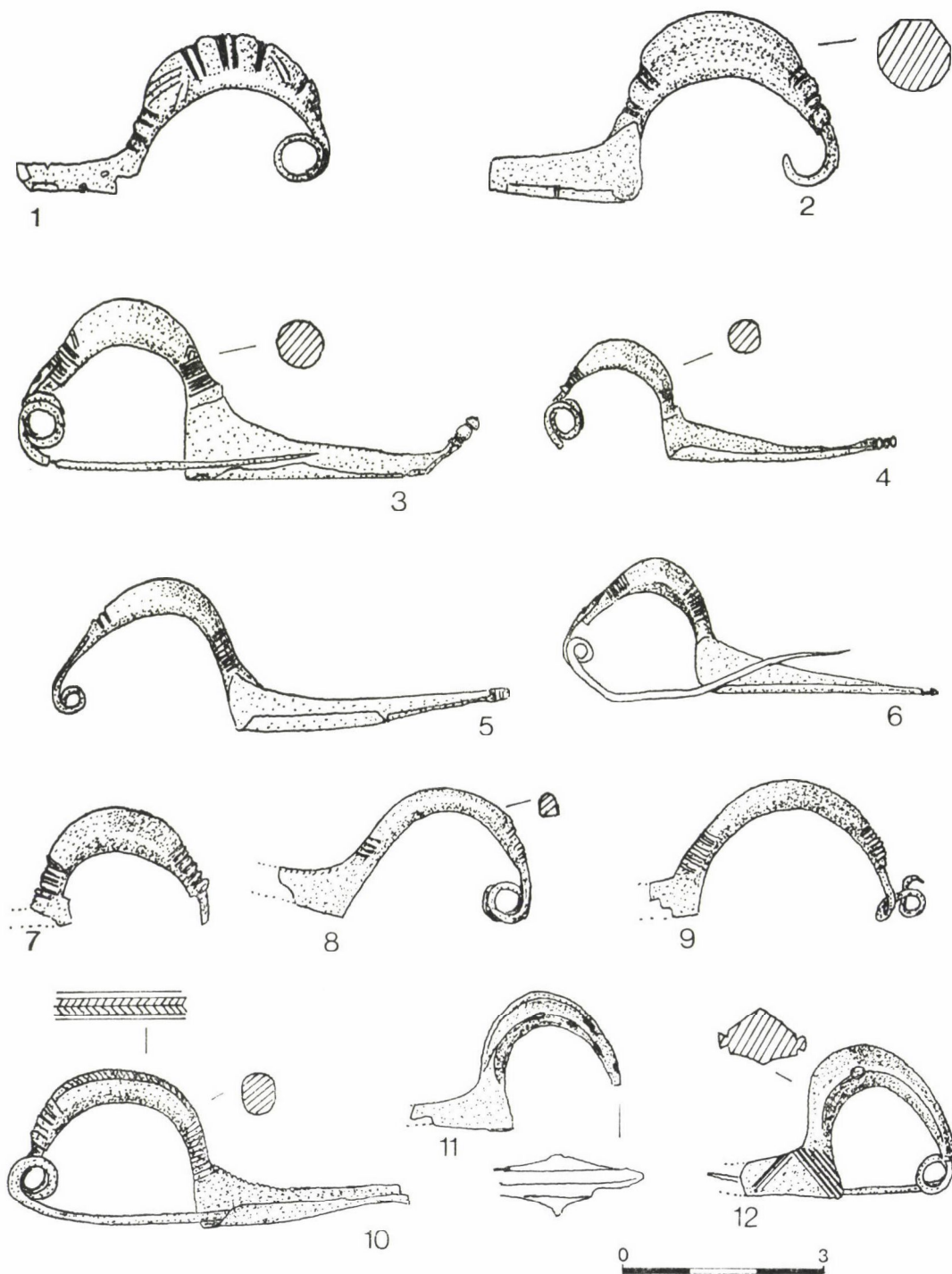
⁶⁵ *Podborský, V.*, SPFFBU E 17 (1972) 5 — 40. kép 2.

⁶⁶ RRM-P 61.

⁶⁷ *Kemenczei T.*, ArchÉrt 101 (1974) 3 — 6. kép 3.

⁶⁸ Szekszárd, Béri Balogh Á. Múz. (BAM) 58.634.1., 58.636.1. (Az első fibula láblemeze még nincs tótartóvá visszahajlítva = félkész.)

⁶⁹ *M. Kabay É.*, i. m. 52., 13. t. 11. = MNM 129.1951.13.

8. kép. Kisívfibulák

Abb. 8. Kleimbogenfibeln. 1. Komitat Baranya. — 2. Somló. — 3—4. Bükkaranyos — 5., 11. Sághegy. — 6. Velem. — 7., 9. Komitat Tolna. — 8. Komitat Somogy. — 10. Bük. — 12. Tamási

b) Kisebb méretű, rombusz keresztmetszetű, kengyelén két kis oldalgombos fibula került elő a Sághegyen (8. kép 11)⁹¹ és Tamásiban (8. kép 12).⁹² A két fibula alakja erősen emlékeztet — a kengyel magasan ívelt és két vége egymással szinte párhuzamosan halad — a thesszáliai

Pherai szentélyéből előkerült, példányainknál nagyobb méretű ruhakapcsolótűkre. E fibulatípus görögországi elterjedési területe egybeesik egy geometrizáló, kézzel formált kerámia elterjedési körével, amely Macedónia déli részén körvonalazható és szoros rokonságot mutat a délitáliei (Apulia, Oinotria) területek edényformáival.⁹³

⁹¹ Patek E., 28. t. 6. = MNM 28.1949.82.

⁹² Wosinsky M., i. m. 119. t. 5.

⁹³ Kilian, K., i. m. 34. t. 951., 970., 971., 974—976., K1b típus, 95—96.

c) A kengyel elvékonyodik, teljesen disztitlen egy Komárom vidéki lelőhelyről származó fibulákon (9. kép 2–4).⁹⁴

d) A fibula kengyele szélesebb közökkel bordázott. Sághegyről egy épebb (9. kép 5)⁹⁵ és egy kopottabb példány (9. kép 6).⁹⁶ Tolna megyéből (9. kép 7)⁹⁷ és Pilinyből⁹⁸ ismert. Ezekhez hasonlóan kivitelezett kapcsolótű került elő Bologna De Lucca 76. sírjából,⁹⁹ amelyet a leletegyüttesben előforduló fésűs hátú fibula alapján az estei Ricovero 235. sírjával egyidősnek, azaz az Este II – közepére, a 7. század első felére keltezhetünk. A magyarországi darabok ennél a meglehetősen korai időszaknál mindenképpen későbbiek.

e) A fibula kengyelének teljes keresztmetszete gyöngyözött. Egy velemi (9. kép 11),¹⁰⁰ egy süttöi (9. kép 9),¹⁰¹ egy pilinyi (9. kép 8.) és egy Békéscsaba-fényesi¹⁰² példány tartozik ide.

A thesszáliai szentélyekben is a 7. sz. elejétől jelentkezik ez a típus¹⁰³ és a Balkánon át kapcsolatban van a Glasinac-körrel,¹⁰⁴ ahonnan a teljesen bordázott keresztmetszetű példányaink eredhetnek. Talán a Dunán jutott el észak felé – Szlovákiába – a lába alapján balkáni eredetű, félig bordázott kengyelű fibula.¹⁰⁵

f) Rombikus, vagy ovális keresztmetszetű csak a külső (felső) oldalukon bordázott fibulák kerültek elő Somlóról (9. kép 10),¹⁰⁶ Tolna megyéből (9. kép 12),¹⁰⁷ Velemből (9. kép 13)¹⁰⁸ és Komárom vidékéről (9. kép 14).¹⁰⁹

A bordázott kengyelű fibulák a Donja dolinai temető alapján a fejedelmi sírok fiatalabb horizontját jelölik, amely a Stična II., Santa Lucia I c 2 időszakra, Este, Golasecca, Hallstatt párhuzamai szerint Ha D₁, azaz a 6. század elejére keltezhető.¹¹⁰ Vastag, rombusz keresztmetszetű, kengyelén a határozottan kiemelkedő bordái ferdén rovátkoltak annak a fibulának, amely 1977-ben került elő Velemben, a C 31 szelvényben – 43 cm mélységben (10. kép 1).¹¹¹ Disztítése és kivitelezése emlékeztet egy itáliai eredetű hesseni fibulára,¹¹² amely spirális lábú volt. A velemi ékszer széles kengyele a csónakfibulákkal való rokonságra utal, valószínűleg önálló típusformálás eredménye; kékeszöld patinálás alapján biztosan helyi ötvöztetű bronzból készült. Területünkön szintén egyedül-

álló az a fibula, amely a Sághegyen (10. kép 2)¹¹³ került elő. D-alakú kengyele rokonságot mutat a délkelet-alpi régióban kedvelt csónakfibula-formával.¹¹⁴ Háromgombos ívfibula Thesszáliából ismert.¹¹⁵ Gombos fibula Hallstattból került elő; a szlovéniai területeken bordázott fibula kengyelén előfordul más díszítés is: Vačen pl. a rovátkolt fibula kengyelén szintén rovátkolt madárka áll.¹¹⁶ A helyi műhelyek önálló tevékenységével tulajdonképpen ekkortól számolhatunk. A dél felől több irányból, sokszor áttételekkel érkező ismereteket és tárgyakat nemcsak vásárolják és utánozzák, hanem a maguk ízlése, igénye és tudása szerint tovább formálják a nagy telepek ötvöseit.

g) A kisívfibula félkész ötvénye Velem-Szentvidről való (10. kép 3).¹¹⁷ Elnyújtott sarló alakú, középen négyszögletes, két végén háromszög keresztmetszetű, 7,5 cm átmérőjű pálca. A rövidebb végéből lemezzé kalapálva a tűtartót, a hosszabból négyszögletes kovácsolva a rugót, majd kerekre csiszolva a tűt alakították ki.

Hasonló típusú fibulák öntőmintái a Keszthely-apátdombi telepről kerültek elő (10. kép 4–5).¹¹⁸

Az ilyen öntőmintákban készült ötvények kengyelét a kovácsolás és a nyújtás után vagy finoman bordázták (g), vagy gravírozással (h) díszítették.

A finoman bordázott kengyel mintáját valószínű, hogy nem a negatívban formázták ki, hanem öntés után vésővel és reszelővel alakították ki.

Ide sorolható a Vaszar-várospusztai gödörből (10. kép 6), Sopron–Krautackeren a 168. gödörből és a 270. házából¹¹⁹ Velemből (10. kép 8–9, 11, 13; 11. kép 1),¹²⁰ egy ismeretlen lelőhelyről (10. kép 14)¹²¹ és a Pomázról előkerült miniatűr fibula (11. kép 4).¹²²

h) Gravírozott kengyelű fibula Kiskeszről (Malé Kosihr), a templom mögötti dombhajlaton feldúlt temetőből (10. kép 7),¹²³ Velemből (10. kép 10, 12),¹²⁴ Sághegyről (11. kép 3)¹²⁵ ismert. Díszítésében önálló egy kis velemi fibula (11. kép 5).¹²⁶ Kengyelén hosszanti, rovátkolt díszű sáv halad, melyet a kengyel két végén bekarcolt vonalkötegek határolnak.¹²⁷

i) Feltehetően az öntőcsap adta lehetőséget felhasználva alakult ki a kengyel tetején bütyökdiszes fibula. Félkész példány Sághegyről került elő (11. kép 7).¹²⁸ Lábának lemezzé kalapálása megkezdődött, a tűrészt is már

⁹⁴ MNM 68.1913.17., SzMM 66.87.A., SzMM 66.86.A. A két utóbbi fibulát a MNM a Milch-gyűjteményből vásárolta, 1966-ban átadták a Szépművészeti Múzeumnak.

⁹⁵ MNM 28.1949.84.

⁹⁶ Patek E., 28. t. 25. = MNM 28.1949.83.

⁹⁷ BAM 58.633.1.

⁹⁸ Márton L., 14. t. 102.

⁹⁹ Frey, O. H., 40., Abb. 20, 6.

¹⁰⁰ SM 54.512.586.

¹⁰¹ EBM 55.932.1.

¹⁰² Márton, L., i. m. 14. t. 101. = MNM 44.1898., Párducz M., ArchÉrt 1943. 50–. 13. t. 2.

¹⁰³ Kilian, K., 32. t. 882.

¹⁰⁴ Vejvoda, V. – Mirnik, I., AV 24 (1973) T. 4, 1. (Kaptol); Teržan, B., Posavski Muzej Brežice. Varia Arh. 1 (1974) 41. 47. j., 6. kép.

¹⁰⁵ Abraham: Dusek, M., SIA 19 (1971) 22. kép 3.

¹⁰⁶ KBM – D 1736.

¹⁰⁷ BAM 58.631.1.

¹⁰⁸ Miske K., 38. t. 66. = SM 54.508.232.

¹⁰⁹ SzMM 66.93.A. Ugyancsak a Milch-gyűjteményből került először a Nemzeti, majd a Szépművészeti Múzeumba.

¹¹⁰ Teržan, B., i. m. 43. 63. j., 7. kép.

¹¹¹ SM (1977. ásatás). Tűtartója csak félig kész.

¹¹² Betzler, P., Die Fibeln in Süddeutschland, Österreich und der Schweiz I. PBF XIV, 3. (München 1974) 152. 1. j., 73. t. 1006.

¹¹³ MNM 28.1949.90.

¹¹⁴ Pl.: Kisravasz: Fekete M., i. m. (1973) 349–350., 43. t. 3–4.

¹¹⁵ Kilian, K., i. m. 34–35. t.

¹¹⁶ Hallstatt: Kromer, K., i. m. 49. t. 9., 66. t. 13., 254. t. 10.; Donja Dolina: Truhelka, Č., i. m. 41. t. 14., 81. t. 4., 77. t. 28.; Vače: Starč, F., i. m. (1955) 31. t. 1.

¹¹⁷ SM 54.508.111.

¹¹⁸ Sági J., ArchÉrt., 29 (1909) 347. 5. kép 1–2.

¹¹⁹ Mithay S., ArchÉrt 107 (1980) 53–, 19. kép 14; Jerem E., Materijali Novi Sad 19 (1981) 204–, 2. t. 2.; Jerem E. és társai, ArchÉrt 111. (1984) 141–, 11. kép 4., 15. kép 2.

¹²⁰ SM 54.508.234.; 54.508.229.; 54.512.616.; Miske K., i. m. 42. t. 6. = 54. 512. 590.; uo. 42. t. 5. = 54.512. 626.; 54.508.223.

¹²¹ NMN 62.368. Esetleg velemi lelet.

¹²² Kemenczei T., FA 28 (1977) 67–, 3. kép 5. = MNM 57. 35. 27.

¹²³ MNM 1943. 21.

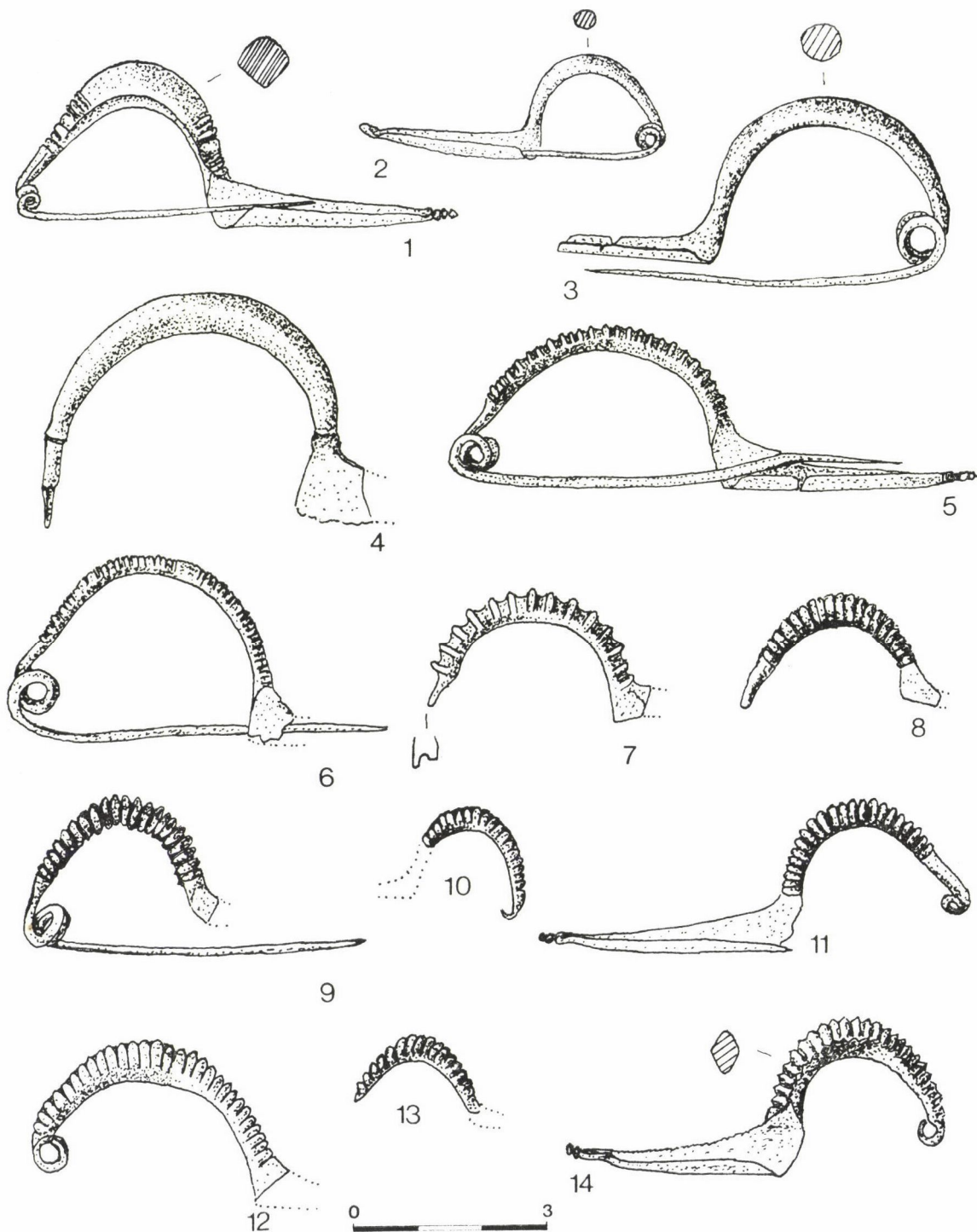
¹²⁴ Miske K., i. m. 38. t. 55. = SM 54.512.596.; Uo. 38. t. 50. = 54.512.653.

¹²⁵ Patek E., i. m. 28. t. 9. = MNM 28.1949.86.

¹²⁶ Miske K., i. m. 42. t. 7.

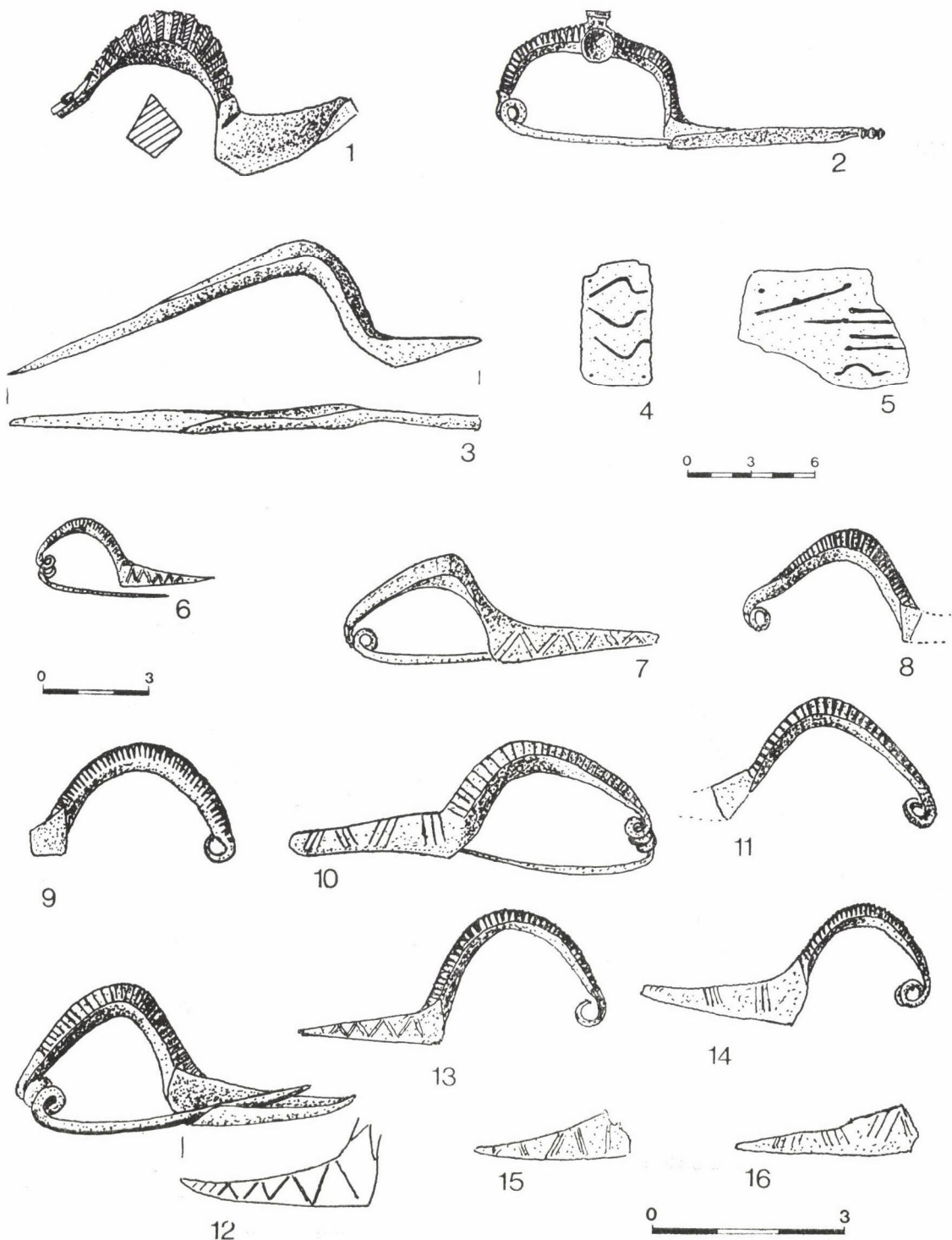
¹²⁷ SM 54.508.240. A büki fibula miniatűr változata. Párhuzamként említhetjük a Szászkezd (Sachiz) környékéről előkerült fibulát. Bader, T., Die Fibeln in Rumänien. PBF XIV, 6. (München 1983) 117–118. 37. t. 371.

¹²⁸ Patek E., 28. t. 12. = MNM 28.1949.92.

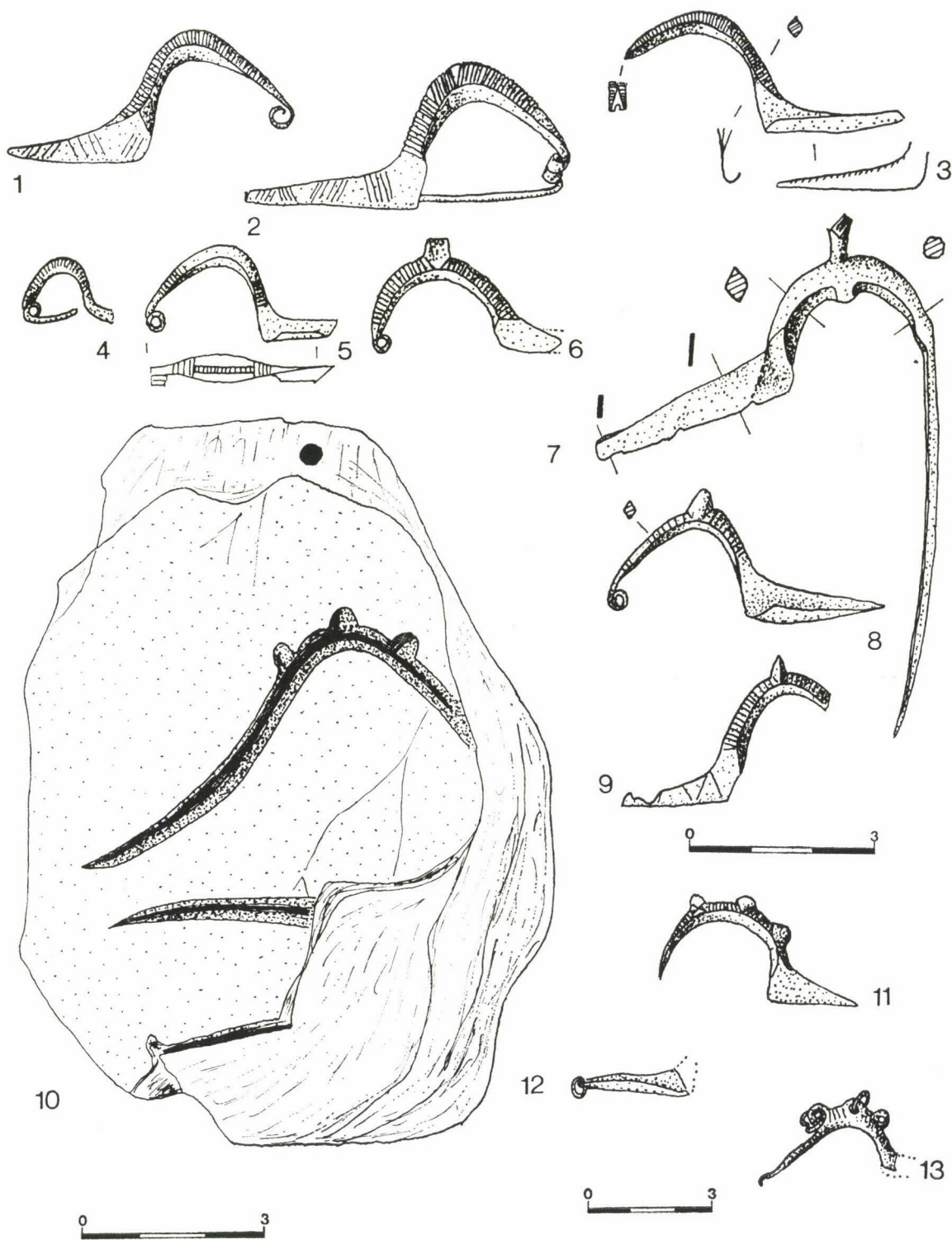
9. kép. Kisbóvibulák

Abb. 9. Kleinbogenfibeln. 1., 5–6. Sághegy. — 2–4, 14. Umgebung von Komárom. — 7., 12. Komitat Tolna. — 8. Piliny. — 9. Süttő. — 10. Somló. — 11., 13. Velem

10. kép. Kisívfibulák

Abb. 10. Kleinfibulák. 1., 3., 8–13., 15–16. Velem. — 2. Sághegy. — 4–5. Keszthely. — 6. Vaszar. — 7. Kis-
keszi. — 14. unbek. Fundort

11. kép. Kisívfibulák
Abb. 11. Kleinfibulak. 1–2., 5–6., 8–13., Velem. — 3,7. Sághegy. — 4. Pomáz

négyszögletessé nyújtották. Kész fibulák Velemből ismeretek (11. kép 6, 8–9).¹²⁹

A három bütykös „velemi fibula” előképe talán a glasinaci típusú, bordázott kengyelű fibula, amelynek kengyelén három gyöngyszerűen megvastagodó dudor van.¹³⁰

Minden valószínűség szerint először csak három bütyök díszítette a kengyelt, majd később a bütyköket és a láb végét átfúrták és kis drótkarika segítségével trapéz alakú lemezesüngőket akasztottak rá. Ezzel a fibula korábbi viselete is megváltozott: a kengyelt lefelé fordítva, a csüngőcskéket lógatva hordták. Formája talán funkciójával összefüggésben alakult át. Elképzelhető, hogy a lemezesüngős fibulákat ünnepi alkalmakra vagy a gyászszertartásokhoz készítették. Ezt a feltevést igazolni látszik az a tény, hogy Sopronban¹³¹ a bütykös forma (j) házból, a csörtető lemezes forma (k) sírból került elő, és a Donja dolinai temetőben is csüngős „velemi” fibulák voltak.¹³²

j)

Szürke homokkőből faragott öntőminta került elő Velemből (11. kép 10)¹³³ egy egész és két töredékes három-bütykös fibula negatívjával.

Három bütykös kisívfibula félkész darabjai Velemből (12. kép 1, 4)¹³⁴ és Keszthely-Apátombról (12. kép 2–3)¹³⁵ ismertek. Bütykös kisívfibula volt Nagyberki-Szalacsán (12. kép 9),¹³⁶ Sopron-Krautacker 1. és a 192. házban (12. kép 10)¹³⁷ és Velemben (11. kép 11., 12. kép 5–8, 17).¹³⁸ Csepreg-Kavicsbányából kiásott későavar öntött övgarniturasírlétekekkel együtt került múzeumba egy hiányos kisívfibula (12. kép 18).¹³⁹

k)

Áttört bütykös, ill. csüngős, kisívfibula Velemből (11. kép 12–13., 12. kép 11–14, 16; 13. kép 3–4, 6–7, 9–14),¹⁴⁰ Sághegyről (13. kép 1, 5),¹⁴¹ Somogy megyéből

¹²⁹ Miske K., i. m. 42. t. 8. = SM 73.158.80.; Uo. 38. t. 57. = SM 54.508.224.; Foltiny, S., Velemszentvid, ein urzeitliches Kulturzentrum in Mitteleuropa. Veröffentlichungen der Österreichischen Arbeitsgemeinschaft für Ur- und Frühgeschichte. 3 (Wien 1958) 6., 2. t. 31. = NHM 32.361.

¹³⁰ Teržan, B., i. m. 6. kép; Truhelka, Č., i. m. 27. t. 7.

¹³¹ Jerem E., i. m. 1. t. 1.: 1. ház; 1. t. 16.: 4. sír.

¹³² Truhelka, Č., i. m. 43. t. 13.; 71. t. 3.

¹³³ Miske K., i. m. 22. t. 7. = SM 54.517.263.

¹³⁴ Miske K., MAG 35 (1905) 276. 8. kép. = NHM 80.734.; NHM 80.735.

¹³⁵ Sági J., i. m. 7. kép 4–5. = KBM 58.738.36.

¹³⁶ Darnay K., i. m. 132., 3. kép.

¹³⁷ Jerem E., i. m. 1. t. 1.; Ua. és társai, i. m. 9. kép 2.

¹³⁸ Miske K., i. m. 42. t. 9.; Uo. 42. t. 10. = SM 54.512.599.; Uo. 38. t. 62. = SM 54.508.230.; Uo. 42. t. 12. = SM 54.508.231.; Uo. 38. t. 61. = SM 54.508.615.; Ua. i. m. (1905) 276. 9. kép = NHM 80.736.

¹³⁹ SM 68.24.3., Régészeti Adattár 255/3. lelőhely. Ettől az avar temetőtől néhány száz méterre keletre — elmondás alapján — koravaskorra datálható sírok anyaga kallódott el. Lehet, hogy fibulánk e lelőhely megmaradt lelete.

¹⁴⁰ Miske K., i. m. 38. t. 64.; Uo. 42. t. 20.; MNM 40.1897. (valószínűleg Velem); Uo. 38. t. 58. = SM 54.508.236.; Foltiny, S., i. m. 6., 2. t. 25. = NHM 32.360a.; SM 54.508.233.; SM ásatás 1976-ban. B 30 szelvény közepe, —50 cm.; Miske K., i. m. (1905) 276. 10. kép = NHM 80.737.; Foltiny, S., i. m. 6. 2. t. 22. = NHM 32.360.; Miske K., i. m. 38. t. 59. = SM 54.508.226.; SM 54.508.324.; Uo. 38. t. 56. = SM 54.512.611.; Uo. 38. t. 51. = SM 54.512.657.; SM ásatás 1979-ben, j-15 szelvény, —80 cm, Hallstatt-kori omladékrétegből a kelta, kiszélesített teraszlépcsőn épített oppidum-fal belső oldalán levő út alatti planfrozási szintből.; Miske K., i. m. 39. t. 60. = SM 54.508.243.; Uo. 42. t. 11. = 54.508.225.; Uo. 39. t. 22. = Márton L., i. m. 18. t. 151.

¹⁴¹ Patek E., i. m. 28. t. 12. = MNM 28.1949.89.; MNM 28.1949.88.

(12. kép 15) és Zamárdi-Rétföldi dűlőből (13. kép 2),¹⁴² valószínűleg megbolygatott sírból ismert. Sopron-Krautacker 4. sírjában (13. kép 8)¹⁴³ is volt egy k-fibula. A zemenyei (Zemendorf) csontvázas sírból két csüngős kisívfibula került elő.¹⁴⁴

l)

A Dunántúlon egyedülálló darab — egyoldalú öntőmintában készült, hat áttört bütykös — került elő Tamásiból (13. kép 15).¹⁴⁵ Leletünk párhuzama Donja Dolinából ismert.¹⁴⁶

m)

Még két „velemi” fibula került elő: Lackendorf, és Zalavár-Kővecses lelőhelyekről.¹⁴⁷ Ezeket pusztán irodalmi hivatkozások alapján nem lehet típusba sorolni; minden valószínűség szerint a j vagy k-sorozatba tartozhatnak. A k-sorozatból elkülöníthető két fibula -k' (13. kép 11, 13) és egy töredék (12. kép 16.) Velemből. Méreteikben, arányaikban is eltérnek a többitől. A magasra húzott kengyel két vége majdnem párhuzamos egymással, kovácsolt láblemezének indítása háromszög alakú. Ez a forma is a már idézett thesszáliai fibulákkal emlékeztet.¹⁴⁸

A j–k-sorozat fibulái közül kronológiai szempontból a soproniakat vehetjük figyelembe, amelyek a közölt leletanyag alapján a Ha D₂ esetleg D₃-ra datálhatunk.¹⁴⁹ Nem ad különösebb időrendi fogódzót az a letört tűjú kisívfibula, amelyet számszerűs szerkezettel javítottak meg, mert egy — a kisívfibuláknál jóval korábbi — smarjetai típusú csónakfibulát¹⁵⁰ is számszerűs szereltek. Vagyis: nem mondható ki teljes biztonsággal, hogy a kisívfibulák használata megérte volna a Certosa-variánssok divatját.¹⁵¹ Azonban Certosa és csónakfibula Kapuvár-Kistölgyfán egy csontvázas sírból együtt került elő.¹⁵² Ez arra utal, hogy elvéve számolhatunk egy-egy sokáig használt „családi” ékszer felbukkanásával.

A dunántúli lelőhelyekről szép számmal ismert csónak- (14. kép) és kisívfibulák (15. kép) elterjedési térképéről megállapíthatjuk, hogy a csónakfibulák egyenletesebben fordulnak elő az egész területen, az ívfibulák csoportokat alkotnak. Ez utóbbiak a nagy ötvösműhelyek területén tömegesen fordulnak elő, máshol csak egy-egy példány került elő.

Félkész csónakfibula a Nagyberki-szalacscai földváról (2. kép 1) került elő és a közelebről ismeretlen lelőhelyű Tolna megyei sórványlelet (3. kép) láblemeze nem volt még kidolgozva. Minden valószínűség szerint a szalacscai műhely termelése mellett számolhatunk a nyugat-dunántúliakkal (Velem, Sághegy) is, de erre bizonyítékunk — öntőminta, félkész áru — eddig nincs.

A HC₂ időszak magyarországi temetkezéseiben általánosan elterjedtnek mondható az A–B–C–D-sorozat-

¹⁴² RRM-F 109.298.; Jerem E., i. m. 2. t. 1. = RRM-P 128. A dűlő út déli oldalánál, a vízmosás árkából került elő 1964-ben.

¹⁴³ Jerem E., i. m. 1. t. 16.

¹⁴⁴ Peschek, Ch., Die jungallstattische Kultur im Reichsgan, Niederdonau. Wien 1942. (Kiadatlan doktori disszertáció) 75., 26. t. 7. Az adatot L. D. Nebelsick figyelmességének köszönhetem.; Jerem i. m. 206.

¹⁴⁵ Wosinsky M., i. m. 119. t. 8. = BAM B 24.933.19.

¹⁴⁶ Truhelka, Č., i. m. 131. 76. t. 18.

¹⁴⁷ Márton L., A korai La Tène-kultúra Magyarországon. AH 11 (Budapest 1933) 17., 19. j.

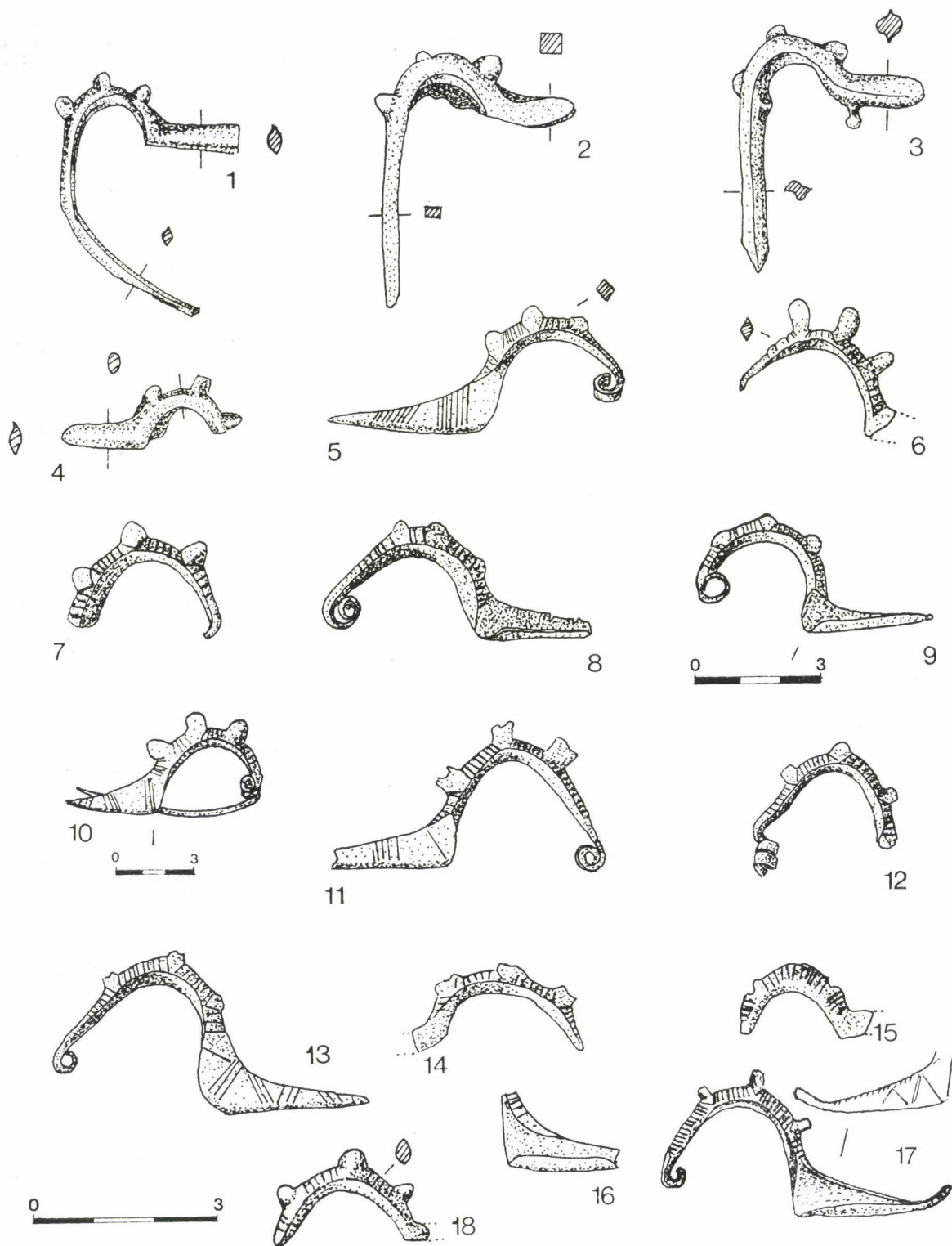
¹⁴⁸ Ld. a 93. j.

¹⁴⁹ Jerem E., i. m. és Ua. Symposium Steyr 1980 (Linz 1981) 108.

¹⁵⁰ Márton L., i. m. 18. t. 150.

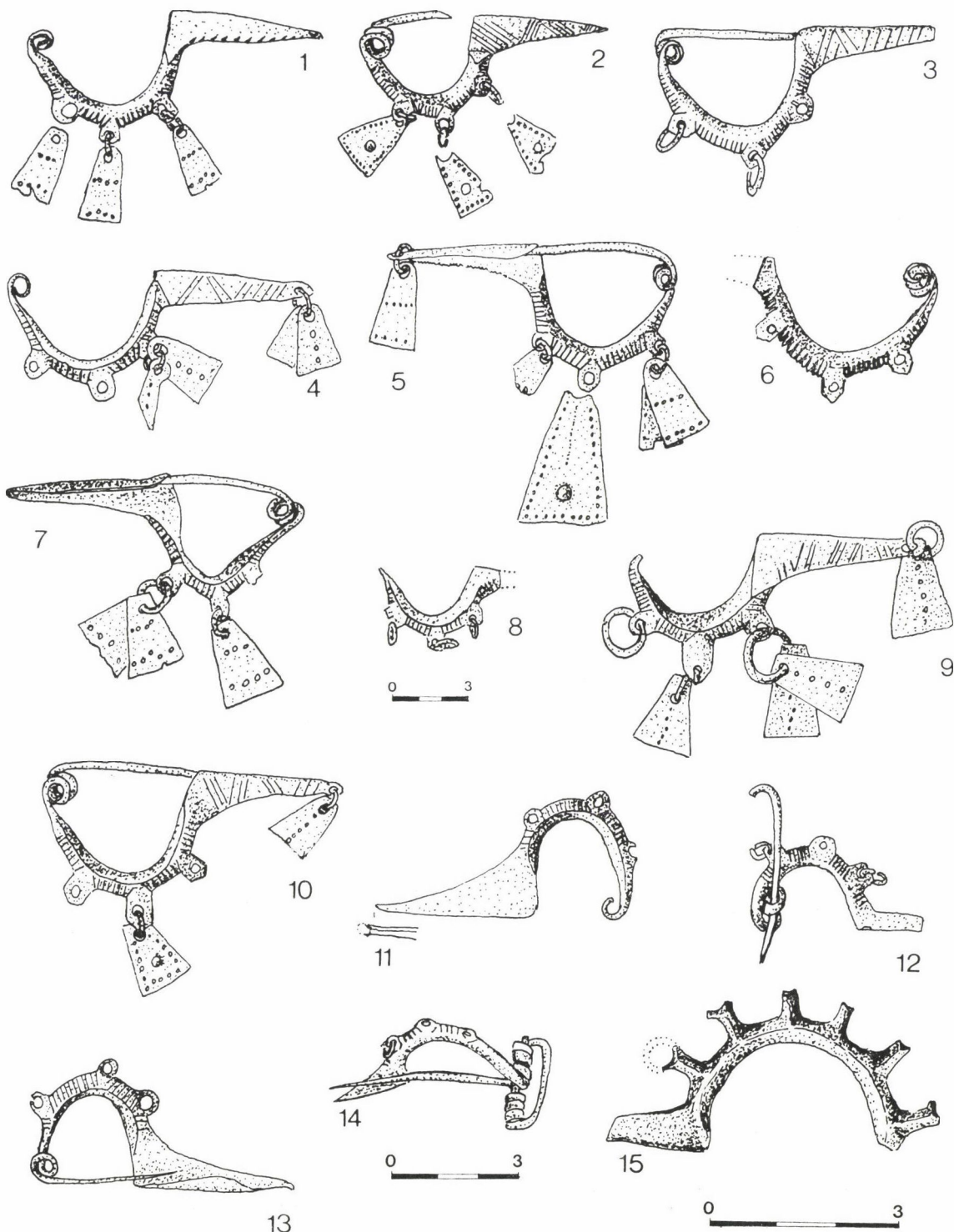
¹⁵¹ Talán túl késői a soproni 1. ház és 4. sír Ha D₂–3-ra való datálása, amely magában foglalja a Certosa-fibulák korát is. Ld. 149. j.

¹⁵² Jerem E., i. m. (1981) 111., 2. kép; Patek E., Savaria 16 (1982) 178.

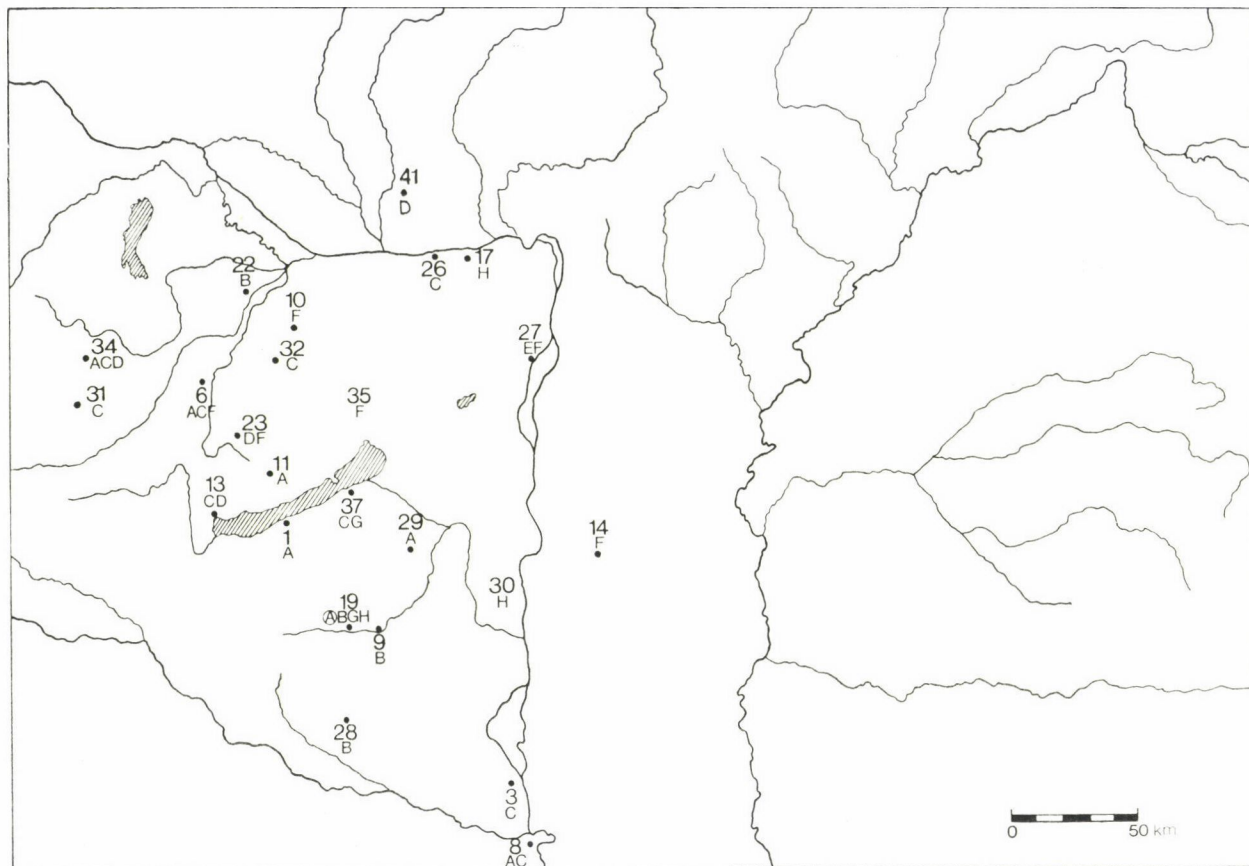

12. kép. Kisívfibulák

Abb. 12. Kleinbogenfibeln. 1., 4–8., 11–14., 16–17. Velem. — 2–3. Keszthely. — 9, 15. Komitat Somogy. — 10. Sopron. — 18. — 18. Csepreg

13. kép. Kisívfibulák
 Abb. 13. Kleinbogenfibeln. 1., 5. Sághegy. — 2. Zamárdi. — 3–4., 6–7., 9–14. Velem. — 15. Tamási

14. kép. A csónakfibulák elterjedési térképe
Abb. 14. Die Verbreitungskarte von Kahnfibeln

hoz tartozó fibulák használata. Ettől valamelyest eltér Szalacska, ahol *B*-n kívül *G*–*H*–*a*, Zamárdi, ahol *C* mellett *G*, Süttőn *C* mellett *e* és Keszthelyen *CD* mellett három más csónakfibula került a sírba.

Feltételezhetjük, hogy az *A*–*B*–*C*–*D*-, különösen a *C*-formákat a dunántúli műhelyek gyártják itáliai prototípusok nyomán. Ezeket talán Hallstattnak is készítik – sóért cserébe. A csónakfibulákat – üregek belsejük miatt – agyagöntőmintákban készíthették. A kengyel kialakításához öntőmagra is szükség volt, ennek maradványa gyakran megfigyelhető a kengyelvégekben.¹⁵³ A csónakfibulák kengyelét nemcsak öntéssel készíthették, hanem kalapáccsal nyújtották vékony lemezzé az öntvényt, amelyet azután formára hajtottak, reszelővel elsimítottak (7. kép 4).¹⁵⁴ Az egyszerűbben készíthető hosszúlábú v. kisívfibulák divatja hamar kiszorította a bonyolultabb technológiai ismereteket igénylő navicellaformák gyártását.

Az *a*–*b*–*c*–*d*-típusok – több irányból is megállapítható – déli előképek nyomán jórészt már itt készültek. A bordázott, ill. gravírozott kengyelű *e*–*f*–*g*-sorozat darabjai is helyiek. Kronológiai szempontból fontos a szalacscai halomsír kisívfibulája, amely csónakfibulával együtt került sírba (3. kép 3–4) és a *g*-sorozathoz tartozó vazsari fibula (10. kép 6), amely HC-telepről került elő. A thesszáliai, Villanova, Este párhuzamok alapján a 7. sz. második felében fellépő fibulák a 6. sz.-ban válnak általánosan, a Dunántúlon szinte kizárólagosan használt kapcsolótűkké. A nyugati Hallstatt-körben ekkor használt itáliai eredetű fibulák: a kígyó és a sárkányfibula, ill. a dobfibula területünkön – néhány töredéket leszámítva

– ismeretlen.¹⁵⁵ A kígyófibulák, amelyek egyidősek a „velemi” fibulákkal, Szlovéniában (Dolenjska) külön horizontot jelölnek, amely kb. a Ha D₂ időszakra tehető, annál valamivel korábban kezdődik.¹⁵⁶ A kígyófibula-horizonttal egyidős *i*-típus félkész darabja Sághegyről (11. kép 7), kész fibulák Velemből (11. kép 6, 8–9) kerültek elő. Ezekben csak a kengyel közepén van egy bütyök. A Donja dolina¹⁵⁷ fibulákon a láb vége és a bütyök átfúrt, ezekbe kis láncszemmel trapéz-alakú csüngőt akasztottak. Ez a kivitelezési forma a Dunántúlon – egyelőre – hiányzik. Természetesen a Száva parti lelőhely fibulája nem idegen a „velemi” műhelyek körétől, de ma még nem ismerjük teljes biztonsággal a készítési helyüket. A *j*–*k* – formák nagy száma pedig a helyi műhelyek felvirágzását tanúsítja.

A koravaskor végén, a Certosa időszakban (5. sz.) kedvelt fibulák gyártása is megindul a Dunántúlon. Ezek készítésének is egyik fő központja Velem-Szentvid volt.¹⁵⁸ A kovácsolással készített, állatfejben végződő lábú Certosa-fibulák félkész darabjaira már Miske K. is felfigyelt.¹⁵⁹ Ezeknek az ékszereknek a nagy száma újabb cikk összeállítását igényli.

¹⁵⁵ Mansfeld, G., Die Fibeln der Heuneburg 1950 – 1970. RGF 33 (Berlin 1973); Fekete M., i. m. (1982) 133., 5. kép 1. Sághegy, 5. kép 2. Keszthely-Fenekpuszta, ez utóbbi már késői, a Certosa fibulák felé kapcsolatot mutató – talán félkész, esetleg sérült fibula.

¹⁵⁶ Teržan, B., i. m. 44., 7. ábra; Dular, J., Halštatska keramika v Sloveniji. (Ljubljana 1982) 3. kép.

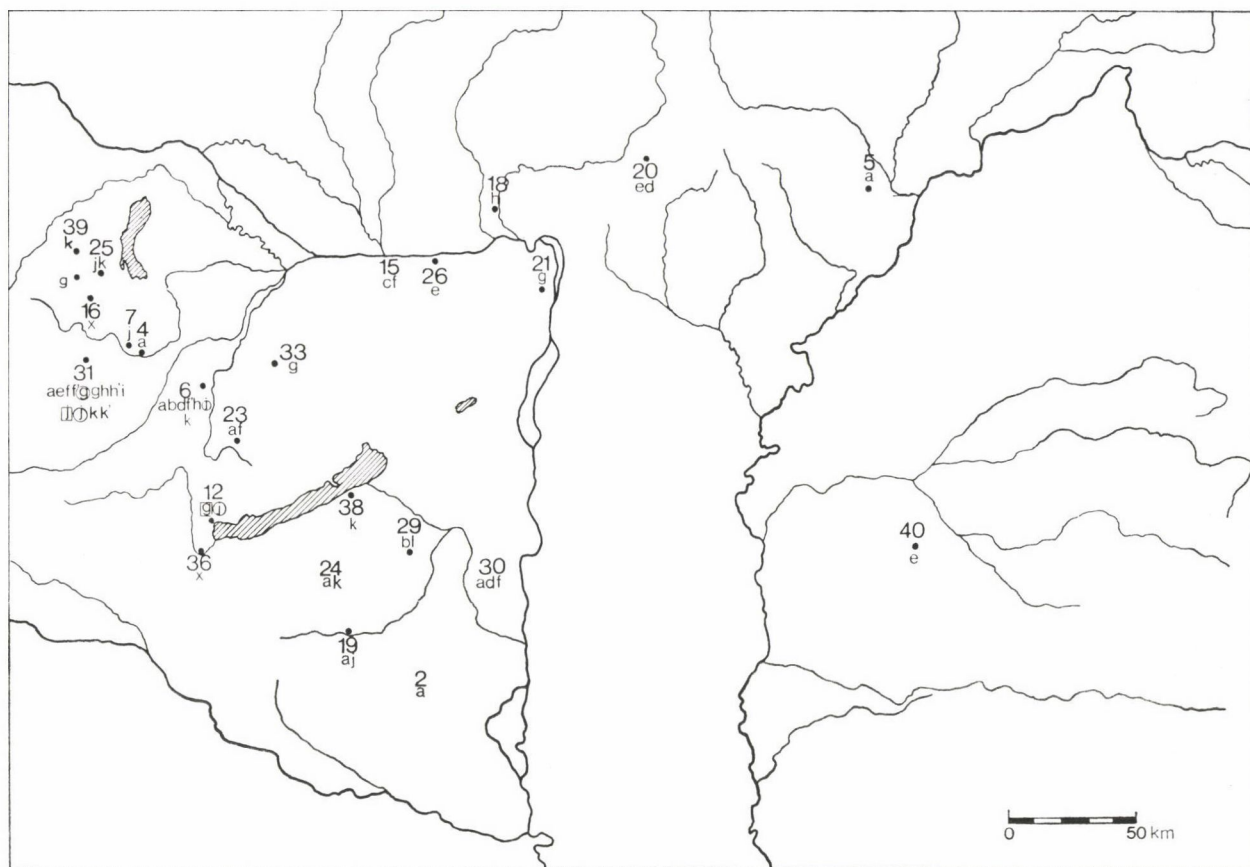
¹⁵⁷ Ld. a 132. j.

¹⁵⁸ Teržan, B., AV 27 (1976) 317–.; Jerem E., i. m. (1981) 111. 2. kép.

¹⁵⁹ Miske K., MAG 35 (1905) 276–277.

¹⁵³ Fekete M., i. m. (1973) 342–343.

¹⁵⁴ Űa. i. m. (1982) 136., 5. kép 5.

15. kép. A kisívfibulák elterjedési térképe
Abb. 15. Die Verbreitungskarte von Kleinbogenfibeln

Néhány koravaskori fibulatípus ismertetésével négy dunántúli műhely tevékenységének körvonalai bontakoznak ki: Nagyberki-Szalaicska, Keszthely-Apátdomb, Celldömölk-Sághegy, Velem-Szentvid. Gazdagságával Velem messze kiemelkedik a többi műhely közül. Sajnos, ahhoz, hogy a földvárak és a bennük dolgozó ötvösműhelyek politikai-gazdasági-történeti szerepét elemezni tudjuk, még nem rendelkezünk elég adattal.

A dunántúli Hallstatt-kori bronzleletek összetétele a későbronzkoriakhoz képest érdekes változást mutat. Nincsenek szerszámok, fegyverek, tört bronzok, nyersanyagrögök. A kincsek ékszerekből és bronzedényekből állnak: Magyarkeresztes (Vaskeresztes), Kiszavazd, Kurd és egy közöletlen ékszerlelet a MNM-ben.¹⁶⁰ A leletek zöme ép dísz tárgy és vagy bronz- vagy agyagedényben rejtették el.¹⁶¹ Ezek a körülmények is kereskedelmi jellegüket hangsúlyozzák. Természetesen nem lehet tagadni a vándorkézművesek tevékenységét, hiszen alig néhány évtizede még az eltört vászonkorsót a hálaló „drótos tótok” helyben javították. De az igényesebb munkák már állandó műhelyekben készültek és a késztermékekkel nem az ötvös vándorolt.

Arbedoban (Tessin) más jellegű bronzlelet került elő. A több mint 1000 db bronztárgy töredékes volt — bronzedények, edényfogók, gyöngyözött peremű tálak, fibulák stb. töredékei — ezeket újraöntésre gyűjtötték össze.¹⁶²

A dunántúli leletek tanúsága alapján a nyersanyag — friss öntvény, vagy újraolvasztásra előkészített, tört bronz alakjában — a telepeken állandóan dolgozó műhely rendelkezésére állt. A tört bronzot és vasat a falusi lakosság maga vihette a „város”-ba és élelemért, textilért, bőrökért cserélte használható szerszámokra. Ha az ötvös vagy megbízottja gyűjti össze a már nem használható fémeket, előkerülnének ilyen depotleletek.

Az őskori kereskedelemi kapcsolatok modelljét B. Stjernquist rajzolta meg. A termelő- és a piac területének három alapvető kapcsolatát adja meg:¹⁶³

1. A termék távolsági kereskedelemmel, más településeken keresztül — ahol nem adják el — jut távoli területre.
2. Útközben is értékesítik az árut.
3. Az áru az egyes szomszédos települések között fokozatosan halad. Ehhez nem szükséges túlzott szervezethez. G. Kossack a javak cseréjét a következő módon vázolja:¹⁶⁴
 1. Távolsági kereskedelem ismert céllal és ismert partnerek között. Városok vagy városias közösségek kapcsolata.
 2. Paraszti szövetségek expedíciója az ismert nyersanyag-lelőhelyekre, amelyek egyidejűleg piacként is szolgálnak.
 3. Egyes tárgyak — sosem készletek — ajándék, fokozatos csere v. rablás útján kerülnek messzi területekre.
 4. Szomszédos telepek cseréje.

¹⁶⁰ Fekete M., i. m. (1982) 136. A további irodalmat ld. ott.

¹⁶¹ Patek E., Savaria 16 (1982) 175. A kiszavazdi kincset fogadalmi leletként értelmezi.

¹⁶² Primas, M., Germ 50 (1972) 76—93.

¹⁶³ Stjernquist, B., Scripta minora 1965—66 (Lund 1967) 24—30.

¹⁶⁴ Kossack, G., i. m. 106.

A gazdag későhallstatti sírokban talált mediterrán árut politikai, vagy fejedelmeknek járó vendégbaráti ajándéknak — *κρημήνιον* — tarthatjuk.¹⁶⁵

A föniciaiak, majd a görögök uralta hispániai önkereskedelem mellett a Caput Adriae és a Golf du Lion között a Földközi tenger északi partján a kereskedők nyomán megjelentek a görög telepesek.¹⁶⁶ A mediterrán világ előtt nem lehetett ismeretlen a bronzkori Duna-vidék fémgazdagsága. A déli, kifogyóban levő ércbányák orientálta érdeklődés miatt a Propontisban is megjelentek a 8/7. sz.-ban a görögök. A kutatók elsősorban a kaukázusi és észak-anatóliai réz-, ón-, vas- és nemesfém-bányák vonzására gondolnak.¹⁶⁷ A thrák-makedón aranybányák környékén is megkezdődik a görög kolonizáció. A görögök a Pontus vidéken — Polybios szerint (IV. 38) — nyáját, rabszolgát, mézet, viaszt, szárított halat és gabonát vettek (ill. ha bővében voltak a gabonának, eladtak). A Propontis mögöttes területein lakó szkíták földjén gazdag importtal találkoznak. Az erdélyi agathyrsoak és a moldvai, havasalföldi szkíták ellenséges viszonya a görög kereskedelem útját megakadályozta az Al-Duna vidékén.¹⁶⁸ A Magyarország területén előkerült néhány görög bronztárgyat a korinthosziak adriai kereskedelmével hozták kapcsolatba.¹⁶⁹ A görögök nemesfémek iránti érdeklődése az Argonauta mondában is tükröződik. Az Adria északi partja és Makedónia között vezető szárazföldi utat „Argonauták útja”-nak nevezik.¹⁷⁰ amelyen a Hallstatt kultúra dél-kelet-alpi területére az ókori keleti magas kultúrák hatásai — thrák-kimmer közvetítéssel — eljutottak. (Elsősorban fegyverek és lőszerszármazékok.) Kisebb távolságú keleti kapcsolatok a Dunántúlon a szkíta korban is kimutathatók,¹⁷¹ s a késői — 4/3. sz. — olbiai típusú gömböcskés karikák-karperecek tömegesen tűnnek fel Velem-Szentviden.¹⁷²

Az itáliai koravaskori kultúrák tengerparti ismeretszerzési — eladási lehetőségeit a görög kolonizáció szinte lehetetlenné tette. A szárazföld belsejében — a korábbi időkben már jól ismert¹⁷³ — utakon, hágókon keresztül több útvonalat is használtak,¹⁷⁴ amelyek közül talán a legforgalmasabb a közvetítő kereskedelemre berendezkedett Golasecca-területeken vezetett keresztül.¹⁷⁵

A barbár Európa legismertebb és legjellemzőbb piaca e korban Hallstattot, Halleint és Hallét tartja számon a kutatás.¹⁷⁶ A 7–5/4. sz.-ban a Dunántúlon több itáliai területtel mutatható ki kapcsolat: valódi itáliai eredetű tárgyak megjelenésével, azok utánzásával, saját ízlésük és tudásuk szerinti átformálásával, rítusok, szokások átvételével számolhatunk. Az etruszk füstölőlánc öntőmintái (1. kép 1–4.) talán nyersanyagért, esetleg (fogadalmi?) ajándékként kerülhettek Regölyre. Valódi bucheró phiálé-ill. impasto változata Velemből és Sághegyről került elő.¹⁷⁷

¹⁶⁵ Fischer, F., Germ 51 (1973) 436–459.

¹⁶⁶ Kimmig, W., JRGZ 30 (1983) 19–.

¹⁶⁷ Hegyi D., Az iónok Kisázsiaiban. Apollo Könyvtár 12. (Budapest 1981) 80–.

¹⁶⁸ Uo.; Harmatta J., AT 29 (1982) 1–7.

¹⁶⁹ Szilágyi J. Gy., BMBH 46–47 (1976) 9–.

¹⁷⁰ Eibner, A., Forschungsberichte zur Ur- und Frühgeschichte 11 (1980) 19–20.; Hegyi D., i. m.; Lásd a b és k³ — sorozathoz tartozó fibulákat.

¹⁷¹ Párducz M., Acta ArchHung 13 (1965) 275–.; Galántha M., CommArchHung (1981) 54.

¹⁷² Kolikouna, S., AW 29 (1978) 72., 48. kép; Miske K., i. m. 40. t. 54–63., 46. t. 5, 7–8, 12–18.

¹⁷³ Mozsolics A., Rivista di scienze preistoriche 17 (1972) 386–.

¹⁷⁴ Guidi, A., i. m. 56–.

¹⁷⁵ Pauli, L., Die Golasecca Kultur und Mitteleuropa. Hamburger Beiträge zur Archäologie I, 1 (Hamburg 1974).

¹⁷⁶ Kossack, G., i. m. 105.

¹⁷⁷ Miske K., i. m. 57. t. 23. phiálé; utánzat: 57. t. 12. (fekete); narancsszínű utánzat a Sághegyről: Patek E., i. m. 15. t. 17.

A velemi „madárbarkás” amulettek¹⁷⁸ a helyi bronzkori hagyományokon túl határozott kapcsolatot mutatnak az itáliai formákkal.¹⁷⁹ Az ókori Kelet griffes üstjeit utánzó etruszk kerámiák helyi formái a vaskeresztesi halomsírból kerültek elő.¹⁸⁰ Ugyancsak mediterrán előképekre visszavezethető a folyós sámkamra építése, a halotti szertartás menete, az ivókészletek használata. Az I. tumulus situlájában tömjénezett bor volt, amely kereskedelmi úton került az Alpokajára.¹⁸¹

A venét területekhez köthető a vízszintesen bordázott nyakú „keltoid” tálak megjelenése (Jánosháza),¹⁸² a kultusz, a rang, a viselet tárgyainak egész sora (fibulák, lemezek, csüngők, tűk, jogarok, fogadalmi szobrocskák stb.).¹⁸³ Samniumi eredetű övek és fibulák kerültek elő Csákberény-Orondpusztán;¹⁸⁴ picenumi nyakperek Vas megyéből és szobrocskák Nyergesújfaluból;¹⁸⁵ umbriai szobrocskák Somlóról, Keszthely-Dobogóról¹⁸⁶ és Szombathely környékéről.¹⁸⁷

Az itt felsorolt leletekkel korántsem teljes az a sorozat, amellyel a Dunántúl koravaskori gazdagságát reprezentálhatjuk. További kutatások feladata a több százból összetevődött kulturális hatások elemzése, mindenekelőtt a meglevő leletanyag közzététele. Az újra kezdődő halomfeltárások és telepásatások hiányos ismereteinket ki fogják egészíteni. Az eddigi tudásunk alapján pedig csak ismételhetjük azt a tényt, amit Miske K., Tompa F. és Foltiny I. leírtak: az É–D-i irányú borostyán-út mentén települt Velem-Szentvid az ókori Európa egyik ipari és kereskedelmi centruma volt.¹⁸⁸

Lelőhelyek és leletek (14–15. kép)

Fundorten und Fundliste (Abb. 14–15)

Aláhúzott lelőhely: műhely

Fundort unterstrichen: Werkstatt

Aláhúzott típusjel: sír

Typenzeichen unterstrichen: Grab

Kétszer aláhúzott típusjel: kincslelet /?/

¹⁷⁸ Miske K., i. m. 38. t. 15, 19.; 54. t. 5.; öntőminta: 23. t. 9.; Foltiny, S., i. m. 2. t. 1.

¹⁷⁹ Kossack, G., i. m. 98. 15. j. Tagadja a gorszewicei csüngő itáliai eredetét; Ua. Studien zum Symbolgut der Urnenfelder- und Hallstattzeit. RGF 20 (1954) 42–. 12. t. 2.; Gorszewice: Luka, L. J., i. m. 37. kép.; Batina: Patek E., Materijali (Novi Sad) 19 (1981) 189–. 2. t. 2.; Veii: Close-Brooks, J. S., Not. d. Sc. 17 (1963) 199–. 111. kép.; Róma-Esquilineus: Müller-Karpe, H., Zur Stadtwerdung Roms. (Heidelberg 1962) 20. t. 10.; Sanzeno (Trento): Fogolari, G., In: Civiltà del Ferro (Bologna 1959) 272. 3. t. 7.; Olympia és Delphi: Kilian, K., AKorr 7 (1977) 121–. 1. kép 2–3.; Ismeretlen lelőhely: Hase, F. W., Die Tensen der Früheisenzeit in Italien. PBF XVI, 1. (München 1969) 4. + 41.; Vetulonia: 4. + 43.

¹⁸⁰ Pallottino, M., Az etruszkok. (Budapest 1980) 4. t. 1–2. bronzüst és alátéte az orientalizáló korszakból; griff-protomás kerámia: 41–42. t.; Fekete M., i. m. (1981) 39–40. j.

¹⁸¹ Uo.; Ua. i. m. (1982) 137.

¹⁸² Jánosháza: Károlyi M. ásatása, közöletlen. SM 68.29.328., 68.29.429. (Az anyag átengedését ezúton is megköszönöm.)

¹⁸³ Fekete M., i. m. (1981–1982). A további irodalmat ld. ott.

¹⁸⁴ Szabó M., Acta ArchHung 24 (1972) 388–389. 1. kép.

¹⁸⁵ Ua. Savaria 16 (1982) 223–238.

¹⁸⁶ Horváth L., VMMK 11 (1972) 75–. 1–3. kép.

¹⁸⁷ A századfordulón „Szombathely környéke” lelőhelyel a MNMbe-került 11 db bronzszobrocska. Jelenleg a SzMM-ban van. Szilágyi J. Gy., Antik művészet. Vezető. (Budapest 1979) 28., 21. kép.

¹⁸⁸ Miske K. itt idézett művein kívül a többi írása is. (Banner J.–Jakabffy I., A Közép-Dunamedence régészeti bibliográfiája. Budapest 1954. 221–222.); Tompa F., MRTÉ 2 (1923–26) 41–53.; Foltiny S., i. m.

1. Balatonboglár A...
2. Baranya megye a...
3. Batina (Kiskőszeg) C...
4. Bük a...
5. Bükkaranyos aa...
6. Celldömölk-Sághegy ACCFFaabddf'h (i) kk
7. Csepreg-Kavicsbánya j...
8. Dalj (Dálja) AC...
9. Dombóvár-Téglagyár B...
10. Gyömöre F...
11. Halimba A...
12. Keszthely-Ápátomb [g] [g] (j) (j)
13. Keszthely, Árpád u. CCCCCCCD + 3
14. Kiskörös F...
15. Komárom vidéke cccf
.....
16. Lackendorf (Lakfalva) x...
17. Lábatlan H...
18. Malé Kosihy (Kiskeszzi) h...
19. Nagyberki-Szalacska A BBGHu j...
20. Piliny de
21. Pomáz-Zdravlyák g...
22. Rábacsécsény B...
23. Somló DDFaf

BAM	Szekszárd, Béri Balogh Ádám Múzeum
EBM	Esztergom, Balassa Bálint Múzeum
HOM	Miskolc, Herman Ottó Múzeum
JPM	Pécs, Janus Pannonius Múzeum
KBM	Keszthely, Balatoni Múzeum
—D	Darnay Múzeumból
LFM	Sopron, Liszt Ferenc Múzeum
MNM	Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum
NHM	Wien, Naturhistorisches Museum
RRM	Kaposvár, Rippl-Rónai Múzeum
—F	a Fekete gyűjteményből
—P	a Piller gyűjteményből
SM	Szombathely, Savaria Múzeum
SzMM	Budapest, Szépművészeti Múzeum
VBM	Veszprém, Bakonvi Múzeum

auch mit anderen westtransdanubischen, schmuckerzeugenden Werkstätten zu rechnen (Velem-Szentvid, Celldömölk-Sághegy).

In den ungarischen Bestattungen aus der Periode Ha C₂ sind die Fibeln der Serien A—B—C—D allgemein verbreitet. In Szalacska sind außer B auch die Form G—H—a, in Zamárdi neben C auch G, in Süttő neben C auch e und in Keszthely neben CD auch drei andere Kahnfibeln in das Grab gelegt worden.

Es ist anzunehmen, daß die Formen A—B—C—D, insbesondere aber C, in den transdanubischen Werkstätten nach den italischen Prototypen erzeugt worden sind. Sie wurden im Tausch in andere Gebiete verhandelt, wie z. B. nach Hallstatt — vielleicht gegen Salz.

Die Herstellung von Kahnfibeln, die höhere technologische Kenntnisse erfordert, wurde bald durch die Produktion technisch einfacherer, langfüßiger oder Kleinbogenfibeln abgelöst.

Die Typen a—b—c—d, die südliche Merkmale aus verschiedenen Regionen aufweisen, sind zum Großteil lokal entstanden. Auch die Fibeln der Serie e—f—g mit geripptem bzw. graviertem Bügel sind örtlichen Ursprungs. Aus chronologischer Sicht ist die Kleinbogenfibel aus dem Grabhügel von Szalacska von Bedeutung, die mit einer Kahnfibel vergesellschaftet war (Abb. 3; 3—4); genannt wird auch die zur Serie g gehörende Fibel von Vaszar (Abb. 10; 6), die aus einer Ha C-Siedlung stammt. Auf Grund der Parallelen zu Thessalien, Villanova und Este werden die in der zweiten Hälfte des 7. Jhs. auftretenden Fibeltypen im 6. Jh. allgemein üblich; in Transdanubien finden in dieser Zeit fast ausschließlich jene Typen Verwendung. Die Schlangenfibeln, gleichhalt mit den »Velem«-Fibeln der Serie i—j—k, kennzeichnen in Slowenien (Dolenjsko) ein eigenes Horizont, das etwa mit der Periode Ha D₂ gleichgesetzt werden kann (etwas früher beginnend).¹⁵⁶

Dem Schlangenfibelhorizont gleichlaufend sind der Fibeltyp i aus Sághegy (Abb. 11; 7) und die in Velem gefundenen fertigen Fibeln in Abb. 11; 6, 8—9. Auf ihrem Bügel findet sich nur eine einzige Warze.

Die Fibeln von Donja Dolina¹⁵⁷ sind am Ende des Fußes und an der Warze durchbohrt; hier wurde mit einem kleinen Kettenglied ein trapezförmiger Anhänger angebracht. Diese Form fehlt vorläufig noch in Transdanubien. (Zwar sind die beiden Fibeln von einer Fundstelle am Ufer der Save dem Kreis der »Velem«-Werkstätten nicht fremd, jedoch läßt sich die Produktionsstätte der Schmuckfunde von Donja Dolina heute noch nicht mit absoluter Sicherheit lokalisieren.)

Die große Anzahl von Fibeln der Formen j—k läßt vermuten, daß sie in der Blütezeit der lokalen Werkstätten entstanden sind. Vorbild für diese Fibelformen ist vermutlich die »Glasinac-Fibel« mit geripptem Bügel, der drei perlenartige Verdickungen trägt.¹⁵⁰ Wahrscheinlich war der Bügel zunächst nur durch diese drei Warzen verziert, später wurden die Warzen und das Ende des Fußes durchbohrt und mit Blechanhängern versehen. Hierdurch hat sich auch die frühere Tragweise der Fibeln verändert: sie wurden nun mit den Anhängern nach unten getragen. Es wäre vorstellbar, daß die Fibeln mit Blechanhängern speziell zu festlichen Gelegenheiten oder für die Totenzeremonie hergestellt und getragen wurden. Diese Hypothese mag durch die Tatsache ihre Bestätigung zu finden, daß eine Warzenfibel (j) in Sopron-Krautacker in einem Haus, eine Anhängerfibel (k) jedoch in einem Grab gefunden wurde.¹⁵¹

Zwei Fibeln der k-Serie aus Velem (Abb. 11; 11, 13) sowie ein Fragment (Abb. 12; 16) weichen in ihren Maßen und Proportionen von den übrigen ab. Die beiden Enden des hochgezogenen Bügels verlaufen fast parallel zueinander, der Anfang des geschmiedeten Fußbleches ist dreieckig. Zusammen mit den vom Sághegy und aus Tamási stammenden b-Fibeln^{91–93} erinnert diese Variante an thessalische Formen.¹⁴⁸

Am Ende der frühen Eisenzeit setzt in Transdanubien auch die Produktion der während der Certosa-Periode beliebten Fibeln ein. Eines der Hauptzentren

ihrer Herstellung war Velem.¹⁵⁸ Auf die Halbfabrikate der geschmiedeten Certosa-Fibel mit Tierkopffuß machte schon K. Miske aufmerksam.¹⁵⁹

Die Kartierung der genannten Fibeltypen läßt auf die Produktion von vier transdanubischen Werkstätten schließen: Nagyberki-Szalacska, Keszthely-Apátdomb, Celldömölk-Sághegy, Velem-Szentvid. Mit seinem Fundreichtum überragt Velem jedoch bei weitem die anderen (Abb. 14–15).

*

Die hallstattzeitlichen transdanubischen Bronzedeptofunde zeigen im Vergleich mit den spätbronzezeitlichen in der Zusammensetzung eine interessante Veränderung: sie enthalten keine Werkzeuge, Waffen, Altmaterial aus Bronze oder Rohmaterialklumpen; die Horte bestehen aus Schmuck und Bronzegefäßen. Zu nennen sind Magyar-keresztes (Vaskeresztes, Kiszavazd, Kurd und ein unveröffentlichter Hortfund im Ungarischen Nationalmuseum.¹⁶⁰ Es handelt sich zum größten Teil um unversehrte Schmuckgegenstände, die in Bronze- oder Tongefäßen lagen.¹⁶¹ Diese Fundumstände lassen auf Handel oder auch auf wandernde Handwerker schließen. Allerdings werden anspruchsvollere Arbeiten in ständigen Werkstätten hergestellt worden sein und der jeweilige Toreut wird sich nicht selbst mit den Erzeugnissen auf Wanderschaft begeben haben. Der in Arbedo (Tessin) zum Vorschein gekommene Bronzedeptofund besitzt einen ganz anderen Charakter. Er umfaßt mehr als 1000 Bruchstücke von Bronzegegenständen, die zum Zwecke des Einschmelzens gesammelt wurden.¹⁶²

Nach Ausweis der transdanubischen Bronzefunde stand den in den Siedlungen ständig arbeitenden Werkstätten des Rohmaterial in Form von frischen Gußkuchen oder in Form von vorbereitetem Bronzebruch zur Verfügung. Bronzebruch oder Bruch Eisen dürfte die Landbevölkerung selbst in die Zentren gebracht haben, um es gegen Lebensmittel, Textilien, Leder oder gegen neuen Schmuck und Werkzeuge einzutauschen. Hätten der Goldschmied oder ein von ihm Beauftragter die nicht mehr brauchbaren Metalle eingesammelt, so müßte es Depotfunde geben wie z. B. in Arbedo.

Die prähistorischen Handelsbeziehungen, der Tauschverkehr und auch der Ausbreitungsweg der Waren werden verschiedenartig interpretiert.^{163–165}

Nach den Phöniziern und den Griechen, die den hispanischen Zinnhandel beherrschten, erschienen an der Nordküste des Mittelmeeres zwischen dem Caput Adriae und dem Golf du Lion nach den Händlern auch die Kolonisten.¹⁶⁶

Der mediterranen Welt ist der Metallreichtum des Donaumaumes während der Bronzezeit nicht unbekannt geblieben. Wegen Erschöpfung der südlichen Erzgruben, erschienen die Griechen zunächst als Prospektoren in 8./7. Jh. auch in der Propontis. Die Forschung denkt in erster Linie an die kaukasischen und nordanatolischen Kupfer-, Zinn-, Eisen- und Edelmetallgruben.¹⁶⁷ Auch in der Umgebung der thrakisch-makedonischen Goldgruben setzte die griechische Kolonisation ein. Bei den hinter der Propontis seßhaften Skythen ist reicher griechischer Import anzutreffen. Laut Polybios (IV. 38) kauften die Griechen vor allem Lebensmittel und Sklaven. Das Interesse der Griechen an Edelmetall wird auch durch die Argonautensage deutlich. Die Verkehrslinie von der nördlichen Adriaküste nach Makedonien wird Argonautenstraße genannt.¹⁷⁰ Auf diesem Wege dürften auch die Völker der südostalpinen Hallstatt-Kultur — durch thrakisch-kimmerische Vermittlung — mit den östlichen Zivilisationen des Altertums in Kontakt gekommen sein. Ost-West-Beziehungen sind auch während der späteren Jahrhunderte noch nachweisbar.^{171–172}

Wegen der griechischen Kolonisation in den Küstenlandschaften benutzten die italischen Kulturen die durch das Festland führenden Verbindungswege.^{173–175}

Für Transdanubien lassen sich während des 7–5./4. Jh. Verbindungen zu verschiedenen Regionen nachweisen. (Italische Importstücke, lokale Nachahmungen bzw. Umformungen, Übernahme von Riten und Gebräuchen). Echte bucchero phiale — bzw. impasto-Varianten wurden

in Velem und auf dem Sághegy gefunden.¹⁷⁷ Unter den Amuletten mit »Vogelbarke« aus Velem¹⁷⁸ fanden sich neben den lokalen bronzezeitlichen Grundformen auch italische Exemplare.¹⁷⁹ Lokale Formen von orientalischen Kesseln mit Greifenprotomen und nachgeahmte etruskische Keramik wurden in den Grabhügeln von Vaskeresztes gefunden.¹⁸⁰ Ebenfalls auf mediterrane Vorbilder gehen die Grabkammern mit Dromos, einzelne Elemente der Funeralien, Verwendung von Trinkservicen und Leichenschmaus zurück. Im Tumulus I. von Vaskeresztes konnten in einer Situla Reste von mit Weichrauch behandelten Weins festgestellt werden.¹⁸¹ Das Auftreten der »keltoiden« Schüsseln mit waagrecht geripptem Hals,¹⁸² eine ganze Anzahl von Kult- und Trachtgegenständen sowie solchen, die als Rangabzeichen zu werten sind,¹⁸³ können mit dem venetischen Gebiet verknüpft werden; ebenso die samnischen Gürtel,¹⁸⁴ der picenische Halsring,

die Statuetten aus Nyergesújfalu,¹⁸⁵ die umbrischen Statuetten aus Somló, Keszthely-Dobogó¹⁸⁶ und aus der Umgebung von Szombathely¹⁸⁷ und anders mehr.

Mit den hier aufgezählten Funden erschöpft sich bei weitem nicht der Reichtum des früheisenzeitlichen Transdanubiens. Es muß weiteren Forschungen vorbehalten bleiben, die sich aus vielen Einzelementen zusammensetzenden kulturellen Beeinflussungen zu analysieren und vor allem auch das vorhandene Fundmaterial zu publizieren.

Nach den bisherigen Erkenntnissen können K. Miske, F. Tompa und S. Foltiny nur dahingehend bestätigt werden, daß Velem-Szentvid eines der Zentren für Handel und Gewerbe in Europa während der letzten Jahrhunderte vor der Zeitenwende war.¹⁸⁸

M. Fekete

CSÁSZÁRKORI TELEP ÉSZAK-MAGYARORSZÁGON

A Borsod megyei Sajókeresztúron, a község északi szélén, a Sajó és a TSz-tanya között fekvő homokbánya területén 1969-ben hitelesítő leletmentő ásatást végeztünk. Ezt megelőzően 1956-ban volt itt kisebb leletmentés, amelynek során őskori és római kori edénytöredékeket gyűjtöttünk össze.¹

A korlátozott lehetőségek miatt nem volt mód nagyobb ásatásra, ezért kutató szelvényeinket a homokbánya különböző pontjain jelöltük ki, hogy minél átfogóbb képet kapjunk a lelőhely kiterjedéséről, koráról (1. kép). A leletmentés során újkőkori és római kori település maradványai kerültek elő. Az alábbiakban röviden ismertetjük a telepjelenségeket és a római kori leleteket.²

I. szelvény, 15–35 cm mélyen: barna, kézzel formált edény³ benyomkodott díszű, kihajló pereme (3. kép 1); barna, behúzott peremű táltöredékek (3. kép 2–3); barna oldalrészek ferde bevágásokkal (3. kép 5); szürke oldalrészek ujjbenyomásokkal (3. kép 4); sötétszürke, fényezett oldalrész rovátkolt bordával (3. kép 6); sárgásbarna, korongolt oldalrész festett, barna sávval (3. kép 7); kisebb kihajló peremek, oldalrészek, bütyöktöredék, sárgásbarna, korongolt oldalrész, szürke, korongolt, duzzadt perem; agyagtapasztás; megmunkált agancsdarab; állatesontok. 35–55 cm mélyen: szürkésbarna, behúzott peremű és egyenes oldalú táltöredékek (3. kép 8, 10); feketésszürke, kívül fényezett, kihajló peremű oldalrész (3. kép 11); feketésszürke, fényezett, behúzott peremű táltöredék, bekarcolt vonalak között piskóta alakú kis benyomásokkal (3. kép 9); barna, durva oldalrész körömbenyomásokkal (3. kép 13); sötétszürke, fényezett edénytöredék sűrűn bevagdalt bordázással (3. kép 14 és 9. kép 1); barna és szürke oldalrészek bevágott vonalakkal (3. kép 15, 17 és 9. kép 2) és ékalakú benyomásokkal (3. kép 18 és 9. kép 3); szürke, korongolt töredékek fogas díszítéssel (3. kép 12) és benyomott félkörívvel (3. kép 16); kihajló durva és korongolt peremek, agyagtapasztásdarabok, állatesontok. 55–75 cm mélyen: feketésszürke, fényezett csésze töredéke (3. kép 21); feketésszürke, fényezett oldalrész három ferde barázdával (3. kép 22); vastag hombártöredékek bekarcolt hullámvonalakötegekkel (3. kép 23); barna, durva anyagú edény talpa (3. kép 24); szürke, korongolt tál töredéke (3. kép 19); vörösré festett, korongolt, tagolt peremű táltöredék (3. kép 20); durva anyagú, kihajló és egyenes peremek, szalagfűl, talptöredék; agancs ár, h: 16 cm; agyagtapasztásdarabok; állatesontok. 75–95 cm mélyen: szürkésbarna, kihajló peremű táltöredék (3. kép 25) és hasonló bütyökkel (3. kép 26, 28); barna, fényezett, behúzott peremrész bütyökkel (3. kép 27); szürke oldalrész bevágásokkal (3. kép 29); kihajló peremek, korongolt kihajló perem és oldalrész vörös festéssel; agyagtapasztásdarabok; állatesontok. 95–165 cm mélyen:

újkőkori település maradványai. A 75–95 cm mélységtől lehetett megfigyelni — az őskori gödrökbe belevágva — két római kori gödröt (2. kép). **I. sz. gödör:** lefelé szűkül, mélysége 275 cm, átmérője 190×150 cm. Leletek: grafitos peremrész (4. kép 1); szürkésbarna, behúzott perem (4. kép 2); barnásszürke, kihajló peremű oldaltöredék, a vállon két vízszintesen bekarcolt vonal között ferde bevágásokkal (4. kép 3 és 9. kép 4); barna, kihajló, benyomkodott peremrész (4. kép 4); barna, szélesen kihajló perem (4. kép 9); feketésszürke, fényezett oldalrész függőleges ujjbesimítással (4. kép 5); barna, korongolt oldalrész bekarcolt hullámvonallal (4. kép 6); szürke, vastag talprész (4. kép 7); sötétszürke, korongolt tál töredéke, fényezett sávok között besimított cikcakk vonallal (4. kép 8 és 9. kép 5); 2 db terra sigillata töredék — Lezoux, Cinnamus? 150–180 és Rheinzabern 140–240?⁴ (10. kép 13–14); barna, széles hombárperem, kihajló peremek, aljtöredékek, kerek és négyszögletes metszetű földarabok, sötétszürke, fényezett, behúzott tálperem, szürke és vörös, korongolt oldaltöredékek; szögletes agyagkúp töredéke; cipőalakú, egyik oldalán laposra dörzsölt őrlőkötőredék; állatesontok. **2. sz. gödör:** tölesér alakú, mélysége 275 cm, átmérője 170×165 cm. Leletek: barna, beszúrkált díszű oldalrész (4. kép 12); szürke, enyhén behúzott peremű edénytöredék bütyökkel (4. kép 15); szürkésbarna, egyenes peremű oldalrész bekarcolt rácsmintával (4. kép 19 és 9. kép 6); szürke töredék bekarcolt hullámvonalaköteggel (4. kép 21); szürke oldalrész, bekarcolt vonal alatt ferde árkolással (4. kép 16); szürkésbarna tálka maradványa függőleges bütyökfogóval (4. kép 17); szürke oldalrész ferde barázdákkal (4. kép 23); feketésszürke, fényezett, behúzott peremű táltöredék (4. kép 13); sötétszürke, fényezett töredék ujjbenyomással (4. kép 14); feketésszürke, fényezett oldalrész, bekarcolt vonal alatt V alakba futó hármas barázdakötegekkel (4. kép 22 és 9. kép 8); feketésszürke, fényezett töredék, körbefutó borda alatt ferde árkolással (4. kép 24); szürke, korongolt, duzzadt peremű táltöredék (4. kép 20); szürke korongolt, oldalrész fogas díszítéssel (4. kép 18); szürkésbarna, korongolt, kihajló peremű tál maradványa pecsételt díszítéssel (4. kép 25 és 9. kép 7), szájmérete kb. 34 cm lehetett; barna, kihajló és behúzott peremek, aljrészek, sötétszürke, kihajló peremek, vörös, korongolt, duzzadt tálperem és oldalrész, sárgásbarna, korongolt kis töredék vörösesbarna festéssel, bütyöktöredék, ovális metszetű földarab; 3,1 cm átmérőjű vaskarika; agyagtapasztás. A leletek között volt még két kis fehér üvegtöredék, kihajló peremmel (4. kép 10–11). A 3–5. sz. gödör újkőkori anyagot tartalmazott. A 4. sz. gödör felső részében egy római kori barna, behúzott peremű edénytöredék került elő (5. kép 1), amely a római kori szintből juthatott oda.

II. szelvény, 15–35 cm mélyen: grafitos, bordázott fazék töredékei (5. kép 2 és 9. kép 11); szürke, behúzott peremű táltöredék (5. kép 4); barna oldalrész ferde bevágásokkal (5. kép 6. és 9. kép 12) és egymást metsző vonalakkal (5. kép 8); szürke oldalrész bekarcolt vonal alatt ferde bevágásokkal (5. kép 11 és 9. kép 9), bekarcolt háromszögekben beszúrkált díszítéssel (5. kép 12 és 9.

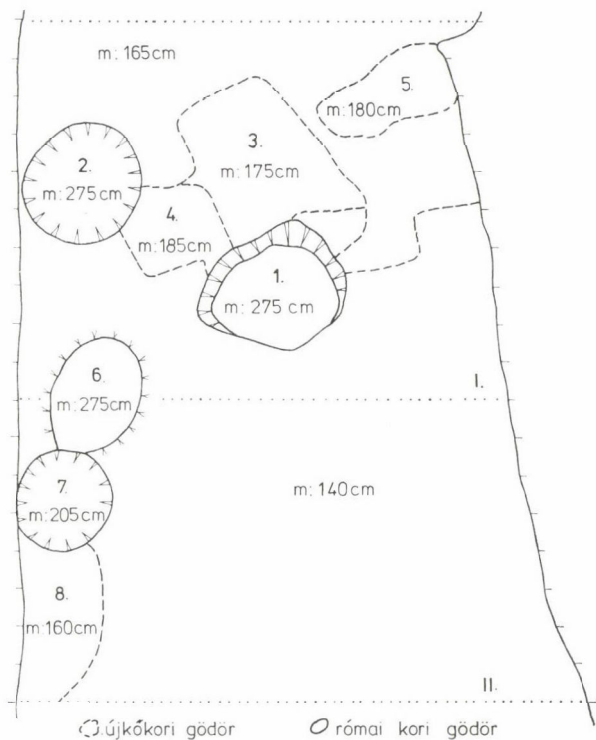
¹ Kazacsayné Gándt Pálma jelentése a miskolci Herman Ottó Múzeum régészeti adattárában. *K. Végk. K.* HOMÉ 13–14 (1975) 78., 91., XXI. t. 4–7, XXII. t. XXIII. t. 1–2.

² A leletek a miskolci Herman Ottó Múzeumban vannak, lt. sz.: 71.19.1–490.

³ A továbbiakban a kerámia készítésének módját csak a korongoltaknál jelezzük, a többi értelemszerűen kézzel formált.

⁴ A terra sigillaták meghatározásáért Gabler Dénesnek tartozom köszönettel.

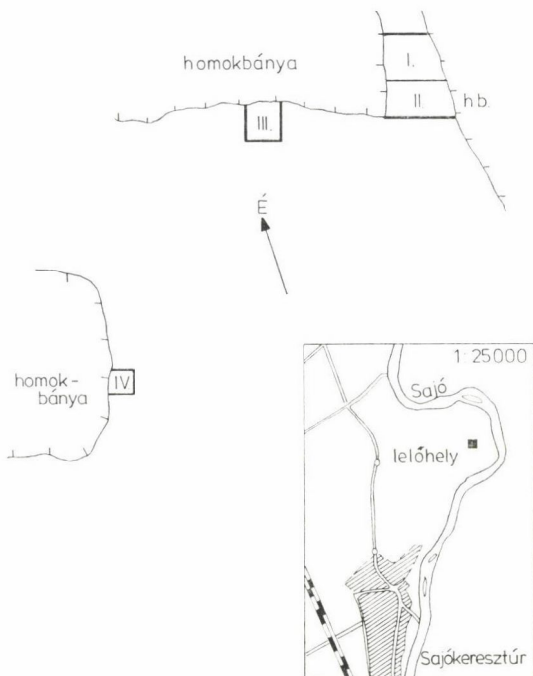
kép 10), körömbenyomásokkal (5. kép 13); sötétszürke, fényezett oldalrész kettős barázda alatt ferdén bekarcolt vonalakkal (5. kép 3); szürke, korongolt, duzzadt perem (5. kép 9); vörös mázas, korongolt, behúzott peremű töredék (5. kép 10); szürke, korongolt edény széles pereme (5. kép 7); kisebb grafitos, seprűzött töredékek, barna és szürke, kihajló peremek, szürke, korongolt edényrészek, sötétszürke, fényezett, behúzott perem, vörös, korongolt oldaltöredék és kihajló perem vörös festéssel; egy csónakálp alakú, szürke orsógomb (5. kép 5). 35–55 cm mélyen: barna, behúzott peremű táloldalrész (5. kép 15); barna kissé behúzott peremű oldalrész benyomkodott szalagdísszal (5. kép 16); feketésszürke, fényezett edény töredékei, kettős borda alatt ferde árklással (5. kép 14 és 10. kép 1); feketésszürke, kihajló peremű töredék függőleges ujjbesimítással (5. kép 18); szürke, kihajló perem, szürke (5. kép 19) és sárgásbarna, korongolt oldalrészek és kihajló peremek; 40 cm mélységből egy aláhajtott lábú bronz fibula, kengyelén két ívelt bevágással, hossza 6,6 cm (5. kép 17). 55–75 cm mélyen: barnásszürke, behúzott peremű oldalrész bütyökkel (5. kép 20); szürke töredék bevagdalt szalagdísszal (5. kép 21); barna kis oldalrész bevagdalt és bekarcolt vonalakkal (5. kép 27); szürke, körömbenyomásos töredék (5. kép 28); sötétszürke, vékony oldalrész, bekarcolt kettős vonal alatt beszürkált díszítéssel (5. kép 25); sötétszürke, fényezett töredék bekarcolt vonal alatt pecsételt díszítéssel (5. kép 26 és 10. kép 2); szürke, korongolt tál maradványa (5. kép 24), szájátmérője kb. 27 cm lehetett; szürke, korongolt, vízszintes peremek (5. kép 22–23); sárgásbarna, korongolt oldalrész vörös festéssel és fogas díszítéssel (5. kép 29); grafitos, seprűzött kis töredékek, szürke, kihajló peremek, barna, egyenes oldalrészek, sötétszürke, fényezett töredékek, korongolt, kihajló perem. 75–95 cm mélyen: barna, behúzott peremű tál része (6. kép 1); szürke, kihajló peremű töredék körömbenyomásokkal (6. kép 2); barna, egyenes oldalrész (fedő?) körömbenyomásokkal (6. kép 3); barna töredék körömbenyomásokkal (6. kép 4); szür-

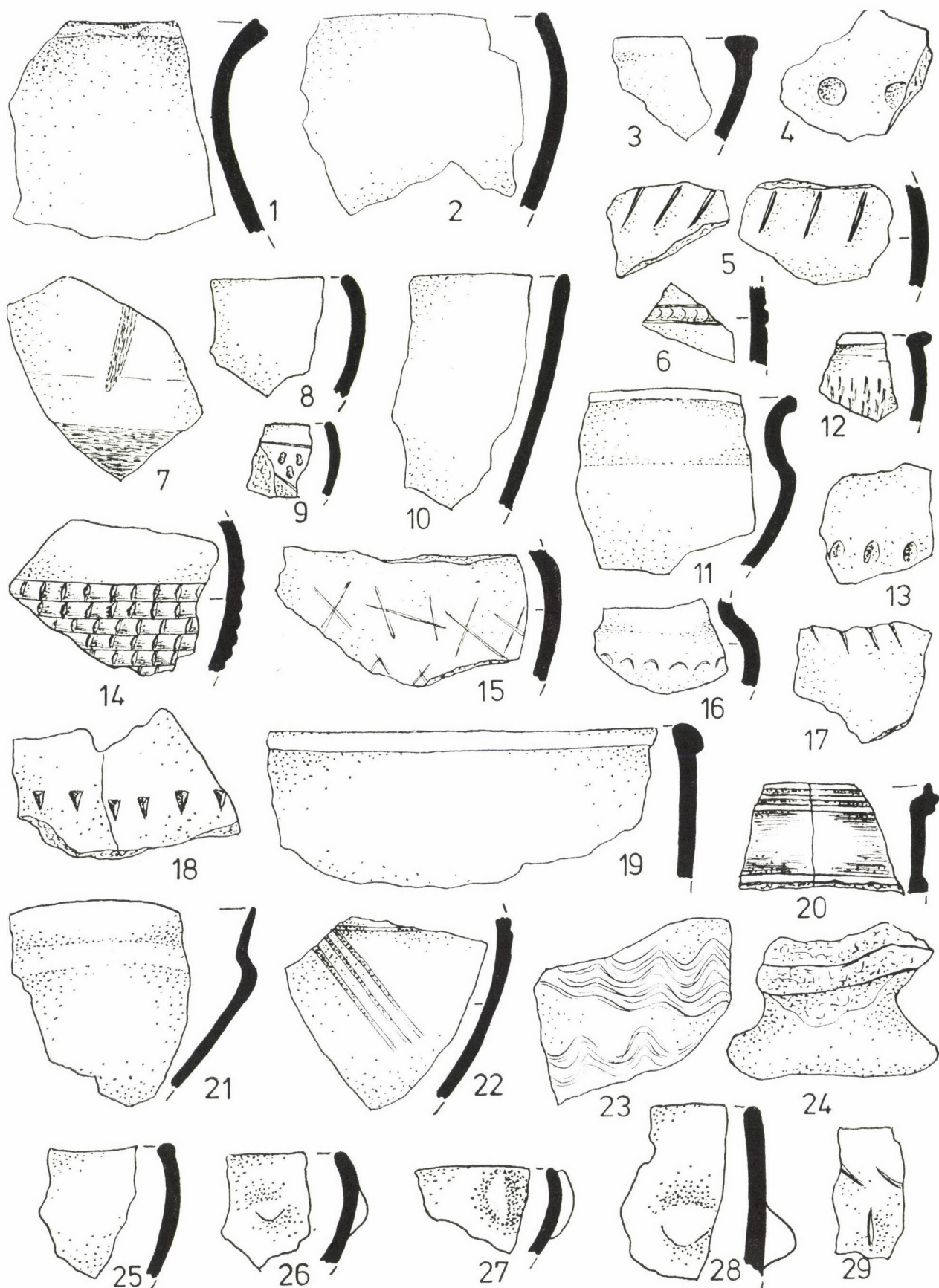
2. kép. Telepjelenségek az I–II. szelvényben. 1 : 50
Рис. 2. Объекты в квадратах I и II. М: 1 : 50
Abb. 2. Siedlungerscheinungen im Block I–II. 1 : 50

ke, korongolt, kihajló peremű, kiugró vállú oldalrész (6. kép 6); szürkésbarna, kihajló peremek, barna, fényezett, behúzott tálperemrész, szürke, korongolt oldaltöredék; hosszú, levél alakú vas lándzsahegy (6. kép 5). A leletek között voltak újkőkori kerámiamaradványok is, majd 140 cm mélységig csak újkőkoriak kerültek elő.

Az I. és II. szelvény határán került elő a 6. sz. római kori gödör (2. kép), amely lefelé kissé szélesedett, mélysége 275 cm, átmérője 153 × 125 cm. Kb. 1 m mélységtől lehetett megfigyelni. Leletek: szürke, nagy edény felső része, vállán két helyen átfúrt (6. kép 7), szájátmérője 18,5 cm; barna, behúzott peremű töredék (6. kép 8); szürke hombárperem (6. kép 9), a szájátmérő kb. 37 cm volt; barna, kissé kihajló és behúzott peremű töredékek benyomkodott szalagdísszal (6. kép 10–11 és 10. kép 4–5); barna, kissé behajló peremrész bütyökkel (6. kép 12); barna, bütykös kis oldalrész (6. kép 13); szürke töredék vízszintes, ovális, bevagdalt bütyökkel (6. kép 15); barna oldalrészek bekarcolt vonal alatt ferde bevágásokkal (6. kép 14) és körömbenyomásokkal (6. kép 16); szürke, erősen kihajló, bevagdalt perem (6. kép 17); sötétszürke, kívül barnás tál töredéke, belső oldalán körben barázdákkal (6. kép 19); sötétszürke, korongolt, duzzadt peremű tál töredéke (6. kép 21); feketésszürke, fényezett oldalrész besimított vonalköteggel (6. kép 18); szürke, korongolt, horpasztott oldalú edény maradványa (6. kép 20 és 10. kép 3); barna és feketésszürke, fényezett kihajló peremek, szürke, korongolt, kissé behúzott peremrész, szürke és vörös színű, korongolt oldaltöredékek. A 6. sz. gödörhöz csatlakozik a 7. sz. római kori gödör, amelyet részben belevágtak a 8. sz. őskori gödörbe. Nyilvánvalóan ez az oka, hogy anyagában volt néhány újkőkori cserép is. A gödör töltésrészénél, mélysége 205 cm, átmérője 130 × 125 cm. Leletek: sötétszürke, behúzott peremű tál töredék (6. kép 22); barna, enyhén behúzott peremű töredék benyomkodott szalagdísszal (6. kép 23); szürke oldalrész, bekarcolt egyenes vonal alatt bekarcolt ívvel (6. kép 24); sötétszürke töredék bekarcolt vonalakkal (6. kép 25); feketésszürke, fényezett kis oldalrész,

1. kép. Sajókeresztúr—Sajó melletti homokbánya, az 1969-es leletmentés helyszínrajza. 1 : 400
Рис. 1. Шайокерестур, песчаный карьер, план охранных раскопок 1969-ого года. М: 1 : 400
Abb. 1. Sajókeresztúr — Sandgrube an der Sajó, Situationsplan der Bergungsgrabung vom Jahre 1969. 1 : 400

3. kép. Római kori leletek az I. szelvényből. 1–9, 11–29 = 1 : 2, 10 = 1 : 3
 Рис. 3. Вещи римского времени из квадрата I. М: 1–9, 11–29 = 1 : 2, 10 = 1 : 3
 Abb. 3. Römerzeitliche Funde aus dem Block I. 1–9, 11–29 = 1 : 2, 10 = 1 : 3

4. kép. Római kori leletek az 1–2. gödörből. 1–9, 12–25 = 1:2, 10–11 = 1:1
 Рис. 4. Находки римского времени из ям 1 и 2. М: 1–9, 12–25 = 1:2, 10–11 = 1:1
 Abb. 4. Römerzeitliche Funde aus der Grube 1–2. 1–9, 12–25 = 1:2, 10–11 = 1:1

5. kép. Római kori leletek a II. szelvényből. 1 : 2
 Рис. 5. Находки римского времени из квадрата II. М: 1 : 2
 Abb. 5. Römerzeitliche Funde aus dem Block II. 1 : 2

sárgásbarna, kívül barnászörésre festett, korongolt töredék erősen lekopott, több soros fogas díszítéssel.

III. szelvény (a felszíni kiemelkedés legmagasabb részén), 0–15 cm mélyen: szürkésbarna, behúzott peremű táltöredékek (6. kép 27); barna, körömbenyomásos oldalrész (6. kép 26); szürke oldaltöredék, bekarcolt vonal alatt körömbenyomásokkal (6. kép 31); szürke, kihajló, ferdén bevagdalt peremek (6. kép 28); szürke fenéktöredék, oldalán egymást keresztező, bekarcolt vonalakkal (6. kép 29); barna oldalrész, egymást keresztező, bekarcolt vonalakkal (6. kép 33); szürke, vastag hombártöredék, befésült hullámvonalaköteggel (6. kép 30 és 10. kép 6); sötétszürke fényezett, korongolt oldalrész, barázdák között benyomott pontsorokkal és fogas díszítéssel (6. kép 32); vöröses, korongolt töredékek vörösesbarna, festett sávval (6. kép 34); sárgásbarna, korongolt oldalrész vörös festéssel és fogas díszítéssel (6. kép 36); barna, kihajló kis peremek. 15–35 cm mélyen: szürke, behúzott peremű táltöredék (6. kép 36); szürke, vastag hombártöredékek befésült hullámvonalaköteggel (6. kép 37); szürke, kihajló és korongolt, duzzadt perem, sötétszürke, fényezett, kihajló perem. 35–55 cm mélyen: a szelvény egyik oldala mellett, 190×100 cm-es felületen, kb. 10 cm vastag agyagtapasztás került elő, bolygatottan. Leletek: szürke, behúzott peremű táltöredék (7. kép 1); szürke, benyomkodott díszű, kihajló perem (7. kép 2); barna oldalrész, bekarcolt vonal alatt mély, ferde bevágásokkal (7. kép 3); szürke, széles hombárperem (7. kép 5); szürke, korongolt oldalrész egymást keresztező, besimított vonalakkal (7. kép 4); világosbarna, korongolt tál része, kívül és belül fogas díszítéssel (7. kép 6 és 10. kép 7); szürke, korongolt, vízszintes perem (7. kép 7); szürke, vastag hombártöredék befésült hullámvonalaköteggel (7. kép 8 és 10. kép 8); szürke, kihajló peremek, hombároltalrész. 55–75 cm mélyen: szürke, behúzott peremű táltöredék (7. kép 9); grafitos, függőlegesen barázdált oldalrész (7. kép 10); szürke kis töredék befésült hullámvonalaköteggel (7. kép 12); barna oldalrészek egymást keresztező, bekarcolt vonalakkal (7. kép 13); feketésszürke, fényezett aljtöredék omphalos-szal és ebből kiinduló barázdakötegekkel (7. kép 11); szürke, korongolt edény talprésze (7. kép 17); vörösesbarna, behúzott, szürke, duzzadt és feketésszürke, fényezett, kihajló perem; szürke, korongolt oldalrészek; orsókarika grafitos edény oldalából (7. kép 14); bevagdalt díszű orsókarika (7. kép 18). 75–95 cm mélyen: barna oldaltöredék bekarcolt rácsmintával (7. kép 15); barna, vastag töredék benyomkodott szalagdíszsel (7. kép 16); barna oldalrész, bekarcolt vonalak által alkotott háromszögben ék alakú benyomásokkal (7. kép 19 és 10. kép 10); barna, kihajló perem, barna, fényezett oldalrész, szürke, korongolt edénytöredékek. Ebben a mélységben az újkőkori réteg is jelentkezett, amely 140 cm mélységig tartott. 95–115 cm mélyen, őskoriakkal együtt még római kori leletek is előkerültek: szürke oldalrész, bekarcolt vonal alatt félkörös benyomásokkal (7. kép 20); barna, kihajló peremű töredék, bekarcolt egyenes vonal alatt háromszögbe futó vonalakkal (7. kép 22 és 10. kép 9); barna, behúzott peremű táltöredékek (7. kép 24); barna, újbenyomásos oldalrészek (7. kép 25, 28); szürke töredék egymást keresztező, bekarcolt vonalakkal (7. kép 27); szürke oldalrész befésült hullámvonalaköteggel (7. kép 26); barna, korongolt töredék párhuzamosan besimított vonalakkal (7. kép 21); szürke, vastag fenékrész, belső oldalán három hosszúka, 0,5 cm magas bordával (7. kép 29 és 10. kép 11); vörös és szürke, korongolt peremek (7. kép 23); barna, kihajló és egyenes peremrészek, barna, vastag, seprűzött oldaltöredék, grafitos fenékrészek.

IV. szelvény: erősen bolygatott volt. 0–35 cm mélyen: szürke, behúzott peremű táltöredék (8. kép 1); vöröseszürke oldalrész ferde bevágásokkal (8. kép 2); szürke, körömbenyomásos töredékek (8. kép 3); barna oldaltöredék bekarcolt ferde vonallal és kerek benyomásokkal (8. kép 4); vöröses, korongolt, kihajló perem, barna, lapos hurka-fül. 35–55 cm mélyen: feketésszürke, fényezett, kihajló peremű töredék, körbefutó, bekarcolt két egyenes vonallal (8. kép 5); barna, kihajló perem, seprűzött kis oldalrész. 75–95 cm: barna, kihajló, be-

nyomkodott perem (8. kép 6); barna, kihajló peremű edénytöredék, ívelt ujjbesimításokkal (8. kép 7); barna kihajló, bevagdalt peremű edény része (8. kép 8); barna, széles, vízszintes hombárperem (8. kép 9); szürke, korongolt, nagy edény oldalrész körbefutó, lapos bordával.

Szörvény a homokbánya területéről: szürke edénytöredék, bekarcolt vonal alatt ferde bevágásokkal (8. kép 10); szürke, kihajló fazék maradványa körömbenyomásokkal (8. kép 16); szürke, ovális alakú, lapos tálka (8. kép 14); feketésszürke, fényezett, kihajló peremű töredék függőleges besimítással, alatta körbefutó bordával (8. kép 13); téglavörös, korongolt, erősen duzzadt peremű tál része (8. kép 11); szürke, korongolt, duzzadt perem (8. kép 15); szürke, korongolt töredék besimított hullámvonallal (8. kép 12); szürke, négyzetes metszetű fültöredék; terra sigillata darab — Rheinzabern 140–200 (10. kép 12).

A fent ismertetett leletek zömét a kerámiatöredékek alkotják, igen kevés a másfajta tárgy. Mindössze egy *fibula* került elő, amely aláhajtott lábú (5. kép 17). Ez a fibulatípus igen elterjedt Pannóniában, az egész barbarikumban, a magyar és a szlovákiai területen is. A II. sz. végétől a IV. sz.-ig keltezhetők,⁵ megjelenése hazai területen Párducz M. szerint 180–200 közé tehető.⁶

Az *orsógombok* (5. kép 5, 7. kép 18), a *vas lándzsa* (6. kép 5) szintén gyakori típusok, pontosan nem keltezhetők.

A leletek között van két kis *üvegtöredék* (4. kép 10–11), összetartozásuk bizonytalan. A Pannónián kívül eső területeken az üveg a ritkábban előforduló importtárgyak közé tartozik. Észak-Magyarországon még Szobon, Karancságon⁷ és Garadnán⁸ került elő.⁹ A szobi és a karancsági üvegpoharakat a IV. sz. végére, V. sz. elejére helyezik.¹⁰ A kelet-szlovákiai telepeken is csak szörvényosan találtak üvegtöredékeket.¹¹ A Szlovákia területéről ismert római kori üvegedényeket az I. sz. első felétől a IV. sz. végéig kelteznek.¹² Az üvegekészítés fénykorát a római tartományokban, így Pannóniában is a 320–375 közötti időszakra teszik.¹³ A sajókeresztúri töredékek korát — méretük miatt — nem lehet pontosan meghatározni.

A *kerámiaanyagban* több pannóniai eredetű taláunk. Ilyenek elsősorban a terra sigillata töredékek, amelyek közül az 1. sz. gödörben talált, 10. kép 13–14 sz. darabok 150–180, ill. 140–240 (?) közötti időszakban készülhettek, míg a 10. kép 12 sz. sigillata 140–200 közé tehető. Észak-Magyarországon több római kori telepén előkerült terra sigillata töredékek ugyancsak hasonló keltezésűek.¹⁴ Mint tudjuk, a terra sigillaták a markomannháború után, a II. sz. utolsó évtizedeiben, de főleg a III. sz. első harmadában jutottak el a barbarikumba.¹⁵

A sávosan, vörös festéssel díszített edényekhez tartozhattak a 3. kép 7 és 6. kép 34 sz. töredékek. A sávok kerámia készítésének központja Brigetióban volt, virágzása a II. sz. második felére és a III. sz. elejére tehető.¹⁶ A Szlovákiában előkerült ilyen kerámiát is nagyrészt Brigetióból származtatják a II–III. sz.-ból.¹⁷ A sajó-

⁵ Patek, E., Verbreitung und Herkunft der römischen Fibeltypen von Pannonien. DissPann Ser. II: 19 (Bp. 1942) 61–63.; *Lamiová-Schmiedlová, M.*, ŠtZ 5 (1961) 108. és SIA 17-2 (1969) 483.

⁶ Párducz, M., Acta ArchHung 7 (1956) 160–171.

⁷ Barkóczi L.—Salamon Á., ArchÉrt 95 (1968) 31.

⁸ Salamon, Á.—Török, Gy., FA 12 (1960) 160.

⁹ Gabler, D., Zu Fragen der Handelsbeziehungen zwischen den Römern und den „Barbaren“ im Gebiet östlich von Pannonien. In: Römer und Germanen in Mitteleuropa. (Berlin 1975) 95.

¹⁰ Barkóczi L.—Salamon Á., i. m.

¹¹ Lamiová-Schmiedlová, M., SIA 17-2 (1969) 486.

¹² Kraskovská, L., SIA 29-2 (1981) 386.

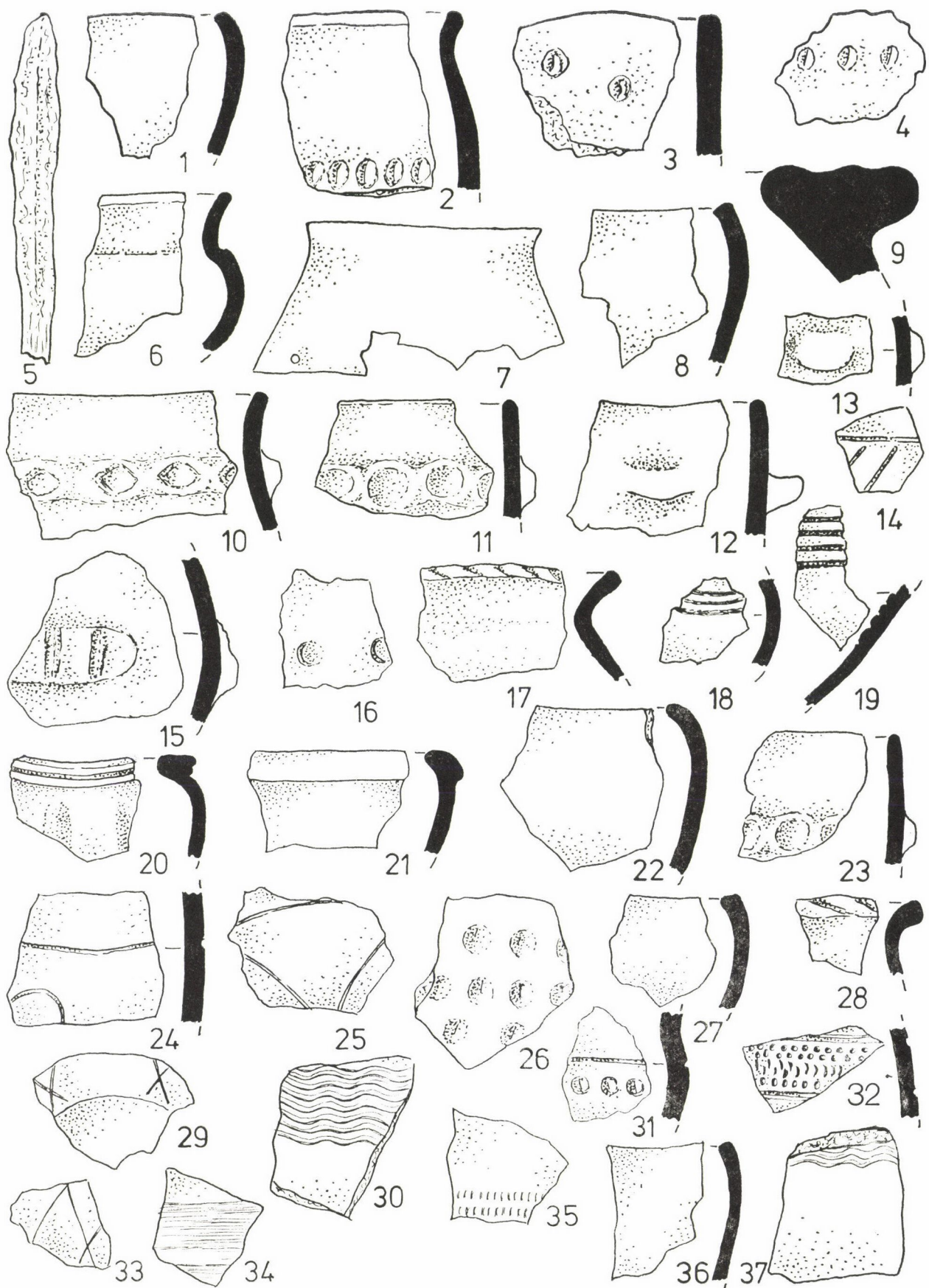
¹³ Barkóczi L.—Salamon Á., i. m. 37.

¹⁴ Gabler D., ArchÉrt 95 (1968) 214., 217., 224–226., 230–231.; K. Végh K., i. m. 84.

¹⁵ Gabler D., i. m. 236–237.

¹⁶ B. Bónis É., FA 21 (1970) 78.

¹⁷ Krekovič, E., SIA 29-2 (1981) 367., 21. kép, 374.

6. kép. Római kori leletek a II. szelvényből (1–6), a 6–7. gödörből (7–25) és a III. szelvényből (26–37).

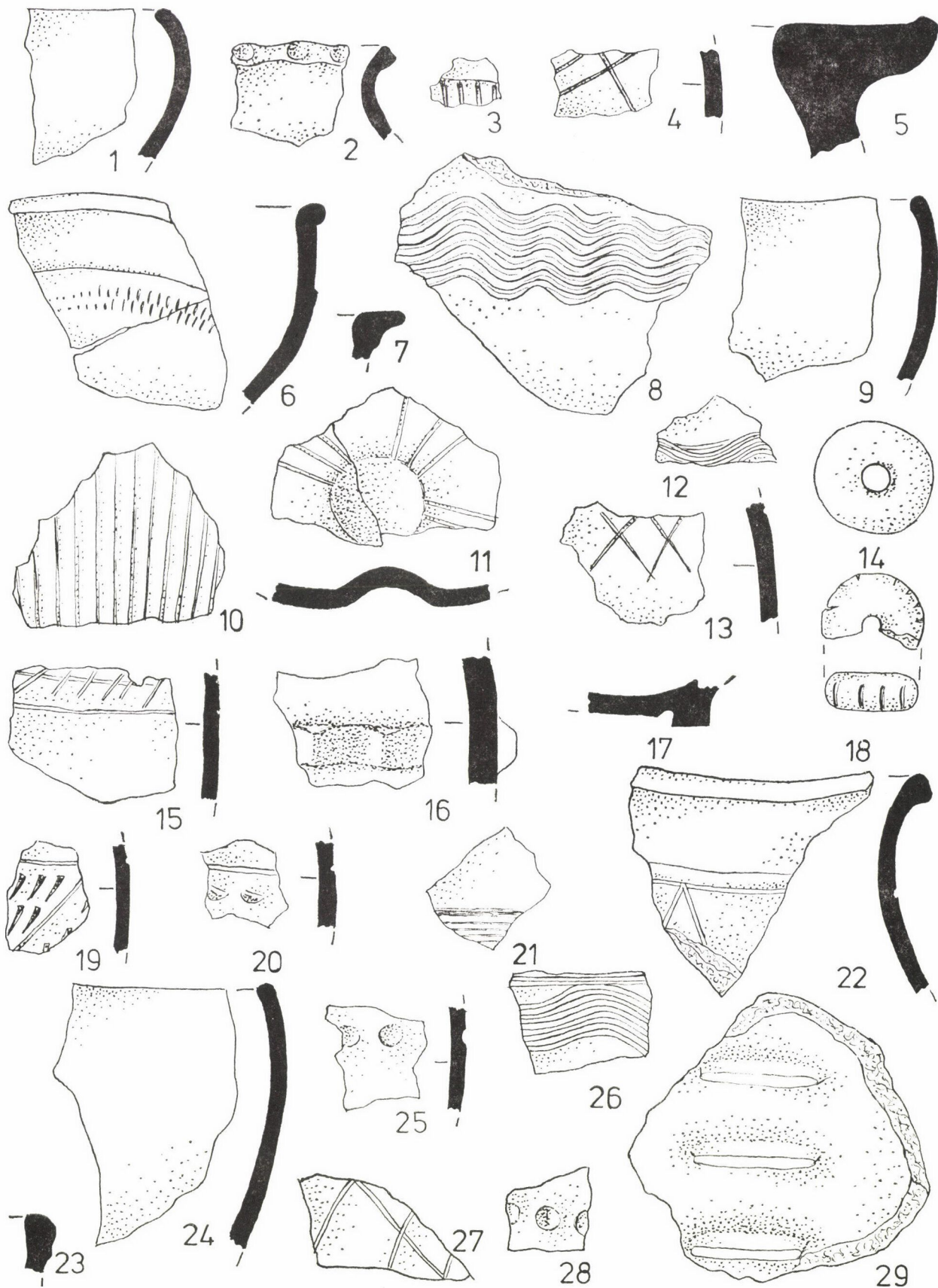
1–6, 8–37 = 1 : 2, 7 = 1 : 5

Рис. 6. Находки римского времени из квадрата II (1–6), из ям 6–7 (7–25), из квадрата III (26–37)

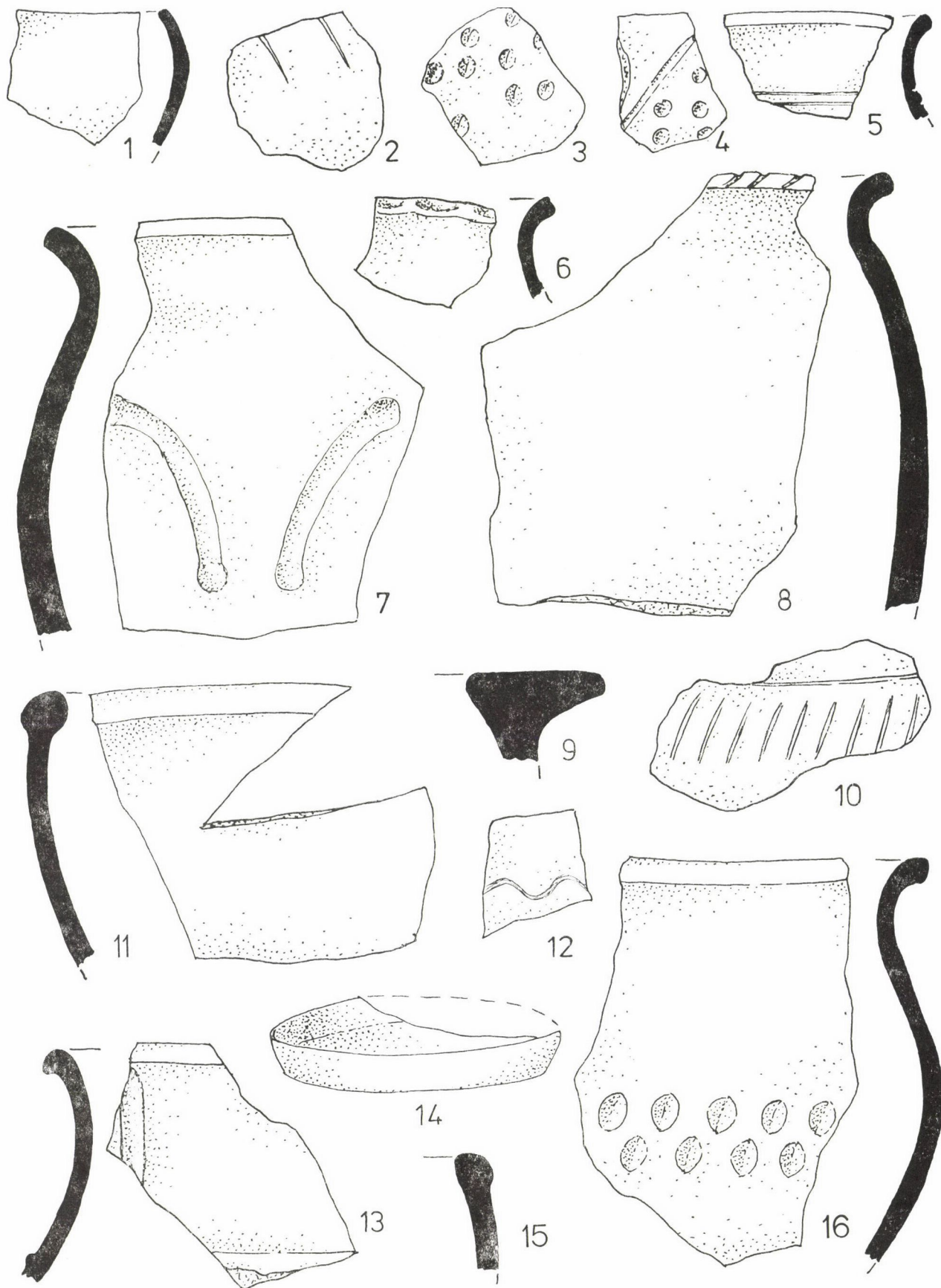
М : 1–6, 8–37 = 1 : 2, 7 = 1 : 5

Abb. 6. Römerzeitliche Funde aus dem Block II (1–6), aus der Grube 6–7 (7–25) und aus dem Block III (26–37.)

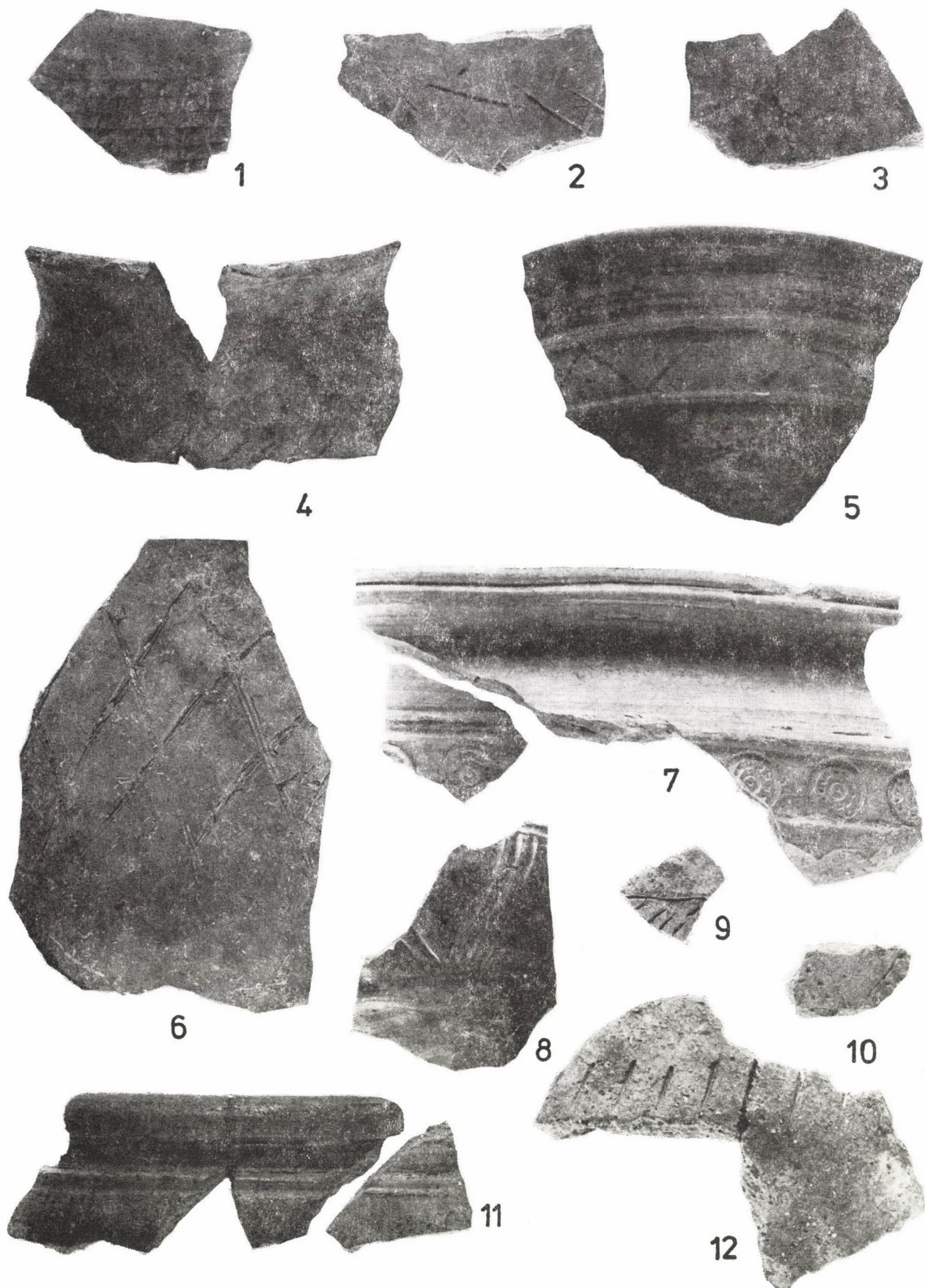
1–6, 8–37 = 1 : 2, 7 = 1 : 5

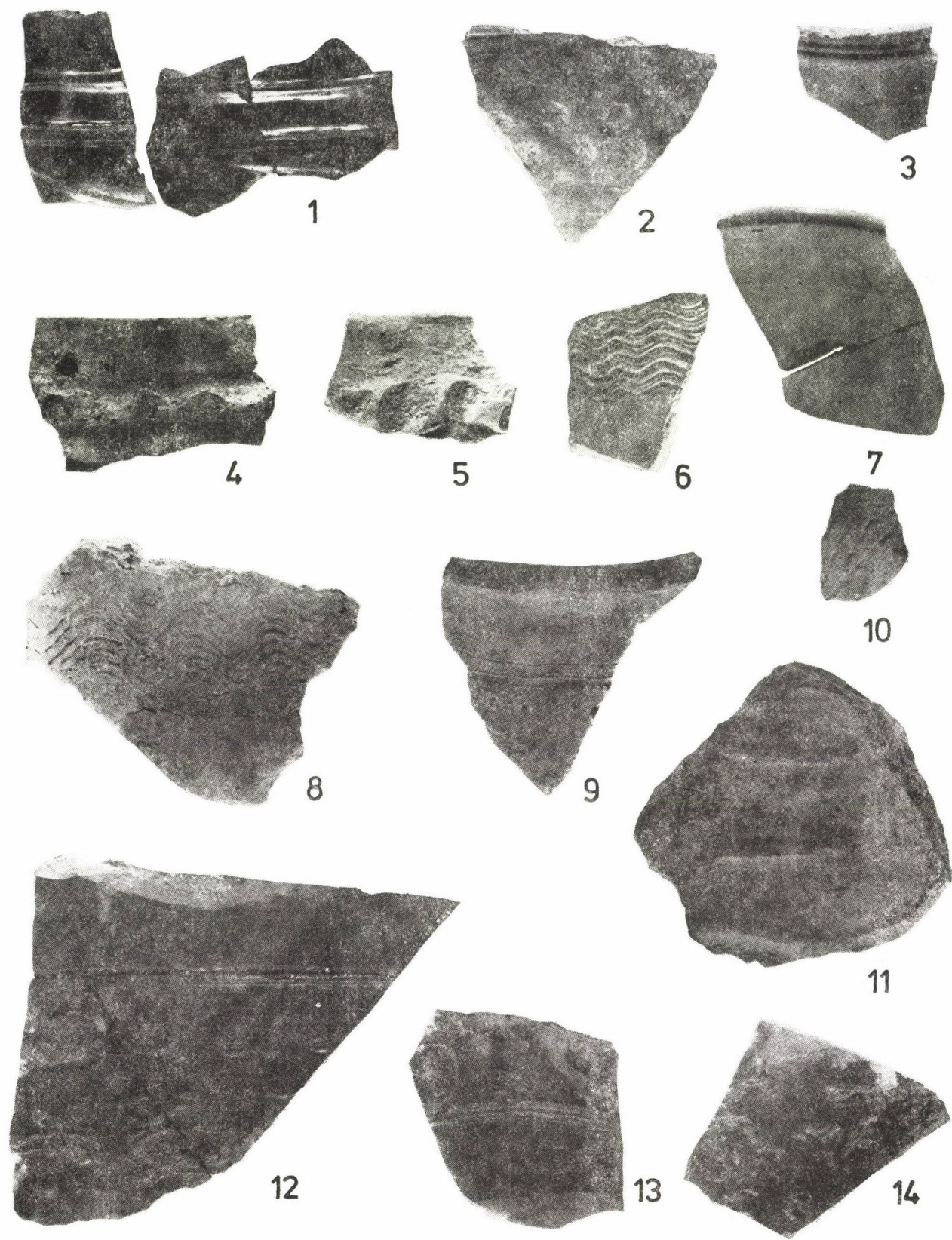
7. kép. Római kori leletek a III. szelvényből. 1 : 2
 Рис. 7. Находки римского времени из квадрата III. М: 1 : 2
 Abb. 7. Römerzeitliche Funde aus dem Block III. 1 : 2

8. kép. Római kori leletek a IV. szelvényből (1–9) és szórvány (10–16). 1 : 2
 Рис. 8. Находки римского времени из квадрата IV (1–9) и единичные находки (10–16). М: 1 : 2
 Abb. 8. Römerzeitliche Funde aus dem Block IV (1–9) und Streufunde (10–16). 1 : 2

9. kép. Római kori leletek. 1 : 2
 Рис. 9. Находки римского времени. М : 1 : 2
 Abb. 9. Römerzeitliche Funde. 1 : 2

10. kép. Római kori leletek. 1–11 = 1 : 2, 12–14 = 1 : 1
 Рис. 10. Находки римского времени. М : 1–11 = 1 : 2, 12–14 = 1 : 1
 Abb. 10. Römerzeitliche Funde. 1–11 = 1 : 2, 12–14 = 1 : 1

keresztúri edények szintén ott készülhettek. Előkerült még — különböző rétegekből — több világos színű, kívül vörös festéssel díszített oldalrész, közülük az egyik erősen tagolt peremmel (3. kép 20).

Az 5. kép 29 és a 6. kép 35 sz. festett töredékeken fogas dísz is látható. A fogas díszes pannóniai kerámiát képviseli még a 7. kép 6 (10. kép 7) sz. táltöredék, továbbá a 3. kép 12, 4. kép 18, 6. kép 32 sz. leletek, amelyek általában 35–75 cm mélységből és egy gödörből kerültek elő. A fogas díszítést Pannóniában az I. sz.-tól a III. sz.-ig alkalmazták.¹⁸ Kelet-Szlovákiában ez a kerámia a terra sigillatával együtt a II. sz.-ban jutott el, s a III. sz.-ig kerülnek elő.¹⁹ A morva területről származó fogas díszes kerámiát R. M. Pernička az I–III. sz.-ba helyezte.²⁰ Észak-Magyarországra valószínűleg a markomann-háborúk után, a többi pannóniai áruval együtt kerülhetett a fogas díszes is. A szintén pannóniai készítésű, horpasztolt oldalú edényfajtát mindössze a 6. sz. gödörből származó kis töredék (6. kép 20 és 10. kép 3) képviseli. Ezt a kerámiát az egész római korban készítették, a későbbi időből származók azonban nagyobb méretűek, érdes felületűek.²¹ A szlovákiai lelőhelyeken talált horpasztolt kerámia többségét a későbbiekhez, a II–IV. sz.-ba sorolják.²²

A pannóniai kora római kori kerámiához tartoznak még a szürke, korongolt, többnyire táltöredékek: 3. kép 19, 4. kép 20, 5. kép 9, 24, 6. kép 6, 21, 7. kép 23, 8. kép 15 sz. és a vöröses színű, hasonló vagy kihajló peremű töredék, így a 8. kép 11. sz. is. Ezek a kerámiamaradványok a telep különböző rétegeiből származnak. A hasonló szlovákiai anyag zömét II–III. sz.-nak tartják.²³

A tárgyalt provinciális eredetű leleteink többsége megerősíti az eddig kialakult képet, miszerint a pannóniai import az észak-magyarországi területek felé, miként Szlovákiában is,²⁴ a II. sz. második felében, vagy inkább a markomann-háborúk után megerősödött, s a III. sz. közepétől csökkent. Az importtárgyak zöme azonban a quadok-lakta területen került elő.²⁵ A korai észak-magyarországi terra sigillaták Gabler D. szerint területünket a szlovákiaihoz kapcsolják, s így feltehető, hogy az itt lakó népekhez ezeket az árukat a quadok közvetítették.²⁶

A helyi kerámianyag legkorábbi csoportját alkotják a kelta jellegű, grafitos töredékek (4. kép 1, 5. kép 2, 7. kép 10, 9. kép 11). Többségük a telep alsó rétegeiből származik, de a felsőből is került elő. Kelta jellegű edénytöredékek gyakran előfordulnak az északmagyarországi,²⁷ a szlovákiai,²⁸ a dél-lengyelországi²⁹ római kori telepek korai anyagában, amely a kelta hagyományok továbbélését jelzi az i. sz. I. és talán a II. sz.-ban is. Kelet-Szlovákiában is megfigyelhető a kelta kultúra hatása az I. sőt a II. sz.-ban is, s általában a grafitos kerámia nagy területen való előfordulása a korai római korban.³⁰

¹⁸ Bónis, É., Die kaiserzeitliche Keramik von Pannonien. Diss. Pann. Ser. II: 20 (Bp. 1942) 13.

¹⁹ Kolník, T., ŠtZ 11 (1963) 120.; Lamiová-Schmiedlová, M., i. m. 480.

²⁰ Pernička, R. M., Die Keramik der älteren römischen Kaiserzeit in Mähren. (Brno 1966) 89–90.

²¹ Bónis, É., i. m. 17.

²² Krekovič, E., i. m. 367., 21. kép, 375.

²³ Uo.

²⁴ Krekovič, E., i. m. 375.

²⁵ Krekovič, E., i. m. 369., 22. kép, 376.

²⁶ Gabler D., i. m. 234.

²⁷ K. Végh K., i. m. 83–84., 92., korábbi irodalmat l. ott.
²⁸ Lamiová-Schmiedlová, M., i. m. 462.; Kolník, T., SIA 19 (1971) 555.

²⁹ Godtowski, K., Das Gräberfeld in Kryspinów bei Kraków und seine Bedeutung für den Übergang zwischen der La Tène und der römischen Kaiserzeit in Kleinpolen. In: Symposium Ausklang der Latène-Zivilisation und Anfänge der germanischen Besiedlung im mittleren Donaugebiet. (Bratislava 1977) 59.

³⁰ Lamiová-Schmiedlová, M., i. m.; Kappel, I., Die Graphittonkeramik von Manching. (Wiesbaden (1969) 56–57., 186.

A leletanyagban néhány durva, kézzel formált, dák jellegű edénytöredék is van. Ilyenek a benyomkodott szalagdíszes, kissé behúzott peremű (5. kép 16, 6. kép 10–11 és 10. kép 4–5, 6. kép 23, 7. kép 16, 5. kép 21), a bütyökkel ellátott (3. kép 26–28, 4. kép 15, 5. kép 20, 6. kép 12–13, 15) töredékek, továbbá a valószínűleg tálakhoz tartozó egyenes oldalrészek (3. kép 10 stb. l. a leírásban). E leletek zömmel 55 cm mélységtől a legalsó római kori rétegig jelentkeztek, továbbá a 2. és a 6–7. sz. gödörből. Hasonló dák jellegű kerámiával az Alföldön³¹ és Észak-Magyarországon a Zagyvától keletre előkerült római kori telepek anyagában³² találkozunk. Ilyen dák anyagot találtak a szlovákiai telepek kelta–dák rétegében is. A kelet-szlovákiai leletek M. Lamiová-Schmiedlová szerint azt jelzik, hogy i. e. I. sz. közepén nagyobb számú dák népesség jutott el a Felső-Tisza vidékére, s ott élt az i. sz. I. sz.-ban is, talán még a II. sz. kezdetén is.³³ Az északnyugat-szlovákiai, i. e. II–I. sz.-tól i. sz. II. sz.-ig keltezett ún. Púchov-kultúra lelőhelyein is előfordultak dák kerámialeletek.³⁴ K. Pieta az i. e. II. sz. második felében, majd az i. e. I. sz. közepén Szlovákiába történő dák betelepülésen kívül még egy kora római koriról is említést tesz, amely véleménye szerint Észak- és Kelet-Szlovákiára koncentrálódott.³⁵ E megállapítások ellenére megfigyelhető, hogy a dák leletek a tárgyalt területeken i. sz. sem telepeken, sem sírokban nem fordulnak elő tisztán, zárt dák leletegyüttesben, hanem csak szórványosan és mindig kelta, továbbá a Przeworsk-kultúrába sorolható vagy más római kori tárgyakkal együtt. A szlovákiai anyaggal kapcsolatban M. Lamiová-Schmiedlová is erre az álláspontra jutott.³⁶ A leletek tehát azt bizonyítják, hogy Észak-Magyarországon és a szlovákiai területeken az i. sz. fordulóján és azt követő időben kelta–dák keverék-lakosság élt, s nem beszélhetünk tömeges dák betelepülésről, ill. itt élő tiszta dák lakosságról. A Heves megyei anyaggal kapcsolatban Szabó J. Gy. megjegyzi, hogy az i. e. utolsó évszázad közepén az itt élő kelták dák uralom alá kerültek, azonban a dákok itteni jelenlétére közvetlen bizonyíték nincs. Van ugyan néhány lelőhely dák kerámiával, azonban ilyen leletek később más népesoportoknál is előfordulnak az Alföldön.³⁷ A dák leleteinkhez hasonló anyaggal találunk még a Felső-Dnyeszter vidékén a dák elemeket is tartalmazó lipicai kultúra lelőhelyein,³⁸ továbbá néhány dél-lengyelországi kora római kori telepen.³⁹ A dák kerámia jelenléte Dél-Lengyelországban biztosan az i. sz. I. sz.-ból mutatható ki, s K. Pieta szerint a szomszédos Észak-Szlovákiával való kapcsolattal magyarázható, de nem zárható ki a lipicai kultúra hatása sem.⁴⁰ A szlovákiai kutatás szerint a lipicai kultúra hordozói Kelet-Szlovákia területén is megjelentek Dél-Lengyelország vagy Ukrajna felől.⁴¹ A romániai kutatás is említ lipicai elemeket a III–IV. sz.-i Tirsor-i temető anyagában.⁴² A magyarországi régészeti emléktárgy jelenleg nem tartal-

³¹ Visy, Zs., MFMÉ 1 (1970–1) 8–15.

³² K. Végh K., i. m. 84.

³³ Lamiová-Schmiedlová, M., Thracodacica 3 (1982) 31., 34., korábbi irodalmat l. ott.

³⁴ Pieta, K., Die Púchov-Kultur. (Nitra 1982) 101–105., 210–211., és Thracodacica 3 (1982) 39., 3. kép.

³⁵ Pieta, K., Thracodacica 3 (1982) 38–45.

³⁶ Lamiová-Schmiedlová, M., SIA 17-2 (1969) 459., továbbá: Ältere römische Kaiserzeit in der Ostslowakei. In: Symposium Ausklang der Latène-Zivilisation... i. m. 205., és Thracodacica 3 (1982) 33.

³⁷ Szabó J. Gy., Heves megye régészeti emlékei, II. In: Magyarország Műemléki Topográfiája VII. Heves megye műemlékei, I. (Bp. 1969) 41.

³⁸ Баран, В. Д., Поселения первых столетий нашей эры для села Черепин. (Київ 1961) I–II. т.; Цыгылык, В. Н., СА 1971–2. 162., рис. 3.

³⁹ Smieszko, M., Osady kultury lipickiej. (Prace Lwowskiego Towarzystwa Prehistorycznego 1. 1934) I. t.

⁴⁰ Pieta, K., i. m. 41.

⁴¹ Lamiová-Schmiedlová, M., Ältere römische Kaiserzeit... 205.

⁴² Diaconu, G., Bibliotheca de arch. 8 (1965) 141., 146.

maz olyan leletet, amely a lipicai kultúra hatását bizonyítaná.

A sajókeresztúri kerámia nagyobbik részét képezi az eddigiektől eltérő, nem helyi gyökerű, kézzel formált anyag. Ennek egyik csoportját alkotják a durva házi, másik részét pedig a sötétszürke vagy feketésszürke, fényezett, finomabb kerámia töredékei. Az előbbihez tartoznak a következők: körömbenyomásosak (3. kép 13, 5. kép 13, 28, 6. kép 2, 4, 16, 26, 31, 8. kép 3, 16 és a 6. kép 3 sz. alatti fedőtöredék); ékalakú benyomásokkal díszítettek (3. kép 18 és 9. kép 3, 7. kép 19 és 10. kép 10); ujjbenyomásosak (3. kép 4, 7. kép 25, 28); beszúrkált díszítések (4. kép 12, 5. kép 12 és 9. kép 10, 5. kép 25, 7. kép 20, 8. kép 4); töredékek ferde, párhuzamos bevágásokkal (3. kép 5, 17, 29, 4. kép 3 és 9. kép 4, 5. kép 6 és 9. kép 12, 5. kép 11 és 9. kép 9, 6. kép 14, 7. kép 3, 15, 8. kép 2, 10); egymást keresztező, vagy V-alakban elhelyezett bevágásokkal díszítettek (3. kép 15 és 9. kép 2, 5. kép 8, 27, 6. kép 29, 33, 7. kép 13, 7. kép 22 és 10. kép 9); bekarcolt rácsmintások (4. kép 19 és 9. kép 6, 7. kép 27); bekarcolt vagy beszímtott, ívelt vonalakkal díszített oldalrészek (6. kép 24–25, 8. kép 7); befésült hullámvonalaköteges töredékek (4. kép 21, 7. kép 12, 26); benyomkodott és bevagdalt peremek (3. kép 3, 4. kép 4, 6. kép 17, 28, 7. kép 2, 8. kép 6, 8); aljrész hosszúkás, magas bordákkal (7. kép 29 és 10. kép 11); függőleges büttyök-fogóval ellátott csésze töredéke (4. kép 17); lapos kis tálka (8. kép 14). A sötét- vagy feketésszürke, fényezett kerámiához tartoznak az alábbiak: kihajló peremű, kiugró vállú, vagy a perem alatt körben bekarcolt vonallal tagolt edények töredékei (3. kép 11, 21, 8. kép 5); ferdén árkolt vagy ujjbesímtással tagolt fényezett (4. kép 5, 24, 5. kép 14 és 10. kép 1, 5. kép 18, 8. kép 13) és nem fényezett töredékek (4. kép 16, 23); V-alakot képező barázdaköteges díszítés (3. kép 22, 4. kép 22 és 9. kép 8); oldalrész kettős barázda alatt ferdén bekarcolt vonalakkal (5. kép 3); táltöredék belül körbefutó barázdákkal (6. kép 19); omphalos-os aljrész sugárszerűen elrendezett barázdakötegekkel (7. kép 11); oldaltöredék beszímtott vonalakkal (6. kép 18); töredék lapos, rovátkolt bordával (3. kép 6); sűrűn bevagdalt bordázással díszített oldalrész (3. kép 14 és 9. kép 1); ujjbenyomásos töredék (4. kép 14). Megfigyeléseink szerint mindkét kerámia csoport előfordult a telep mindegyik rétegében, a sötét, fényezett darabok többsége 35 cm-nél mélyebben.

E két kerámia csoporthoz hasonló leleteket ismerünk az i. sz. I. sz. végétől a II. sz. közepéig keletkezett Miskolc-sötétkapui,⁴³ az I–II. sz.-i Miskolc-Szabadságtéri,⁴⁴ a kora és késő császárkori garadnai,⁴⁵ a 250–350 közé keltezett Özd-stadioni⁴⁶ telepről és több szőrvány anyagból.⁴⁷ Leleteinkkel megegyező kerámiát a Przeworsk-kultúrába tartozó kelet-szlovákiai korai római kori telepeken is feltártak,⁴⁸ s ugyanezzel találkozunk a Przeworsk-kultúra I–III. sz.-i lelőhelyein Felső-Sziléziában,⁴⁹ Közép- és Dél-Lengyelországban,⁵⁰ továbbá a Felső-Dnyeszter és a Nyugati-Bug vidékén.⁵¹ Több hasonló,

főleg a durva házi kerámiával megegyező lelettel rendelkeznek a morva és délnyugat-szlovákiai terület I–III. sz.-i quad,⁵² valamint a Duna-könyök quadnak meghatározott, többségében I–III. sz.-i telepei.⁵³ A durva kerámia csoport nagy területi elterjedésére M. Lamiová-Schmiedlová is felhívta a figyelmet. Megállapította, hogy egyaránt előfordul a korai és késői római korban,⁵⁴ s véleménye szerint helyi, a keltánál korábbi, Hallstatt eredetű.⁵⁵ Bóna I. szerint a beszúrásos, körömbenyomásos díszítés általánosan elterjedt a II. sz.-ban a quad, vandál, markoman telepek anyagában.⁵⁶ R. M. Pernička quad területen a fésűs hullámvonalas és egyéb fésűs díszítés kezdetét a II. sz.-ra, a körömbenyomás, bekarcolt és bevágott (rács-, halszálka-minta stb.) vonalas díszítés gyakori alkalmazását a II–III. sz.-ba helyezi. A II. sz. végétől keltezi az omphalos aljú csészék, a ferde bevágások, köröm- és ujjbenyomásos díszítés elterjedését.⁵⁷ A finomabb, feketésszürke, fényezett felületű kerámia csoportból az árkolt, tagolt töredékek a quad, ill. az elbai germán emlékananyaghoz kapcsolódnak. A quad kerámián fordul elő gyakrabban az ékalakú benyomásos díszítés is. J. Tejral a morva terület quad leletanyagában Przeworsk-elemnek tekinti a félgömb alakú, omphalos aljú árkolt tálkát, a gömbölyded aljú csészéket, a finoman rovátkolt és benyomott pontos díszű kerámiát.⁵⁸ K. Pieta a Púchov-kultúra anyagában Przeworsk eredetűnek tartja a finoman rovátkolt plasztikus bordadíszű, a meandert, a félgömb alakú, omphalos-aljú tálkát, a hegyes fülű csészét.⁵⁹ A behúzott peremű tálak a késővaskortól előfordulnak, s a római korban az egész germán területen megtalálható, gyakori edények. Töredékei a sajókeresztúri telepen is szép számmal kerültek elő (3. kép 2–3, 8, 25, 4. kép 13, 5. kép 1, 4, 15, 6. kép 1, 8, 22, 27, 36, 7. kép 1, 9, 24, 8. kép 1).

A kerámia kis részét alkotják a nagy, élelemtartó hombárokhoz tartozó peremtöredékek és hullámvonalaköteges, vastag oldalrészek (4. kép 9, 6. kép 30 és 10. kép 6, 6. kép 37, 7. kép 5, 7. kép 8 és 10. kép 8, 8. kép 9), amelyek a település mindegyik rétegéből és gödréből előkerültek. Hombártöredékek szinte minden római kori telepen előfordulnak Észak-Magyarországon,⁶⁰ Délkelet-Szlovákiában,⁶¹ Északnyugat-Szlovákiában a Púchov-kultúra lelőhelyein,⁶² a quadok-lakta területeken,⁶³ a Przeworsk-kultúra dél-lengyelországi, sziléziai telepein,⁶⁴ a Felső-Dnyeszter vidékén a Lipica- és Przeworsk-kultúra jegyeit magánviselő telepeken,⁶⁵ továbbá a csernyahovi kultúra nyugat-ukrajnai lelőhelyein.⁶⁶ Ezt a

der Westukraine und ihre Beziehungen zur Lipica- und Černjachov-Kultur. In: Symposium Ausklang der Latène-Zivilisation... i. m. 173–180.

⁵² Pernička, R. M., i. m. 41–82.; Kraskovská, L., ZSNM Hist. 10, 64 (1970) 105–119.; Peškař, I., Přehled Výzkumů, Brne 1970. 45., 29. t. és 1972. 49–50., 37. t.; Tejral, J., Přehled Výzkumů. (Brne 1973) 53–54., 59–61. t.

⁵³ Bóna, I., Acta ArchHung 15 (1963) 280–284.

⁵⁴ Lamiová-Schmiedlová, M., i. m. 467.

⁵⁵ Lamiová-Schmiedlová, M., Ältere römische Kaiserzeit... 202.

⁵⁶ Bóna, I., i. m. 282–283.

⁵⁷ Pernička, R. M., i. m. 108–111.

⁵⁸ Tejral, J., PA 61-1 (1970) 213., 189., 2. kép 7a–b–8., 193., 3. kép 1–4., 197., 5. kép 16–17.

⁵⁹ Pieta, K., Die Púchov-Kultur. i. m. 105.

⁶⁰ K. Végh K., i. m. 105–109., 114–116., 118–129., korábbi irodalmat l. ott.

⁶¹ Lamiová-Schmiedlová, M., SIA 17-2 (1969) 475.

⁶² Pieta, K., i. m. 99–101.

⁶³ Pernička, R. M., i. m. 74.; Peškař, I., i. m. 45., 29. t. 12.

⁶⁴ Godłowski K., Materiały starożytne i wczesnosredniowieczne 2 (1973) 338., XXIV. t.

⁶⁵ Баран, В. Д., Поселения перших... XII. т. 2.

⁶⁶ Смирнова, Г. И., i. m. 205., рис. 6, 16., Материали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині 2 (1959) 95.; Симонович, Э. А., МИА 116 (1964) 276–277., рис. 3–4

⁴³ Párducz M., HOMÉ 1 (1957) 45–59.

⁴⁴ K. Végh K., HOMÉ 4 (1964) 45–62.

⁴⁵ Salamon, Á., Török, Gy., i. m. 160–169., XXIX–XXXIV. t.

⁴⁶ Párducz M. – Korek J., ArchÉrt 85 (1958) 18–36. VI–XIV. t.

⁴⁷ K. Végh K., HOMÉ 13–14 (1975) 65–129.

⁴⁸ Lamiová-Schmiedlová, M., SIA 17-2 (1969) 403–501.

⁴⁹ Godłowski, K., Materiały starożytne i wczesnosredniowieczne 2 (1973) 255–382. és 4 (1977) 7–237.; Maczyńska, M., Materiały starożytne i wczesnosredniowieczne 1 (1971) 251–316.

⁵⁰ Jadczkowska, I., Prace i Materiały, Łódź 20 (1973) 129–162.; Dąbrowski, K., WA 35-3 (1970) 347–392.; Godłowski, K., ZfA 2 (1968) 256., 260., 264., 268.

⁵¹ Смирнова, Г. И., МИА 116 (1962) 203., 207.; Баран, В. Д., i. m. VII–VIII. т., Материали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині 3 (1961) 84.; Козак, Д. Н., Археологія, Київ 26 (1978) 96–107., 37 (1982) 31–48.; Kropotkin, V. V., Denkmäler der Przeworsk-Kultur in

hombártípust Párducz M. szarmata területen, kelta hagyományokból eredezteteti és I–IV. sz.-ig keltezi, a tagolatlan, vízszintes pereműeket a kora római korba helyezi.⁶⁷ M. Lamiová-Schmiedlová megfigyelése szerint is a peremek az I–II. sz.-ban egyszerűek, díszítetlenek, s a II. sz. végén jelennek meg az erősen tagoltak.⁶⁸ A sajkókeresztű hombártöredékeket is a korai római korra, a II. sz. végéig keltezhetjük.

Külön csoportot alkotnak a szürke, korongolt, besimított (4. kép 8 és 9. kép 5, 5. kép 19, 7. kép 4, 8. kép 12) és a pecsételt díszű (3. kép 9, 16, 4. kép 25 és 9. kép 7, 5. kép 26 és 10. kép 2) kerámia maradványok. Besimított edénytöredékek több római kori telepen kerültek elő Észak-Magyarországon,⁶⁹ hasonlóké Kelet-Szlovákiában a Blažice típusú kerámia lelőhelyein,⁷⁰ továbbá a dél-lengyelországi Igomolában és az Igomolom típusú kerámia lelőhelyein,⁷¹ Felső-Sziléziában,⁷² A besimított díszítés ismert az alföldi szarmatakorai anyagból,⁷³ az erdélyi Marosszentanna-kultúra⁷⁴ és a II–V. sz.-ra keltezett csernyahovi kultúra távolabbi kerámiájából is.⁷⁵ A néhány sajkókeresztű edénytöredéket inkább a kelet-szlovákiai emléktárhoz kapcsolhatjuk. A besimított díszítés kelta eredetre vezethető vissza,⁷⁶ ugyanakkor azonban a kora római kori kerámiában a közép- és kelet-európai területeken nem találkozunk vele, a késő római korban és a népvándorláskorban azonban igen elterjedt.⁷⁷

A besimított és pecsételt edénytöredékek többsége 35–55 cm mélyen került elő. A pecsételtékhez tartozik még egy régebben talált darab is.⁷⁸ Észak-Északkelet-Magyarország területéről több pecsételt kerámiát ismerünk: Miskolc, Szerencs, Hangony,⁷⁹ Zalkod,⁸⁰ Beregsurány,⁸¹ Kisvarsány, Panyola, Sárospatak, Tiszaladány, Vámosatya⁸² lelőhelyek. Kelet-Szlovákiában Blažice-n tártak fel a beregsurányihoz hasonló műhely-központot, és az i. sz. II. sz. végétől a III. sz.-ig keltezett ún. Bla-

žice-típusú korongolt, szürke, besimított és pecsételt kerámia sok telepről ismert.⁸³ A barbarikumi pecsételt rozettás, leveles motívum megjelenik több pannóniai, IV–V. sz.-ra keltezett kerámián is.⁸⁴ E díszítés eredetét Lányi V. szerint nem a barbarikumi kerámiában, hanem a késői terra sigillaták mintakincsében kell keresni. A barbarikumi agyagművességben a terra sigillaták révén terjedt el a pecsételés, s így tűnhetett fel ugyanabban az időben ez a díszítő mód Pannóniában, Daciában és a Felső-Tisza-vidéken.⁸⁵ A pecsételt kerámia gyakran előkerül a daciai római telepeken, táborokban,⁸⁶ ezért a kutatók többsége e díszítést daciai eredetűnek tartja. Így pl. T. Kolník és M. Lamiová-Schmiedlová szerint a kelet-szlovákiai pecsételt kerámia készítése Daciára, ottani kelta alapokra vezethető vissza.⁸⁷ A Blažice-i műhely valószínűleg megszűnt a III. sz.-ban, de máshol tovább működött, így pl. a csernyahovi kultúrában, de Közép-Európában is a korai népvándorláskorban.⁸⁸ A pecsételt díszítés a besimítás mellett Ukrajnában, a csernyahovi kultúra telepeinek anyagában is előfordul.⁸⁹ T. Kolník lehetségesnek tartja, hogy a pecsételt kerámia Észak-Erdély és a Felső-Tisza-vidék területéről terjedt el a Dnyeper–Don-vidéki csernyahovi kultúrába, s innen ered a gepida kerámia díszítése is.⁹⁰ A magyarországi anyaggal kapcsolatban Salamon Á. is a daciai eredetet fogadja el, s véleménye szerint Dacia feladása után egyes északra vonuló népcsoportok vitték magukkal agyagművességük formáit, díszítését.⁹¹ Úgy véli, hogy a barbarikum ezen fazekas központjai a III. sz. vége felé kezdődtek.⁹² R. Jamka a lengyelországi leletekkel kapcsolatban megállapította, hogy a szürke kerámia a Lipica-kultúrában korábban jelentkezik, mint a Przeworsk-kultúrában. Ebből következtetett arra, hogy a dákoknál alakult ki, s a Lipica-kultúra közvetítésével került Lengyelországba.⁹³ Ezzel a nézetével a cseh-szlovák kutatásban, P. Jurečko-nál is találkozunk.⁹⁴ Több kutató véleménye szerint e kerámia megjelenését egyelőre nem lehet etnikumhoz kötni, mivel nagy területen jelentkezik, s több fazekas központban (Igomol, Felső-Szilézia, Blažice, Beregsurány, Porolissum) készítették.⁹⁵ A fent elmondottakból jelenleg arra tudunk következtetni, hogy ezzel a kerámiával Észak-Északkelet-Magyarországon már a II. század végétől számolhatunk, s az észak-magyarországi leleteket a Blažice-i műhelyhez köthetjük.

A sajkókeresztű telepek korát a fenti elemzések alapján a következőkben állapíthatjuk meg. A település az i. sz. I. sz. végén, vagy inkább az I–II. sz. fordulóján létesülhetett, s a III. sz. első felében szűnhetett meg. Fennállása tehát Eggers abszolút kronológiája szerint a

⁶⁷ Párducz M. – Korek J., i. m. 31.

⁶⁸ Lamiová-Schmiedlová, M., i. m. 476.

⁶⁹ Salamon, Á. – Török, Gy., i. m. 157.; Salamon, Á., MittArchInst 1 (1970) 143., 31. t.; K. Végh K., i. m. 86.

⁷⁰ Pastor, J., AR 12 (1960) 800–810.; Lamiová-Schmiedlová, M., i. m. 461., 38. kép 1, 3–4.; Kolník, T., SIA 19 (1971) 528., 30. kép 1.

⁷¹ Gajewski, L., APolsk 3 (1959) 101–158. és Sprawozdania Archeologiczne 8 (1959) 286., 2. kép b., 293., I. t. 12. stb.; Buratynski, S., Prace archeologiczne 22, Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego CCCXII. (1976) 89–112.

⁷² Godłowski, K., i. m. 304–319. és ua. 4 (1977) 56–75.

⁷³ Párducz M., A szarmatakor emlékei Magyarországon, III. AH 30 (1950) 116.; Alföldi, A., AH 9 (1932) 42.; Salamon, Á. – Török, Gy., i. m. 157.; Salamon, Á., Klio 51 (1969) 327.

⁷⁴ Kovács I., Dolgozatok (Kolozsvár) 3 (1912) 308. 80. kép, 309., 81. kép 4. stb.; Székely Z., Aluta 1 (1969) XIV. t., XVII. t. 1., XXI. t. 1–2. stb.

⁷⁵ Щукун, М. Б., Prace archeologiczne 22, Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego CCCXII. (1976) 308., 2. kép; Сымонович, Э. А., Коблевский и Ранжевский могильники коло Одессы. In: Могильники черняховской культуры. (Москва 1979) 70., рис. 5/6–7. stb., Итоги исследований черняховских памятников в Северном Причерноморье. In: История и археология юго-западных областей СССР начала нашей эры. (Москва 1967) 223., рис. 11.

⁷⁶ Hunyady I., Kelták a Kárpát-medencében. Diss-Pann II: 18 (Bp. 1944) 58.; Lamiová-Schmiedlová, M., i. m. 471.

⁷⁷ Lamiová-Schmiedlová, M., i. m. 471.; Tejral, J., Vznik a počátky Slovanů. 7 (1972) 77–139.

⁷⁸ K. Végh K., i. m. 126., XXII. t. 8.

⁷⁹ K. Végh K., i. m. 86.

⁸⁰ Salamon, Á., MittArchInst 1 (1970) 143., 31. t. és Klio 51 (1969) 327.

⁸¹ Csallány, D., Acta AntetArch 10 (1966) 87–88.

⁸² Salamon, Á., FA 20 (1969) 56.

⁸³ Lamiová-Schmiedlová, M., i. m. 467–472.

⁸⁴ Salamon, Á., i. m. 55., 1. kép 1., 57., 2. kép 2., 59., 3. kép 1–2.; Lányi, V., Die graue spätrömische Keramik von Tokod. In: Mócsy, A., Die spätrömische Festung und das Gräberfeld von Tokod. (Bp. 1981) 99., 7. kép 15., 115., 23. kép 3–5., 116., 118.

⁸⁵ Lányi, V., i. m. 82.

⁸⁶ Finály G., ArchÉrt 21 (1901) 239–250.; Buday Á., Dolg 2 (1911) 90., 4 (1913) 150., 5 (1914) 82.; Székely Z., A komolói erődített tábor. (Kolozsvár 1943) 10.; Gudea, N., AMPor 4 (1980) 146–190.

⁸⁷ Kolník, T., Die pannonische Keramik mit Stempelverzierung und ihre Einflüsse in der Slowakei. Epitymbion Roman Haken. (Pragae 1958) 66.; Lamiová-Schmiedlová, M., i. m. 469.

⁸⁸ Lamiová-Schmiedlová, M., i. m. 471.

⁸⁹ Сымонович, Э. А., МИА 116 (1964) 301–302., 313.; Смирнова, Г. И., МИА 116 (1964) 203., рис. 5., 14.

⁹⁰ Kolník, T., SIA 19 (1971) 556.

⁹¹ Salamon, Á., Klio 51 (1969) 327.

⁹² Salamon, Á., FA 20 (1969) 59.

⁹³ Jamka, R., WA 16 (1939–1948) 207–208.

⁹⁴ Jurečko, P., Historica Carpatica 12 (1981) 207–209.

⁹⁵ Lamiová-Schmiedlová, M., i. m. 472. és Thraco-Dacica 1982. 33.

B₂–C₁ és C₂ elejére, Godłowski kronológiája alapján a B₂–B₂/C₁–C₁-re, Kolník időrendje szerint a B₂–C_{1a}⁹⁶ korszakra tehető. Keletkezésének idejére támpontot adnak a kelta és dák jellegű edénytöredékek, amelyek előfordulása az I. sz. végét, II. sz. elejét jelzi. Ez a kerámia a település minden szintjéből (bár többsége a mélyebb rétegekből) előkerült, bizonyítva a kelta–dák edénművesség hagyományainak továbbélését a korarómai korban. A pannóniai áru a markomann–háborúk utáni időre utal. A Blažice típusú kerámia a II. sz. végétől kerülhetett ide, azonban kis mennyiségéből arra következtethetünk, hogy e kerámiaművesség virágkorában a telep már nem állt fenn, a III. sz. első évtizedeiben szűnhetett meg. A gödör-jelenségek a Blažice típusú anyaggal a későbbi szakaszt képviselik. A tagolatlan hombárperemek is a telep fenti keletkezéséhez nyújtanak adatot.

Ugyancsak ezt a kormegállapítást igazolja a leletek nagyobbik részét kitevő, a germán területhez kapcsolódó kerámia, amely egyúttal azt a kultúrkört is meghatározza, amelybe a telep tartozik. Ez a kultúrkör a Közép- és Dél-Lengyelországban kialakult és Kelet-Szlovákiában is elterjedt ún. Przeworsk-kultúra. A miskolci leletekkel kapcsolatban már M. Lamiová-Schmiedlová felvetette a lehetőségét a Przeworsk-kultúra délebbi elterjedésének.⁹⁷ V. V. Kropotkin néhány temetkezés alapján a Felső-Tisza-vidéket is a Przeworsk-kultúra körébe sorolja.⁹⁸ Az utóbbi időben a csehszlovák kutatók többsége e kultúrának a lengyelországi területtől Kelet-Szlovákiába történő benyomulását az eddigi kormegállapítással (II. sz. második fele)⁹⁹ szemben az I. sz. közepétől vagy az I–II. sz. fordulójától keltezi.¹⁰⁰ P. Jurečko megállapítása szerint a Kassa-környéki legújabb kutatások is alátámasztják azt a feltevést, amely szerint a Przeworsk-kultúra hordozói Kelet-Szlovákia területére i. sz. 70–80 körül érkeztek, és telepeik 200–210-ig álltak fenn.¹⁰¹ Ez a keletkezés is megerősíti a sajókeresztúri telep korának meghatározását, egyúttal azonban finomítja is azt, mivel eszerint ennek a létesítését sem tehetjük i. sz. 70–80-nál korábbi időre.

A sajókeresztúri leleteket a vandálnak tartott Przeworsk-kultúra egyik legdélebbre jutott népesoortja hagyatékának tartjuk. Úgy véljük, hogy a Przeworsk-kultúra körébe tartozhatott az Ipoly-völgy, a nógrádi területek kivételével Észak-Magyarország nagy része, az eddig előkerült római kori telepek többsége. A korábbi kutatás a sötét, fényezett, germán jellegű kerámia alapján a feltárt telep maradványokat quadnak tartotta, kizárva a vandál befolyást,¹⁰² vagy a helyi, továbbélő lakosság anyagában a quad szomszédság hatásának tulajdonította ezeket a leleteket.¹⁰³ Jelenleg a hazai kutatásban — a történeti forrásokra és a Przeworsk-kultúra, azaz a vandálok II. sz.-i expanziójának feltevésére¹⁰⁴ tá-

maszkodva — általánosan elfogadott vélemény, hogy a vandálok a II. sz.-ban, a markomann–háborúk során kerültek ide, s telepedtek le a háborúk után (171-ben) Dacia északi peremén, a Felső-Tisza-vidéken. Csallány D. az ő hagyatékuknak tartotta a beregsurányi fazekastelepet.¹⁰⁵ Az eddig előkerült római kori telepek alapján azonban úgy látjuk, hogy Észak-Magyarország középső és keleti részén számolnunk kell korábbi vandál népesoortok betelepülésével is, Délkelet-Szlovákia felől. A nyugati rész (Ipoly-völgy, Nógrádi medence) az eddigi megállapításoknak megfelelően a quad kultúrkörhöz kapcsolható.¹⁰⁶ A Przeworsk-kultúra telepein előforduló quad, ill. nyugati germán jellegű leletek nyilvánvalóan kereskedelmi kapcsolatok révén kerültek oda.

Az észak-magyarországi lelőhelyek a Przeworsk-kultúra elterjedésének déli határát jelzik, amely már az alföldi szarmatákkal szomszédos. Bár a szarmaták államát körülvevő sáncot, az ún. Csörsz-árkot az eddigi kutatások szerint a III. sz. végén vagy a IV. sz. elején építették, ennek vonalában az alföldi sík terület és a tőle északra fekvő hegyes vidék régészeti anyaga a korábbi évszázadokban is jól elkülönült egymástól.¹⁰⁷ A jelenleg rendelkezésre álló leletek nem nyújtanak kellő támpontot a szarmatákkal való kapcsolat vizsgálatához. Egyelőre úgy látszik, hogy nem beszélhetünk szoros kereskedelmi kapcsolatról. Ettől eltérő véleményen van R. Kenk, aki szerint a Przeworsk-kultúrának a markomann–háborúk okozta népmozgások következtében a Felső-Tisza-vidékre jutott népesoortjai kapcsolatba kerültek a szarmatákkal, s a Hortobágy-porosháti temető az együttélésüket bizonyítja a II. sz. utolsó évtizedében.¹⁰⁸ K. Raddatz a szarmaták hatását hangsúlyozza a közép-európai germán kultúrára, K. Godłowski megállapítása szerint azonban még nem egészen világos a szarmaták hatása.¹⁰⁹

Hasonlóan kérdéses a kapcsolat a csernyahovi kultúrával is, mivel jelenleg nem ismerünk erre utaló leletet. A szlovákiai kutatók szerint Kelet-Szlovákiában nagyon kevés a csernyahovi kultúrával összefüggésbe hozható tárgy. P. Jurečko véleménye szerint e néhány lelet mégis a kapcsolatot bizonyítja,¹¹⁰ M. Lamiová-Schmiedlová pedig arra következtet, hogy a szlovákiai területek nem tartoztak a csernyahovi kultúra körébe.¹¹¹

A szlovákiai kutatás szerint az i. sz. II. sz. utolsó negyedében Kelet-Szlovákiában törés következett be a fejlődésben, megszűntek a kelta–dák-Przeworsk leleteket tartalmazó telepek, s a durva házi kerámia mellett megjelent a szürke, korongolt, besimított, pecsételt áru.¹¹² A sajókeresztúri telep megszűnését sem sokkal későbbre, a III. sz. első évtizedeire kelteztük. Az újabb szlovákiai feltárások során azonban előkerültek olyan korai telepek, amelyek a késő római korig tanúsítják a folyamatosságot, a szürke kerámia fokozatos térhódítását.¹¹³ Az észak-magyarországi területeken a korai és a késői római kor kérdéseinek tisztázásához további kutatások szükségesek.

K. Végh Katalin

⁹⁶ Eggers, H. J., JRGZ 2 (1955) 230.; Godłowski, K., The chronology of the Late Roman and Early Migration Periods in Central Europe. (Krakow 1970) 99., 19. kép; Kolník, T., SlA 28 (1980) 197–212.

⁹⁷ Lamiová-Schmiedlová, M., SlA 17-2 (1969) 466.

⁹⁸ Kropotkin, V. V., Denkmäler der Przeworsk-Kultur in der Westukraine und ihre Beziehungen zur Lipica- und Černjachov-Kultur. In: Symposium Ausklang der Latène-Zivilisation... i. m. 174.

⁹⁹ Kaszewska, E., VÝP 2 (1971) 87.; Tejral, J., PA 61–1 (1970) 213.

¹⁰⁰ Lamiová-Schmiedlová, M., Ältere römische Kaiserzeit... 205. és Thraco-Dacia 1982. 32.; Kolník, T., i. m.; Jurečko, P., i. m. 207.; Pieta, K., i. m. 105.

¹⁰¹ Jurečko, P., Historica Carpatica 14 (1983) 382.

¹⁰² Párducz M., HOMÉ 1 (1957) 49.; Párducz M. — Korek J., ArchErt 85 (1958) 35.

¹⁰³ Salamon, Á. — Török, Gy., i. m. 169–170.; Salamon, Á., Klio 51 (1969) 326.

¹⁰⁴ Lásd 99. j.; Diesner, H. J., Das Wandalenreich. (Leipzig 1966) 21.; Lamiová-Schmiedlová, M., Ältere römische Kaiserzeit... 205.; Kenk, R., BRGK 58 (1977) 361.

¹⁰⁵ Csallány, D., Das Land der Wandalen im Karpatenbecken. In: Actes du VIIIe Congrès International des sciences Préhistoriques et Protohistoriques. (Beograd 1973) 295–299.

¹⁰⁶ Bóna, I., i. m. 297.; Salamon Á., AntTan 13 (1966) 87.; K. Végh K., i. m. 92.

¹⁰⁷ Salamon Á., i. m. 85.; Szabó J. Gy., i. m. 43.; K. Végh K., HOMÉ 10 (1971) 88., 98–99. és HOMÉ 13–14 (1975) 67.

¹⁰⁸ Kenk, R., i. m. 363–365.

¹⁰⁹ Godłowski, K., Prace archeologiczne 22. Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego CCCXXII. (1976) 37.

¹¹⁰ Jurečko, P., Historica Carpatica 12 (1981) 207.

¹¹¹ Lamiová-Schmiedlová, M., SlA 17–2 (1969) 477–478.

¹¹² Lamiová-Schmiedlová, M., Ältere römische Kaiserzeit... 206.

¹¹³ Jurečko, P., Historica Carpatica 14 (1983) 282–283.

У песчаного карьера д. Шайокерестур (комитат Боршод) в 1969-ом году нами были произведены охранные раскопки, в ходе которых были открыты остатки неолитического поселения и поселения эпохи римских императоров. В данной статье речь идет о последнем.

Большинство находок состоит из керамики. Terra sigillata, сосуды, украшенные красной росписью, зубчатым орнаментом, обломки сосудов с вогнутым туловом и мисок серого цвета происходят из Паннонии. Эта керамика вероятно распространилась в варварикуме после войн с маркоманами,^{19, 22} в Северную Венгрию попали посредством квадов.^{25–26}

Местная керамика представлена обломками с графитом кельтского типа, которые и на римских поселениях отражают кельтские традиции вплоть до I-ого и может быть, даже II-ого века н. э. Были найдены и обломки сосудов дакского типа. Такая керамика была найдена на многих поселениях варварикума,^{31–34} но также как на территории Словакии³⁶ в Северной Венгрии найдена везде спорадически, вместе с кельтскими и римскими вещами. Это подтверждает, что на данной территории после начала н. э. проживало смешанное дако-кельтское население, и нет основания говорить о дакской экспансии или о чисто дакском населении.

Большую часть керамики составляют сосуды, сделанные от руки, первая часть которой состоит из грубой, домашней, отличающей от местной традиции керамики, а вторая из темно-серой, лощенной керамики. Аналогичный материал известен из других поселений Северной Венгрии,^{43–47} а также из поселений пшеворской культуры I–III вв. Восточной Словакии,⁴⁸ Верхней Силезии,⁴⁹ Средней и Южной Польши,⁵⁰ далее Верхнего Поднепровья и Западного Побужья.⁵¹ Подобная, особенно грубая домашняя керамика найдена и на поселениях квадов I–III вв.^{52–53} что показывает большую территориальную распространенность данного типа керамики.^{54–57} Валико-

вые обломки характерны для поселений квадов и германцев района Эльбы.

Обломки, украшенные лощением и штампами, серого цвета, сделанные на круге, могут быть связаны с мастерской в Блажице. Подобная керамика известна на нескольких поселениях Северной Венгрии,^{69, 78–82} она появляется здесь с конца II в. н. э.

Поселение в Шайокерестуре датируется с конца, или более вероятно с рубежа I–II вв. н. э. до первой половины III в. н. э.

На основании керамики, отражающей не местные традиции, данное поселение относится к кругу пшеворской культуры. Возможность появления пшеворской культуры на территории Северной Венгрии было высказано и археологами соседних стран.^{97–98} Датировка чехословацкими археологами появления носителей пшеворской культуры на территории Словакии^{100–101} также подтверждает датировку данного поселения.

Поселение в Шайокерестуре по нашему мнению оставлено наиболее южными иммигрантами пшеворской культуры, население которой принято считать вандалами. На основании известных до нашего времени поселений римского времени средняя и восточная часть Северной Венгрии входили в ареал этой культуры, а западная часть примыкает к квадской культуре.¹⁰⁶ Все это означает, что в отличие от традиционной точки зрения^{102–103} здесь мы можем считать с вторжением сюда с территории Юговосточной Словакии вандалов до 171 г.

Указанные находки в Северной Венгрии составляют южное пограничье пшеворской культуры. Известный нам до сих пор материал не дает основания для изучения их контактов со соседними сарматскими племенами. Также является спорным их отношение к черняховской культуре, т. к. для выяснения этого пока нет никаких данных.

К. К. Bez

KAISERZEITLICHE SIEDLUNG IN NORDUNGARN

Auszug

In Sajókeresztúr (Kom. Borsod) haben wir im Gebiet einer Sandgrube im Jahre 1969 eine authentisierende Bergungsgrabung durchgeführt. Dieser Grabung vorangehend wurde hier 1956 eine kleinere Notausgrabung vorgenommen, im Laufe derer prähistorische und römische Gefäßfragmente eingeholt wurden.¹ Mit der Forschung des Jahres 1969 sind neolithische und römische Siedlungsreste ans Tageslicht gekommen (Abb. 1–2). Vorliegende Abhandlung faßt sich mit den römischen Funden.²

Unter den zum Vorschein gekommenen Gegenständen war eine Fibel mit umgeschlagenem Fuß (Abb. 5; 17), ein vom Ende des 2. Jhs bis zum 4. Jh. datierbarer Typ.^{5–6} Die Spinnwirtel (Abb. 5; 5, Abb. 7; 18), die Eisenlanze (Abb. 6; 5) sind gleichfalls häufige Typen, sie können nicht genau datiert werden. Die beiden kleinen Glasfragmente (Abb. 4; 10–11) sind pannonische Produkte des 1–4. Jhs.¹²

In der Keramik sind die Terra sigillata-Gefäße von panonischem Ursprung (Abb. 10; 12–14), die zwischen 140–200, 150–180 und 140–240 u. Z. (?) gesetzt werden können. Die Sigillaten sind nach den Markomannenkriegen, insbesondere in ersten Drittel des 3. Jhs ins Barbaricum gelangt.¹⁵ Pannonischen Ursprunges sind noch die gestreift bemalten (Abb. 3; 7, Abb. 6; 34), die mit roter Bemalung verzierten (Abb. 3; 20) Fragmente, die rotbemalten und rädchenverzierten Gefäßwandstücke (Abb. 5; 29, Abb. 6; 35), die rädchenverzierten Stücke (Abb. 7; 6 und Abb. 10; 7, Abb. 3; 12, Abb. 4; 18, Abb. 6; 32), Reste von eingedellten Gefäßen (Abb. 6; 20 und Abb. 10; 3), graue, meist von Schüsseln herstem-

mende Fragmente (Abb. 3; 19, Abb. 4; 20, Abb. 5; 9, 24, Abb. 6; 6, 21, Abb. 7; 23, Abb. 8; 15) und ein rötliches Fragment (Abb. 8; 11). Auch diese Keramiken dürften nach den Markomannenkriegen ins Barbaricum gelangt sein.^{19, 22} Die pannonischen Produkte wurden in die Gebiete Nordungarns von den Quaden vermittelt.^{25–26}

Die älteste Gruppe der örtlichen Keramik bilden die graphitierten Fragmente keltischen Charakters (Abb. 4; 1, Abb. 5; 2, Abb. 7; 10, Abb. 9; 11). Keltische Keramikreste kommen in den römischen Siedlungen häufig vor,^{27–30} was das Fortleben der keltischen Traditionen im 1. und vielleicht auch noch im 2. Jh. verkündet. Unter den Funden gibt es auch Gefäßfragmente von dakischem Charakter (Abb. 5; 16, Abb. 6; 10–11 und Abb. 10; 4–5, Abb. 6; 23, Abb. 7; 16, Abb. 5; 21, Abb. 3; 26–28, Abb. 4; 15, Abb. 5; 20, Abb. 6; 12–13, 15, Abb. 3; 10). Ein ähnliches Material erscheint in mehreren Siedlungen des Barbaricum.^{31–34} Es kann festgestellt werden, daß diese Keramik nicht in reinen, geschlossenen Fundkomplexen, sondern nur verstreut vorkommt und stets mit keltischen, ferner in die Przeworsk-Kultur reihbaren oder mit anderen römischen Gegenständen zusammen.³⁶ Dies beweist soviel, daß in Nordungarn, wie auch in den slowakischen Gebieten an der Wende unserer Zeitrechnung und auch nachher ein keltisch-dakisches Mischvolk gelebt hat und wir können von einer massenhaften dakischen Ansiedlung bzw. von einer dort gelebten rein dakischen Bevölkerung nicht sprechen.

Den größeren Teil der Keramik bildet das von den bisherigen abweichende, nicht örtliche, handgemachte Material, dessen eine Gruppe die grobe Hauskeramik,

den anderen Teil hingegen die dunkel- oder schwärzlich-grauen, polierten, feineren Keramikreste bilden. Zur ersten gehören die mit Nageleindrücken (Abb. 3; 13, Abb. 5; 13, 28, Abb. 6; 2, 4, 16, 26, 31, Abb. 8; 3, 16 und Abb. 6; 3 Deckelfragment), keilförmigen Eindrücken (Abb. 3; 18 und Abb. 9; 3, Abb. 7 19; und Abb. 10; 10), Fingereindrücken (Abb. 3; 4, Abb. 7; 25, 28), Einstichen (Abb. 4; 12, Abb. 5; 12 und Abb. 9; 10, Abb. 5; 25, Abb. 7; 20, Abb. 8; 4), schrägen, parallelen Einschnitten (Abb. 3; 5, 17, 29, Abb. 4; 3 und Abb. 9; 4, Abb. 5; 6 und Abb. 9; 12, Abb. 5; 11 und Abb. 9; 9, Abb. 6; 14, Abb. 7; 3, 15, Abb. 8; 2, 10), einander kreuzenden oder in V-Form angebrachten Einschnitten (Abb. 3; 15 und Abb. 9; 2, Abb. 5; 8, 27, Abb. 6; 29, 33, Abb. 7; 13, 22 und Abb. 10; 9), eingeritztem Gittermuster (Abb. 4; 19 und Abb. 9; 6, Abb. 7; 27), eingeritzten oder eingeglätteten Bogenlinien (Abb. 6; 24–25, Abb. 8; 7), eingekämmten Wellenlinienbündeln (Abb. 4; 21, Abb. 7; 12, 26), eingedrückten und eingeschnittenen Rändern (Abb. 3; 3, Abb. 4; 4, Abb. 6; 17, 28, Abb. 7; 2, Abb. 8; 6, 8), länglichem Unterteil und hohen Rippen (Abb. 7; 29 und Abb. 10; 11), senkrechtem Warzengriff (Abb. 4; 17) verzierte Fragmente sowie eine kleine Schüssel (Abb. 8; 14). Zur dunkleren, feineren Keramik gehören folgende Funde: von ausladendem Rand, hervorspringender Schulter oder unter dem Rand mit einer in Kreis eingeritzten Linie gegliedert (Abb. 3; 11, 21, Abb. 8; 5), schräg gerillt oder mit Fingereinglätzung profiliert (Abb. 4; 5, 16, 23–24, Abb. 5; 14 und Abb. 10; 1, Abb. 5; 18, Abb. 8; 13), V-Form bildende Furchenbündelverzierung (Abb. 3; 22, Abb. 4; 22 und Abb. 9; 8), unter einer Doppelfurche schräg eingeritzte Linien (Abb. 5; 3), Schüsselfragmente innen mit umlaufenden Furchen (Abb. 6; 19), Unterteil mit Omphalos und strahlenförmigen Furchen (Abb. 7; 11), eingeglättete Linien (Abb. 6; 18), flache, gekerbte Rippe (Abb. 3; 6), dicht eingeschnittene Rippen (Abb. 3; 14 und Abb. 9; 1), Fragment mit Fingereindruck (Abb. 4; 14). Beide Keramikgruppen sind in sämtlichen Schichten der Siedlung vorgekommen.

Diesen beiden Keramikgruppen ähnliche Funde sind uns aus mehreren Siedlungen Nordungarns^{43–47} und von den in die Przeworsk-Kultur gehörenden Siedlungen des 1–3. Jhs in der Ost-Slowakei,⁴⁸ Oberschlesien,⁴⁹ Mittel- und Südpolen,⁵⁰ ferner aus der oberen Dnestr- und der westlichen Buggegend bekannt.⁵¹ Mehrere ähnliche, hauptsächlich grobe Hauskeramikfunde finden wir auch im Material der quadischen Siedlungen des 1–3. Jhs vor^{52–53} und diese Erscheinung weist auf die große territoriale Verbreitung dieser Keramikart hin.^{54–57} Von der feineren Keramik schließen sich die gerillten Fragmente dem quadischen bzw. dem germanischen Denkmalmaterial der Elbegegend an. Die Reste von den Schlüsseln mit eingezogenem Rand sind in großer Zahl zum Vorschein gekommen (Abb. 3; 2–3, 8, 25, Abb. 4; 13, Abb. 5; 1, 4, 15, Abb. 6; 1, 8, 22, 27, 36, Abb. 7; 1, 9, 24, Abb. 8; 1). Diese Gefäßart kommt von der Späteisenzeit an vor und ist in der Römerzeit im ganzen germanischen Raum anzutreffen.

Zu den Vorratsgefäßen gehören die folgenden Fragmente: Abb. 4; 9, Abb. 6; 9, Abb. 6; 30 und Abb. 10; 6, Abb. 6; 37, Abb. 7; 5, 8 und Abb. 10; 8, Abb. 8; 9. Reste von Vorratsgefäßen sind gleichfalls häufige Funde in den römerzeitlichen Siedlungen.^{60–66} Die nicht profilierten Ränder von Sajókeresztur lassen sich in die frühromische Zeit datieren.

Die grauen, scheibengedrehten, eingeglätteten (Abb. 4; 8 und Abb. 9; 5, Abb. 5; 19, Abb. 7; 4, Abb. 8; 12) und gestempelten (Abb. 3; 9, 16, Abb. 4; 25 und Abb. 9; 7, Abb. 5; 26 und Abb. 10; 2) Fragmente können von mehreren Werkstattzentren dieser Keramikart (Igo-lomia, Oberschlesien, Blažice, Beregsurány, Porolissum) an die Produkte der Werkstätte von Blažice geknüpft werden. Ähnliche Funde sind in mehreren Siedlungen Nordungarns zum Vorschein gekommen,^{69, 78–82} mit ihrem Erscheinen können wir von Ende des 2. Jhs an rechnen.

Die Siedlung von Sajókeresztur dürfte Ende des 1. oder vielmehr zur Wende des 1–2. Jhs entstanden

sein und in der ersten Hälfte des 3. Jhs aufgehört haben. Ihr Bestehen kann der absoluten Chronologie von Eggers nach auf die Perioden B₂–C₁ und auf den Beginn von C₂, laut Godłowski auf B₂–B₃/C₁–C₁ und nach der Chronologie von Kolník auf die Perioden B₂–C_{1a}⁹⁶ gesetzt werden. Die keltischen und dakischen Funde weisen auf die frühe Errichtung der Siedlung und die pannonische Ware kündigt die Zeit nach den Markomannenkriegen an. Auch die Keramik von Blažice-Typ dürfte vom Ende des 2. Jhs hierhergekommen sein, aus ihrer geringen Menge kann hingegen darauf geschlossen werden, daß die Siedlung in der Blütezeit dieser Keramik nicht mehr bestanden hat, sondern schon in den ersten Jahrzehnten des 3. Jhs. aufgehört hat. Diese Zeitbestimmung wird auch durch die sich den germanischen Gebieten anschließende Keramik bewiesen, die zugleich auch den Kulturkreis bestimmt, zu dem diese Siedlung angehört hat. Dieser Kulturkreis ist die sog. Przeworsk-Kultur, deren mögliches Erscheinen in Nordungarn auch die früheren nachbarlichen Forschungen aufgeworfen haben.^{97–98} Den neueren slowakischen Forschungen nach kamen die Träger der Przeworsk-Kultur in das Gebiet der Ostslowakei um 70–80 u. Z. und ihre Siedlungen bestanden bis 200–210.^{100–101} Auch diese Datierung bestätigt die Bestimmung des Alters der Siedlung von Sajókeresztur, verfeinert es auch gleichzeitig, da wir unter Berücksichtigung des Gesagten selbst ihre Errichtung nicht in eine frühere Zeit als 70–80 u. Z. setzen können.

Die Funde von Sajókeresztur betrachten wir als Nachlassenschaft einer südlichst angelangten Volksgruppe der für vandalisch gehaltenen Przeworsk-Kultur. Wir sind der Meinung, daß in den Kreis der Przeworsk-Kultur das Ipoly-Tal, mit Ausnahme der Gebiete des Komitats Nógrád, ein großer Teil Nordungarns und die Mehrheit der bisher zum Vorschein gekommenen römerzeitlichen Siedlungen gehört haben dürften. Die frühere Forschung hat auf Grund der dunkeln, polierten Keramik germanischen Charakters die erschlossenen Siedlungsreste für quadisch gehalten, unter Ausschluß des vandalischen Einflusses,¹⁰² oder maß diese Funde dem Einfluß der quadischen Nachbarschaft bei.¹⁰³ Zur Zeit ist in der heimischen Forschung — sich auf historische Quellen und auf die Annahme der Przeworsk-Kultur, d. h. der Expansion der Wandalen im 2. Jh.¹⁰⁴ stützend — die allgemein akzeptierte Meinung, daß die Wandalen im 2. Jh., im Laufe der Markomannenkriege hierhergekommen sind und sich nach den Kriegen (171) im nördlichen Randgebiet Daziens, an der Oberen Theißgegend niedergelassen haben. Auf Grund der bisher ans Tageslicht gekommenen römerzeitlichen Siedlungen sind wir jedoch der Meinung, daß wir im mittleren und südlichen Teil Nordungarns mit der Ansiedlung früherer vandalischer Volksgruppen aus der Richtung von der südöstlichen Slowakei her rechnen müssen. Der westliche Teil (Ipoly-Tal, Nógrád-Becken) kann den bisherigen Feststellungen entsprechend dem quadischen Kulturkreis angeknüpft werden.¹⁰⁶

Die Fundorte in Nordungarn zeigen die südliche Grenze der Verbreitung der Przeworsk-Kultur an die schon mit den Sarmaten des Alföld benachbart ist. Obwohl der den Staat der Sarmaten umgebende Erdwall, der sog. Csörsz-Graben den bisherigen Forschungen nach Ende des 3. oder zu Beginn des 4. Jhs errichtet wurde, hat sich in seiner Linie das archäologische Material des ebenen Gebietes des Alföld und des davon nördlich gelegenen Berglandes auch in den früheren Jahrhunderten gut voneinander abgesondert.¹⁰⁷ Die zur Zeit zur Verfügung stehenden Funde bieten keine entsprechenden Anhaltspunkte zur Untersuchung der Beziehungen zu den Sarmaten. Vorläufig scheint es, daß wir über enge Handelsbeziehungen nicht reden können.

Ähnlicherweise problematisch ist auch die Verbindung mit der Kultur von Černjachov, da wir gegenwärtig über darauf verweisende Funde nicht verfügen.

In den Gebieten Nordungarns werden zur Klärung der Fragen der frühen und späten Römerzeit, zur Erweiterung unserer Kenntnisse weitere Forschungen benötigt.

K. Végh

TERRA SIGILLATÁK AZ AQUINCUMI CANABAE ÉSZAKI RÉSZÉN FELTÁRT ÉPÜLETMARADVÁNYOKBÓL

1974-ben a Fővárosi Vízművek az óbudai Miklós tér – Búvár utcai szakaszon gépi erővel alakította ki az egyik főnyomócső vonalát. A csatornaárókban, a korábbi kutatás által beépítetlennek tartott területen,¹ korai auxiliáris tábor közelében,² a canabae II–III. századi építményeinek különböző korú részletei, hulladékgödörök, egy K–Ny-i irányú út kis szakasza, valamint 5 – a III. század végére, ill. a IV. század első harmadára keltezhető – csontvázas sír került elő. E temetkezéseknél későbbi lehet egy, a vízeső árok déli részén megfigyelt masszív, talán katonai célú építmény. A számos topográfiai tanulságot, s az aquincumi canabae településtörténetéhez fontos adatokat, nem utolsósorban érdekes III–IV. századi leleteket szolgáltatató temető feltárásáról részletes beszámolót az ásató Szirmai Krisztina fog közölni az ArchÉrt következő kötetében. Ugyanitt publikálja majd Gáspár Dóra az egyik sírban előkerült ládika tartozékait.

Az itt közölt terra sigillaták a korarómai település-jelenségek keltezéséhez nyújtanak segítséget. Publikálásuk jogának átengedését itt köszönöm meg az ásató Szirmai Krisztinának. A Búvár utcai ásás során 64 sigillatátörödek került elő; ezeknek mintegy 40%-a reliefdíszű áru, a többség díszítetlen edény. Ez az összetétel nagyjából megfelel a többi – régészeti feltárásból származó – pannoniai leletanyagának. A dombordízes, ill. a bélyeges darabok leírása;

Északitáliai áru:

1. Ohlenroth 3 – Goudineau 39 c formájú tányér peremtörödéke, falán felrakott (applikált) delfin díszítéssel (Simonett Abb. 46; 124,2 = Curk 1968, Abb. 1,19 = Gabler 20). A minta L · M · V vagy Q · S · P díszítőelemek közé sorolható. Párhuzamai: Vágó E., Acta ArchHung 29 (1977) Taf. IX. 13, X. 3; Gabler D., Acta ArchHung 30 (1978) Abb. 62,2; Acta ArchHung 34 (1982) Abb. 18,9, 12. (1 kép 1; 5 kép 2).
BTM lsz. 83.3.66 szórvány
ún. A-2 áru
késő-Claudius-Vespasianus/Titus kori
2. Drag. 36 = Wiesinger 15 b formájú tálka törödéke. Ívelten kihajló peremén barbotin technikával kialakított stilizált lilíomdísz. Felülete: fényes, sötétvörös, agyaga keményre égetett, világos okker. Típusához ld. Gabler D., Acta ArchHung 34 (1982) 19 kép, 2. (1 kép 2; 5 kép 1).
BTM – lsz. 83.3.65 szórvány
Vespasianus-Traianus kori

Délgalliai áru

3. Dr. 37 formájú tál peremtörödéke. Fent tojásfűzér (Knorr 1919, Textb. 47 = Hermet pl.35 (O.21) alatt hullámvonal. A reliefmezőben kettős levelekből álló

fríz (Walke 1965, Taf. 2,3; Karnitsch 1959, Taf. 9,9; Planck Taf. 54,6).

BTM lsz. 83.3.60 3. gödör betöltéséből. (1. kép 4)

La Graufesenque M. Crestio vagy Vitalis köre
késő-Vespasianus-Domitianus kori

4. Dr. 37 formájú tál oldaltörödéke. Fent tojásfűzér (Knorr 1919, Taf. 57,19; Karnitsch 1959, Taf. 18,5), alatta hullámvonal. A reliefmezőben két, astragalossal összekötött kettős ív részlete, köztük függőleges osztótag. Az íves mezőben valószínűleg spirál indája látszik. Vö. Knorr 1912, Taf. XXII. 4 és XX. 3.
BTM lsz. 83.3.97 szórvány (1. kép 5)

La Graufesenque Mercato vagy L. Cosius Virilis köre
Domitianus kori

5. Dr. 37 formájú tál oldaltörödéke. A reliefmezőt vízszintes hullámvonal osztja mezőkre, fent vadkan (O. 1672 – Karnitsch 1959, Taf. 16,2), alatta növényzet (Karnitsch 1959, Taf. 9,3 és 14,1). Az alsó mezőben buzogányszerű választótag (Knorr 1919, Taf. 83,25), astragalos; erről kettős körívek, ill. rozettában végződő spiráldíszek ágaznak le (Knorr 1919, Taf. 82,6). Hasonló díszítésrendszerű: Urner-Astholtz Taf. 22, 1; Karnitsch 1959, Taf. 14,4; Curk 1969, Taf. 1.13; Planck Taf. 104,3.

BTM lsz. 83.3.102 közműárok (1. kép 6)

La Graufesenque Mercato köre

Domitianus kori

6. Dr. 37 formájú tál oldaltörödéke. Fent tojásfűzér (Knorr 1919 Taf. 59,19) hullámvonallal. A reliefmezőben futó kutya (O. 1921 vagy 1924). Hasonló díszítésű: Karnitsch 1971, Taf. 20,6.

BTM lsz. 83.3.53 D-i metszet, faltól keletre, a törmelékes szürke rétegből. (1. kép 7).

La Graufesenque Mercato köre

Domitianus kori

7. Dr. 37 formájú tál aljtörödéke. A reliefmezőt lezáró, levélfűzérből álló fríz maradt meg (Knorr 1919, Taf. 25,32; Knorr 1952, Taf. 37 C; Knorr 1910, Taf. I. 11; Planck Taf. 103,3).

BTM lsz. 83.3.94 szórvány (1 kép 8).

Késődélgalliai áru

Domitianus-Nerva kori

8. Dr. 37 formájú tál perem- és oldaltörödéke. Fent tojásfűzér (Knorr 1910, Taf. II. 2; Knorr 1919, Taf. 53,17; Walke 1965, Taf. 5,11), alatta hullámvonal. A reliefmezőt is hullámvonal tagolja két fő mezőre; a felsőben Andrásskeresztalakú osztás. Az oldalháromszögekben kanyargós indán szívalakú- fent és lent háromkaréjú levél (Knorr 1910, Taf. IV. 11; Knorr 1912, Taf. XXVI. 2; Karitsch 1959, Taf. 26,4). Az alsó mezőben tagolt, függőleges osztás, tőle jobbra astragaloson kettős körívben háromszögalakú levél és inda (Knorr 1910, Taf. III. 4; Planck Taf. 105,7). (A tojásfűzér kivételével valamennyi díszítőelem a Natalis-kör típuskincsében található meg.)

BTM lsz. 83.3.59 3. gödör betöltéséből (1. kép 9; 5. kép 3)

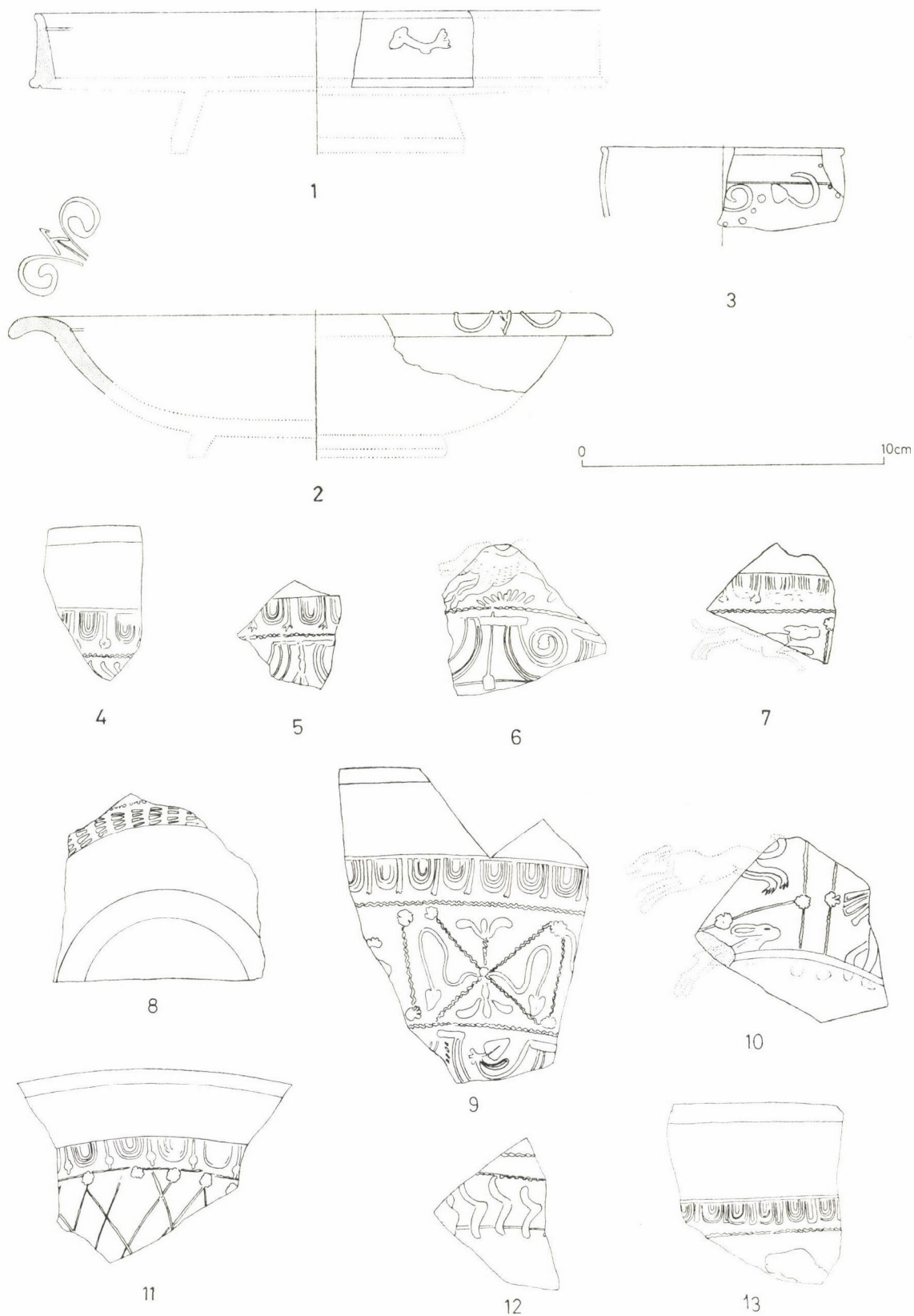
Késődélgalliai áru

Domitianus-Traianus kori

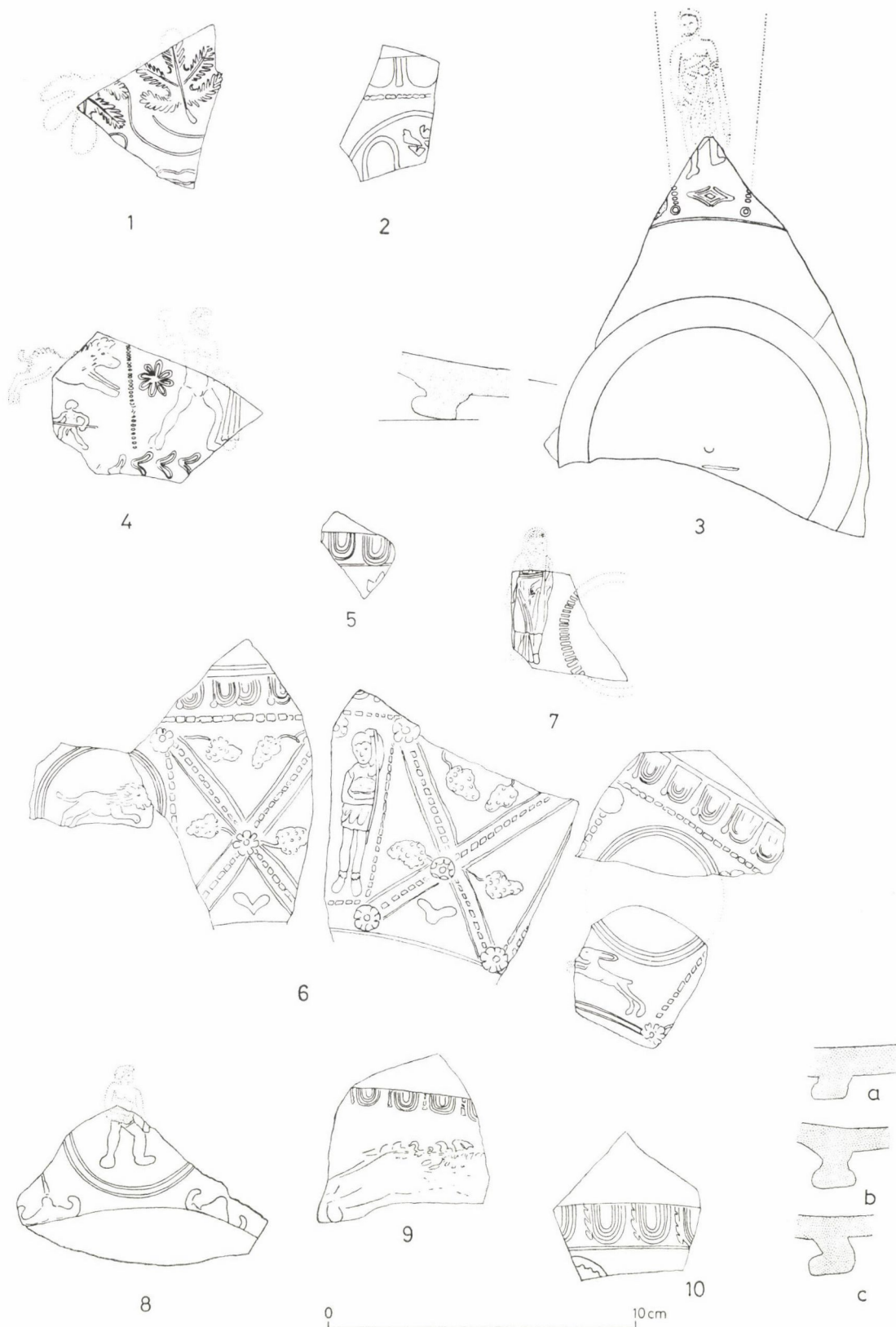
9. Dr. 37 formájú tál oldaltörödéke. A reliefmezőt egyenesnek látszó hullámvonalak tagolják mezőkre, ill. kisebb metopéokra; a metszéspontokban, ill. helyenként az osztóvonal közepén csillagalakú rozettadísz. Fent

¹ Nagy L., Topográfia. c. fejezet a Budapest története I.2. Budapest 1942, 359. A beépítetlen területsáv kérdéséhez ld. még Németh M., BpR 24 (1976) 64.

² A Folyamőr utcai ÉK–DNy irányú fossához ld. Szirmai K., Rég Füz 1:35. Bp. 1982. 32–33. A Miklós u. 32–40. sz. házaknál jelentkező, különböző korú árkokhoz ld. Póczy K. – Pekár T., BpR 18 (1958) 529–533; a Harrer Pál utcai korai római táborhoz tartozó fossáról ld. Németh M., BpR 24 (1976) 61–64.

1. kép. Itáliai (1–2) és délgalliai (4–13) terra sigillaták; itáliai vékonyfalú kerámia (3) a Búvár utcából. M = 1 : 2
 Abb. 1. Italische (1–2) und südgallische (4–13) Sigillaten; italische, dünnwandige Keramik (3) aus der Búvár-Gasse.
 M = 1 : 2

2. kép. Középgalliai (1–4), rheinzaberni (5–9) és westerndorfi (10) sigillaták a Búvár utcából. a) délgalliai, b) középgalliai, c) rajnai sigillata tál talpkiképzése. M = 1 : 2

Abb. 2. Mittelgallische (1–4), Rheinzaberner (5–9) und Westerndorfer (10) Sigillaten aus der Búvár-Gasse. Standing. ausbildung der a) südgallischen, b) mittelgallischen, c) rheinischen Sigillata-Schüsseln. M = 1 : 2

- futó kutya részlete (O. 1995 = Walke 1965 Taf. 7,4), lent nyúl (O. 2075). A jobb oldali metopében kettős sípot fújó köpenyes Silenos (Déch. 315; Knorr 1910, Taf. V. 9; Ürner-Astholtz Taf. 18,2; E. Hudeczek, Carn. Jb. 8 (1963/1964) Abb. 2,12). Az alsó mező figurális díszítését az árkolással kialakított képmező-lezárás vágja. (1. kép 10)
BTM lsz. 83.3.51 vízcső-árok, világosbarna réteg, 250—300 cm
Banassac Germani ser(vus) áru
Nerva-Traianus kori
10. Dr. 37 formájú tál perem- és oldaltöredéke. Fent tojásfüzér (Hofmann A), alatta hullámvonal; a reliefmezőben egyenesnek látszó hullámvonalakból kialakított hálóminta. A találkozáspontoknál csillagalakú rozetták.
BTM lsz. 83.3.64 szórvány (1. kép 11).
Banassac Germani ser(vus) áru
Nerva-Traianus kori
11. Dr. 37 formájú tál oldaltöredéke. A reliefmezőből csak a hullám-, ill. egy sima vonal közti kettős levelekből álló fríz maradt meg (Knorr 1912, Taf. XXIV. 6 és 8; Walke 1968, Taf. 32,16).
BTM lsz. 83.3.55 a Búvár u. 3-ra merőleges K—Ny-i árok barna, kavicsos, törmelékes rétege (1. kép 12).
Banassac Natalis-kör
Nerva/Traianus-Hadrianus kori
12. Dr. 37 formájú tál peremtöredéke. Fent tojásfüzér (Hofmann E 3; Walke 1968, Taf. 44,9 b) alatta hullámvonal. A reliefmezőben oroslán részlete (Knorr 1910, Taf. IV. 3). Díszítésrendszerét ld. Karnitsch 1971, Taf. 29,6.
BTM lsz. 83.3.54 kiszedett fal gödre (2. gödör) (1. kép 13).
Banassac Natalis-kör
Nerva/Traianus-Hadrianus kori
- Középgalliai áru*
13. Dr. 37 formájú tál oldaltöredéke. A reliefmezőben indáról leágazó levelek (Rogers H. 73). A díszítés rendszerét ld. CGP Fig. 74,2.
BTM lsz. 83.3.61 3. gödör betöltése (2. kép 1).
Martres-de Veyre X-6 fazekas áruja
Hadrianus-Antoninus Pius kori (i. sz. 125—150)
14. Dr. 37 formájú tál oldaltöredéke. Fent tojásfüzér, alatta gyöngysor. A reliefmezőben indák és levélvégek-vő. Karnitsch 1959, Taf. 79,3.
BTM lsz. 83.3.99 szórvány (2. kép 2)
Lezoux Cinnamus-Paullus áruja
Antoninus Pius-Marcus Aurelius kori
15. Dr. 37 formájú tál aljtöredéke. Kis gyűrűkben végződő gyöngysorok osztják metopéokra a reliefmezőt; az így kialakított keskeny mezőben rombuszalakú dísztag (CGP Fig. 47,13-Rogers U. 33), felette Asklepios figura részlete (O. 905).
BTM lsz. 83.3.49 vízcső-árok, világosbarna réteg 250—300 cm
Lezoux Cinnamus köre (2. kép 3)
Antoninus Pius-Marcus Aurelius kori
16. Dr. 37 formájú tál oldaltöredéke. A reliefmezőben gyöngysoros metopéosztás, ettől balra vaddisznó részlete (O. 1642) és lándzsás pygmeus (O. 698 A). Az osztástól jobbra 8 szirmú rozetta (CGP Fig. 42,7 = Rogers C. 37), mellette Hercules részlete (O. 760 B). A reliefmező alján kettős levelek sora (Rogers G. 288 vagy 284).
BTM lsz. 83.3.98 szórvány (2. kép 4)
Martres-de-Veyre valószínűleg a kis S mester (Cettus) Marcus Aurelius-Commodus kori
- Rheinzaberni áru*
17. Dr. 37 formájú tál oldaltöredéke. Fent tojásfüzér a reliefmezőt határoló vonalra pecsételve (Ri-Fi E. 66 a). Alatta levél részlete. (2. kép 5).
BTM lsz. 83.3.103 Reginus I, Comitialis IV, Mammi-lianus, ill. Pupushoz közelálló mester
Antoninus Pius-III. sz. első harmada
18. Dr. 37 formájú tál 11 összetartozó töredéke. Fent tojásfüzér (Ri-Fi E. 15), a reliefmezőben gyöngysoros metopéosztás (Ri-Fi O. 260). A szélesebb mezőket hármas gyöngysorokkal diagonálisan is felosztották; a metszéspontokban ötszirmú rozetta (Ri-Fi O. 41 a). A felső háromszögben indán szőlőfürtök, az oldal-háromszögekben csak egy-egy-egy fürt (Ri-Fi P. 167). Az alsó háromszögben kettős levél (Ri-Fi P. 142). A következő metopében kettős körben oroslán (Ri-Fi T. 21 a), a medallion alatt nyúl (O. 2134 a = Ri-Fi T. 154). Egy újabb, keskeny mezőben sebesült amazon (kisebb mint O. 160 = Ri-Fi M. 238).
BTM lsz. 83.3.36, 40—41, 95 a-b, 96, 63, 100, 105, 107 A 83.3.36, 40—42 sz. töredékek a Búvár u. 3-ra merőleges K—Ny-i árokban levő É—D irányú faltól K-re, 80—100 cm, a többi szórványként került elő (2. kép 6, 4. kép)
Verecundus I áruja
késő-Severus kori
19. Dr. 37 formájú tál aljrésze. Függőleges osztást lezáró levéldíszek (Ri-Fi P. 113) között kettős körben (Ri-Fi K. 19 a) ökölvívó (Ri-Fi M. 196) részlete.
BTM lsz. 83.3.106 szórvány (2. kép 8)
Atto, Attilus vagy Primitivus I áruja
Severus kori
20. Dr. 37 formájú tál oldaltöredéke. A reliefmezőben út-istennő (Ri-Fi M. 31) és tagolt medallion (Ri-Fi K. 33?) részlete.
BTM lsz. 83.3.46 Búvár u. 3-ra merőleges K—Ny-i árokban levő faltól keletre, 80—100 cm (2. kép 7).
Cerialis V, Belsus I
Marcus Aurelius-Septimius Severus kori
21. Dr. 37 formájú tál oldaltöredéke tojásfüzérrel (Ri-Fi E 26.) A reliefmezőben oroslán (?) (Ri-Fi T. 15 vagy 16) részlete.
BTM lsz. 83.3.101 szórvány (2. kép 9).
késő-Antoninus-Severus kori
22. Dr. 37 formájú tál aljtöredéke. A reliefmezőt lezáró vonal felett álltalak részlete. Anyaga alapján sorolhattuk a rajnai műhely termékei közé.
BTM lsz. 83.3.108 szórvány
- Westerdorfi áru*
23. Dr. 37 formájú tál oldaltöredéke. Vonalra pecsételt tojásfüzér (Kiss 5. tábl. 6) alatt tagolt árka (Kiss 6. tábl. 76) részlete.
BTM lsz. 83.3.104 szórvány (2. kép 10).
Helenius kör
Severus kori
- Margumi sigillata* (ún. sisciai műhely)
24. Dr. 37 formájú tál nagyobb, vastagfalú változata. Fent tojásfüzér hármas ívű tojástagokkal, köztük gömbben végződő választópálcikákkal (Nagy L., Bud. Rég. 14 (1945) 308, 3. kép; Gabler D., Acta ArchHung. 28 (1976) Abb. 13, 191). A tojástagokat a reliefmezőt lezáró vonalra pecsételték. A képmezőben levelek sora — ld. B. Rutkowski, Acta RCRF 10 (1968) 25, Fig. 5, Fig. 7. A felület erősen kopott, rosszul égetett sárgás agyag.
BTM lsz. 83.3.56 3. gödör betöltése (3. kép 1)
II. sz. második negyede — II. sz. vége?
- Díszítetlen névbélyeges sigillaták*
25. Dr. 27 formájú csésze (paropsis) alja PATJRICI bélyeggel. Pontos megfelelőjét ld. Hofmann, Catalogue pl. VIII. 123, 10, hasonló Juhász XLVII. tábl. 214. Működési idejéhez ld. G. B. Danell in: B. Cunliffe: Excavations of Fishbourne. Reports of the Research Committee of the Soc. of Ant. of London 27. Leeds 1971, 312, Nr. 75.
BTM lsz. 83.3.81 szórvány (3. kép 3).
La Graufesenque
Vespasianus-Domitianus kori (i. sz. 70—95)
26. Dr. 33 formájú pohár (acetabulum) aljtöredéke AV[ENTINIM] bélyeggel. Pontos megfelelőjét ld.

Hofmann, Catalogue pl. XIV. 220. l.
BTM lsz. 83.3.80 szórvány (3. kép 1.)
Lezoux
Antoninus kori
27. Dr. 32 formájú tányér (catinus) aljtöredéke PR[O-VINCIALIS] bélyeggel. Vö. H.-J. Kellner, *Communications RCRF* II. 12 (1971): G. Streitberg, BVbl 37 (1972) Abb. 5,33. Hasonló Juhász XLVII. tábl. 238. BTM lsz. 83.3 szórvány (3. kép 5)
Westerndorf
Severus kori

A teljes anyag forma- és műhelykénti megoszlását az alábbi táblázat mutatja:

	Ohl. 3	Dr. 36	Dr. 37	Dr. 15/17	Dr. 27	Dr. 33	Dr. 18/31	Dr. 31	Dr. 32	Dr. 54	Dr. 46	Dr. 38	Ism.	Össz.
Észak-itáliai	1	1												2
La Graufesenquei			4	1	1									
Banassaci			4											
délgalliai			2		1	1	2							16
Középgalliai			6		1	9	7				1			24
Rheinaberni			7			2		3	3	1		1	1	18
Westerdorfi			1					1	1					3
Margumi			1											1
Összesen	1	1	25	1	3	12	9	4	4	1	1	1	1	64

A leletek időrendben a következőképpen csoportosíthatók:

Nero-Vespasianus kori	1 db
késő-Vespasianus-Domitianus kori	6 db
Traianus-Hadrianus kori	11 db
Antoninus kori	24 db
Severus kori	21 db

A sigillaták többsége; 38 db szórvány, de még a lelőhely darabok jó részénél is kideríthető, hogy kiszedett fal betöltésében, újkori beásásokban, törmeléken rétegben vagy későbbi római kori planírozásokban, fal feletti gödrök hulladékanyagában kerültek elő. Így a terra sigillaták időrendi helyzetének megfelelő rétegben, leletegyüttesben mindössze 3 edénytöredék volt; ezek közül 2 a vízcsőárok világosbarna rétegében 250–300 cm mélyen, közvetlenül az altalaj felett került elő. Ez a réteg a legelső római építkezést megelőző planírozás az aquincumi canabae északi részén, amely a I. sz. töredék, valamint egy Dr. 46 formájú sigillata pereme alapján az Antoninus korra keltezhető; korábban ezen a területen legfeljebb régészetileg meg nem fogható, nyomot nem hagyó, vagy a későbbi épületekkel megsemmisített fa — esetleg vályogépítményekkel számolhatunk. A sigillaták közel 25%-a azonban az Antoninus kornál korábbi gyártmány; ezek másodlagosan kerülhettek a területre. Az I. sz. applikált díszű, Nero-Vespasianus kori északitáliai táltöredék valószínűleg az óbudaí altáborok egyikével, ill. az auxiliáris vicusszal hozható összefüggésbe, a lelőhely környékén felbukkanó többi póvidéki sigillatával együtt (Laktanya u. 26, Majláth u., Miklós tér—Laktanya u. sarok, Vihar u. 14, 19, 25, Kerék u. 26, Szél u. 28, Raktár u. 2, a Hercules villa;³ ezek számát növeli néhány — Kocsis L. Flórián

téri feltárásából származó töredék is).⁴ Nincs kizárva, hogy a póvidéki sigillata annak a tábornak anyagához tartozhatott, amelynek fossáját és cölöprendszerét a Búvár utcában Szirmai K. vágta át.⁵ Ehhez a korai (Vespasianus kori) csoporthoz sorolhatjuk még az egyik díszítetlen Drag. 15/17 formájú (3. kép 2), La Graufesenqueban gyártott délgalliai töredéket is;⁶ a típus a Flavius korban adta át helyét az egyszerűbb tányérformáknak. Nemcsak Aquincumban, hanem egész Pannoniában ritka.⁷ A szerény, korai Flavius kori anyaggal szemben lényegesen nőtt a Domitianus kori sigillaták száma. A reliefdíszes edények (valamennyi Dr. 37 formájú) többsége Mercato, M. Crestio. L. Cosius Virilis köréhez attribuíható (3–6. sz.). Vespasianus-Domitianus korára keltezhető egy

PAT]RICI bélyeges Dr. 27 formájú csészetöredék. Képvisele vannak anyagunkban a késő-délgalliai, banassaci sigillaták is; ezeket részben a Traianus korban működő Germani ser(vus) (9–10. sz), részben a Natalis körhöz (11–12. sz) sorolhatjuk; ez az officina még Hadrianus uralkodása idején is üzemelhetett. A késő-Flavius—Traianus korban — jelentéktelenebb mennyiségben — Aquincum és a limeskörzet ellátásában még részt vettek az északitáliai műhelyek, amit az anyagunkban levő Dr. 36 formájú tálka (2. sz) tovább egy Flavius kori északitáliai vékonyfalú, fekete bevonatú barbotindíszes csészetöredék igazol.⁸ (1. kép 3) A késő-Flavius—Traianus kori anyag számszerű növekedése nyilván az aquincumi legiotábor kiépítésével függ össze, amikor a lakosság nagyarányú növekedése miatt a canabae észak felé is lényegesen kiterjedhetett. Egyelőre nem tudjuk, hogy milyen építmények állhattak a kutatott területen az I. sz. utolsó, ill. a II. sz. első évtizedeiben. A délgalliai áru szórványként vagy az Antoninus kori sigillatákkal együtt található meg a legkorábbi planírozásban (ld. 9. sz).

A középgalliai sigillaták számának növekedése (13–16. sz. és több díszítetlen edény) a terület első — kőépüle-

³ Vö. Póczy, K. — Németh, M. — Szirmai, K., — Kocsis, L. Akten des XIII. Int. Limeskongresses, Aalen 1983. 398.

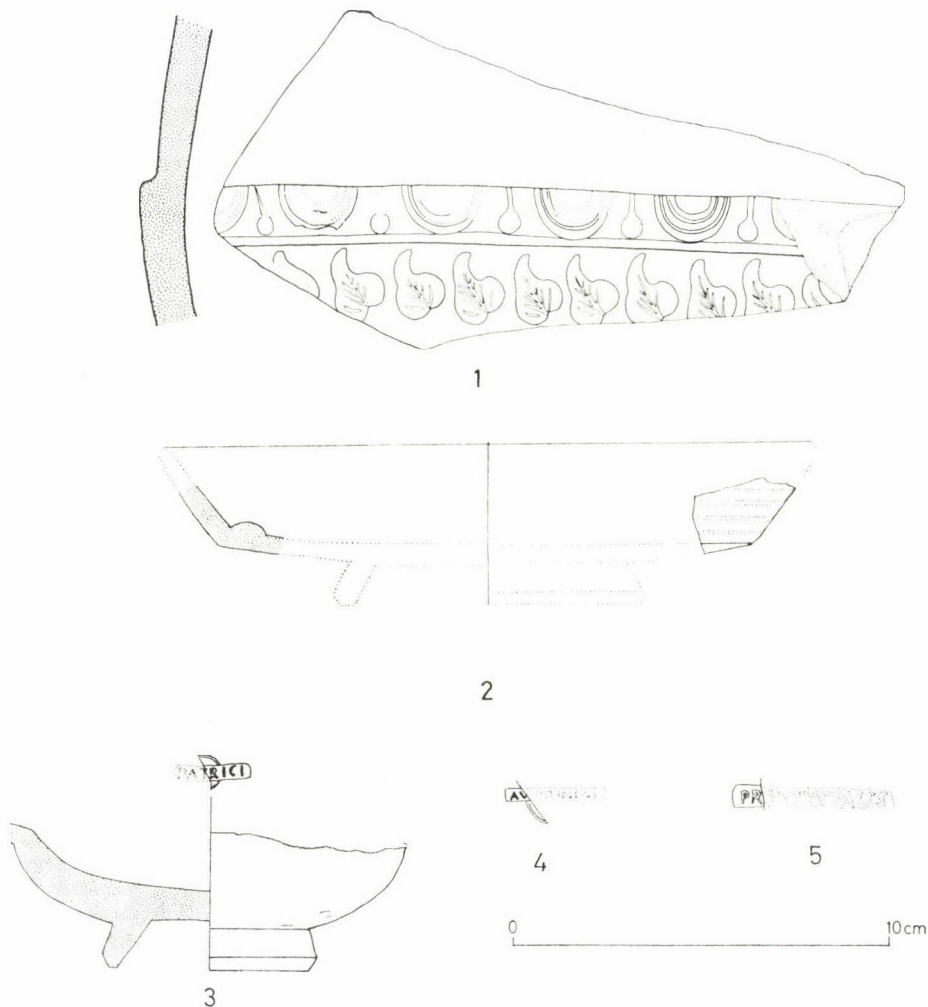
⁴ Vö. G. Ulbert. Die römischen Donaukastelle Aislingen und Burghöfe. Limesforsch. 1. (Berlin 1959), Taf. 33,1; Planck, D., Taf. 83, 1.

⁵ Ld. Kaba M., BpR 20 (1963) 271; Gabler D., ArchÉrt 104 (1977) 148–149; Ua., Acta ArchHung 30 (1978) 403.

⁶ Ún. Fabrikat E (terra nigra) — ld. Grünwald M., Die Funde aus dem Schutthügel des Legionslagers Carnuntum (Die Baugrube Pingitzer). RLiO 32. (Wien 1983) 20. A típushoz ld. Bónis É.: A császárkori edénművesség termékei Pannoniában. DissPann II. 20 (Bp. 1942). XX.t. 26, 40; Plesničar, L., Keramika emonskih nekropol. Diss.et monogr. 20. (Ljubljana 1977.) Taf. I. 37/40.

³ A korábbi leletek felsorolását ld. Gabler D., Acta ArchHung 28 (1976) 22.

⁴ Kocsis L., RégFüzSer. I: 35 (1982) 32. Az adat felhasználásáért itt mondok köszönetet az ásátó Kocsis Lászlónak.

3. kép. Margumi (ún. sisciai) (1), díszítetlen délgalliai (2) és bélyeges sigillaták (3–5) a Búvár utcából. $M = 1:2$
 Abb. 3. Aus Margum (sog. Siscia) stammende (1), unverzierte südgallische (2) und gestempelte Sigillaten (3–5) aus der Búvár-Gasse) $M = 1:2$

tekkel történő — beépítésével hozható kapcsolatba. Legkorábbi az X-6 fazekashoz köthető darab (13. sz.), legkésőbbi a Cettusszal azonosítható kis S mesternek tulajdonítható tál (16. sz.),⁹ mindkettő Martres-de Veyreben készült. Számos díszítetlen töredék is attribuíható a Hadrianus–Antoninus kori középgalliai műhelyekhez, ezek többsége Dr. 33 formájú acetabulum vagy Dr. 18/31 típusú tányér. Az egyik csonkakúp alakú pohár töredékén AV[ENTINIM] bélyeg látható; ennek az Antoninus kori mesternek áruja gyakran a markomann háborúkkal kapcsolatba hozható leletgyűtesekben tűnik fel — így Aquincumban is.¹⁰ A középgalliai áru zöme is szórvány vagy későbbi gödrökből, planírozásokból került elő. Némelyik Antoninus kori darab másodlagosan égett (pl. 83.3.73 sz. Dr. 18/31 formájú tányértöredék).

Meglepően kevés a rheinzaberni és a westerndorfi sigillata, viszont egyetlen Vercundus I-nek tulajdonítható tálnak 11 különböző töredéke került elő (18. sz.). Vercundus áruja a Bernhard-féle osztályozás szerint a

II c csoportba sorolható,¹¹ a fazekas működése így a III. sz. első negyedére tehető. Nagyjából Severus kori a többi dombordízes és sima töredék is, utóbbiak közül a 27. sz. Dr. 32 formájú PR[OVINCIALIS] bélyeges darabot emelnénk ki; a tányér a fazekas westerndorfi műhelyében készült.

A Severus kori anyagnak — a korábbi megfigyelésekkel ellentétben álló — csekély mennyisége (alig 33%, a korábban elemzett anyag 60%-val szemben) csak részben magyarázható azzal, hogy a Búvár utcai sigillataanyag kevés számú, így nem reprezentálhatja az aquincumi katonaváros sigillataforgalmának tendenciáit. Valószínű, hogy az itt álló Severus kori, folyamatosan lakott épületek hulladékgödrei máshol (a feltárt területen kívül) lehettek így magukban az épületekben kevés maradhatott belőlük.

A sigillataanyag érdekes ritkasága egy — a Nagy L. által felfedezett — az ún. sisciai műhelyből származtatható töredék. Az officinát B. Rutkowski — egy formatált töredék alapján — Margumba lokalizálta,¹² felismerését az újabb moesiai, daciai kutatások és anyagközlések is valószínűsítik. Ezek alapján nyilvánvaló, hogy ezt a sigillatafajtát olyan műhely gyártotta, amely elsősorban Moesia

⁹ Terrisse, J.-R., Les céramiques sigillées gallo-romaines des Martres-de-Veyre (Puy-de-Dôme). XIXe suppl. à „Gallia”. (Paris 1968). 52.

¹⁰ Juhász Gy., Arch.Ért. 41 (1936) 28, 34; Gabler D. — Koczur É., Alba Regia 15 (1976) 72.

¹¹ Bernhard, H., Germ. 59 (1981) Beil. 5.

¹² Nagy L., BpR. 14 (1945) 305–331; Rutkowski, B. Acta RCRF 10 (1968) 18–20; Gabler, D., Acta ArchHung 28 (1976) 36–37.

4. kép. Verecundus I rheinzaberni fazekas sigillatája. (Pálfay K. felvétele)
 Abb. 4. Terra sigillata des Rheinzaberner Töpfers Verecundus I (Aufnahme von K. Pálfay)

5. kép. Itáliai (1–2) és délgalliai (3) sigillata a Búvár utcából. (Pálfay K. felvétele)
Abb. 5. Italische (1–2) und südgallische Sigillaten aus der Búvár-Gasse (Aufnahme von K. Pálfay)

Superior¹³, Dacia¹⁴ és Moesia Inferior¹⁵ ellátását tekintette feladatának. Pannoniában ezek a gyártmányok csak alkalmilag pótolhatták a hiányzó galliai-germaniai árut.¹⁶ Ha Nagy L. korábban a műhely termékeinek elterjedése alapján kísérelhette meg a gyár lokalizálását, ma a margumi formatáltörödek mellett éppen az elterjedési terület alapján következtethetünk arra, hogy a műhely — piac-területéhez közel — Moesiában működhetett.

A gyár Nagy L. szerint i. sz. 120 és 160 között működhetett, a gyártás kezdetére vonatkozó feltevést újabb tipológiai vizsgálatok is megerősítették.¹⁷ B. Rutkowski későbbi időpontot javasolt; véleményét azonban stratigráfiai megfigyelések eddig nem igazolták. A közölt darabok általában szörványok vagy a rájuk vonatkozó rétegtani adatok nem értékelhetők egyértelműen. A Búvár utcai töredék a 3. gödör betöltésében került elő; ebben a leletegyüttesben dél- és középgalliai sigillaták mellett Niederbieber I formájú rheinzaberni tányér peremtörödek voltak (I. sz. 83.3.57). Ezt a táltípust a II. sz. legvégén, ill. a III. sz. első harmadában, Rheinzabern dunavidéki exportjának végéig szállíthatták Pannoniába.¹⁸ A gödör

III. sz.-i (vagy későbbi?), a margumi sigillata keltezéséhez mégis kevés segítséget nyújt, mivel a leletegyüttesben számos korábbi darab is megtalálható.

Bár a legkésőbbi sigillaták sem keltezhetők az i. sz. 233 utáni időszakra, nem kételkedhetünk abban, hogy a canabae épületei még állhattak a 259–260 évi limeskatasztrófaig. Valószínűleg csak ekkor kerülhetett sor a canabae ezen részének felhagyására, amire leginkább a III. sz. végi IV. sz.-i temetkezések utalnak.

Gabler Dénes

A szövegben előforduló rövidítések

- CGP = J. A. Stanfield—G. Simpson: Central Gaulish Potters. London 1958.
Curk 1968 = I. Mikl—Curk: Terra sigillata iz Poetovija. Časopis za zgodovino in narodopisje 4 (XXXIX) (1968) 64–82.
Curk 1969 = I. Mikl—Curk: Terra sigillata in sorodne vrste keramike iz Poetovija. Diss. 9. Ljubljana 1969.
Déch. = J. Déchelette: Les vases céramiques ornés de la Gaule romaine. Paris 1904.
Gabler = D. Gabler: Italische Sigillaten in Nordwest-Pannonien. Wiss. Arbeiten aus dem Burgenland. 51. Eisenstadt 1973.
Goudineau = Chr. Goudineau: La céramique arétine lisse (Fouilles de l'école Française de Rome à Bolsena 4) MEFR suppl. 6. Paris 1968.
Hermet = F. Hermet: La Graufesenque. Paris 1934.
Hofmann = B. Hofmann: Oves et marques des potiers de Banassac (Fouilles 1961–1964). Acta RCRF 8 (1966) 23.
Hofmann, Catalogue = B. Hofmann: Catalogue des estampilles sur vaisselle sigillée. Notice technique 21. Touring Club de France, Groupe d'arch. antique.
Juhász = Juhász Gy.: A brigetioi terra sigillaták. Diss. Pann II. 3. Bp. 1935.
Karnitsch 1959 = P. Karnitsch: Die Reliefsigillata von Ovilava. Linz 1959.

¹³ Ld. Bojovich, D., Rimska keramika Singidunuma. Kat. Múz. Grada Beograd VIII. (Beograd 1977.) Taf. VI. 66.

¹⁴ Legutóbb Isac, D.—Rusu, M.—L. Baluța, C., Apulum 17 (1979) 250–251.

¹⁵ Dimitrova-Milčeva, A., Acta RCRF 19–20 (1979) 296, 299, Taf. I. 13 (Ratiaria és Novae).

¹⁶ A Nagy L. majd Gabler D. által közölt anyag (vö. 12. j.) mellett ld. Brukner O., Rimska keramika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije (Roman ceramic ware in the Yugoslav part of the province of Lower Pannonia). Diss. et. monogr. 24 (Beograd 1981) Taf. 38, 5–7, 12–14.

¹⁷ Gabler, D., AV 26 (1975) 1976, 154.

¹⁸ Ruprechtsberger, E. M., Terra sigillata aus dem Enns-Museum II. Beitr. zur Landeskunde von Oberösterreich. Hist. Reihe. I. 7. (Linz 1980) 106.

Karnitsch 1971 = *P. Karnitsch*: Sigillata von Juvavum. Die reliefverzierte Sigillata im Salzburger Museum Carolino Augusteum. Jahresschrift des Salzburger Museums Carolino Augusteum 16 (1971).
Kiss = *Kiss K.*: A westerndorfi terra sigillata gyár. Arch. Ért. ser. 3, 7–9 (1946–1948) 216–274.
Knorr 1910 = *R. Knorr*: Die verzierten Sigillata – Gefäße von Rottenburg-Sumolocenna. Stuttgart 1910.
Knorr 1912 = *R. Knorr*: Südgallische Terra Sigillata – Gefäße von Rottweil. Stuttgart 1912.
Knorr 1919 = *R. Knorr*: Töpfer und Fabriken verzierter Terra Sigillata des ersten Jahrhunderts. Stuttgart 1919.
Knorr 1952 = *R. Knorr*: Terra Sigillata Gefäße des ersten Jahrhunderts mit Töpfernamen. Stuttgart 1952.
O. = *F. Oswald*: Index of Figure Types on Terra Sigillata (1937) rep. London 1964.
Ohlenroth = *L. Ohlenroth*: Italische Sigillata mit Auflagen aus Rätien und dem römischen Germanien. BRGK 24–25 (1934–1935) 234–254.

Planck = *D. Planck*: Arae Flaviae I. Neue Untersuchungen zur Geschichte des römischen Rottweil. Forsch. und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg. Stuttgart 1975.
Ri-Fi = *H. Ricken*–*Ch. Fischer*: Die Bilderschüsseln der römischen Töpfer von Rheinzabern. Mat. zur röm.-germ. Keramik 7. Bonn 1963.
Rogers = *G. Rogers*: Poteries sigillées de la Gaule centrale. I. Les motifs non figurés. XXVIII. suppl. à Gallia. Paris 1974.
Simonett = *Chr. Simonett*: Tessiner Gräberfelder. Monographien zur Ur- und Frühgeschichte der Schweiz. III Basel 1941.
Urner-Astholz = *H. Urner-Astholz*: Die römerzeitliche Keramik von Schleithelm-Juliomagus. 23. H. Schaffhauser Beiträge zur vaterländischen Geschichte. 1946.
Walke 1965 = *N. Walke*: Der römische Donaukastell Straubing Sorviodurum. Limesforsch. 3. Berlin 1965.
Walke 1968 = *N. und I. Walke*: Reliefsigillata von Gauting. BRGK 46–47 (1965–1966) 1968 77–132.

TERRA SIGILLATA AUS DEM NÖRDLICHEN TEIL DER AQUINCUMER CANABAE

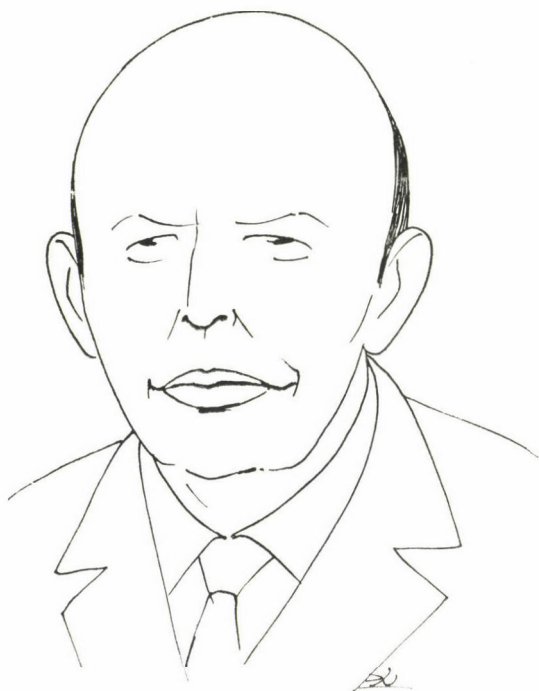
Auszug

Im Laufe der Ausgrabungen in der Búvár-Gasse sind 64 Sigillata-Bruchstücke zum Vorschein gekommen. Ihre Verteilung nach Form, Werkstatt bzw. Chronologie s. in der Tabelle an S. 113. Postweise wurden hier nur die reliefverzierten bzw. gestempelten, glatten Stücke veröffentlicht. Die Mehrheit der Funde besteht aus Streufunden bzw. stammt von sekundären Fundorten; in den ihrer chronologischen Stellung entsprechenden Schichten wurden von ihnen kaum 5% gefunden; ihre Mehrheit bildet eine mittelgallische antoninische Ware (z. B. Nr. 15), die aus der den am nördlichen Teil der Canabae errichteten ersten Steinbauten vorangehenden Planierung zutage gefördert wurde. Die früheren (trianisch-hadrianischen) südgallischen Sigillaten können archäologisch nicht faßbaren, durch die späteren Gebäude vernichteten Holz- eventuell Lehmbauten in Verbindung gebracht werden, während die italischen und frühen südgallischen Sigillaten bzw. die dünnwandigen italischen Keramikfragmente (Nr. 1–2) mit den ähnlichen Funden aus der unmittelbaren Umgebung der Fundstelle zusammen,^{69–70} dem

Material eines frühflavischen Auxiliarlagers angehört haben dürften, dessen Graben und Wehrbauten in der Búvár-Gasse K. Szirmai im Laufe einer späteren Ausgrabung durchschnitten hat. Das Anwachsen der Zahl der mittelgallischen Sigillaten läßt sich mit der ersten – durch Steinbauten erfolgten – Bebauung in Verbindung bringen; die Bewohnerschaft der Aquincumer Canabae hat aus Martres-de-Veyre (bei Lezoux) ihre Waren importiert (Nr. 13, 16). Auffallend wenige, aus Rheinzabern und aus Westerdorf stammende Sigillaten sind hier zum Vorschein gekommen; wahrscheinlich dürften die Abfallgruben der severischen Gebäude außerhalb des erschlossenen Gebietes gewesen sein. Eine interessante Seltenheit des Sigillatenmaterials ist ein aus der sog. Werkstatt von Siscia stammendes, wohl in Margum erzeugtes Fragment.^{78–81} Obwohl selbst die späteste Ware nicht in die Zeit nach 233 datiert werden kann, liegt es außer Zweifel, daß die Gebäude der Canabae bis zur Limeskatastrophe der Jahre 259/260 noch gestanden haben.

D. Gabler

KÁDÁR ZOLTÁN KÖSZÖNTÉSE

A régészek és művészettörténészek nagycsaládja ez év július 24-én köszöntheti a Sepsiszentgyörgyön született Kádár Zoltánt mint tudóst, pedagógust és ismeretterjesztőt 70. születésnapja alkalmából. A nevezett életpályáját egyetemi tanulmányaitól kezdve vázolhatjuk fel, amikor 1933-ban beiratkozott a budapesti Tudományegyetem Bölcsészeti Fakultására, ahol öt éven át, mint „szabad-bölcsész” a biológia, ókortörténet, régészet és művészettörténet tárgyköréből tartott előadásokat látogatta és a szemináriumi munkákban is többnyire részt vett. Ezekben az években az utóbbi két tudományágban reneszánszát élte Pannonia ókeresztény emlékeinek és történetének kutatása, ami könnyen érthetővé teszi, hogy az ifjú egyetemista e témakörök egyik fontos aspektusát, a Pannonia területén napvilágra került ókeresztény emlékek ikonográfiáját dolgozta fel doktori disszertációként. Tanulmányai folytatását jelentette a római Collegium Hungaricum-ban eltöltött 1939/40-es év, amikor egyúttal Líbiába is tanulmányutat tehetett. Budapestre visszatérve ösztöndíjas gyakornokként dolgozik a Szépművészeti Múzeum Ingó Műemlékek Hivatalában, majd 1944 februárjától széles körű szakmai ismereteit, mint óraadó tanár kamatoztatta négy és fél éven keresztül az Iparművészeti Iskolában. Közben, 1947 szeptemberében, a debreceni Kossuth L. Tudományegyetem Bölcsészeti Karán magán-

tanári képesítést szerzett „A késő-antik és kora-középkori művészet” c. tárgykörből. Ezzel indult több mint 30 éves tanári, oktatói tevékenysége az említett Tudományegyetemen, ahol egészen 1976-ig mint intézeti tanár (*docens*), 1953 és 1959 között pedig mint megbízott tanárszékvezető tanár működött.

Termékeny időszak volt ez a közel három évtized tudományos irodalmi munkássága vonatkozásában is. Több mint fél száz kisebb-nagyobb tanulmányt, önálló kötetet tett ez időben közzé, melyek változatos tematikája időben a római császárkortól az i. sz. első/második évezredének fordulójáig ívelődik. Így többek között a bizánci művészet magyarországi emlékeinek igen hasznos összefoglalását adta 1956-ban az „Archäologische Funde” c. gyűjteményes kötetben. Széles körű érdeklődésére jellemző, hogy két évre rá már Savaria principatuskori szobrászati emléanyagát dolgozza fel, amivel a művészettörténeti tudományok kandidátusa fokozatát érdemelte ki. E munkája nyomtatásban, sajnos, csak kivonatossan látott napvilágot a „Steindenkmäler von Savaria” c. kötetben. Az EPRO-sorozat 2. füzeteként viszont rendelkezésünkre áll a Pannoniában gyökeret vert kisázsiai-syriai kultuszokról írt és 1962-ben megjelent munkája, amelyben számos értékes megfigyelést tett e kultuszok helyi társadalmi hátterével kapcsolatban.

Az ókeresztény és a bizánci művészet állatábrázolásai és azok szimbolikája kezdettől fogva lekötötték Kádár Z. figyelmét. Ennek egyik első irodalmi jelentkezéseként a zalaháshágyi tympanon bárány és oroszlán jelképeinek eredetéről írt dolgozata tekinthető, amely az *Antiquitas Hungarica* 2. kötetében jelent meg. További ide vonatkozó elmélyült kutatásai eredményeit adta közzé 1978-ban a *Survival of Greek zoological illuminations in Byzantine manuscripts* című munkájában, amely a külföldi szakirodalomban is igen pozitív fogadtatásra talált. Rokon témakörből, a bizánci világi festészetről (395–1453) írt munkájával, amely francia nyelven remélhetően a közeljövőben megjelenik már, a művészettörténeti tudományok doktora fokozatát érdemelte ki 1979-ben. A csupán nagy vonásokban áttekinthető tudományos munkássága mellett időt szakított arra is, hogy kutatásai eredményeit szélesebb körben, egyrészt népszerű összefoglalásokban, másrészt a TTIT-keretében Budapesten, Debrecenben, Szombathelyen tartott előadásaiiban az érdeklődők elé tárja. Ugyanezen időszakban tkp. Angliában, Francia-, Olasz- és Törökországban tartott nemzetközi szimpóziumok, kongresszusokon a külföldi szakembereket is tájékoztatta kutatásai során elért újabb eredményeiről. E sokirányú, tevékeny munkásságát honorálta az O.M. Régészeti és Művészettörténeti Társulat az Ipolyi Arnold-, a Magyar Orvostörténeti Társulat pedig a Zsámboky-érem odaítélésével.

Ez alkotásokban gazdag, dolgozó életút egyik állomásának, 70. életévének betöltésekor köszöntik e sorok őszinte szívvel Kádár Zoltánt, további munkásságához erőt, egészséget kívánva nemcsak saját maga, hanem valamennyiünk hasznára.

Nagy Tibor

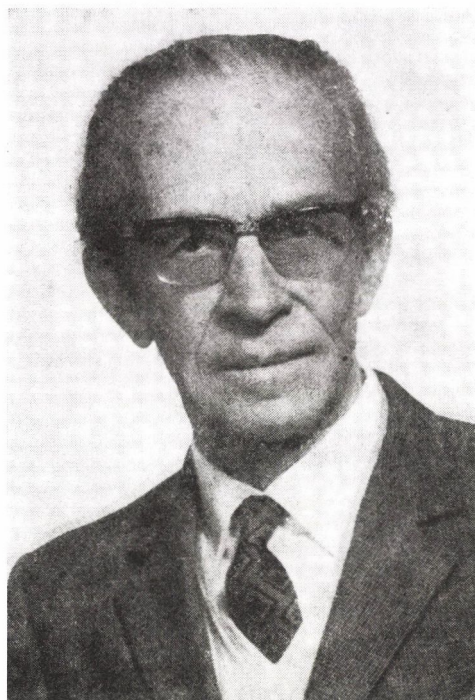
Jakabffy Imre 1915-ben született Lugoson. Olyan örmény eredetű családból származott és olyan környezetben nevelkedett, amelyben átélték a nemzetiségi ellentéteket és együttlakást, amelynek a tagjai élénken foglalkoztak a nemzetiségi problémákkal és békés megoldásukra törekedtek akár a múltban, akár a jelen században. Őse dolgozott a lugosi görögkatolikus (azaz román) püspökség alapításánál, apja a romániai Magyar Párt alelnöke és a nemzeti kisebbségek genfi konferenciájának állandó tagja volt. Jakabffy Imre pályafutását ezek a családi hagyományok alakították és befolyásolták.

Középiskoláit Budapesten végezte és ott szerzett 1938-ban jogi doktorátust. Mint állástalan diplomás a Központi Statisztikai Hivatal mezőgazdasági osztályán állt munkába. Román, német és francia nyelvismerete, valamint az erdélyi ügyek iránti érdeklődése végül is azt eredményezte, hogy az Államtudományi Intézethez (a későbbi Teleki Pál Tudományos Intézet magva) került, ahol román referensként alkalmazták. Statisztikai és földrajzi ismeretei révén térképeket szerkesztett, megírta a román etnográfiai térképek kritikáját majd új módszerrel megalkotta Közép-Európa nemzetiségi térképét. 1940-ben a magyar–román területi kérdés statisztikai és térképészeti megoldásában tevékenykedett. Az 1941-ben létesült Teleki Intézetben ő volt a román referens és ebben a minőségben alakította ki elképzeléseit a magyar–román területi kérdés végleges megoldását célozva. Tervét a magyar kormány 1946-ban hivatalosként fogadta el és az a nagyhatalmak elé is került. Az 1946-os párizsi békekonferencián szakértőként vett részt. 1947-ben statisztikai szakértői minőségben jelen volt a magyar–csehszlovák határrendezés pozsonyi tanácskozásain. 1948-ban az Erdei Ferenc és Bibó István-féle Tanyaközpont kijelölő Bizottság munkájában működött közre. Amikor a Teleki Intézetet megszüntették, 34 éves korában nyugdíjazták. Ezután a Történettudományi Intézetben I. Tóth Zoltánnak segített a készülő történelmi bibliográfia szakaszában.

1950-től a Múzeumok és Műemlékek Országos Központjában alkalmazták. Ekkor került először kapcsolatba a régészettel. Azzal bízták meg, hogy állítsa össze a régészeti bibliográfiáját. Banner János professzor készítette már egy ilyen munkát, de ez csak a magyar nyelvű művek címeit tartalmazta. Három éven át folytatta az anyaggyűjtést és előkészítést. 1954-ben — mindössze 600 példányban jelent meg a nagyszabású mű első kötete, a Közép-Dunaméren régészeti bibliográfiája, amiért a „Szocialista Kultúraért” éremmel tüntették ki.

Amikor a MMOK megszűnt, a Magyar Nemzeti Múzeum Központi Régészeti Könyvtárába került. Új munkahelyén alkalma volt tovább folytatni bibliográfiai munkásságát. 1957-ben az Iparművészeti Múzeum könyvtárába helyezték át. 1961-től szerkesztette az Iparművészeti Múzeum Évkönyveit, majd utódát, az Ars Decoratívát. Ezt a feladatot 1977-től, nyugdíjasként is végzi.

1979-től az Archaeológiai Értesítő állandó munkatársa: ő állítja össze a Bibliographia Archaeologica Hungaricát, azaz a magyar szerzők által írt, itthon és külföldön

megjelenő régészeti témájú cikkeket, amely mintegy kiegészítése a Kárpát-medencei bibliográfiának.

Jakabffy Imre eddigi életének pontosan a felét, 35 évet töltött el régészeti-bibliográfiai munkával. Ez a 35 év azonban alkotó férfikorának nagyobbik része. A sors sodorta a régészettudományhoz. Eleinte hivatali munkaként, később azonban önkéntes feladatként vállalta a régészet és a régészek szolgálatát. Mert szolgálat az az aprólékos, fáradtságos munka, amely kevesebb anyagi megbecsüléssel jár, mint amennyit a szívvel-lélekkel végzett és összeállított terjedelmes és immár rendszeresen megjelenő kötetek megérdemelnek. Az 1954-ben kinyomott első kötetet további három követte azonos címmel (A Közép-Duna medence régészeti bibliográfiája 1954–1959, Budapest 1961., 1960–1966 Bp. és 1967–1977 Bp. 1981) és az összesen mintegy 37 000 adatot tartalmazó kötetek a tudományos munka, a kutatás és az apparátus-készítés nélkülözhetetlen segédeszközeivé váltak. Ezek a művek talán éppen azért lettek közhasználatra különösen alkalmasak, mert összeállítójuk nem régész és egyetlen korhoz sem fűzik érzelmi vagy szakmai szálakat.

70. születésnapjára kívánjuk Jakabffy Imrének, hogy jó erőben és egészségben, töretlen munkakedvvel végezze és folytassa a hasznos, a magyar és a környező országok kutatói számára is fontos és becsülendő munkáját.

Tóth Endre

BRONZKOR ELŐTTI TÁRSADALMI RENDSZEREK EURÓPÁBAN¹

Összefoglalás

Az őskori társadalmi viszonyok rekonstrukciója nem új irányzat az európai régészetben. Amióta a tudományos közvélemény elfogadta, hogy Britannia „henge” típusú kőépítményei valóban az ókorban emeltettek, állandó kutatás tárgya az a társadalmi szervezettség, amely ilyen és hasonló erőfeszítésekre, nagyszabású törekvésekre

ösztönzött. Ugyanakkor a régészeti lelettárgyak rendszeres tanulmányozása olyan jelenségek felfedezése érdekében, amelyek megfeleltethetők az etnográfia társadalmi viselkedésformákkal kapcsolatos megfigyeléseinek, viszonylag új szemléletet képvisel az őskor kutatásában. Néhány kivételtől eltekintve² az európai régészeti kultú-

¹ A cikk szerzője több alkalommal járt ösztöndíjasként Magyarországon. Tanulmányát azoknak ajánlja, akik látogatásait kellemessé és szakmailag is gyümölcsözővé tették.

² Nevezetesen László Gy., Études de l'archéologie sur l'histoire de la société des Avars (Budapest 1955) és Otto, K. H., Ethnographische archäologische Forschungen III (1955).

rák társadalmi berendezkedésére utaló legkorábbi megjegyzések általában mint ásatási jelentések utógondolatai vagy éppen mentegetőző lábjegyzetek láttak napvilágot. Az ilyesfajta megközelítés azt az időtállónak tűnő megszorítást erősítette meg, amelyet elsősorban a régészek erőltettek saját tudományukra, vagyis azt az elképzelést, hogy az anyagi kultúra tanulmányozásából az emberek egymás közötti kapcsolataira vonatkozó következtetések nem vonhatók le. Mégis, a szakirodalom bővelkedik bizonyos primitív társadalmi formák könnyed emlegetésében, amelyek úgy mond az egyenlőség egyszerű elvein alapulnak, ám bekebelezettek bonyolultabban szervezett, komplex, rétegzett csoportok által, hisz azok kifinomultabb társadalmi berendezkedésük jóvoltából jobban érvényesülhettek. Az érvelésben használt olyan fogalmak azonban, mint „egyszerű” vagy „komplex” aligha kerültek pontos értelmezésre az emberi viselkedésformák tükrében. Hasonlóképpen nem határozták meg az „egyenlőségen alapuló (egalitáriánus)” vagy „rétegzett” kifejezések jelentését sem olyan mennyiségileg megfogalmazható formában, amely ezeket a fogalmakat régészeti szempontból használhatóvá tenné.

A társadalmi viselkedésformák rendszeres tanulmányozása iránt a régészek érdeklődése az ötvenes évek végén, valamint az azt követő évtizedben élenként mutatkozott meg. Ez a fellendülés elsősorban a kulturális antropológia művelőinek körében volt tapasztalható, amint azt a Fried, Service, Sahlins és Binford által közzétett munkák bizonyítják. Az utóbbi húsz évben pedig csupán a doktori értekezések témáit figyelve is észrevehető, hogy a régészek érdeklődése a társadalmi viszonyok rekonstrukciója iránt a mértani haladványt követve növekszik. A kutatás középpontjában olyan kultúrák csoportjai állnak, amelyeknek fémművészete már tetemes mennyiségű szerszám, fegyver és ékszer előállítását tette lehetővé. Rövid időn belül a kérdésre vonatkozó elméletek legjavát több leltérhelyen is ellenőrizték, amelyek anyaga általában bronzkori és vaskori rétegeket egyaránt képviselt. Ugyanakkor az újkőkori egyszerű „vademberei” zavartalanul élvezték a régészeti kutatás állóvízeinek rejtélyes ám boldogságos „egyenlődségét”.

A szélesebb értelemben vett antropológia³ manapság általánosan elfogadott nézetei szerint a kulturális formációk elsősorban az adott csoporton belüli szervezeti mintáktól függ, és lényegesen kevésbé tekinthető „gondolati újítások vagy közvetítés révén elsajátított eszmék” termékének.⁴ A régészeti feljegyzésekben bőségesen taglalt temetkezési módokatokra vonatkozó adatok remek lehetőséget kínálnak az őskori kultúra e megjelenési formájának elemzésére az etno-antropológiai elméletek fényében. Az effajta kutatás feltételezi, hogy bármely társadalomban a temetkezési szokások formáját és szerkezetét voltaképpen maguk a társadalmi szervezős komplexitásukra jellemző tényezők és azok összetettsége határozzák meg.⁵ A halotti szertartást az ember társadalmi magatartásának két aspektusával határolhatjuk be:

1. Az elhunyt mint *társadalmi személy*, vagyis lehetséges társadalmi szerepeinek összessége (pl. helyzetének anyagi megnyilvánulásai, rokonai kapcsolatai, házasság utáni tartózkodási helye, a vezetésben betöltött esetleges pozíciója).

2. Azon társadalmi egység *mérete és belső összetétele*, amelyhez az elhunyt tartozott.⁶

E két szempont együttes értékelése teheti lehetővé a szóban forgó társadalom szerkezetének vizsgálatát (pl.

³ A dolgozat további részében az „antropológia” kifejezést ebben a szélesebb értelemben, mint az emberrel foglalkozó valamennyi tudomány összességét használjuk. Ezen belül az ún. „fizikai antropológia” megkülönböztetésére tartottuk fenn a magyar szaknyelvben elterjedt „embertan” kifejezést (ford. megj.).

⁴ Binford, L. R., *Memoirs of the Society for American Archaeology* 25 (1971) 6–29; 23.

⁵ Uo., 23.

⁶ Tainter, J. A., *World Archaeology* 7:1 (1975) 1–15.

olyan fejlődési szintek azonosítását mint az egyenlőségen alapuló, ill. horda, lépcsőzetes társadalom, ill. törzs vagy főnöki vezetés).⁷ Ezidáig a régészek temetkezési rítusoknak szentelt figyelmé elsősorban a társadalmi összetettség szintjének megállapítására irányult.⁸ Újabban azonban felvetődött a társadalmi szerkezet mérhetővé tételének szükségése, ami lehetővé tenné a szervezettség fokának megállapítását is.⁹

Jelen tanulmány az európai bronzkor előtti régészeti csoportok társadalmi magatartásmintáira vonatkozó kutatás mai állásának összefoglalása.¹⁰ Ámbár széles körben elfogadott nézetek szerint¹¹ Európa újkőkori lakói viszonylagos egyenlőségen alapuló társadalmakban éltek, a legújabb vizsgálatok eredményeinek ismeretében ez a megállapítás többé már nem tekinthető kielégítőnek. Manapság a régészek már tudatában vannak az olyan, a leletegyüttesek összetételében is megnyilvánuló változékonyságnak, amelyet hagyományosan egyazon zárt kultúrához tartozónak minősítettek; az ilyen változatok létrejöttét immár időrendi, környezeti gazdasági tényezőknek, vagy éppen a térbeli elrendeződés különbségeinek tulajdonítják. Ha ehhez a felsoroláshoz még a társadalomszerkezet és szervezettség leírására szolgáló változókat is hozzászámítjuk egyértelművé válik, hogy az „egyenlőségen alapuló” kifejezést a bronzkor előtti társadalom esetében különösen alapos vizsgálat tárgyává kell tennünk.

Húsz szerző fogott neki, hogy társadalmi kérdésekről tájékoztató európai régészeti adatok alapján, amelyek az újkőkortól kezdődően a rézkorig tartottak. Lelőhelyekre vonatkozó következtetések tizenöt kultúra leletegyüttesei jóvoltából állnak rendelkezésünkre. A következőkben különböző modellek, munkahipotézisek és elemzési eljárások áttekintését szeretném nyújtani az eredmények egyes kultúrákra vonatkozó összefoglalásával.

Renfrew ugyan az Égei-medence bronzkorára összpontosítja figyelmét,¹² futólag utal az újkőkori társadalmi rendszer milyenségére is. Értékelésében Service¹³ modelljére hivatkozik, amely a hordák államházi szerveződését taglalja. Az utalás elsősorban olyan összehasonlító adatok előteremtése érdekében történik, amelyek alátámasztják az Égei-medence újkőkori viszonylagos egyszerűségére vonatkozó érvelést. Leletek hiányában azonban nem sokat mondhatunk a társadalmi rétegződésről. A rendelkezésre álló anyag nem mutat arra, hogy a va-

⁷ A továbbiakban a témához tartozó legfontosabb angol szakkifejezések fordításai következetesen az alábbiak: band = horda, egalitarian society = egyenlőségen alapuló társadalom, ranked = lépcsőzetes, chiefdom = felsőbbrendűségű vezetés (ford. megj.).

⁸ L. 2. jegyzet.

⁹ L. 5. jegyzet.

¹⁰ A kézirat befejezése óta megjelent, illetve a jelen tanulmányhoz közvetlenül nem kapcsolódó fontos munkák: Pattern of the Past. Studies in Honour of David Clarke. Ed. Hodder, I. – Isaac, G. – Hammond, N., Cambridge, 1981; Ranking, resource and exchange. New Directions in Archaeology. Ed. Renfrew, C. – Shennan, S. Cambridge, 1982; Problems in Economic and Social Archaeology. Ed. Sieveking, G. G. – Longworth, I. H. – Wilson, K. E., London 1976; Jarman, M. R. – Bailey, G. N. – Jarman, H. N., Early European Agriculture: Its Foundations and Development. Cambridge 1982.

¹¹ Müller-Beck, H., *Scientific American* 205: 6 (1961) 138–147; Renfrew, C. in Renfrew, C. ed. The Explanation of Culture Change: Models in Prehistory. University of Pittsburgh Press (Pittsburgh 1973) 539–558; Renfrew, C., Before Civilization. Alfred A. Knopf (New York 1974); Phillips, P. in Renfrew, C. ed. The explanation of Culture Change: Models in Prehistory. University of Pittsburgh Press (Pittsburgh 1973) 529–537; Randsborg, K., PPS 41 (1975) 105–118.

¹² Renfrew, C. ed., The Emergence of Civilisation. Methuen (London 1972); Renfrew, C. 1974 i. m.

¹³ Service, E., Primitive Social Organization. Random House (New York 1962).

gyon „különösképpen egyesek kezében összpontosult” volna.¹⁴

Renfrew vizsgálódásainak második tárgya az újkő-kori Windmill Hill kultúra Wessexben. A halomsíros temetkezések egyik speciális esetére (barrow) vonatkozó fejtegetései Service és Sahlins¹⁵ felsőbbrendű vezetésre alkotott meghatározásain alapulnak. A Service által megadott ismérveknek több mint felét sikerült a régészeti anyagban azonosítani: 1. A szántás nyilvánvaló jelei a mezőgazdaság bevezetése révén tanúskodtak a megnövekedett termelésről, javuló termelékenységéről, emelkedő népsűrűségről és nagyobb, elkülönült csoportokról is. 2. A kovabányák jelenléte és a virágzó kőbaltakészítés (amelyben import anyagokat is használtak) utal a termelés szakosodására. 3. Ez utóbbi együttjár az újraelosztással. 4. A vallási élet specializálódott, amint az a nagyobb képzőművészek alapján feltételezhető. 5. A nagy kőlétesítmények emelése megkövetelte a szervezett együttlátás bizonyos fokát. 6. A kapcsolódó szertartások és rítusok észlelőkhöz jutottak a vagyon újraelosztását.

Mindezek ellenére azonban a viszonylag egyöntetű leletegyüttesek sem környezeti változatokat, sem az egyes egyének rangjából következő különbségeket nem mutatnak. Renfrew végül az arany középszer mellett köt ki magyarázatában, a társadalmi fejlődés törzsi és felsőbbrendű vezetésű szervezete közötti felületen. Érvelése szerint a hatalmas képzőművészek létesítési munkálataiban szomszédos rokon csoportok (törzsek) is részt vehettek, és ez valószínűbb mint az egész területre kiterjedő felsőbbrendű vezetés szerepe. Renfrew következtetése értelmében Wessex újkőkori lakói olyan „felsőbbrendű vezetésű társadalomban éltek, amely még törzsi alapokon nyugodott”.¹⁶

Két kutató választotta a népsűrűség vizsgálatát a társadalomszerkezet kutatásának módszerül. Randsborg a dániai korai újkőkori megalit szakaszának és nem megalitikus csoportjainak (tölcseredény – TBK) társadalmi különbségeinek felfedését kísérte meg.¹⁷ Phillips kutatása a franciaországi, olaszországi és svájci újkőkorból ismert Chassey-Cortailod-Lagozza csoportok társadalomszerkezetének rekonstrukciójára irányult.

Randsborg a környezeti változatok népsűrűsége gyakorolt hatásai alapján szerkesztett modellt használt. Hét földrajzi körzetben vizsgálta az előkerült fegyverek számát a talajminőség felhasználásával becsült gabonahozam függvényében. Feltételezése szerint „a fegyverek előállítását a felhasználók száma határozza meg”.¹⁸ Meglehet, ez a modell a létfenntartó élelemtermelés elméletében gyökerezik, Randsborg következtetései összhangban állnak Service fejlődési modelljével. Elutasítja azt a magyarázatot, hogy a legritkábban lakott területek nagyobb általános gazdagsága társadalmi rétegzettségéből fakad. Ez a jelenség inkább utal a „korai újkőkori társadalom viszonylagos egyenlőségen alapuló voltára”.¹⁹ Ez a megkülönböztetés akkor válik jelentőssé, amikor a dolmen temetkezésekkel jellemezhető területekhez viszonyítunk. Ezekben a körzetekben a sírmellékletek alapján becsült „vagyon” kevésbé szembeötlő mennyiségű. Az ilyen építmények megjelenése az egyenlőségen alapuló berendezkedésen túlmutató központosítás lehetséges jele, „a társadalom egyes státuszainak megerősödött stabilitására utal”.²⁰

A vagyon növekedésének a dániai újkőkori során megfigyelhető jelenségét magyarázandó Randsborg további értelmezéssel is szolgál: erre az időszakra a vagyon „a magas társadalmi állás lényege lett” jelezvén az „egyenlőségen alapuló társadalmi berendezkedéstől való egyértelmű eltávolodást”.²¹

Phillips a Chassey-Cortailod-Lagozza újkőkori csoportok rekonstrukcióját két egymást kiegészítő szempontból kísérte meg: 1. A lelettárgyak csoportosítása a készítőik alkotói előképeiben²² megnyilvánuló változatosság kimutatása érdekében 2. Az adott népesség nagyságának és társadalmi szervezetségének hatása.

Első cikkében azt a megfigyelését tette közzé, hogy néprajzi források szerint a vadászatra fordított idő 98 százalékban a férfiak elfoglaltságának bizonyult, míg az asszonyok munkája a fazekastevékenységre 75 százalékát adta.²³ Ebből kiindulva vetette fel azt, hogy a cseréptöredékek jellemzőinek idő függvényében megfigyelhető csoportulaisai anyagi, matrikális letelepedésű magyarázhatók. A Chassey lelőhelyek tanulmányozásakor kirajzolódó minta olyan „hagyományos” társadalomra utal, amely apró lakóegységekként, szétszórtan települt, és az ilyen egységeket minden bizonnyal a feleség családja irányította.²⁴ A nagyobb, egolzwili Cortailod kultúrához tartozó lelőhely esetében, ahol a leletek eloszlása következetes és átfogó tendenciákat körvonalazott a matrikális lehetőség nem került szóba. A nagyobb népesség megnövelhetette a párválasztás lehetőségeit és a lelőhely padlófelszínein talált számos tűzhely kiterjedt családszervezeti egységek jelenének tekinthető.

Egy ezt követő tanulmányában²⁵ a népesség nagyságára vonatkozó becsléseit a Sahlins²⁶ által javasolt modell fényében vizsgálja, amely a törzsi szervezetség evolúciójára vonatkozik. Phillips gondosan, egyenként számba veszi a rendelkezésre álló lelőhelyeket, majd csoportosítja azokat népességük becsült nagysága és létfenntartó gazdasági tevékenységeik szerint. A Chassey csoportok esetében a népesség kis létszáma (10–250 fő) nem támasztja alá az ezeket a csoportokat magába foglaló törzsi szervezet mellett érvet.²⁷ Ezenkívül a törzsek közötti ellenségeskedés nyilvánvaló jelei is hiányoznak, amelyek pedig a törzsi társadalom fontos jellegzetességei. Phillips következtetése szerint a törzsi modell leghasználatosabb a szóban forgó terület késő újkőkori csoportjainak megismerésében lenne.

Phillips harmadik vizsgálata²⁸ ezeket az eredményeket újabb lépéssel vitte előre a francia, illetve svájci középső kőkori és újkőkori csoportok tanulmányozásának azon útján, amely a hordákból törzsi szerveződésbe vezető átmenet dokumentálására irányult. A népesség nagyságát ezúttal Harner modelljének²⁹ segítségével elemezte, amely a társadalomszerkezet fejlődésének populációs nyomásra³⁰ bekövetkező változásait foglalja össze. Maguk a fejlődési modellek ebben az esetben is Service és Sahlins³¹ munkáiból származnak. A legkorábbi vadászó-gyűjtőgető csoportok (Cardium újkőkori) aligha szenvedtek mélyreható népességváltozásokat, és a gazdaság fő irányában bekövetkező esetleges hirtelen módosulás jelei sem ismeretesek. E csoportokra leginkább a horda minő-

²² Az „alkotói előkép” itt a Kroeber által megfogalmazott „mental template” kifejezés fordítása. Kroeber, A. L., *Configurations of Culture Growth*. The Regents of the University of California (Berkeley, California 1944); Kroeber e munkájának korszerűsített, gyakorlati alkalmazására jó példa: Lowe, J. W. G. – Lowe, E. D., *American Anthropologist* 84 :3 (1982) 521–544 (ford. megj.).

²³ Phillips, P., *Man* 6:3 (1971) 341–352.

²⁴ Uo., 346.

²⁵ Phillips, P., *World Archaeology* 4 (1972) 41–56.

²⁶ Sahlins, M. D. 1968 i. m.

²⁷ Phillips, P. 1972 i. m. 53.

²⁸ Phillips, P. 1973 i. m.

²⁹ Harner, M. J., *Southwestern Journal of Anthropology* 26 (1970) 67–86.

³⁰ A populációs nyomás az ökológiából kölcsönözött alapfogalom: egy populációnak a vele együtt élő populációkra, illetve a közvetlen környezetre gyakorolt hatása. Nagysága a népesség expanziójával növekszik. Odum, E. P., *Fundamentals of Ecology*. Saunders (Philadelphia – London 1971, ford. megj.).

³¹ Service, E., 1962 i. m.; Sahlins, M. D., *American Anthropologist* 63 (1961) 322–345.

¹⁴ Renfrew, C., 1974 i. m.

¹⁵ Service, E. 1962 i. m.; Sahlins M. D., *Tribesmen*. Prentice Hall (Englewood Cliffs N. J. 1968).

¹⁶ Renfrew, C. 1973 i. m. 556.

¹⁷ Randsborg, K. 1975. i. m.

¹⁸ Uo., 110.

¹⁹ Uo., 113.

²⁰ Uo., 114.

²¹ Uo., 115.

sítés illik.³² A Chassey kerámia jellemzői szerinti csoportok képzése az idő függvényében kirajzolódó regionális csoportosulásokat eredményezett, a már említett matrilokális települési rendszer jó bizonyítékeként, tekintettel arra, hogy a házasság utáni lakóhely általában a leszálló ági rokonsággal kapcsolatos, Phillips közvetlen bizonyítékok híján is anyai örökösödést feltételez.

A vonaldíszes kerámia kultúrája, amely uralta Közép-Európa újkőkorát nem kevesebb mint öt önálló kutató érdeklődésének került a középpontjába: Häusler, Soudský, Pavúk, Milisauskas és van de Velde.³³

Häusler munkája, amely az újkőkori temetkezési módokat vizsgálja a Duna térségében, ebben az áttekintésben bevezetőként szolgál a szakirodalom azon részéhez, amely elsősorban a halotti szokásokra vonatkozó adatokkal foglalkozik. Ezt a művet gyakran idézik a sírokban megnyilvánuló nemek közötti különbségekkel foglalkozó tanulmányokban. Első cikkében³⁴ minden lehetőséget kimerítő összehasonlító anyagot közöl. Ennek alapján kísérlete meg, hogy a különböző csoportok politikai szervezettségére vonatkozó következtetéseket vonjon le. A kettős, hármas, sőt csoportos temetkezések megjelenését, amelyek felnőtt nők és férfiak temeteit egyaránt tartalmazták, a patriarchális irányítási rendszer megnyilvánulásaként értelmezi. Az „apajogúság” kérdése az antropológia mai gyakorlata szerint vitatható annak a felismerésnek köszönhetően, hogy az fogalom ellentétje az „anyajogúság” nem létezik.³⁵ Egy későbbi tanulmány a matriarchátus fogalmát visszafogadja a korai újkőkori vonaldíszes kerámia csoportjainak esetében. Ezt követi a férfiak társadalmi állásának emelkedése az újkőkor középső szakaszában, ami egybeesett az állattartás jelentőségének növekedésével.³⁶ Häusler ezen álláspontját adatokkal is alátámasztotta, amelyek a temetkezésekben megnyilvánuló, nemhez kötődő különbségek (tájolás, a tetem jobb, ill. bal oldalra fektetése) fejlődését dokumentálják.

Soudský a morvaországi Bylany lelőhelyének vonaldíszes kerámiához tartozó cseréptöredékein található ujjlenyomatok alapján úgy véli, hogy az edényeket rendszeresen nők készítették.³⁷ Ez a megfigyelés (bármily kérdéses is) alapot ad a szerzőnek arra az értelmezésre, hogy a matrilokális települési forma anyai örökösödés révén működött.

Pavúk adatai egy másik, vonaldíszes kerámia kultúrához tartozó lelőhelyről — a szlovákiai Nyitráról — nem mondanak ellent Soudský azon később közzétett véleményének,³⁸ miszerint a vonaldíszes kerámia kultúrájához tartozó sírok helyzete és tájolása a temetőn belül olyan, félig-meddig mezőgazdasági népességre utal, amelyet évszázakos vándorlás jellemez.³⁹ Az egymás fölé kerülő

sírok megjelenését, csakúgy mint a temetkezések tájolás és sírkerámia szerinti csoportosíthatóságát Pavúk azzal magyarázza, hogy a vissza-visszatérő népesség jelölések híján képtelen volt a korábbi sírok helyét megjegyezni. A nyitrai temető mellékletei egyértelműen a felnőtt férfiak irányító szerepére utalnak. A férfi temetkezések nem csupán mennyiségi tekintetben gazdagabbak mint a nők és gyerekek sírjai, hanem a „költségesebb”, import nyersanyagot (Spondylus kagylóból készült ékszerek) és nagyobb munkaerőáfordítást igénylő tárgyak (fényesre csiszolt „kaptafa” alakú kőbalták, ember- és állatfogakból fűzött nyakláncok) kizárólagos lelőhelyei is.⁴⁰

Milisauskas ezeket a megfigyeléseket nyíltan nem vitatja. Nyitrán ő a gerontokráciára utaló jeleket figyelt meg. A társadalmi állás különbségei elsősorban a nemi és életkoron alapultak: az értékelt tárgyak túlnyomó részét idős férfiak sírjában sikerült azonosítani. A szerző másik nagy munkája Olszanicához, a vonaldíszes kerámia lengyelországi lelőhelyéhez kötődik. Az itteni adatokat a vonaldíszes kerámia kultúrájához tartozó különféle temetők és telepek összehasonlító anyagához viszonyítva Milisauskas úgy véli, hogy „még ha feltételezzük is, hogy a vonaldíszes kerámia kultúrája matrilokális vagy éppen anyai ágon továbbélő népességet takar, a temetkezések tanúsága szerint a háztartások irányítása és a politikai hatalom az egyes csoportokon belül elsősorban a férfiak kezében összpontosult”.⁴¹ A vonaldíszes kerámia kultúrájának nagy házait általában a matrilokális és az anyai örökösödéssel hozzák kapcsolatba, aminek alapja az irokozék matrilokális települési rendszerére jellemző jól dokumentált, hosszú házak analógiája. Milisauskas azonban figyelmeztet, hogy az említett európai újkőkori kultúrában az állattartás már ismeretes volt, így itt a háziállatok az ilyesfajta lakóhelyek jelentős részét elfoglalták. Az Újvilág őstársadalmi ugyanakkor csak néhány állatfajt házasítottak.⁴² Hivatkozik Divale-nak a kultúrák közötti összehasonlításból fakadó megállapítására is, amely szerint a matrilokális települési mód gyakran áll összefüggésben az új területekre áramló népességekkel (s úgy tűnik a vonaldíszes kerámiával jellemezhető népek éppen ilyen mozgásban voltak). A vonaldíszes kerámia kultúrájának társadalmi szervezete meglehetősen rugalmas lehetett, rokonok csoportjaiból („atyafiság”) állhatott, amelyben aligha volt az egyes közösségeket összefogó rendszer. Azt is felvetette, hogy a vonaldíszes kerámia kultúrájának lelőhelyeiről előkerült leletanyagban megfigyelhető regionális stílusváltozatok a belső házasságok gyakoriságának fokozódását tükrözik „a folyamatos népességnövekedésből következő nagyobb népsűrűség eredményeként”.⁴³ Feltételezte azonban, hogy a rokoni kapcsolatban vagy nem rokoni jellegű szövetségben álló falvak politikai és gazdasági szempontból önállóak voltak. A lépcsőzetessé váló társadalomszerkezet jeleit a vonaldíszes kerámia kultúrájához tartozó egyedek között kimutatni nem lehetett. Milisauskas inkább olyan rendszer mellett foglalt állást, amely a szerzett társadalmi státuszon alapult, az egyén életkora, neme, rátermettsége vagy éppen vélt természetfeletti adottsága, karizmája szerint.⁴⁴ Ez a leírás olyan rugalmas társadalomszerveződési formának felel meg, amely a társadalmi-kulturális fejlődés törzsi szintjén működhetett.⁴⁵

Az újkőkori vonaldíszes kerámia beható vizsgálata során van de Velde az elsői temetőt (Hollandia) a Sahlins⁴⁶ és Godelier⁴⁷ által felvetett fejlődési modellekből származtatott hipotézisek alapján elemezte. Van de

³² Phillips, P. 1973 i. m. 532–533.

³³ Häusler, A., Arbeits- und Forschungsberichte zur sachsischen Bodendenkmalpflege 13 (1964) 51–72; Häusler, A., Evolution und Revolution im Alten Orient und in Europa (Berlin 1971) 101–119; Soudský, B., Antiquity 36:143 (1962) 190–200; Soudský, B., Ur- und Frühgeschichte (Berlin 1964) 62; Pavúk, J., in Fitz J. ed. Aktuelle Fragen der Bandkeramik (Székesfehérvár 1972) 123–130; Milisauskas, S. in Cleland, C. E. ed. For the Director: Research Essays in Honor of James B. Griffin. Anthropological Papers 61, University of Michigan Museum of Anthropology (Ann Arbor MI, 1977) 28; Milisauskas, S., European Prehistory. Academic Press (New York 1978); van de Velde, P., Current Anthropology 20:1 (1979) 37–58; van de Velde, P., On Bandkeramik Social Structure; An Analysis of Pot Decoration and Hut Distributions from the Central European Neolithic Communities of Elsloo and Hienheim. Universitaire Press (Leiden 1979).

³⁴ Häusler, A. 1964 i. m.

³⁵ Keesing, R. M., Kin Groups and Social Structure. Holt, Rinehart & Winston (New York 1975).

³⁶ Häusler, A. 1971 i. m. 115–117.

³⁷ Soudský, B. 1962 i. m. 198.

³⁸ Soudský, B. 1964 i. m.

³⁹ Pavúk, J. 1972 i. m.

⁴⁰ Ibid. 125.

⁴¹ Milisauskas, S. 1978 i. m. 120.

⁴² Uo., 119.

⁴³ Divale, W., Behavior Science Research 9:2 (1974) 75–133.

⁴⁴ Milisauskas, S. 1977 i. m. 302.

⁴⁵ Milisauskas, S. 1977 i. m. 298.

⁴⁶ Sahlins, M. D., Stone Age Economics. Aldine Press (Chicago 1972).

⁴⁷ Godelier, M., Current Anthropology 19 (1977) 763–771.

Velde különös figyelmet szentelt a rendkívül egységes anyagi kultúra értelmezésének, amelyből az az általánosítás fakad, hogy a vonaldíszes kerámia csoportjaiban társadalmi egyenlőség uralkodott. Abból a feltételezésből kiindulva, hogy a sírmellékletek bizonyos módon tükrözik az őket elhelyező csoport társadalomszerkezetét,⁴⁸ a vázolt, egyenlőséggel jellemezhető társadalom feltételeként a szerző négy kikötést tett: 1. a tárgyak házilagos előállítás, amelyben a nemek szerinti munkamegosztás megnyilvánul ugyan, de nem abszolút; 2. az előállítás módja leszármazási alapon követhető: bizonyos sírcsoportokon belül az egyének magasabb társadalmi állása a mellékletekkel elhelyezett javaknak a sírban található szerszámokhoz viszonyított növekvő arányával kifejezhető; 3. laza előállítási szabályszerűségek: az egyes csoportok közötti együttműködésre utalnak, amelyek vezetésében a rátermettség meghatározó. Ebben az esetben a sírmellékletek specializációja is megjelenik: egy kategóriát több tárgy képvisel; 4. Az előállítás módja a helyi termelés keretein túlra mutat így a legtávolabbi rokonsági kapcsolatok a az importált tárgyak segítségével mérhetővé válnak.⁴⁹ Embertani alapadatokat nélkül a van de Velde által megfogalmazott feladat megoldása lehetetlennek tűnik. Ő azonban hipotéziseit úgy fogalmazta meg, hogy azok számszerűsíthetők, matematikai egyenletekkel leírhatóak legyenek. Az elemzés céljára a főkomponens-analízis néven ismert többváltozós statisztikai eljárást alkalmazta.⁵⁰ A társadalmi mintázat tanulmányozásának általa felvetett megközelítési módja ellen hozható fő kifogás az, hogy nincs olyan független, külső bizonyító értékű adat,⁵¹ amelynek fényében van de Velde a sírmellékletek eloszlására alapozott nemek szerinti azonosításait ellenőrizhetnének. A vizsgálatnak ez a hátulütője csak erősíti azt a mélyből fakadó szkepticizmust, amely az ilyen körmondfonatan előre megfogalmazott elméletek régészeti anyaggal megkísérelt bizonyítását kíséri.

Van de Velde tanulmányának eredményei azt sugallják, hogy 1. egyenlőség és kétnéjség egyaránt előfordult; 2. anyagi leszármazási mód érvényesült, amit a síroknak a feleség lakóhelye szerinti földrajzi elterjedése mutat. Ezen belül társadalmi megosztást követő különbségek is megfigyelhetők; 3. a nyílhegyek, bárdok és kerámia készítésében szakosodás mutatható ki, de intézményesített szakmák megléte nincs bizonyíték; 4. a helyi csoportokon túlmutató szövetségi viszonyok felismerését a feleség lakóhelyéhez kötött letelepedési mód megnehezíti.⁵² Ezek a jelenségek tehát szigorú értelemben „osztályok előtti” állapotnak vagy a „kezdetleges” osztályrendszer tüneteiként értelmezhetők.⁵³

Az európai középső neolitikum idejére a társadalmi és politikai szerveződés magasabb fokát Milisauskas szerint az összetettebb települési rendszerek tükrözik.⁵⁴ A közép-európai tölcseredény kultúrára például a kétszintű hierarchia lehetett jellemző. A lelőhelyek összetettségét Johnson után⁵⁵ az összetettség fokmértőjének tekintve

felsőbbségi vezetés kialakulását figyelte meg az európai őstörténet ezen szakaszában.⁵⁶ A tölcseredény kultúra halomsírai, amelyek kis számban fordulnak elő és egy vagy két tetemet tartalmaznak, arra mutatnak, hogy az így eltemetettek megválogatásában kulturális szempontok érvényesültek, illetéknéppen tehát a társadalmi állás különbségei mellett tanúskodnak.⁵⁷

Lederman⁵⁸ célkitűzése az volt, hogy megállapítsa: van-e elegendő társadalmi szempontból is értelmezhető bizonyító anyag Lengyelország középső neolitikus Złota temetőiben ahhoz, hogy a kultúrát követő gömbalakú amphorákkal jellemzett, szervezettebb csoportba történő átmenetet dokumentálni lehessen. Ismét olyan esettel állunk szemben, amelyben az eltemetettek nemére és vagyoni helyzetére vonatkozó meghatározó jellegű állítások igazolására nem áll megfelelő mennyiségű alapadat a kutató rendelkezésére. Ennek ellenére ez a vizsgálat jó példa a más tudományokból kölcsönzött modellek és elemzési eljárások régészeti alkalmazhatóságára. Ilyen módszerek segítségünkre lehetnek az őstörténet kevésbé ismert részleteinek megvilágításában.

Munkája első részében Lederman megkísérelte annak meghatározását, van-e reális alap a Złota és gömbalakú amphora kultúrák csoportos temetkezéseinek összehasonlítására: megnyilvánulnak-e a gömbalakú amphora csoport összetettebb társadalmi szerkezetére utaló és halotti szertartásaiban is fellelhető keleti stíypelei, kurgán jellegvonások a Złota temetkezési szokásokban? Lederman a társadalmi összetettség mértékét a társadalmi állást választotta. Ennek érdekében a vagyon temetőkön belüli eloszlására végzett számításokat. Ez az ötlet Binfordnak azon megfigyelésén alapul, hogy a társadalmi állás komplexitása megnyilvánul a temetkezési szokások összetettségében.⁵⁹ Service és Sahlins munkái⁶⁰ egybehangzóan a társadalmi állást szabják mértékül, mert a bonyolultabb szervezeti formát (felsőbbbségi vezetés vagy rétegzett társadalom) a nagyobb összefogottság és társadalomközponatúbb társadalmi állások jellemzik. A sírok anyagának mérése három szempontból történik. Az így kapott adatok síronként számított átlagai a vagyoni helyzet mérték-számát adják, amelynek változása az idő függvényében vizsgálható. A következőkben az egyes sírokra jellemző „összetettségi szint” kerül elemzésre. Ebben a munkában a feltételezés szerint bizonyos személyek sírmellékleteinek nagyobb változatossága a társadalmi állás magasabb összetettségi szintjét jelzi. A szerző végül a Lorenz görbe segítségével méri a vagyoneloszlás különbségeit az egyes Złota szakaszokban.

A temető népességében valóban megfigyelhetők a vagyonelosztás különbségei. Csak néhány sír tartalmaz díszítő rendeltetésű tárgyakat, ami nem véletlenszerű eloszlást sugall, így társadalmi állások közötti különbségeket testesíthet meg.⁶¹ Tekintettel arra, hogy a vagyon

⁴⁸ Milisauskas, S. 1978 i. m. 169.

⁴⁹ Uo., 167.

⁵⁰ Lederman, S. E., Journal of Indo-European Studies 8:1–2 (1980) 107–122.

⁵¹ Binford, L. R., in Brown, J. A. ed. Approaches to the Social Dimensions of Mortuary Practices. Memoirs of the Society of American Archaeology 25 (1971) 6–29.

⁵² Service, E. 1962 i. m.; Sahlins, M. D. 1972 i. m.; Lederman, S. E. 1980 i. m.: a munka során alkalmazott ún. Lorenz-görbe a népességen belüli vagyoneloszlás grafikus ábrázolására szolgál. A százalékos megoszlások derékszögű koordinátarendszerben egyenlőség esetén az izometriavonallal (meredekség = 1) esnek egybe. Teljes egyenlőtlenség esetén a vagyon egy kézben összpontosul, ami az izometriavonal alatti derékszögű háromszög két befogójaként értelmezhető. A két szélsőséges eset közötti átmenetek mérésére az ún. Gini-együttható szolgál, amely egyetlen értékkel jellemzi az adott népesség vagyonelosztását. Skomal, S. N., Wealth distribution as a measure of social organization: the Hungarian Eneolithic Lengyel culture. Előadás, Eastern European Archaeology Meeting (Los Angeles CA 1984) 3.

⁶¹ Lederman, S. E. 1980 i. m. 115.

⁴⁸ van de Velde, P. 1979a i. m. 38.

⁴⁹ Uo., 40.

⁵⁰ A főkomponens-elemzés alapelve, hogy az egyes megfigyelési egységeken (adott esetben sírokon) felvett változók kifejezhetők közvetlenül nem mérhető, ún. háttérváltozók lineáris függvényeiként. Az így kapott főkomponensek egymással kapcsolatban nem állnak (korrelálatlanok). A legfontosabb főkomponensek értelmezésével a megfigyelt változók szisztematikai kapcsolataira kapunk becslést, míg a figyelmen kívül hagyott „véletlen” komponensek e becslés hibájaként értelmezhetők (ford. megj.).

⁵¹ Ez alatt az angol „external evidence” definíciója értendő: Neustupný, E. F., Archeologický výzkum v severních Čechách 6–7 (1978) 40–66 (ford. megj.).

⁵² van de Velde, P. 1979a i. m. 44–46.

⁵³ Uo., 46.

⁵⁴ Milisauskas, S. 1978. i. m.

⁵⁵ Johnson, G., Anthropological Papers 46, University of Michigan Museum of Anthropology (Ann Arbor MI 1973).

eloszlása az idő függvényében szignifikáns változást nem mutatott, a rendelkezésre álló leletanyag nem bizonyult elégségesnek Lederman azon elképzelésének alátámasztására, hogy a Zlota társadalomszerkezetet a gömbalakú amphora csoportjának hatása befolyásolta. A Zlota-csoport többszemélyes temetkezései sem rendkívüli vagyonnal, sem kiváltságos társadalmi állással nem hozhatók összefüggésbe, így nem hasonlíthatók az utóbbi csoport többszörös temetkezéseihez.

Milisauskas amellett érvelt, hogy a középső neolitikus tölcseredény kultúra idejére felsőbbbségi vezetési rendszerek alakultak ki. Azt is feltételezte, hogy a késői újkőkori idejére a törzsi vagy felsőbbbségi szervezettű társadalmak váltak uralkodóvá. Ennek ellenére hozzátette, nincs bizonyíték arra, hogy akár a közép-európai lengyeli kultúra (Lengyelország és Magyarország területén), akár az „eneolitikus” tiszapolgári kultúrák egyszerű főnökségekbe szerződtek volna.⁶² Brześć Kujawski (Lengyelország), Zengővárkony (Nyugat-Magyarország) lengyeli lelőhelyeire és Tiszapolgár—Basatanya (Kelet-Magyarország) korai rézkori lelőhelyére vonatkozó saját értelmezéseire alapítva arra a következtetésre jutott, hogy a lengyeli kultúra kevésbé változatos temetkezési adatai ellenére a két kultúra temetői hasonló társadalmi viselkedési mintákat tükröznek. A társadalmi állás főbb különbségei nemhez és életkorhoz kötődtek. A hadviselés, a vadászat és az állattartással kapcsolatos tevékenységek zömmel a férfiakra hárultak.⁶³ E következtetések alaposabb vizsgálata a magyarországi rézkorra vonatkozó saját kutatásom feladatai közé tartozik.

Bognárné Kutzián Ida Tiszapolgár—Basatanya folytatott saját ásatásainak elemzése általános következtetésekkel szolgált a korai és középső rézkori népességek vagyonelosztását és párválasztását illetően. Ezek a jelenségek gazdasági és társadalmi szabályszerűségeket tükrözhetnek.⁶⁴ A nemek közötti különbség a temető mindkét korszakának népességében világosan látható, amennyiben mind az eltemetett tetem fekvése (jobb, ill. bal oldal), mind a sírmellékletek összetétele kapcsolatba hozható a nemek egyik vagy másik csoportjával. A sírokba helyezett vagyon felmérése az importból származó leletek (arany, réz, obszidián), ill. a megkülönböztető értékű temetkezési szokások (pl. a tetem említett fekvése) számlálásával történt. A sír mélysége, ami az elhunyt társadalmi állásának szintén jellemzője lehet, a mellékletek értékével kimutatható összefüggésben nem állt.⁶⁵ Ezek a megfigyelések a szerzőnek nem sugallják a társadalmi elkülönülés jelentősebb szintjét egyik basatanyai népességben sem, bár bizonyos kiemelkedő tárgyak (pl. arany) tartozhattak kiemelkedő vagyoni vagy hatalmi helyzetben levő személyekhez.⁶⁶ A megfigyelt jelenségek alapján a vezetői szerep esetleges öröklési módját sem lehetett rekonstruálni. A korai rézkori exogám házasság lehetősége egy olyan kisebb sírcsoport révén volt tárgyalható, amelyben a temetkezési tájolása a többiekétől eltérő, nyugat-keleti irányú volt. Ez a jelenség egymásik etnikai csoport tagjait képviselheti, akik a kis közösségen belül is megtartották identitásukat. A szerző következtetései szerint azonban az exogámia egymagában aligha lehet magyarázat erre az eltérésre, hiszen akkor az új temetkezési szokást csak férfiak vagy csak nők esetében tartották volna be. Ez a temetési mód azonban mindkét nemet érintette.⁶⁷

Saját munkám során⁶⁸ a Kárpát-medence rézkorának tiszapolgári kultúráját vizsgáltam. Figyelmemet ezen belül a társadalmi viselkedés alapvető dimenzióinak a basatanyai lelőhelyen feljegyzett megnyilvánulásaira

irányítottam. Az 58 tiszapolgári csontváz mindegyikéhez egyetlen vagyont jelző értéket számítottam a sírmellékletek minősége alapján (a becsült érték a feltételezett életmunkaerő-ráfördítással, energiabefektetéssel volt arányban). Ennek a mutatónak segítségével lehetővé vált a birtokolt vagyon eloszlásának vizsgálata, az életkorral és nemmel járó különbségek felismerése. Végül sikerült a vagyonelosztás módszereit is felmérni. Tanulmányom irányát Peebles és Kus⁶⁹ felsőbbbségi irányítású társadalomszervezetre felvázolt modellje szabta meg. Az elemzés során az alapvető egyváltozós statisztikai számításokat végeztem el. E bevezető tanulmány eredményei nem igazolják, hogy a basatanyai temetőben képviselt tiszapolgári műveltségű népessége rétegződött társadalmi formában élt volna. Sőt a megfigyelt szabályszerűségek közelebb állnak ahhoz a mintához, amely az egyenlőségen alapuló törzsi társadalmakhoz kötődik: ezekben a társadalmi helyzetet elsősorban a nem és életkor határozza meg. A társadalmi állás külön csoportja volt meghatározható, amely felnőtt férfiakat és egyedülálló serdülőket foglal magába.

A különböző vagyonelosztás újabb elemzése a magyarországi kőzkori és középső rézkori kultúrák társadalmi viselkedésére vonatkozó általános szabályszerűségek felismerhetőségéhez vezetett.⁷⁰ A Lorenz-görbe és a Gini-együttható népességi mértékeket használva lehetővé vált a három kultúra csoportjai közötti jelentős variációk felismerése, amelyekben az életkorral, nemmel és rokonsági fokkal járó különbségek világosan tükröződtek. Ezekre az eredményekre alapítva a kőzkori lengyeli kultúrát úgy jellemezhetjük, mint legalábbis egyenlőségen alapuló, amelynek temetőjében több személy fordult elő elföldelt javak nélkül és csak néhányan rendelkeztek jelentősebb vagyonnal. Következtes megkülönböztetés sem a nemek, sem a nemzedékek között nem figyelhető meg. Meglehet, hogy nők és serdülők nagy számban fordultak elő a vagyonosak között a lengyeli népességben, a férfiak azonban nagyobb összes vagyonnal rendelkeztek. Úgy tűnik a sírokba helyezett vagyon nem az egyének élete során került felhalmozásra. Ez a megállapítás azt sugallja, hogy a vagyon és társadalmi állás ritkábban származott egyéni teljesítményből mint öröklött forrásokból.

Annak ellenére, hogy a korai rézkorban nagyobb összes vagyonnal bírtak, a tiszapolgári társadalomról nem mondható el, hogy benne a társadalmi állást és vagyont inkább adományozták mint elérték. Valószínűbb, hogy a vagyonhoz jutásnak mindkét módja tisztán megnyilvánul a tiszapolgári vagyonelosztásban. A korai rézkori folyamán, amikor az egyén neme és rokoni kapcsolatai meghatározó szerepet játszottak a vagyonhoz jutásban, egyenlőbb elosztás figyelhető meg. Felnőtt férfiaknak volt a legtöbb esélyük arra, hogy tetemesebb vagyonnal temetessenek el: ez a szoros összefüggés, úgy tűnik, apai ágon öröklődött. Az előkelő csoportot, amely többől serdülőkből és felnőtt férfiakból állott nem készítette különösebb nyomás arra, hogy eltérő temetési rituálissal különítse el halottait a népesség fennmaradó részétől.

A középső rézkori bodrogkeresztúri közösség egész Magyarországon a legegénylőbb vagyonelosztást mutatja. Emellett belső szerkezete is legközelebb áll az egyenlőségen alapuló társadalmi rendszerhez. A sírmellékletek eltemetett javak egyaránt elérhetőek voltak a népesség minden alcsoportja számára és mind a nem, mind az életkor szoros kapcsolatban állt a vagyonnal és társadalmi állással. A nők szemmel láthatóan a vagyont kapták a bodrogkeresztúriak között, bár ez nem teljesen a felnőtt férfiak rovására történt, hiszen ők szintén halmozhattak fel vagyont életük során. A fokozódó egyenlőségen kívül a vizsgálat révén nyert ismeretek összessége sem támaszt-

⁶² Milisauskas, S. 1978 i. m. 168–173.

⁶³ Uo.

⁶⁴ Bognár—Kutzián I., *The Copper Age Cemetery of Tiszapolgár-Basatanya*. Akadémiai Kiadó (Budapest 1963).

⁶⁵ Uo., 389–390.

⁶⁶ Uo., 391.

⁶⁷ Uo., 354.

⁶⁸ Skomal, S. N., *Journal of Indo-European Studies* 8:1–2 (1980) 75–92.

⁶⁹ Peebles, C.—Kus, S. M., *American Antiquity* 42:3 (1977) 421–448.

⁷⁰ Skomal, S. N., *Wealth distribution as a measure of prehistoric change: Chalcolithic to Copper Age cultures in Hungary*. Ph. D. értekezés, *Indo-European Studies*, University of California Los Angeles (1983).

ja alá azt a feltételezést, hogy a középső rézkorban rétegződött társadalom alakult volna ki, annak ellenére, hogy növekedett a helyi rézforrások kihasználása és a fémművesség is fejlődött.

Patay a bodrogkeresztúri társadalmi rendszer kérdését a középső rézkorra vonatkozó számos cikke közül többen is taglalja.⁷¹ A megfigyelhető legjellemzőbb rituális elem a nemek közötti különbség, amelynek megnyilvánulásai szerint egyik nem sem játszott alárendelt szerepet.⁷² Ezenfelül a közösség felnőtt tagjai között nem voltak nyilvánvaló különbségek. A szemmel látható nemek szerinti megkülönböztetésen kívül a temetkezési rítus kisebb változatossága életkor szerinti csoportokkal hozható kapcsolatba. A felnőttek általában a gyerekeknél vagyonosabbak, míg a leggazdagabbak az érett (maturus: 50 év vagy annál idősebb) kategóriába tartoznak.⁷³ Az a tény, hogy a gyermeksírok gyakran tartalmaztak olyan tárgyakat, amelyek hasonlatosak voltak a felnőtt temetkezésekben találtakhoz Patayt arra a következtetésre vezette, hogy a gyerekek társadalmi szerepét szülei érdekei révén szabták meg.⁷⁴ Patay vagyonosabb férfiak kisebb csoportját különítette el, akiket a vezetőik vagy vadászok „osztályaként” azonosított. Ezeket a személyeket egyéni képességeik különböztették meg a többiek-től.⁷⁵ Őket fegyvereikkel és értékeikkel, vagy jelképes tárgyakkal temették el, amelyek a közösségben betöltött fontos, vezető szerepet sugallnak. A szerző azonban hangsúlyozza, hogy az átlagos és különleges figyelemmel körülvett személyek sírjainak mellékletekkel való ellátottsága éles elhatárolódást nem mutat.⁷⁶ Néhány női sír az átlagosnál feltűnően gazdagabb volt, bár Patay az egyén életkorával fennálló kapcsolatot nem tudott megállapítani. Következtetése az, hogy a bodrogkeresztúri népesség szorosan összefonódott nemzetségekben élt, amelyet felnőtt férfiak irányítottak.

Bognárné Kutián Ida Basatanya középső rézkori sírjainak értékelésekor azt a megfigyelést tette, hogy a csökkenő gyermekhalandóság, valamint a női és férfi csontvázak nyilvánvalóan kiegyenlített aránya a bodrogkeresztúri népesség esetében, egy jobb életkörülményekkel jellemezhető időszak tanúbizonysága.⁷⁷ Ezt az állattartás növekvő szerepének tulajdonította, amint arra a háziállat-maradványok egyre nagyobb száma utalt a középső rézkori síroknak.

A rézkori késő Tripolje kultúra temetőjét a moldvaiországi Vikhvatinski lelőhelyén Milisauskas vizsgálta. A sírleletek listája nem mutatott kapcsolatot sem az életkor és nem szerint megkülönböztetett csoportok és mellékletek között, sem pedig a javak minősége és mennyisége viszonylatában.⁷⁸ A számos gyermektemetkezés (a temető sírjainak 50 százaléka) alapján felveti, hogy a tanulmány mélyrehatóbb elemzést kívánna. Ennek keretében az életkor és nem mellett más dimenziókat is figyelembe kell venni, akárcsak a sírmellékletek felsorolásán kívül szereplő más tényezőket.

A közép-európai eneolitikum zsinórdíszes kerámiával jellemzett komplexuma a társadalom összetettségére iránt érdeklődő régészek figyelmének jelentős részét vonta magára.⁷⁹ Ez az egyoldalúság részben azzal az általánosan

elfogadott felfogással nyert tért, amely szerint kulturális szabályszerűségei egybeesnek a proto-indoeurópai nyelvű csoportokéival.⁸⁰

Az ilyen kapcsolat létének megállapítását célzó vizsgálat sorozat első próbálkozása Neustupný nevéhez fűződik. Tanulmányában nem kimondottan szociál-antropológiai modelleket tárgyal, inkább társadalmi magyarázatokkal szolgál többváltozós elemzésekkel kapott eredményeire. A zsinórdíszes kerámia 134 csehországi sírjának tartalmát háromféle többváltozós számításnak vetette alá, amelyek egymással összevethető eredményekkel szolgáltak.⁸¹ Az adatokból három, a főkomponens-analízis komponenseinek megfelelő⁸² faktort vonatkoztatott el. Ezek a temetőre jellemző teljes varianciát három, egymástól független tényezőhöz rendelik: 1. nemek közötti különbségek; 2. az idő; 3. férfiakra jellemző felszerelések. A nagy tömegű adat tudatos szűrésének ez a módja azt mutatja, hogy a zsinórdíszes kerámia társadalmi megosztásának fő alapja az egyének neme volt, és ha a kultúrán belül életkorok szerinti alcsoportok léteztek is, azok igen gyengén elhatároltak voltak.⁸³

Shennan a zsinórdíszes kerámia temetőiben megnyilvánuló társadalmi szervezettséget a harangedény kultúra szabályszerűségeinek vizsgálatával összhangban elemezte.⁸⁴ Feltételezéseit úgy állította össze, hogy azok a munka fő irányát a nemek közötti különbségekre terelék, valamint a gyerekek társadalomban betöltött szerepének viszonylagos fontosságát mérik. Figyelmet szentelt ezen kívül a vagyon elosztásának, valamint a rangban és társadalmi állásban megnyilvánuló különbségeknek. A holttest bal, ill. jobb oldalra fektetését a temetkezés fontos jellemzőjeként hangsúlyozzák a régészetben. Ebben a tanulmányban a zsinórdíszes kerámia kultúrájának férfítetei olykor eltértek a hagyományos jobb oldali helyzettől, míg a nőket következetesen bal oldalukra fektetve temették. Shennan feltételezte, hogy az eltérő helyzetű férfiak mindenképp különre tevékenykedtek alkotó egyének voltak.⁸⁵ Az a tény, hogy a fiatalabb személyek sírjai nem tartalmaznak férfi vagy női temetkezésekre jellemző mellékleteket alátámasztja azt a megfigyelést, hogy a tárgyak bizonyos körét teljesítménnyel lehetett kiemelni.⁸⁶ A vagyont megfogalmazó érték számítása egyrészt a temetkezés létrehozásába fektetett, másrészt a halotti rítus kiemeléséhez szükséges összes ráfordítást méri. Shennan szerint a nagy számszerű érték a felnőtt férfi és női temetkezésekhez kötődött, de gyermekek esetében nem nyilvánult meg. Ez a megfigyelés arra utal, hogy az egyének társadalmi állásukat elérték, nem pedig örökölték.⁸⁷ A harangedény kultúrára jellemző

O'Brien, S., Mortuary practices of the Late Neolithic peoples of Central Europe: A study of social organization. Ph. D. Értekezés Indo-European Studies, University of California Los Angeles (1978); O'Brien, S., Journal of Indo-European Studies 8:1–2 (1980) 123–164.

⁸⁰ Vehik, S. C., Sociocultural implications of Central European Early Bronze Age mortuary practices. Ph. D. értekezés, University of Missouri (Columbia 1975); O'Brien, S. 1978 i. m. 20.

⁸¹ Neustupný, E. F. 1973 i. m. 726.

⁸² A faktoranalízis gyakorlati célja a főkomponenselemzéshez hasonlóan elvont háttérváltozók azonosítása az alapváltozók számának csökkentése, illetve csoportosítása érdekében (l. 50. lábjegyzet), számításmenete azonban eltérő. A módszer közép-európai alkalmazására temetőelemzésekben például: Neustupný, E. F. 1978; Neustupný, E., F. Archeologické rozhledy XXXI. (1979) 55–74; Bartosiewicz L., An archaeozoological approach to mortuary behavior. American Anthropological Association 81th Annual Meeting (Washington D.C. 1982 138); Bartosiewicz L., ActArchHung in press. (ford. megj.).

⁸³ Neustupný, E. F. 1973 i. m. 729.

⁸⁴ Shennan, S. 1977. i. m.

⁸⁵ Uo., 213.

⁸⁶ Uo., 214–215.

⁸⁷ Uo., 223.

⁷¹ Patay P., A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 2 (1968) 49–55; Patay P. BRGK 55:I, Walter de Gruyter R Co. (Berlin 1975) Patay P., Das Kupferzeitliche Gräberfeld von Tiszavalk—Kenderföld. Akadémiai Kiadó (Budapest 1978).

⁷² Patay, P. 1975. i. m. 44.

⁷³ Patay P. 1968 i. m., 54; Patay P. 1978 i. m. 45.

⁷⁴ Patay P. 1975 i. m., 45.

⁷⁵ Patay P. 1975. i. m.

⁷⁶ Patay P. 1968 i. m., 55.

⁷⁷ Bognár-Kutián I. 1963 i. m., 397.

⁷⁸ Milisauskas, S. 1978 i. m., 202.

⁷⁹ Neustupný, E. F., in Renfrew, A. C. ed. The Explanation of Culture Change. University of Pittsburgh Press (Pittsburgh 1973) 725–730; Shennan, S., Bell Beakers and their Context in Central Europe: A New Approach. Ph. D. értekezés University of Cambridge (1977);

vagyoneelosztáshoz viszonyítva a zsinórdíszes kerámia társadalma egyenlőbbnek tűnik.

A zsinórdíszes kerámia kultúrájára vonatkozó harmadik tanulmány az őskori indoeurópai társadalomszervezet O'Brien által megfogalmazott multidiszciplináris (nyelvészeti, régészeti és történettudományi) megközelítése.⁸⁸ Elemzésében egy-, két és többváltozós statisztikai módszereket alkalmaz. Munkájában Service, Sahlins és Binford⁸⁹ hatásai mérvadók. A vizsgálat fő célja az volt, hogy a zsinórdíszes és harangedény kultúra, valamint a korai Unetice (Aunjetitz) kultúra temetőit a proto-indoeurópaiként rekonstruált temetkezésekhez hasonlítsa. A temetkezésekben a nemek közötti erős különbség világosan megnyilvánult. Ennek ellenére, az egyik nem javára sem talált a vagyoni helyzettel megfogalmazható politikai dominanciát.⁹⁰ Bár a zsinórdíszes kerámia kultúrájának elterjedési területén a leggazdagabb sírok férfiakéi, a vagyonosok között nők is szép számmal képviseltetnek, és mindkét nem jól elkülöníthető, következetesen mellékelt tárgyakkal került a földbe. O'Brien ezeket a jelenségeket egyenlőségen alapuló törzsi politikai szervezet megnyilvánulásaként értelmezte.⁹¹ Idővel azonban az egalitáriánus elvek felmorzsolódását figyelte meg:⁹² ez a jelenség részben az európai fémművesség felemelkedéséhez kötődik. Fontos megjegyeznünk, hogy ebben a szemléletben a proto-indoeurópai társadalmi intézmények nyelvészeti és történeti rekonstrukciójának értékelésére is sor került.⁹³

Vehik⁹⁴ néprajzi párhuzamot és a proto-indoeurópai társadalomszervezet átfogó elméletét egyaránt felhasználta az indoeurópai jelenlét vizsgálatára egy sor középeurópai eneolitikus (más szóval rézkori) és bronzkori temetőben. Elemzésében a sírmellékletek adatait egyes csontmérésekkel összekapcsolva értékelte. Kisebb mezőgazdasági közösségek halotti rítusainak feljegyzéseiből kiindulva a következő dimenziókat találta leggyakoribbnak: 1. életkorosportba tartozás; 2. baleset, betegség vagy terheesség bonyodalmak folytán előállt halál; 3. nemek szerinti csoportosítás; 4. társadalmi rangsor; 5. rendkívüli helyen és időben bekövetkező halálesetek.⁹⁵ Az ezekre a megállapításokra épített hipotézisek a társadalmi szerkezetből adódó esetleges szabályszerűségek kimutatását szolgálták.

A nahermemmingeni lelőhely Bajorországban az eneolitikum és a korai bronzkor átmeneteként szerepelt a vizsgálatban. Huszonnégy sírból hetven lelet típus szerepelt az összetett elemzésben, amely többszörös diszkriminancia-analízisből, klaszteranalízisből, valamint a χ^2 értékek, variációs együtthatók, ill. F próbák értékeléséből állott.⁹⁶ A szerző szerint a tanulmány legfontosabb eredménye az volt, hogy — legalábbis helyi körülmények között — kimutatható volt a nő társadalmilag hangsúlyo-

zott szerepe a késői újkőkor, ill. a korai bronzkor során.⁹⁷ Sikertült egy másik csoportot is elkülönítenie, amely mindenféle korú férfiakat tartalmazott, akiknek sírjai jellegzetes módon nem tartalmaztak mellékleteket. E férfiscsoport felnőtt tagjai az alacsonyabb társadalmi állás megtestesítői lehettek. A második megfigyelés, amely ugyan statisztikailag nem bizonyult szignifikánsnak, a férfiak és nők elkülöníthetőségének lehetősége volt pusztán a tulajdonukban levő leletek különbségei alapján. A nahermemmingeni embertani anyagmetrikus vizsgálata a férfiak körében nagyobb változékonyságot mutatott ki mint a nők csoportjában, ami a férfi népesség heterogénebb genetikai összetételének jele lehet.⁹⁸

Öt további tanulmány foglalkozik a korai bronzkorba átmenetet képező kultúrák csoportjainak társadalmi szerkezetével: ezek közül egy a badeni kultúra⁹⁹ négy pedig a harangedény kultúra¹⁰⁰ ilyen vonatkozásait tárgyalja. E cikkek szerzői általában egyetértésre jutottak abban, hogy a társadalomszerkezet összetettségének szintje a vagyoneelosztás egyenlőtlenségeivel kezdett növekedni, de e csoportok társadalmi szervezete még nem tekinthető a magas fokon rétegződött hierarchia megnyilvánulásának.

Az említett rekonstrukciók összességükben szemléltetik a bronzkor előtti társadalmi szerkezet sokféleségének lehetőségét. Az is tény azonban, hogy igen tekintélyes mennyiségű lelet és adat áll rendelkezésünkre hasonló vizsgálatok folytatásához. Ez különösen érvényes Délkelet-Európára és a Balkánra, ahol bőséges anyagot vizsgálhatunk az eddig elemzett csoportok társadalmi viselkedésmintáinak előterében. Azok a kutatók, akik a társadalmi szerveződés témájával foglalkoztak (antropológiai modellek segítségével) arra a következtetésre jutottak, hogy Délkelet-Európa újkőkori és rézkori társadalmi alapjában véve egyenlőségre épültek.¹⁰¹ Házalaprajzokból kiindulva Tringham kiterjedt nagy családi rendszerre következtetett a Cucuteni-Tripolje kultúra esetében, szemben a kis családok (nukleáris formációk) hangsúlyozott szerepével, amely Délkelet-Európa korai mezőgazdasági településeire volt jellemző.¹⁰²

Az újkőkori és rézkori lelőhelyek társadalmának megismerésére tett kísérletek mindeddig a tulajdon népességen belüli eloszlásának értelmezésére összpontosítottak. Érthető módon, az effajta ismereteket a legjobb hatásokkal temetők ásátásakor gyűjthetjük. Az egyének elkülönülésének mértéke, valamint a vagyon és a társadalmi állás meghatározása gyakran szerepelt eszközül egyes lelőhelyek fejlődési perspektívába állításakor, ami a horda és az állam közötti pontos helyzet meghatározását szolgálta. Bár az eddigi munkák elsősorban a törzsi állapotot hangsúlyozták, figyelemre érdemes, hogy bizonyos átmeneti lépésekkel a horda és felsőbbrendű vezetésű szintek is szóba kerültek. Az „egyenlőség” kifejezés használata átfogó értelemben éppen ezért tekintendő túl általánosnak olyan régészeti csoportok összehasonlításakor, amelyek ércolvasztással nem foglalkoztak. Ugyanakkor a fémművességgel jellemzett kultúrák sem ítélték mechanikus módon hierarchikusan rétegzett felsőbbrendű vezetésűeknek. A házasság utáni letelepedési szokásoknak és a lezármazási rendszereknek közel sem szenteltek az előbbiekhöz hasonlítható mértékű figyelmet a szakirodalomban, és a csoportok közötti szövetségi viszonyok kérdése is csak egyetlen tanulmánynak képezte tárgyát. A felsorolt munkákból levonható tanulságok létfontosságúak a to-

⁸⁸ O'Brien, S. 1978 i. m.,

⁸⁹ Service, E. 1962 op. cit.; Sahlins, M. D. 1972 i. m.; Binford, L. R. 1971 i. m.

⁹⁰ O'Brien, S. 1978 i. m., 293.

⁹¹ Uo., 304.

⁹² Uo., 292.

⁹³ O'Brien, S. 1980 i. m.,

⁹⁴ Vehik, S. C. 1975 i. m.,

⁹⁵ Uo., 36.

⁹⁶ A diszkriminancia-analízis olyan többváltozós statisztikai eljárás, amely előzetes szempontok szerint kialakított csoportok (pl. férfi és női temetkezések) különbségének okait és mértékét vizsgálja a megfigyelt változók segítségével. A klaszteranalízis e vizsgálat logikai ellentettjének tekinthető, intuitív alapon nem elkülöníthető csoportok numerikus meghatározását szolgálja. A két módszer együttes alkalmazása az eredmények ellenőrizhetőségét javítja: Bartosiewicz L. — Choyke, A. M. Alba Regia XX. (1983) 37–42. A χ^2 és F próbák olyan statisztikai vizsgálatok, amelyek segítségével a valószínűségi változók megfigyelt eloszlását a megfelelő elméleti eloszláshoz viszonyíthatjuk. A variációs együttható a minta szórásának a középértékhez viszonyított arányát mutatja (ford. megj.).

⁹⁷ Vehik, S. C. 1965 i. m. 60–71.

⁹⁸ Uo., 188.

⁹⁹ Sochacki, Z., Journal of Indo-European Studies 8:10–2 (1980) 93–106.

¹⁰⁰ Shennan, S. 1977 i. m.; O'Brien, S. 1978 i. m.; O'Brien, S. 1980 i. m.; Replogle, B. A., Journal of Indo-European Studies 8:10–2 (1980) 165–200.

¹⁰¹ Tringham, R., Hunters, Fishers and Farmers of Eastern Europe 6000–3000 B. C. Hutchinson University Library (London 1971); Renfrew, C. A. 1974 i. m.; Milisauskas, S. 1978 i. m.

¹⁰² Tringham, R. 1971 i. m., 119–179.

vábbi tanulmányok számára. Elsősorban az idézett kutatókat nyugtalanítja, hogy a jelenleg rendelkezésre álló modellek túl általánosak, és a régészeti feljegyzésekben szereplő variáció nehezen kategorizálható összehasonlítható vizsgálatok céljaira. Regionális különbségek minden lelőhely esetében megnyilvánulnak, ezért nem várható, hogy azok zökkenőmentesen illeszkedjenek az antropológiai elmélet által megszabott besorolási rendszerekbe. Valószínűleg a modellek használata csak addig lesz igazán érdekes, amíg hasznosnak bizonyul olyan általános viselkedési minták azonosításában, amelyek összehasonlítás alapját képezhetik és utat mutathatnak a további kutatás számára. Másodsorban, úgy tűnik, hogy a társadalmi viselkedésformák rekonstrukciójára irányuló tanulmányok általában elmulasztják a vizsgálódás tárgyát képező társadalmi rendszerek leírására használt dimenziók előzetes meghatározásainak közlését. Ennek következtében az eredmények különálló adathalmazok összehasonlításának céljára alkalmatlanok, és csak mint egyedi eseteket leíró adatok tarthatnak számot érdeklődésre. Tainter, Earle és D'Altroy,¹⁰³ O'Brien, valamint van de Velde úttörő jelentőségű tanulmányai¹⁰³ — akárcsak saját kutatásaim — azt

a törekvést testesítik meg, amely az őskori társadalmi rendszerek kutatásának ezt a visszasságát mindenképpen igyekszik elkerülni. Végül, a megelőző rekonstrukciók gyakran az adatok hiányára hivatkozva vélték következtetéseiket megvédeni. Az azonban mindenkor létfontosságú, hogy elégedő adat szerepeljen az elemzésekben, mégpedig olyan formában, hogy az az olvasó számára is elérhető legyen. Az igazoló értékű tények hiányában között vélemények és következtetések elfogadhatatlanok.

A további kutatás jelenleg átfogóbb és tömörebb meghatározások megfogalmazására irányul, azzal a céllal, hogy az eredmények összehasonlíthatóvá tehetőek legyenek. Ez fontosabb, mint egy sereg új címszó bevezetése minden egyes vizsgálat alkalmával. Ez a folyamat tehát a pontosabb és átfogóbb modellek, ha úgy tetszik paradigmák alkotása — amelyek az eltérések vizsgálatának háttérül szolgálhatnak¹⁰⁴ — a tudományos munka egyik fő feladata. A társadalom rekonstrukciója azonban önmagában nem tekintendő célnak, inkább csak eszközként újabb ismeretek megszerzéséhez, amelyek az egyébként hírhedten nehezen megfogható régészeti adatok mögött rejlnek. Az efféle ismeretek azután értékes betekintést nyújthatnak olyan kérdések megoldásába mint amelyek a legtöbb régészeti elemzés során felvetődnek: települési sűrűség, költözési minták és a különböző háziállatfajok fontossági sorrendje az őskorban.*

Susan N. Skomal

¹⁰⁴ Kuhn, T. S., *The Structure of Scientific Revolutions II*: 2. University of Chicago Press (1973).

* Fordította és jegyzetekkel ellátta Bartosiewicz László.

PRE-BRONZE AGE EUROPEAN SOCIAL SYSTEMS : A SYNTHESIS

Summary

The reconstruction of prehistoric social patterns is not new to European archaeology. This article provides a summary of research into pre-Bronze Age social structure based on recent studies of mortuary behavior. In addition to a detailed review of the relevant literature the author discusses some of her own work on material from the Copper Age of Hungary. Since the topic is discussed in a wider

anthropological context, the methodological makeup of the paper should potentially be of interest for Hungarian archaeological research in this field.

Susan Nacev Skomal Ph. D.
University of California
Los Angeles

EREDMÉNYEK ÉS TENDENCIÁK A MÚLT ÉS A JELEN BRONZKOR KUTATÁSÁBAN

Nincs tudomány szak, amely nélkülözheti a megelőző generációk eredményeit. Különösen vonatkozik ez a régészetre, amelynek művelői csak lépcsőt-lépcsőhöz illesztve tájíthatják szaktudományuk horizontját. Miután sok mástól eltérően, a forrásanyag döntő többsége ma is rendelkezésre áll, tehetik ezt úgy, hogy közben szélesebb látókörral ellenőrizhetik az elődök esetleges tévedéseit, hasznosíthatják tapasztalataikat. Ezért ahhoz, hogy megfelelő helyeken alább részletekbe bocsátkozhassunk, néhány szóval utalni kell a mintegy évszázados hazai bronzkorkutatás egészének múltjára és jelen tevékenységünkre. Célunk csupán tendenciákat jelző rövid visszatekintés, és nem azon részletező bronzkori kutatástörténet megismétlése, amely a közelmúlt monográfiáiban, nagyobb tanulmányaiban fellelhető.

A hazai bronzkor emlékeinek feltárásában és értékelésében 1945 előtt tulajdonképpen két kiemelkedő időszak volt. Az egyiket az 1860-as évek végétől kezdődően a századforduló körüli évtizedekig tartóan jelölhetjük meg. Ekkor — Rómer Flóris Műrégészeti Kalauzának megjelenése,¹ ill. az Archaeológiai Közlemények után, az első

igazán jelentős központi szakfolyóirat, az Archaeológia Értesítő beindulását követően — az 1876-os budapest Nemzetközi Ősrégészeti Kongresszus kapcsán végzett ásatások,² majd az egymás után alakuló regionális régészeti egyletek és társulatok mentő-feltáró-publikáló tevékenysége nyomán országossá, ill. szervezetté lett a régészeti emlékek tudatos gyűjtése és közzététele. Ennek eredményét szemléletesen jelzik a központi és helyi szaklapokban napvilágot látott forrásközlő cikkek és azok a területi monográfiáknak is nevezhető — igaz, különböző színvonalú — összefoglalások, amelyeket a Magyarország

² A magyarországi őskori leleteket tudományos igény-nel bemutató első, jól illusztrált kötetek erre a rendezvényre készültek: *Hampel, J. — Beszédes, A., Antiquités préhistoriques de la Hongrie.* (Esztergom 1976–78); *Hampel, J., Catalogue de l'exposition préhistorique.* (Budapest 1876). Ide kapcsolható a kongresszus előkészítőjének, Rómer Flórisnak, a magyarországi földvárakat és sáncokat ismertető topográfiai adatközlő munkája, amelyből máig merít a bronzkori településtörténeti kutatás: *Rómer, Fl., Résultats généraux du mouvement archéologique en Hongrie. Compte-Rendu, II, 2* (Budapest 1878).

¹ *Rómer Fl., Műrégészeti Kalauz I. Őskori műrégész. (Pest 1866).*

Vármegyei és Városai c. milleneumi sorozat — több évtizedre elnyúlóan — megjelenő kötetei számára írtak.³ Ebbe a társadalmi és szakmai háttérbe gyökerezve születettek meg Hampel József és Wosinszky Mór⁴ monográfiái, amelyek révén a magyarországi bronzkorkutatás megközelítette, bizonyos vonatkozásban el is érte a korabeli nemzetközi színvonalat. Hampel nagylélegzetű, rendszerező munkája, ill. a nemzetközi konferenciákról és szakirodalomról adott orientáló beszámolója az Archaeologiai Értesítő lapjain nem csupán bázist, hanem ösztönző erőt is jelentett a hazai régészet művelői számára. A századfordulót megelőző és követő évtizedben indult, ill. folytatódott számos, ma is kikerülhetetlen forrásanyagot eredményező ásatás Tószegen, Tökölön, Verseczen Vattinán, Tiszafüreden, Velemszentviden, Egyeken, Hajdúbágyoson és mintegy korszakzáróként: Perjámoson, Pécskán. A leleteket bemutató és értékelő Miske Kálmán, Milleker Bódog, Jelenik Elek, Miliesz Béla, Zoltai Lajos, Roska Márton publikációi⁵ mintegy előkészítői voltak egy olyan összefoglaló munkának, amely — elsősorban a világháború és az azt követő események miatt — csak majd negyedszázaddal később látott napvilágot.⁶

³ A Borovszky Samu által szerkesztett sorozat 24 kötete jelent meg 1896 és 1912 között. Az őskori fejezetek írói között gyűjtő-ásatató autodidaktaakat (Dudás Gyula, Dillesz Sándor) és neves szakembereket (Márton Lajos, Vende Aladár) egyaránt találunk.

⁴ *Hampel J.*, A bronzkor emlékei Magyarhonban. I—III. (Budapest 1886—1896); *Wosinszky, M.*, Az őskor műszabotéka díszítő agyagművészete. (Budapest 1904). — Ekkor jelentek meg az első jelentősebb regionális jellegű összefoglalások is (*Milleker B.*, Délmagyarország régiségleletei a honfoglalás előtti időkben I—III. (Temesvár 1897—1906); *Wosinszky M.*, Tolnavármegye az őskortól a honfoglalásig (Budapest 1896); *Nagy G.*, BpR 8 (1904) 87—157), amelyek korai előfutárának *Kubinyi F.*, AK 2 (1861) 79—113. munkája tekinthető, míg folytatássuként a — Magyarország Vármegyei és Városai sorozat köteteinek őskori fejezeteit leszámítva — elsősorban *Kuzsinszky B.*, A Balaton környékének archaeológiája. (Budapest 1920), *Tompa F.*, Budapest Története I. Budapest az Ókorban, Őskor (Budapest 1942) és *Mithay S.*, Bronzkori kultúrák Győr környékén (Győr 1942) könyve említhető.

⁵ *Csetneki Jelenik E.*, ArchÉrt 13 (1879) 47—59; *Milleker B.*, A vattinai őstelep. (Temesvár 1905); *Miliesz B.*, ArchÉrt 25 (1905) 183—185; *Miske K.*, A Velem-szentvidi őstelep. (Wien 1907); *Ua.*, Die prähistorische Ansiedlung Velem St. Vid. (Wien 1908); *Roska M.*, Dolg (Kolozsvár) 3 (1912) 1—73; *Ua.*, MKÉ 7 (1913) 81—122; *Ua.*, MKÉ 8 (1914) 73—104; *Zoltai L.*, MKÉ 1 (1907) 30—36; *Ua.*, DJ 1909 16, 34—40. — Az 1876-ban megkezdett, majd 1906-tól rendszeresen kutatott tószegi tell kutatástörténetét *I. Bóna I.*, Szolnoki MÉ 1979—1980, 83—93.

⁶ Az első világháborút követően megszakadt az az előremutató, s valójában az akkori európai ősrégészet színvonalát elérni kívánó törekvés, amely regionális, vagy egy-egy múzeum anyagára épülő forrásközlő monográfiák, leletismertetések sorát eredményezte. Igaz, ezek többségét a múlt iránt érdeklődő, kulturált polihistorok írták, ami viszont arra is utal, mily kevés szakképzett ősrégésszel rendelkezett az ország századunk első két évtizedében. A húszas években — a területileg egyharmadára csökkent ország általános politikai és gazdasági helyzetének következményeként — a magyar régészet mind a feltárás, mind a forrásközlés mennyiségét tekintve a mélypontra jutott. Így szinte törvényszerű, hogy a budapesti és a megerősödő szegedi egyetemi ősrégészeti intézetből kikerült, diszciplinált ősrégészeti szakmai irányultsága egyes korszakok — több évtizedes restanciát felszámoló — monografikus feldolgozása lett, és alig-alig fordult a figyelem elméleti és módszertani jellegű tematikus kutatások felé, amely pedig már Európa-szerte magas színvonalon — bár sok helyütt ideológiai keretekbe ágyazva — folyt.

Tompa Ferenc munkájára gondolunk, amely alapvető kronológiai tévedései ellenére magyar szerzőként először tárgyalta a teljesség igényével kultúrák — még inkább régiók — szerinti tagolásban Magyarország bronzkori népességét.⁷ Annak ellenére, hogy a Budai Árpád majd Banner János vezette szegedi Ősrégészeti Intézet már a húszas évektől kiterjedt feltáró és publikáló tevékenységet folytatott (Dolgozatok), bronzkorkutatásunk második fénykorát Tompa idézett munkájának megjelenésétől, 1936-tól számíthatjuk. Még akkor is, ha V. G. Childe 1929-ben megjelent nagy lélegzetű munkájában⁸ részletesen foglalkozott bronzkorunkkal, és dialektikus történelem szemlélete révén több előremutató, a kor általános szakmai színvonalát meghaladó eredményre jutott. A következő évtized magyar kutatása Tompa monografikus feldolgozását tartotta mérvadónak, ahhoz viszonyított és azt igyekezett korrigálni, de többnyire inkább követni szerzője — bizonyos értelemben — metafizikus ősrégészeti szemléletét. Mindezek ellenére kiemelendő, hogy — máig példátlan módon — öt év alatt hét, bronzkori leleteket is tartalmazó, ill. kimondottan bronzkori anyagot értékelő, monografikus igényű feldolgozás látott napvilágot Patay Pál, Foltiny István, Mozsolics Amália, Mithay Sándor, Roska Márton, Tompa Ferenc tollából 1938—1942 között.⁹ E reprezentatív sorból Patay Pál könyvét térképekkel illusztrált topográfiai eredményei, Roska Márton munkáját pedig házagptóló adatai miatt emelhetjük ki. E helyen feltétlen említést kíván, hogy Foltiny István ekkor írta a csak 1957-ben megjelent, a halomsíros kultúra Szeged környéki temetőit feldolgozó munkáját, amelyben először bizonyította a hazai és a közép-európai halomsíros kultúra leleteinek közvetlen kapcsolatát.¹⁰ A lausitzi kultúra emlékeivel történt téves összevetések ellenére feldolgozása¹¹ tudománytörténeti jelentőségű még akkor is, ha késői megjelenése miatt nem lehetett iránytű a felszabadulást követő késő bronzkor kutatásunknak.

Az utóbbi harminc év kutatásának első másfél évtizede több nagyobb, ill. jelentősebb ásatás (pl. Tószeg-Laposhalom, Dunaújváros-Koszider, Békés-Várdomb, Nagybátöny) és néhány fontos publikáció mellett, bizonyos értelemben a stagnálás időszaka volt.¹² A háborús

⁷ *Tompa, F.*, 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn, 1912—1936. BRGK 24—25 (1934—35) 27—127.

⁸ *Childe, V. G.*, The Danube in Prehistory. (Oxford 1929).

⁹ *Patay, P.*, Frühbronzezeitliche Kulturen in Ungarn. DissPann Ser. II. No. 13 (Budapest 1938); *Gallus S.* — *Mithay S.*, Győr története a vaskorszakig. (Győr 1942); *Mozsolics A.*, A kisapostagi korabronzkori temető. AH 26. (Budapest 1942); *Roska M.*, Erdély régészeti repertóriuma I. Őskor. (Kolozsvár 1942); *Tompa F.*, Budapest Története. I. Budapest az Ókorban, Őskor. (Budapest 1942); *Mozsolics A.*, A magyarországi bronzkor kronológiájáról. Erdélyi Tudományos Füzetek No. 169. (Kolozsvár 1943).

¹⁰ *Foltiny I.*, A halomsíros és lausitzi kultúra nyomai Szeged környékén. RégFüz Ser. I. No. 4. (Budapest 1957).

¹¹ *Vö. Mozsolics, A.*, Zur Frage der Lausitzer Kultur in Ungarn. In: Bericht über den V. Internationalen Kongress für Vor- und Frühgeschichte Hamburg 1958 (Berlin 1961), 566—572.

¹² Az 1948-ban végzett tószegi ásatás eredményeinek közreadása jószerevével a még ma is többlet emlegetett, mint megvalósított interdiszciplináris feldolgozás első hazai — bronzkori — példájának tekinthető: *Csalog, J.*, Acta ArchHung 2 (1952) 19—33; *Mozsolics, A.*, uo. 35—69; *Bökönyi, S.*, uo. 71—113; *Reményi, K. A.*, uo. 115—124; *Sárkány, A.* — *Stieber, J.*, uo. 125—137. — Néhány évvel később nagy adósságát törlesztette a kutatás a korábbi tószegi feltárások publikációjával: *Banner, J.* — *Bóna, I.* — *Márton, L.*, Acta ArchHung 10 (1957) 1—140. Majd másfél évtizedes késéssel, de megjelent a békési tell feldolgozása (*Banner, J.* — *Bóna, I.*, Mittelbronzezeitliche Tell-Siedlung bei Békés. Fontes ArchHung (Budapest

károk regisztrálása és rendbehozása, a természetes, ill. kioroszakolt generáció váltás, a sematizmusba hajló történelem szemlélet nem kedvezett az igényes régészeti kutatás tevékenységnek, az objektív eredmények közzétételének. A negyvenes évek végén Budapestre tervezett ősrégészeti kongresszus elmaradása miatt hiányzott az az ösztönző tényező, amely felfrissítő erővel hathatott volna a nagy hagyományokra visszatekintő magyar bronzkor-kutatásra.

A hatvanas évek elejétől a mába nyúló két évtized viszont lényeges változásokat hozott:

— Igaz, a hazai régészeti egészének alakulását befolyásolta, de itt is utalni kell azokra az ekkortájt bekövetkező változásokra, amelyet a vidéki múzeumok tanácsai kezelésbe adása, ill. az MTA Régészeti Kutatócsoportjának megszervezése vont maga után. Csupán véletlen a magyar múzeumi szervezet és ennek révén régészetünk decentralizálásának és a központi szerep betöltésére hivatott tudományos intézmény életre hívásának időbeli közelsége, mégis mindaz, amit alább részletezünk, igen sok ponton — pozitív vagy negatív előjellel — ezen szervezeti változásokba gyökerezik.

— Örvedetesen növekedett a tervszerű ásatások száma. Közülük itt csak a nagyobb feltárásokra utalunk, többnyire azokra, amelyek feldolgozása részben vagy teljesen megtörtént: Nagyrápád-Dióstető,¹³ Szigetszentmiklós-Felsőtag,¹⁴ Nyergesújfalú-Téglagyár,¹⁵ Tiszaluc-Dankadomb,¹⁶ Rétközberencs-Paromdomb,¹⁷ Jászdózsza-Kápolnahalom,¹⁸ Ároktő-Dongóhalom,¹⁹ Gelejkánálisdűlő,²⁰ Tiszafüred-Majoroshalom,²¹ Battonyavörös Október TSZ,²² Maklár-Kospérrium,²³ Tápé-Szentéglágető,²⁴ Siklós-Téglagyár,²⁵ Jánoshida-Berek,²⁶

Budapest-Békásmegyér,²⁷ Velem-Szentvid,²⁸ Poroszló-Aponhát.²⁹

— Munkaközösségek alakultak több évre tervezett, tematikus feltáró program megvalósítására. Így pl. a vatyai kultúra magaslati, ill. erődített településeinek kutatására, amelynek során eddig több objektum szondázó-rétegtisztázó ásatása (Sárbogárd-Cifrabolondvár, Aba-Belsőbáránd-Bolondvár, Kajászó-Várdomb, Százhalombatta-Téglagyár, Mende-Leányvár) és két telep több évet átfogó feltárása történt meg (Lovasberény-Mihályvár, Igar-Vámpusztá).³⁰ Az alföldi tell-program keretében több lelőhelyen folytak eltérő nagyságrendű ásatások: Klárafalva-Hajdova,³¹ Vésztő-Mágori halom,³² Tiszaalpár-Várdomb,³³ Tiszaúj-Kéménytető,³⁴ Tószeg-Laposhalom,³⁵ Füzesabony-Öregdomb,³⁶ Gáborján-Csap-székpárt,³⁷ Esztár-Fenyvespart,³⁸ Bakonszeg-Korogypusztá.³⁹ A már említettek közül az utóbbi években jelentős feltárás folyt Zók-Várhegyen,⁴⁰ és Berettyóújfalú-Herpályon.⁴¹ A messze nem teljes felsorolás önmagában imponáns képet mutat, ami mögött viszont szakmai nehézségek is meghúzódnak. A magyar bronzkorkutatás mindmáig nem jutott el a nagy felületekkel operáló telepeltárások igényéhez, ill. lehetőségéhez. Jószerével csak Nagyrápádon történt teljes feltárás,⁴² a tell-telepeken pedig inkább csak kis felületeket érintő „rétegtisztázó” ásatások folytak. Kivétel itt is akad (pl. Békés-Várdomb, Jászdózsza-Kápolna halom, Berettyóújfalú-Herpály, Zók-Várhegy), de a relatíve extenzívebb kutatások is csak az adott település kis százalékának megismeréséig jutottak

²⁷ Az 1960 óta folyó leletmentő feltárás során eddig a kora-, ill. későbronzkori temető 480 sírja került feltárára: Schreiber, R., ArchÉrt 110 (1983) 289.

²⁸ Bándi G. — Fekete M., Savaria 7–8 (1973–74) 113–120; Savaria 11–12 (1977–78) 101–133.

²⁹ Patay, P., FA 27 (1976) 193–201.

³⁰ Az eddigi feltárásokhoz kapcsolódó részlet értékelések: Bándi G., Alba Regia 1 (1960) 149–153; Kovács T., Alba Regia 2–3 (1961–62) 131–136; Petres É. — Bándi G., ArchÉrt 96 (1969) 170–177; Kovács T., uo. 161–169. Összefoglaló jellegű áttekintés: Kovács T., Befestigungsanlagen um die Mitte des 2. Jahrtausends v. u. Z. in Mittelungarn. In: Beiträge zum bronzzeitlichen Burgenbau in Mitteleuropa (Berlin–Nitra 1982) 279–291.

³¹ Trogmayer, O., ArchÉrt 97 (1970) 306.

³² Hegedűs, K., ArchÉrt 101 (1974) 310–311; ArchÉrt 102 (1975) 295; ArchÉrt 104 (1977) 264.

³³ Bóna I. — Nováki Gy., Cumania 7 (1982) 17–118; Bökönyi S., uo. 119–132; P. Hartványi B., uo. 133–164.

³⁴ R. Csányi M. — Stanczik I., ArchÉrt 109 (1982) 239–254.

³⁵ Stanczik I., Szolnoki MÉ 1979–80, 63–81; Bóna I., uo. 83–107; Bökönyi S., uo. 109–115.

³⁶ Stanczik, I., FA 29 (1978) 93–102.

³⁷ Sz. Máthé M., RégFüz Ser. I. No. 26 (Budapest 1973) 9–10.

³⁸ Sz. Máthé M., RégFüz Ser. I. No. 27 (Budapest 1974) 7.

³⁹ Sz. Máthé M., ArchÉrt 102 (1975) 291.

⁴⁰ Ecsedy, I., ArchÉrt 105 (1978) 275; ArchÉrt 107 (1980) 241; ArchÉrt 108 (1981) 264; ArchÉrt 110 (1983) 293.

⁴¹ Sz. Máthé M., ArchÉrt 111 (1984).

⁴² A mintegy 8–9000 m² felületet érintő feltárás nyomán az ásató szinte teljes képet kapott a Somogyvár-Vinkovci kultúra (egyes szerzőknél csoport) telepének szerkezetéről: a központi tér, az utcát alkotó kisebb-nagyobb házak és gazdasági épületek viszonyáról (Bándi G., ArchÉrt 91 (1964) 250; ArchÉrt 93 (1966) 293; ArchÉrt 94 (1967) 220; ArchÉrt 95 (1968) 128.). Az ásatás eredményei még publikálatlanok, részadatokat I. Bándi G., Savaria 9–10 (1975–76) 81–92; Ua., Die Somogyvár-Kultur. In: Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans. (Beograd 1984) 125–132 és vö. még 13. j.

1974)] — ugyanakkor Dunaújváros és Nagybátany továbbra is jórészt közöletlen. A nagy volumenű dunaújvárosi mentőásatások eredményeiből csak kisebb temető-egységek publikálása történt meg [Bóna, I., Die mittlere Bronzezeit . . . 51–78; Szathmári I., Alba Regia 20 (1983) 7–36], a nagybátanyi későbronzkori temetőről pedig csak keresztmetszetszerű értékelések láttak napvilágot (Patay P., ArchÉrt 81 (1954) 33–47; Ua., ArchÉrt 94 (1967) 53–58; Hänsel, B., Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken. (Bonn 1968) 44, 47, 72, 98, 148–150; Kemenczei, T., Die Spätbronzezeit Nordostungarns. (Budapest 1984), 12–27.

¹³ Bándi, G., Über die Entstehung der frühbronzezeitlichen Zivilisation von Transdanubien. In: Die Frühbronzezeit im Karpatenbecken und in den Nachbargebieten. (Budapest 1981) 23–27.

¹⁴ Schreiber, R., ArchÉrt 99 (1972) 151–166.

¹⁵ Bándi, G., Musaica 3 (1963) 3–25.

¹⁶ Kalicz, N., Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn. AH 45 (Budapest 1968).

¹⁷ Kalicz N., ArchÉrt 97 (1970) 23–31.

¹⁸ Bóna, I., Die mittlere Bronzezeit . . . 168–169; Stanczik, I., ArchÉrt 95 (1968) 126; 96 (1969) 251–252; 97 (1970) 306; 101 (1974) 308–309; 103 (1976) 289.

¹⁹ Kemenczei, T., ArchÉrt 94 (1967) 217.

²⁰ Kemenczei, T., Das mittelbronzezeitliche Gräberfeld von Gelej. RégFüz Ser. II. No. 20 (Budapest 1979).

²¹ Kovács, T., ArchÉrt 10 (1973) 260–261; Ua., Einige neuere Angaben zur Ausbildung und inneren Gliederung der Füzesabony-Kultur. In: Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr. (Berlin 1982), 287–304; Ua., Tumulus Culture cemeteries of Tiszafüred. RégFüz Ser. II. No. 17 (Budapest 1975).

²² Gazdapusztai, Á. — Gazdapusztai, Gy., Acta Ant. et Arch. 12 (1968) 5–44; Szabó, J. J., ArchÉrt 105 (1978) 269–270; 107 (1980) 236.

²³ Szabó, J. Gy., ArchÉrt 88 (1961) 286; 90 (1963) 299.

²⁴ Trogmayer, O., FA 17 (1965) 51–63; Ua., Das bronzezeitliche Gräberfeld bei Tápé. Fontes ArchHung (Budapest 1975).

²⁵ Bándi, G. — Kovács T., JPMÉ 14–15 (1969–70) 105–111.

²⁶ Csányi, M., ArchÉrt 107 (1980) 153–165.

el.⁴³ Miközben a többrétű telepek vizsgálatának feltárási módszerében „felzárkóztunk” a külföldön sok helyütt évtizedek óta alkalmazott korszerű gyakorlathoz⁴⁴ — első sorban Jászdózsára, Tószegre, Herpályra gondolhatunk —, a bronzkori település szerkezetéről, ill. annak változásairól alig-alig tudunk többet mint évtizedekkel ezelőtt. Pontosabban fogalmazva: hogy mennyivel bővebb információval rendelkezünk, az aligha mérhető fel mindaddig, amíg az ide vonatkozó eredmények publikációja nem történik meg. Az e téren tapasztalható lemaradás fő oka kétséget kizáróan a közlési lehetőségek behatároltságában keresendő. De az is igaz: a nagyobb telepanyagok tényleges információ hordozó részének ökonomikus-szak-szerű elkülönítését és közreadását metodikailag még csak mostanság kísérletezi ki hazai kutatásunk. Valójában persze csak a már másutt alkalmazott gyakorlat jó-rosszul megvalósított adaptációjáról van szó — meglehetősen késéssel. A telep kutatás erőteljes kibontakozása kétségkívül bronzkorkutatásunk pozitívumai között említhető, pillanatnyi ellentmondásai viszont a hazai gazdaságtörténeti kutatások majd teljes hiányára is némileg magyarázatot szolgálnak.⁴⁵

— Megjelent több, egyes korszakok, ill. valamely tájegység bronzkorát feldolgozó monográfia, mint pl. Kalicz Nándor, Mozsolics Amália, Patek Erzsébet, Bóna István, Kemenczei Tibor könyve,⁴⁶ de ide sorolhatjuk Kőszegi Frigyes kiadás előtt álló munkáját,⁴⁷ valamint

⁴³ Az esetleges félreértéseket elkerülendő jegyezzük meg: ha teljességről beszélünk, meg kell különböztetnünk az adott objektum minden négyzetméterét érintő feltárást attól az ásatástól, amely ugyan nem száz százalékos, de a kutatás számára optimális mennyiségű információt biztosít a telep egészének — részben csak rekonstrukció segítségével történő — megismeréséhez. Amíg előbbire — különösen a tell telepek esetében — hazai anyagi viszonyaink között ritkán nyílik lehetőség, utóbbi — megfelelő módszerrel — szűkebb időhatáron belül több, azonos vagy hasonló értékű, tehát a kutatás adott szintjén optimálisan összevethető és értékelhető, forrásbázist biztosíthat. Ha ebből ma már valami megvalósul Magyarországon, az inkább ösztönös és véletlenszerű, mint tudatosan összehangolt. De a változtatás igénye kétségtelenül tetten érhető, és ez már feltétlen előrelépés ahhoz az időszakhoz viszonyítva, amikor veszélyesen nőtt az 50–60 m² erejéig megkutatott bronzkori tellek száma.

⁴⁴ Ha nem is dicsekedhetünk, mert mindez túl későn történt, mégiscsak megnyugtató, hogy már csak „rossz emlék” az ötvenes-hatvanas évek ásonyomok szerint végzett nem egy feltárása. Más kérdés, hogy több, ily módon feltárt teleprész közreadása — anakronizmust hordozva — talán (?) a nyolcvanas években fog megvalósulni.

⁴⁵ Túlzott leegyszerűsítés lenne, ha ezt tekintenénk az egyetlen oknak. Tágabb összefüggésben a közép-európai ősrégészet — mondhatni hagyományos —, az angolszász kutatástól eltérő irányultsága is szerepet játszik. Azaz: a kulturális-kronológiai kérdések túlzott előtérbe állítása. És igaz, az ilyen témájú, gyakorta csak a forrásanyag kis részére épülő munkákkal — pro-kontra véleménycserét indukálva — viszonylag gyorsan lehet bekapcsolódni a nemzetközi kutatás vérkeringésébe. Csakhogy ez, bizonyos összefüggésekben, belterjesen stagnálónak válhat (válik), és megtevesztő külső jegei miatt későn észlelt negatív súlypont áthelyeződéshez vezethet a bázis értékű kutatás — beleértve a gazdaságtörténetet is — rovására. Pedig a jelentős feltárások mellett, legalábbis Közép-Európában, éppen a magyarországi őskorkutatás támaszkodhat még leginkább az e témában alapvetően fontos paleobotanikai és paleozoológiai vizsgálati eredményekre.

⁴⁶ Kalicz, N., Die Frühbronzezeit ...; Mozsolics, A., Bronzefunde des Karpatenbeckens. (Budapest 1967); Ua., Bronze- und Goldfunde des Karpatenbeckens. (Budapest 1973); Patek, E., Die Urnenfelderkultur in Transdanubien. AH 44 (Budapest 1968); Bóna, I., Die mittlere Bronzezeit ...; Kemenczei, T., i. m.

⁴⁷ Kőszegi Fr., Nyugat-Magyarország története a későbronzkorban. Kézirat. (Budapest 1978).

— a bronzkori állattartást érintő eredményei révén — Bökönyi Sándor monográfiáját.⁴⁸ Öröndöletes, hogy hosszú stagnálás után új lendületet vett a nagyobb bronzkori feltárásokat bemutató forrásközlemények kiadása a Fontes Archaeologici Hungariae⁴⁹ és a Régészeti Füzetek⁵⁰ sorozat keretében. De általánosságban is megállapítható, hogy a második világháborút megelőző évtizedekhez viszonyítva erőteljesen emelkedett a bronzkori témával foglalkozó kisebb cikkek és a jelentősebb eredményeket rögzítő tanulmányok száma. Elsősorban azért, mert a felszabadulást követő egy évtized után, amikor majdhogynem „egyszemélyes” feldolgozó tevékenység folyt, az ötvenes évek végétől kezdődően gyarapodott azon bronzkorkutatók száma, akik folyamatosan publikálnak. Tagadhatatlanul jó irányba befolyásolta e tevékenységet a publikációs fórumok bővülése. Elsősorban a megyei múzeumok évkönyveire gondolunk, amelyek közül több a hatvanas évek elejétől-derektől nagyobb elméleti vagy forrásközlő cikkek befogadására is vállalkozott, némelyek pedig — az idegen nyelvű közlés feltételeinek megteremtésével — nemzetközileg is jegyzett kiadvánnyá váltak.⁵¹ Sajnálatos módon nem vált általános gyakorlattá az olyan vegyes profilú megyei (regionális) kiadványsorozatok létrehozása és folyamatos megjelentetése, amelynek jó példái a Dunántúli Dolgozatok és a Zalai Gyűjtemény. Kár, hogy ezek és a hasonló sorozatok kötetei között alig találunk őskori témájú, bronzkorit pedig mindössze egyet.⁵² És ami a magyar régészet egészének „rákfenéje”: nincsenek hazánkban múzeumi gyűjtemény katalógusok.⁵³ Főleg emiatt, a múzeumokban „elfekvő” kisebb leletegyüttesek publikátlansága kutatásunk egyik visszahúzó tényezője. Még akkor is, ha az ötvenes-hatvanas évek

⁴⁸ Bökönyi, S., History of domestic mammals in Central and Eastern Europe. (Budapest 1974).

⁴⁹ Banner, J.—Bóna, I., Mittelbronzezeitliche Tellsiedlung bei Békés. Fontes ArchHung (Budapest 1974); Trogmayer, O., Das bronzezeitliche Gräberfeld ... Bronzkorral foglalkozó részei miatt említhetők még: Nováki Gy.—Sándorfi Gy.—Miklós Zs., A Börzsöny hegység őskori és középkori várai. Fontes ArchHung (Budapest 1979); Kovalovszki J., Településsátások Tiszaeszlár-Bashalmon. Fontes ArchHung (Budapest 1980).

⁵⁰ Kovács, T., Tumulus culture ...; Ua., Die Funde der Rákóczi-falva-Gruppe und ihre kulturelle-chronologische Stelle in der Hügelgräberzeit des Karpatenbeckens. RégFüz Ser. II. No. 25 — Im Druck; Kemenczei, T., Das mittelbronzezeitliche ...

⁵¹ Ha a hatvanas évekre és a hetvenes évek első felére gondolunk vissza, itt csak az Alba Regia-t és a Janus Pannonius Múzeum Évkönyvét, ill. a Móra Ferenc Múzeum Évkönyvét tudjuk említeni. Jelenleg már hosszasan lehetne sorolni azokat a megyei évkönyveket, amelyek kisebb-nagyobb részben őskorkutatásunk platformjának is tekinthetők.

⁵² Bárdi G., A dél-dunántúli mészbetétes edények népe kultúrájának elterjedése és eredete. Dunántúli Dolgozatok 4 (Budapest 1967).

⁵³ A kelta, avar, ill. honfoglaláskori leletanyag esetében e hiányt pótolják a corpus-kötetek, és nemzetközi együttműködés keretében folyik a római kori körmélekek feldolgozása. És a többi? Az őskori fémleletek közzététele — a Prähistorische Bronzefunde sorozat sajátos szempontrendszer szerint készülő kötetekben — megoldható. Arra viszont ugyancsak nehéz lenne válaszolni, hogy a topográfiai munkálatokhoz kapcsolódóan miért nem készülnek el az érintett múzeumok szakkatalógusai és egyáltalán miért „fehér holló” Magyarországon a régészeti szakkatalógus. A „hagyománytalanság” nemhogy gyenge magyarázatnak is kevés, inkább egy rossz tradíció generációról generációra történő átöröklésének nem éppen dicsérendő példája. Még akkor is lemaradásunk pótlásának lehetőségeit kellene felmérni, ha ma már kiélezett az alternatíva; hiszen a jelen igényeinek megfelelő, újabb autentikus feltárásokból származó hatalmas forrásanyag közreadása sem oldható meg maradéktalanul.

fentebb idézett monográfiáiban a „holt anyag” egy részét számba vették, s kisebb százalékban közölték.

— Az előrelépést jelző tények közé tartozik az is, hogy másfél évtizedes múltat tekint vissza a Magyarországi Régészeti Topográfiájának országos hatáskörű munkája — több megjelent kötettel, bennük a feldolgozott kisebb régió bronzkori lelőhelyeinek és forrásanyagának teljességre törekvő regisztrálásával.⁵⁴

— Bekapcsolódtunk az európai őskorkutatás egyik legnagyobb nemzetközi vállalkozásának munkálataiba, a Prähistorische Bronzefunde sorozat magyarországi kötetének elkészítésével. Pontosabban: ma még sokkal inkább annak tervével, mint gyakorlatával, és jó évtizedes késéssel. Amíg a szomszédos országok bronzleleteiről már több kötet megjelent,⁵⁵ 1984 végéig a magyar bronzkor kutatás mindössze három kötet kéziratát adta le, s jó, ha az évtized végéig további öt-hat kötet elkészül. Jó lenne hinni, hogy csupán azért, mert szinte mindegyik tárgytípus esetében — sok más régitől eltérően — hatalmas anyaggal kell megbirkóznia a szerzőknek. Talán nem tévedünk, ha úgy véljük, ez esetben (is) felelős helyzetünk hátterében mintha szervezőkészségünk hiányosságai és tényleges érdekeink felismerésének késleltetettsége húzódná meg.

Mindezen pozitív kihatású tények és tendenciák mellett ma is érvényes: a publikációk növekvő száma ellenére igen nagy az eltérés a feltárt és tudományosan kiértékelt bronzkori forrásanyag mennyisége között. Mégis, nagyjában-egészében pontosan regisztrálhatók bronzkor-kutatásunk fehér foltjai, ellentmondásokat magukba rejtő, ill. hiányos eredményei.

A magyarországi bronzkor történeti folyamatok feltárását is előtérbe helyező kutatásának első konkrét eredményei a hatvanas évek elején váltak ismertté. Elsősorban Bóna István teljes anyaggyűjtésre épülő, nagy területek feltételezett népmozgalmaint is figyelembe vevő munkái révén.⁵⁶ Azzal, hogy bizonyította a balkáni—délelet-európai népek döntő szerepét a hazai bronzkor kialakulásában, V. G. Childe⁵⁷ előremutató megállapításait is továbbfejlesztve, három évtized után nagy vonalakban helyes irányt határozott meg bronzkorkutatásunk számára. Mind metodikailag, mind pedig az addig használt közép-európaiktól részben eltérő kronológia kidolgozásával. Az i. e. II. évezred kezdetéig kiterjesztett hazai bronzkor első népeinek emlékeit Kalicz Nándor dolgozta fel. Összefoglaló munkája az új szellemű kutatás első fontos monográfiájaként jelent meg 1968-ban.⁵⁸

A korai bronzkor Bóna és Kalicz által felvázolt történeti és kulturális képét, ill. relatív kronológiáját több ponton lényegesen megváltoztatta az utóbbi 10–12 év kutatása, bár tény, sok vonatkozásban még ma is csak a megoldatlan kérdések kiélezett felvetéséig jutottunk el. És az is igaz, az átértékelés és a továbblépés nem egy esetben a nemzetközi — elsősorban a szomszédos országokra gondolunk — új eredményeinek alapján születhetett meg.⁵⁹

Ecsedy István több cikkben, ill. könyvében bizonyította — Kalicz Nándor⁶⁰ monográfiájának megállapításával szemben —, hogy a gödörsíros kultúrához tartozó népesség több hullámban történő magyarországi megjelenését, ill. emlékeit a rézkori történet részeként kell tárgyalni.⁶¹ Sok vargabetű és több kutató tévedésekbe ágyazott részeredménye eredőjeként — valójában még inkább: a vinkovci stratigráfia alapján⁶² — helyére került a somogyvári típusú leletanyag: Somogyvár-Vinkovci kultúra néven, a korai bronzkor első, ill. második periódusába sorolva.⁶³ A hatvani kultúra nyugati ágaként is felfogható tokodi csoport Bándi Gábor által történt feldolgozása⁶⁴ több, addig körvonalazatlan probléma feloldásán túl támpontokat szolgáltatott a mészbetétes edények népe etnogenezisének, ill. korai szakaszának új eredményeket hozó felvázolásához.⁶⁵ Schreiber Rózsa — régi adósságot törlesztve — a tököli temető részletes analízise, ill. számos új, hiteles leletanyag értékelése alapján tisztázta a harang alakú edények népének szerepét a hazai korai bronzkor történetében, különös tekintettel a nagy-révi kultúra (Csepel-csoport) kialakulásában.⁶⁶

125–132; *Ua.*, Acta Arch Hung 9 (1958); *Ua.*, AUB 2 (1960) 251–260; *Ua.*, ArchÉrt 94 (1967) 3–19.

⁵⁹ Jó példaként hivatkozhatunk a Vinkovci telep stratigráfiájára, ill. a Vinkovci kultúra tér- és időbeli körvonalazására, amely nélkül — mégha megkésve is — aligha került volna pont a hazai kutatás meglehetősen belterjes vitájára a somogyvári típusú leletek elterjedését és kronológiai helyzetét illetően: *Dimitrijević, S.*, Acta Musei Cibalensis 1 (1966) 3–81; *Tasić, N.*, AIu 9 (1968) 19–29.

⁶⁰ *Kalicz, N.*, Die Frühbronzezeit . . . 15–61.

⁶¹ *Ecsedy, I.*, The people of the Pit-Grave Kurgans in Eastern Hungary. Fontes ArchHung (Budapest 1979). — Az 59. jegyzetben mondottak mintegy ellenpéldája — s inkább ez jellemzi kutatásunkat —, a legfrisebb külföldi eredmények, nézetek gyors „lereagálása”, bizonyos kérdésekben polemizáló megkontrázása: *Ecsedy, I.*, JPMÉ 26 (1981) 73–95.

⁶² *Vö. Bóna I.*, Szekszárdi MÉ 1971–72 3–18. *Ua.*, Acta ArchHung 27 (1975) 285–286; *Kalicz-Schreiber, R.*, uo. 287–296; és 1. a Vitát: uo. 337–342.

⁶³ Részkérdések ellentmondásaitól eltekintve, a legutóbbi, elemző, ill. összefoglaló tanulmányok szerint kialakult egyfajta konszenzus a Somogyvár-Vinkovci kultúra megítélésében: *Ecsedy, I.*, JPMÉ 23 (1978) 97–136; *Tasić, N.*, Die Vinkovci-Kultur. In: Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans. (Beograd 1984) 15–15–32; *Bándi, G.*, Die Somogyvár-Kultur. uo. 125–131. Az anyagi kultúrát illetően a kép korántsem teljes; nem is lehet az — legalábbis az északi területekre vonatkozóan — a Nagyrápádon (vö. 42. j.) és Zókon (vö. *Ecsedy I.*, JPMÉ 27 (1982) 59–105) feltárt emlékek részletesebb publikációjáig.

⁶⁴ *Bándi, G.*, Musaica 3 (1963) 3–25; *Ua.*, Alba Regia 4–5 (1963–64) 65–71; vö. még: *Novotná, M.*—*Novotný, B.*, Die Hurbanovo-Typus. In: Kulturen der Frühbronzezeit . . . 315–322.

⁶⁵ *Bándi, G.*, JPMÉ 12 (1967) 25–33; *Ua.*, VMMK 11 (1972) 41–58; *Ua.*, Die „Kisapostag-Problematik”. In: Kulturen der Frühbronzezeit . . . 257–266; vö. még 52. j.

⁶⁶ *Schreiber R.*, ArchÉrt 102 (1975) 187–203; *Kalicz-Schreiber, R.*, Die Probleme der Glockenbecherkultur in Ungarn. In: Glockenbechersymposion (Obberried 1974) 183–215; *Ua.*, Komplex der Nagyrév-Kultur. In: Kulturen der Frühbronzezeit . . . 133–190.

⁵⁴ A megközelítő teljesség kedvéért itt utalunk az egymás után születő megyei—városi—községi monográfiákra. Ez a műfaj mintha ismét reneszánszát élné. Amíg a legjelentősebb korai vállalkozás — Magyarország vármegyei és városai — kötetit azonos koncepció, ill. szerkesztési elvek alapján születtek meg, e tekintetben a maiak ugyancsak eltérnek egymástól. Igaz, többségükben az őskori fejezeteket szakemberek írják, sokszor topográfiai mélységig ismertetve-értékelve az érintett kisebb-nagyobb körzet emléktanyáit, és így egyfajta forrásfeltáró-kompilatív „adalékai” bronzkor kutatásunknak is. Szinte ugyanez mondható el a Magyarország Műemléki Topográfiája sorozat eddig megjelent kötetének őskori fejezeteiről is.

⁵⁵ Leszámítva egy-egy típus több ország anyagát érintő, regionális értékelését, az ausztriai, csehszlovákiai, romániai múzeumokban őrzött bronzleletekről 1984 közepéig 13 önálló kötet jelent meg.

⁵⁶ *Bóna, I.*, AUB 3 (1961) 3–22; *Ua.*, RégDolg 2 (1960) 45–66; *Ua.*, Alba Regia 4–5 (1963–64) 17–63.

⁵⁷ V. G. Childe (i. m.) ősrégészetünk által évtizedek óta méltányolt érdeme: a közép-európai orientálságú kutatás figyelmét ráirányította a Kárpát-medence bronzkorának délkelet-európai összetevőire és kapcsolataira.

⁵⁸ *Kalicz, N.*, Die Frühbronzezeit . . . — Ezt megelőzően több tanulmányban értékelte, főleg saját ásató és gyűjtőtevékenységére építve, az addig jórészt fehér foltot képező Kelet-Magyarország korabronzkori leleteit: *Kalicz, N.*, FA 7 (1955) 45–60; *Ua.*, ArchÉrt 84 (1957)

Mégis, az újabb eredmények ellenére korai bronzkorunk vizsgálatát az optimálisnál több polemizálás kíséri, ugyanakkor a friss forrásanyag nagy százaléka közöletlen. Talán utóbbinak tulajdonítható, hogy a néha éles szakirodalmi vita nemegyszer részadatokra épülő időrendi kérdések taglalására szorítkozik. Ennek nyomán úgy tűnik, éppen az hiányzik ebből a jelen kutatásból, amely az elmúlt másfél évtizedben már fontos eredményeket hozott: a Kárpát-medence egészét érintő anyaggyűjtésre épített komplex feldolgozás. Ez annál meglepőbb, hiszen a magyarországi bronzkor kezdetét jelző történeti eseménysor korábban rögzített relatív időrendi vázát, ill. a kor „kulturális képét” már-már szétfeszítik az új forrásokban rejlő lehetőségek. Mégis gyakran lokális problémák, elméletivé váló kérdések részletezésére egyszerűsödött le kutatásunk. Ennek egyik okát abban látjuk, hogy megbomlott a teljes forrásanyag beható elemzésére épített, ill. a leletanyag csak bizonyos része alapján felállított hipotézisek optimális egyensúlya. A mérleg nyelve pillanatnyilag utóbbi felé billent, és nehezen mozdul ki holtpontról.⁶⁷

A továbbiakban — teljesség igénye nélkül — említünk néhányat a megoldásra váró problémák közül. — A kialakulás időszakának eseményei a hazai bronzkor egyik, talán a legjelentősebb, etnikai változását idézték elő. A különböző összetételű helyi és betelepült népcsoportok asszimilációja, a részben megváltozott gazdálkodás, ill. települési szerkezet és az új történelmi körülmények között kialakuló élet egyéb megnyilvánulásai (pl. a helyi fémművesség kibontakozása, kereskedelmi kapcsolatok kiépítése) valójában csak sokoldalú régészeti és interdiszciplináris vizsgálattal tárható fel.⁶⁸ A valóság pedig az, hogy legkorábbi bronzkori népeink megismerése — legalábbis szakirodalmi tükröződésben — alig haladta meg azt a szintet, amelyet Bóna István nagyléptékű tanulmánya,⁶⁹ és Kalicz Nádor, megjelenésekor alapvetésnek számító, monográfiája elért.⁷⁰ E rendkívül keménynek tűnő megállapítás magyarázatra szorul. Amíg az ötvenes-hatvanas években a — kevés — teljes forrásanyagra építve, olykor ugyan teoretikus merészséggel születtek — maradjunk ennél a szónál — alapvetésnek számító szakmunkák, a hetvenes-nyolcvanas évek kutatása — amint erre már utaltunk — lényeges, de többnyire részproblémákra szűkülő kérdéseket érintett, kisebb vagy töredék leletgyűjtésekre építve. Olykor-olykor belebonnyolódva a közép-európai eneolitikum—rézkor—korabronzkor kutatását újabban jellemző terminológiai-kronológiai vitákba. Itt viszont nemegyszer a túlzott „nagyvonalúság” határát súroló-átlépő, tehát alá nem támasztott, általánosításokkal találkozhatunk. Igaz, végül is mindennek egyik pozitív eredője, hogy nagyobb területeket érintően is bonyolultabb-tisztább képünk van e korszak kulturális egységeiről, relatív kronológiájáról. És ami negatívum: eközben kevés olyan közlemény látott napvilágot, amely kisebb vagy nagyobb leletgyűjtéseket a

maguk teljességében értékelt, ill. mutatott be.⁷¹ Persze ami a hazai kutatást illeti, egyáltalán nem egymást követő generációk „stíluskülönbségeiről” van szó. Úgy tűnik, inkább a nemzetközi (valójában csak a közép-európai és balkáni) kutatás változó tendenciájához történő jól-rosszul felfogott igazodásról lehet beszélni.⁷²

Mindezekből adódik, hogy — a szó valódi és átvitt értelmében is — még mindig meglehetősen bizonytalan az az alap, amelyre építve a korai bronzkor további alakulása megnyugtatóan rekonstruálható. Persze ennek egyéb okai is vannak. Így pl. még várat magára a törzsterületének központi fekvése következtében kulcsszerepet betöltő nagyrévi kultúra teljes feldolgozása.⁷³ (Ugyanez mondható el a Somogyvár-Vinkovci kultúráról is. A két évtizede körvonalazott területi időrendi csoportok tényleges léte sem az eredeti elképzelés,⁷⁴ sem pedig a részben módosított⁷⁵ szerint nem kapott megfelelő alátámasztást. Különösen szembeűnő, hogy a törzsterület Dunától keletre eső részéről az utóbbi időben alig került valami publikálásra,⁷⁶ de hozzátehetjük: a korai időszakot leszámítva, az egyébként is jobban kutatott északkelet Dunántúlról is csak részanyagok közreadása történt meg.⁷⁷ Tulajdonképpen az egymásnak ellentmondó feltételezések és eredmények szintjén elakadt a mészbetétes edények népe, ill. a vatyai kultúra etnogenezisének új utakat kereső kidolgozása. Úgy tűnik, a vélemények integrációját már a terminológiai problémák tisztázása is elősegítené.⁷⁸ Ha ehhez hozzávesszük az otománi (Otomani) és Maros kultúra kialakulásával, korai szakaszával, ill. ezeknek a nagyrévi kultúrához fűződő kapcsolatával összefüggő nyitott kutatási kérdéseket, joggal nevezhetjük a korai bronzkorunk utolsó szakaszát, vagy ha tetszik: a korai és a középső bronzkor átmeneti időszakát a jelen, ill. közeljövő egyik legfrekvenciáltabb kutatási területének. Legalábbis, ami a megoldásra váró szakmai problematikát illeti. Tény, az utóbb említett egy része csak nemzetközi kutatás mozaikszeleinek révén válhat értelmezhető, tisztuló képpé, hiszen az Otomani kultúra

⁷¹ A későrézkoriakhoz I. Makkay, J., *Acta ArchHung* 28 (1976) 251–300; Kalicz, N., *Istraživanja* 5 (1976) 65–71; *Ecsedy, I.*, *JPME* 22 (1977) 163–183; *Ua.*, *JPME* 26 (1981) 73–95; *Bondár, M.*, *MittArchInst* 10–11 (1980–1981) 25–44. irodalomjegyzékét. — A korai bronzkor idősebb leleteit bemutató közlemények: Kalicz, N., *Die Frühbronzezeit*... 62–109; Kürti B., *MFME* 1971–72 29–51; Bándi G., *Savaria* 9–10 (1975–76) 81–92; *Ua.*, *Die terminologischen und relativchronologischen Probleme der frühen und mittleren Bronzezeit in Westungarn*. In: *Il passaggio dal neolitico all'età del bronzo nell'Europa Centrale e nella regione Alpina* (Verona 1982), 165–181; *Ecsedy I.*, *JPME* 26 (1982) 59–105; *Horváth F.*, *Bronzkor — Balkáni eredetű földműves közösségek*. In: *Szeged története I.* (Szeged 1983) 78–83.

⁷² E kétségkívül érvényre jutó tendencia leginkább a hetvenes–nyolcvanas években Közép-Európa különböző városaiban megrendezett konferenciák kötetiben érhető tetten (Hohe Tatra, Verona—Lazise, Krakow, Novi Sad, Budapest, Plovdiv stb.).

⁷³ A legújabb összefoglaló áttekintést I. Kalicz-Schreiber, R., *Komplex der Nagyrevi-Kultur*. In: *Kulturen der Frühbronzezeit*... 133–190.

⁷⁴ Bóna, I., *Alba Regia* 2–3 (1961–62) 11–23.

⁷⁵ Bándi, G., *Die terminologischen und relative chronologischen Probleme*... 170–181.

⁷⁶ R. Csányi M.—Stanczik I., i. m.; Kürti B., i. m. *Stanczik I.*, *Szolnoki ME* 1979–80, 63–81; Bóna I., *uo.*, 83–107.

⁷⁷ Schreiber R., *ArchÉrt* 99 (1972) 160–166; *Ua.*, *ArchÉrt* 108 (1981) 135–156; és vö. még 75. j.

⁷⁸ L. 65. j. és Bándi, G., *Alba Regia* 6–7 (1965–66); *Ua.*, *Die Kultur der transdanubischen inkrustrierten Keramik*. In: *Kulturen der Frühbronzezeit*... 267–282; *Torma I.*, *VMMK* 11 (1972) 15–39; *Ua.*, *VMMK* 13 (1978) 15–27; R. Csányi M., *VMMK* 13 (1978) 29–50; Szathmári I., i. m.

⁶⁷ Nemcsak a tárgyalt korszak, hanem őskorkutatásunk egészének egyik negatív tünete a szeretnénk felhívni a figyelmet. Nevezhetjük akár „módszerbeli beszűkülésnek” is. Ugyanis annak tekinthetjük, amikor nagyobb területeket érintő történeti, időrendi kérdésekben, egy-egy tájegység új forrásanyagának vizsgálatából adódó eredményeket — megfelelő alátámasztás, ill. kontroll nélkül — az egészre próbáljuk érvényesíteni.

⁶⁸ Ami az interdiszciplináris vizsgálatokat illeti, szinte sehol sem tartunk. Korai bronzkori fémművességünk kialakulásával, jellegével és balkáni kapcsolataival a közelmúltban két tanulmány foglalkozott. Míg Bándi Gábor [*Savaria* 13–14 (1979–80) 117–131] a „standard” hazai korai fémanyagra építhetett, *Ecsedy István* [*JPME* 27 (1982) 59–105] ritka szerencsés együttesre, az általa Zók-Várhegyen feltárt öntőműhely leleteire. — A dél felől közvetlenül kapcsolódó vidék legfrissebb, számunkra is fontos adatokat szolgáltatató összefoglalását I. Durman, A., *Opuscula Arch.* 8 (1983) 1–87.

⁶⁹ Bóna, I., *Alba Regia* 4–5 (1963–64) 17–63.

⁷⁰ Kalicz, N., *Die Frühbronzezeit*... 62–109.

törzsterületének jelentősebb része Romániában fekszik,⁷⁹ a Maros-kultúra részben a Vajdaság északi vidékén lokalizálható,⁸⁰ míg a füzesabonyi kultúra kialakulásában fontos szerepet játszó Košťany kultúra központja Kelet-Szlovákiában volt.⁸¹ És hogy teljes legyen a kép: a gátai (wieselburgi) kultúra vizsgálatához az osztrák kutatásnak vannak objektíve jobb lehetőségei,⁸² nálunk viszont publikálhatatlanul fekvő potenciális érték az a forrásanyag is, amely segítségével alátámaszthatnánk vagy korrigálnánk az újabb ausztriai eredményeket.⁸³

Az imént említettekből is következik, hogy a középső bronzkori népek kialakulásának, korai történetének részletekbe menő kidolgozása nem kis mértékben a megelőző korszak kutatottságának függvénye. Továbbá: a korai és a középső bronzkor között nem lehet nagy területeket érintő népmozgalmakat követő változások regisztrálásának segítségével markáns határvonalat húzni. Ennek megfelelően csak statikus időrendet adhat minden olyan kísérlet, amely egy-egy kultúra értékelésére, vagy valamely tájegység összetartozó kinszelelei alapján a Kárpát-medence egészére érvényes megállapításokat tesz.⁸⁴ Részenb ezért, részenb más okok miatt is, nincs a korszaknak mindenki által többé-kevésbé elfogadott kronológiai váza. Bóna István a közelmúltban megjelent monográfiájának forrásanyagát a szerző 1953–1957 között gyűjtötte, eredményeit 1958-ban összegezte és 1969-ben — a sajtó alá rendezés idején — az eredeti mű néhány fejezetét elhagyta, a szöveget, sőt a relatív kronológiai vázát is, több helyütt korrigálta. Mindezek eredményeképpen alapvető, de sok ellentmondást magában foglaló munka került publikálásra.⁸⁵ Bóna, ill. a más-más módszerrel dolgozó Mozsolics Amália⁸⁶ és Bernard Hänsel⁸⁷ összefoglaló munkáikban középső bronzkorunk időrendjét, történetét — bizonyos azonosságok mellett — lényegét érintő kérdésekben eltérő módon rajzolták meg.⁸⁸

⁷⁹ Az újabb irodalomhoz l. Hüttel, H.-G., Germania 56 (1978) 1–12; Kovács, T., Die terminologischen und chronologischen Probleme der frühen und mittleren Bronzezeit in Ostungarn. In: Il passaggio... 153–164; Bader, T., Die Entstehung der bronzezeitlichen Kulturen in Nordwestrumänien. In: Symposia Thracica 1982, 29–39.

⁸⁰ A legújabb áttekintések a kultúráról: Soroceanu, T., Pecica — eine bronzezeitliche Siedlung in Westrumänien. In: Südosteuropa... 353–369; Girci, M., Die Maros (Moriš, Mures) Kultur. In: Kulturen der Frühbronzezeit... 33–58.

⁸¹ Oleza, L., Siedlungen und Gräberfelder aus der Bronzezeit von Nižná Myšľa in der Ostslowakei. In: Südosteuropa... 387–397; Bátor, J., SIA 29 (1981) 7–16; Ua., SIA 30 (1982) 249–314; Kovács, T., Die terminologischen und chronologischen Probleme...; Novotná, M.—Novotný, B., Košťany-Gruppe. In: Kulturen der Frühbronzezeit... 289–298.

⁸² Neugebauer, J.—W., AAU 1959–60 (1976); Benkovský-Pivovarová, Z., PZ 47 (1972) 198–212.

⁸³ Vö. Bóna, I., Die mittlere Bronzezeit... 248–249. — Bóna idézett értékelését követően csak egyetlen adatközlő cikk jelent meg nálunk: Károlyi M., Savaria 5–6 (1971–72) 185–188, 193–194.

⁸⁴ Ennek veszélye a hajdúsámsoni típusú kinscek esetében érzékelhető (Mozsolics, A., BRGK 46–47 (1965–1966) 38–46; Ua., Bronzefunde... 121–123), de — tágabb keretekben — felmerült a koszideri típusú kinscekkel kapcsolatban is Bóna, I., Acta ArchHung 9 (1958) 240–243.

⁸⁵ Bóna, I., Die mittlere Bronzezeit... — rövid értékelését l. Kovács T., ArchÉrt 104 (1977) 279–281; Mozsolics, A., Alba Regia 17 (1979) 335–339; Kalicz, N., Acta ArchHung 31 (1980) 403–408. — a magyar kutatás részéről.

⁸⁶ Mozsolics, A., Bronzefunde...

⁸⁷ Hänsel, B., Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken. Bonn 1968.

⁸⁸ A közép-európai (elsősorban a német), ill. a módszerben közép-európai orientációjú kutatás kiindulópont-

Hasonló ellentmondások fedezhetők fel a szomszédos országok kutatóinak gyakran más időrendi szisztémát, a miénktől eltérő terminológiát használó ide vonatkozó eredményeiben.⁸⁹ Nem kétséges, a nyitott, ill. különböző módon exponált kérdésekre a nagykiterjedésű, többnyire hosszú életű középső bronzkori kultúrák új forrásanyagot is felhasználó értékelése adhatja meg a pillanatnyilag reális választ. Ehhez kedvező szituáció alakult ki a Kárpát-medence nyugati felét illetően. A Točik nagy tell-publikációi⁹⁰ és Bándi Gábor számos közelménye⁹¹ már önmagában is kitűnő alapot nyújt a Mad'arovec (magyar-rádi) kultúra, ill. a mészbetétes edények kultúrájának újabb szintéziséhez. Ami a feltárt forrásanyagot illeti, mint inkább csak idővel kiaknázzható potenciális lehetőség, hasonló a helyzet a vatyai, füzesabonyi, ottományi (Otomani) kultúra esetében is.⁹² A dersi dai telep értéke-

ként és többnyire bázisként is főleg a fémekre, a kincs- és depotleletekre épít. A hazai kutatók többsége — részben Patay, Bóna, Kalicz nyomán — nagyobb mértékben támaszkodik a jól-rosszul meghatározott etnikai-kulturális egységekre, azok anyagi kultúrájának változásaira. A módszer-, ill. felfogásbeli különbség az eltérő relatív kronológiai sémékből is megmutatkozik: Mozsolics, A., Bronzefunde... 116–126; Hänsel, B., Beiträge... 19–23; Bóna, I., Die mittlere Bronzezeit... 23–27; l. még a Bándi G., Kalicz N., Kalicz-Schreiber R., Kovács T. által összeállított kronológiai táblát: Kulturen der Frühbronzezeit... 168. — Természetesen mások mellett, a „két (több) nyelven beszélés” egyik oka — véljük: inkább formális mint lényegi — a BA₃ periódus elkülöníthetőségének elismerése vagy tagadása; összefoglalóan, irodalmi áttekintéssel l.: Benkovský-Pivovarová, Z., Germania, a 60 (1982) 1–12; Rittershofer, K.-F., BRGK 64 (1983) 139–415.

⁸⁹ Vulpe, A., Äxte und Beile in Rumänien I. PBF IX, 2 (München 1970) 1–6; Ordentlich, I., Dacia 14 (1970) 83–97; Hüttel, H.-G., Germania 56 (1978) 424–433; Bader, T., Epoca bronzului in nordvestul Transilvaniei. (București 1978); Petrescu-Dîmbovița, M., Die Sichel in Rumänien (mit Hort-Corpus). PBF XVIII, 1 (München 1978) 85–97; — Novotná, M., Die Bronzehortfunde in der Slowakei — Spätbronzezeit (Bratislava 1970) 9–15; Točik, S.—Vladár, J., SIA 19 (1971) 365–422; Vladár, J., SIA 21 (1973) 326–344; Furmanek, V., BIA 17 (1980) 117–128; Ua., The Bronze Age, In: Archaeology Research in Slovakia (Nitra 1981) 61–83; Bátor, J., SIA 29 (1981) 7–15; Benkovský-Pivovarová, Z., Germania 60 (1982) 1–12; — Neugebauer, J.—W., AAU 59–60 (1976); Benkovský-Pivovarová, Z., Germania 54 (1976) 341–359; Ua., Zur kulturellen Stellung der Hügelgräberkultur im östlichen Österreich. In: Studien zur Bronzezeit — Festschrift für Wilhelm Albert v. Brunn (Mainz 1981) 3–20; Mayer, E. F., Die Äxte und Beile in Österreich. PBF IX, 9 (München 1977); — Tasić, N., Balcanica 3 (1972) 93–115; Vinski-Gasparini, K., Kulture polja sa žarama u severnoj Hrvatskoj. (Zadar 1973); Soroceanu, T., PZ 50 (1975) 161–179; Tasić, N., Die Vatin-Kultur und ihr chronologisches Verhältnis zu den Kulturen von Vinkovci und Moriš und zur Kultur der transdanubischen inkuriierten Keramik. In: Die Frühbronzezeit... 199–206.

⁹⁰ Točik, A., Opevnáná osada z doby bronzovej vo Veselom. Archaeologica Slovaca — Fontes 5. (Bratislava 1964); Ua., Nitriansky Hrádok-Zámeček, bronzzeitliche befestigte Ansiedlung der Mad'arovec Kultur. (Nitra 1978–81); Ua., Malé Kosihi, osada zo staršej doby bronzovej. (Nitra 1981); l. még: Novotný, B.—Novotná, M., Die Mad'arovec-Kultur. In: Kulturen der Frühbronzezeit... 323–340.

⁹¹ Bándi G., A dél-dunántúli mészbetétes edények népe kultúrájának elterjedése és eredete. Dunántúli Dolg. 4. (Pécs 1967); Ua., Alba Regia 9 (1970) 7–34; Ua., JPMÉ 17–18 (1972–1973) 61–71; Bándi G.—K. Zoffmann Zs., JPMÉ 11 (1966) 43–56. és vö. még 65, 78. j.

⁹² Az újabb leletekhez összefoglalóan l. Bader, T., Die Entstehung der bronzezeitlichen Kulturen in Nord-

lése bizonyos pontokon áttekintést ad a wietenbergi kultúra egészéről,⁹³ míg az egyik jelentős autentikus forrásanyag közzététele (Mokrin) nem inspirálta a kutatást a Maros kultúra újabb összefoglaló áttekintésére, igaz, a másik bázisanyag (Battonya) még közöletlen.⁹⁴ Ez a somnásan elintézett „körkép” is jelzi, abban az esetben is nehezen születnek meg a kulturális-etnikai egységeket taglaló monográfiák, ha azt a feltárt-közzétett forrásanyag valójában lehetővé tenné. A miért-et megválaszolni nehéz; esetleges okai közül néhány: a nagyobb telepanyagok ökonomikusan szelektív közreadásának metódusa még nem vált általánossá; a sokoldalú (interdiszciplináris) forrás értékelés igényének kialakulását nem vagy csak nehezképpen követi annak megvalósítási lehetősége; a tematikus konferenciák, ill. köteteik, legyen céljuk horizontális vagy vertikális áttekintés, olykor a nemzetközi teamwork sajátos produkciójaként szinte pótolják a klasszikus értelemben vett monografikus feldolgoásokat,⁹⁵ más esetben kellően fel nem dolgozott leletanyagokból levont következtetések általánosítására késztetnek, ami azt a hamis látszatot kelti (keltheti), hogy nagyobb összefüggések felismerése a széles körű alap kutatások hiányában is megvalósulhat. De: előbbieik tényyszerűsége, utóbbiak nélkül aligha mérhető.⁹⁶

Egészen más a helyzet a középső bronzkor utolsó szakaszát, ill. a középső- és a későbronzkor korszakváltásának eseményeit illetően. Itt a Kárpát-medence nagy részét érintő olyan történeti esemény került a kutatás homlokterébe, amely gazdasági-társadalmi változásokkal, etnikai-kulturális „átrendeződéssel” járt. A nézetek polarizálódása, a sokoldalú és évtizedek óta nyugvóponton nem jutott polemizálás, külső jegei alapján, úgy tűnik, csupán a különböző országok és iskolák régészeinek eltérő felfogásából fakad. Pedig igazi oka sokkal inkább az, hogy — amint más korok-korszakok hasonló szituációjában — történelmi esemény, vándorlás, diffúzió régészeti adatokkal történő bizonyítási lehetőségének, változási folyamatok tárgyak, jelenségek révén történő regisztrálhatóságának módja és határai körül konfrontálódtak a vélemények. Azaz: az ősrégészet még ma is jórészt vitatott metodikai problémái kerültek felszínre konkrét témáinkban.⁹⁷

westrumánien. In: Symposia Thracica 1982, 29–39; Kovács, T., Vátya-Kultur. — Füzesabony-Kultur. In: Kulturen der Frühbronzezeit... 217–218, 235–236.

⁹³ Chidioșan, N., Contribuții la istoria tracilor din nord-vestul României — Așezarea Wietenberg de la Derșida. (Oradea 1980).

⁹⁴ Girci, M., Die Maros-Kultur. In: Kulturen der Frühbronzezeit... 33–58. és vö. 22. j.

⁹⁵ Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur — ed. Chropovský, B. — (Bratislava 1973); Glockenbecher Symposium Oberried 1974. (Bussum-Haarlem 1976).

⁹⁶ Érdekes módon azokban a nagyobb áttekintésekben találunk erre példákat (Bóna, I., Die mittlere Bronzezeit...; Tasić, N. (ed.), Kulturen der Frühbronzezeit...), amelyek — egy vagy több szerző munkájaként — éppen az alap kutatások fehér foltjai miatt csak korlátozottan felelnek meg, felelhetnek meg, céljuknak. Ez egyébként természetes, hiszen bármely régiót illetően, a legtrikább esetben fordul elő, hogy valamely korszak kutatottsági szintje nagyobb területre vonatkozóan azonos. Inkább az káros, ha összefoglaló munkák olykor kevés adata épül — de szükségsszerű — „elméleti általánosításai” azt a hamis látszatot keltik, hogy az alap kutatás hiányosságai megkerülhetők, azaz: — maradjunk ennél a kifejezésnél — nincsenek is igazi kutatási fehér foltok. — A sok közül itt egyrészt a tudatos korabronzkori temető kutatás (ami talán a legnehezebb), az intenzívebb későbronzkori telep kutatás másrészt a gazdaságtörténeti vizsgálatok elindítását, ill. felgyorsítását emeljük ki.

⁹⁷ E problémával a Xanthi-ban 1984 őszén rendezett, Wanderung und Diffusion in prähistorischer und historischer Zeit témájú konferencián tartott, Die Wirkungsmechanismus der kulturellen Veränderungen und lokalen

A tolnanémedi, ill. koszideri típusú kincsleleteket először részletesen bemutató-értékelő Mozsolics Amália és Bóna István tanulmányainak⁹⁸ egybehangzó megállapításai, még inkább egymásnak ellentmondó konklúziói irányították a hazai és a nemzetközi kutatás figyelmét a középső- és a későbronzkor váltását előidéző történeti esemény hiteles rekonstrukciójának alapvető fontosságára. Nem is eredménytelenül, hiszen az azóta eltelt negyedszázad alatt tanulmányok tucatjai foglalkoztak e témakörrel.⁹⁹ Az éles polemizálást, az útkeresés tévedéseit és mellékvágányait nem nélkülöző ide vonatkozó kutatás pozitívumai közül hármat emelünk ki:

— az idézett tanulmányok, könyvek révén bontakozott ki igazán hazánkban a későbronzkor kutatása;

— a felgyorsult forrásközlés, az egymást váltó cikkek sora optimális kontroll-lehetőséget teremtett;¹⁰⁰

— talán ennek is köszönhető az a szemléletváltozás, amelynek nyomán a kutatók többsége emlékcsoportok és kincslelethorizontok egyszerű körvonalaázása és keltetése helyett, ill. azon túl, a történelmi események mozgatórugóinak felderítését tekintti elsőrendűnek.

Az ilyen irányú kutatás itthon néha bizonyos szkepticismussal, külföldön sok helyütt teljes elutasítással találja magát szembe. Ez ugyan el nem fogadható, de részben érthető, hiszen bármely folyamat rekonstruált levezetése, a bronzkori történések sematizált felidézése sok baktatóval jár és maradéktalanul nem is oldható meg. Hogy miért nem, arra itt csak néhány, önkényesen kiragadott okot sorolunk fel.

— A teljes, tehát a ma ismert publikált, ill. közöletlen forrásanyag is többnyire kevés a ténylegesen létező bronzkori közösségek minden vonatkozásban helytálló körülhatárolásához. Azaz: a mai leletanyag — adott közösségre értve — sokkal inkább a vertikális, mint a horizontális összefüggések, különbségek érzékelésére-bizonyítására alkalmas.

— Vagyis bármely folyamat indulását, megszakadását, esetleg eredményét tudjuk — többnyire nagy terület adatainak összecsengése alapján — több-kevesebb sikerrel meghatározni. Viszont a folyamat egy-egy „zárt” közösségekben érvényre jutó belső törvényszerűségeire, „sebességére”, motívóira gyakran még következtetni sem tudunk.

— Úgy véljük, kiküszöbölhető visszahúzó erővel hatnak kutatásunkban azok a „konvencionális keretek”, amelyek megszabják, hogy az őskori közösségek vizsgálatánál meddig szabad elengedni a tényekre és a logikára épített fantáziát. Igaz, többnyire csak munkahipotézisként, nehezen bizonyíthatóan, de adott esetben beszélhetünk két nép esetleges függőségi viszonyáról; megfelelő alapon feltételezhetünk őskori érdekszővevényeket — akár gazdasági, akár politikai értelemben —;¹⁰¹ általánosságban pedig operálhatunk olyan törvényszerűségekké, terminus technikusokkal, amelyek ugyan anakronisztikusnak tűnnek szakirodalmunkban, de ami fontosabb: adott történelmi körülmények között szükségszerűen, így vagy úgy, feltétlen érvényre jutottak.

Migrationen in der Mitte des 2. Jahrtausends v. Chr. im Karpatenbecken c. előadásban foglalkoztunk.

⁹⁸ Mozsolics, A., Acta ArchHung 8 (1957) 119–156; Bóna, I., Acta ArchHung 9 (1958) 211–243.

⁹⁹ Részletes irodalomhoz l. Kovács, T., Acta ArchHung 27 (1975) 287–317; Ua., Die Koszider-Metallkunst und einige kulturelle und chronologische Frage der Koszider-Periode. In: Kulturen der Frühbronzezeit... 377–388.

¹⁰⁰ Áttekintésszerűn l. Kemenczei, T., Die Spätbronzezeit... 9–11; Kőszegi, Fr., Nyugat-Magyarország története a későbronzkorban. (Budapest 1978) — Kandidátusi disszertáció, kézirat.

¹⁰¹ Egyfajta példaként említhető, hogy a halomsíros, ill. az urnasíros kultúra névvel jelölt konglomerátum sokkal inkább többféle etnikai csoportot magába foglaló gazdasági-politikai érdekközösségnek, mint a „klasszikus értelemben” vett őskori kultúrának tekinthető.

Bronzkorunkon belül — mind a forrásanyag közzétételét, mind történetének értékelését illetően — jelenleg a későbronzkor tekinthető a legjobban feldolgozottak. Patek Erzsébet és Kőszegi Frigyes monográfiái révén a Dunántúl, Kemenczei Tibor könyvével a Tiszavidék, ill. Észak-Magyarország nevének története került megírásra.¹⁰² Mindezekhez jól kapcsolódik Mozsolics Amália monográfia sorozata a későbronzkori kincs- és raktárleletekről.¹⁰³ Ami ebből a szerencsésen egymáshoz kapcsolódó, egymásra épülő, nemzetközi szintű összevetésben is tekintélyes szakmunka-sorból hiányzik, a későbronzkor kialakulásának és a korai szakaszának története. Ezt a hiányt szeretnénk pótolni monografikus feldolgozásunkkal.¹⁰⁴

*

Bizonyos értelemben összegezve, és részben kibővítve is az eddig mondottakat, a következőket szeretnénk még — ha vázlatosan is — rögzíteni. Nemcsak e sorok írójának, de egy őskorosokból alakított „agytrösztnek” is megoldhatatlan nehézséget jelentene annak meghatározása, milyen helyet foglalunk el az európai bronzkor kutatásában. A szándékosan sarkított megfogalmazásnak úgy nincs valóságmagja, ha valamiféle „mértékrendszer” keresünk. Ilyen természetesen nincs; ugyanakkor bizonyos általánosítható tendenciák tapasztalhatók és tényyszerűen regisztrálhatók hazai gyakorlatunk szimptomái is, azaz: bizonyos összehasonlítási alap mégiscsak létezik önmagunk orientálására. Úgy tűnik, ez legfeljebb egyéni tapasztalatokban kristályosodik ki, hiszen helyünknek, szerepünknek, járt útunk milyenségének a nemzetközi kutatás keretébe helyezett vizsgálódó taglalása nemcsak a bronzkort, az őskor más korszakait illetően sem történt meg — vagy legalábbis nem kapott publicitást.¹⁰⁵ Hogy ennek szinte teljes hiányával már eddig mit veszítettünk, vagy szerencsésnek kell tekintenünk, hogy ily formán íveket takarítottunk meg a tényleges forrásközlések szá-

mára — eldönteni valójában nem lehet. És tulajdonképpen teljesen mindegy, hogy szakkonferenciák tapasztalatai, szakirodalmi ismeret vagy folyóirataink hasábján olvasható/nem olvasható tényfeltáró értékelések, polémiai alapján alakulnak ki valakiben, mint jelen esetben e sorok írójában olyan „érzések”, hogy a jelentős mennyiségű új, autentikus bronzkori feltárások, az örömdetesen növekvő számú és értékű szakeikkek, ill. monográfiák mellett

— egyre nagyobb a lemaradásunk a természettudományos vizsgálati módszerek alkalmazásában; bronzkori ásatásaink jó ha egynémelyikén történik (hazai értelemben) teljes mintavétel, itt-ott részleges, a legtöbb helyen pedig semmi; igaz, ha ez félig-meddig céltalanul és eredmény nélküli tevékenység, talán (egyelőre) kár is igazán forszírozni;¹⁰⁶

— szinte a nullpontra esett vissza a bronzleletek esetében a korábban komoly szériákat produkáló külföldi intézetek¹⁰⁷ és az egymástól elszigetelten tevékenykedő, jószolgálati segítséget nyújtó hazai laboratóriumok spektralanalitikai vizsgálata;

— okkal, ok nélkül (ittthoni szűklátókörűség miatt?) kimaradtak őskori aranytárgyaink a fél Európa leleteit felölelő vizsgálati kampányból, s a helyzet máig nem változott.¹⁰⁸

Kétségtelen, mindezek valahol (főleg finansziális) feltételeink hiányosságaiban gyökereznek. Egyikük-másikuk talán kimozdítható lenne a pillanatnyi holtpontonról jobb szervezettséggel és bizonyos anyagi átcsoportosításokkal. Nem ennek módját és néha már-már érthetetlen tehetlenségünket kívánom most taglalni, csupán azt a „vesztélyhelyzetet” jelezni, ami sokunkban, ha nem mindegyikünkben mindinkább meggyökeresedik. Ugyanis lehetségeinkre szabott „klasszikus” feltárási metódusunkkal relatíve mind jobban elértéktelenedő forrásanyagot halmozunk fel, és ez előbb-utóbb „kommunikációs zavarokat” okoz a szélesebb spektrumú forrásbázisra épülő nemzetközi és a hazai kutatás között, ami aztán az abszolút lemaradáshoz és a szemléleti beszűküléshez vezető út felé vihet bennünket. Higgyük, ettől még soha el nem érhető messzeségben vagyunk.

De sajnos érdekeink felismerésében is bizonytalanságok észlelhetők, mint megtörtént ez már korábban is. Valószínűleg tévedtünk abban is, hogy amióta a nemzetközi politikai viszonyok lehetővé teszik (tennék), inkább elzárkózunk mint szélesítjük a paritásos alapra helyezett nemzetközi együttműködéssel végzett feltáró és publikáló tevékenységünket. Van olyan — talán nem valós — érzésünk is, hogy ebben a visszafogottságban szerepet játszik félelmünk a nemzetközi szembesítések, esetlegesen negatívumokat is hordozó eredményeitől. Pedig aligha vitatható, az időben és minőségben szigorúan megkötött projektek példája már önmagában is jó hatást gyakorolhatna

¹⁰² Patek, E., i. m.; Kőszegi, Fr., Nyugat-Magyarország története...; Kemenczei, T., Die Spätbronzezeit... — Vö. még a kapcsolódó területek újabb, monografikus igényű feldolgozásával: Podborský, V., Mähren in der Spätbronzezeit und an der Schwelle der Eisenzeit. (Brno 1970); Dohmal, V., Die Lausitzer Urnenfelderkultur in Ostmähren. (Praha 1974); Vinski-Gasparini, K., i. m.; Veliačik, L., Die Lausitzer Kultur in der Slowakei. Studia ArchSlov. (Nitra 1983).

¹⁰³ Mozsolics, A., Bronzefunde...; Ua., Bronze- und Goldfunde...; Ua., Bronzefunde aus Ungarn — Depotfundhorizonte von Aranyos, Kurd und Gyermely. (Im Druck) — A Kárpát-medencei depotleletekkel több, az utóbbi másfél évtizedben megjelent összefoglaló munka foglalkozik: V. Brunn, W. A., Mitteldeutsche Hortfunde der jüngeren Bronzezeit. Röm.-Germ. Forschungen 29. (Berlin 1968) 28–55; Novotná, M., Die Bronzehortfunde...; Vinski-Gasparini, K., i. m.; Garašanin, M. — Tasić, N., Les depots préhistoriques de la Serbie et de la Voïvodine. Fontes Arch. Serbiae I. (Beograd 1975); Petrescu-Dîmbovița, M., Depozitele de bronzuri din România. (București 1977).

¹⁰⁴ Az utalás a későbronzkor kialakulása és korai szakaszának története Magyarországon c. kéziratot munkánkra vonatkozik, amely bevezető fejezetének egyik részlete az itt közreadott írás.

¹⁰⁵ A magyar őskorkutatásról az utolsó, Forschungsbericht-szerű áttekintés majd egy évtizede jelent meg [Párducz, M., Acta ArchHung 26 (1974) 205–227; I. még: Makay J., ArchÉrt 103 (1976) 306]. Egyébként a tárgyalt kort is érintő szakmai kérdések újabban inkább általánosan mint konkrétumokra kiélezve merültek fel néhány, a régészeti kutatás egészét — eltérő szempontok szerint — taglaló írásban: Mócsy A., A magyar régészeti kutatások áttekintése. In: A magyar és román történettudomány negyedszázados fejlődése. (Budapest 1974) 41–45; Kovács, T., ArchÉrt 103 (1976) 279–282; Ua., ArchÉrt 107 (1980) 116–118; Makay J., Múzközl 1981, 29–51; Raczky P., Múzközl 1983, 1 70–76.

¹⁰⁶ Országosan és jól szervezeten többnyire csak az antropológiai, a paleozoológiai és a paleobotanikai forrásanyag (utóbbinál csak a növényi magvak) szakszerű begyűjtése folyik. Ami igen fontos: az állatsont anyag és a magvak tudományos feldolgozása lépést tart a szakmai igényekkel, s az eredmények szerves részévé válhatnak kutatásunknak. Így nézve viszont a történeti antropológia helyén — legalábbis a bronzkort illetően — pillanatnyilag űr tátong. És a többi vizsgálat? Esetleges, szűkkörű, és a begyűjtött minták jó része is kiértékeletlen, ami nem egy esetben forrásértékének elvesztését vonta vagy vonja maga után.

¹⁰⁷ Schubert, F. — Schubert, E., Spektralanalytische Untersuchungen von Hort- und Einzelfunde des Periode B III. In: Mozsolics, A., Bronzefunde... 185–203; Ua., Über die spektralanalytische Untersuchung des Bronzegefäßes von Šmig. BRGK 46–47 (1965–66) 74–76.

¹⁰⁸ Vö. Hartmann, A., Prähistorische Goldfunde aus Europa. Studien zu den Anfängen der Metallurgie Bd. 3. (Berlin 1970); Foltiny, St., Early Bronze Age gold finds from Mokrin and the Banat Region. In: Mokrin II — the Banat Region. (Beograd 1972) 43–55.

a lassan-lassan határtalan időzónában, parttalan követelményrendszerben folyó őskor (bronzkor) kutatásunkra is.

Konkrétebb példaként említhető részvételünk a Prä-historische Bronzefunde sorozat munkálataiban. Másfél évtized alatt az európai őskorkutatás egyik legnagyobb vállalkozásává nőtte ki magát. Esetleg lehetett, lehet vitatni kötött szerkezeti felépítését; különbségek vannak a sorozat egyes kötetének szakmai súlyában, színvonalában. De a sorozat száz felé közeledő megjelent köteté — ha itt másra nem, csupán széles körű és folyamatos felhasználásukra, „idézésükre” utalunk is — ma már kikerülhetetlen forrásbázisa lett a földész bronzkorkutatásának. Ha tetszik, mondhatjuk, a sorozat bármely kötetét rangot és igazán széles körű publicitást biztosít szerzőjének. Tíz év késéssel felismertük érdekeinket és csatlakoztunk a vállalkozáshoz. Megszerveztük. Lassan egy újabb évtized elmúltával néhány megjelenés, és néhány lezárás előtt álló kötet mellett a hazai PBF munkálatok — az eredeti tervekhez és vállalásokhoz mérve — sokkal kevésbé a megvalósulás, mint a „félésod” felé tartanak. Pedig e tevékenységünk anyagi bázisa biztosított és a tárgyak döntő többsége restaurált! Leegyszerűsítve: csak dolgozni kell.

Kár a példákat szaporítani, egy is elég talán annak érzékeltetésére, hogy a magyarországi bronzkorkutatásban pillanatnyilag nincs elég mobilitás ahhoz, hogy az adódó hazai-nemzetközi lehetőségeket optimálisan kiaknázza.¹⁰⁹ Nehéz kitapintani, hogy az ilyen és hasonló szituációkban mennyire negatív befolyásoló tényező a szakmai túlvállalás, az ambícióhiány, a célkitűzések beszüntüléséből következő téves rangsorolás, vagy közismert szervezeti nehézségeink egyike-másika. Vagy talán valójában szakemberhiánnyal is számolnunk kell? Bizonyos tájegységek, korszakok, témák esetében ez feltétlenül érvényes lehet, az egészről illetően, viszont mesterkélt lenne a számok körül keresni a problémák igazi forrását.¹¹⁰

Mindeket tudva vethető fel, vajon reálisak-e, célszerűek-e azok a programok, amelyeket az őskoron belül a bronzkorkutatás számára az arra illetékes irányító-koordináló szervek kitűztek, ill. azok, amelyek az egyéni ambíciók sok-sok szálából összefonva a hivatalos elfogadás rangjára emelkednek, vagy csak egyszerűen megvalósulnak. És egyáltalán felfedezhető-e tudatos programok a hazai bronzkorkutatás közelmúlt évtizedeinek egy-egy szakaszában. De talán így pontosabb: körvonalazhatók-e egy-egy kutatói generáció tevékenységének fő vonulatai, jellemző vonásai. Tudjuk, az illető felvetés akár mesterkéltnek is tűnhet, s még a legjobban leegyszerűsített válasz is részgazságokat hordoz magában. Esetleg így mondhatjuk: a negyvenes évektől a hatvanas évek közepéig a korábban feltárt-begyűjtött leletanyag tudományos felfedezése és közreadása vált a legfontosabb teendővé. Igaz, ezek feldolgozása csak a korszak néhány jelentősebb új feltárása révén (Tószeg, Dunaújváros, Kules, Tiszaluc stb.) válhatott bázis értékű szakmunkává. A hatvanas évek második felétől a hetvenes évek végéig bontakozott ki bronzkorkutatásunk talán legfigyelemreméltóbb tudatos-ösztönös, hivatalosan támogatott-„megfűrt” programja, a tell, ill. tell jellegű alföldi és dunántúli telepek kutatása.¹¹¹

Vállalva ennek sommás „jellemzését”: telepásatási hagyományainkhoz viszonyítva, feltétlen jelentős módszerbeli előrelépéssel, ténylegesen e tevékenység révén

nyert igazán polgárjogot a bronzkorban a teammunka, annak számos szakmai előnyével; számottevő eredmény a forrásfeltárásban — siralmasan szerény produkció a forrásértékelésben.¹¹² A nyolcvanas évek egyik fő feladata lett volna a PBF, jórészt azok számára, akik objektív-szubjektív okok miatt nem tudták „feltenni az i-re a pontot” a tell-kutatásban. És akkor még nem beszéltünk a jelen megkéséssé és éppen ezért sürgetően fontos lehetőséggel-feladatáról, a számítógépes adattárolásról és annak hasznosításáról a tudományos feldolgozásban. A szkepticizmus és az egyértelmű elutasítás mellett ez ügyben az egyetlen előremutató pont: legalább egy kurrens őskori ásatásunkon lehetőség nyílt bevezetésére.¹¹³ A (költői) kérdés tehát: az egymást részben „átfedő” generációk képviselői közül tulajdonképpen mi a ma együtt tevékenykedők elsőrendű feladata? A „múltból örökölt” hiányok pótlása, vagy a magasabb szintű kutatási lehetőségek mindenre kiterjedő megalapozása. Tudjuk, a „vagy” nem létezhet ilyen összefüggésben, de az is biztos, az ösztönös spontaneitás eluralkodása nem kedvez bronzkorkutatásunknak sem, s különösen nem, amikor tán nincs is oly messze az az idő, amikor a magyar régészet intézményhálózatának teljes decentralizálódása „megoldottnak” tekinthető.

Az imént taglaltakat szándékosan olyan „szövegkörnyezetben” fektettük papírra, ahol meglehetősen részletes-séggel vettük számba a magyarországi bronzkorkutatás — nemzetközi szinten is értékelt — eredményeit. De hisz-szük, talán enélkül sem lenne félreérthető igazi mondanánk, s nem lesz az röviden fogalmazva sem: „európai mércével” mérve is, bronzkorkutatásunk pillanatnyilag feltétlen eredményes, bár alkalmazott kutatási módszere, fő feladatainak felismerése és megvalósítása nem minden ponton igazán előremutató. Ennek egyik okát abban látjuk, hogy a magyarországi bronzkorkutatás elsősorban egyes korszakok, tájegységek, kultúrák, kincsletek rész-, ill. átfogó feldolgozásaiban testesül meg. Komoly hiány mutatkozik — az egyszerűség kedvéért nevezzük így — a tematikus kutatás terén. Nem születtek meg azok az átfogó értékelések, amelyek a bronzkori gazdasági élet, a településtörténet, a temetkezési szokások, a viselet, a fegyverzet, a hiedelemvilág jellegét, változásait okát átfogóan tekintik át a tárgyalt időszak nagyobb egységére vagy egészére vonatkozóan.¹¹⁴ Pedig ha adott időszak (jelen esetben a bronzkor vagy egyes szakaszai) és adott terület (esetünkben Magyarország, ill. a Kárpát-medence) népességeinek eme „karakterisztikumait” szintézis szintjén nem ismerjük, elvesztjük a tágabb térbeli összehasonlítás igazi bázisát. És ténylegesen kevesebbet tudunk valószínűleg regisztrálni a bronzkori gazdasági élet és társadalmi lét azon törvényszerűségeiből, amelyek adott környezeti viszonyok mellett, adott fejlettségi szinten érvényre jutnak. Azaz: ha az „általánost” még a pillanatnyi lehetőségeinknek megfelelően sem ismerjük, a kutatásban ténylegesen több lesz a vélt „különös”.¹¹⁵ Amiért mindezt szó-

¹¹² A néhány előzetes jelentést (vö. 30, 34, 41. j.) és az egyetlen teljes feldolgozást (vö. 33. j.) nehéz másként minősíteni.

¹¹³ Raczy Pál szóbeli közlése. — Vö. még: RégFüz Ser. I. No. 37. 22–23.

¹¹⁴ Nyugodtan általánosíthatunk: az ilyen feldolgozások hiánya a magyarországi őskorkutatás egészére jellemző. Kissé paradox módon, egy-egy korszakra vonatkozóan, áttekintő jellegű „tematikus értékeléseket” még leginkább a szélesebb olvasói igények kielégítését szolgáló Herdits sorozat őskori kötetiben találunk (*Kalicz N., Agag istenek. Budapest 1970; Szabó M., A kelták nyomában. Budapest 1971; Kovács T., A bronzkor Magyarországon. Budapest 1977*).

¹¹⁵ És ma még mintha a megengedettnél többet építenénk kutatásunkban a vélt vagy tényleges specifikumokra, „a ki nem munkált általánostól” (a törvényszerűtől) eltérőre. Kultúrák, csoportok, típusok, altípusok és horizontok tömegével operálunk, diffúziókkal és migrációkkal számolunk, ami jórészt indokolt adott ismeret-

¹⁰⁹ A megyei múzeumi kiadványok skálájának bővülése idején — az utóbbi másfél évtizedben — megfigyeztünk a szaklatalógusok beindításáról, és a megfelelő anyagi alapokra helyezett corpus-munkálatok csiga lassúsággal folynak — itt elsősorban ezekre gondolunk, ha a hazai lehetőségek kihasználatlanságáról beszélünk.

¹¹⁰ „Főfoglalkozásunk” csak bronzkorral foglalkozó szakember alig akad. Az itt említhető többsége tudományos érdeklődése, vállalt vagy ráruházott kötelezettségei miatt más tudományos témákkal is foglalkozik, ill. egyéb tudományirányítási vagy múzeológiai feladatokat is ellát.

¹¹¹ Vö. 30–39. j.

ba hoztuk: aligha fogadható el, hogy finánciális okok, vagy akár szemléleti problémák miatt — hosszabb távon — leleteink forrásértékének kiaknázása ne legyen teljes

és elmaradjon az elméletben talán nem pontosan kimunkált, a gyakorlatban viszont jól érzékelhető nemzetközi követelményektől.¹¹⁶

Kovács Tibor

szinten. De elgondolkodtató, ha időlegesnek vélt kutatási segédfogalmak és valaha előre mutató, de az új tényanyag által nem igazolt hipotézisek megmerevedett bázisponthokká válnak. Aligha mondható, hogy ennek veszélyétől már mentes kutatásunk.

¹¹⁶ Itt csupán bronzkorkutatásunk néhány szimptomájára utalhattunk. A teljes kép kialakításához és teen-

dőink egzaktabb meghatározásához feltétlen szélesebbkörű elemzésre van szükség. A bronzkor illetően kiemelése kutatásunk egészéből, bizonyos értelemben fikció hiszen az észlelhető pozitív és negatív tények és tendenciák egy része általánosan jellemző. (Ehhez példaként vö. *Mócsy A.*, *ArchÉrt* 109 (1982) 287–290.).

BESZÁMOLÓ AZ 1984-BEN PLOVDIVBAN MEGRENDEZETT III. PETROARCHEOLÓGIAI SZEMINÁRIUM MUNKÁJÁRÓL

A Bulgár Tudományos Akadémia Régészeti Intézetének és a plovdivi „Paisii Hilendarski” Egyetem közös rendezésében került sor a harmadik nemzetközi petroarcheológiai szemináriumra. Ez a rendezvényt sorozat 1975-ben, a brnói egyetem petroarcheológiai tanszékének kezdeményezésére indult. A szeminárium tárgykörébe a közettani—ásványtani módszerekkel vizsgálható régészeti objektumok és leletanyag kutatása, és az ilyen irányú kutatások eredményei tartoznak. A tudományág mintegy határterületet jelent a régészet és a geológia (elsősorban közettan-ásványtan) között, és már eddig is számos jelentős adattal segítette a régészeti leletek történeti értelmezését.

Az 1984-es szeminárium során a következő témakörökben hangzottak el előadások:

- a petroarcheológia módszerei és története,
- őskori anyag petroarcheológiai vizsgálata,
- történeti korok leletanyagának petroarcheológiai vizsgálata.

Az egyes előadások részben tudománytörténeti (pl. H. Prescher, *Die Kenntniss antiker Gesteine in Georgius Agricolae Werk „De natura fossilium Libri X” 1546*) jellegűek voltak, részben egyes nyersanyagok vagy nyersanyagfajták geológiai és közettani leírásával foglalkoztak (I. K. Nachev, *Composition and Origin of Siliceous Rocks from Deposit Izbegly, I. K. Nachev—K. S. Kanchev, Aptian and Quaternary Flint in N—E Bulgaria*), illetve az egyes nyersanyagfajták elkülönítésének lehetőségeivel és módszereivel (N. B. Selivanova, *Methodology for the differentiation of flint sources for the archaeological assemblages*).

A kőszekőzkészítés gyakorlatával és konkrét leletgyűttesek vizsgálatával is számos szerző foglalkozott, így N. N. Skakun (*Stone tool production in the paleometal age of Bulgaria*), J. Svoboda (*Stranska Skala. Study of a lithic exploitation area.*) B. Klima (*Sonderbare Rohstoffe der paläolithischen Steinindustrie aus Pavlov*). A morva területen előforduló pattintott kőszekőz nyersanyagokról adott áttekintést A. Přichystal. R. Tringham előadásában — a konkrét leletanyag feldolgozásán kívül — a Sitagroi-ról származó kőszekőzgyűttes feldolgozása mellett megkísérelte a petroarcheológiai információk helyét és jelentőségét felmérni az őstörténeti kutatás rendszerében. Számos előadás foglalkozott a nálunk sajnálatosan kevésbé vizsgált csiszolt kőszekőzök származásának, egyes csiszolt kőszekőz nyersanyagok azonosításának kérdéseivel. L. G. Mackevoy a mezolitikus Kárpát-ukrajnai obszidián leletanyag kapcsán az együttműködés

fontosságát hangsúlyozta a petroarcheológiai kutatásban. A történeti korok petroarcheológiai kutatásáról viszonylag kevesebb előadás hangzott el, ezek általában épületek, objektumok, ritkábban díszítőkövek vizsgálatával foglalkoztak (pl. J. Štelcl—J. Soták, *Stone in the Medieval History of the Drahaň Upland*, D. Beeger, *Dekorationsgesteine und Mineralien in der Architektur und Plastik Sachsens vom 11. Jahrhundert bis Renaissance*). A természetes kőzetek és ásványok vizsgálatán kívül szó esett közettani módszerekkel vizsgálható mesterséges anyagokról is, így festékanyagokról és salakról (L. Ellis, *Minerals Used in the Industrial Production of Ceramics in Antiquity*).

A szemináriumon elsősorban a közép-európai szocialista országok kutatói, illetve az ezen a területen dolgozó nyugati kutatók vettek részt. A földrajzilag viszonylag szűk kutatási terület, a jó szervezés és a közös problémák a hatékony együttműködést segítették elő, ami a szeminárium fő célkitűzése.

A petroarcheológiai szeminárium munkájába ez évben először kapcsolódott be a magyar kutatás. A magyarországi petroarcheológiai eredményekről adott áttekintés (K. Takács-Biró, *A Short Review on Hungarian Petroarcheology*) a tudományág magyarországi hagyományait, eddigi eredményeit és fő feladatait foglalta össze. Bácskay E. előadásában a magyarországi kovabányák kutatását, és a bányászott nyersanyag szerepét a kőszekőz-nyersanyagok között foglalta össze (*Prehistoric Flint Mines (exploitation sites) in Hungary and their Role in Raw Material Supply*). A nemzetközi kutatásban kevésbé ismert hidrotermális és limnikus kovakőzetekről, amelyek Magyarországon a kőszekőz-nyersanyagok jelentős részét képezik, külön előadás szólt (K. Takács-Biró—K. Simán—S. Szakáll, *On a characteristic SiO₂ Raw Material Type Group Used in Prehistoric Hungary*). Az előadás során, a megfelelő nyersanyagfajták ismertetése mellett, Simán K. beszámolt korlát-ravaszyuktetói és miskolci ásatásainak eredményeiről, ahol a limnokvarcit kitermelésének és feldolgozásának igen korai (középső paleolitikumtól kezdődő) nyomait tárta fel.

A magyar petroarcheológiai kutatás részvétele és felzárkózása a közép-európai országokhoz feltétlenül jelentős eredmény, ami a hazánkban is megindult interdiszciplináris kutatások általános fellendülésének egyik jele. Reméljük, hogy megfelelő szellemi és anyagi erőforrások birtokában az ezen a téren fennálló adósságaink egyre jelentősebb részét törleszthetjük le, hasonló hasznos és színvonalas rendezvényeken.

T. Biró Katalin

BESZÁMOLÓ A REI CRETARIAE ROMANAE FAUTORES 1984. ÉVI XIV. KONGRESSZUSÁRÓL (OXFORD—LONDON)

A római kerámiakutatók nemzetközi szervezetének (RCRF) általában két évenként rendezett kongresszusát ezúttal — a *Fautores* történetében először — Angliában (Oxford—London) tartották mintegy 100 résztvevővel. Az 1984. szept. 5–10 között rendezett ülésszaknak a világhírű oxfordi Ashmolean Museum adott otthont; szervezője volt még a múzeumon kívül az oxfordi egyetem, a londoni egyetem régészeti intézete, a Museum of London, a British Museum, a Colchesteri Régészeti Társulat, a Brit Akadémia és a British Council.

A kongresszus témája; a római kerámia és a kereskedelem már önmagában is kifejezésre juttatta, hogy a provinciális régészeti kutatásoknak ez az ága már túljutott a pusztán rendszerező, osztályozó fázison és a kerámia nem is csupán csak keltező eszköz többé, hanem a kereskedelem antik formáinak forrásanyaga, a gazdasági kapcsolatok alakulását tükröző leletcsoport. A római kori edényművesség kutatásában már több mint fél évszázados hagyományokra visszatekintő angol régészet ebben a vonatkozásban is kiemelkedő eredményeket mutatott fel. Az ülésszak első három napján (szept. 6–8) 36 referátum hangzott el. Kiemelkedik ezek közül E. Ettlinger (Svájc) nagysikerű előadása, amelyben azt a kérdést elemezte, hogy milyen utat tett meg az arretiumi terra sigillata a műhelytől a felhasználóig. A. Mc Cann (USA) az amerikaiak által feltárt itáliai kikötőről (Cosa), mint későköztársaságkori kereskedelmi centrumról tartott előadást. Az itáliai edényművesség, ill. kereskedelem kérdéseit négy további beszámoló elemezte; F. Scotti Maselli az aquileiai és tergestei sigillatákról adott áttekintést. M. P. Lavizzari Pedrazzini az Aco kerámia transpadanai csoportját, G. Riccioni a Riminiben talált fekete bevonatú kylixek típusait, K. W. Slane (USA) pedig a Korinthosba szállított itáliai sigillaták fajtáit ismertette. Az RCRF kongresszusok történetében először hangzott el aránylag sok előadás a keleti és az északafrikai kerámiáról. H. S. Robinson a keleti A és B sigillaták kapcsolatáról, J. Gunneweg (Izrael) a Mediterraneum korai római kerámiainportjáról, Ph. Kenrick az északafrikai Berenice kereskedelmének főbb vonásairól tartott beszámolót a díszkerámia tanúvallomása alapján. M. Fulford (Anglia) Karthago-Berenice és Ostia számottevő kerámia-leletgyűjtései alapján a római kereskedelem néhány fő vonását vázolta, R. Tomber (Anglia) Karthago importált téglái alapján a távolsági kereskedelem kérdését elemezte, L. Neuru (Kanada) pedig Közép-Tunisz római kori kerámiájáról tartott előadást. Hat beszámoló hangzott el a britanniai edényművesség, ill. kerámiainport kutatásának eredményeiről; K. Griffiths (Anglia) a római gazdaságtörténet néhány problémáját elemezte, J. Timby (Anglia) a terra nigra és a terra rubra típusokat vetette össze, K. Hartley (Anglia) a colchesteri ásatásokon tonnaszám előkerülő kerámiával kapcsolatos megfigyeléseit adta elő, A. Anderson (Anglia) a kölni, ill. rajnavidéki edényművesség Britanniába importált termékeit mutatta be. A londoni római kikötőben talált késői (III. századi) terra sigillatákat J. Bird (Anglia) beszámolója alapján ismerhettük meg, míg a XX. századi régiségkereskedelem révén Kanadába kerülő sigillatákat A. Easson (Kanada) ismertette a Royal Ontario Museum leletei alapján.

A galliai sigillata kutatás újabb eredményeiről hallottunk három francia előadótól, közülük kiemelkedik C. Bémont mintaszerű kvantitatív elemzése a la graufesenquei fosse Malaval leleteiről. J. P. Jacob—H. Leredde Jaulges—Villiers—Vineux terra sigillatáiról, J. Demarolle pedig MédiométriQUES sigillataforgalmáról adott áttekintést. Mindössze két germaniai vonatkozású előadás hangzott el; W. J. van Tent (Hollandia) egy bennszülött telep kerámiájáról, I. Huld—Zetsche (NSZK) pedig a Nida-hedderneimi „Firnischecher” gyártásról beszélt. Sajnos a bennünket közelebből érdeklő tartományok; Raetia, Noricum vagy Dacia edényművességével egyetlen referátum sem foglalkozott. Annál örömdetesebb volt viszont, hogy az eddigi kutatások fehér foltjának számító Macedonia és Moesia kerámiájáról több előadást is hallottunk. V. Anderson-Stojanovic (USA) Italia és Macedonia i. e. II—I. századi kereskedelmi kapcsolatát elemezte; az ún. sisciai műhely keltezett rétegben talált (!) sigillatáit L. Bjelajac (Jugoszlávia) ismertette singidunumi leletek alapján. A. Dimitrova-Milčeva (Bulgária) Alsó Moesia helyi sigillatagyártásáról, V. Najdenova (Bulgária) egy tharaciai település kerámiájáról adott áttekintést. Pannoniai témával öt referátum foglalkozott. I. Curk (Jugoszlávia) a fazekastermékek vásárlásának és eladásának kérdéseit elemezte, Lj. Plesničar és A. Premk (Jugoszlávia) pedig a vékonyfalú kerámia újonnan felfedezett emonai, ill. sirmiumi műhelyeiről tartott előadást. A magyar előadók közül Póczy Klára arról beszélt, hogy a pannoniai városok virágzó időszakai hogyan tükröződnek a kerámiainportban, Gabler Dénes pedig a nyugati tartományok és a Dunavidék importált kerámiáját vetette össze. Aránylag kevés előadást hallottunk az amforakutatás eredményeiről, ezek közül E. L. Will (USA) beszámolója említendő, aki az amforaszállítmányok gazdaságtörténeti jelentőségére mutatott rá, A. Fitzpatrick (Anglia) pedig Északnyugat-Európa Dressel I formájú amforaleleteit elemezte. Az ülésszak alkalmából szept. 6-án nyílt meg az Ashmolean Museumban egy kerámia-kiállítás a Department of Antiquities rendezésében. Szept. 7-én Bath (Aquae Sulis) római fürdőjét és a hozzá csatlakozó templom feltárását tekinthettük meg. Szept. 9-én a kongresszus résztvevőit autóbusszal vitték át Londonba; útközben St. Albans (Verulamium) feltárt emlékeit (városfalak, színház, lakóház) és kerámialeleteket is gazdag múzeumi kiállítását láthattuk. Szept. 10-én Colchesterben (Camulodunum) jártunk, ahol a római legiotábor, majd colonia-rangú város egyes épületeit (városfalak, színház) tekinthettük meg. A kitűnő rendezésű Colchester and Essex Museum kiállításán százéves kutató-feltáró munka eredményét ismerhettük meg. A kongresszus záróeseményére Londonban került sor, ahol az újjarendezett Museum of London gazdag kiállítását láthattuk.

A mintaszerű szervezésért G. Simpsonnak és Ph. Kenricknek tartozunk köszönettel. Az ülésszaknak két magyar résztvevője volt; Póczy Klára (BTM) és Gabler Dénes (MTA Rég. Int.). Az RCRF következő kongresszusát 1986-ban Wormsban rendezik.

Gabler Dénes

A IV. NEMZETKÖZI MOZAIKKOLLOKVIUM TRIERBEN 1984-BEN

Az 1963. évi emlékeztető első párizsi mozaikkollokvium óta immár negyedik összejövetelünk — nem számítva a szűkebb keretek között megtartott 1967. évi római vezetőségi találkozót — a Német Szövetségi Köztársaság Rheinland — Pfalz miniszterelnökének védnöksége alatt a trieri egyetem Klasszika — Archaeológiai tanszékének rendezésével került sorra. Dr. G. Grimm pro-

fesszor és munkatársai végezték a tökéletesnek mondható szervezői munkát, természetesen az Ókori Nemzetközi Mozaikkutató Társaság együttműködésével. Az együttlétek színhelye az egykori trieri választófejedelem rokokó palotája, egybeépítve a későcsászárkori római bazilikával ideális környezetet volt a kollokviumnak, amelyet Trier város 2000 éves fennállás ünnepségei alkalmára is vállalt.

Ez a nemzetközi ókori mozaiktalálkozó 86 tervbe vett résztvevőjével és mintegy 60 előadással megközelítette a négy év előtti ravennai együttlét kereteit. Az ókori mozaikművészet szorosabb kérdésein túl mind intenzívebben kerültek elő ezúttal is a konzerválási, bemutatási technikai gondok, a lelőhelyekről történő kiemelésekkel. Ezek mellett említendő még a mozaikkutatás folyamatosan gyarapodó eredményeinek a jelenre oly jellemző gépesíthető adatnyilvántartása felvetése (dokumentáció bank), a motívumrendszerek katasztere visszatérő gondolatával. (J. Christophe, Bulletinünk szerkesztőjének és másoknak javallatai.) A főként Itáliában, Galliában, Germaniában immár negyedik évszázados mozaikkutatás tengernyi adatának módszeres központi gépi nyilvántartása, fototékával mind erőteljesebben kerül előtérbe.

A kutatások során főképpen a geometrikus és a növényi motívumokra alapozó eddigi elemzések mellett az ikonográfia mind több helyet kap (A. Guimier — Sorbet). Jóllehet az előadók ezúttal is a mozaikemlékekben gazdag provinciák szerint sűrűsödtek, az ikonográfiai témák szélesebben, átfogóbban jelentkeztek. Apotropaiikus ábrázolások (K. M. D. Dunbabin), személyábrázolások felfedései (J. Lancha), építmények rendeltetéséhez kapcsolódó mozaikemlékek jelleg-összefüggései (H. Manderscheid), mitológiai tematika (E. Mally Bellerophon témája), császárkori keleti, szíriai témák sorakoztak fel. Utóbbi vonatkozásában főtítkáruk, K. Parlasca a „Kunstarchäologie” problematikájának ma is érvényes felvetésével a mozaikkép ábrázolatoknak hellén festmények mögöttes előzményeit, a mintakönyvekben továbbélő tematika kincsét érintve a Keleten folyamatos hellénisztikus hagyományoknak és a helyi autochton kultúráknak egymásmellett élését vizsgálta. Sorra kerültek ezúttal is az évszázábrázolás témák (P. David), a kultikus-temetkezési ábrázolások (A. R. Malcolm). Ezúttal is erősen szerepeltek a tájankénti jellegzetességek. Északitalia (Aquila, Desenzano, Ravenna, Észak-Adria-mellék), Hispania, Ciprus, Trákia kerültek előtérbe. Bolgár régészek Ulpia Oescus már ismert nagy lelőhelyéről adtak közlést (T. Ivanov); ugyaninnen egy zsinagóga görög feliratos mozaikja az ismert palesztinai emlékek sorához közelít. De sorra kerültek korai, hellénisztikus emlékek (Elea etc.), köztársaságkori mozaikok Itáliából, számos afrikai padlózat (El-Jem, Ganymedész mozaikja a híres Domus Sollertianából), Líbia, Tunis leletei. A konstantinápolyi Nagy Palota mozaikjainak újabb keltezési kísérleteit G. Hellenkemper Salies adta elő. Újdonság volt a német magángyűjtemények ókori mozaikanyagának közzéadása. Másféle szint jelentett a mozaikműfajnak kortárs

falfestményekkel, stukkóábrázolásokkal történő egybevetése (A. Barbet). Régebbiről kezdeményezett szándékok szerint ezúttal még több hely jutott a koraközépkori (Meroving—Karoling) mozaikanyagának. Ennek során a Pó-vidék, Pavia, Novara, Ravenna számos, a justinianusi kort követő mozaikjai kerültek sorra. A technológiai kérdéseknek már korábban ismert egyik legkiválóbb vizsgálója, Ciro Robotti a konzerválások feltételeiről tartott feltűnő érdeklődést keltett előadást. A jelen sorok írója a hazai restaurátori tevékenység szintjéről és néhány újabban előkerült pannoni mozaikról számolhatott be. Újszerű jelenségeként kortárs alkotó művészek, olaszok, osztrákok és mások a jelen szémszögéből vizsgálták ókori kompozíciók alkotási folyamatait, a színeffektusokat, a kirakási technikákból eredő művészi hatásokat.

Bár az AIEMA 1963-ban kifejezetten ókori mozaikok szigorúan tudományos vizsgálatára alakult, a mozaikművészet évezredei elvághatatlan folyamatából következően egyfelől az Itáliában a 15. sz. elejéig volt folyamatos, másrészt a nyugati provinciák meroving, karoling, ottói művei sem ajánlották a kései antikvitásnak valaminő felvetődő időponttal történő lezárását. Ennél fogva a Társaság ókori középpontú tevékenysége sem bizonyult gátolhatónak a koraközépkor évszázadai felé.

Szükségképpen akadtak gyengébszintű előadások is a Társaság kiszélesedével; nem hiányoztak a szubjektívebb megállapítások és a makacs vitások sem. Közgyűlésünk a mind széleskörűbb érdeklődésre és jelentkező aldozatkészségre tekintettel a kollokviumok mind gyakoribb megtartását tervezi — a soron következőt Britannia mozaikjai között.

A résztvevők többek között Bad Kreuznachban és Kölnben közös kirándulásokon vettek részt. Előbbi helyen az ottani mozaikok mintaszerű konzerváltságát és védőépületét csodálhattuk meg a helybeli régészek és restaurátorok bemutatásaival. A nem eredeti helyeiken való fenntartás mindenestre a legcélszerűbb elhelyezéssel, mélyebben fekvés mellett előnyös letekintéssel is jár. Kölnben a Römisch—Germanisches Museum mozaikjai felett vitatkozhattunk. Mozaikpadlók kiállításánál kezdettől megoldatlan felületeik színtartó kezelhetősége, a színhatások tartós érvényesülése. Így a germániai mozaikok zsírosan csillógó, a fehér részleteket valaminő vajszínnel visszaadó kezelése sem bizonyult meggyőzőnek. Élmény volt végül a lebombázott St. Gereon újjáépített belsőinek megtekintése a visszahelyezett mozaikokkal.

Kiss Ákos

A MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TÁRSULAT RÉGÉSZETI TEVÉKENYSÉGE AZ 1984. ÉVBEN

A régészeti szakosztály 1984-ben a tavaszi ásatási beszámoló mellett, az egyébként évvégi tudományos ülésszakot is az év elején tartotta. Hasonlóan az 1983 őszén rendezett művészettörténeti tudományos ülésszakhoz — ahol a CIHA XXV. bécsi kongresszusának előadásai hangzottak el — a régészeti szekció az Aalenben tartott XIII. Nemzetközi Limeskongresszus előadásait tűzte az ülésszak programjára.

Havi felolvasó ülésen öt régészeti témájú előadás hangzott el köztük egy külföldi előadótól, Wassil P. Wassilew (Szófia). Felelevenítettük a korábban szokásos ásatást bemutató kirándulási programot: az újonnan feltárt és helyreállított aquincumi thermae maiore-t és városkapuit tekintette meg a társulat tagsága.

Az évi vándorgyűlés Szabolcs-Szatmár megye meghívására Nyíregyházán volt. A megnyitó ülésen az előadók, Korek József és Fazekas Árpád, Jóna Andrást a múzeumalapítót és az orvost méltatták. A régészeti szekcióban öt előadás hangzott el, Szabolcs-Szatmár megye újkőkori, római, avar és honfoglaláskori kutatásának eredményeiről. A kétnapos kirándulás első napján a szat-

mári-beregi tájegység régészeti, műemléki látnivalóit mutatták be: Vásárosnamény, Vámosatya, Csaroda, Tarpa, Szatmárcseke, Túristvándi, Fehérgyarmat, Vámosoroszi, Kisszekeres, Csengersima, Csenger, Szamosbecs, Mátészalka útvonalon. A második napot a Nyírségben töltötte a Társulat: Kótaj, Ibrány, Paszab, Tiszabercel, Vencsellő, Szabolcs, Tiszadob, Tiszavasvári volt az útvonal. Szerepelt még a programban Jóna András és Csalog József sírjának megkoszorúzása a nyíregyházi temetőben és a sóstói Múzeumfalú megtekintése.

Havi felolvasó ülések:

Június 7. Soproni Sándor, Valentinianus utáni erődépítkezések a dunai limesen

Jakabffy Imre, Helyneveink és a régészet

Október 17. Wassil P. Wassilew (Szófia, BTA Régészeti Intézete), Herstellung von Bronzestatuetten in Thracien und Moesien

November 26. Kiss Attila, A sárvízi V. századi arany pajzskeret

Garam Éva, A tiszafüredi avar temető

Szakosztály ülések:

Május 10. Beszámoló az 1983. év fontosabb ásatási eredményeiről
Szabó Klára, Római kori bronzöntőműhely Intercisában
Horváth Attila—H. Tóth Elvira, Kunpeszér—Felsőpeszéri út—szarmata temető, kora avar temető és telep
Bálint Csanád—Jankovich Dénes, Örménykút (Békes m.) — kora középkori telep és temető
László Csaba, Hédervár — reneszánsz kastély

Tudományos ülésszak:

Március 15. A magyarországi limeskutatás újabb eredményei
Megnyitó: Mócsy András
Németh Margit, Aquincum I. századi megszállásának kérdése
Fitz Jenő, Auxiliaris tábor Gorsiumban
Póczy Klára, Az aquincumi katonaváros település-szerkezete a II—III. században
Kaba Melinda, A „Thermae maiores” Aquincumban
Szirmai Krisztina, Az aquincumi legióstábor úthálózata a II—III. században
B. Bónis Éva, A legio I Adiutrix kézműves tevékenysége Brigetióban

Lőrincz Barnabás—Szabó Klára—Visy Zsolt, Újabb kutatások Intercisa auxiliaris táborában
Szabó Klára, Római sisak Intercisából
Kocsis László, Római sisaklet Aquincumból
Palágyi Sylvia, Az inotai lőszerszámvetet és iga rekonstrukciója
Vladár Ágnes, Pannonia Inferior római kori építészeti emlékeinek restaurálása és bemutatása

Nyíregyházi vándorgyűlés szeptember 6—8.

A régészeti szekció előadásai

Kurucz Katalin, A vásárosnaményi Beregi Múzeum újkőkori gyűjteménye
Tóth Endre, Dacia történetének néhány vitás kérdéséről
Istvánovits Eszter, A római kori kutatásának helyzete Szabolcs-Szatmár megyében
Fodor István, A hajdúdorogi és a napkori honfoglalás-kori temető feltárásának néhány tanulsága

Ásatási bemutató november 8.

A Flórián téri ásatások és helyreállítás megtekintése
Szakvezetők: Kaba Melinda, Németh Margit, Kocsis László

F. Petres Éva

Magyarország régészeti topográfiája. 6. kötet. Békés megye régészeti topográfiája. A szeghalmi járás. IV/1. Írta: **Ecsedy I.—Kovács L.—Maráz B.—Torma I.** Szerk.: **Bakay K.** közreműködésével **Torma I.** Főszerk.: **Gerevich L.** Sorozatszerk.: **Patek E.** Budapest 1982, Akadémiai Kiadó. 320 lap, 20 szövegközi kép, 13 községtérkép, 78 tábla, 6 színes térképmelléklet.

Talán legfontosabb régészeti forráskiadványunk, a topográfiai sorozat öt dunántúli kötete után az első megjelent alföldi kötet a Békés megye északi részén fekvő szeghalmi járás régészeti lelőhelyeit dolgozza fel. A műzeumoktól távol eső, a régészeti kutatások peremvidékének számító területe különösen szembeszökő a topográfiai munka eredményessége, amint azt már Veszprém megye pápai és zirci járásának esetében is láttuk. Az 1969-től 1975-ig folytatott gyűjtés során a korábbiakhoz képest megsokszorozódott a lelőhelyek száma: az 1116 nyilvántartott lelőhely abszolút mértékben is és a területhez viszonyítva is az eddigi legnagyobb számú topográfiai egység, korszakok szerinti bontásban pedig ennek mintegy a kétszeresével számolhatunk. (Saját számításom szerint — a bizonytalan jellegű és szórvány leletek nélkül is — legalább 2400 különböző korú lelőhelyről beszélhetünk.)

A mű szerkezete, a feldolgozás szempontjai követik a Magyarország régészeti topográfiája sorozatban kialakult elveket és módszereket. A községenként nyilvántartott lelőhelyek leírása tömör, szemléletes, a teljes régészeti és történeti szakirodalomra, múzeumi adattári anyagra, feljegyzésekre stb. támaszkodik. A középkori lelőhelyek esetében kimerítően feldolgozták az okleveles adatokat és egyéb írott forrásokat, felhasználták a 18–19. századi kéziratok térképek s a földrajzinévtárak adatait, a településnevek esetében a névtudományi vizsgálatok eredményeit. A késő középkor és a török kor vonatkozásában az adatgyűjtés levéltári kutatásra is kiterjedt. Az egyes községek lelőhelytérképei, valamint a korszakok szerint összesített színes térképmelléletek egyaránt 1:100 000 léptékűek. A községtérképek esetében az olvasó jobban örülne az 1:50 000 léptéknek, de belátja, hogy a meglehetősen nagy határu helységek úgy csak óriási kihajtott lapokon fértek volna el. Az erős kicsinyítés okozta nehézségeket mindenesetre ellensúlyozza a térképek világos, jól áttekinthető szerkesztése és rajza — Nagy Ernő és Merényi Armandné munkája. Csak néhány esetben tapasztalható zsúfoltság a térképek szélén a sorszámmal és jelzésekkel felsorolt lelőhelyek oszlopaiban (pl. 12. Vésztő).

Az illusztrációs anyag csoportosítása a következő. A régészeti anyagról jó áttekintést nyújtanak a színvonalas táblarajzok, Árpás Károly munkái. Viszonylag kevés egyedi tárgy szerepel a szövegközi képeken. A fényképtáblákon főként őskori, ill. szarmata kori ép vagy kiegészített edények, kő- és fémeszközök, a dévanyai késő bronzkori raktárlelet kerül bemutatásra, továbbá a terepen készült felszíni és ásatási felvételek és néhány kéziratok térkép fényképmásolata. Jelentős eredmény a földvárak teljességre törekvő felmérése, ezek közléséhez a szövegközi képeken még néhány más fontos lelőhely (halmok, települések, egy középkori templom) felmérése, ill. ásatási alaprajza járul.

A közreadott anyag igen alapos, és tiszteletre méltó kitartást és munkabírást követelő terepbejárásról tanúskodik, amelyhez még szondázó ásatások is járultak; több lelőhelyet sikerült ásatással hitelesíteni, mint az előző kötetek munkálatai során.

A régészeti lelőhelyek nagy száma, a lelőhelysűrűség önmagában is meglepő lehet a régi alföldi településföldrajzi viszonyokban kevéssé járatosak számára, hiszen a Nagy- és Kis-Sárrét mélyen fekvő vidékén a vízszabályozások előtt folyómedrek, holtágak, erek kanyarogtak, ezek mentén pedig nagy kiterjedésű mocsarak terpeszkedtek, melyekből viszonylag kevés szárazulat emelkedett ki.

Az Alföld hasonló természeti adottságokkal rendelkező vidékein (a Nagykunságban, a Tiszazugban, a Bodrogközben, Orosháza környékén stb.) korábban végzett, úttörő jellegű régészeti terepbejárások eredményeiből tudjuk, hogy a vízjárta területek a legtöbb korszakban emberi településre ugyanúgy alkalmasak voltak, mint a magasabban fekvő, szárazabb sík- és dombvidék. A természeti tényezők településtörténeti hatását, az egyes tájak és a különböző korszakok között tapasztalható eltéréseket teljes régészeti topográfiai adatgyűjtés nélkül ma már nem lehet vizsgálni.

A szeghalmi járásban a lelőhelyek kor szerinti megoszlása nem egyenletes. A településnek minősíthető lelőhelyek száma az újkőkor első felében (Körös-kultúra, AVK), a kora rézkorban (tiszapolgári kultúra), a késő bronzkorban (gávai kultúra), a szarmata korban és az Árpád-korban kiugróan a legnagyobb. A koronként változó betelepülés magyarozatára a jövődő településtörténeti feldolgozás során majd remélhetőleg sor kerül; a számba jöhető okok között említhetjük a klimatikus tényezők, a talajvízszint, a növénytakaró stb. változását, valamint feltehetőleg az egyes kultúrák gazdasági struktúrájának különbözőségét.

Kizárólag temetkezésekből lehet következtetni arra, hogy a késő rézkori gödörsíros kurgánok népe is sűrűn benépesítette a Körösök vidékét. A már ismert adatokon kívül a terepbejárók igen nagy számú halmot figyeltek meg és írtak le, jelenleg 332 mesterséges halmot ismerünk erről a területről. Ezeket kivétel nélkül késő rézkorinak határozták meg, miután az eddigi ásatási eredmények szerint a halmok alaptemetkezése minden esetben a gödörsíros kurgánok népéhez volt köthető. Annak ellenére, hogy a kutatás jelenleg az egész Tiszántúltra vonatkoztatva is ugyanezen az állásponton van (*Ecsedy, I.: The People of the Pit-Grave Kurgans in Eastern Hungary. Budapest 1979.*), ezt a korhatározást módszertanilag nem tartjuk eléggé megalapozottnak. Ugyanis a tekintélyes mennyiségű halomnak csak kb. 1%-át kutatták meg, amiből mindössze arra lenne szabad következtetni, hogy „igen sok” halom késő rézkori. Az összes feltáratlan halom korát csak megfelelő reprezentatív mintavétellel lehetne nagy valószínűséggel meghatározni. Egy ilyen mintavétel például a következő ismérvek szerint történhetne: méretek, területi eloszlás, elhelyezkedés a terepen stb. Az alapsokaság (a halmok összessége) bizonyos kategóriái arányainak a becsléséhez nagy elemszámú mintára lenne szükség (ld. *Éltető Ö.—Ziermann M.: Matematikai statisztika. Budapest 1967, 123–135.*). Mindenesetre kár kizárni még a lehetőségét is annak, hogy az ismeretlen sokaságban más népek által emelt halmok is találhatók

Ettől a problémától eltekintve a lelőhelyek korhatározása elfogadható. Talán a szarmata kori edénytöredékek meghatározását lehetett volna egyes esetekben tovább finomítani és megpróbálni elkülöníteni egy késő szarmata, a hun korba átvezető csoportot, amely hiányzik az időrendi sorból. A korszakkal foglalkozó szakemberek természetesen később is elvégezhetik ezt a vizsgálatot. A táblarajzokon között a késő középkori leletanyagban vannak olyan késői, török kori típusok, amelyek az írott forrásokkal összhangban egyes falvak 17. századi továbbéléséről tanúskodnak (pl. *Belsőharang*: Füzesgyarmat 5/11. lelőhely, 55. t. 4–6.; *Nagyharsány*: Körösnagyharsány 8/8. lelőhely, 56. t. 3–5, 8, 12, 58. t. 14, 16–19, 22–25.; *Oroszi*: Zsadány 13/38. lelőhely, 58. t. 6, 13, 15.). Ezek elkülönítése kívánatos lett volna.

Fenti megjegyzéseink mellett azt is hangsúlyoznunk kell, hogy a topográfia szerzői és munkatársai az edénytöredékek korszakok és kultúrák szerinti szétválasztásában olyan nagy tapasztalatokra tettek szert, amelyekkel messze túlszárnyalják a régészetnek ezzel az ágazatával nem vagy alig foglalkozó szakemberek anyagismeretét.

Végül egy olyan kérdéssel szeretnék foglalkozni, amely példa arra, hogy a topográfiai módszerek finomítása milyen újabb és újabb problémákat hoz magával. A lelőhelyek elhatárolásában következetesen — és helyesen — érvényesülő topográfiai szemléletről van szó. Hasonló körülmények között folytatott terepbejárásaim tapasztalatai szerint a lelőhelyek nem minden esetben határolhatók el egymástól egyértelműen, érintkeznek, szinte egybe folynak és az elhatárolásban a domborzati viszonyok sem tudnak mindig segíteni. Két szomszédos lelőhely közötti üresnek látszó terület lehet esetlegesség is. Az ilyen és hasonló esetek akkor okozhatnak igazán fejtörést, ha több korszak településrétegei fedik egymást más és más kiterjedésben. A térképezés akkor lenne ideális, ha az egyes korszakokat saját kiterjedésüknek megfelelően külön-külön tudnánk ábrázolni. A másik probléma: a lelőhelyek és a települések összefüggése. A lelőhely — egy egykori település jelenlegi módszereinkkel elkülöníthető topográfiai eleme. Egy vagy több lelőhely alkothat egy települést. Szomszédos lelőhelyek egy településhez való tartozására történnek is utalások a szövegben, főként a középkori falvak esetében. Az ilyen utalásokat rendszerebbé kellene tenni, sőt a középkori lelőhelyek mutatójában is feltüntetni. Így ugyanis az a hamis kép alakulhat ki, hogy a lelőhelyek száma az egykori településállománnyal közel azonos.

Régészeti lelőhelyeink közül leginkább az elpusztult késő középkori falvak lennének alkalmasak ásátás nélkül, pusztán a felszíni nyomok alapján a részletes térképezésre, a házhelyek feltüntetésére. A régészeti topográfia keretein belül is készülhetnének ilyen felmérések; a feladat sürgető, mert a késő középkori falvak a pusztulásnak legjobban kitett lelőhelyek közé tartoznak.

A felsorolt problémák a szerzőket meglehet már előttem is foglalkoztatták. Kitűnő munkájuk, a szeghalmi járás régészeti topográfiája nélkülözhetetlen forráskiadvány a további régészeti és településtörténeti kutatások számára.

Pálóczi Horváth Anlras

A Közép-Duna-Medence régészeti bibliográfiája 1967–1977. Összeállította Jakabffy I. Akadémiai Kiadó, Budapest 1981. 376 lap.

A magyarországi régészeti bibliográfia első kötete, a *Bibliographica Archaeologica Hungarica*, 1944-ben jelent meg Szegeden, a szegedi egyetem kiadványaként. Banner János összeállításában. Ez a kötet az 1793–1934. között megjelent műveket tartalmazza. A második kötetet az Akadémiai Kiadó jelentette meg 1954-ben. Címe: *A Közép-Duna-Medence régészeti bibliográfiája a legrégibb időktől a XI. századig*. Tartalmazza az 1954. január 1-ig megjelent műveket. Összeállító Banner János és Jakabffy Imre. Ezért vált a magyar régészek körében ez a bibliográfiai sorozat Banner–Jakabffy néven fog-

lommá. A további két kötet is (1961, 1968). Banner–Jakabffy név alatt jelent meg, jöllehet összeállítója Jakabffy Imre volt. A harmadik kötet az 1954–1959, a negyedik kötet az 1960–1966. között megjelent műveket öleli fel. A jelenlegi, azaz ötödik kötet az 1967–1977. közötti műveket tartalmazza. Tartalmaz 8394 tételt, szerzői névregisztert és helynévregisztert. A tartalomjegyzék, az előszó, valamint a fejezetcímek nemcsak magyarul, hanem német, francia és orosz nyelven is olvashatók, hogy a bibliográfia az idegenajkúak számára is használható legyen.

A helynévregiszter többlet az eddigi kötetekhez képest. Nem lelőhely névsor, hanem a több néven szereplő helységek jegyzéke. Ez rendkívül hasznos, hiszen a régészek közül kevesen állíthatják, hogy valamennyi helységnek valamennyi névváltozatát tudják.

Bár a könyv valamennyi használójának hasznos, ha az előszót elolvassa, mégis különösen azok figyelmébe kell ajánlani, akik a könyvet mindenekelőtt a bírálgatás lehetőségéért forgatják. Az előszót elolvastva azonban bárki láthatja, hogy alig marad hely a kifogásoló megjegyzésekre.

Az összegyűjtött anyagot szortírozni kellett. Ennek a csoportokba való beosztásnak van már hagyománya az előző kötetekből. Most azonban bizonyos változtatásokat hajtott végre a bibliográfus, követte ezzel a régészeti irodalom témájában és jellegében bekövetkezett változásokat. Az utóbbi időben megszaporodtak a numizmatikai művek és a régészeti cikkekhez csatolt természettudományi közlemények, vagy a történeti antropológiával és állattannal foglalkozó munkák. Ezek számára is meg kellett találni a megfelelő beosztást. Az előszó kellően megindokolja, hogy mi miért került oda, ahová került. Ugyanígy elégséges magyarázatot ad a kronológiai beosztás mikéntjére. Talán az őskori kultúráknál a legnehezebb a helyes kronológiai beosztást megtalálni. A bibliográfia bírálok itt szinte mindig találnak helytelenítendőket, elfeledkezve arról, hogy bizonyos kérdések eldöntése nem a bibliográfus feladata. Ezt egyébként egy másik kérdéssel kapcsolatban maga a szerző is kifejti: „A szláv régészet irodalmához hasonló álláspontot nem foglaltam el a román eredetkérdés irodalmát illetően, hiszen a román etnogenezis egyik megoldási javaslata szerint az etnogenezis színhelye a Kárpát-medence volt. A bibliográfusnak nincs joga ebben a kérdésben dönten: a dákoromán kontinuitást különböző szinten állító hatalmas irodalom hiánytalan felgyűjtése azonban csaknem kivihetetlen.” (p. 31.)

Az eddigi recenziók (*ArchÉrt* 82. 1955. 103–106, 89. 162. 115–116, 97. 1970. 140–141.) kifogásolták, hogy a bibliográfia az ezredforduló irodalmával abbahagyta a gyűjtést. J. I. az előszóban a következőképpen indokolja meg választását: „A Közép-Duna-medence életében korszakváltó az 1000 körüli időszak: a történelmi periodizáció a területünkön bekövetkezett államalapításokat, első sorban a magyar királyság létrejöttét mindenképpen olyan eseményként tartja számon, amely előtt a régészet mondanivalója elsőrendű fontosságú, ... viszont a megszilárdult királyság, annak feudális és keresztény szervezete, gazdasági és művelődési élete az írott források olyan bőségét hozta magával, hogy egy régészeti bibliográfiának voltaképpen a korszak egész bibliográfiáját fel kellene ölelnie. Ha a régészeti forrásokat is felhasználó munkákat, valamint a régészethez szorosan kapcsolódó történeti segéd tudományokat a középkori régészeti bibliográfia figyelembe venné, akkor már nem régészeti, hanem inkább történeti bibliográfia lenne.”

Az általa elmondottakhoz hozzáfűzhetnénk, hogy az itt kihagyott irodalom egy másik bibliográfiában megtalálható. Szerkesztette Biró Béla. Kiadta a Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata. Címe: *A magyar művészettörténeti irodalom bibliográfiája*. A kötet az 1954. végéig megjelent munkákat tartalmazza. Talán néhány tételt idézek a hiányzott irodalomból: Rhé Gyula, Új árpád-kori templommaradványok Veszprémben, Szabó Ferenc, Borsod vármegye Árpád-kori templomai, Wenzel Gusztáv, Magyarország középkori várainak és városainak építkezési módjairól stb. Sajnos a művészettörténeti bibliográfia külön kötetként való megjelenése nem folytatódott,

csupán a Művészettörténeti Értesítő közölt az Archaeologiai Értesítőhöz hasonlóan irodalmi tájékoztatót.

Az magától értetődik, hogy a bibliográfia nagyon hasznos. Nem is kell különösebben írni róla. Viszont talán nem árt megemlíteni, hogy hasznosságát a gyors megjelenés fokozhatja. Ezt illusztrálандó összehasonlíthatjuk az eddigi kötetek megjelenéséhez szükséges átfutási időket.

Kötet	megjelenés éve	benne foglalt művek megjelenési ideje az utolsó év szerint
1.	1944.	1943.
2.	1954.	1953.
3.	1961.	1959.
4.	1968.	1966.
5.	1981.	1977.

Nem valószínű, hogy a négyéves elcsúszást a tízoldalas névmutató rovására kell írunk. Reméljük, hogy a szerzőnek nem szegi kedvét ez az eltolódás és vállalni fogja továbbra is a régészeti bibliográfia összeállítását.

Gáspár Dorottya

Vas megye földrajzi nevei. Szerkesztette: Balogh L. és Végh J. Bárdosi János vezetésével gyűjtötték a Vas megyei pedagógusok és más önkéntes munkatársak. Szombathely 1982. 839 lap.

A magyarországi földrajzi névgyűjtés negyedik köteteként Zala, Somogy és Tolna megyék után ismét dunántúli megye adatai olvashatók ebben a kötetben. A munka a már jól bevált gyakorlatnak megfelelően jársonként és községenként sorolja fel, elsősorban a ma élő, földrajzi neveket. Az 1965-ben megindult gyűjtést jórészt önkéntesek, társadalmi munkában végezték Bárdosi János vezetésével. Az élő nevek mellett történeti forrásokat is feldolgoztak. A történeti nevek gyűjtése a szerkesztési elveknek megfelelően — korlátozottan — történt. Felhasználták a munkában az 1857—1860 között készített kataszteri térképeket, Pesty Frigyes gyűjteményének Vas megyei anyagát, valamint a jelen századi második kataszteri felmérés lapjait. Ezeket a történeti neveket a lehetőség szerint megkísérelték azonosítani és helyhez kötni. A megye nemzetiségi községeiből közölték az idegen nyelvű neveket. Az 565 oldalas adattárat 274 oldalas, részletes és használható mutató egészíti ki.

A régészeti kutatásban kitűnően értékesíthető, fontos adattár jelentőségét szükségtelen hangsúlyozni. Különösen segítik a topográfiai kutatásokat. Ezzel kapcsolatban azonban — nem a gyűjtőszempontok kritikájaként — megjegyzendő a következő. Fel kell hívni a figyelmet azokra a forrásokra, amelyek ugyan nem dolgoztak be a földrajzi névgyűjtések köteteibe, azonban a régészeti topográfiai kutatásokban fontosak lehetnek. Ezeket a forrásokat a földrajzi névgyűjtemények már nem használták fel, mert a gyűjtés amúgy is hosszú munkáját megnehezítette és még hosszabbá tette volna. Az első forráscsoport a 19. sz. első évtizedeiben készült térképek és birtokkönyvek. Adataik azért jelentősek, mert megelőzik a tagosítást, amely Vas megyében az 1830—1840-es években történt. Ennek során sok földrajzi név eltűnhetett. Szerencsére Vas megyében ezek a szépen színezett kéziratos térképlapok, gyakran a birtokkönyvekkel együtt megmaradtak. A térképek egyrészt újabb, pontosan lokalizált nevekké bővítik ismereteinket, másrészt a 19. sz. második feléből származó, ma már nem azonosítható nevek helyhezkötését teszik lehetővé. A második, a régészeti kutatásban hasznosítható levéltári forrás az egészen a 19. sz. első évtizedéig végrehajtott határjárások iratai, amelyeket esetenként kis térképvázlatokkal tettek érthetővé. Ezek a

középkori oklevelek mintájára készült, már magyar nyelvű leírások a 18—19. századi földrajzi névanyagot bővítik tovább. Végül a harmadik csoportot a canonica visitációk jelentik, amelyek a földrajzi névgyűjtés szempontjából is jelentős forrásnak bizonyulnak. Az egyházlátogatási jegyzőkönyvek, noha nem adnak teljes összefoglalást az egyes települések összes helynevééről, azonban leírják az egyházi birtokok határait és ezek során igen sok határ-, dűlő-, hegy-, domb-, víz- vagy más földrajzi nevet megemlítenek. Vas megyében, amely egykor a győri püspökség szombathelyi főesperessége volt, két visitatio különösen gazdag forrást jelent. Kazó István szombathelyi plébános az 1690-es évtizedben járta sorra a plébániákat. A 18. század közepén, pedig a terjedelmes Batthyány-féle visitatio kötetei jelentenek nélkülözhetetlen forrást. E földrajzi nevek mellett a vidék középkori templomairól árulnak el sok adatot.

A régészeti kutatásban egyrészt maguk a helynevek hasznosíthatók, másrészt a közzétett régészeti lelőhelyek fontosak. A gyűjtők a szempontoknak megfelelően sokszor feljegyezték azt is, hogy melyik dűlőben vagy földterületen jönnek napvilágra régi leletek, csontok vagy épületmaradványok. A dűlőnevek leggyakoribb és legegyszerűbb értékesítése az elpusztult és nyomavesztett települések azonosítása. Csánki Dezső történeti földrajzának Vas megyei fejezetéből 15 esetben azonnal sikerült megtalálni és azonosítani a szerző által ismeretlen helyűnek tartott falut (Almásalja, Árpás, Battyán, Bodorfölde, Csep, Dergenye, Dobrony, Dorog, Gétye, Gönyök, Himeskő, Hora, Zalak, Vérkő). Gondosabb munkával ez a szám minden bizonnyal növelhető. A névtípus alapján meg lehet találni és azonosítani a Csánkinál nem említett falvakat is. Továbbá a Történeti földrajzban még ismert, de azóta teljesen elpusztult puszták, majorok is azonosíthatók.

A gondosan készített, kitűnően használható névmutató segítségével könnyű megtalálni azokat a neveket, amelyek régészeti vizsgálatra tartanak igényt: Várdomb, Koponyás, Kőrét, Kőhányás, valamint a különféle halom, domb megjelölések stb. Ezek az utóbbiak a megyében elég nagy számban találhatók meg. A lakosság általában Török dombnak nevezte ezeket a mesterséges halomokat. Említései a megye olyan területein is megtalálhatók, ahonnan eddig tumulusokat nem ismertünk.

Koraközépkori történetünkhez az eddig nem adatolt Tormás, Tomaj és Besenyő helymegjelölések lényegeseek. Segíti a kötet a római és középkori útkutatást. A római utakra vonatkozó ötvenegy elnevezések segítségével sikerült több római útszakaszt azonosítani a megyében. Ezek az elnevezések a Borostyánkő-út vonalán és a Savaria—Arrabona közti út mentén ma is megtalálhatók. Jól nyomon követhető a földrajzi nevek alapján az a ma még nem értelmezett régi út vonal is, amelyet a nép Katonák útja, Római katonák útja néven ismer — legalábbis a 18. század óta. Az út vonala a Rábától délnyugatra, Szőcétől Kámig összefüggő vonalként követhető.

Hasonló gyűjtemények mielőbbi megjelenését várjuk a többi megyétől is.

Tóth Endre

M. Katona J., A Múzeumi és Könyvtári Értesítő repertórium (1907—1918). Budapest, 1982. Művelődéskutató Intézet, 155 l.

A 19. század utolsó harmadától erőteljesen kiépülő magyar kultúrpolitikai intézményrendszerre vonatkozó alapkutatások elvégzése és a történeti forrásanyag elemzése sürgető feladatunkká vált az utóbbi években, hiszen máig élő, eleven tanulságainak számbavétele tetemesen gazdagíthatja jelenlegi gyakorlatunkat és segíthet megérteni, hogy milyen erők, okok befolyásolták a döntéshozókat az egyes művelődéspolitikai törvények, rendeletek megalkotásakor.

Szűkebb munkaterületünkre nézve a dualizmuskor irányító testülete az 1897-ben megalakult Múzeumok és

Könyvtárak Országos Főfelügyelősége volt. Folyóirata: A Múzeumi és Könyvtári Értesítő (1907–1918) a századelő magyar művelődésügy történetének egyik legfontosabb és mind ez ideig feltáratlan kincseshányaja. Csak helyeselhetjük, hogy a „Közművelődés helyzete és fejlődésének távlatai” kutatási főirány keretében elsőként ennek a folyóiratnak anyagát tették hozzáférhetővé a társtudományok (könyvtár, régészet, néprajz, antropológia, jogtudomány, művészettörténet) számára.

Már 1894-ben felmerült egy szakfolyóirat megindításának a gondolata: „... általában oly hivatali és sajtóbeli orgánus létesítése, mely a már létező és ezentúl létesítendő tudományos gyűjtemények, múzeumok és könyvtárak között az összekötő kapcsolatot képezi.” A tervből azonban csak 13 évnél tovább után lett valóság, mert a rendelkezésre álló pénzügyi eszközök mindig más, sürgetőbb feladatok megvalósítására kellettek. Nem egy közülük — nincs új a nap alatt — teljesen haszontalannak bizonyult az idők folyamán, de a végül is megszülető folyóirat máig használható szakeikket őriz hasábjain.

A mindvégig Mihalik József szerkesztette folyóiratnak 1907. és 1918. között 12 évfolyama jelent meg negyedévenként két és fél ívre terjedő füzetekben, negyedérenként díszesen kiállítva, szövegképekkel és műmellékletekkel gazdagon ellátva. A szerkesztés alapelveire, a kéziratok elfogadásának, lektorálásának mikéntjére nincsenek adataink, arra csak magából a folyóiratról következtethetünk. (Magunk úgy véljük, hogy levéltári kutatással ez részben tisztázható lett volna, hiszen a Nemzeti Múzeum, a Vallás- és Közköztartási Minisztérium iratanyagában nyoma kell legyen ennek. Kollégák levelezésében nyilván ugyancsak szó esett róla, de néhány nagyidejű öreg is emlékezhet rá.) Az 500 körüli példányszámot ingyen kapták a Főfelügyelőséghez tartozó tudományos gyűjtemények. A folyóirat belső felépítését tekintve az első rész a nagyobb tanulmányokat és cikkeket tartalmazza. Az első három évben a múzeumi és könyvtári témák viszonylagos egyensúlya tapasztalható, de ez csakhamar megbomlott és erősen a régészet oldalára billent. A néprajzi gyűjteményekről kisszámú, de inkább leíró jellegű tanulmány jelent meg. A könyvtári értekezések sorából kiemelkedő jelentőségű Gulyás Pál: „A hazai népkönyvtárügy kialakulása és mai helyzete” (1911) című cikke.

Az Értesítő hasábjai számtalan tudománytörténeti adatot tartalmaznak. 1907 és 1918 között — mint hivatalos folyóirat — rendszeresen közölte a Főfelügyelőség, az Országos Tanács üléseinek és az Országos Szövetség közgyűléseinek jegyzőkönyveit. Különösen fontosak a Múzeumok és Könyvtárak Országos Felügyelősége hatáskörébe tartozó közgyűjtemények fejlődéséről szóló jelentések, melyeket 1910-től kezdődően jelentettek meg. Egy-egy beszámoló a helységek betűrendjében tárgyalja a közgyűjtemények évi munkájának adatait. Könyvtáraknál a gyarapodást, a kölcsönzési statisztikát, az állami segélyek felhasználását, esetleges kiadványukat, a katalógusok állapotát közzétette.

Régi igazság, hogy egy bibliográfiát mutatói tesznek igazán használhatóvá. Ilyen téren nincs kívánnivalónk, hiszen névmutató, tárgymutató, földrajzi mutató és intézményi mutató szerepel a kötetben. Tartalmi vonatkozásokban azonban lehetett volna még finomítani a rendszeren. A névmutató együtt hozza és ezzel összemosza a szerzők és a cikkek címében szereplők nevét. A kettőt tipográfiaiilag (egyszerű aláhúzással) meg lehetett volna különböztetni. A földrajzi nevek esetében csak a folyóirat címeiben szereplő települések kerültek felvételre, az intézményi mutatóban viszont — következetlenül, de a használó nem kis öröme — a cikkekben előforduló nevek is belekerültek. Az élőfej alkalmazása nagyon megkönnyíti a visszakeresést.

A Múzeumi és Könyvtári Értesítő repertóriuma számos tudományág múltjának megismeréséhez nyújt hasznos segítséget. Kíváncsian várjuk az előszóban megígért Könyvtári Szemlének (1913–1917), a Néptanítók Lapjának (1868–1944) és az Iskola és Népkönyvtár-nak (1878–1879) hasonló módszerrel történő feltárását.

Kőhegyi Mihály

Benkő E., Székelykeresztúri kályhacsempék. (15–17. század) Bukarest, 1984. Kriterion K. 81 lap, 176 kép

Az erdélyi kályhacsempékről a kutatás mindaddig csak keveset tudott. Csupán a kolozsvári Végh Olivér új feldolgozása (A kalotaszegi fazekasság, 1977.) jelentette az alapvető anyagközlést, ez azonban tárgyköre szerint elsősorban az újkori csempenyagra irányítja a figyelmet, a népművészet virágzásának sajátos szépségű termékeire. Kétségtelen, hogy ezek az erdélyi csempék legszebb darabjai közül valók, de a korábbi korszak továbbra is homályban maradt, hisz az irodalomban szétszórtan közölt jó néhány kályhacsempe csak arról árulkodott, hogy a gazdag helyi mintakincs mellett nyugati és déli hatások nagy szerepet játszottak. [Pedig Pulszky K. már 1882-ben a nagyszombeni múzeum kályhacsempéit közli cikkében — ArchÉrt. 2 (1882) 257 —]

Benkő feldolgozása egy területi egység (Udvarhelyszék Ny-i része) gazdag és változatos csempenyagát mutatja be — dicsérendően szép és értelmezett rajzok segítségével — lelőhelyek szerint katalógusba foglalva. Az azonos típusok darabszámát nem számítva 76 különféle kályhacsempe szerepel a 15–17. századból.

Már első látásra is kitűnik, hogy nagy részük a legújabbkori erdélyi népi csempenyag közvetlen előzményét képezi: így jól mutatja azt az utat, ahogy kisérszben gótikus, jobbra azonban a reneszánszban gyökerező mintakincs a feudális és polgári környezetből (templomok, kastélyok építészete, iparművészeti alkotások) tovább terjedve a vidéki fazekassághoz is eljutott. Különösen kedveltek a gótikus geometrikus szerkesztések, gótikus és reneszánsz rozetták, későreneszánsz korszakvirágdíszes minták: ezek gyakran előképeik feltűnése után egy századdal később is majdnem változatlanul élnek Valamivel ritkábbak, de más országrészekhez képest sokkal meggyökeredzettebbnek látjuk a későgótikus figurális, illetve architektonikus dekorációk (fegyveres lovas, gótikus mérműves fülke, Szt. László, Szt. György stb.) alkalmazását, illetve továbbélését, különösen, ha figyelembe vesszük, viszonylag kis körzeten belül milyen gyakran bizonyíthatóak. Feltűnik, hogy több esetben (Csekefalva, Décsfalva, Siklód, Rugonfalva) ezek is falusi környezetből kerülnek elő — amit a sajátos erdélyi fejlődéssel, a vidéki kisnemesi életformával magyarázunk. (A további kutatás feladata, hogy az ilyen csempék rangosabb előképeit városokból, várakból megismertesse, ahogy az néhány esetben a budai, vajdahunyadi példányokkal korábban már sikerült. A szerző darabjai közül az egyik (57. kép) nagyváradi párhuzamára utal, ami jól bizonyítja, hogy a kvalitásos készítmények messzire is hatottak, illetve másolásuk érdemes volt. Nem lehet véletlen, hogy ez a darab épp a lovas Szt. Lászlót ábrázolja: nyilván a kultuszról híres városban készült az első példányok.)

A szerző nagyon helyesen hangsúlyozza a kormeghatározás nehézségeit, ami különösen a népiesbe hajló daraboknál régészeti megfigyelés, vagy más támpont (összefüggő csoport, évszám) segítségével küzdhet csak le. A fentebb említett előkép-kutatást a magunk részéről ezért is tartjuk fontosnak. A mintakincs vizsgálata során a szerző számos darabnál utal másol előkerült párhuzamokra, köztük Moldvában vagy Havaselvén felépített fejedelmi kályhákra is. Talán a további vizsgálatok felderíthetik annak a régi feltételezésnek igazát, hogy erdélyi fazekasok (pl. jelentősebb céhközpontokból) közreműködésével is készültek; ehhez azonban erdélyi központok feltárása szükséges. (J. Bielz 1942-ben, majd C. Öllner 1961-ben erdélyi szász mesterek exportjára gondoltak, míg R. Popa 1979-ben mesterek vándorlására következtet.)

A leletek értelmezése során a „Ház és tüzelő” fejezetben már olyan kérdéseket vizsgál, amelyek a magyar keleti háztípus fejlődésével, illetve vélt kialakulásával is összefüggnek. Ennek során az erdélyi 16–17. sz.-i gazdag írott forráanyagot, számadásokat, leltárakat felhasználva következtet arra, hogy a csempés, füstfogós tüzelőket olyan helyiségekben használták, ahol nem csak fűtésre volt szükség, hanem a kemence eredeti sütőfunkciójára is. Másrészt nem mindig volt éles határ a kályhák

tekintetében nemese kúria és módosabb parasztház között; már csak azért sem, mert a kastélyok szerényebb, vagy más funkciójú szobáiban is állítottak egyszerű kivitelezésű kályhát. A következő fejezetben több székelykeresztúri ház ásatási megfigyeléseiről számol be (kár, hogy alaprajzait metszettel nem bővítette); fontos adata, hogy egyiknél, bár részben földbeásott, de földfelszín fölé emelkedő falai talpgerendán nyugodtak. A csekefalvi későbbi — 15–17. sz.-i — házak ásatásáról a Katalógusban kapunk adatokat, ezeknél ugyanis kályhát is használtak. Mázatlan csempék és egyszerű kályhaszemek együttes előkerüléséből következtet felhasználásukra, kályhaszem és díszített csempe közös alkalmazására. (Ezt a dunántúli anyagban pl. az összeépített darabok is bizonyítják.)

A bemutatott anyag jórésze Székelykeresztúrból származik, főleg leletmentő ásatásokból. Változatossága, minősége (a legszebb mázas darabok is itt kerültek elő) mutatja az 1459-ben már mezővárosi ranggal bíró hely fontosságát: helyi fazekasságát 15. sz.-i fazekas-kemencék is bizonyítják. Szerencsés véletlen, hogy a 16. sz. derekáról egy mester, Fazakas Lukács élettörténetéről is maradtak adatok. Ezekből többek közt kiderül, hogy fiatalkorában vándorúton is járt: a szerző arra következtet, hogy így tanulhatta meg a vidéki (céhbe nem tartozó) mester a máz alkalmazását is; az adatok gazdája és néhány megrendelője nevét is megőrizték. További szerencse, hogy egy 1573-as évszámú kályhacsempe is előkerült, LF monogrammal (29. kép), s így egy helyhez köthető, névszerint ismert mester alkotásaival gazdagodunk. Csak dicsérhető, hogy ezek után Benkő Elek nem esik abba a túlzásba, ami sok régésznél előfordul: nem akarja mindenáron valamennyi helyi leletet ottani készítőmégnynek meghatározni és felhívja a figyelmet egyrészt a környék városainak fazekasságára, másrészt a fazekasok bizonyítható költözködéseire. (Csak mellékesen jegyezzük meg, hogy pl. magunk sem hisszük a vajdahunyadi *másolat*-csempékről azt, hogy nagyon távolról szállították oda őket, hanem nyilván egy sokfelé megfordult eredélyi mestert bíztak meg — vagy kötelezték, mint kályha felrakásával szolgáló mestert — olyan munka készítésére, ami a főrangú környezethez illett. Más kérdés az eredeti elsőrendű minőségű termékek nagy távolságra szállítása, adott megrendelő esetében.) — Egy másik mester neve (Fazakas Mihály) 1637-es évszámmal maradt fenn egy szép olaszországi díszítésű csempén.

Megjegyezném, hogy a motívumjegyzések sorában megemlíthető a székelyszentmihályi szegélycsempe is: besorozása a két rozettával — és a szirmok stilizálása is — nagyon közel áll a különösen Veszprém megyében elterjedt sarokcsempékhez a 16. sz. elején (73. kép).

Reméljük, hogy a könyv megjelenésével új lendületet nyer a régi eredélyi csempék kutatása, most már a céhes központokban is.

Holl Imre

Excavaciones Arqueológicas en España

A régészeti ásatások, műemléki feltárások publikálására alapított sorozatoknak nagy múltjuk van Spanyolországban. 1916 és 1935 között 136 Memorias kötet jelent meg, 1942 és 1956 között újabb 32 követte.

1962-ben indította útjára a Servicio Nacional de Excavaciones Arqueológicas az új sorozatot, amelynek 106, 115 és 116. paleolit lelőhelyekkel foglalkozó kötete a jelen ismertetés tárgya.

M. A. Querol—M. Santonja, El yacimiento achelense de Pinedo (Toledo). E.A.E. 106. 1979. 181 lap, 82 ábra, 21 tábla.

A lelőhely geológiáját M. Díaz és A. Pérez-González, a faunáját E. Soto dolgozta fel, a régészeti anyagvizsgálatban közreműködött I. Rus és J. L. Peña.

Az Ibériai félsziget központi fennsíkja, különösen a Tajo völgye gazdag paleolit lelőhelyekben. Toledótól északra 2 km-re, a félsziget közepén, a Tajo jobb oldali kanyarulatának középső teraszán terül el a lelőhely: Pinedo. 1972–76 között tárta fel a madridi egyetem

munkaközössége. A teraszkavics peremébe mélyítették azt a 25 m² nagyságú, majdnem szabályos téglalap alakú feltárást, amely a régészeti és őslénytani leleteket szolgáltatta. A monográfiában a lehető legrészletesebben, aprólékos vizsgálatokkal és azok pontos dokumentálásával bemutatják a lelőhelyet. A geomorfológiai fejezetben a teraszkavicsok szemcsemérete, összetétele és arányszázalékok, mineralógiai vizsgálatok és a teraszlerakódás időrendi szakaszainak részletezése szerepel.

A fauna igen töredékes és szegényes. A fajlista semleges, leginkább sztyeppe környezetre utal: szarvas, ló, valamilyen közelebből meg nem határozható nagytestű bovida, víziló és Palaeoloxodon. A fajok többsége a Pliocéntól ismert Európában, közelebbi datálásra nem alkalmasak.

A régészeti leleteket 23, egymástól elkülöníthető szintből gyűjtötték. Tipológiailag hét csoportra osztották az eszközöket, és a Bordes-féle középsőpaleolit típuslista alapján értékelték. Az emberi produktumok közel 70%-a megmunkálatlan szilánk, a többi 30% megcsiszolt megmunkált kavicsok, kavicshegyek, chopperek, chopping-toolok és bifaciálisok között. (Nehezíti az eszközcsoportok pontos elkülönítését, hogy csak a spanyol nyelvű terminológiát használják). A kulturális besorolásnál legnagyobb jelentősége a bifaciálisoknak van, ezek között uralkodó típus a mandula alakú „pre-szakóca”. Több eszköz elég atipikus, görgetett, a megmunkálás esetleges. Különösen érvényes ez a nagyszámú kvarciteszközre. Az eszközök dokumentálása grafikonok, indexek, táblázatok sorával mintászerű.

Pinedo egyike annak a néhány idősebb acheuli lelőhelynek, amely Spanyolországot képviselte a „Les premiers habitants de l'Europe” kiállításon Párizsban. Az ásatók a lelőhely korát franciaországi és északafrikai analógiák alapján a második eljegesedés végére (Acheuli I–IV. periódus) helyezik.

S. Corchón, Cueva de Las Caldas San Juan de Priorio (Oviedo). E.A.E. 115. 1981. 268 lap, 19 tábla.

A geológiai fejezetet M. H. Gomez, az őslénytani fejezetet E. S. Rodriguez és G. M. Hevia írta.

Az észak-spanyolországi lelőhelyet 1971–73 között tárták fel. A cantabro-asturiai karszt jellegzetes, 160 méteres tengerszint feletti magasságban nyíló ürege, keletkezése idején csapadékdús és meleg klíma volt jellemző a környékre.

Folyószóval összekötött, két tereméből álló barlangrendszer. A barlangban és a folyósón több helyen szelvényeket nyitottak, s a 2 méter vastag kitöltésben 19 réteget választottak szét. A rétegsort komplex természetű tudományos rendszerbe foglalva elemezték, elvégezve mindazt a vizsgálatot, amelynek segítségével rekonstruálható az éghajlat a Würm III/IV (Lascaux) interstadialistól a holocénig. Következik egy rövid kutatástörténeti fejezet: Asturia különösen gazdag solutréi lelőhelyekben, s ezeket területileg három csoportra különítik el. Az ásatás módszerének ismertetése után a régészeti leletanyag értékelése a kötet legnagyobb fejezete. Itt talán szerencsésebb lett volna, ha az eszköztípusok fejlődését, változását a szoros időrendnek megfelelően ismertetik. A szelvényenként ismételt elölről kezdett kulturális értékelés kissé nehezíti az áttekintést.

A középső solutréi időszak régészetiileg egymástól steril üledékekkel elválasztott két szintre osztható. A két szintben összesen 336 eszköz volt, a szintekre bontást a tipológiai, megmunkálási különbségek, a felhasznált nyersanyagok közötti arány megváltozása indokolja.

A késősolutréi leletanyagból kiemelünk két, a peremén párhuzamos bevésésekkel díszített mammutfog lemezt. Díszítési módjuk miatt hazai analógiái lehetnek a Pilismarót-Pálréten előkerült vésett kövek. Ezek azonban — szemben a Las Caldas-barlangi lemezekkel — nem voltak függők.

A feldolgozásban külön hangsúlyt kapnak a rétegekből előkerült vésett-faragott-karcolt, vagy retusőrnek használt csonttárgyak.

A pleisztocén rétegsort a középső magdaléni időszak zárja.

A régészeti fejezet a hagyományos leíró és a matematikai-statisztikai eljárások minden célravezető módszerét felsorakoztatja az eszközök értékelésében. A tipológiában P. E. L. Smithnek a franciaországi solutréi leletanyagra kidolgozott csoportjait és kumulatív grafikonjait veszi át a szerző. A 239. oldal táblázata időrendi-éghajlati- és kulturális összefoglalása a cantabiai terület solutréi lelőhelyeinek.

A kötetet a 799 meghatározható darabból álló fauna feldolgozása zárja.

M. H. Gómez—M. I. M. Navarrete—T. Ch. Brunet—P. Castaños—F. B. Sanchiz, La cueva de La Paloma. Soto de Las Regueras (Asturias). E.A.E. 116 (1980). 208 lap, 43 kép, 17 tábla.

A kötet a régóta ismert, klasszikusnak számító lelőhely 1914–15 közötti, E. H. Pacheco és P. W. Wernert által vezetett feltárásának eredményeiről számol be. A feltárás óta már számos részpublikáció jelent meg a franciaországi magdaléniennel jól párhuzamosítható lelőhelyről. A barlang a Soto folyó teraszrendszere fölött nyílik, 600 méteres magasságban. Oviedótól északnyugatra, a jellegzetes, óceáni körülmények között keletkezett karsztvidék tekintélyes méretű barlangja. Rétegsorában az őskőkori kultúrák az idősebb magdalénitól az azili-ig követik egymást, a holocén rétegekben neolitik és fémkorszakokból származó települési jelenségek figyelhetők meg.

A fauna feldolgozása jó alkalmat nyújt P. Castañosnak, hogy áttekintse Asturia pleisztocén-végi állatvilágát. A gazdag anyag szükségessé tette, hogy a hullók és kettűtűk külön fejezetet kapjanak.

A régészeti feldolgozás az itteni idősebb magdaléni kori népesség fejlődésképpességének felismerésére és dokumentálására helyez súlyt. A jégkorszak hátralevő időszakának alapnépessége kedvező körülmények között a szomszédos területek kortárs közösségeivel együtt gazdag, típusos és szép ipart hozott létre.

A középső magdaléni korszak leletei igen jellemzőek a cantabiai felsőpaleolitikumra. Bár a korábbi időszakhoz képest csökken az eszközök száma, a minőség tartja magas színvonalát.

A fiatalabb magdaléni rétegekből származik a legkevesebb lelet, viszont szépen díszített csonteszközök egészítik ki a tipikus felsőpaleolitik eszközkészletet.

A régészeti feldolgozásban a francia rendszert követik a szerzők, a leírások után a Sonnevile—Bordes-féle kumulatív grafikonok és indexek követnek.

A három, őskőkori lelőhelyet feldolgozó kötet joggal sorolható be az adott korszak nélkülözhetetlen alappublikációi közé. A feldolgozás módszerei követésre méltónak sokoldalúak, a szerzők a legszélesebb természettudományos alapokon építik fel a környezet és az éghajlat rekonstrukcióját.

Még a gazdaságtörténeti-ökológiai értékelés hiányát sem róhatjuk fel meggyőződéssel, hiszen Pinedo esetében nem volt települési felszín, La Palomának pedig régi ásatását dolgozták fel, ahol a megfigyelések szükségképpen nem érik el a megkívánt alaposágot.

A három kötetnek — s feltehetőleg a sorozat többi tagjának is — a külseje megnyerő, tipográfiája szép, rajzai világosak, könnyen értelmezhetők. Öröndetes, hogy a sorozat egyre több kötete jut el a hazai szakemberekhez.

T. Dobosi Viola

R. Fleischer, Der Klagenfrauensarkophag aus Sidon. Istanbul Forschungen 34. Tübingen 1983. 88 lap, 48 tábla.

Az egykori föníciai kikötőváros, Sidon határában egy királyi temető sírkamrái ragyogó kivitelű szarkofágokat őriztek meg az utókornak, mint pl. a Satrapa, a Lykiai és a Nagy Sándor szarkofágokat. Ezeket a múlt század

végén, amikor még ez a terület a Török birodalomhoz tartozott, Isztambulba szállították, és ma itt a Régészeti Múzeum legbecselesebb darabjai közé tartoznak. Modern publikálásukat elsősorban az Isztambuli Német Régészeti Intézet végezte és végzi — ahogy e kötet is jelzi — az együttes egy további darabjának, az ún. Siratóasszonyok szarkofágjának bemutatásával.

A kötet első negyedét az ábrázolások részletes leírása teszi ki, majd ezek értékelése következik. A figurális jelenetek három sávba tagozódnak: a lábazon vadász-jelenetek, a főmezőben siratóasszonyok oszlopokkal elválasztva, a tetőzet korlátján (balusztrád) pedig temetési menet. Az értelmezésük körül kialakult véleményeket három csoportba lehet sorolni: a) az elhunythoz kapcsolódó konkrét események; b) a temetéshez és gyászhoz kapcsolódó általános jelenetek; c) meghatározott mitológiai történetek, pl. Phaethón siratása. A szerző meggyőzően bizonyítja, hogy a vadászjelenetek — minthogy alakjai minden egyénítés híján vannak — nem az elhunyt életéből vett jelenetek, hanem az uralkodói életmódnak és az uralkodói virtusnak a reprezentánsai, különösen Keleten.

A főmező sirató asszonyai, a szarkofág névadói, valószínűleg nem úgy viselkednek, ahogy a ravatalok (prothesis) és temetési menetek (ekphora) jajveszékelt, ruhájukat tépő asszonyai. Ezeknek a mély gyászban szomorkodó alakoknak a típusait elsősorban az attikai sírsztéléken vagy sírszobrok között találjuk meg. Ugyanakkor semmilyen attribútum nem utal arra, hogy mitológiai alakok volnának, pl. Nérések vagy Múzsák. (Ez utóbbinak számuk sem felel meg, minthogy 18-an vannak.) A szomorkodó asszonyok tehát közelebből meg nem határozható, aligha a földi szférához tartozó alakok, akik kifejezői az uralkodó elvesztése fölötti gyásznak.

A konkrét értelmezés egyedül a felső fríz esetében indokolt, mely gyászmenetet ábrázol. Ennek középpontjában két kocsi halad. Az első valószínűleg az utód, a temetés rendezője hajtja, szemben azzal a hagyományos felfogással, hogy ez az elhunyt. A másodikon egy púpos tetejű láda látható. A szerzőnek nemrég előkerült kisázsiai (Daskyleion) sírsztélék ábrázolásai alapján sikerült megállapítania, hogy ez nem lehet más, mint egy letakart szarkofág a rövidebbik oldal felől nézve. Hasonló temetési menet ismert még egy lykiai királysír falfestményéről is. A szerző elképzelhetetlennek tartja, hogy a kétkerekű kocsi a több tonna súlyú márványszarkofágot szállítaná, úgy véli, hogy ebbe már csak a sírkamrában helyezték a halottat, a menetben pedig fakoporsóban vitték. Maga a márványszarkofág is valószínűleg egy faépítménynek a formáját követi. A sír gazdája — ahogy a kutatás ezt már korábban is feltételezte — I. Stratón, föníciai király lehetett, aki i. e. 361–358 között halt meg, ekkor kellett tehát a szarkofágnak is készülnie.

A domborművek mesterének, stílusának vizsgálata a 4. sz.-i görög művészet egy fontos kérdése felé nyit távlatot. Ez az ún. protohellenizmus, azaz a görög kultúra, ezen belül a képzőművészet expanziójának megindulása még a nagysándori birodalom létrejötté előtt. Az ábrázolások formanyelve ugyanis teljesen attikai mesterre vagy műhelyre vall. Különösképpen feltűnő ez a siratóasszonyok esetében. A frízek egymás alatti elrendezése viszont keleti szokás (Trysai héroon, halikarnassosi Maussoleion), és perzsa hagyományra utal az a temetési menet, mely a felső frízen látható. Az ábrázolás témája és elrendezése tehát alapvetően a helyi hagyományok alapján a megrendelőtől származik, a kivitelezés formanyelve viszont bizonyosan egy attikai mestertől, akit vagy meghívtak a munka elvégzésére, vagy Sidonban működött a műhelye. Ha a 4. sz. folyamán a görög kultúra nem szivárgott volna már be a szomszédos területekre, úgy a 3. sz. folyamán a hellenizmus korántsem hódított volna teret oly gyorsan szinte az egész Földközi tenger medencéjében.

A szerző azonban ezekre a kérdésekre már nem tér ki, szigorúan megmarad a szarkofágra vonatkozó vizsgálatok határain belül. E tekintetben viszont kétségtelenül nélkülözhetetlen munkát hozott létre, amihez nagymértékben hozzájárulnak a kötet végén elhelyezett kiváló minőségű felvételek is.

Gesztyeli Tamás

Ch. W. Röring, Untersuchungen zu römischen Reisewagen. Koblenz 1983. Numismatischer Verlag, Gerd Martin Forneck. 189 lap, 5 rajz, 28 tábla, 4 térkép.

Röring disszertációjának szilárd bázisa a Vardar völgyéből a kölni Römisch-Germanisches Museum-ba került négykerekű kocsi-let sikeres rekonstrukciója. A bonni egyetemen Harald von Petrikovits professzorhoz benyújtott munka a pannoniai kutatók számára nyereség, a szerző a többféle szétszórta publikált kocsi-leteket, a gyakorlati munkára alapozott logikus rendszerbe szedi. Szakirodalmi tájékozottsága imponáló, a pannoniai kocsi-let magyar szakirodalmát tökéletesen ismeri, minden vessző-re vigyáz s nyilván egy ragozott forma okozta a tévedést, hogy az egyik koci lelőhelye Tétény helyett Téténye lett. A még sokkal szétszórta fellelhető bolgár szakirodalmat is alaposan felkutatta és rendszerbe illesztette.

Az „utazó” kocsi (Reisewagen) alkatrészeiből építi fel, s ehhez jól áttekinthető rajzot közöl (4. o.). Gyakorlati szempontból határozza meg az egyes kocsi-alkatrészeket és díszeket. Határozottan állást foglal Venedikov véleménye mellett, hogy a hosszú használat és javítások nyomait viselő kocsi egyértelműen a napi használatra szolgáltak s nem csak temetkezésre vagy bacchikus felvonulások céljára készültek, jóllehet ilyen célra is alkalmazták azokat. R. hangsúlyozza, hogy a kocsi-temetkezés két fő területén, Trákián és Pannonián kívül is találni jellegzetes lőcsdíszeket (Gurthalter) ott is, ahol nem volt szokásban a kocsi-let való temetése. Ezek a díszek csak utazókocsi-let alkatrészei voltak. Ezeket az utazókocsi-let Trákiában és Pannoniában később sírba is helyezték (34. o.). A kocsi-temetkezés szokásának egy leegyszerűsített formáját találni meg a nyugati tartományokban, amikor csak egyes kocsi-alkatrészeket — *pars pro toto*-helyeznek be a sírba (41. o.).

R. az utazókocsi-let sorából kiemeli az Inotán feltárt lapos szekert, amelyet a gazdasági célokat szolgáló kocsi-let körébe utal. A pannoniai kutatás szempontjából ez az éles elválasztás igen figyelemre méltó, mert a kocsi-let-pannoniai kőveken a „cathédra” ülő elhunyt rendszerint „inotai” típusú nyitott szekéren utazik s ritkábban a fedett „utazó” kocsin (Tök).

A pannoniai kutatókat egyre inkább érdekli a kocsi-temetkezések és a halomsírok összefüggése. Az inotai [Palágyi S., Alba Regia 19 (1981) 7 —.] kívül halom alá temetett kocsi-temetkezést több esetben valószínűsíthetünk [Bónis É., FA 33 (1982) 155, 161.]. R. a Trákiából és Belgiumból ismert kocsi-let halomsírokból valóknak regisztrálja s a munkája alapjául szolgáló Vardar-völgyi kocsi-let is halom alól való. További pannoniai leletek előke-rülésénél halom (vagy lepusztult halom) meglétével számolnunk kell.

A szerző vizsgálódásának lényeges eredménye, annak határozott bizonyítása, hogy a négykerekű kocsi-let tengelye elől fordítható volt. Erre a Vardar-völgyi kocsin kívül éppen a somodori és a siskovci kocsi a bizonyíték (48. o.). Az első kerek kisebb mérete is az első tengely fordíthatóságát segítette elő.

R. a kocsi-let elhelyezett jellegzetes bronzalkatrészek rendszerezésével kezdi munkáját. Mindegyik típushoz igen alapos katalógust közöl, elején egy kis jellemző rajzzal, ezzel elejét véve a különböző némenklatúrák okozta tévedéseknek. Az ívelt talpazaton elhelyezett veretek [Beschläge mit gekrümmter Standplatte] mint például a pannoniai párdúcok és tigrisek [a szlavóniai kocsi díszei tigrisek! I. Kádár Z. előadását a VII. Antik Bronzokollokviumon Székesfehérvárott; sajtó alatt] és a lőszobrocska Adonyból [Bánki Zs., Alba Regia 19 (1981) 111, XII. t.] elhelyezkedése nem törvényszerű, különböző helyekre applikálhatták a kocsi-letre. Kevésbé funkcionális, inkább ornamentális feladatuk volt.

A négyzetes hüvelyen kiképzett mellképek [Statuettenbüsten mit viereckigen Tülle] többnyire rúdvégek, nemcsak dekoratív célt szolgálnak, hanem fokozzák a rúdvégek szilárdságát. A lőcs (rakonca) és lőcsdísz [Kipfen und Gurthalter] nélkülözhetetlen a kocsi-letre fel-függesztéséhez, kettő a két-kerekű, négy a négykerekű kocsi esetében. R. megkülönböztet egykarú és nyitott

[rendszerint sasfejek], egykarú és zárt, kétkarú nyitott [többnyire hattyúfejes] és kétkarú zárt, a heveder tartására szolgáló, a lőcsöt koronázó bronzdíszeket (Gurthalter). E bronzdíszek katalógusa az egész birodalom területét fellelí. Figyelmeztet arra, hogy csak a nagyméretű, súlyos bronzdíszek tartják a kocsi-letre függesztő hevedereit, a kisebbek erre nem alkalmasak, valószínűleg gyeplőtartásra, vagy más célra szolgáltak (31. o.). Arra is felhívja a figyelmet, hogy a kocsi-letre tartó hevedert [szíjat] két oldalán akasztották a bronztartóra, mert például az elől szoboralakkal díszített példányokat a használat tönkretette volna. Visy Zsolt a dunaújvárosi fél-kocsi esetében viszont oldalsó beakasztást figyelt meg (I. Visy Zs. cikkét az ArchÉrt következő kötetében).

A zárt kocsi-letek bemutatását külön katalógus támasztja alá, sajnos fordított sorrendben mint a tárgyalás, a katalógus a két-kerekű kocsi-lettel kezdődik (169. o.) és ezt követik a négy kerekűek és a meghatározhatatlan típusok. A kocsi-let rekonstrukciókat négy- és két-kerekű kocsi-let csoportjában tárgyalja. A szerző által a kölni múzeumban fel is állított kocsi-let nem voltak meg a vas alkatrészei, de mivel a lőcs valaha fából volt bronzborítás-sal, ez jó támpontot nyújtott a szerkezet felépítésére nézve. A szerző élesen bírálja a különböző múzeumokban, különböző években bemutatott, csupán kiállítási célokat szolgáló, kocsi-let rekonstrukciókat. Hiányolja pl., hogy a somodori (Szomor-Somodorpuszta, Komárom m.) kocsi-letnél csak két lőcsről tudunk s a rekonstrukcióban pedig négyet tételeztünk fel. Ezt az igen fontos leletet szinte hiteles ásatásból valónak véli, pedig 1888-ban álagatás közben került elő s a tárgyak múzeumba való bekerülése esetleges volt. Mindenesetre négy kerékbronz tartozott e kocsihoz [Gau IK., ArchÉrt 9 (1889) 193 —.]. Szerzőnek abban igaz van, hogy a somodori kocsi jól megalapozott új rekonstrukciója még szükséges lesz. Ehhez sok segítséget nyújt majd éppen az ő könyve, de csak akkor lehet erről szó ha az egyetlen hitelesen feltárt négykerekű pannoniai kocsi a kozármislenyi [Kiss A., ArchÉrt 97 (1970) 310 —.] publikációja már megjelent. R. tud is erről, felsorolja a négykerekű, függesztett kocsi-letre néző bíró kocsik között: Somodor, Poljanec, Kozármisleny, Mogilovo (45. o.). Külön tárgyalja a két-kerekű kocsi-letet. Erősen hangsúlyozza, hogy mennyire fontos Venedikov felismerése, hogy a két-kerekű kocsi-let szerkezete is több esetben függesztett volt. Erre a töki és a dunaújvárosi kő-let emlékek ábrázolásait is bizonyítékul hozza (Taf. 8, 9), mintahogy munkájában külön fejezetben gondosan elemzi a kocsi-let ábrázolásokat is (81. o.).

A trákiai és pannoniai kocsi-let temetkezésre való használatát az 1. sz. végétől a 3. sz. első feléig terjedő időre határozza meg (79–80. o.). A kocsi-letként jelzett térképek a bulgáriai, pannoniai, rajnavideki lelőhelyeket külön, az egész birodalom kocsi-let-lelőhelyeit egy összesítő térképen mutatja be. Négy világos áttekinthető rajzon közli a Vardar-völgyi kocsi rekonstrukcióját, további 28 fényképes táblán a különböző múzeumokban kiállított kocsi-letet és a jellegzetes bronzdíszeket. Sajnálatos, hogy a disszertáció keretében nem volt a szerző módjában több illusztráció közlése, de így is számos bizonyító értékű képet mutat be. R. alapos, óriási anyagot összefoglaló gyűjtése és világos tárgyalási módja munkáját a kocsi-lettel foglalkozók számára nélkülözhetlenné teszi.

B. Bónis Éva

V. Dautova-Ruževljan, Rimska kamena plastika u Jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije. Dissertationes et Monographiae T. XXV. Novi Sad 1983. 166 lap, 46 tábla fénykép, 3 térkép és 5 szövegközti ábra.

A szerző munkájának témája: Pannonia Inferior Jugoszláviába eső területén előkerült római faragott kő-let emlékek. A monográfia 1982-ben készült el és 1983-ban már meg is jelent. A szerb nyelvű szöveget terjedelmes német kivonat teszi a külföldi kutatók számára használhatóbbá. Ezekkel a római kőfaragványokkal korábban

elsősorban epigráfiai forrásként foglalkoztak. A szerző célja a kőfaragás vizsgálata volt.

A rövid bevezetést katalógus követi, amelyben az emlékeket lelőhelyenként, azon belül műfajonként csoportosította. Öt fejezetben tárgyalja a sírsztéléket, a votív- és síroltárokat, a votív domborműveket, a szarkofágokat, a kerekplasztikákat. Végül a kőfaragóműhelyek kérdésével foglalkozik. Az összefoglalást hasznos bibliográfiái összeállítás, majd német kivonat és a mutatók követik.

A katalógus 224 emléket tartalmaz; 30 darab közzétlen. Ezek közül több különösen érdekes (például: egy sirmiumi lelőhelyű medallion alakú sírkő lovasábrázolásokkal, 18. sz., egy szarkofág, 19. sz., vagy a 220. számú márvány császárporté). A katalógus — és a munka — nem tartalmazza a római kőfaragási munkák mostoha-gyermekeit, az építészeti tagozatokat vagy azokat az oltárokat, amelyeken nincsen díszítés. A közzétett emlékek száma így meglehetősen kicsi. Különösen kevés sírsztélé, mindössze 39 került elő. Feltűnő a limes-menti kőemlékek igen alacsony száma (összesen 29 darab ismert). Tekintettel arra, hogy a vidék korán, jól romanizált és városiasodott provinciárész volt, meglepő a kőemlékek kis száma. Ennek okát keresve fel kell tételezni az emlékek nagyméretű másodlagos felhasználását. Ez a limesmenti táborok esetében a könnyű szállítás miatt érthető. Nem lehetetlen, hogy a középkori várépítkezésekhez, így Nándorfehérvár építkezésére sok kőfaragványt gyűjtöttek össze a Dunamentéről. A folyamat azonban már az ókorban megkezdődhetett, amikor Sirmium jelentősége különösen nagyra növekedett és nagyszabású építkezések folytak. Nem lehet kevés a 4. századi sírokban másodlagosan felhasznált faragványok száma sem. A középkori kőszállításokat Mursa esetében bizonyítani lehet. A pécsi románkori székesegyház építéséhez is szállítottak onnan építőanyagot. Ez ugyan csak egy-két kő esetében nyilvánvaló, azonban ezek aligha egymagukban kerültek Eszékről Pécsre. Emiatt a székesegyház építésénél napfényre jött összes többi római kőfaragvány pécsi lelőhelyét bizonytalannak kell tartanunk, hacsak a felirat nem bizonyítja a helyi előkerülést.

Sajnos, a kötet nem tartalmazza a katalógusban felsorolt összes felirat fényképét. Ez különösen az először közzétett faragványok esetében lett volna kívánatos. Ez a hiány azért is jelent problémát, mert a lelőhelyet, őrzési helyet, méretet és anyagot felsoroló katalógus — talán terjedelmi okokból — nem tartalmazza az emlékek leírását. A leírást azonban csupán csak abban az esetben lehetett volna elhagyni, ha egészen kitűnő, nagyméretű fényképek állnak rendelkezésre. A leírásokban — egyébként is gyakran mellőzött — kőfaragásbeli sajátosságokra akkor is utalni kell. Ezért azok a közöletlen tárgyak, amelyekről nincsen fénykép (8 darab) az olvasó számára alig mondanak valamit.

A kötethez név és tárgymutató sajnos nem csatolkozik.

A szerző a sírsztélék vizsgálatában a tipológiával és a díszítéssel foglalkozik. A sírsztéléket három csoportba sorolja, és mindegyikben több variánszt különböztet meg. Az első csoportba tartozó kövek magas, álló téglalap alakú, egyenes vagy háromszögletes záródásúak; csupán a feliratos mezőt tartalmazzák léce- vagy pilléres keretelésben. Ezek a sírkövek főként mursai lelőhelyű katonasírkövek az i. sz. 1. sz. második feléből és a 2. sz. elejéről. A második csoportba tartozó stélék domborműves fülkével bővülnek (3 variánssal). A harmadik csoport: architektónikus stéletípus oromzattal, feliratos mezővel, fülkerekkel és alapzattal; a fülkét vagy a feliratos mezőt féloszlop keretezi. A meglehetősen kisszámú előkerült, de részletmegoldásaikban annál változatosabb sírkövek nem tesznek azonban sem lehetővé, sem szükségessé részletes variációs besorolást. Az első csoportba tartozó sírkövek valóban a többitől jól elválo jellegzetességekkel rendelkeznek. Tipológiai egységes csoportba sorolhatók. A második és a harmadik csoport csak a részletmegoldásokban, a díszítésben, és nem az alapvető formai jegyekben különbözik egymástól. Ezek formailag mind az aediculae frons típusú stélek közé tartoznak. Részben

egyszerűbb felépítésűek (ide tartoznak a szerző 2. csoportjának kövei), részben összetettebb változatok (a 3. csoport, amelyet azért sem célszerű architektónikus elnevezéssel jelölni, mert ez mindhárom csoportra érvényes). A típusok meghatározásánál különösen figyelni kell arra, hogy az azonos ismérvek alapján történjék. A stélet típusú sírköveket a felépítésük alapján célszerű csoportba sorolni. A változatokat a díszítés, a részletmegoldások különbözősége hozza létre. A munka tipológiai felosztása tehát változtatásra szorul.

A medallion alakú síremlék ritka lelet: mindössze három került elő. Közülük az egyiken nem a megszokott portrét, hanem két lovaslakot faragott ki a mester. A szerző ír a vidéken gyakori oroszlánábrázolásokról. Két változatot különböztetett meg. Egyiküknél a háromszög alakban záródó stéléken, a háromszög oldalain fekszenek az ellentett oroszlánok. A másik esetben a vízszintesen záródó sírkő vízszintes párkányzatán ábrázolták az oroszlánokat, köztük oszlopszerű, esetleg díszített tagozattal. A két variáns mögött a szerző területi megosztást sejt. Valószínű azonban az, hogy a két megoldás elsősorban a stélet méreteitől függött. A nagyobb, vastagabb kőből faragott egyenesen záródó sírkövek oromzatára illesztették egy másik kötömbből álló, faragott oroszlános záródást. Ha a sírkő kisebb méretű volt, akkor a háromszögletű záródással együtt faragták ki az oroszlánokat is. Két esetben az elhunyt portréja a háromszögletű záródásba került. A tartományban máshol ritka megoldás helyi sajátosságnak tekinthető (nem tete coupé ábrázolások). Előfordul a stélet oldalainak a figurális díszítése is. Hasonló sírkövek ismertek Sopianaeből. Mindkét megoldás délkeletpannoniai jellegzetesség. Az utóbbi években megtalált a Kapospula-alsóhetényi 4. századi erőd területén másodlagosan építkezési anyagnak felhasznált és befalazott nagyszámú sírkőtöredék között jó néhány oldalát díszíti figurális vagy ornamentális minta és oromzatba helyezett portré is előkerült.

A stélet díszítési mintái, ábrázolásai főként Nyugatpannoniában és Noricumban fordulnak elő (sas az oromzatban, Romulus és Remus a farkassal stb.) Ritka a mitológiai téma. A 143. számú sírkőtöredék ülő nőalakja is mitológiai jelenet része.

A szerző egy fejezetbe sorolta a síroltárokat és a votívtolókat. Három csoportjukat különböztette meg: a síroltárokat, az aedicula töredékeket és a piramis alakú „bázisokat”. Mind a rendeltetés, mind a formai megoldások miatt a síroltárokat a sírsztélékkel együtt, egy fejezetben kellett volna vizsgálni. Ezeknek az emlékeknek a műfaji elkülönítése nem pontos. Szűkebb értelemben vett síroltár mindössze egy ismert (117. sz.) — egyébként is ritka lelet az Pannoniában. Ezt a síroltárt a szerző azonban a votívtolórok közé sorolta; tipológiai oda is tartozik. A fejezetben csoportosított emlékek azonban nem síroltárok, hanem nagyobb sírepmények, síraediculák töredékei, illetve ezek piramis alakú záródásai.

Nagyobb számú leletcsoportot jelentenek a szarkofágok, közöttük egy-két Pannoniában ritka megoldás is található. Ezek az emlékek tartományszerte itt találhatók a legnagyobb formai változatosságban és gyakran igen gazdag díszítéssel. Különösképpen bizonyítják a 3. századi, magas színvonalú, formai megoldásokban és díszítésekben változatos és találmányos kőfaragóműhelyek létezését. A szerző tipológiai két csoportot különít el: az előlapján hármastagolású, és a keretelt feliratos mezőjű szarkofágokat. Emellett azonban két oszlopos szarkofág töredék is előkerült (nr. 52, 53). Az 53. számú töredéken ülő alak látható, ölében lanttal, a hátán tegezettel. A szövegben említett Orpheus és Apolló ábrázolás közül az utóbbi a helyes. A szarkofág következő mezőjében, amely erősen töredékes, faábrázolás látható. Lehetséges, hogy az előlapra Apolló és Marsyas történetét faragták ki. A szekszárdi szarkofágon ugyanez a jelenet látható. Ezt a szarkofágot pedig az Amor és Psyche ábrázolás szerémségi kőfaragóműhelyhez köti, ahol a ma Bécsben őrzött szép sirmiumi példány is készült az ölelkező Amor és Psyché ábrázolással.

A főként Mursából és Sirmiumból előkerült körplasztikák Herculest, Mercuriust és Venust ábrázolják.

Munkája végén a szerző a kőfaragóműhelyekről ír, amelyek elsősorban a városokban működtek. Az attribúció lehetőségét azonban nem vizsgálja.

A könyv fontos a délnyugatpannoniai császárkori kőfaragás megismeréséhez. A szerzési kémlékek együttes bemutatása jelen munkában történt meg először.

Toth Endre

B. Galsterer, Die Graffiti auf der römischen Gefäßkeramik aus Haltern. Bodenaltertümer Westfalens 20, Münster, 1983. 75 lap, 27 tábla.

A meglepően nagy számú edényre, elsősorban terra sigillatára, karcolt név és jelzés a különböző katonai létesítmények feltárása során került napvilágra a század elejétől kezdve 1977-ig, számos régészeti feltárából. Az anyag egy részét — nem mindig kielégítő módon — már korábban publikálták, nagyobb része azonban most került első alkalommal leközlésre. A régi publikációknak több hibájuk mellett az a kétségtelen előnyük, hogy jó néhány esetben az egyetlen tájékoztatást adják megsemmisült vagy elkallódott példányokról. A kerámiaanyag régészeti értékelését S. v. Schnurbein külön tanulmányban fogja közölni.

Szerző már korábban is foglalkozott az epigráfiának e mostoha gyermekével, amikor 1975-ben a bonni múzeum edénykarcait dolgozta föl monografikusan, így most is teljes otthonossággal kezeli témáját. Kutatásainak az ad különleges hangsúlyt és jelentőséget, hogy a közlésre kerülő 407 edény, következésképp ezek jelei is, gyakorlatilag egy 15 éves időszak termékei. E periódus i. e. 8/5-től i. sz. 9-ig tartott, a Teutoburgi erdőben elszennvedett katasztrófális vereségig. Ilyen jól datált, nagy mennyiségű anyag más időszakokból nem áll rendelkezésünkre, ugyanakkor az itt részben vagy teljesen megmaradt 225 név több, mint az eddig ismert összes Augustus-kori legionáriusnév. Igaz ugyan, hogy a sír- és egyéb feliratok jóval több tájékoztatást adnak az egyes emberekről, mint az ilyen feliratok, ezek viszont más vonatkozásban nyújtanak többet, így az írásbeliség terjedésben, a betűformák alakulásában és még néhány más vonatkozásban.

Mint későbbi leletegyütteseknél, itt is a nagybetűk egy leegyszerűsített változatát használták az edények tulajdonosai, hogy megjelöljék őket. Nagyon ritka azonban az ismert A-forma. Ehelyett többnyire olyan A szerepel, ahol a keresztpálca helyett függőleges pálca szerepel. Hasonlóan gyakori az E, F függőleges vonalakkal való jelölése. A karcok utánymódja többsége neveket mutat, de itt is előfordulnak egyszerű jelzések, mint más lelőhelyeken. Ezekkel kapcsolatban és ezekre alapozva mutattam ki korábban (AR X. 1969, 87 ff.), hogy mivel név híján bizonyításra nem alkalmasak, szerepük a hasonló edényektől való megkülönböztetés volt. Nézetem szerint a névvel ellátott daraboknak is ez volt az elsődleges szerepe. B. Galsterer ezt a következőképpen fogalmazza: „Wie gesagt, war die Hauptfunktion der Graffiti zweifellos, ein Gefäß als Eigentum zu kennzeichnen, um es vom Geschirr anderer Besitzer zu unterscheiden” (15. o.).

Igen fontos, és a későbbiekben még biztosan több oldalról megvitandó kérdés a névanyag különböző szempontok szerinti kiértékelése. Számos elvi problémát is fölvet Szerző körülbtekintő értékelése a cognomenek legióskatonák közti terjedéséről. Az adott esetben arra a következtetésre jut, amit azonban ő is csak hipotetikus értékűnek tart, hogy a cognomenek viszonylag magas száma feltehetőleg az edénytulajdonosok közt nagy arányban szereplő altiszt—tishti rétegnek tulajdonítható. Ezt látszik alátámasztani, hogy az ismert lelőhelyű darabok nagyobb része vagy barakképület fejrészénél, vagy különálló lakóépületnél került elő. Az utóbbi épületek és a kasszárnyak viszonylag kis száma egyébként arra utal, hogy a halterni tábor nem tekinthető átlagos legióstábornak.

A nevek többsége Közép- és Dél-Itália felől mutat. Szerző azonban itt is óvatosságra int. Hiányzanak ugyanis azok a biztos kutatási eredmények, amelyek alapján

minden kétséget kizáróan el lehetne dönteni, hogy például mely személyek származnak eredeti lakhelyükről, és melyek azok, akik az i. e. I. század nagy veterán-telepítéseinek eredményeként másutt lettek sorozva, mint azt nevük alapján következtetni lehetne. Ez és még néhány más megfontolás óvatosságra int, amint azt Szerző kifejti, de végül — hipotetikusán — a halterni táborban állomásozó legionáriusok közép- és dél-italiai sorozásával számol. Ez lehetséges, de Mócsy A. eredményeit (Nomenclator) figyelembe véve föltűnő, hogy több név gyakoribb Dalmatiában, mint Italiában: Avidius, Lusius, Novius, mások pedig Hispaniában: Lucius, Norbanus, Marcius, Popilius. A legiók katonáinak származása kérdésében tehát még Szerzőnél is óvatosabban kell eljárni. A kötet második felét a katalógus és a rajzos táblák alkotják igen jól áttekinthető módon és szép, pontos kivitelben. A gondos és alapos munkával létrehozott mű az epigráfiai kutatás nagy nyeresége.

Visy Zsolt

K. J. Shelton, The Esquiline Treasure. London 1981. British Museum Publications. 104 lap, 48 tábla.

Az ún. Esquilinusi kincslelet 61 ezüsttárgyból (dobozok, kancsók, tálak, kanalak, bútordíszek, lőszerszármok) áll, és egy i. sz. 4. sz-i jó módú család készlete lehetett. 1793-ban került elő az Esquilinuson, és magángyűjtők közvetítésével 1866-ban került a British Museum tulajdonába. Az eredeti lelet darabjaival 27 tárgy azonosítható, a további 34 darabbal az évek folyamán gyarapodott az együttes. A gyűjtemény teljes publikálására most került sor először.

A leletegyüttes datálása és ennek következtében tulajdonosa körül vita alakult ki az American Journal of Archaeology hasábjain: A. Cameron, The Date and the Owners of the Esquiline Treasure. AJA 89, 1985, 135–145 (4–5. sz. fordulójára helyezi).

K. J. Shelton, The Nature of the Evidence Uo. 147–155.

A szerző megvizsgálja mindazokat a kérdéseket, amelyek a kincslelettel összefüggnek, így előkerülési helyüket, az előkerülést követő sorsukat, az egyes darabok funkcióját, feladataikat, stílusukat. 22 tárgyról megállapítja, hogy a kidolgozás stílusa és technikája alapján azonos műhelyben készültek, melyet a szerző Esquilinusi műhelynek (Esquiline workshop) nevez. Előállításuk idejét a 4. sz. közepére (330–370) teszi, elrejtésüket pedig a század végére vagy az 5. sz. elejére. A 4. sz.-ból több kincsleletet ismerünk (pl. Angliából), melyek szoros rokonságot mutatnak az esquilinusi darabokkal, egyes esetekben valószínű, hogy közös műhelyből is származnak (Mildenhall-i és Traprain Law-i kincsek, Parabiagoi patera).

A régészeti és művészettörténeti szempontú vizsgálatok után a szerző kitér a leletegyüttes társadalom- és eszméletörténeti összefüggéseire is. Ezt leginkább az a gyakran idézett dobozka tette szükségessé, melynek felirata nyilvánvalóan keresztény tulajdonosokra vall (Secundus et Proiecta vivatis in Christo), figurális jelenei viszont a pogány mitológiából valók. Ebből a jelenségből kiindulva a szerző megkísérli újrafogalmazni azt a képet, melyet a kutatás eddig kialakított a pogányság és kereszténység küzdelméről a 4. sz. folyamán, és ennek a művészetekre való kihatásáról. Ennek során olyan megállapításokat olvashatunk, melyekre szükséges részletesebben kitérni.

Az elmúlt évtizedekben — nagymértékben Alföldi A. kutatásai alapján — az a nézet alakult ki, hogy a 4. sz.-i Rómában a kereszténységgel szembehelyezkedő senatori arisztokrácia Róma virágkorának örökségét igyekezett küzdelme szellemi támaszául felhasználni. A megrendelésükre vagy ösztönzésükre létrejött műalkotások a klasszikus stílus normáit igyekeztek követni, aminek alapján klasszicizáló művészetről, római reneszánszról szokás beszélni. E műalkotások közé stílusa és ikonográfiája alapján az esquilinusi lelet dobozkája is beilleszthető lenne, felirata azonban ellene szól annak, hogy a pogány arisz-

tokrácia megrendelésére készült volna. Ennek alapján a szerző kétségbe vonja, hogy a kor klasszicizáló stílusát ki lehetne sajátítani a pogány arisztokrácia számára (insufficient evidence exists to correlate reactionary movements and classicistic styles as a general phenomenon. 65). Megalapozatlannak tartja a pogányság és kereszténység érdekei mellett állásfoglalók éles szembeállítását (co-religionist were not necessarily allies, nor pagans and Christians enemies. I.c.), és kétségesnek tartja az erre a szembeállításra alapozott „római reneszánsz” megjelölés helyességét (the Roman Renaissance requires reconsideration. 67).

A szerző óvatossága bizonyos tekintetben nem indokolatlan. Több példát hoz fel arra, hogyan kerekednek felül időnként a személyes kapcsolatok az ideológiai szembenálláson, hogyan kapcsolják össze alkalmi érdekek a szembenálló csoportok tagjait (o.c. 65). Nem nehéz ezt megérteni olyan időszakban, amikor hasonló változások mennek végbe, csak éppen ellenkező irányba. A családi környezettel és neveltetéssel kapott szellemi örökséget nem lehet eltüntetni az emberek fejéből, még ha érdekből vagy meggyőződésből el is kötelezi magát valaki egy új ideológia mellett. Az esquilinusi dobozka keresztény gazdái pogány arisztokrata családból származtak (Vö. A. H. M. Jones—J. R. Martindale—J. Morris, *The Prosopography of the Later Roman Empire* I. A. D. 260—395. Cambridge 1971. s.v.), mégis zavarba ejt bennünket, hogy a dobozka díszei a pogány mitológia alakjai. Holott bizonyos helyzetek, hangulatok kifejezésére az évszázadok óta megszokott formai eszközöket, szimbólumokat megfelelőbbeknek érezzük a még alakulóban levő újnál.

Ez azonban mit sem változtat a kereszténység és a pogányság 4. sz.-i küzdelmének kíméletlen realitásán. Ebben a küzdelemben lehetséges volt átállni egyik oldalról a másikra, lehetséges volt időlegesen türelmi politikát folytatni, csak egy dolog nem volt lehetséges: a két ideológiát összeegyeztetni, integrálni, miként ez oly sokszor sikerült a római történelem folyamán. Ugyanannak a szellemi örökségnek a részesei, és még néha rokonok is (pl. Symmachus és Ambrosius) kerültek szembe egymással, és mégsem volt lehetőség kompromisszumra, az egyiknek le kellett győznie a másikat.

A következő kérdés az, hogy van-e olyan művészeti hagyatéka ennek a kornak, amely témája és stílusa alapján ehhez a pogány arisztokráciához kapcsolódik. Ami a képzőművészeti emlékeket illeti, nincs szükség ismételt felsorolásukra, ez megtörténik a recenzeált monográfiában is (o.c. 64). A szerző helyesebbnek tartaná azonban a későantik stílus (late antique — 67) megjelölést, mint a klasszicistát vagy a római reneszánszt. Igazolásként Rumpfra (*Stilphasen der spätantiken Kunst*. Köln 1955) hivatkozik, aki állítása szerint az említett képzőművészeti emlékek stílusát így jellemzi: feeble, decadent and degenerate (o.c. 66). Majd így folytatja: The same objects are discussed by others as illustrating the high point of the fourth-century classical revival.

Ez a gúnys megjegyzés igazságtalan. Rumpf a theodosiusi kor stílusát nemcsak schwachlich dekadentnek, hanem annuitig grazilnak is nevezi (o.c. 26), és az egyes darabokról, különösen a két leggyakrabban emlegettről, a Parabiagoi pateráról és a Symmachus diptychonról a legteljesebb elismerés hangján szól. Az előbbiről ezt írja: Die tanzenden Korybanten verkörpern in gesteigertem Mass das Streben der Epoche nach Eleganz, nach flüssigen, anmutigen Linien und Haltungen. (o.c. 20 sk.) Az utóbbi stílusáról pedig ezt olvashatjuk: . . . die klassizistisch feinen Opferdarstellungen in exquisiter Ausführung inhaltlich gut zu den Auftraggebern passen. (o.c. 21) A ritkábban idézett Corbridge-i ezüstitál ábrázolásáról is hasonló derül ki: Ein Götterverein, der aus grazielen, etwas blutleer wirkenden klassischen Typen zusammengesetzt ist. (o.c. 21)

Rumpf tehát mégiscsak elismeri, hogy a theodosiusi kor művészetének reprezentatív darabjaira jellemző a klasszicizálás. Kérdés, hogy ezek a klasszicizáló darabok mindig a pogány arisztokráciához kapcsolhatók-e vagy sem. A fent említettek témájuk és feliratuk alapján bizonyosan. Van azonban ellenpélda is, így az Esquilinusi

kines feliratos dobozkája, vagy Iunius Bassus bibliai jeleneteket ábrázoló szarkofágja. Ezek száma azonban csekély a pogány alkotásokéhoz képest. Ha tehát a klasszicizáló stílusnak (de akkor sem kizárólagosnak, gondoljunk csak a katakombák művészetére), és nem ideológiához kapcsolódó stílusnak tekintjük, akkor is bizonyosnak látszik, hogy a pogány arisztokrácia ideológiájának hirdetésére ezt tekintette a legmegfelelőbbnek, tudatosan alkalmazta használati tárgyain, míg az arisztokrata származású keresztények esetében — amilyen Iunius Bassus és Turcius Secundus is volt — inkább egy előkelő társadalmi réteg stílusának követéséről van szó.

Ez összhangban van azzal a feltételezéssel, hogy az egyes műhelyek nem tettek különbséget pogány és keresztény megrendelők között, motívumtárukból mindenki tetszése szerint válogathatott. A műhelyek sokkal inkább társadalmi réteghez kötődtek, munkájuk színvonalát a megrendelők fizetőképessége határozta meg. Ezek a különbségek a szarkofágok és katakombafreskók esetében jól megállapíthatók. Az ötvösműhelyek, minthogy luxuscikkeket állítottak elő, a legjobb anyagi helyzetben levő társadalmi rétegek számára dolgoztak. Ezek közül Rómában a 4. sz.-ban a legjelentősebb a szenátori arisztokrácia volt, melynek többsége ekkor még a pogányság oldalán állt. Ezért kapcsolódik olyan szorosan össze az első sorban az ötvösművészeti termékek esetében megfigyelhető igényes klasszicizáló stílus a pogány szenátori arisztokráciával.

A kötet részletes katalógussal és bibliográfiával zárul. Ezt követi 48 kiváló minőségű tábla, melyeken az Esquilinusi kines darabjain kívül néhány analógiaként idézett tárgy is látható. A kineslelet monografikus feldolgozása nagy nyereség a későantik művészettörténeti kutatás számára. A tárgyak bemutatása és elemzése igen gondos, megbízható munka, az ebből levont művészet- és társadalomtörténeti következtetések azonban aligha fogadhatók el.

Gesztelyi Tamás

L. Caballero Zoreda—J. I. Latorre Macarrón (*dokumentáció*). La Iglesia y el monasterio visigodo de Santa Maria de Melque (Toledo), San Pedro de la Mata (Toledo) y Santa Comba de Bande (Orense). Arqueologia y arquitectura. E.A.E. 109. Madrid. 1980. 753 oldal, 144 tábla, 63 kép, 46 térkép.

A Santa Maria de Melque régészeti feltárása, valamint építészettörténeti vizsgálata, egyidejűleg két másik templomra (San Comba de Bande és San Pedro de la Mata) is felhívta a szaktudomány figyelmét. Mint az köz tudomású, a Santa Maria de Melque napjainkig a szakirodalomban mint mozarab templom szerepelt, ugyanakkor a másik két épületet — helyesen — a vizigót korszak építészeti produktumának tartották. A szerző felfigyelt az említett templomok azonos alaprajzi elrendezésére és térformálására, az alkalmazott falazási technika és építőanyag hasonlóságára, melyek összehasonlító vizsgálata a melquei Santa Maria templomnak és monostorának építészettörténeti ártértékelését eredményezte.

Megjegyezni kívánjuk, hogy a szerzőnek régészeti feltárást csupán a melquei együttesben állt módjában végezni.

Melque, Toledo megyében, a Tajo balpartján, a folyó völgyet lezáró dél-nyugati irányú dombos fennsík tövében fekszik. E fennsíkot számos, a Tajoba igyekvő patak meder szabdalja szét. A lelőhely két ilyen patak által közrefogott, enyhén kiemelkedő platón terül el. Az objektumtól keletre folyó patakon két római kori kőgát maradványai, valamint egy, szintén római kori kőhíd látható. A másik patakot is két, feltehetően római kori kőgát zárja le. Melque közelében két igen fontos út keresztelje egymást. A déli, mely a Toledo—Cordoba, illetve Mérida és a keleti, mely a Toledo—Los Vasos—Puente del Arzobispo helységeket köti össze (a keleti út Los Vasosnál délnek fordul Cordoba és Mérida irányába).

A három évig tartó (1970—1973) feltárás során sikerült tisztázni a templom és a monostornak alaprajzi el-

rendezését, a különböző építési periódusokat és az objektum építéstörténetét.

A templom nyugati oldalánál, pontosabban a „pórticus” alatt feltárt falak maradványai a monostor felépítése előtti időkből származnak. A nagy mennyiségű sigillata és a falmaradványok feltehetően egy római villa meglétét valószínűsítik, melyből azonban csupán néhány méternyi alapozás maradt meg. Arról sincs ismeretünk, hogy a templom és a monostor megépítésekor a villa állt-e és a templomot övező monostor ennek felhasználásával, bővítésével épült-e meg, vagy éppen ellenkezőleg, az építkezés megkezdésekor már elhagyottan, romos állapotban volt. A régészeti anyag a villa építését 650-nél korábbra datálja. A feltárás során más — a monostoregyüttes felépítését megelőző — részletek is előkerültek. Figyelemre méltó a délkeleti helyiségben kibontott, lépcsővel ellátott mélyedés, mely feltehetően egy ókeresztény keresztelőmedence maradványa.

650-ben vagy valamivel később épült fel az egyenlőszárú, keresztalaprajzú, kváderekből falazott templom. Szentélye kívül egyenes, belül patkóív lezárású. A szentély, a keresztház és a hajó találkozásánál diadalívvel határolt négyezeti teret képeztek ki. A szentélyt és a hajót egy-egy rekesztő választja el a keresztháztól. A templom alapozását közvetlenül a sziklás alatalajra fektetett 10 cm vastag habarcsba ágyazták, kivéve a hajó nyugatiszakaszát, ahol hiányzik a habarcságy, sőt számos esetben a kváderalapozás belemélyed a sziklába. Az eredeti, első járósínt a szentélyben kőlapokból, míg a nyugati szakaszon — valószínűleg a terep természetes emelkedése miatt — a sziklás altalajt felhasználva alakították ki.

A keresztalaprajzú templom felépítése után nem sokkal épült fel az északkeletről csatlakozó helyiség, mely azonban nem feltétlenül jelent periódusváltást, hanem az építkezés egyik fázisaként is interpretálható. Minden bizonnyal még a vízigót uralom alatt épültek fel a délkeletről, valamint az északnyugatról csatlakozó helyiségek is. Ez annál is inkább valószínű, mivel az építkezés megelőzi a 2. számú járósínt kialakítását, mely a 11–12. század fordulóján, a reconquista idejére tehető.

A templom mellett három helyen nyitottak szelvényeket, melyekkel a monostorhoz tartozó helyiségek egy részét tárták fel. A feltárás korlátozott volta, valamint az igen szerény reálrégészeti anyag eleve kizárta a monostor pontos elrendezésének meghatározását. Ennek ellenére a szerző kísérletet tett — az előkerült falmaradványok segítségével — az egyetlen ismert vízigót monostor felvázolására. A templomot, egy fallal két udvarra osztott, enyhén törtvonalú, nagyjából téglalap-alaprajzú kerítőfal övezte, melynek sarkait tornyok támasztották. A nagyobb udvarban helyezkedik el a templom. A kerítőfal belső oldala előtt 7, illetve 10 vagy talán 5 méterre egy vele

párhuzamosan futó falalapozást tártak fel. A falakra merőlegesen elhelyezett osztófalakkal helyiségeket alakítottak ki, melyek méreteit és számát nem ismerjük. A 7. század közepén, amikor Melque is épült, a monostorok igen komoly szerepet játszottak. Számos püspök, közöttük néhány toledói főpap is e monostorok lakói közül került ki. Ugyanakkor a monostorok jelentős gazdasági központtá nőttek ki magukat. Santa Maria de Melque a maga 8000 m² területével, melyből 2500 m² lakóterület volt, túlságosan is erős egységet képviselt ahhoz, hogy azt a mozarab Toledo hozza létre. E központ kiépítése inkább vall a vízigót udvar egyik püspökének vagy főemberének tevékenységére.

A monostoregyüttest egy szárazon rakott, 750 méter hosszú, 460 méter széles, szabálytalan téglalap-alaprajzú, törvonalú fal veszi körbe. A falat négyzetalakú (5 × 5 méter) tornyok tagolják, valamint néhány szabadon álló torony alapozását is megfigyelték. Ez a kerítőfal a gátakat is magába foglalta egykoron. A fal és a tornyok minden bizonnyal a 10. század közepén épültek, amikor III. Abderramán 932-ben Toledot a cordobai kalifátushoz csatolta. Ez, a monostor és a templom egyházi funkcióját szüntette meg és ezzel párhuzamosan a hely katonai jellegű átépítését jelentette. Megjegyzendő, hogy a katonai jeleget megtartotta végig az arab uralom alatt.

A 11–12. század fordulóján, a terület „visszahódítása” után az erődítmény elvesztette stratégiai jelentőségét és a templom visszakapta eredeti funkcióját. Az erősen elhanyagolt épületet kijavították. E munkák során képezték ki a már említett 2. számú járósínt. A 12. század közepén a kereszthajók keleti nyílásait befalazták, az oldalsó helyiségekben oltárokat helyeztek el — így alakítván át őket kápolnákká. Ugyanekkor szüntették meg a szentélyrekesztőt is. A munkák befejezése után fektették le a 3. számú járósínt.

1836 körül a templom beszünteti működését és megkezdődik lassú pusztulása.

A szerző a folytatásban a címben szereplő másik két templom rövid építéstörténetét vázolja fel, valamint építészeti elemzésüket végzi el.

A melquei Santa Maria templomhoz hasonló alaprajzú épületek eredeti felmenő falazataiból igen kevés maradt meg — hiszen többszöri pusztulásuk, majd újjáépítésük következtében nagyrészt megsemmisültek. A részletekben felfedezhető különbségek ellenére, a három templom hasonló alaprajza és térrendezése, valamint figyelembe véve a történeti adatokat, nem kétséges, hogy a Santa Maria de Melque a vízigót korszakban épült fel.

A mellékelt fényképek, táblák és térképek kitűnő áttekintést nyújtanak az előkerült régészeti anyagról, valamint az objektumról, viszont hiányoljuk az összesítő ásatási alaprajzot.

Juan Alberto Cabello

FELHÍVÁS

A Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Főbizottsága 1984. június 13-i ülésén meghallgatta beszámolót a régészeti bibliográfiai munkám állásáról. Egyrészt az ArchÉrt-ben évenként közölt összeállításról, másrészt a Közép-Duna medence régészeti bibliográfiájáról esett szó. Mindkettőnél felvázoltam a gyűjtés nehézségeit, a forrásmunkák hozzáférhetőségének akadályait, a bibliográfusi utódnevelés problémáit. A Bizottság határozata értelmében felkérem honi régészeinket, hogy az anyaggyűjtés megkönnyítése, a bibliográfia jobba, teljesebbé tétele érdekében működjenek közre, nyújtsanak segítséget abban, hogy műveik, cikkeik, előadásaik szövege, az ezekről készült ismertetések, valamint az általuk írt recenziók tudomásomra jussanak. Ezért kérem, hogy mindezek kellő időben a Központi Régészeti Könyvtárba (Bp. Múzeum körút 14–16) jussanak akár eredeti (pl. különnyomatok), akár másolatok vagy szerzői jegyzék, lista formájában. Dicséretes, hogy eddig is történtek ilyen „beszolgáltatások”, de régészeink zömének irodalmi tevékenységéről csupán közvetett, gyakran pontatlan adataink vannak. Minthogy régészeink nemesak a szakma orgánumaiban, hanem egyéb, az archeológiától távol eső témakörű helyeken (helytörténeti, üzemi monográfiák,

naptárak, népszerűsítő lapok stb.) is publikálnak, nem várható el, hogy mindezeket könyvtáraink beszerezzék. Viszont ha e közleményekről valamint a külföldön elhangzott és esetleg ott leközölt előadás-szövegekről is tudomást szerezhethetnénk, elérhetnénk a teljesség megközelítését.

Sajnos folyóirataink, de különösen évkönyveink megjelenési időpontjai körül fokozódnak az anomáliák: akad olyan, amely 1977-es évszámmal csak 1984-ben jelent meg. Előfordul, hogy a 13. sorszámmal jelzett mű után lát napvilágot a 11. és a 12. szám. Mindez alábbi összeállításomban is tükröződik. Így tehát az „1984” — mint megjelenési év — csak megközelítően érvényes dátum: az évszámok és évjáratok azonossága kivétel, a lemaradás — olykor 4–6 éves is — szinte szabály. Egyéb, objektív nehézségek mellett ez utóbbi „szabály” is közrejátszik abban, hogy évről-évre csökken az alanti bibliográfia tételszáma. (A nyomdai átfutás „sebességére” jellemzően megemlítem, hogy az ArchÉrt 1984. évi 1. számának adatait ugyan felvettem már az alábbi bibliográfiába, holott ez a folyóiratszám 1985. március 1-én — még korrektúra formájában — került a kezembe !)

Jakabffy Imre

FOLYÓIRATOK — PERIODICA

<i>Hazaiak</i>	<i>Hungarica</i>
AAnt	= Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae, Bp. 29 (1981 [1984])
ABiol	= Acta Biologica, Szeged 30 (1984)
AHist	= Acta Historica, Szeged 76 (1983)
AHistA	= Acta Historiae Artium, Bp. 30 (1984)
AnnHN	= Annales Historico-Naturales Musei Nationalis Hungarici, Bp. 75 (1983), 76 (1984)
AnthrK	= Anthropologiai Közlemények, Bp. 27 (1983)
AT	= Antik Tanulmányok, Bp. 28 (1982[1984])
ArchÉrt	= Archaeologiai Értesítő, Bp. 111 (1984) :1 Arrabona, Győr, 21 (1979[1983]) Ars Hungarica, Bp. 12 (1984)
BékMK	= Békés Megyei Múzeumi Közlemények, Békéscsaba 7 (1983)
BihMÉ	= A Bihari Múzeum Évkönyve, Berettyóújfalu 3 (1982[1983]) „Budapest”, Bp. 22 (1984)
BpR	= Budapest Régiségei, Bp. 26 (1984)
ComAH	= Communicationes Archaeologicae Hungaricae, Bp. 3 (1983) Delta, Bp. 1984 Dunakanyar, Szentendre 1982–1984 Dunatáj, Szekszárd 5 (1982) Az Egri Vár Híradója, Eger 18 (1983)
ÉT	= Élet és Tudomány, Bp. 39 (1984) Életünk, Szombathely 21 (1984)
ÉpÉptud	= Építészeti-Építéstudomány, Bp. 16 (1984) Az Érem, Bp. 30 (1984) :1
FA	= Folia Archaeologica, Bp. 35 (1984) Földrajzi Értesítő, Bp. 32 (1983)
HOME	= A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, Miskolc 21 (1982[1983]) História, Bp. 6 (1984) Horizont, Veszprém 10 (1982)
JPMÉ	= A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, Pécs 27 (1982[1984]) Jászkunság, Szolnok 30 (1984)
MKSz	= Magyar Könyvszemle, Bp. 100 (1984)
MNy	= Magyar Nyelv, Bp. 80 (1984)

MTud	= Magyar Tudomány, Bp. 29 (1984)
MTAK	= A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Osztályának Közleményei, Bp. 30 (1981[1984])
MHOMK	= A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei, Miskolc 20 (1982), 21 (1983)
MAIU	= Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, Bp. 10—11 (1980—81[1983]), 12—13 (1982—83[1984]) Múzeumi Közlemények, Bp. 1983 Múzsák, Bp. 1984
Művéd	= Műemlékvédelem, Bp. 28 (1984) Művészet, Bp. 25 (1984)
MűvtÉ	= Művészettörténeti Értesítő, Bp. 32 (1983)
NógrME	= Nógrád Megyei Múzeumi Évkönyv, Salgótarján 8 (1982)
NK	= Numizmatikai Közöny, Bp. 82—83 (1982—83[1984])
NyK	= Nyelvtudományi Közlemények, Bp. 85 (1983) Pénzügyi Szemle, Bp. 1984
RégF	= Régészeti Füzetek, Bp. I :37 (1984) Savaria, Szombathely 11—12 (1977—78[1984]), 13—14 (1979—80[1984])
SomMK	= Somogyi Múzeumok Közleményei, Kaposvár 5 (1982[1984])
SSz	= Soproni Szemle, Sopron 38 (1984) Századok, Bp. 117 (1983), 118 (1984) :1
SzekME	= A Szekszárdi Béni Balogh Ádám Múzeum Évkönyve, Szekszárd 12 (1984)
TermV	= Természet Világa, Bp. 115 (1984) Tiszatáj, Szeged 38 (1984)
TSz	= Történelmi Szemle, Bp. 1984 Új Írás, Bp. 1984 Új Tükör, Bp. 21 (1984) Valóság, Bp. 27 (1984)
VSz	= Vasi Szemle, Szombathely 38 (1984)
VMMK	= Veszprémi Megyei Múzeumok Közleményei, Veszprém 15 (1980[1983]) Vigilia, Bp. 49 (1984) Világosság, Bp. 25 (1984)
ZalGy	= Zalai Gyűjtemény, Zalaegerszeg 18 (1983)
<i>Külföldiek</i>	<i>Externa</i>
AAu	= Archaeologia Austriaca, Wien
AR	= Archeologické Rozhledy, Praha Celtic Cultures Newsletter Dacia, București
EAZ	= Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift, Leipzig Germania, Mainz Gymnasium, Heidelberg Klio, Leipzig Mitteilungen der Österreichischen Arbeitsgemeinschaft für Ur- und Frühgeschichte, Wien
PA	= Památky Archeologické, Praha
PZ	= Praehistorische Zeitschrift, Berlin
PBF	= Prähistorische Bronzefunde, München
RVM	= Rad Vojvodjanskih Muzeja, Novi Sad
RömÖ	= Römisches Österreich, Wien
SF	= Südostforschungen, München

ÁLTALÁNOSAK ÉS VEGYESEK — GENERALIA ET VARIA

- Antal Elemér*: Az archeoradiológia lehetőségei és korlátai. = Múzeumi kutatások Csongrád megyében 1982. Szeged 1984, 11—15.
- Bakay Kornél*: „Rend nélkül semmi sem terem . . .” Hozzászólás Makkay János tanulmányához. = Múzeumi Közlemények 1983 : 1. 77—78.
- Bándi Gábor*: Savaria Múzeum, Szombathely. Régészeti osztály. — Abteilung für Archäologie. = Savaria 11—12 (1977—78 [1984]) 511—514., 13—14 (1979—80 [1984]) 507—509.
- Bartosiewicz L.* → *Choyke, A. M.*
- Bartusné Hellebrandt Magdolna*: Huszonöt év régészeti leletmentései Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. = MHOMK 20 (1982) 127—133.
- Berend T. Iván*: Hahn István 1913—1984. = MTud 29 (1984) 1019—1020.
- Bóna István*: Kapcsolat észak-dél között. Nemzetközi kollokvium 1982. Bocsok—Szombathely, Savaria, a Vas megyei múzeumok értesítője 16. (1982) kötet. = Életünk 21 (1984) 375—377.
- Chirilă, E.* → *Kőhegyi M.*
- Choyke, Alice M.* — *Bartosiewicz, László*: Interactions between game biology, environment and human behaviour in patterns of deer hunting. Analysis of a Precolumbian site in Pennsylvania, USA. = MAIU 12—13 (1982—83 [1984]) 253—262. ill.
- Csorba Csaba*: Nyíry Dániel régészeti munkássága. = MHOMK 21 (1983) 50—56.
- Czeglédy Ilona* (red.): Az 1983. év régészeti kutatásai. = Bp. MNM 1984, 148 p. (RégF I : 37).
- Dán R.* → *Scheiber, A.*
- Erdélyi Balázs*: Régészeti légi fényképezés és légifénykép-értelmezés. — Archäologische Luftaufnahmen und ihre Interpretation. = HOMÉ 21 (1982 [1983]) 81—88.
- Erdélyi, Balázs—Kiss Papp, László*: Das Verwenden der mit aero- und terrestrischen photogrammetrischen Verfahren gemachten, grosskalibrig dimensionierten Karten zur Dokumentierung von archäologischen Ausgrabungen. — A légi- és földi fotogrammetriai eljárással készült nagyméretarányú térképek felhasználása régészeti ásatások dokumentálásánál. = Savaria 11—12 (1977—78 [1984]) 211—223. ill.
- Éri István*: A régészeti lelőhelykataszter ügye. = Múzeumi Közlemények 1983 : 1. 79—84.
- Fodor I.* → *Jakabffy I., Mócsy A.*

- Fülep Ferenc: Magyar Nemzeti Múzeum. = Budapest múzeumai. Bp. Corvina 1984, 5–9. ill.
- Gudea, N. → Kőhegyi M.
- Hackens, T. → Kőhegyi M.
- Hárs Éva: Beszámoló a Baranya megyei múzeumok 1982. évi munkájáról. = JPMÉ 27 (1982 [1984]) 283–290.
- Jakabffy Imre: A Közép-Duna-medence régészeti bibliográfiája 1967–1977. Bp. 1981. = Rec. Fodor István: Századok 117 (1983) 1144–1147.
- Jakabffy I.: Bibliographia archaeologica hungarica. – Magyar régészeti irodalom 1983. = ArchÉrt 111 (1984) 127–141.
- Kádár Zoltán: Wessetzky Vilmos 75 éves. = ArchÉrt 111 (1984) 94–95.
- Káplár László: Ismerjük meg a numizmatikát. Pénzek – érmek – gyűjtők. = Bp. Gondolat 1984, 338 p. ill.
- Kis Papp László: Fotogrammetria az építészetben és a régészetben. – Die Photogrammetrie in der Architektur und Archäologie. = HOMÉ 21 (1982 [1983]) 89–99. ill.
- Kis Papp L. → Erdélyi B.
- Korek József: Mágocsy-Dietz Kornélia 1903–1983. = ArchÉrt 111 (1984) 93.
- Korek J.: Bálint Alajos 1902–1983. = ArchÉrt 111 (1984) 93–94.
- Korek J.: 70 éves Patay Pál. = ArchÉrt 111 (1984) 95–96.
- Kőhegyi Mihály (rec.): Hackens, T. – Weiler, R. (red.): Proceedings of the 9th International Congress of Numismatics. Luxembourg 1982, I–II. = NK 82–83 (1984) 127.
- Kőhegyi M. (rec.): Chirilă E. – Gudea, N. – Lazăr, V. – Zrínyi, A.: Münzhorte und Münzfunde aus dem Kreismuseum Mureș. Tirgu Mureș 1980. = NK 82–83 (1984) 131.
- Kralovánsky Alán: A Velencei Karta egy régész szemével. = Művéd 28 (1984) 278–280.
- László Gyula: Történelem és régészet. Vázlat. = Új Írás 1984: 2. 79–91.
- László Gy.: „Én nem vagyok magyar?” Vallomás és számvetés. = Életünk 21 (1984) 8. 863–872.
- Lazăr, V. → Kőhegyi M.
- Lukács József: Hahn István 1913–1984. = Világosság 25 (1984) 600.
- Makkay J. → Bakay K.
- Mészáros Balázs: A Somogy megyei múzeumok igazgatóságának beszámoló jelentése az 1982-ben végzett munkáról. = SomMK 5 (1982 [1984]) 163–175. ill.
- Mócsy András – Fodor István: Beszámoló az Ásatási Bizottság 1982. évi működéséről. = Múzeumi Közlemények 1983: 1. 84–87.
- Nagy Gyula: Az orosházi múzeum hőskora (1945–1950). – Die Heldenzeit des Museums von Orosháza. = BékMK 7 (1983) 3–22. ill.
- Nemeskéri János: Henri-Victor Vallois 1889–1981. = AnthrK 27 (1983) 79.
- Németh József: A Zala megyei múzeumi szervezet. = Múzeumi Közlemények 1983: 1. 88–102. ill.
- F. Petres Éva: A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat régészeti tevékenysége az 1983. évben. = ArchÉrt 111 (1984) 115–116.
- Rác Endre – Tüskés Tibor: Pannónia földjén. Nyugat-Dunántúl. = Bp. Corvina 1984, 104 p. ill.
- Raczky Pál: Régészet, történelem és történelemszemlélet. = Jászkunság 30 (1984): 1. 23–27.
- Sági Károly: Szántódpuszta története a magyar államalapításig. = Bp. Panoráma 1983, 128 p. ill.
- Sășianu, A. → Torbágyi M.
- Scheiber, Alexander: Jewish inscriptions in Hungary. = Bp. – Leiden 1983. = Rec. Dán Róbert: MKsz 100 (1984) 273–275.; Zolnay László: Művéd 28 (1984) 153.
- Simán K. → Wolf M.
- Tárnoki Judit: Régészeti kutatások Nógrád megyében (1979–1981). – Archäologische Ausgrabungen im Komitat Nógrád. = NógME 8 (1982) 381–386.
- Torbágyi Melinda (rec.): Sășianu, A.: Moneda antică în vestul și nord-vestul României. Oradea 1980. = NK 82–83 (1984) 128.
- Tüskés T. → Rác E.
- Weiler, R. → Kőhegyi M.
- L. Wolf Mária – Simán Katalin: A Herman Ottó Múzeum ásatásai és leletmentései 1980–1982. = HOMÉ 21 (1982 [1983]) 109–124. ill.
- Zolnay L. → Scheiber, A.
- Zrínyi, A. → Kőhegyi M.
- Ausgrabungen 1978/79., 1980–1982. MAIU 10–11 (1980–81 [1983]) 259–299., 12–13 (1982–83 [1984]) 265–270.
- Bibliographie. Publikationen der Mitarbeiter des Instituts 1978/79., 1980–1982. = MAIU 10–11 (1980–81 [1983]) 201–214, 12–13 (1982–83 [1984]) 271–289.
- Budapest múzeumai. = Bp. Corvina 1984, 68 p. 148 ill.
- Magyarország története I. Előzmények és magyar történet 1242-ig. = Bp. Akadémiai 1984, 1970 p. ill.

ŐSKOR – PRAEHISTORIA

- Allen, D. F. → Biróné Sey K.
- Bácskay Erzsébet – T. Biró Katalin: A lengyeli lelőhely pattintott kőszekkeiről. – (Summary) = SzekMÉ 12 (1984) 43–67. ill.
- Bakos Miklós: Kelta subaeratus ezüstpénz. = NK 82–83 (1984) 113–114. ill.
- Bándi Gábor – Fekete Mária: Újabb bronzkincs Velem-Szentviden. – Ein neues Bronzedepot in Velem-St. Veit. = Savaria 11–12 (1977–78 [1984]) 101–133. ill.
- Bándi G.: A Kárpát-medence korabronzkori fémműves-ségének történeti összefüggései. – Historische Zusammenhänge der frühbronzezeitlichen Metallkunst des Karpatenbeckens. = Savaria 13–14 1979–80 [1984]) 117–121. ill.
- Bartosiewicz L. → Choyke, A. M.
- Biró Katalin: Őskőkori leletek a Mátra hegységből. – Palaeolithic finds from the Mátra mountains. = Agria 20 (1984) 5–11. ill.
- T. Biró K.: Őskőkori és őskori pattintott kőszekkeink nyersanyagának forrásai. – Источники сырья каменных орудий эпохи камня в Венгрии. – Sources of lithic raw materials for chipped implements in Hungary. = ArchÉrt 111 (1984) 42–52. ill.
- Biró K. → Bácskay E.
- Biróné Sey Katalin (rec.): Allen, D. F.: The coins of the ancient Celts. Edinburgh 1980.; Münzen der Kelten. Münster 1981.; die keltischen Münzen der Sammlung R. Forrer/H. Herold. Chur 1982. = NK 82–83 (1984) 125–126.
- Bokorné Nagy Katalin: Kísérlet az újkőkori tetőnehezékek meghatározására. = Múzeumi kutatások Csongrád megyében 1982. Szeged 1984, 17–26. ill.
- Bóna István: A nemzetségi és törzsi társadalom története Magyarországon. = Magyarország története I. Bp. 1984, 117–180. ill.
- Bondár, M.: Spätkupferzeitliche Siedlung in Pécs – Vasas (Komitat Baranya). = MAIU 10–11 (1980–81 [1983]) 25–44. ill.
- Bökönyi Sándor: A soroksári botanikus kertben feltárt korabronzkori áldozati gödrök állatmaradványai. – Tierreste der im botanischen Garten von Soroksár freigelegten Opfergruben aus der frühen Bronzezeit. = BpR 26 (1984) 145–151. ill.
- Burgess, C. B. → Kőszegi F.
- Choyke, Alice M. – Bartosiewicz, László: Comments on cattle astragali from pit 55 at Lovasberény, Mihalóvár. = MAIU 10–11 (1980–81 [1983]) 235–240. ill.

- Choyke, A. M.*: An analysis of bone, antler and tooth tools from Bronze Age Hungary. = MAIU 12–13 (1982–83 [1984]) 13–57.
- Cseplák György*: Hogyan készítették a Körös kultúra edényeit? = Múzeumi kutatások Csongrád megyében 1982. Szeged, 1984, 5–9.
- Csizmazia György*: A kurgánok gerinces állatainak vizsgálata. = Múzeumi kutatások Csongrád megyében 1982. Szeged, 1984, 209–214.
- Dancza János*: A subalyuki ősemberi maradványok sorsa. — Das Schicksal der Überreste des Urmenschen von Subalyuk. — The fate of the remains of the prehistoric man of Subalyuk. = Agria 20 (1984) 117–138. ill.
- T. Dobosi Viola*: Ásatás Tarpa-Márki tanyán. — Ausgrabung von Tarpa-Gehöft Márki. = ComAH 3 (1983) 5–18. ill.
- T. Dobosi V.*: Vértesszőlős: módszerek és eredmények. = ArchÉrt 111 (1984) 96–101.
- T. Dobosi, V.*: Die Knochenartefakte von Vértesszőlős. = EAZ 24 (1983) 349–361. ill.
- Ecsedy István*: Ásatások Zók-Várhegyen (1977–1982). (Előzetes jelentés) — Excavations at Zók-Várhegy (1977–1982). Preliminary report. = JPMÉ 27 (1982 [1983]) 59–105. ill.
- Ecsedy I. (rec.)*: A. Vulpe: Die Äxte und Beile in Rumänien II. München 1975. (PBF IX: 5) = ArchÉrt 111 (1984) 124.
- Eibner-Persy, A.* → Gömöri J.
- Endrédi Anna*: Régészeti kutatás a solymári Mátyásdombon (1972–1977). Középső bronzkori magaslati telep. — Archäologische Forschung am Mátyás-Hügel in Solymár (1972–1977). = BpR 26 (1984) 113–130. ill.
- Fekete M.* → Bándi G.
- Fodor László*: Néhány őskori lelőhely Eger környékén. — Einige prähistorische Fundstellen in der Umgebung von Eger. = Agria 20 (1984) 73–116. ill.
- Gábori Miklós*: A Bükk hegység paleolitikumának mai problémái. = MHOMK 20 (1982) 1–7.
- Gábori M.*: Az ősember korának kutatása Magyarországon (1969–1980). = MTAK 30 (1981) [1984] 91–109.
- Gábori M.*: A régibb kőkori Magyarországon. = Magyarország története I. Bp. 1984, 69–115. ill.
- Gáboriné Csánk Vera*: A Remete Felső-barlang és a „dunántúli Szeletien”. — Die Remete Obere Höhle und das transdanubische Szeletien. = BpR 26 (1984) 5–32. ill.
- Gedl, M.* → Kovács T., Kőszegi F.
- Gerloff, S.* → Kőszegi F.
- Gömöri János (rec.)*: Eibner-Persy, A.: Hallstattzeitliche Grabhügel von Sopron (Ödenburg). Eisenstadt 1980. = SSz 38 (1984) 283–284.
- Gömöri J.* → Patek E.
- Gyarmati Pál*: A Tarpa-Márki tanyán előkerült pattintott kőszerszók nyersanyagának vizsgálata. = ComAH 3 (1983) 17.
- Gyenis Gyula*: A piltowni lelet. = TermV 115 (1984) 33–34. ill.
- Horváth László*: Előzetes jelentés a Nagykanizsa–Inkey sírkápolna melletti lelőhely feltárásáról. — Preliminary report on the excavation of a site by the Nagykanizsa–Inkey sepulchral chapel. = ZalGy 18 (1983) 7–25. ill.
- Hüttel, H.-G.* → Mozsolics A.
- Jockenhövel, A.* → Kőszegi F.
- Kalicz, Nándor–Raczky, Pál*: Siedlung der Körös-Kultur in Szolnok–Szanda (Vorbericht). = MAIU 10–11 (1980–81 [1983]) 13–24. ill.
- Kalicz, N.*: Ausgrabungen in Berettyóújfalu–Herpály und Szentpéterszeg–Körtvélyes. = MAIU 10–11 (1980–81 [1983]) 211–214. ill.
- Károlyi Mária*: Későbronzkori településnyomok Hegyfalva határában. (A halomsíros kultúra újabb leletei Vas megyében.) — Spätbronzezeitliche Siedlungsspuren in der Nähe von Hegyfalva. (Neuere Funde der Hügelgräberkultur im Komitat Vas.) = Savaria 13–14 (1979–80 [1984]) 133–170. ill.
- Károlyi M.*: Az újkőkori kutatásának tíz esztendeje Vas megyében (1973–1983). — Zehn Jahre Neusteinzeitforschung im Komitat Vas (1973–1983). = VSz 38 (1984) 429–440, 472–473. ill.
- Kemenczei, Tibor*: Die Spätbronzezeit Nordostungarns. = Bp. Akadémiai 1984, 430 p. ill. (Archaeologia Hungarica 51)
- Kemenczei, T.*: Skythenzeitliche Akinakes in der Prähistorischen Sammlung des Ungarischen Nationalmuseums. — Székita kori török a Magyar Nemzeti Múzeum Őskori Gyűjteményében. = FA 35 (1984) 33–49. ill.
- Kemenczei T. (rec.)*: A. M. Leskov: Jung- und spätbronzezeitliche Depotfunde im nördlichen Schwarzmeergebiet I. München 1981. (PBF XX: 5) = ArchÉrt 111 (1984) 124–125.
- Kovács Tibor (rec.)*: M. Geld: Die Dolche und Stabdolche in Polen. München 1980. (PBF VI: 4); A. Vulpe: Äxte und Beile in Rumänien I. München 1970. (PBF IX: 2) = ArchÉrt 111 (1984) 121–123.
- Kőhegyi Mihály (rec.)*: Münzen der Kelten. Münster 1981. = Az Érem 30 (1984): 1. 5.
- Kőszegi Frigyes*: A történelem küszöbén. = Bp. Kossuth 1984, 317 p. ill.
- Kőszegi F. (rec.)*: C. B. Burgess–S. Gerloff: The Dirks and Rapiers of Great Britain and Ireland. München 1981. (PBF IV: 7); A. Jockenhövel: Die Rasierrmesser in Westeuropa. München 1980. (PBF VIII: 4); M. Gedl: Die Rasierrmesser in Polen. München 1980. (PBF VII: 4) = ArchÉrt 111 (1984) 120–123.
- Leskov, A. M.* → Kemenczei T.
- Makkay, János*: Eine Kultstätte der Bodrogreresztur-Kultur is Szarvas und Fragen der sakralen Hügel. = MAIU 10–11 (1980–81 [1983]) 45–57. ill.
- Makkay, János*: Early stamp seals in South-East Europe. = Bp. Akadémiai 1984, 157 p. ill.
- Maráz Borbála*: La Tène-kori leletek Jugoszláviából és Romániából magyarországi múzeumokban. — La Tène finds from Yugoslavia and Rumania in Hungarian museums. = JPMÉ 27 (1982) [1983] 107–116. ill.
- D. Matuz Edit*: Felsőtárkány-Várhegy neolitikus telepe. — Die neolithische Siedlung von Felsőtárkány-Várhegy. = Agria 20 (1984) 13–45. ill.
- Mihay Sándor*: Koravaskori temetkezés Lovászpátona-Kishalmon. — Früheisenzeitliche Bestattung in Lovászpátona-Kishalom. = ComAH 3 (1983) 55–62. ill.
- Mócsy András*: A késői vaskor: kelták, dákok és panonok. = Magyarország története I. Bp. 1984, 180–197.
- Mozsolics, Amália (rec.)*: Hüttel, H.-G.: Bronzezeitliche Tensen in Mittel- und Osteuropa. München 1981. = Germania 62 (1984) 470–473.
- Patay, Pál*: Das kupferzeitliche Gräberfeld von Tiszavalk-Kenderföld. Bp. 1978. = Rec. Roman, Petre: Dacia 27 (1983) 208–209.
- Patek, Erzsébet*: Neue Untersuchung auf dem Burgstall bei Sopron. Mainz 1982. = Rec. Gömöri János: SSz 38 (1984) 280–282.
- Patek, E.*: Die nordosttransdanubische Hallstattgruppe: ein Überblick. = MAIU 12–13 (1982–83 [1984]) 59–84. ill.
- F. Petres, Éva*: Notes on scabbards decorated with dragons and bird-pairs. = Duval, J.-M. — Kruta, V.: L'art celtique. Genève–Paris 1982, 161–174. ill.
- F. Petres, É.*: The position of archaeological research on the Celts in Hungary. = Celtic Cultures Newsletter 1984: 2. 15–20.
- Raczky Pál*: A házba való temetkezés szokásának kezdetei Délkelet-Európában. — Origins of the custom of burying the dead inside houses in South-East-Europe. = Hoppál M. — Novák L. (red.): Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 10. Halottkultusz. Bp., 1982, 17–26.
- Raczky P.*: A történetiség az őskori régészetben. = Múzeumi Közlemények 1983: 1. 70–76.
- Raczky P.*: Újkőkori az Alföldön. = Múzsák 1984: 1. 3–5. ill.

- Raczky P. → Kalicz N.
 Ringer Árpád: Régészeti adatok a Marcal-medence és a Pannonhalmi-dombság előterének felszínfejlődéséhez. = Földrajzi Értesítő 32 (1983) 518–519.
 Roman, P. → Patay P.
 Schreiber Rózsa: Szimbólikus ábrázolások korabronzkori edényeken. — Symbolische Darstellungen an frühbronzezeitlichen Gefäßen. = ArchÉrt 111 (1984) 3–28. ill.
 Schreiber R.: A korabronzkor időrendi kérdései Budapest környékén és a Tisza vidékén. — Chronologische Fragen der frühen Bronzezeit in der Umgebung von Budapest und in der Theissgegend. = BpR 26 (1984) 33–48. ill.
 Schreiber R.: Korabronzkori település maradványai a soroksári botanikus kertben. — Überreste einer Siedlung aus der frühen Bronzezeit im botanischen Garten von Soroksár. = BpR 26 (1984) 131–143. ill.
 Simán Katalin: A paleolitikus kutatás helyzete és lehetőségei Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. = MHOMK 20 (1982) 7–9.
 Simán K.: Rézkori és császárkori leletek Mezőzombor. — Copper- and Roman age finds in Mezőzombor. = HOME 21 (1982 [1983]) 101–107. ill.
 Simán K.: Kőszeközleletek Borsod-Abaúj-Zemplén megyében (1978–1982). = MHOMK 21 (1983) 37–49. ill.
 Somogyvári Ágnes: Bronzkori sírok Hatvanban. — Bronzezeitliche Gräber in Hatvan. = Agria 20 (1984) 47–71. ill.
 Szabó János József: Késő rézkori telep és középkori falu leletmentése Gyöngyöshalász határában. — Rettungsgrabung einer spätkupferzeitlichen Siedlung und eines mittelalterlichen Dorfes in der Nähe von Gyöngyöshalász. = Agria 19 (1982–83) 5–34. ill.
 Szabó, Miklós: Remarques sur la classification des fourreaux d'épée dits hongrois. = Duval, P.-M. — Kruta, V. (red.): L'art celtique. Genève—Paris 1982, 175–190. ill.
 Takács István: Gyöngyöshalász—Encspusztai késő rézkori település halcsont leleteinek elemzése. — Analyse der Fischknochenfunde der spätkupferzeitlichen Siedlung von Gyöngyöshalász—Encspusztai. = Agria 19 (1982–83) 63–73. ill.
 Tárnoki Judit: Ásatás Bujákon. = Múzeumi Mozaik 5 (1983): 1. 17–19.
 Torma, István: Bronzezeitliche Gräber aus Nyergesújfalu (Kom. Komárom). Angaben zur Frühphase der inkrustierten Keramik in Nordtransdanubien. = MAIU 10–11 (1980–81 [1983]) 59–69. ill.
 Tóth, Tibor: Some anthropological problems of the Mesolithic Europoids, I. = AnnHN 76 (1984) 323–334.
 V. Vadász Éva: Előzetes jelentés egy koravaskori halomsír feltáráról Süttőn. — Vorbericht über die Erschließung eines früheisenzeitlichen Hügels in Süttő. = ComAH 3 (1983) 19–54. ill.
 Vörös István: Gyöngyöshalász—Encspusztai késő rézkori telep állatsontleletei. — Tierknochenfunde der spätkupferzeitlichen Siedlung Gyöngyöshalász—Encspusztai. = Agria 19 (1982–83) 35–62. ill.
 Vörös I.: Hunted mammals from the Aurignacian cave bear hunters' site in the Istállóskő cave. — Az Istállóskői barlang aurignaci barlangi medve vadásztelep zsákmányállatai. = FA 35 (1984) 7–31.
 Vulpe, A. → Ecsedy I., Kovács T.
 Weiler, R. → Kőhegyi M.
 Zalai-Gaál István: Neolitikus koponyakultusz és emberáldozat leletek Tolna megyéből. — Neolithische Schädelbestattungs- und Menschenopfer-Funde aus dem Komitat Tolna, SW-Ungarn. = SzekMÉ 12 (1984) 3–42. ill.
 K. Zoffmann Zsuzsanna: A Medina—Margitsziget lelőhelyen feltárt koraneolitikus sír embertani vizsgálata. — Anthropological examination of the Early Neolithic grave uncovered at the site Medina—Margitsziget. = AnthrK 27 (1983) 61–68. ill.
 K. Zoffmann, Zs.: Neolithische anthropologische Funde aus der Umgebung von Odžaci (Bačka, Jugoslawien). — Neolithski antropološki ostaci iz okoline Odžaka. = RVM 28 (1982–83 [1984]) 35–38. ill.

KLASSZIKUS ARCHAEOLOGIA ÉS ÓKORI KELET — ARCHAEOLOGIA CLASSICA ET ORIENTALIA

- Akisev, K.: Kazakisztán ősi aranykincsei. = Bp. Corvina 1984, 201 p. ill.
 Albert, R. → Torbágyi M.
 Árendás V. → Skoflek I.
 Badian, E.: Hegemony and independence. Prolegomena to a study of the relations of Rome and the Hellenistic states in the second century B. C. = Actes du VIIe Congrès de la Fédération Internationale des Associations d'Études Classiques 1. Bp. 1984, 397–414.
 Bakos Miklós: I–III. századi római subaeratus ezüstpénzek anyaga. — Die Zusammensetzung der gefütterten römischen Silbermünzen aus den 1–3. Jahrhunderten. = NK 82–83 (1984) 3–6. ill.
 Biróné Sey Katalin (rec.): The Roman Imperial Coinage. The Family of Constantine I. A. D. 337–364. Vol. VIII. London 1981.; Thesaurus Nummorum Romanorum et Byzantinorum Bd. 4. Wien 1983. = NK 82–83 (1984) 126–127.
 Blazquez, J. M.: Die Niederlassungen der Barbaren im Okzident und ihre sozial-ökonomischen Nebenwirkungen. = Actes du VIIe Congrès de la FIAEC II. Bp. 1984, 73–82.
 Bökönyi, Sándor: The climatic interpretation of macrofaunal assemblages in the Near East. = Bintliff, J. L. — van Zeist, W. (red.): Palaeoclimates, palaeoenvironments and human communities in the Eastern Mediterranean region in later prehistory. Oxford 1982, 149–160. (BAR-Series)
 Bremmer, J. N.: The role of the temple in Greek initiatory ritual. = Actes du VIIe Congrès de la FIAEC I. Bp. 1984, 121–124.
 Carlini, A.: Recenti scoperte di papiri del teatro greco. = Actes du VIIe Congrès de la FIAEC II. Bp. 1984, 533–546.
 Castiglione László: Az ókor nagyjai. (5. kiad.) = Bp. Akadémiai 1984, 441 p. ill.
 Chadwick, J.: Twenty-seven years of Linear B. = Actes du VIIe Congrès de la FIAEC II. Bp. 1984, 451–459.
 Chastagnol, A.: Quelques problèmes de la prosopographie romaine et byzantine des IVe–Ve siècles. = Actes du VIIe Congrès de la FIAEC II. Bp. 1984, 83–92.
 Dévényi Róbert: Bikaviadalok Krétán. = Múzsák 1984: 2. 36–37. ill.
 Dover, Kenneth: Archaic Greece and the continuity of ancient civilization. = Actes du VIIe Congrès de la FIAEC I. Bp. 1984, 23–32.
 Faber, A.: Griechische Seewege und Häfen an der nordadriatischen Küste. = Actes du VIIe Congrès de la FIAEC I. Bp. 1984, 386–395. ill.
 Filtschen, K. → Kőhegyi M.
 Fol, Aleksandar: Thrákia és a thrákok. = Bp. Gondolat 1984, 175 p. ill.
 Gaál Ernő: „Szemiramisz függőkertje”. = História 6 (1984): 1. 34–35. ill.
 Garcia-Ramón, J. L.: Mycénien et Éolien. = Actes du VIIe Congrès de la FIAEC II. Bp. 1984, 485–489.
 Gesztelyi Tamás: Béke és birodalom. Az Augustusi Béke Oltára és a Pax Romana. = História 6 (1984): 1. 15–16. ill.
 Ghirshman, R.: Les Cimmériens et leurs amazones. = Actes du VIIe Congrès de la FIAEC I. Bp. 1984, 47–52.

- Gink Károly—Szabó Árpád: Vallomás Görögországról. = Bp. Corvina 1983, 20 p. 93 ill.
- Gordesiani, R.: Zu den kaukasisch-ägäischen Beziehungen im II. Jahrtausend v. u. Z. = Actes du VIIe Congrès de la FIAEC II. Bp. 1984, 507–514.
- Graf, F.: The arrival of Cybele in the Greek East = Actes du VIIe Congrès de la FIAEC I. Bp. 1984, 117–120.
- Gulyás Istvánné (red.): Az antik Róma napjai (2. kiad.) = Bp. Tankönyv 1984, 361 p. ill.
- Hahn István: Az antikvitásból a harmadik világ felé. = MTAK 30 (1981 [1984]) 11–25.
- Hahn I.: „Bibliai régészet” és a bibliai tájak régészete. = Moorey, P. R. S.: Bibliai tájak. Bp. 1984, 5–6.
- Hahn, I.: Eigentumsverhältnisse im archaischen Hellas, = Actes du VIIe Congrès de la FIAEC I. Bp. 1984, 77–96.
- Hahn I.: Egy militarizált társadalom anatómiája. = História 6 (1984): 5–6. 3–5. ill.
- Hahn, I.: Der Erkenntnisfortschritt in der antiken Geschichtsschreibung. = Klio 66 (1984) 388–404.
- Handley, E. W.: Recent papyrus finds: Menander. = Actes du VIIe Congrès de la FIAEC II. Bp. 1984, 547–555.
- Hankó Ildikó: Magyar expedíció Egyiptomban. Thébai helyzetjelentés. = Magyar Nemzet 1984. dec. 4.
- Harmatta János: Emlékezés Stein Aurélra. = AT 29 (1982 [1984]) 216–219.
- Harmatta, J. (red.): Actes du VIIe Congrès de la Fédération Internationale des Associations d'Études Classiques. 1–2. = Bp. Akadémiai 1984, 464; 613 p. ill.
- Hodorkovskaja, B.: Der griechische Einfluss auf die altitalische Schrift. (Das Interpunktionssystem der VII–IV. Jh.) = Actes du VIIe Congrès de la FIAEC I. Bp. 1984, 237–239.
- Hoffmann Zs. → Maróti E.
- Kádár Z. → Szabó Á.
- Kaiser-Raiss, M. R. → Kőhegyi M.
- Kákósy László: Fény és kaosz. A kopt gnosztikus kódexek. = Bp. Gondolat 1984, 208 p. ill.
- Kákósy L.: „Amon csúrjeinek felügyelője”. = História 6 (1984): 3. 29–30. ill.
- Kákósy L.: Kereszténység és pogányság Egyiptomban = Világosság 25 (1984) 273–279.
- Kapitányffy I. → Várady L.
- Kase, E. W.—Szemler, G. J.: The Amphiktyonic league and the first sacred war: a new perspective. = Actes du VIIe Congrès de la FIAEC I. Bp. 1984, 107–116. ill.
- Kőhegyi Mihály (rec.): Filtschen, K.: Die Bildnistypen der Faustina minor und die Fecunditas Augustae. Göttingen 1982.; Kaiser-Raiss, M. R.: Die stadtrömische Münzprägung während der Alleinherrschaft des Commodus. Frankfurt a/M. 1980. = NK 82–83 (1984) 129.
- Maróti, Egon: Bibliographie zum antiken Sport und Agonistik. Szeged 1980. = Rec. Hoffmann Zsuzsanna: MKsz 100 (1984) 156–157.
- Maróti E.: Az ókori olimpiák csillagai. = ÉT 39 (1984) 941–
- Moorey, P. R. S.: Bibliai tájak. = Bp. Helikon 1984, 164 p. ill.
- Morel, J.—P.: Présences et influences grecques en Italie centrale (VIIe–VIe siècles). = Actes du VIIe Congrès de la FIAEC I. Bp. 1984, 221–235. ill.
- Nenci, G.: Les rapports internationaux dans la Grèce archaïque (650–550 av. J. C.). = Actes du VIIe Congrès de la FIAEC I. Bp. 1984, 35–46.
- Olajos, Teréz: Le monument du triomphe de Trajan en Parthie. = AAnt 29 (1981 [1984]) 379–383.
- Oliva, P.: Die Tyrannis und die Kultur. = Actes du VIIe Congrès de la FIAEC I. Bp. 1984, 53–67.
- Olivier, J.—P.: Studia Mycenaea. = Actes du VIIe Congrès de la FIAEC II. Bp. 1984, 469–476.
- Parsons, P. J.: Recent papyrus finds: Greek poetry. = Actes du VIIe Congrès de la FIAEC II. Bp. 1984, 517–531.
- Paschoud, F.: L'Église dans l'Empire romain: tendances dans l'Église contre et pour l'Empire. = Actes du VIIe Congrès de la FIAEC II. Bp. 1984, 197–207.
- Pecz Vilmos (red.): Ókori lexikon. (Ritók Zsigmond előszavával, új kiad.) I. A — Dem. = Bp. 1984, 540 p. ill.
- Piatkowski, A.: La signification du culte dionysiaque dans les régimes de l'ancienne tyrannie. = Actes du VIIe Congrès de la FIAEC I. Bp. 1984, 73–75.
- Polányi Károly: Kereskedelem, piacok és pénz az ókori Görögországban. = Bp. Gondolat 1984, 328 p.
- Politis, L.: Les nouvelles trouvailles du Mont Sinaï. = Actes du VIIe Congrès de la FIAEC II. Bp. 1984, 567–578. ill.
- Rapcsányi László: Jeruzsálem. = Bp. Gondolat 1984, 351 p. ill.
- Rawson, Philip: A múlt születése 2. Az indiai civilizáció. = Bp. Helikon 1984, 159 p. ill.
- Redő, Ferenc: The history of the SPQR mint. = MAIU 12–13 (1982–83 [1984]) 85–111. ill.
- Ritók Zsigmond—Sarkady János—Szilágyi János György: A görög kultúra aranykora Homérosztól Nagy Sándorig. (2. átdolg. kiad.) = Bp. Gondolat 1984, 786 p. 357 ill.
- Ritók Zs. → Pecz V.
- Roux, G.: Politique et religion: Delphes et Délos à l'époque archaïque. = Actes du VIIe Congrès de la FIAEC I. Bp. 1984, 97–105.
- Sarkady J. → Ritók Zs.
- Schindler, W.: Der Korfugiebel. Bemerkungen zur Komposition und Bedeutung. = Actes du VIIe Congrès de la FIAEC I. Bp. 1984, 125–129.
- Sear, D. R. → Torbágyi M.
- Sellwood, D. → Torbágyi M.
- Skoflek, István—Arendás, Vera: Abdallah Nirqi 1964, Plant remains from the Nubian excavation. = MAIU 10–11 (1980–81 [1983]) 215–219. ill.
- Ștefan, A.: Relations étrangères des cités du Pont Gauche à l'époque hellénistique. = Actes du VIIe Congrès de la FIAEC I. Bp. 1984, 329–338.
- Szabó Árpád—Kádár Zoltán: Antik természettudomány. = Bp. Gondolat 1984, 426 p. 16 t.
- Szabó Á. → Gink K.
- Szabó M. → Szilágyi J. Gy.
- Szemler, G. J. → Kase, E. W.
- Szilágyi, János György: Corpus Vasorum Antiquorum. Hongrie 1: Musée des Beaux-Arts. Bp.—Bonn 1981. = Rec. Szabó Miklós: AT 29 (1982 [1984]) 247–248
- Szilágyi J. Gy. → Ritók Zs.
- Torbágyi Melinda (rec.): Sylloge Nummorum Graecorum. Part 6. Palestine — South Arabia. New York 1981.; Le origini della monetazione di bronzo in Sicilia e in Magna Grecia. Roma 1979.; Sear, D. R.: Greek coins and their values. VII. Asia and North Africa. London 1982.; Albert, R.: Das Bild des Augustus auf den frühen Reichsprägungen. Speyer 1981. = NK 82–83 (1984) 124–125, 129.
- Török, László: Late Antique Nubia: an archaeological and art historical survey. = MAIU 12–13 (1982–83 [1984]) 189–206. ill.
- Várady, László: Die Auflösung des Altertums. = Bp. 1978. = Rec. Kapitányffy István: AT 29 (1982 [1984]) 259–261.
- Vidman, L.: Le culte égyptien et les Lagides. = Actes du VIIe Congrès de la FIAEC I. Bp. 1984, 355–358.
- Vörös, István: Abdallah Nirqi 1964. Animal bone remains of the Christian times from the Nubian excavation. = MAIU 10–11 (1980–81 [1983]) 221–234. ill.
- Zamarovský, Vojtech: Élő Olimpia. = Bp. Móra 1984, 311 p. ill.
- Zaninović, M.: Two Illyro-Hellenistic sites on the island of Hvar (Pharos). = Actes du VIIe Congrès de la FIAEC I. Bp. 1984, 381–384. ill.

- Barkóczi, László*: Die südöstlichen und orientalischen Beziehungen der Darstellungen auf den ostpannonischen Grabstelen. = MAIU 12–13 (1982–83 [1984]) 123–151. ill.
- Barkóczi L.* → *Salamon A.*
- Bastien, P.* → *Biróné Sey K.*
- Bezczky, Tamás*: Roman amphorae from Zalalövő. = MAIU 12–13 (1982–83 [1984]) 153–166. ill.
- Biróné Sey Katalin*—*K. Palágyi Sylvia*: A balácai éremlelet. — The Baláca coin find. = *ComAH* 3 (1983) 63–78. ill.
- Biróné Sey K.*: A fraknoi Esterházy-kincstár két Domitianus medallionja. — Die zwei Domitian Medallione der Fraknoer Esterházy Schatzkammer. = *NK* 82–83 (1984) 81–85. ill.
- Biróné Sey K. (rec.)*: *Bastien, P.*: Le monnayage de l'atelier de Lyon de la réouverture de l'atelier en 318 à la mort de Constantin (318–337). *Wetteren* 1982.; *Lind, L.*: Roman denarii found in Sweden. *Stockholm* 1981. = *NK* 82–83 (1984) 130–131.
- B. Bónis, Éva*: Weitere Probleme der norisch-pannonischen Hügelgräberforschung. = *Mitteilungen der Österr. Arbeitsgemeinschaft für Ur- u. Frühgesch.* 32 (1982 [1984]) 105–110.
- Bouloumié, B.*—*Fincker, M.*—*Tréziny, H.*: Le rempart hellénistique de Saint-Blaise. II. Sondage stratigraphique de la campagne 1981. = *AAnt* 29 (1981 [1984]) 227–266. ill.
- Bouzek, J.* → *Fitz, J.*, *Lengyel, A.*, *Mócsy A.*
- Buocz Terézia*: Ismeretlen római feliratoskő Ostffyasszonyfáról. — Römerzeitliche Inschriftenplatte aus Ostffyasszonyfa. = *Savaria* 11–12 (1977–78 [1984]) 165–176. ill.
- Sz. Burger, Alice*—*Fülep, Ferenc*: Die römischen Inschriften Ungarns (RIU) 4. Lieferung. Das Gebiet zwischen der Drau und der Limesstrecke Lussonium — Altinum. = *Bp. Akadémiai* — Bonn, Habelt 1984, 191 p. ill.
- Casey, P. J.* → *Kőhegyi M.*
- Cserményi Vajk*—*Tóth Endre*: Katalfai római aranyérmek. Szombathely 1982. = *Rec. Kőhegyi Mihály*: *Az Érem* 30 (1984): 1. 7.
- Cserményi, Vajk*—*Tóth, Endre*: Eine römische Strassenstation und die Strassenstrecke zwischen Salla und Arrabona. — Római őrállomás és a borostyánkő-út a Zala és a Rába folyók között. = *Savaria* 13–14 (1979–80 [1984]) 171–203. ill.
- Daim, F.* → *Mócsy A.*
- Erdélyi, István*: Ergebnisse der Ausgrabungen von Keszthely—Fenekpuszta (1978 und 1979). = MAIU 10–11 (1980–81 [1983]) 207–209.
- Erdélyi I.*: A fenékpusztai régészeti kutatások rövid története. — Kurze Zusammenfassung der archäologischen Forschungen bei Fenékpuszt. = *ZalGy* 18 (1983) 59–67. ill.
- Fincker, M.* → *Bouloumié, B.*
- Fitz, Jenő*: Honorific titles of Roman military units in the 3rd century. *Bp.*—Bonn 1983. = *Rec. Bouzek, Jan*: *AR* 36 (1984) 694.
- Fitz, J.*: Das Jahrhundert der Pannonier (193–284). *Bp.* 1982. = *Rec. Nagy, Tibor*: *Gymnasium* 90 (1983) 560–561.
- Fülep, Ferenc*: Sopianae. The history of Pécs during the Roman era, and the problem of the continuity of the late Roman population. = *Bp. Akadémiai* 1984, 392 p. ill.
- Fülep F.* → *Burger A.*
- Gabler, Dénes*: Forschungen in der späteisenzeitlich-römerzeitlichen Siedlung von Szakály. = MAIU 10–11 (1980–81 [1983]) 71–99. ill.
- Gabler D.*: Terra sigillata chiara tála Nagykanizsáról. — „Terra sigillata chiara” found at Nagykanizsa. = *ZalGy* 18 (1983) 27–44. ill.
- Garam, Éva*—*Patay, Pál*—*Soproni, Sándor*: Sarmatisches Wallsystem im Karpatenbecken. = *Bp. MNM* 1983, 140 p. ill. (*RégF* II: 23).
- Gáspár, Dorottya*: Die Rekonstruktion des jüngsten urchristlichen Kästchenbeschlages von Ságvár. = MAIU 10–11 (1980–81 [1983]) 117–119. ill.
- Gáspár, D.*: Einige antike Vorstellungen über die symbolische Bedeutung von Kästchen und Schlüsseln. = *RömÖ* 11–12 (1983–84) 49–55. ill.
- Kaba Melinda*: III. századi éremlelet Budaörsről. — Third century A. D. coin find from Budaörs. = *NK* 82–83 (1984) 7–17. ill.
- Kaba M.*: Római kori nagy fürdő a Flórián téren. = *TermV* 115 (1984) 374–375. ill.
- Kaba M.*: Thermae maiores. Aquincumi katonai nagy fürdő. = *Bp.* 1984.
- Kaba M.*: Fürdómúzeum a Flórián téren. = „Budapest” 22 (1984): 10. 15–17. ill.
- Kiszely I.* → *Vadai A.*
- Körök József*: Késő császárkori kút Kisvárdánról. — Spätkaiserzeitlicher Brunnen von Kisvárdány. = *FA* 35 (1984) 51–56. ill.
- Kőhegyi Mihály (rec.)*: *Mihăilescu-Bîrliba, V.*: Le monnaie romaine chez les Daces orientaux. *București* 1980.; *Casey, P. J.*: Roman coinage in Britain. *Haverfordwest* 1980. = *NK* 82–83 (1984) 128, 131.
- Kőhegyi M.* → *Cserményi V.*
- Kubinyi András*—*Mócsy András (rec.)*: *Püspöki Nagy P.*: Boldogfa. *Pozsony* 1981. = *ArchÉrt* 111 (1984) 118–119.
- Lengyel, A.*—*Radan, G. T. B. (red.)*: The Archaeology of Roman Pannonia. *Bp.* — Lexington 1980. = *Rec. Bouzek, J.*: *AR* 36 (1984) 339–340.; *Tóth Endre*: *AT* 29 (1982 [1984]) 241–246.
- Lind, L.* → *Biróné Sey K.*
- Matolcsi János*: A budatétényi római kori állatesontleletek. — Römerzeitliche Tierknochenfunde in Budatétény. = *BpR* 26 (1984) 183–201. ill.
- Medgyes Magdolna*: Leletmentések Savaria É-i temetőjében 1970–1975. — Fundbergungen im nördlichen Friedhof von Savaria 1970–75. = *Savaria* 11–12 (1977–78 [1984]) 177–209. ill.
- Mihăilescu-Bîrliba, V.* → *Kőhegyi M.*
- Mócsy, András (red.)*: Die spätromische Festung und das Gräberfeld von Tokod. *Bp.* 1981. = *Rec. Bouzek, Jan*: *AR* 36 (1984) 700–701.; *Daim, Falko*: *AAu* 67 (1983) 187.
- Mócsy A.*: A római kor. = *Magyarország története I.* *Bp.* 1984, 199–264. ill.
- Mócsy, A.*: Eine Triester Familie in Westpannonien. = *RömÖ* 11–12 (1983–84) 207–213. ill.
- Mócsy A.*: Légiók a Birodalom határain. = *História* 6 (1984): 5–6. 6–8. ill.
- Mócsy A.* → *Kubinyi A.*
- Nagy Árpád Miklós*: Egy római kori hajó. = *TermV* 115 (1984) 420–422. ill.
- Nagy, Tibor*: Die Regierungsjahre des C. Caesar. Mit besonderer Rücksicht auf Illyricum. = *AAnt* 29 (1981 [1984]) 337–362.
- Nagy, T.*: Die Gens Marcomannorum in Pannonia prima. = MAIU 12–13 (1982–83 [1984]) 113–121.
- Nagy T.* → *Fitz J.*
- Ottományi Katalin*: Későrómai besimított kerámia Nagykanizsán. — Late-Roman burnished pottery at Nagykanizsa. = *ZalGy* 18 (1983) 45–58. ill.
- Palágyi S.* → *Biróné Sey K.*
- Patay P.* → *Garam É.*
- V. Péterfi Zsuzsanna*: Római kori mázas edények a szekszárdi múzeum régi anyagából. — Römerzeitliche glasierte Geschirre aus altem Material des Museums in Szekszárd. = *SzekMÉ* 12 (1984) 69–79. ill.
- Póczy Klára*: Aquincum polgárvárosa. = *Bp.* 1983.
- Radan, G. T. B.* → *Lengyel, A.*
- Sági Károly*: A fenékpusztai V. századi vasbucák történeti háttere. = *Arrabona* 21 (1979 [1983]) 113–115. ill.
- Шаламон, А.*—*Баркоци, Л.*: Археологические данные к периодизации позднеимской Паннонии (376–476 гг.). = Древности эпохи великого переселения народов V–VIII веков. Москва 1982, 31–49.

- Sassellov, D.*: Einige Erscheinungen der poströmischen Architektur in Thrakien. = Actes du VIIe Congrès de la FIAEC II. Bp. 1984, 119–122.
- Sonkoly Károly*: Római kori hamvasztásos urnasír Pécs belvárosában. — Cremation-grave of the Roman period from Pécs. = JPMÉ 27 (1982 [1983]) 117–123. ill.
- Soproni S.* → *Garam É.*
- Szádeczky-Kardoss, Samu*: Zur Geschichte der spätantiken sozialen Bewegung der Skamarer (Scamarae). = Actes du VIIe Congrès de la FIAEC II. Bp. 1984, 114–118.
- Szirmai Krisztina*: Beszámoló a budatétényi római kori telep feltárájáról. II. rész (1974–1977). — Bericht über die Ausgrabung der Römersiedlung in Budatétény II. Teil (1974–1977). = BpR 26 (1984) 153–182. ill.
- Szöke B. M.* → *Vaday A.*
- B. Thomas, Edit*: Spätantike Metallfunde in Pannonien. = Effenberger, A. (red.): Metallkunst von der Spätantike bis zum ausgehenden Mittelalter. Berlin 1982 [1983], 56–75. ill.
- B. Thomas, E.*: Eine kleine Bronzestatue des Kaisers Justinianus in Pannonien. = RömÖ 11–12 (1983–84) 205–314. ill.
- Torbágyi Melinda*: Koracsászárkori ellenjegyek a római pénzekben. = Az Érem 30 (1984): 1. 1–5. ill.
- Tóth, Endre*: Ein Goldring mit Porträtgemme eines julisch-claudischen Prinzen (Germanicus). = RömÖ 11–12 (1983–84) 315–336. ill.
- Tóth E.* → *Cserményi V., Lengyel, A.*
- Tréziny, H.* → *Bouloumié, B.*
- H. Vaday, Andrea*: Bemerkungen zur Frage der eingeglätteten Keramik mit figuraler Verzierung. = MAIU 10–11 (1980–81 [1983]) 121–130. ill.
- H. Vaday, A. – Kiszely, István*: Sarmatische Gräber in Tiszakürt, Homokos. = MAIU 10–11 (1980–81 [1983]) 109–116. ill.
- H. Vaday, A. – Szöke Béla Miklós*: Szarmata temető és gepida sír Endrőd–Szujókeresztén. — Sarmatisches Gräberfeld und gepidisches Grab in Endrőd–Szujókereszt. = ComAH 3 (1983) 79–132. ill.
- H. Vaday, A.*: Das Gräberfeld der Jazyges Metanastae in Mezöcsát–Hörösögös. = MAIU 12–13 (1982–83 [1984]) 167–188. ill.
- Velkov, V.*: Der Untergang des römischen Staates auf dem Balkan. = Actes du VIIe Congrès de la FIAEC II. Bp. 1984, 97–104.
- Vörös Gabriella*: Későszarmata fazekasműhely Sándorfalva-Eperjesen. = Múzeumi kutatások Csongrád megyében 1982. Szeged 1984, 27–36. ill.
- Vörös, István*: Vorbericht über die spätkeltischen und römerzeitlichen Tierknochenreste von Szakály. = MAIU 10–11 (1980–81 [1983]) 101–107. ill.

NÉPVÁNDORLÁS- ÉS KORAI KÖZÉPKOR, MAGYAR ŐSTÖRTÉNET AETAS MIGRATIONUM, PROTOHUNGARICA

- Balás Gábor*: A székelyek nyomában. = Bp. Panoráma 1984, 374 p. ill.
- Bálint, Csanád*: Über einige östliche Beziehungen der Frühawarenzeit (568 – circa 670/680). = MAIU 10–11 (1980–81 [1983]) 131–146. ill.
- Bartha Antal*: A magyar nép őstörténete. = Magyarország története I. Bp. 1984, 375–574. ill.
- Bartha Lajos*: Sajnovics János, Hell Miksa és a „magyar őstörténet”. Sajnovics János születésének 250. évfordulójára. — Johann Sajnovics, Maximilian Hell und die „ungarische Vorgeschichte”. = NyK 85 (1983) 297–304.
- Benda Kálmán – Fügedi Erik*: A magyar korona regénye (2. kiad.). = Bp. Magvető 1984, 267 p. ill.
- Benkő Loránd*: A magyarság honfoglalás előtti történetéhez Léved és Etelköz kapcsán. = MNy 80 (1984) 389–419.
- Biróné Sey Katalin (rec.): Hahn, W.*: Moneta Imperii Byzantini von Heraclius bis Leo III. (Alleinregierung 610–720). Wien 1981. = NK 82–83 (1984) 132.
- Bóna István*: A népvándorlás kor és a korai középkor története. = Magyarország története I. Bp. 1984, 265–373. ill.
- Bökényi Sándor*: A honfoglalók háziállatai. = ÉT 39 (1984) 1037–
- Chalikova, E. A. – Chalikov, A. H.*: Altungarn an der Kama und im Ural. Bp. 1981. = Rec. Nevizánsky, Gabriel: AR 36 (1984) 336.
- Čilinská, Z.* → *Erdélyi I.*
- Cserményi Vajk*: Egy kutatási program elé. = Életünk 21 (1984): 1. 64.
- Csomor Lajos – Lantos Béla – Ludvig Rezső – Poór Magdolna*: Egy vizsgálat eredményei a Koronán. = Művészet 25 (1984): 6. 30–35. ill.
- Czúth, Béla*: Die Rolle des Volkes zur Zeit der Belagerung des Orleans durch Attila (Juni d. J. 451). — A nép szerepe Orleans Attila általi ostroma idején. = AHist (Szeged) 76 (1983) 3–10.
- Erdélyi, Balázs*: Die Bearbeitung der frühmittelalterlichen und früharpádenzeitlichen, halb in die Erde gegrabenen Dorfhäuser mit Randlochkarten-Kodesystem. = MAIU 10–11 (1980–81 [1983]) 199–206.
- Erdélyi István*: Az avarság és Kelet a régészeti források tükrében. Bp. 1982. = Rec. Čilinská, Zlata: AR 36 (1984) 334.
- Эрдели, И.*: Новый могильник V. в Кестхел-Фенекпесте. = Древности эпохи великого переселения народов V–VIII веков. Москва 1982, 64–69.
- Erdélyi, I. – Salamon, Ágnes*: Bericht über die Ausgrabungen in Pilismarót, Öregék-dűlő (1973–1974). = MAIU 10–11 (1980–81 [1983]) 147–161. ill.
- Farkas Cs.* → *Szádeczky-Kardoss S.*
- Farkas, Gyula – Hunya, P.*: Comparison of series from the Avar Age by clustering. = ABiol 30 (1984) 175–190.
- Farkas, Gy. – Marcsik, Antónia*: Avar Period anthropologic findings from Bačka-Topola site (Yugoslavia). (Publication of data) = ABiol 30 (1984) 191–205.
- Fodor István*: Egy új cseremiszt régészeti és néprajzi kiadványsorozat. (Археология и этнография Мари́йского края 1–6) = NyK 85 (1983) 455–462.
- Fodor I.*: Kazárok, bolgárok, magyarok. Szélgjegyzetek Peter B. Golden könyvéhez. — Chasaren, Bulgaren, Ungarn (Randbemerkungen zum Werk von P. B. Golden). = ArchÉrt 111 (1984) 101–110. ill.
- Fodor I. (rec.): J. Giesler*: Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo Brdo-Kultur. PZ 56 (1981). = ArchÉrt 111 (1984) 125–126.
- Fügedi E.* → *Benda K.*
- Fülep Ferenc*: A koronázási palást — közeletről. = Nők Lapja 36 (1984): 33. 14–15. ill.
- Garam, Éva*: Spätawarenzeitliche Goldgegenstände im Ungarischen Nationalmuseum. — Későavar kori aranytárgyak a Magyar Nemzeti Múzeum népvándorlás kori gyűjteményében. = FA 35 (1984) 87–109. ill.
- Giesler, J.* → *Fodor I.*
- Göckenjan, H.* → *Györffy Gy., Kovrig I.*
- Gömöri, János*: Western Hungary: New bloomery sites excavated. = AR 36 (1984) 883.
- Györffy, György*: Ungarn von 953 bis 1400. = Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte. Bd. 2. Europäische Wirtschafts- und Sozialgeschichte im Mittelalter. Stuttgart 1980, 625–655. = Rec. Göckenjan, Hansgerd: SF 42 (1983) 314–316.
- Györffy Gy.*: Honfoglalás és megtelepedés. A kalandozások kora. Államszervezés. = Magyarország története I. Bp. 1984, 575–834. ill.
- Györffy Gy.*: Leved és Etelköz kérdéséhez. = MNy 80 (1984) 385–389.

- Györfly Gy.: „Szent István koronája” az Árpád-korban = Vigilia 49 (1984) 580–585.
- Hahn, W. → Biróné Sey K.
- Harmatta János: Lebedia és Atelkuzu. = MNy 80 (1984) 419–431.
- Hervai Judit: Népvándorlaskori csontfésűk. — Völkerwanderungszeitliche Knochenkämme. = BpR 26 (1984) 337–345. ill.
- Horedt, K. → Kiss A.
- Horváth Ernő: A környei népvándorlaskori temető növénymaradványai. — Pflanzenreste aus dem Gräberfeld der Völkerwanderungszeit bei Környe. = Savaria 13–14 (1979–80 [1984]) 11–28. ill.
- Hunyja P. → Farkas Gy.
- Király Péter: Levedia — Etelköz a szlavisztikai irodalom tükrében. = MNy 80 (1984) 431–439.
- Kiss Attila: Baranya megye X–XI. századi sírleletei. Bp. 1983. = Rec. Horedt, Kurt: Germania 62 (1984) 527–528.; Szekeres László: RVM 28 (1982–83 [1984]) 133–135.
- Kiss, A.: Über eine silbervergoldete gepidische Schnalle aus dem 5. Jahrhundert von Ungarn. — Egy magyarországi V. századi gepida ezüstlemez. = FA 35 (1984) 57–76. ill.
- Kiss A.: Numizmatikai adatok az itáliai keletigót királyság (489/493–552) kiterjedéséhez. — Numismatic data to the expansion of the Eastern Goths of Italy (489/493–552) in the Carpathian Basin. = NK 82–83 (1984) 19–22.
- Kiss, A.: Heruler in Nordserbien. = Interaktionen der mitteleuropäischen Slawen und anderen Ethnika im 6–10. Jahrhundert. Nitra 1984, 133–137.
- Kiss A. (rec.): H. Kühn: Die germanischen Bügelfibeln der Völkerwanderungszeit in Mitteldeutschland. Graz 1981. = ArchÉrt 111 (1984) 125.
- Korhonen, Mikko: A finnugor nyelvtudomány kezdeti szakaszai. = Barátok, rokonok. Tanulmányok a finn–magyar kulturális kapcsolatok történetéből. Bp. 1984, 25–45.
- Kovács József: A magyar Szent Korona. Ikonológiai megjegyzések. = Életünk 21 (1984): 8. 885–904.
- Kovács, László: Vooruženie vengrov — obretatelej rodiny: sabli, boevye topory, kop'ja. (Die Waffen der landnehmenden Ungarn: Säbel, Kampfxte, Lanzen). (Diss-Thesen, Moskau 1981). = MAIU 10–11 (1980–81 [1983]) 243–255.
- Kovrig, Ilona: Reitervölker. Die Awaren im Karpatenbecken. = Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte. Bd. 2. Europäische Wirtschafts- und Sozialgeschichte im Mittelalter. Stuttgart 1980, 617–624. = Rec. Göckenjan, Hansgerd: SF 42 (1983) 314–316.
- Kozák Károly: Árpád-kori falu maradványainak feltárása az egrivárbán. I. — Freilegung der Reste eines Dorfes aus der Árpádenzeit in der Burg von Eger. I. = Agria 19 (1982–83) 75–110. ill.
- Költő László: Avar kori bronztárgyak röntgenemissziós analízise. — X-ray emission analysis of bronze objects from the Avar age. — Бронзовые памятники аварской эпохи рентгено-эмиссионный анализ. — Röntgenemissziós analízise a havarepokaj bronzaj objektóit. = SomMK 5 (1982 [1984]) 5–68. ill.
- Kralovánszky, Alán: Baukunsthistorische Angaben zur Frage des Auftauchens des vierapsidalen Kirchentyps in Ungarn. — Építészettörténeti adatok a négykaréjos templomtípus magyarországi megjelenésének kérdéséhez. = FA 35 (1984) 111–138. ill.
- Kühn, H. → Kiss A.
- Kürti Béla: Régészeti adatok a Szeged környéki avarság településtörténetéhez. = Múzeumi kutatások Csongrád megyében 1982. Szeged 1984, 37–45.
- Lantos B. → Csomor L.
- Ligeti Lajos: Egy kievi kazár levél és rovásírásos hitelesítése. = MNy 80 (1984) 11–17.
- Lovag Zsuzsa: Hol tart ma a korona kutatása? = Új Tükör 21 (1984): 34. 6–7. ill.
- Ludvig R. → Csomor L.
- Marcsik A. → Farkas Gy.
- Mesterházy Károly: Településsátatás Veresegyház — Ivacson. — Siedlungsausgrabung in Veresegyház — Ivacs. = ComAH 3 (1983) 133–162. ill.
- Mesterházy, K.: Beiträge zu den gepidisch-thüringischen Beziehungen im 5–6. Jahrhundert. — Adatok az V–VI. századi gepida-thüring kapcsolatokhoz. = FA 35 (1984) 77–85. ill.
- Moravcsik Gyula: Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. — Fontes byzantini historiae hungaricae aeo ducum et regum ex stirpe Árpád descenditum. = Bp. Akadémiai 1984, 364 p.
- Nagy Erzsébet: Újabb késő-avarkori temetők Baranya megyében. — New cemeteries from the late Avar period in county Baranya. = JPMÉ 27 (1982 [1983]) 125–141. ill.
- Nevizánsky, G. → Chalikova, E. A.
- Nyirkos István: Szóösszetételeink keletkezésének uráli hátteréről. = MNy 80 (1984) 455–463.
- Olajos T. → Szádeczky-Kardoss S.
- Pap, Ildikó: Untersuchung des römischen und awarenzeitlichen anthropologischen Materials im Gräberfeld Pilismarót, Öregek-dűlő (1973–1974). = MAIU 10–11 (1980–81 [1983]) 163–182. ill.
- Pap, I.: Data to the problem of artificial cranial deformation, Part 2. = AnnHN 76 (1984) 335–350. ill.
- Poór M. → Csomor L.
- Róna-Tas András: Újabb adatok a kazár népnév történetéhez. — Some new data on the history of the ethnonym Khazar. = NyK 85 (1983) 126–133.
- Rosner Gyula: Társadalmi és etnikai kérdések az avar-kori Délkelet-Pannóniában. = Dunatáj 5 (1982) 23–28.
- Rosner Gy.: Megjegyzések az avar kulacsok időrendjéhez. — Bemerkungen zur Chronologie der awarischen Feldflaschen. = SzekME 12 (1984) 81–104. ill.
- Salamon Á. → Erdélyi I.
- Soós István: Romantikus őstörténet. = História 6 (1984): 4. 32–36.
- Szádeczky-Kardoss Samu—Olajos Teréz—Farkas Csaba: Az avar történelem forrásai VIII. Az avarok Maurikios császárságának utolsó éveiben (597 végétől 602 őszéig). — Die Quellen der Awarengeschichte VIII: Die Awaren in den letzten Jahren des Kaisers Maurikios (Ende 597 — Herbst 602). = ArchÉrt 111 (1984) 53–71.
- Szekeres L. → Kiss A.
- Симонова, Е.: Новые археологические исследования аварской эпохи в области Шомодь. = Древности эпохи великого переселения народов V–VIII веков. Москва 1982, 192–302. ill.
- Szőke, Béla Miklós: Methodologische Bemerkungen zur Definition der aus dem 9. Jahrhundert stammenden Denkmäler des Karpatenbeckens. = MAIU 10–11 (1980–81 [1983]) 183–197. ill.
- Szőke B. M.—Vándor László: 8–9. századi birituális temető Zalakomár határában. — Ein birituelles Gräberfeld aus dem 8–9. Jahrhundert von Zalakomár (Komitat Zala) in SW-Ungarn. = ZalGy 18 (1983) 69–86. ill.
- Tóth Sándor: Kabarok (kavarok) a 9. századi magyar törzsszövetségben. = Századok 118 (1984) 92–113.
- Tóth, Tibor: Areality in the early period of Hungarian ethnogenesis. = AnnHN 75 (1983) 351–360.
- Váczy Péter: Az angyal hozta korona. = Életünk 19 (1982) 456–465.
- Váczy P.: Mérnökök, ötvösök a történelemben. Ellenvélemény a koronáról. = História 6 (1984): 3. 14–18.
- Váczy P.: Etnikum, felekezet, hadszervezet. = História 6 (1984): 5–6. 8–10. ill.
- Vándor L. → Szőke B. M.
- Vékony Gábor: Az avaroktól a honfoglalásig. A IX. század régészeti kutatásának lehetőségei Vas megyében. = Életünk 21 (1984): 1. 65–74.

- Angyal László*: Negyed évszázad a műemlékekért Hajdú-Bihar megyében (1958–1983). = *Művéd* 28 (1984) 30–39. ill.
- Bálint Sándor*: Szeged–Alsóváros. = Bp. Szt. István Társulat 1983, 203 p. 8 t.
- Balogh Jolán*: Varadinum–Várad vára 1–2. Bp. 1982. – Rec. *Barlay Ö. Szabolcs*: MKSz 100 (1984) 149–150.; *Jankovich B. Dénes*: ArchÉrt 111 (1984) 118–119.; *Kerny Terézia*: MűvtÉ 32 (1983) 180–181.
- Barlay Ö. Sz.* → *Balogh J.*
- Bartosiewicz, László*: Faunal material from a medieval cesspool at Székesfehérvár–Sziget. = *MAIU* 12–13 (1982–83 [1984]) 241–251. ill.
- Bencsik János* (red.): Gyula. Végvár a Körösök mellett. = Gyula, Erkel F. Múzeum 1983, 102 p. ill.
- Bencsik László*: A budai domonkos kolostor 15. századi ezüstpoharának restaurálása. – Restaurierung eines aus dem 15. Jh. stammenden Silberpokals des Dominikanerklosters zu Buda. = *BpR* 26 (1984) 347–356. ill.
- Bertényi Iván*: A vörös-ezüst sávozat funkciója néhány városunk címerében. = Székely György (red.): Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorból. Bp. 1984, 425–448. ill.
- Bezerédy Győző*: Baranya közsegeinek pecsétkatasztere. V. rész: Palé–R. = *JPMÉ* 27 (1982 [1983]) 145–152. ill.
- Bodnárová, Jana*: A késmárki vár a múltban és napjainkban. = *Művészet* 25 (1984): 6. 49–51. ill.
- Bodor Imre*: Két bronz corpus a 14. századi visegrádi öntőműhelyből. = *MűvtÉ* 32 (1983) 165–167. ill.
- Bodor I.*: Visegrád város pecsétje 1381-ből. = *Dunakanyar* 1984: 1. 62. ill.
- Boldizsár Péter*: Egy 14. századi desztilláló készülék a királyi palota északi előudvarán folyó ásatások anyagából. – Ein Destillierapparat aus dem 14. Jh. aus den im nördlichen Vorhof des königlichen Schlosses durchgeführten Grabungen. = *BpR* 26 (1984) 217–226. ill.
- Császár László*: 20 év műemlék-helyreállításai a Karta tükreben. = *Művéd* 28 (1984) 230–251. ill.
- Cséfalvay Pál*: Az esztergomi főszékesegyházi kincstár. = Bp. Corvina 1984, 31 p. 70 t.
- N. Czaga Viktória*: Adalékok a volt budai városháza épületének történetéhez. = *Művéd* 28 (1984) 196–207. ill.
- Czagány István*: Egy budavári középkori épülettömb története. III. Az I. ker. Üri-utca 13. sz., Tárnok-utca 14. sz., és Tárnok-utca 16. sz. épületeken végzett műemléki kutatások, tudományos rekonstrukciók és építészeti helyreállítások eredményei. – Geschichte eines Baublocks aus dem Mittelalter im Burgviertel von Buda (III). Ergebnisse der an den Gebäuden im I. Bezirk, Üri utca 13, Tárnok utca 14 und Tárnok utca 16 durchgeführten Baudenkmalforschungen, wissenschaftlichen Rekonstruktionen und architektonischen Wiederherstellungen. = *BpR* 26 (1984) 227–246. ill.
- A. Czétényi Piroska*: A Császárfürdő műemlék-épület-együttesének helyreállítása. = *Művéd* 28 (1984) 40–49. ill.
- Dénes József*: Alsó-Tátika középkori vára. – Die aus der Árpádenzeit stammende Burg von Alsó-Tátika. = *ZalGy* 18 (1983) 87–95. ill.
- Dercsényi Balázs*: Új műemlékfajták a Velencei Karta szellemében. = *Művéd* 28 (1984) 265–270. ill.
- Dercsényi Dezső*: Baranya középkori templomai. = Bp. Corvina 1984, 51 p. 40 t. ill.
- Dercsényi D.*: Jan Zachwatowicz 1900–1983. = *Művéd* 28 (1984) 57.
- Dercsényi D.*: Kós Károly és a magyar műemlékvédelem. = *Művéd* 28 (1984) 209–212. ill.
- Dercsényi D.*: A Velencei Karta keletkezése. = *Művéd* 28 (1984) 225–227.
- Détshy Mihály*: A sárospataki egykori trinitárius kolostor építéstörténete. – Die Baugeschichte des ehemaligen Trinitarierklosters von Sárospatak. = *HOMÉ* 20 (1981 [1983]) 73–94. ill.
- Engel, Pál–Lövei, Pál–Varga, Livia*: Grabplatten von ungarischen Magnaten aus dem Zeitalter der Anjou-Könige und Sigismunds von Luxemburg. = *AHistA* 30 (1984) 33–63. ill.
- Entz Géza*: Székesfehérvár és Sopron építészeti megjelenése a 15. században (1390–1470). = *Történelmi Szemle* 1984. 390–403. ill.
- Entz G.*: Lektorai vélemény Szakál Ernő: „A budavári gótikus szoborlelet sérüléseinek és eltemetésének jelképrendszere” c. munkájáról. – Lektoratsgutachten über die Arbeit „Symbolsystem der Beschädigungen und Vergrabung des gotischen Skulpturenfundes in der Burg Buda” von Ernő Szakál. = *BpR* 26 (1984) 323–325.
- Entz G. (rec.)*: Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn 1458–1540. Wien 1982. = *BpR* 26 (1984) 380–382.
- Entz, Géza Antal*: Die Pfarrkirchen von Klausenburg und Mühlbach in der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts. Baugeschichte und Stilbeziehungen. = *AHistA* 30 (1984) 65–108. ill.
- Erdélyi Zoltán*: A Karta egy építész szemével. = *Művéd* 28 (1984) 252–257. ill.
- Éry K.* → *Zoffmann Zs.*
- Eszes László*: Keszthely mezőváros és végvár. Adalékok a település történetéhez. = *ÉpÉptud* 16 (1984) 249–293. ill.
- Ézsias Anikó–Szakály István* (red.): Pusztuló műemlékeink nyomában. Bp. 1983. = Rec. *Kerny Terézia*: *Ars Hungarica* 12 (1984): 1. 142.
- Fekete Mária*: Váratlan épületnyomok egy őskori lelőhelyen. = *Életünk* 21 (1984): 1. 75–78. ill. [Velem]
- Feld István*: A zubogyi református templom kutatása. – Investigation of the Zubogy Calvinist church. = *HOMÉ* 21 (1982 [1983]) 31–57. ill.
- Feld I.*: A mátradereskei Kanász-vár és az éllel ellátott henger alakú tornyok. – Die Kanász-Burg von Mátradereske und die zylindrischen Türme mit Kanten. = *Agria* 19 (1982–83) 111–133. ill.
- Filep Antal*: Bárdosi János (1933–1983). = *Művéd* 28 (1984) 58–59.
- Fodor István*: Emberalakos gótikus bronz gyertyatartó Jászágóról. – Gotischer Bronzeleuchter in Menschengestalt aus Jászágó. = *FA* 35 (1984) 161–174. ill.
- Gudl Attila*: A szekszárdi múzeum hódoltságkori rézedényei. – Copper vessels of the Szekszárd museum from the Turkish occupation. = *ComAH* 3 (1983) 163–184. ill.
- Gedai István*: A XIII. századi veretlen ezüst forgalma Magyarországon. (A tyukodi friesachi éremlelet.) – Der Umlauf von Silberbarren in Ungarn im 13. Jahrhundert. (Der Friesacher Münzfund in Tyukod.) = *NK* 82–83 (1984) 23–29. ill.
- Gedai I.*: Pénzforgalmi kérdések Magyarországon a XVI–XVII. században. = *Pénzügyi Szemle* 1984: 8–9. 690–703.
- Gerő László*: Magyar műemléki ABC. = Bp. Műszaki 1984, 228 p. ill.
- Gerő L.*: Szakál Ernő „Európa-díja a műemlékvédelemért”. = *Művéd* 28 (1984) 313–314.
- Gerő L.*: Hans Sedlmayr 1896–1984. = *Művéd* 28 (1984) 314.
- Gervers-Molnár Vera*: Sárospataki síremlékek. Bp. 1983. = Rec. *H. Gyürky Katalin*: *ArchÉrt* 111 (1984) 117–118.
- Gopcsa Á.* → *Zolnay L.*
- Györffy György*: Az új társadalmi rend válsága, trónküzdelmek. = *Magyarország története* I. Bp. 1984, 835–888. ill.
- Györffy Gy.*: A magyar állam megszilárdulása. = *Magyarország története* I. Bp. 1984, 893–1006. ill.
- H. Gyürky, Katalin*: Das mittelalterliche Dominikanerkloster in Buda. Bp. 1981. = Rec. *Nagy Emese*:

- BpR 26 (1984) 377–378.; *Pittioni, Richard*: AAu 67 (1983) 193–194.
- H. Gyürky K.*: A 14. század üvegtípusai a budai régészeti leletanyagban. — Glastypen aus dem 14. Jh. im archäologischen Fundmaterial von Buda. = BpR 26 (1984) 49–62. ill.
- H. Gyürky K.*: Feliratos sírkő 1289-es évszámmal a budai domonkos kolostorból. — Ein Grabstein mit Inschrift und der Jahreszahl 1289 aus dem Dominikanerkloster zu Buda. = BpR 26 (1984) 247–252. ill.
- Gyürky K.*: A Szent Márton kápolna régészeti maradványai Budán. — Archäologische Überreste der St. Martin-Kapelle in Buda. = ArchÉrt 111 (1984) 29–41. ill.
- Gyürky K.* → *Gervers Molnár V.*
- Héri Vera*: Győr 1598-as visszafoglalásának érmei. — Die Gedenksmedaillen anlässlich der Rückeroberung von Győr (Raab) im Jahre 1598. = NK 82–83 (1984) 35–41. ill.
- Hlinka, J.* → *Kőhegyi M.*
- Holl, Imre* → *Parádi, Nándor*: Das mittelalterliche Dorf Sarvaly. Bp. 1982. = *Rec. Irásné Melis Katalin*: BpR 26 (1984) 378–380.; *Pittioni, Richard*: AAu 67 (1983) 194.; *Smetánka, Zdeněk*: PA (1984) 223–225.
- Holl I.*: Heraldikai megjegyzések. = ArchÉrt 111 (1984) 110–115.
- Holl I.* (rec.): *Novotný, B.*: Funde mittelalterlicher handwerklicher Erzeugnisse aus Iglau (Mähren). Wien 1982. = ArchÉrt 111 (1984) 126–127.
- Holl I.* → *Parádi N.*
- Horler Miklós*: A templomi környezet megújulása és a műemlékvédelem. = Vigilia 1984: 1. 23–26.
- Horler M.*: Két évtizeddel a Velencei Karta után. = Művéd 28 (1984) 228–230.
- Horváth István*: A szentléleki rom. = Dunakanyar 1982: 2. 25–26. ill.
- Horváth I.* → *Vukov Konstantin*: Az esztergomi görögkeleti templom. = Dunakanyar 1983: 1. 40–41. ill.
- Hrenkó Pál*: A csákvári angolkert, kastély és színház korabeli alaprajzai. = Művéd 28 (1984) 7–11. ill.
- Huszár Lajos*: Három szebeni veretű aranyérem. — Drei Goldmünzen aus Hermannstadt. = NK 82–83 (1984) 31–34. ill.
- Illés György*: Várak dicsérete. Magyarországi királyi várak. = Bp. Móra 1984, 104 p. ill.
- Irásné Melis Katalin*: Régészeti kutatások az Árpád-kori Pest külvárosai területén (Budapest V., Belváros). — Archäologische Forschungen auf dem Gebiet der Vorstädte von Pest zur Árpádenzeit (Budapest, V. Bez., Innenstadt). = BpR 26 (1984) 63–85. ill.
- Irásné Melis K.* → *Holl I.*
- Jankovich B. D.* → *Balogh J.*
- Joó Tibor*: Az abodi református templom. = MHOMK 20 (1982) 24–34. ill.
- Joó T.*: A rásonysápberencsi református templom. = MHOMK 21 (1983) 57–72. ill.
- Jovanović, Slobodan*: Műemlékek a Vajdaságban. = Művéd 28 (1984) 97–106. ill.
- Kállai Géza*: Khimaira. Esztergomban. = Valóság 27 (1984): 8. 104–110. ill.
- Kecskés László*: Komárom az erődök városa. = Bp. Zrínyi 1984, 231 p. ill.
- Kerner Gábor*: Beszámoló a műemléki albizottságok XII. országos értekezletéről (Nyíregyháza, 1983. június 28–30.). = Művéd 28 (1984) 54–57. ill.
- Kerny T.* → *Balogh J., Ézsás A.*
- Kiss Gábor*: Várak, várkastélyok, várhelyek Magyarországon. = Bp. Panoráma 1984, 592 p. ill.
- Kiszely, István*: An anthropological examination of human bones coming to light from the territory of the Pilisszentkereszt abbey. = MAIU 12–13 (1982–83 [1984]) 227–239. ill.
- Kiszely I.*: A budaszentlőrinci pálos kolostor Szent Keresztről nevezett oldalkápolnájában talált csontvázak antropológiai vizsgálata. — Anthropologische Untersuchung der in der Heiligen Kreuz-Seitenkapelle der Paulinerkloster von Budaszentlőrinc gefundenen Skelette. = BpR 26 (1984) 259–268. ill.
- Komárik Dénes*: A pilismaróti Heckenast-villa. = Művéd 28 (1984) 19–29. ill.
- Komárik D.*: A műemlékek tudományos kutatása és a Velencei Karta. = Művéd 28 (1984) 275–278.
- Koppány Tibor*: Francisco di Pozzo „Architectus regius” és köre. (Adatok a magyarországi városépítés XVI. századi történetéhez.) = Művéd 28 (1984) 1–6. ill.
- Kovács Béla*: A nemzetségfői és ispánsági székhelyek kutatásának problémái Északkelet-Magyarországon. = MHOMK 20 (1982) 9–17.
- Kovács Éva*: Signum crucis — lignum crucis. (A régi magyar címer kettős keresztjének ábrázolásairól.) = Székely György (red.): Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorból. Bp. 1984, 407–423. ill.
- Kovács Gyöngyi*: Török rézedények Szolnok megyéből. — Vases de cuivre turcs provenant du comitat de Szolnok. = ArchÉrt 111 (1984) 79–92. ill.
- Kovács József László*: A ráckevei görögkeleti templom. = Dunakanyar 1983: 3. 30–33. ill.
- Kozák Károly*: A román kori székesegyház kőfaragványai (XI–XIII. század). = Az Egri Vár Híradója 18 (1983) 5–10. ill.
- Kőhegyi Mihály* (rec.); *Hlinka, J.*: Bratislavská mincovna. Bratislava 1982. = Az Érem 30 (1984) 1. 23.
- Körner, Martin*: Gold- und Silbermünzen in der schweizerischen Geldzirkulation des 16. und 17. Jahrhunderts. — Arany- és ezüstpénzek Svájc XVI–XVII. századi pénzforgalmában. = NK 82–83 (1984) 43–52.
- Kralóvánszky Alán*: Árpád-kori királyi udvarház régészeti kutatása Zircen. = Horizont 10 (1982): 4. 11.
- Kristó Gyula*: A korai feudalizmus (1116–1241). A tatárjárás. = Magyarország története I. Bp. 1984, 1007–1440. ill.
- Kubinyi András*: Isten bárányát ábrázoló törvénybeidéző pecsét (billog). — Ein Agnus Dei darstellendes Zitationssiegel. = FA 35 (1984) 139–159. ill.
- Lázár Sarolta*: Árpád-kori szabadban levő kemencék Keszthely–Tatárszálláson. — Árpádenzeitliche Öfen in Keszthely–Tatárszállás. = ArchÉrt 111 (1984) 72–78. ill.
- Lénárt Andor*: Eszterházy Károly püspök XVIII. század végépfkezeleinek háttérparáról. — Von der Hintergrundindustrie der Bautätigkeit des Bischofs Károly Eszterházy. = Agria 19 (1982–83) 187–217.
- Levárdy Ferenc*: Magyar templomok művészete. = Bp. Szt. István Társulat 1982, 301 p. 64 t. ill.
- Lovag, Zsuzsa*: Die Einflüsse der byzantinischen Pektoralkreuze auf die Bronzekunst Ungarns im 11/12. Jahrhundert. = Effenberger, A. (red.): Metallkunst von der Spätantike bis zum ausgehenden Mittelalter. Berlin 1982 (1983), 159–165. ill.
- Lővei O.* → *Engel P.*
- Lukács Zuzsa*: A zubogyi gótikus kehely és paténa. — Der gotische Kelch und die Patene von Zubogy. = HOMÉ 21 1982 [1983] 59–73. ill.
- Magyar K.* → *Zolnay L.*
- Marosi Ernő*: Az esztergomi porta speciosa ikonográfiájához. = Székely György (red.): Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorból. Bp. 1984, 341–356. ill.
- Marosi Ernő*: Jelképes volt-e a Zsigmond-kori budai szobrok pusztulása? (Hozzászólás Szakál Ernő tanulmányához). — War die Zerstörung der Budaer Skulpturen aus der Zeit Sigismunds symbolisch? (Beitrag zur Studie von Ernő Szakál). = BpR 26 (1984) 327–330.
- Marsina, Richard*: A mai Szlovákia területének betelepüléséről a 11. századtól a 13. század közepéig. — On the settlements on the territory of Slovakia from the eleventh to the middle of the thirteenth century. — Zaselenie teritorii segodnjašnej Slovačii s 11 — do seređiny 13 vekov. = TSz 1984. 370–389.
- Mende Ferenc*: A hazai kastélyok műemlékvédelmi helyreállításáról és a kastélyok hasznosításáról. = Művéd 28 (1984) 180–195. ill.
- Mezősiné Kozák Éva*: A büki rk. templom kutatási eredményei. — Untersuchungsergebnisse der römisch-

- katholischen Kirche von Bük. = Savaria 13–14 (1979–80 [1984]) 205–256. ill.
- Michna, Pavel J.*: Gotische Kacheln aus Burg Melice in Mähren. — Gótikus kályhacsempék a morvaországi Melice várából. = BpR 26 (1984) 87–110. ill.
- Módy György*: Fancsika, egy XVI. század végén elpusztult északbihari falu. — Fancsika, ein Ende des XVI. Jahrhunderts zerstörtes nordbiharisches Dorf. = BihMÉ 3 (1982 [1983]) 79–91. ill.
- Mojzsis Dóra*: XVI–XVII. századi női fejdiszek a nagylőzsi leletanyagból. — Weiblicher Kopfschmuck aus dem Fundmaterial von Nagylőzs, 16–17. Jahrhundert. = FA 35 (1984) 185–212. ill.
- Molnár László–Vándor László*: A pákai „Várhelyi domb” területén végzett kutatásokról. — Über die im Gebiet des „Burgort Hügel” in Páka vorgenommene Fortschung. = ZalGy 18 (1983) 97–113. ill.
- Molnár L.*: A Központi Bányászati Múzeum épületének története és műemléki helyreállítása. = SSz 38 (1984) 42–57. ill.
- Nagy E.* → *Gyürky K.*
- Nováki Gyula–Sándorfi György*: Az Árpád-kori várak kutatásának legújabb eredményei. = Művéd 28 (1984) 167–179. ill.
- Nováki Gy.* → *Tóvári J.*
- Novotný, B.* → *Holl I.*
- Őrsi Károly*: A gödöllői barokk kert. = Művéd 28 (1984) 288–292. ill.
- Parádi Nándor*: A kácsi középkori lakótorony. — Der mittelalterliche Wohnturm in Kács. = HOMÉ 21 (1982 [1983]) 9–30. ill.
- Parádi, N.* → *Holl, Imre*: Die Erforschung des mittelalterlichen Dorfes Nagykeszi. = MAIU 12–13 (1982–83 [1984]) 207–225. ill.
- Parádi N.*: A besztecebányai kályhacsempék lelőhelyéről. — Über die Fundstelle der Ofenkacheln von Besztecebánya. = FA 35 (1984) 175–184. ill.
- Parádi N.* → *Holl I.*
- Pittioni, R.* → *Gyürky K., Holl I.*
- Rác Zoltán*: Szempontok Monostorpályi Árpád-kori templomának értékeléséhez. — Gesichtspunkte zur Bewertung der Kirche aus der Arpadenzeit in Monostorpályi. = BihMÉ 3 (1982 [1983]) 69–77. ill.
- Rádóczy Gyula*: A „BRESLAVVA CIVITAS” denárral kapcsolatos gondolatok. = Az Érem 30 (1984) :1. 8–12.
- Rádóczy Gy.*: Mária Terézia birodalmának pénzverési adatai 1741–1768. — Die Münzprägungsangaben im Reich Maria Theresias 1741–1768. = NK 82–83 (1984) 65–78.
- Román András*: Az ICOMOS konzultatív és végrehajtó bizottságának ülése (Párizs, 1983 november 14–18.). = Művéd 28 (1984) 149–150.
- Román A.*: A történeti város és városrész mint a legkomplexebb műemlék. = Művéd 28 (1984) 261–265.
- Román A.*: Beszámoló az ICOMOS VII. kongresszusáról és a hozzá kapcsolódó üléssorozatról. = Művéd 28 (1984) 309–310.
- G. Sándor Mária*: Reneszánsz Baranyában. = Bp. Akadémiai 1984, 192 p. ill.
- Sándorfi Gy.* → *Nováki Gy.*
- Sárvári Márta*: Az esztergomi sziget rejtélye. = Delta 1984 :6. 36–37. ill.
- Sárvári M.*: Esztergom évszázadai. Szt. Adalbert templomától Vitéz János palotájáig. = Delta 1984 :2. 14–16.
- Scheiber Sándor*: Hegyaljai zsidó sírkövek. — Juden-grabsteine auf der Tokajer Weingegend. = HOMÉ 21 (1982 [1983]) 177–194. ill.
- Siklósi Gyula*: A középkori Alba Regia és a Johannita lovagok. = ÉT 39 (1984) 1422–1424. ill.
- Simon Sándor*: 17–18. sz. fordulója időszakából való török puska restaurálása. — Restaurierung eines türkischen Gewehrs aus der Zeit um die Wende des 17. zum 18. Jh. = BpR 26 (1984) 357–371. ill.
- Sisa József*: Rejtőzködő műemlékek. A Kazinczy utcai zsinagóga. = „Budapest” 22 (1984) :5. 24–25. ill.
- Smetánka, Z.* → *Holl I.*
- Szabó János Győző*: Gyöngyöspatai szőlőmunkás eszközei a középkorból. — Geräte eines Gyöngyöspataer Weinbauers aus dem Mittelalter. = Agria 19 (1982–83) 135–186. ill.
- Szabó J. Gy.*: Felső-Magyarország eltűnt végvárai. = Az Egri Vár Híradója 18 (1983) 26–45. ill.
- Szakál Ernő*: A budavári gótikus szoborlelet sérüléseinek és eltemetésének jelképrendszere. — Symbolsystem der Beschädigungen und Vergrabung des gotischen Skulpturenfundes in der Burg Buda. = BpR 26 (1984) 271–321. ill.
- Szakál E.* → *Entz G., Marosi E., Tóth S.*
- Szakály I.* → *Ézsiás A.*
- V. Székely György*: 17. századi éremlelet Zubogyról. — 17th century coin-hoard from Zubogy. = HOMÉ 21 (1982 [1983]) 75–79.
- Szekeres László*: A középkori településhálózat Északkelet-Bácskában. = Múzeumi kutatások Csongrád megyében 1982-ben. Szeged 1984, 51–57.
- Tóth Sándor*: Mit jelképez a „jelkép”? (Hozzászólás Szakál Ernő tanulmányához). — Was symbolisiert das „Symbol”? (Beitrag zur Studie von Ernő Szakál). = BpR 26 (1984) 331–333.
- Tóvári Judit*: Borsod-Abaúj-Zemplén megye műemléki bibliográfiája. Miskolc 1983. = Rec. Nováki Gyula: Művéd 28 (1984) 155–156.
- Uzsoki András*: Gizella királyné sírja Veszprémben van? = Horizont 10 (1982) :1. 17–21.
- Uzsoki A.*: Árpád-kori remettelep a Tihanyi-félszigeten. = ÉT 39 (1984) 1161–1163. ill.
- Valkó Arisztid*: Budavár erődtípusainak lebontása Kossuth Lajos idejében. = Művéd 28 (1984) 12–18. ill.
- Valter Ilona*: A boldvai bencés apátság. = Művészet 25 (1984) :4. 43–45. ill.
- Vályi Katalin*: Ópusztaszer, 1982. = Múzeumi kutatások Csongrád megyében 1982-ben. Szeged 1984, 47–50.
- Vándor L.* → *Molnár L.*
- Várady Zoltán*: A bátai sírkő és epigráfiai összefüggései. — Der Bataer Grabstein und seine epigraphischen Zusammenhänge. = SzékMÉ 12 (1984) 105–121. ill.
- Varga Livia*: A szászsebesi evangélikus templom középkori építéstörténete. = Bp. Akadémiai 1984, 106 p. 107 ill. (Művészettörténeti Füzetek 16)
- Varga L.* → *Engel P.*
- Vukov K.* → *Horváth I.*
- Wehli Tünde*: Donátóbrázolások a magyarországi román kori monumentális művészetekben. = Székely György (red.): Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorból. Bp. 1984, 357–372. ill.
- Zádor Mihály*: A Velencei Karta és a műemlék-helyreállítások technikája. = Művéd 28 (1984) 271–274.
- K. Zoffmann Zsuzsanna*: Az 1526-os mohácsi csata 1976-ban feltárt tömegsírjainak embertani vizsgálata. Bp. 1982. = Rec. Éry Kinga: AnthrK 27 (1983) 86–87.
- Zolnay László*: Kincses Magyarország. Bp. 1976–77. = Rec. Gopcsa Ágnes: BpR 26 (1984) 375–376.
- Zolnay L.*: Az elátkozott Buda — Buda aranykora. Bp. 1982. = Rec. Magyar Károly: BpR 26 (1984) 376–377.
- Zolnay L.*: Előzetes jelentés a budai Vár déli részén végzett 1975–1981. évi feltárásokról. — Vorläufiger Bericht über die an der S-Seite der Burg von Buda in den Jahren 1975/81 durchgeführten Erschliessungen. = BpR 26 (1984) 203–216. ill.
- Zolnay L.*: A budaszentlőrinci pálos kolostor Szent Keresztről nevezett oldalkápolnája (Kóvári-kápolna) — Die nach dem Heiligen Kreuz benannte Seitenkapelle des Paulinerklosters zu Budaszentlőrinc (1971). = BpR 26 (1984) 253–257. ill.
- Zsámbéky Monika*: 14–15. századi magyarországi kincseletek. — Schatzfunde aus den 14–15. Jahrhunderten aus Ungarn. = MűvtÉ 32 (1983) 105–128. ill.
- Egy Herder-díjas életmű. Szakolczay Lajos látogatóban Entz Gézánál. = Tiszatáj 38 (1984) :3. 91–95.
- Az ICOMOS Magyar Nemzeti Bizottság alapszabálya. (Elfogadta a Bizottság 1984. május 4-i ülése.) = Művéd 28 (1984) 311–313.
- Beszámoló az OMF 1976–1983 években végzett munkáiról. = Művéd 28 (1984) 161–166.

Jakabffy Imre

MAGYAR TUDOMÁNY

A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője

Főszerkesztő: Straub F. Brunó

Különböző tudományágak általános érdekű kérdéseivel foglalkozik. Minden szám tartalmaz vitákat, akadémiai híreket, a tudományos élet eseményeinek beszámolóit, megemlékezéseket, valamint könyvbírálatokat.

Alapítva: 1890

*Magyar nyelven, angol, francia, német
és orosz nyelvű tartalomjegyzékkel*

Megjelenik havonta

Évi előfizetési díja: 156,— Ft

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest V., József nádor tér 1., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizethető és példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest, Alkotmány utca 21., tel.: 111-010) és az Akadémiai Kiadó Stúdium (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 185-831) és Magiszter (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 382-440) könyvesboltjaiban.

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat a nyomdába érkezett: 1985. V. 17. — Terjedelem 20,5 (A/5) ív
87.14527 Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Hazai György

IRODALOM

<i>Pálóczi Horváth András</i> : Magyarország Régészeti Topográfiája, 6. Békés megye régészeti topográfiája. IV/1. A szeghalmi járás. Budapest, 1982	141
<i>Gáspár Dorottya</i> : A Közép-Duna-Medence régészeti bibliográfiája 1967—1977. Összeállította: <i>Jakabffy Imre</i>	142
<i>Tóth Endre</i> : Vas megye földrajzi nevei: Szerk. Balogh L. és Végh J. Szombathely, 1982	143
<i>Kőhegyi Mihály</i> : M. Katona Julianna, A Múzeumi és Könyvtári Értesítő repertórium (1907—1918)	143
<i>Holl Imre</i> : Benkő Elek, Székelykeresztúri kályhacsempék	144
<i>T. Dobosi Viola</i> : Excavaciones Arqueológicas en España	145
<i>Gesztelyi Tamás</i> : R. Fleischer, Der Klagenfrauensarkophag aus Sidon	146
<i>B. Bónis Éva</i> : Ch. W. Röring, Untersuchungen zu römischen Reisenwagen	147
<i>Tóth Endre</i> : V. D. Ruševljan, Rimska kamena plastika u Jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije	147
<i>Visy Zolt</i> : B. Galsterer, Die Graffiti auf der römischen Gefäßkeramik	149
<i>Gesztelyi Tamás</i> : K. J. Shelton, The Esquiline Treasure	149
<i>Juan Alberto Cabello</i> : L. C. Zoreda—J. I. Latorre Macarrón, La iglesia y el monasterio visigodo de Santa Maria de Melque (Toledo) San Pedro de la Mata (Toledo) y Santa Comba de Bande (Orense). Arqueologia y arquitectura	150
<i>Jakabffy Imre</i> : Magyar régészeti irodalom 1984	152

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>Е. Ерем—Г. Фачар—Л. Кордош—Э. Кролопп—И. Вёрёш</i> : Археологические исследования поселения эпохи железа в г. Шопрон-Краутакер и опыт реконструкции ландшафта, II	3
<i>А. Х. Вадаи</i> : Находки в д. Баг. Новые данные к изучению позднесарматской лощенной керамики	25
<i>Л. Ковач</i> : Французские монеты IX—X вв. в Карпатской котловине и погребение в г. Кишкунфеледьхаза	36

СООБЩЕНИЯ

<i>Х. Оравец</i> : Находки альфельдской линейной керамики в Алатын-Кишкерт	52
<i>М. Фекете</i> : Данные о деятельности ювелиров и торговцев в раннем железном веке	68
<i>К. К. Вег</i> : Поселение эпохи императоров в Северной Венгрии	92
<i>Д. Габлер</i> : Терра сигиллаты из раскопок зданий в северной части канабе Аквинкума	109

ОБОЗРЕНИЕ

<i>Т. Надь</i> : Приветствие З. Капара	118
<i>Э. Том</i> : И. Якабфи — 70 лет	119
<i>С. Н. Скомал</i> : Общественный строй Европы в пре-бронзовом веке (Итоги)	119
<i>Т. Ковач</i> : Результаты и тенденции в изучении бронзового века Венгрии	127
<i>К. Т. Биро</i> : О работе III-го Петроархеологического семинара в Пловдиве, 1984	137
<i>Д. Габлер</i> : О XIV-ом Конгрессе Rei Cretariae Romanae Fautores в 1984-ом году (Оксфорд—Лондон)	138
<i>А. Киш</i> : XIV-ое Международное совещание по мозаике в Триере в 1984-ом году	138
<i>Е. Ф. Петреши</i> : Археологическая деятельность Венгерского Археологического и Искусствоведческого общества за 1983 год	139

РЕЦЕНЗИИ И КРИТИКА

<i>А. Палоци-Хорват</i> : Magyarország Régészeti Topográfiája, 6. Békés megye régészeti topográfiája. IV/1. A szeghalmi járás. Budapest 1982. (Археологическая топография Венгрии, т. 6. Комтат Бекеш, сегхаломский район.)	141
<i>Д. Гашипар</i> : A Közép-Duna-medence régészeti bibliográfiája 1967—1977. Összeállította <i>Jakabffy Imre</i> (Археологическая библиография Среднедунайской котловины, 1967—1977. Составил И. Якабфи.)	142
<i>Э. Том</i> : Vas megye földrajzi nevei. Szerk. Balogh L. és Végh J. Szombathely 1982. (Топонимия комитата Ваш. Под ред. Л. Балог и Й. Бер)	143
<i>М. Кохеди</i> : M. Katona Julianna, A Múzeumi és Könyvtári Értesítő repertórium (1907—1918) (Ю. М. Катона: Библиографический указатель к журналу Музеуми еш Коньвтари Эртешиито, 1907—1918)	143
<i>И. Холл</i> : Benkő Elek, Székelykeresztúri kályhacsempék. (Э. Бенко, Изразцы из Секейкерестура)	144
<i>В. Т. Добоши</i> : Excavaciones Arqueológicas en España	145
<i>Т. Гестели</i> : R. Fleischer, Der Klagenfrauensarkophag aus Sidon	146
<i>Е. Б. Бониш</i> : Ch. W. Röring, Untersuchungen zu römischen Reisenwagen	147
<i>Э. Том</i> : V. D. Ruševljan, Rimska kamena plastika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije	147
<i>Ж. Виши</i> : E. Galsterer, Die Graffiti auf der römischen Gefäßkeramik	149
<i>Т. Гестели</i> : K. J. Shelton, The Esquiline Treasure	149
<i>Х. А. Кабелло</i> : L. C. Zoreda—J. I. Latorre Macarrón, La iglesia y el monasterio vizigodo de Santa Maria de Melque (Toledo) San Pedro de la Mata (Toledo) y Santa Comba de Bande (Orense). Arqueologia y arquitectura	150
<i>И. Якабфи</i> : Венгерская археологическая литература за 1984-й год	152

TABLE OF CONTENTS

STUDIES

<i>E. Jerem—G. Facsar—L. Kardos—E. Krolopp—I. Vörös</i> : The archaeological and environmental investigation of the Iron age settlement discovered at Sopron-Krautacker. II.	3
<i>A. H. Vaday</i> : The find of Bag. New data to the question of the late Sarmatian smoothed-in pottery	25
<i>L. Kovács</i> : The French coins of the ninth to tenth century A. D. of the Carpathian basin and the grave find of Kiskunfélegyháza	36

REPORTS

<i>H. Oravecz</i> : The line decorated pottery finds of the Great Hungarian Plains at the site of Alattyán-Kiskert	52
<i>M. Fekete</i> : Data to the activities of the early iron age metallurgists and tradesmen	68
<i>K. K. Végh</i> : A settlement of the time of the Empire in northern Hungary	92
<i>D. Gabler</i> : Arretine ware from the building remains of the Aquincum canabae area in the north	109

REVIEWS

<i>T. Nagy</i> : Due respect to Zoltán Kádár	118
<i>E. Tóth</i> : Imre Jakabffy is seventy years old	119
<i>S. N. Skomal</i> : Pre-Bronze Age European Social Systems of Europe. (Summary)	119
<i>T. Kovács</i> : Results and tendencies in researching the Hungarian Bronze Age	127
<i>K. T. Bíró</i> : Report on the the work of the Third Petroarchaeological Seminar, held in Plovdiv of 1984	137
<i>D. Gabler</i> : Report on the Sixteenth Congress of Rei Cretariae Romanae Fautores of 1984 (Oxford—London)	138
<i>Á. Kiss</i> : The fourth mosaic colloquium in Trier in 1984	138
<i>É. F. Petres</i> : The activity of the Hungarian Archaeological and Art Historical Society for the year 1983	139

BOOK REVIEWS

<i>A. Pálóczi Horváth</i> : The archaeological topography of Hungary, No. 6 The archaeological topography of the County of Békés. IV/1. The district of Szeghalom. Budapest, 1982	141
<i>D. Gáspár</i> : The archaeological bibliography of the Middle Danube Basin, 1967—1977 Compiled by <i>Imre Jakabffy</i>	142
<i>E. Tóth</i> : The geographic names of the County of Vas; edited by L. Balogh and J. Végh. Szombathely, 1982	143
<i>M. Kőhegyi</i> : J. M. Katona, The repertory of the Museum and Library Reviews (1907—1918)	143
<i>I. Holl</i> : Elek Benkő, Stove tiles of Székelykeresztúr	144
<i>T. Gesztely</i> : R. Fleischer, Der Klagenfrauensarkophag aus Sidon	145
<i>V. T. Dobosi</i> : Excavaciones Arqueológicas en España	146
<i>É. B. Bónis</i> : Ch. W. Röring, Untersuchungen zu römischen Reisewagen	147
<i>E. Tóth</i> : V. D. Ruševljan, Rimska kamena plastika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije	147
<i>Zs. Visy</i> : B. Galsterer, Die Graffiti auf der römischen Gefäßkeramik	149
<i>T. Gesztelyi</i> : K. J. Shelton, The Esquiline Treasure	149
<i>J. A. Cabello</i> : L. Zoreda—J. I. Latorre Macarrón, La iglesia y el monasterio visigodo de Santa Maria de Melque (Toledo) San Pedro de la Mata (Toledo) y Santa Comba de Bande (Orense). Arqueología y arquitectura	150
<i>I. Jakabffy</i> : Hungarian archaeological bibliography in 1984	152

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest V., József nádor tér 1., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizethető és példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Tel.: 111-010), és az Akadémiai Kiadó Studium (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 185-881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1.: tel., 382-440) könyvesboltjában.

Előfizetési díj egy évre: 120,— Ft

1 szám ára: 60,— Ft

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat H-1389 Budapest, Pf. 49.

Archaeo-
logiai
Értésto

AKADÉMIAI KIADÓ • BUDAPEST

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

Megjelenik Budapesten félévenként

112. kötet (teljes sorozatban) 1985

Megindításának éve: 1868

Előfizetési díj egy évre 120 Ft

Szerkesztő:

FÜLEP FERENC

A szerkesztő bizottság tagjai:

BARKÓCZI LÁSZLÓ, B. BÓNIS ÉVA, HOLL IMRE, KALICZ NÁNDOR, KOREK JÓZSEF, KOVRIG ILONA

Technikai szerkesztő:

B. BÓNIS ÉVA

Felelős kiadó:

AKADÉMIAI KIADÓ

Szerkesztőség: 1088 Budapest, Múzeum körút 14–16. (Nemzeti Múzeum) Telefon: 130—678

Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, 1363 Budapest, Alkotmány u. 21. Telefon: 111-010

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók

az Akadémiai Kiadó (V., Alkotmány u. 21.) Terjesztési Osztályán

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Mócsy András</i> : Aelius Triccius származása	165
<i>Vásy Zsolt</i> : A dunajvárosi római utazókoosi rekonstrukciója	169
<i>Gesztesy Tamás</i> : Caracalla és Geta ábrázolása provinciális gemmákon	180

KÖZLEMÉNYEK

<i>Bánffy Eszter</i> : Kultikus rendeltetésű leletegyüttes a Kis-Balaton középső rézkorából	187
<i>Korek József</i> : Adatok a bolerázi csoport alföldi elterjedéséhez	193
<i>Bondár Mária</i> : Rézkori idel Nagytarasáról	206
<i>Patay Pál</i> : A tamási bronzcsésze lelet	210
<i>Poroszlai Ildikó</i> : Bronzleletek Szolnok megyéből	215
<i>Szirmai Krisztina</i> : Későrómai sírok az aquincumi canabae északi részén	221
<i>Wolf Mária</i> : Középkori templom és település Szendrő-Gacsalon	240

SZEMLE

<i>Kovács Tibor</i> : Néhány „általános szempont” az új középtávú régészeti terv kimunkálásához	265
<i>Wessetzky Vilmos</i> : Beszámoló az 1984. évi bécsi egyiptológiai konferenciáról	266
<i>Kovács Tibor</i> : Beszámoló a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat 1984. évi tevékenységéről	267
Archäologische Forschungen im Jahre 1984. Szerk. <i>Czeplédy Ilona</i>	268

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

112. KÖTET 1985

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Jerem Erzsébet</i> — <i>Facsar Géza</i> — <i>Kordos László</i> — <i>Krolopp Endre</i> — <i>Vörös István</i> : A Sopron-Krautackeren feltárt vas-kori telep régészeti és környezetrekonstrukciós vizsgálata. II.	3
<i>Mócsy András</i> : Aelius Triccius származása	165
<i>Visy Zsolt</i> : A dunajvárosi római utazókocsi rekonstrukciója	169
<i>Gesztelyi Tamás</i> : Caracalla és Geta ábrázolása provinciális gemmákon	180
<i>H. Vaday Andrea</i> : A bagi lelet. Újabb adat a későszarmata besimított kerámia kérdéséhez	25
<i>Kovács László</i> : A Kárpát-medence IX — X. századi francia pénzei és a kiskunfélegyházi sírlelet	36

KÖZLEMÉNYEK

<i>Oravecz Hargita</i> : Az alföldi vonaldíszes kerámia leletei Alattyán-Kiskert lelőhelyen	52
<i>Bánffy Eszter</i> : Kultikus rendeltetésű leletegyüttes a Kis-Balaton középső rézkorából	187
<i>Körök József</i> : Adatok a bolerázi csoport alföldi elterjedéséhez	193
<i>Bondár Mária</i> : Rézkori idol Nagytarcsáról	206
<i>Patay Pál</i> : A tamási bronzcsésze lelet	210
<i>Poroszlai Ildikó</i> : Bronzleletek Szolnok megyéből	215
<i>Pekete Mária</i> : Adatok a koravaskori ötvösök és kereskedők tevékenységéhez	68
<i>Gabler Dénes</i> : Terra sigillaták az aquincumi canabae északi részén feltárt épületmaradványokból	109
<i>Szirmai Krisztina</i> : Későrómai sírok az aquincumi canabae északi részén	221
<i>K. Végh Katalin</i> : Császárkori telep Észak-Magyarországon	92
<i>Wolf Mária</i> : Középkori templom és település Szendrő-Gacsalon	240

SZEMLE

<i>Nagy Tibor</i> : Kádár Zoltán köszöntése	118
<i>Tóth Endre</i> : Jakabffy Imre 70 éves	119
<i>S. N. Skomal</i> : Bronzkor előtti társadalmi rendszerek Európában	119
<i>Kovács Tibor</i> : Néhány „általános szempont” az új középtávú régészeti terv kimunkálásához	265
<i>Kovács Tibor</i> : Eredmények és tendenciák a magyarországi bronzkor kutatásában	127
<i>Wessetzky Vilmos</i> : Beszámoló az 1984. évi bécsi egyiptológiai konferenciáról	266
<i>T. Bíró Katalin</i> : Beszámoló az 1984-ben Plovdivban megrendezett III. Petroarchaeologiai Szeminárium munkájáról	137
<i>Gabler Dénes</i> : Beszámoló a Rei Cretariae Romanae Fautores 1984. évi XIV. kongresszusáról (Oxford — London)	138
<i>Kiss Ákos</i> : A IV. nemzetközi mozaikkollokvium Trierben, 1984-ben	138
<i>F. Petres Éva</i> : A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat 1983. évi régészeti tevékenysége	139
<i>Kovács Tibor</i> : Beszámoló a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat 1984. évi tevékenységéről	267
<i>Archäologische Forschungen im Jahre 1984. Szerk. Czeglédy Ilona</i>	268

IRODALOM

<i>Pálóczi Horváth András</i> : Magyarország Régészeti Topográfiája, 6. Békés megye régészeti topográfiája. IV/1. A szeghalmi járás. Budapest, 1982	141
<i>Gáspár Dorottya</i> : A Közép-Duna-Medence régészeti bibliográfiája 1967 — 1977. Összeállította: <i>Jakabffy Imre</i> ...	142
<i>Tóth Endre</i> : Vas megye földrajzi nevei; Szerk.: Balogh L. és Végh J. Szombathely, 1982	143
<i>Fodor István</i> : Szeged története. I. A kezdetektől 1686-ig. Szerk. <i>Kristó Gy.</i>	296
<i>Kőhegyi Mihály</i> : M. Katona Julianna: A Múzeumi és Könyvtári Értesítő repertóriuma (1907 — 1918)	143
<i>Ecsegy István</i> : J. Makkay, Early Stamp Seals in South-East Europe	297
<i>Kőhegyi Mihály</i> : Irásné Melis K., Adatok a pesti-síkság Árpád-kori településtörténetéhez. Monumenta Historica Budapestiensia IV.	290
<i>Holl Imre</i> : Benkő Elek: Székelykeresztúri kályhacsempék	144
<i>H. Gyürky Katalin</i> : G. Sándor M., Reneszánsz Baranyában	299
<i>T. Dobosi Viola</i> : M. A. Geyh, Einführung in die Methoden der physikalischen und chemischen Alterbestimmung	300
<i>Ecsegy István</i> : B. Chropovský, Archaeological Research in Slovakia	301
<i>Ecsegy István</i> : Studijné Zvesti AUSAV 20	302
<i>Ecsegy István</i> : P. Prüssing, Die Messer im nördlichen Westdeutschland PBF VII. 3.	302
<i>Gesztelyi Tamás</i> : R. Fleischer, Der Klagenfrauensarkophag aus Sidon.	146
<i>B. Bónis Éva</i> : Ch. W. Röding, Untersuchungen zu römischen Reisewagen	147
<i>Tóth Endre</i> : V. D. Ruševljan, Rimska kamena plastika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije	147
<i>Gesztelyi Tamás</i> : K. J. Shelton, The Esquiline Treasure	149
<i>Visy Zsolt</i> : B. Galsterer, Die Graffiti auf der römischen Gefäßkeramik	149

<i>Kádár Zoltán</i> : H. W. Haussig, Die Geschichte Zentralasiens und der Seidenstrasse in vorislamischer Zeit	302
<i>Kiss Attila</i> : H. Steuer, Frühgeschichtliche Sozialstrukturen in Mitteleuropa	303
<i>T. Dobosi Viola</i> : Excavaciones Arqueologicas en España	145
<i>Juan Alberto Cabello</i> : L. C. Zoreda—J. I. Latorre Macarrón; La iglesia y el monasterio visigodo de Santa Maria de Melque (Toledo) San Pedro de la Mata (Toledo) y Santa Comba de Bande (Orense). Arqueologia y arquitectura	150
<i>Holl Imre</i> : G. Démians d'Archimbaud, Les fouilles de Rougiers	304
<i>Holl Imre</i> : Bäuerliche Sachkultur des Spätmittelalters	305
<i>Holl Imre</i> : E. Neamțu—V. Neamțu—S. Chepte, Orașul medieval Baia in secolele XIV—XVII. Vol. 2.	305
<i>Jakabffy Imre</i> : Magyar régészeti irodalom 1984	152

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>Е. Ерем—Г. Фачар—Л. Кордош—Э. Кролопп—И. Вёрёш</i> : Археологические исследования поселения эпохи железа в г. Шопрон — Краутакер и опыт реконструкции ландшафта, ч. II.	3
<i>А. Мочи</i> : Происхождение Элия Трикиана	165
<i>Ж. Виши</i> : Реконструкция повозки римского времени, найденной в г. Дунайварош	169
<i>Т. Гестейи</i> : Изображения Каракаллы и Геты на провинциальных геммах	180
<i>А. Х. Вадаи</i> : Находки в д. Баг. Новые данные к изучению позднесарматской лощенной керамики	25
<i>Л. Ковач</i> : Французские монеты IX—X вв. в Карпатской котловине и погребение в г. Кишкунфеледьхаза	36

СООБЩЕНИЯ

<i>Х. Оравец</i> : Находки альфельской линейной керамики в Алятьян-Кишкерт	52
<i>Э. Банфи</i> : Культовый комплекс эпохи среднего энеолита из области Малого Балатона	187
<i>Й. Корек</i> : Данные к распространению болеразской группы на территории венгерской низменности	193
<i>М. Бондар</i> : Энеолитический идол из с. Надьтарча	206
<i>П. Патаи</i> : Находка бронзовой чаши у с. Тамаши	210
<i>И. Порослаи</i> : Находки бронзовых изделий в комитате Сольнок	215
<i>М. Фекете</i> : Данные о деятельности ювелиров и торговцев в раннем железном веке	68
<i>Д. Габлер</i> : Терра сигиллаты из раскопок зданий в северной части канабе Аквинкума	109
<i>Г. Габлер</i> : Позднеримские погребения в северной части канабе Аквинкума	221
<i>К. К. Вег</i> : Поселение эпохи императоров в Северной Венгрии	92
<i>М. Вольф</i> : Средневековое поселение и церковь у с. Сендро-Гачал	240

ОБОЗРЕНИЕ

<i>Т. Надь</i> : Приветствие З. Кадара	118
<i>Э. Тот</i> : И. Якабфи — 70 лет	119
<i>С. Н. Скомал</i> : Общественный строй Европы до бронзового века (Итоги)	119
<i>Т. Ковач</i> : Некоторые «общие директивы» к разработке нового плана по археологии	265
<i>Т. Ковач</i> : Результаты и тенденции в изучении бронзового века Венгрии	127
<i>В. Вешецки</i> : Конференция по египтологии в Вене 1984 г.	266
<i>К. Т. Биро</i> : О работе III-его Петроархеологического семинара в Пловдиве 1984 г.	137
<i>Д. Габлер</i> : О XIV-ом Конгрессе Rei Cretariae Romanae Fautores в 1984-ом году (Оксфорд—Лондон)	138
<i>А. Киш</i> : XIV-ое Международное совещание по мозаике в Триере в 1984-ом году	138
<i>Е. Ф. Петреши</i> : Археологическая деятельность Венгерского археологического и искусствоведческого общества	139
<i>Т. Ковач</i> : Деятельность Венгерского археологического и искусствоведческого общества за 1984 г.	267
Археологические открытия в Венгрии 1984 года. Под ред. <i>И. Цегледи</i>	268

РЕЦЕНЗИИ И КРИТИКА

<i>А. Палоцу-Хорват</i> : A Magyarország régészeti topográfiája, 6. Békés megye régészeti topográfiája. IV/1. A szeg-halmi járás. Budapest 1982. (Археологическая топография Венгрии, т. 6. Комитат Бекеш, сегхаломский район)	141
<i>Д. Гашиар</i> : A Közép-Duna-medence régészeti bibliográfiája 1967—1977. Összeállította <i>Jakabffy Imre</i> . (Археологическая библиография Среднедунайской котловины, 1967—1977. Составил И. Якабфи)	142
<i>Э. Тот</i> : Vas megye földrajzi nevei. Szerk. Balogh L. és Végh J. Szombathely 1982. (Топонимия комитата Ваш. Под ред. Л. Балог и Й. Бер)	143
<i>И. Фодор</i> : Szeged története, I. A kezdetektől 1686-ig. Szerk. <i>Kristó Gy.</i> (История Сегеда, т. I. С древнейших времен до 1686 г. Под ред. Дь. Кришто)	296
<i>М. Кохеди</i> : M. Katona Julianna: A Múzeumi és Könyvtári Értécsítő repertórium (1907—1918). (Ю. М. Катона: Библиографический указатель к журналу Музеуми еш Коньвтари Эртешиито (1907—1918)	143
<i>И. Эчеди</i> : J. Makay, Early Stamp Seals in South-East Europe	297
<i>М. Кохеди</i> : Irásné Melis K., Adatok a pesti síkság Árpád-kori településtörténetéhez. Monumenta Historica Budapestiensia IV. (И. К. Мелиш: Данные к археологической топографии пештской низменности в эпоху Арпадов)	299
<i>И. Холл</i> : Benkő Elek: Székelykeresztúri kályhacsempék. (Э. Бенко: Изразцы из Секейкерестура)	144
<i>К. Х. Дюрки</i> : G. Sándor M., Reneszánsz Baranyában. (М. Г. Шандор: Эпоха возрождения в комитате Бараня)	299

<i>В. Т. Добуши: М. А. Geyh, Einführung in die Methoden der phisikalischen und chemischen Alterbestimmung</i> ..	300
<i>И. Эчеди: В. Chropovský, Archaeological Research in Slovakia</i>	301
<i>И. Эчеди: Studijné Zvesti AUSAV 20</i>	302
<i>И. Эчеди: P. Prüssing, Die Messer im nördlichen Westdeutschland. PBF VII. 3.</i>	302
<i>Т. Гестейи: R. Fleischer, Der Klagenfrauensarkophag aus Sidon.</i>	146
<i>Е. Б. Бонши: Ch. W. Röring, Untersuchungen zu römischen Reisewagen</i>	147
<i>Э. Том: V. D. Ruševljan, Rimska kamena plastika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije</i>	147
<i>Т. Гестейи: K. J. Shelton, The Esquiline Treasure</i>	149
<i>Ж. Вииш: B. Galsterer, Die Graffiti auf der römischen Gefäßkeramik</i>	149
<i>З. Кадар: H. W. Haussig, Die Gechichte Zentralasiens und der Seidenstrasse in vorislamischer Zeit</i>	302
<i>А. Киш: H. Steuer, Frühgeschichtliche Sozialstrukturen in Mitteleuropa</i>	303
<i>В. Т. Добуши: Excavaciones Arqueologicas en España</i>	145
<i>Х. А. Кабелло: L. C. Zoreda—V. I. Latorre Macarrón, La iglesia y el monasterio visigodo de Santa Maria de Melque (Toledo) San Pedro de la Mata (Toledo) y Santa Comba de Bande (Orense). Arqueologia y arquitectura</i>	150
<i>И. Холл: G. Démians d'Archimbaud, Les fouilles de Rougiers</i>	304
<i>И. Холл: Bäuerliche Sachkultur des Spätmittelalters</i>	305
<i>И. Холл: E. Neamțu—V. Neamțu—S. Chepte, Orașul medieval Baia in secolele XIV—XVII. Vol. 2.</i>	305
<i>И. Якабфи: Венгерская археологическая литература за 1984 г.</i>	152

TABLE OF CONTENTS

STUDIES

<i>E. Jerem—G. Facsar—L. Kordos—E. Krolopp—I. Vörös: The archaeological and environment reconstructional investigation of the Iron age settlement discovered near Sopron-Krautacker. II.</i>	3
<i>A. Mócsy: The origin of Aelius Tricicianus</i>	165
<i>Zs. Visy: The reconstruction of the Roman stagecoach of Dunaujváros</i>	169
<i>T. Gesztelyi: The portrayal of Caracalla and Geta on provincial cameos</i>	180
<i>A. H. Vaday: The find of Bag. New data to the question of the late Sarmathian smoothed-in pottery</i>	25
<i>L. Kovács: The French coins of the ninth to tenth century A. D. of the Carpathian Basin and the grave find of Kiskunfélegyháza</i>	36

REPORTS

<i>H. Oravecz: The line decorated pottery finds of the Great Hungarian Plains at the site of Alattyán-Kiskert</i>	52
<i>E. Bánffy: A Middle Copper Age cult assemblage from the Little Balaton region</i>	187
<i>J. Korek: Data to the expansion of the Boleráz group in the Great Plains</i>	193
<i>M. Bondár: Copper Age idol from Nagytarcsa</i>	206
<i>P. Patay: The bronze cup of Tamási</i>	210
<i>I. Poroszlai: Bronze finds from Szolnok County</i>	215
<i>M. Fekete: Data to the activities of the Early Iron Age metallurgists and tradesmen</i>	68
<i>D. Gabler: Arretine ware from the building remains of the Aquincum canabae area in the north</i>	109
<i>K. Szirmai: Late Roman graves from the northern part of the Aquincum canabae</i>	221
<i>K. K. Végh: A settlement of the time of the Empire in northern Hungary</i>	92
<i>M. Wolf: Medieval church and settlement in Szendrő-Gacsál</i>	240

REVIEWS

<i>T. Nagy: Due respect to Zoltán Kádár</i>	118
<i>E. Tóth: Imre Jakabffy is seventy years old</i>	119
<i>S. N. Skomal: Pre-Bronze Age European Social Systems</i>	119
<i>T. Kovács: Some "general standpoints" in working out the new medium range archaeological plan</i>	265
<i>T. Kovács: Results and tendencies in researching the Hungarian Bronze Age</i>	127
<i>V. Wessetzky: Report on the 1984 Egyptological conference in Vienna</i>	266
<i>K. T. Biró: Report on the work of the Third Petroarchaeological Seminar held in Plovdiv in 1984</i>	137
<i>D. Gabler: Report on the Sixteenth Congress of Rei Cretariae Romanae Fautores of 1984 (Oxford—London)</i>	138
<i>Á. Kiss: The fourth mosaic colloquium in Trier in 1984</i>	138
<i>É. F. Petres: The activity of the Hungarian Archaeological and Art Historical Society for the year 1983</i>	139
<i>T. Kovács: Report on the 1984 activity of the Hungarian Archaeological and Art Historical Society</i>	267
<i>Archäologische Forschungen im Jahre 1984. Ed.: I. Czeglédy</i>	268

BOOK REVIEWS

<i>A. Pálóczi Horváth: The archaeological topography of Hungary, No. 6. The archaeological topography of the County of Békés. IV. 1. The district of Szeghalom, Budapest, 1982</i>	141
<i>D. Gáspár: The archaeological bibliography of the Middle Danube Basin, 1967—1977. Compiled by Imre Jakabffy</i>	142
<i>E. Tóth: The geographic names of the County of Vas; edited by L. Balogh and J. Végh. Szombathely, 1982</i>	143
<i>I. Fodor: The history of Szeged. I. From the beginnings to 1686. Ed. Gy. Kristó</i>	296
<i>M. Kőhegyi: J. M. Katona: The repertory of the Museum and Library Reviews (1907—1918)</i>	143
<i>I. Ecsedy: J. Makkay: Early Stamp Seals in South-East Europe</i>	297

<i>M. Kóhegyi</i> : K. M. Írás, Data to the settlement history of the Pest Plain of Árpád times. <i>Monumenta Historica Budapestiensia</i> IV.	299
<i>I. Holl</i> : Elek Benkő, Stove tiles of Székelykeresztúr	144
<i>K. H. Gyürky</i> : G. Sándor, The renaissance in Baranya	299
<i>V. T. Dobosi</i> : M. A. Geyh, Einführung in die Methoden der physikalischen und chemischen Alterbestimmung	300
<i>I. Ecsedy</i> : B. Chropovsky, Archaeological research in Slovakia	301
<i>I. Ecsedy</i> : Studijne Zvesti AUSAV, 20	302
<i>I. Ecsedy</i> : P. Prüssing, Die Messer im nördlichen Westdeutschland. PBF VII. 3.	302
<i>T. Gesztelyi</i> : R. Fleischer, Die Klagensfrauen Sarkophag aus Sidon.	146
<i>É. B. Bónis</i> : Ch. W. Röhring, Untersuchungen zu römischen Reisewagen	147
<i>E. Tóth</i> : V. D. Ruševljan, Rimska kamena plastika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije	149
<i>T. Gesztelyi</i> : K. J. Shelton, The Esquiline Treasure	149
<i>Zs. Visy</i> : B. Galsterer, Die Graffiti auf der römischen Gefäßkeramik	149
<i>Z. Kádár</i> : H. W. Haussig, Die Geschichte Zentralasiens und der Seidenstrasse in vorislamischer Zeit	302
<i>A. Kiss</i> : H. Steuer, Frühgeschichtliche Sozialstrukturen in Mitteleuropa	303
<i>V. T. Dobosi</i> : Excavaciones Arqueológicas en España	145
<i>J. A. Cabello</i> : L. C. Zoreda—J. I. Lattore Macarrón, La iglesia y el monasterio visigodo de Santa Maria de Melque (Toledo) San Pedro de la Mata (Toledo) y Santa Comba de Bande (Orense). <i>Arqueologia y arquitectura</i>	150
<i>I. Holl</i> : G. Démians d' Archimbaud, Les Fouilles des Rougiers	304
<i>I. Holl</i> : Bäuerliche Sachkultur des Spätmittelalters	305
<i>I. Holl</i> : E. Neamțu—V. Neamțu—S. Cheptea, Orașul medieval Baia in secolele XIV—XVII. Vol. 2.	305
<i>I. Jakabffy</i> : Hungarian archaeological bibliography in 1984	152

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

AAC	— Acta Archaeologica Carpathica (Kraków)
AAu	— Archaeologia Austriaca (Wien)
Acta AntetArch	— Acta Antiqua et Archaeologica (Szeged)
Acta AntHung	— Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae
Acta ArchHung	— Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae
Acta RCRF	— Acta Rei Cretariae Romanae Fautorum
AgrSz	— Agrártörténeti Szemle (Budapest)
AH	— Archaeologia Hungarica
AIug	— Archaeologia Iugoslavica (Beograd)
AJA	— American Journal of Archaeology (New York)
AK	— Archaeologiai Közlemények
AKorr	— Archäologisches Korrespondenzblatt (Mainz)
AMPor	— Acta Musei Porolissensis (Zalău)
AntTan	— Antik Tanulmányok
APolsk	— Archeologia Polski (Warszawa)
AR	— Archeologické Rozhledy (Praha)
ArchSlov	— Archaeologia Slovaca
AUB	— Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae Sectio Historica
AV	— Arheološki Vestnik (Ljubljana)
AVANS	— Archeologické Výskumy a Nálezy na Slovensku (Nitra)
AW	— Archeologia (Wrocław)
BIA	— Bulletin of the Institute of Archaeology (London)
BMHB	— Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts
BpR	— Budapest Régiségei
BRGK	— Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts (Frankfurt a. Main)
ComArchHung	— Communicationes Archaeologicae Hungaricae
DissPann	— Dissertationes Pannonicae
Dolg	— Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából — Dolgozatok a Szegedi Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből
DuSz	— Dunántúli Szemle
Egri MÉ	— Egri Múzeum Évkönyve
ÉT	— Élet és Tudomány
FA	— Folia Archaeologica
Fontes ArchHung	— Fontes Archaeologici Hungariae
FK	— Földrajzi Közlemények
Germ	— Germania (Berlin)
HOMÉ	— Herman Ottó Múzeum Évkönyve (Miskolc)
JPMÉ	— Janus Pannonius Múzeum Évkönyve (Pécs)
JRGZ	— Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums (Mainz)
MAG	— Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien
MFMÉ	— Móra Ferenc Múzeum Évkönyve (Szeged)
MittArchInst	— Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften
MK	— Múzeumi Közlemények
MKÉ	— Múzeumi és Könyvtári Értesítő
MRT	— Magyar Régészeti Topográfia
NList	— Numizmatiké Listy (Praha)
Not. d. Sc.	— Notizie degli Scavi
PA	— Památky Archeologické (Praha)

PBF	— Prähistorische Bronzefunde
PPS	— Proceedings of the Prehistoric Society (London)
PZ	— Prähistorische Zeitschrift (Berlin)
RégFüz	— Régészeti Füzetek (Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest)
RégTan	— Régészeti Tanulmányok
RGF	— Römisch-Germanische Forschungen
RLiÖ	— Der Römische Limes in Österreich
RN	— Revue Numismatique
RVM	— Rad Vojvođjanskih Muzeja (Novi Sad)
Savaria	— Savaria. A Vas megyei Múzeumok Értesítője (Szombathely)
SIA	— Slovenská Archeológia (Bratislava)
SomMK	— Somogyi Múzeumok Közleményei (Kaposvár)
SPFFBU	— Sborník Prací Filosofické Fakulty Brněnské University (Brno)
StudArch	— Studia Archaeologica (Budapest)
ŠtZ	— Študijné Zvesti AU SAV (Nitra)
Szolnoki MÉ	— Szolnoki Múzeum Évkönyve
VMMK	— Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei
VýP	— Východoslovenský Právek (Košice)
WA	— Wiadoŝci Archeologiczne (Warszawa)
WMBH	— Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Herzegowina
ZfA	— Zeitschrift für Archäologie (Berlin)
ZSNM	— Zborník Slovenského Národného Múzea (Bratislava)
MIA	— Материалы и исследования по археологии СССР

AELIUS TRICCIANUS SZÁRMAZÁSA

Aelius Tricciianus pályafutása ma már tisztázottnak tekinthető.¹ Annál kevésbé megnyugtató az a biztonság, amellyel a kutatók többsége Tricciianust a pusztá névazonosság alapján Ságvárról,² vagy fordítva, Ságvár antik nevét Tricciianustól³ származtatja. Döntő mozzanata ennek az érvelésnek az, hogy Tricciianus az egyik Pannonia helytartójának „ajtónállója” volt (Cass. Dio LXXIX, 13, 4), következésképp valamelyik pannoniai csapatban szolgált, s mivel Ságvár minden jel szerint Pannonia Inferiorhoz tartozott,⁴ a helyi sorozás elvének megfelelően az aquincumi helytartóról és a legio II. adiutrixről lehetett csak szó.⁵

A megejtő névazonosság ellenében nem merült fel, hogy *Tricciianus* aligha jelentett „tricciianai”-t, ahogyan pl. a Pannoniában is többször előforduló Faustinianus⁶-a név⁶ sem jelölte azt, hogy viselője a Municipium Faustinianumból⁷ vagy, hogy egy Bassianus Bassianából való. A helynévből képzett

cognomenek szabad születésű embereknél különben is ritkábban fordulnak elő, mert óhatatlanul a közrabszolgákból lett libertusoknál gyakori helyneves gentiliicumok, vagy még inkább a rabszolgáknál közelebbően nyilvántartott és ezért gyakran jelölt eredet asszociációját hívhatták elő. Hogy Ságvár „nem . . . Aelius Tricciianus helytartó nevét viseli, . . . hanem a bennszülött Triccius nomen (cf. CIL VI 15885 — Schulze, Zur Gesch. lateinischer Eigennamen, 425) -ana suffixes származéka”, arra Nagy Tibor már harminc évvel ezelőtt gondolt,⁸ legutóbb pedig J. Šašel nyilatkozott hasonló értelemben.⁹ Azonban mindketten egy *Triccius* gentiliicummal számoltak, amely tudtommal eddig nem fordult elő.¹⁰ Létezését természetesen nem zárhatjuk ki, mivel *Triccus* ismert kelta név,¹¹ és hasonló gentiliicum-képzésekre bőven lehet példákat hozni, igaz, hogy elsősorban a nyugati kelta területekről, ahol a gentiliicumokat köztudomásúan túlnyomórészt latin cognomenekből vagy kelta nevekből alakították -ius, ritkábban -inius képzővel. Az azonos végződésű ilyen gentiliicumoknál maradvá, kelta nevekből képzett ilyen pseudogentiliicum pl. Anusiccius, Nericius, Suiccius. A véletlen dolga, hogy egy kelta név a nyugati keltaságban előfordul-e gentiliicummá alakított formában vagy fordítva, egy gentiliicumból visszakövetkeztethető kelta cognomen előkerült-e már.

A Tricciianus személynevet és a Tricciiana helynevet tehát nem szükséges gentiliicumból eredeztetnünk, ahogyan a rokon helynevek jelentős része sem gentiliicumból, hanem cognomenből származott, mint erre alább példákat fogunk látni. Ami a személynevet illeti, az -ianus képzős cognomenek a

¹ Dobson, B., Die Primipilares (Köln—Bonn 1978) 291, Nr. 188.; Fitz, J., Acta Ant. Hung 26 (1978) 21—.

² Pl. Groag, E., PWRE IV (1901) 2286.; Radnóti A., uo. VIIA (1939) 82.; Alföldi A., BpTört I (Bp. 1942) 307.; Fitz, J., Der Kleine Pauly V (1975) 954. A gondolatmenet a legteljesebben Fitznél (Acta AntHung i. h.): „Sein Cognomen verweist vielleicht auf das in der Nähe der südlichen Balatongegend gelegene Tricciana. Das aus dem Ortsnamen gebildete Cognomen dürfte an sich ein Beweis für die einfache Abstammung sein. Die Verbreitung des Namens in der weiteren Umgebung des betreffenden Ortes lässt voraussetzen, dass der spätere Statthalter in Tricciana — oder in dessen Umgebung — das Tageslicht erblickte. Tricciana gehört zu Pannonia Inferior, so begann sein militärischer Dienst in der legio II. Adiutrix.”

³ Graf, A., Übersicht der antiken Geographie von Pannonien (DissPann I, 5. Bp. 1936) 122—, bár fenntartással, de anélkül, hogy Tricciianus damnatioval való sújtására gondolt volna.

⁴ Mócsy A., ArchÉrt 103 (1976) 29—. Fitz, J., Alba Regia 16 (1978) 71— jórészt túlságosan merész kombinációkkal.

⁵ Így Alföldi és Fitz (lásd 2. j.). A pannoniai születés Cass. Dio alapján más szerzőknél is, pl. Barbieri, G., L'albo senatorio (Roma 1952) Nr. 926, némi fenntartással Šašel, J., in Epigrafia e ordine senatorio II. (Roma 1982) 566.

⁶ RIU 50. és 95. Lovagrendűek: AÉp 1967, 422. CIL III 10256. Devijver ProsMilEqu C 66.

⁷ Erről az ismeretlen fekvésű délpannoniai városról legutóbb Dušančić, S., Živa Antika 33 (1983) 19—.

⁸ MTA II. Oszt. Közl. III., 1 (1955) 510., 4. j.

⁹ I. h.

¹⁰ Schulze a Nagy T. által hivatkozott helyen ugyan Tricciust is felsorolja, de a CIL VI 15885 feliraton (Nagy T., i. h.) ez a név nem szerepel, és hiányzik mind M. Bang gentiliicum-, mind L. Vidman cognomen-indexében is (CIL VI, 6, 1—2.).

¹¹ Holder, A., Alt-Celtischer Sprachschatz II (Leipzig 1904) 1949.

császárkorban annyira gyakorivá váltak, hogy a régiségtanok iskolás tétele már semmiképp sem lehet érvényes rájuk; már régen nem az adopcíókor elhagyott gentiliium származékai, mint pl. Scipio Aemilianus nevében.¹² A számtalan Iulius Iulianus, Valerius Valerianus stb. elégséges bizonyítéka mellett még arra az egyre terjedő szokásra kell hivatkoznunk, hogy az egyszerű cognomenekből mekkora változatossággal képeztek új meg új neveket (Valensből pl. Valentio, Valentilla, Valentius, Valentianus, Valentinus, Valentinianus stb.). Az -ianus végű cognomenek különösen a dunai provinciákban voltak gyakoriak, nagyobb részük pedig nem is gentiliiumból, hanem cognomenből volt képezve. Az alábbi táblázat az -ianus/-a végű cognomeneket viselő emberek arányát mutatja a százalékok növekvő sorrendjében:

Belgica és Germania	3,35
Aquitania	4,00
Narbonensis	4,41
Észak-Itália	4,77
Ibér félsziget	5,21
Dalmatia	5,28
Noricum	5,76
Britannia	7,69
Lugdunensis	8,71
Raetia	9,20
Pannonia	9,49
Moesia Inferior	9,83
Moesia Superior	10,26
Dacia	11,79

A cognomenekből való ilyen névképzés a klasszikus latintól még idegen volt,¹³ a császárkorban azonban olyan általánossá vált, hogy bármely nyelv névanyagát ilyen módon latinositották, kelta neveket is nagy számban, pl. Adnamianus, Carantianus, Catusminianus, Covnertianus, Divicianus, Magenianus, Sammianus, Sennianus, Vannianus. Ebbe a csoportba tartozik Triccianus is, a helynévre való vonatkoztatás tehát azon túlmenően, hogy egyazon kelta név derivátumairól van szó, nemcsak fölösleges, hanem téves is.

Az -iana képzős helynévadás némiképp pannoniai specialitás.¹⁴ Latin cognomenekből származik pl. Bassiana, Cimbriana, Crispiana, Donatiana, Floriana, Fortiana, Magniana, Mariniana, Variana és a már említett Municipium Faustinianum (amely, ha az eredeti helynév ki nem szorította, a későcsászárkorra bizonyosan Faustiniana-vá vált

volna). Kelta névből Triccianán kívül még két ilyen helynév származott:

*Mogetiana*¹⁵ kétségkívül a Mogetiusból, amely egy nagyobb kelta névesort tagja (Moget-, Mogit-). Gentiliiumként és cognomenként egyaránt gyakori Észak-Itáliában, a nyugati keltáknál,¹⁶ Noricumban¹⁷ és szórványosan Nyugat-Pannoniában.¹⁸

Manneianis (Itin. Ant. 260,4) a Dél-Galliában¹⁹ és Észak-Itáliában²⁰ ismert Manneius gentiliiumra megy vissza. Pannoniában ilyen név nem fordul elő, Noricumban is csak rokon formák ismertek: Manneanus (!), Manno, Mann(i)us.²¹

Még az is lehetséges ezekután, hogy a kelta eredetű pannoniai -iana (-ianae, -ianis) helynevek nem is a helyi keltaság neveiből, hanem nyugatról bevándorolt emberek neveiből származnak. Csaknem biztosnak látszik ez Manneianis esetében, amely a középső Száva-völgyben, a kelta-pannon nyelvhatártól keletre feküdt. A nyelvhatár a Száva völgyében Siscia felett húzódott.²² Kelta helynevek ugyan előfordulnak keletebbre is (pl. Singidunum, Viminacium), ezek a helyek azonban a kelta előretörés fontos pontjai voltak, nem úgy, mint a többnyire jelentéktelen pannoniai -ianahelyek, amelyek nevüket a császárkor elején kapták.²³ Felmerülhet tehát Tricciana esetében is, hogy nevét nem egy helyi bennszülöttől kapta (ami önmagában sem igazán valószínű), hanem egy

¹⁵ RIU 2., 13 sk. lapok.

¹⁶ CIL XII 1547. XIII 6394. 6740a. BRGK 58 (1977) 27, 31.

¹⁷ CIL III 4885. 5635. 11536. 11699.

¹⁸ AÉp 1938, 168. Jahrb. des Vereines für Gesch. der Stadt Wien 17–18 (1961–62) Nr. 55.

¹⁹ CIL XII 4977.

²⁰ CIL V 5026. RIB 293. Talán rövid variánsa Manneius CIL V 7346–7347, amihez lásd még CIL XIII 3652 és talán 4266.

²¹ CIL III 4908a. 5102. 11642.

²² Mócsy, i. h. 53–.

²³ A legkorábbi datálható ilyen helynévadás Mogetiana és Bassiana, amelyek ezen a néven Hadrianus alatt municipiumok lettek. Ennél korábbi forrásra megy vissza Ptolemaios, aki szintén ismert már ilyen helyneveket (II, 14: Rispia-Crispiana, Magniana. II, 15: Bassiana és talán Marsonia). Ha Dušanich interpretációja (i. h.) helytálló (vö. Papazoglu ellenvetését nála 19, 23. j.), akkor a Municipium Faustinianum már a Flaviusok alatt municipium rangot kapott, ez lenne tehát a legkorábbi datált helynév. Az IMS VI, 63. feliraton (Scupi) olvasható *T. Statilio T. f. Tauro Quir. Faustiniانو* nem döntő a város tribusát és korát illetően, mert épp egy ilyen közismert történelmi név viselője vehetett fel megkülönböztetésül egy második cognoment. A *Quir(ina tribu domo municipio)* Faustiniانو értelmezés mégis azért látszik jobbnak, mert a tribus – mint erre Dušanich rámutatott – nem a filáció után áll. Talán azért került a cognomen és a domus közé, mert a nem rövidített domusszal együtt a „szabályos” helyen zavaróan hosszú lett volna és azt inspirálta volna, hogy az első cognomen Faustianus.

¹² Šašel i. h. gondolt arra, hogy „forse da interpretare come cognome adottivo derivato dall'originario gentilizio di Tricci.”

¹³ Vö. Kajanto, I., The Latin Cognomina (Helsinki 1965) 107.

¹⁴ Vö. pl. Mócsy, A., Pannonia and Upper Moesia (London 1974) 240.

bevándorolt keltától. A Triceus név Pannonia gazdag kelta névanyagában eddig ismeretlen; galliai érmeiken és edénybéllyegeken²⁴ kívül még Noricumból ismert.²⁵

Semmi sem bizonyítja tehát, hogy Aelius Triccius Ságvárról vagy akár csak Pannonia Inferiorból származott volna. A cognomene alapját képező triceus név noricumai vagy nyugat-pannoniai származást tesz valószínűbbé.

A Cassius Dionál hagyományozott *Deccius* név — ha a kérdés egyáltalán megoldható — szintén kelta kapcsolatokra mutat. A Decius császárral való rokonság²⁶ elhamarkodott ötletét már Fitz Jenő jó érvekkel elutasította.²⁷ Mivel a mérföldköveken Aelius Tricciusnak ez a neve hiányzik, Dionál esetleg az Aelius paleográfaiilag talán indokolható elírásáról is szó elehetne, ha Dio a Decia gens tagjainak nevét nem írta volna következetesen egy C-vel (helyesebben kappával).²⁸ Csak Tricciusnak nevezi Deccius-nak, ami lehet az itáliai Decius kelta írásmódja vagy egy kelta Dec(c)- (Secc-) név is.²⁹ További feliratos adatokig³⁰ a kérdést nyitva kell hagynunk, bár nagyon valószínűtlen, hogy Triccius, ha eredetileg Deccius Tricciusnak vagy Aelius Deccius Tricciusnak hívták volna, épp az „előkelőbb” gentiliicumot hagyta volna el vagy cserélte volna el egy banális császári gentiliicumra.

Mint láttuk, az sem zárható ki, hogy Triccius nem is Pannoniába, hanem Noricumba való volt. Amíg Noricumnak nem volt legiója, a felsőpannoniai legiókban noricumiaiak is szolgáltak,³¹ a noricumai katonák között pedig elég sok Aeliust találunk,³² közöttük a pannoniai legio X. Gemina egy katonáját is.³³ Néhány ilyen Aelius már második generációs római polgár volt,³⁴ és talán az sem véletlen, hogy mind a helytartó alá közvetlenül beosztva szolgáltak.³⁵

Triccius karrierjének kezdetét is ilyen módon képzelhetjük el. Gentiliicumát nem mint újpolgár szerezte, hanem apjától örökölte, aki talán szintén katona volt. Mivel 215 körül már *primus pilus* iterumnak kellett lennie, Marcus Aurelius uralkodásának elején született.³⁶ Miután belépett egy felső-pannoniai legióba, mint veterán fia és született polgár, aki nem *tiro*-ként jutott polgárjogához, talán gyorsabb előrehaladásban részesült és hamarosan az *officium consularis*-ba osztották be. Ebbéli minőségében volt ajtónálló a helytartó hivatalában, és talán az sem lehetetlen, hogy az egyik helytartó Septimius Severus volt. Előmenetele a primipilátusig, mint ahogyan ezt Fitz Jenő kimutatta, nem volt szabálytalan vagy rendkívüli; részletezését Cassius Dionál már csak ezért sem hiányolhatjuk.³⁷

Mócsy András

DIE HERKUNFT DES AELIUS TRICCIANUS

Auszug

Es wird in der älteren und neueren Forschung fast einstimmig behauptet, daß Aelius Triccius, Statthalter von Pannonia Inferior unter Macrinus, in der unterpannonischen Ortschaft Tricciana (wohl Ságvár südl.

vom Plattensee) geboren wurde, und seine Laufbahn dementsprechend in der leg. II. adi. in Aquincum begonnen hat. Das Cognomen Triccius hat jedoch nur insofern etwas mit dem Ortsnamen Tricciana zu tun, als

²⁴ Holder, i. h.

²⁵ CIL III 5096. 11738. Leber, S., Die in Kärnten seit 1902 gefundenen röm. Steininschriften (Klagenfurt 1972) Nr. 232.; Weber, E., Die römerzeitl. Inschriften der Steiermark (Graz 1969) Nr. 356 = Šašel, J., in Petru, P.—Ulbert, G., Vranje (Ljubljana 1975) 133.; Vö. még Triccio CIL III 4883. Mint egyetlen pannoniai előfordulás csak a Bécs melletti Velmből való bizonytalan olvasatú sírkő jön számításba, lásd Noll, R., JÖAI 40 (1953) Beiblatt 203, ahol TRICVAI etc. olvasható.

²⁶ Legutóbb Šašel, i. h. (itt 5. j.) 571.

²⁷ Fitz, Acta AnthHung i. h. 22.

²⁸ Pl. IX, 7. XLIV, 30, 4. LIII, 8, 3 stb.

²⁹ Decciusok: CIL III 14358¹⁷. XII 1010. 3550. 3551. XIII 2122—2123. 8287. BRGK 27 (1937) 96. 234. Hisp. Ant. Epigr. 1614, vö. a kelta Dec- neveket pl. Ceccavus CIL XIII 7516a. Deccosus CIL XIII 11374 stb.

³⁰ Mivel a feliraton hagyományozott formát mindig előnyben kell részesíteni, csak sajnálni lehet, hogy Triccius olykor nemcsak Aelius Decius (sic) Tricciusnak nevezik, hanem többször Decius alatt található meg, pl. Der Kleine Pauly I (1964) 1412.

³¹ Forni, G., Il reclutamento delle legioni (Roma 1953) 193.; Alföldy, G., Noricum (London 1974) 322.

³² CIL III 4812. 4831. 4852. 5064. 5154. 5329. 5652. 11791. 11796. 11806. 11811. 11816. Leber, i. h. 92. AÉp 1929, 37; 1950, 114. Vö. a térképet Alföldy, i. h. 85, Fig. 4.

³³ Leber, i. h. 110: P. Ael. P. jül. Clau. Romulus vet. leg. X. Gem.

³⁴ Pl. CIL III 4812 (a 238. évből), 5154 (213) és Leber, i. h. 1. sz. (200).

³⁵ Beneficiariusok: Leber 1. sz. és CIL III 5154. Singularis consularis CIL III 4812.

³⁶ 163 körül Šašel, i. h. szerint. A primipilarisok életkoráról Dobson, i. h. 60—. Még ha Macrinus alatt már idős ember lett volna is, akkor sem született volna a 150-es évek előtt. Pius alatt tehát mindenképpen olyan korban volt (ha már élt), hogy ő maga még nem kaphatott polgárjogot.

³⁷ A rövidítve leírt karrieréről Pflaum, H. G., Carrières procuratoriennes II (Paris 1960) 748. Nem helytálló, ha Fitz Dio ellenszenvével magyarázza Triccius pályájának elhallgatását, mert Dio pozitívan ítélte meg Triccius tevékenységét a legio II. Parthica élén: LXXX, 4, 3.

beide aus dem keltischen Cognomen Triccus gebildet wurden (ein Gentiliz Triccus ist einstweilen nicht bezeugt). Die aus Cognomina (nicht als »adoptive Namen« aus Gentilizen) mit dem Suffix -ianus/a gebildeten Beinamen werden in der Kaiserzeit besonders in den Donau-provinzen häufig (s. Tabelle im Text). Triccianus ist daher einfach eine lateinische Bildung aus Triccus, einem Namen, der sporadisch in Gallien, ziemlich oft aber in Noricum bezeugt ist, woher auch Triccianus stammen konnte. In den oberpannonischen Legionen haben auch Noriker gedient, und Triccianus, der kein Bürger erster

Generation war, wird wohl seine Karriere als Veteranen-sohn (?) bald im Stab des oberpannonischen Statthalters fortsetzen dürfen.

Tricciana gehört zu den in Pannonien häufigen, für Innerpannonien gerade typischen Ortsnamen auf -iana (-ianae, -ianis). Unter diesen Ortsnamen gibt es noch zwei weitere, die auf keltische Namen zurückgehen: Manneianis und Mogetiana. Es ist leicht möglich, daß diese Orte nicht nach ortsansässigen Kelten, sondern nach westkeltischen Ansiedlern der frühesten Kaiserzeit benannt wurden.

A. Mócsy

A DUNAÚJVÁROSI RÓMAI UTAZÓKOCSI REKONSTRUKCIÓJA

Az intercisai leletmentő ásatások az utóbbi esztendőekben a római határtelepülés különböző részein folytak. 1973-ban a *vicus* déli szélén, a *limes*-út keleti oldalán tereprendezés során egy nagy kőépületre bukkantak. Ez az épület két ütemben, 1973-ban és 1974-ben jelentős mértékben föl lett tárva.¹ Az ismertté vált rész $21,4 \times 17,1$ m nagy volt, melynek nyugati oldalán három kisebb helyiség foglalt helyet, míg ezek keleti oldalán egyetlen nagyobb, $15,7 \times 7,8$ m nagy terem volt. Ezt a termet a közép-részen 4 oszlop tagolta, melyek a tetőzet alátámasztására szolgáltak. Az oszlopok kőalapjai egy kivételével megmaradtak. Ennek a teremnek a járószintje mintegy 1 m-rel mélyebben feküdt, mint a három kisebb nyugati helyisége, melyeknek viszont annyira lepusztult a szintje, hogy járószintjükre csak következtetni lehet. A mélyebben fekvő helyiséget a feltárás idején mintegy 60–70 cm vastag tömör réteg borította, amely rendkívül kemény volt. Ez a réteg az épület pusztulása után másodlagosan cementálódott így össze. Ez alatt az omladék alatt feküdtek az itt ismerttetendő utazókocsi maradványai is, egyéb leletekkel egyetemben.² A szerencsés módon *in situ*-állapotban maradt kocsialkatrészek feltárása és finom tisztítása rendkívül nehéz volt, mert a nyilvánvalóan az épület egyéb részeiből származó, és itt elterített magas mésztartalmú törmelék a későbbi nedvesség hatására egyetlen szilárd tömbbé alakult át, amely a leleteket is magába zárta (1. kép).

A száraz kőalapozású épület, amelynek felmenő falai a helyszínen talált kő, építési törmelék és habarcs-darabok alapján szintén kőből készültek,

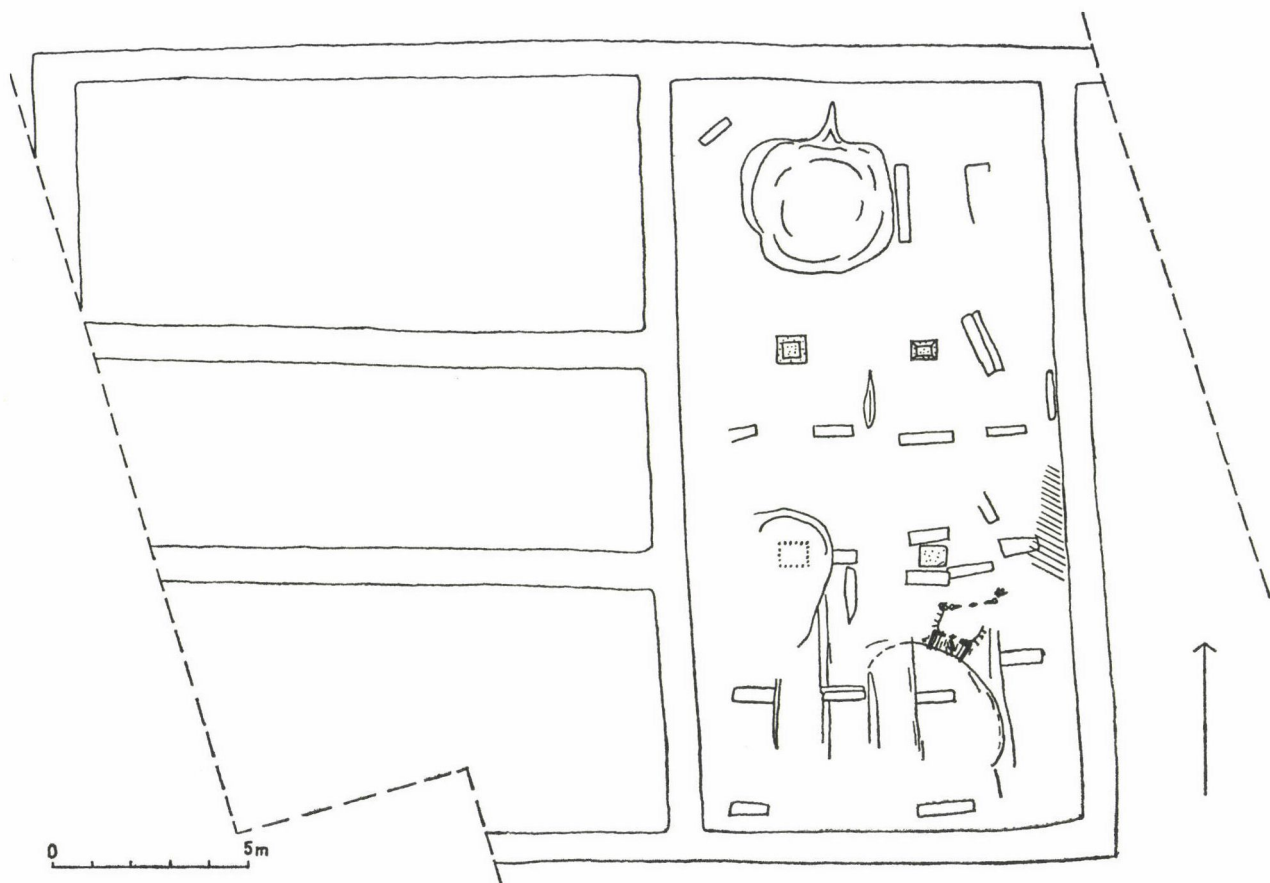
nagyobb kiterjedésű volt, mint amennyit fel lehetett belőle tární. Nyugati irányban egészen biztos, hogy a *limes*-út határolta, amely itt mintegy 8–10 m széles sávot enged még az épület számára. Érdekes azonban, hogy az épület feltárt nyugati széle alatt, illetve az épülettől — ugyanebben a sávban — északra egy korábbi útszakaszt sikerült feltárni, amelynek egyszerű, nagyon gyenge sóderborítása volt. Az út felszínébe mélyedő párhuzamos árkok minden bizonnyal az úton haladó kocsiktól származtak. Valószínű, hogy eredetileg ez lehetett a *limes*-út, és csak később, a kőépület emelése idején került az út nyomvonala valamivel nyugatabbra. E korai időre keltezhető az az 1. ábrán is jól kirajzolódó lakó- vagy raktárgödör, amely pontosan a kocsimaradványok alatt helyezkedik el, de a megsüllyedés következtében a repedésvonalak már ebben a szintben is jelzik a helyét.

Az épület (73/6. ház) észak-déli kiterjedése ismertnek tekinthető, mert egyik oldalon sem került elő északi vagy déli irányban tovább haladó fal. Más a helyzet a keleti oldalon, ahol az északi oldalon, előkerült egy kelet felé haladó fal, bizonyítva, hogy abban az irányban még tartozott valami az épülethez. Valószínű azonban, hogy ez csak egy kerítésfal volt, mivel a dél-keleti saroknál nem került elő hasonló falszakasz. A déli fal vonalában kissé távolabb feltárt falcsontk talán a déli kerítésfalat jelenti, a nyílás pedig egy kapunak a helyét. Az is emellett szól, hogy az épület középvonalában, de attól keletre, tehát az udvarként értelmezett területen egy kút is előkerült, amelynek föltárására azonban sajnos nem kerülhetett sor.

Az utazókocsi feltehetőleg a ház úráé volt, kérdéses azonban, hogy előkerülési helye, az épület egyik legnagyobb, az udvarra néző helyisége lett volna a kocsiszín. Ez annál is kevésbé valószínű, mivel a négy belső oszlop miatt nehézkesen lehetett csak a kocsit be- vagy kivinni a teremből, bárhová is képzeljük el az egyébként sajnos ismeretlen helyű ajtót: a déli vagy keleti oldalra. Még ennél is nyomatékosabban utal e feltevés elfogadhatatlanságá-

¹ *Visy Zs.*, ArchÉrt 101 (1974) 316; *Visy Zs.*, ArchÉrt 102 (1975) 300.

² *Visy Zs.*, Arch Ért 102 (1975) 300; *Visy Zs.*: Intercisa. A római kori Dunaújváros. Bp. (1977) 19; 23. kép; *Zs. Visy*, Das Altertum 24 (1978) 109; Abb. 3; *Visy Zs.* in: Dunaújváros története az őskortól napjainkig. Vezető az Intercisa Múzeum állandó kiállításában. Dunaújváros, (1977) 13–14 és két kép; *C. W. Röhring*: Untersuchungen zu römischen Reisewagen. Koblenz (1983) 154 (azzal a téves feltevéssel, hogy az intercisai kocsi kétkerekű).

1. kép. A 73/6. ház alaprajza. A lócsontok a sávozott részen kerültek elő
Abb. 1. Grundriß des Hauses 73/6. Die Pferdeknöchen liegen auf der schraffierten Oberfläche

a az a tény, hogy a teremben az épület pusztulása-
kor egy ló is volt, ráadásul csaknem biztos, hogy
befogott állapotban. Nyilvánvalónak tűnik, hogy a
kocsi a befogott lóval csak rendkívüli okból került
be ebbe a helyiségbe, és aligha lehet kételkedni
benne, hogy ez a rendkívüli ok az épület pusztulását
hozó ellenséges támadás volt. A ház tulajdonosa
tehát védett helyet igyekezett keresni értékes
tulajdonának, azonban ez sem segített.

A ház leégésekor tehát a kocsi a 73/6 ház 4.
helyiségben volt, valószínűleg egy befogott lóval.
A ló csontjainak java része a közelben, a helyiség
keleti falánál feküdt (2. kép 1). A romok planíro-
zása során a kocsi sok alkatrészét, így különböző
bronz- és vasvereteket, a kerekeket, a kocsi hátsó
felének maradványait megtalálták és kiemelték,
így a helyszínen csak az első tengely maradt a hoz-
zá tartozó részekkel. Rendkívül fontos azonban,
hogy ezek viszont eredeti helyzetükben feküdtek,
egymáshoz való viszonyuk fontos következtetések-
re ad alkalmat, kölcsönös távolságuk pedig lehető-
vé teszi a kocsi egy részének biztos rekonstrukció-

ját. A 4. helyiség területén szerte mindenütt szét-
szórt kisebb-nagyobb kocsi alkatrészek, szögek arra
utalnak, hogy a planírozást végzők igyekeztek
minden fontosabb tárgyat kimenteni. A kutatásra
utaló módon szétszóródott tárgyak, mint többek
között egy bronzív, bronz szíjvezető (2. kép 2),
tengelyszöggel kombinált lépcső, ugyancsak vas-
tag, összecementálódott réteggel voltak fedve.

Az utazókocsi első tengelyével összeépített rész
a terem déli felében feküdt, szerves összefüggésben,
eredeti helyzetében (3. kép). A tengely néhány
megmaradt verete fölött több vaskapocs és szög
látható, bronz lemezek és íves tagok, középen egy
rendkívül erős vasszög és vaslap, föntebb pedig a
kocsiszekrény tartóihoz tartozó vasívek, amelyek
végénél (az előkerüléskor már csak az egyiknél)
egy-egy szobros veret feküdt. E szobros veretek
egyszersmind szíjtartók is voltak, mégpedig a
zárt, kétkarú típusból.³ A vánkos két oldalán elő-

³ Vö. C. W. Röring, i. m. 5 skk. a szíjtartók különböző típusairól.

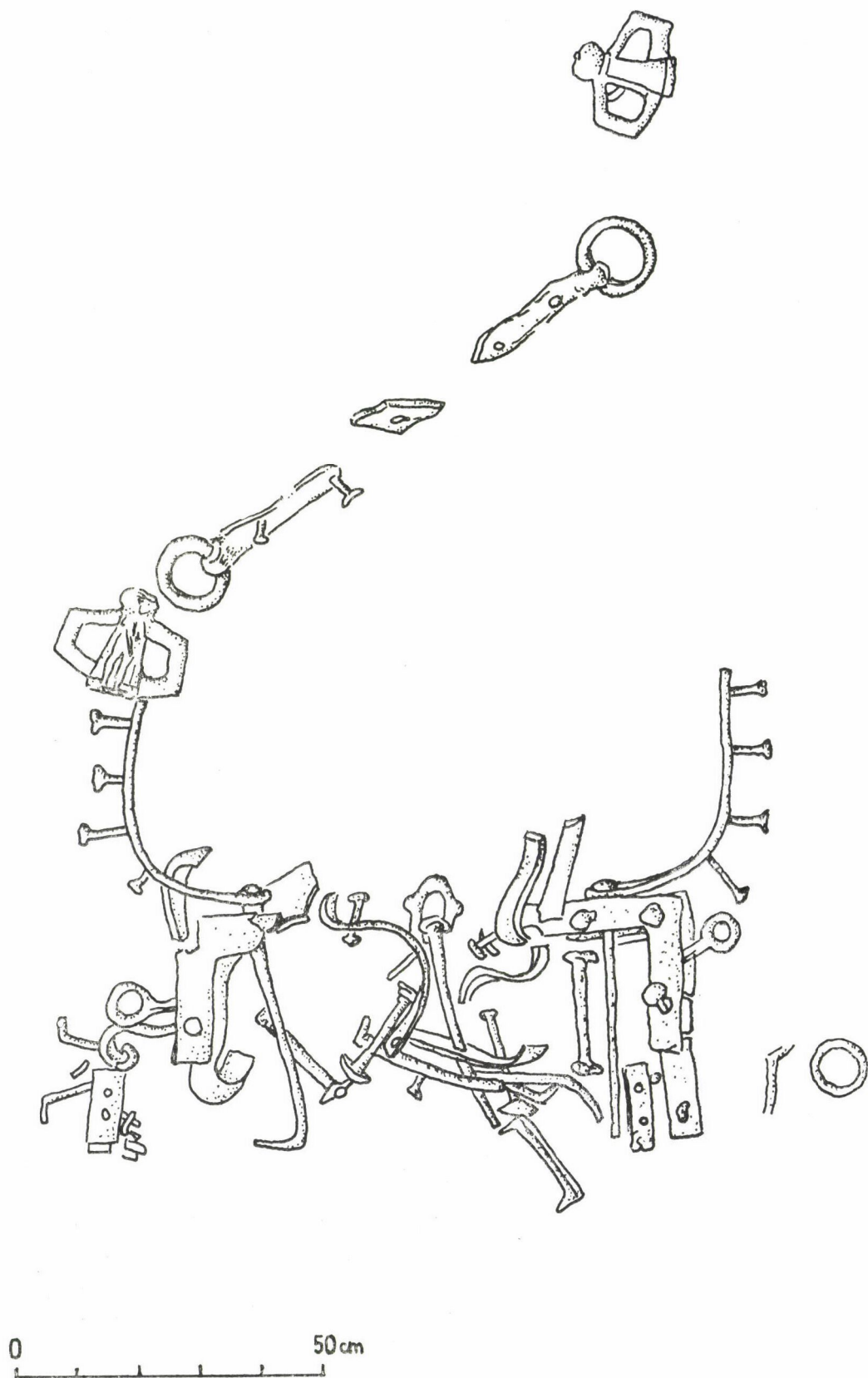
2. kép. 1. Lókoponya, lócsontok, rúdvasalás a 73/6/4. helyiség keleti fala tövében. — 2. Szíjvezető bronzveret a 73/6/4. helyiségben

Abb. 2. 1. Pferdeschädel, Pferdeknochen und Eisenbeschlag neben der Ostmauer des Raumes 73/6/4. — 2. Bronzene Gurtschlaufe im Raum 73/6/4

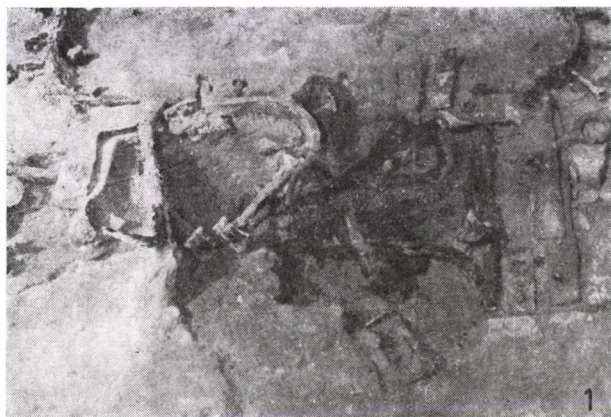
került egy-egy szög-szerű végződésű bronzkarika is. Fontos, hogy ebben az esetben pontosan meg lehetett figyelni a 18–20 cm hosszú, két pár vas-szöget, amelyek mindkét végükön széles fejjel vannak ellátva. Igen fontos a csapszeg és a hozzá tartozó egyéb vasalkatrész helyzetének pontos megfigyelése. Ez az első alkalom, hogy a magas építésű vánkost és a rúdszárnyát merevítő bronz (másutt olykor vas) íveket eredeti helyzetükben lehetett rögzíteni. Említésre méltó még a kocsiszekrény előrése alatt keresztben futó rúd vasalása, amely a két szobros veret közötti vonalban került elő (4. kép 1, 2).

A magas vánkossal egybeépített első tengely szélessége a bronzveretek külső széléig 81 cm, magassága 40 cm. A tengely vastagsága középen mintegy 25 cm lehetett, a vánkos vastagsága az őt két oldalról borító bronzlemezeket összekapcsoló bronzszögecsék hossza alapján 7–8 cm. A római utazókocsi rugózásának sajátos megoldása a kocsiszekrény felfüggesztése. Erre a célra szolgálnak a vánkos két oldalán ívesen kiemelkedő karok, amelyeket azonban helytelen lenne lócsnek nevezni, mivel ezt a megoldást az újkor kocsi-készítői nem alkalmazván, nincs rá megfelelő szavunk. E dolgozatban vánkósívnek nevezem ezeket a fontos alkat-

részeket. A vánkósív belső oldalán húzódó vasveret magassága 35 cm, ezek belső szélessége 94 cm, míg a vánkósívek eredeti külső szélessége 110 cm volt. A vánkósív fa-részének vastagsága 7–9 cm lehetett. Erre a méretre részben a szíjtartó bronzveret alsó nyílásának nagyságából, másrészt pedig a vánkósíven átütött, a vasívet rögzítő szögek hosszúságából lehetett következtetni. Az is megfigyelhető, hogy a vánkósívek lefelé fokozatosan szélesedtek. A szilárdan összeépített előrész (tengely+vánkos) teljes magassága 75 cm volt. Lényeges, hogy az egyik szíjtartó eredeti helyén maradt (4. kép 3). Ebből többek között azt a biztos következtetést lehet levonni, hogy egyes esetekben, talán a kisebb és keskenyebb kocsi-knál, mint itt is, ennél az intercisai utazókocsinál, az első szíjtartók csupán egyik karjukkal tartották a kocsiszekrényt, habár két egyenlő karral rendelkeztek, mégpedig úgy, hogy a karok iránya merőleges volt a haladási irányra. Ez egyben azt is jelenti, hogy az oldalirányban kinyúló külső ívet a fel- és leszállást megkönnyítő fogantyúkként lehetett használni. Figyelemre méltó tény az is, hogy a másik szíjtartó nem eredeti helyén került elő, hanem attól majd 2 méterrel északabbra (4. kép 4). Nem lehet természetesen véletlen, hogy a kocsiszekrény

3. kép. Az *in situ* kocsimaradványok felmérési rajza
 Abb. 3. Zeichnerische Aufnahme der *in situ* erhaltenen Reste des Wagens

4. kép. 1. A kocsimaradványok délről. — 2. A kocsimaradványok keletről. — 3. A nyugati szíjtartó eredeti helyzetében. — 4. A keleti szíjtartó (eredeti helyzetéből a római korban kimozdítva)

Abb. 4. 1. Die Wagenreste von Süden. — 2. Die Wagenreste von Osten. — 3. Der westliche Gurthalter in ursprünglicher Lage. — 4. Der östliche Gurthalter (aus seiner ursprünglichen Lage in der Römerzeit abgerückt)

förgettyű-veretei ugyancsak természetellenes helyen, de pontosan a két szíjtartót összekötő egyenes vonalában kerültek elő (5. kép 1, 2). Nyilvánvaló, hogy e tárgyak csak abban az esetben kerülhettek ebbe a helyzetbe, ha és ameddig az őket összekötő szíj még ép volt, tehát a ház leégése előtt, illetve alatt. Kézenfekvő a következtetés tehát, hogy a pusztuláskor ugyanebben a teremben levő, és a tűztől, füsttől megvadult ló (esetleg befogva) bele-gabalyodott a szíjakba és letépte a keleti oldalon levő szíjtartót a helyéről, ezzel természetesen maga után rántva a szíjakkal hozzákapcsolt alkatrészeket is, elsősorban a förgettyűt. Alátámasztja ezt a feltevést az a tény is, hogy a lócsontok éppen a két szíjtartó által meghatározott vonal meghosszabbításában feküdtek a kocsitól keletre.

Mivel azonban sem az összefüggő leletben, sem pedig szétszórtnan nem került elő a kocsi összes része, meg kell vizsgálni azt a kérdést is, hogy vajon az egész kocsi ebben a helyiségben volt a tűzvész idején összeszerelt állapotban, vagy pedig csak elülő része. E kérdés eldöntéséhez elsősorban azt

kell megvizsgálni, hogy a kocsi két- vagy négykerekű volt. Kétkerekű kocsinál a vánkös egyszerűbb felépítésű, mint négykerekűnél, mivel az utóbbi esetben be kell fogni a nyújtó végét, ami a fordulási képesség biztosítása miatt csak tengellyel kapcsolódhat a vánköshöz, illetve az első tengelyhez. Az ilyenfajta kapcsolat alapvető tartozéka a csapszeg, ami ebben az esetben tekintélyes méretű és vastagságú kell legyen, mivel neki kellett közvetítenie a gyakorlatilag a kocsi majdnem teljes súlyával és terhelésével megegyező húzóerőt a hátsó tengely felé. Közelebbről megfigyelve kitűnik, hogy az intereisai kocsi megmaradt veretei között középen egy hatalmas vasszög található, amely más vas alkatrészekkel szoros egységet alkot (5. kép 3, 4). Ilyen alkatrészek csak négykerekű kocsinál fordulnak elő, és ezek a darabok másként, mint a nyújtó csapszege és tartozékai nem képzelhetők el. Az erős, vastag vaslemez, amelynek erősen kopott nyílásán áthalad a csapszeg, csak a nyújtó végének megerősítésére szolgálhatott. Ez a lelet más kocsi-leletek hasonló, de mindaddig nem azonosított és

5. kép. 1. A fürgettyű vasalása. — 2. A fürgettyű keleti vasalása. — 3. A föltárt kocsimaradványok délről. — 4. A föltárt kocsimaradvány középső része délről

Abb. 5. 1. Eisenbeschläge der Bodenschiene. — 2. Der östliche Eisenbeschlag der Bodenschiene. — 3. Die freigelegten Wagenreste von Süden. — 4. Der mittlere Teil der freigelegten Wagenreste von Süden

értelmezett vaslapjainak és vaskapcsainak a rendeltetését is meghatározza.⁴ E leletek azonban azt is jelentik, hogy a kocsi nemcsak négykerekű volt, hanem azt is, hogy utazásra készen állt a 73/6. épület 4. helyiségében a katasztrófa idején. Erre utal továbbá az is, hogy a fürgettyű középső vasalásában eredeti helyén volt az a vasszög, amely — ugyancsak csapszöggként — ezt a rudat összekapcsolta a kocsiszekrény alsó deszkájával.

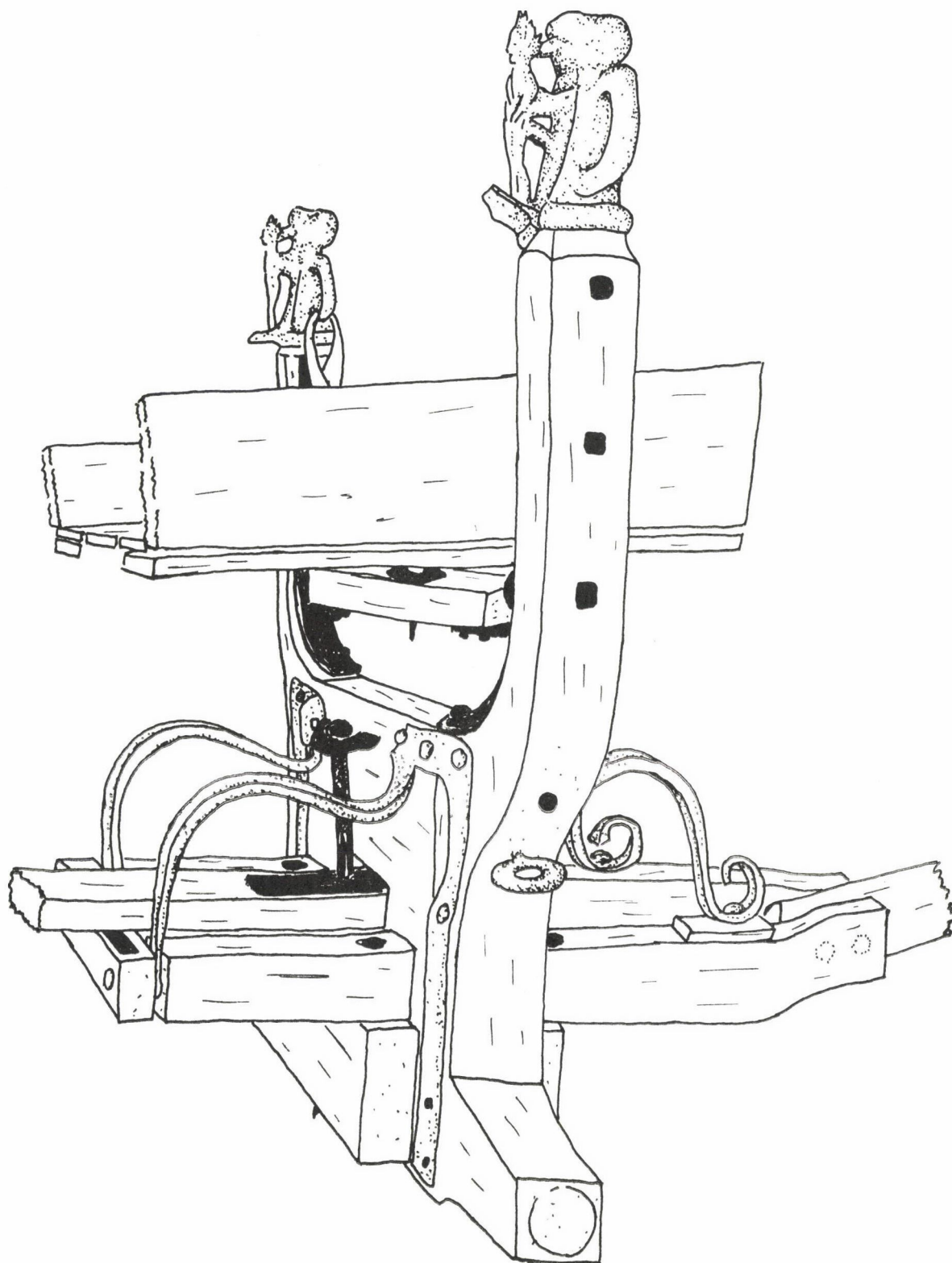
Habár a kerekek fém-tartozékai teljességgel hiányoztak a feltárás idején, az ugyanitt, a szétszórt darabok között előkerült, lépcsőformában kidolgozott tengelyszög⁵ ugyancsak azt bizonyítja, hogy a kocsi épen állt e helyiségben, és hiányzó darabjai a planírozásig az épület romjai alatt feküdtek.

A megmaradt bronz és vasalkatrészek elegendő alapot nyújtanak a kocsi előrészének rekonstruk-

álásához (6. kép). A faszerkezet méretét a különböző fémalkatrészek helyzete, egymástól mért távolsága adta meg. Legelőször a tengelyt kell elképzelni, amely egy darab fából volt faragva, és a vánkossal helyezkedett el. Legalább a közepén kiszélesedett, valószínűleg nemcsak hátrafelé, hanem előre is. A kiszélesedésre — mint majd látni lehet — a csapszeg befogadása végett volt szükség. Erre a tengelyre volt a feltehetőleg három részből álló vánkossal fölerősítve. A középső tag, a két vánkossal és a tengely csapolással voltak egymáshoz kapcsolva. E részek további összeerősítésére és díszítésére szolgált az a két pár derékszögű bronzveret, amely az így összeállított vánkossal oldalról és fölülről keretezte. Ezeket a bronzlapokat oldalt egy-egy, fönt három-három, bronzból készített, elkalapált végű szegecs kapcsolta össze. E szegecs hosszából természetesen adódott a vánkossal vastagsága. Mivel a bronzlemezek mindkét oldalon ívelés nélkül, egyenesen haladnak lefelé, és nyilvánvaló módon a tengely két oldalát is beborítják, a tengelyfa itt, vagyis a vánkossal két szélén már csak

⁴ Így többek között a mogilovoi kocsinál, ahol ugyancsak előkerült egy U-formájú vaskapocs, éppen olyan, mint az intercisi kocsiné. — *I. Venedikov: Trakijskata Kolesnica*. Sofia (1963) 36; Taf. 57.

⁵ Hasonló vö. *I. Venedikov*, i. m. 34; Taf. 27. 87 — Mogilovo; Taf. 88 — Isbul.

6. kép. Az utazókocsi elülső részének rekonstrukciója
 Abb. 6. Rekonstruktion des Vorderteils des Reisewagens

7. kép. 1. A föltárt kocsimaradvány keleti része keletről. — 2. A föltárt kocsimaradvány nyugati része délről
Abb. 7. 1. Der östliche Teil der freigelegten Wagenreste von Osten. — 2. Der westliche Teil der freigelegten Wagenreste von Süden

olyan vastag lehetett, mint maga a vánkös. Lényeges különbség azonban, hogy a négy lenyúló bronzlemez nem a fát átfúró és ezzel gyengítő szegecseléssel, hanem 2—2 kisebb bronzszöggel lett a tengelyhez erősítve. Főnt és a kocsí tengelye felé eső végén mindegyik bronzlemez egy egybeöntött vaskos, S-alakban meghajlított tagban folytatódott, melyek párosan előre, illetve hátra nyúltak ki (7. kép 1, 2). A lelet rajzán (3. kép) jól látható, hogy az egyedül épen maradt támasztó, illetve merevítő ív fölül, a többi tárgy fölött feküdt, azon az oldalon volt tehát eredetileg, amerre a helyén maradt szíjtartó szobra nézett. Ez az ív és a kocsí másik oldalának hasonló darabja alul enyhén kiszélesedik, és ez a függőleges helyzetű, kikerekedő rész át van fúrva, ugyanúgy, mint számos hasonló magyarországi vagy bulgáriai darab.⁶ Ezek a fajta íves merevítők azonban I. Venedikov rekonstrukciós javaslata alapján csak a tengely, illetve a vánkös hátsó oldalán képzelhetők el, amiből a jelen esetben az a figyelemre méltó megfigyelés adódik, hogy az első vánkösív szíjtartói itt úgy voltak föl-erősítve, hogy a szobrok menetiránnyal ellentétes irányba néztek, a kocsí utasára. Mivel egyetlen hasonló lelet sem ismert, hiszen ilyen mértékig való *in situ* lelet eddig még nem került elő, nem lehet eldönteni, hogy milyen gyakran, milyen időben és területen fordult elő hasonló megoldás. Amennyire tudom, a hasonló kocsik rekonstrukciós kísérletei mindig jobbra és balra, tehát oldalra tekintő szíjtartó-ábrázolásokkal számolnak. Ennek egyértelmű és jogos alapja azokban az antik ábrá-

zásokban keresendő, amelyek valóban ilyen helyzetben mutatják a szobros vereteket.⁷

A két meghajlított vánkösívet belülről egy-egy vaspánt erősítette meg. Ezt az ívet mindkét oldalon 4 vasszög erősítette a faívhez. E szögek különböző hosszúsága kirajzolja a lefelé fokozatosan szélesedő vánkösív formáját.⁸ Mindkét vaspánt már vízszintesbe kanyarodó végén egy-egy 40 cm hosszú és a végükön derékszögben elkalapált vasszög található, amelyek függőleges irányban a teljes faépítményt, a vánkös és a tengelyt fúrták át, illetve erősítették még jobban össze.

Az összetartozó lelet közepén három összefüggő és érdekes tárgy feküdt: egy U-formájú vaskapocs, amelynek két oldalán egy-egy kidudorodás van, hegyes végei pedig derékszögben egymás felé vannak hajlítva; egy csapszeg, amelynek kiszélesedő feje eredetileg az U-formájú kapocs nyílásában volt; egy vastag vaslap három, fára való felerősítésre szolgáló szöggel. A hosszának mintegy harmadába eső ovális, kopott szélű lyukon áthaladt a csapszeg. Hasonló tárgyak ugyan már korábban is kerültek elő,⁹ de nem ilyen világos összefüggésben, és ezért nem lettek összekapcsolva. Nyilvánvaló azonban, hogy ezek a tárgyak biztosították a kapcsolatot a kocsí elő- és hátsó része között, amint

⁷ Vö. az intercisai dombormű: E. B. Vágó in: *Inter-cisa II. AH 36* (1957) 631, Kat. der Steindenkmäler 410; Taf. 88. 1.

⁸ Hasonló többek között a környei kocsizeletről: P. Ratimorská, *ArchÉrt* 109 (1928) 256, Kat. 20, 23 = 3. kép 4, 6, amelyek azonban éppen ezért nem kocsiszekrény-vasalás, hanem vánkösív-vasalás töredékei, következésképpen csak négykerekű kocsíhoz tartozhattak. — Vö. még a jamboli kocsí hasonló megoldását: I. Venedikov, i. m. 51, Taf. 40. 144.

⁹ U-formájú vaskapocs: Devetak, Mogilovo — I. Venedikov, i. m. Taf. 57; 52. 178.

⁶ Gaul K., *ArchÉrt* (1889) 193 skk — Somodorpusztá; Siskovci II, Devetak, Mogilovo, Sofia I, II, Ajtos — I. Venedikov, i. m. passim.

arra fentebb már utalás történt. A vaslap a nyújtóhoz tartozott, annak végére volt szögelve, és a mindkettőn átfúrt lyukon haladt át a forgó kapcsolatot biztosító csapszeg, amellyel a hátsó tengelyt az elsőhöz kapcsolták. Az U-formájú kapocs egészen a kidudorodásokig be volt ütve a vánkos felső részébe középen, méghozzá a hátsó oldal irányából, hegyes végeit pedig rákalapálták a vánkos elülső oldalának felületére. A dudorokig való beütéssel a kapocsnak olyan méretű nyílása maradt, amelyen a csapszeget át lehetett dugni, feje azonban nem fért át rajta. A csapszeget fönt tehát ez a kapocs, lent pedig a tengelybe fúrt lyuk révén maga a tengelyfa tartotta. Ehhez azonban az kellett, hogy a tengely a középső részen kiszélesedjék, legalább a hátsó oldalon, amint arra fentebb már utaltunk, abból a célból, hogy a függőlegesen a vánkos mögött lenyúló csapszeget fel tudja fogni. A befogott állat így közvetlenül az első tengelyt és a vele szilárdan összeépített részt húzta meg, és ezt a húzóerőt ez a szerkezet adta tovább a nyújtónak, illetve a hátsó tengelynek.

A négy íves bronzmerevítő lent a rúdszárnyához kapcsolódott, mégpedig hátul — mint fentebb kitűnt — az átlukasztott végeket egyszerűen ráhúzták a rúdszárnya végeire, míg elöl egy-egy bronzszegecs erősítette a visszafelé kanyarított bronzívet a rúdszárnya felső oldalára. A bronzszögek végeitől rákalapálták a rúdszárnya íveinek felületére. Ezután a rúdszárnya rúdjai egymás felé ívelve a kocsi hossz tengelyében találkoztak, és ott befogták a kocsi rudat. Az első tengely és vánkos, valamint a rúdszárnya szilárd összekapcsolása rendkívül fontos volt, mert az egész kocsi a kocsi rúd, illetve a rúdszárnya meghúzása által jött mozgásba. Ezt a szilárd kapcsolatot talán ács-módszerekkel, csapolással is elősegítették, de kétségtelen, hogy a kívánatos szilárd kapcsolatot elsősorban azzal a négy erős szöggel érték el, amelyek az összefüggő lelet középső részén kerültek elő. Ez a négy szög párosan és szimmetrikusan feküdt a csapszeg két oldalán. Más kocsik esetében — ahol azonban a szögek rendeltetése nincs mindig helyesen meghatározva — a hátsó szögek különböznek az elsőktől,¹⁰ Dunajvárosban azonban nem. A négy szög hossza és formája megegyezik, és mindegyiknek egy szögletes vaslemez zárja le az alsó végét. Ezek a vaslapok enyhén görbültek, mutatva, hogy eredetileg görbe

felületre kalapálták rá őket. Már fentebb utaltunk rá, hogy a tengely — legalább hátul — kiszélesedett, hogy a csapszeget be tudja fogadni. Valószínűbb azonban, hogy a tengely mindkét oldalon vastagabb volt a vánkosnál, ráadásul nemcsak középen, hanem a vánkos teljes szélességében. Ennek következtében a rúdszárnyát *közvetlenül* a vánkos két oldalán hozzá lehetett erősíteni a négy szöggel a tengelyhez. Ez a megoldás nyújtotta az egész szerkezet számára a szükséges stabilitást, és tette lehetővé a kocsinak végső soron a rúdszárnya révén való mozgásba hozását. Az így összeerősített első tengely és a rúdszárnya tették lehetővé a kocsi kormányzását is.

A rúdszárnyának egy további feladata is volt. Neki kellett az első vánkost függőleges helyzetben tartania. A kocsi rúd súlya ugyanis ezt az egész szerkezeti elemet előre húzta, borította. Ennek megakadályozására a rúdszárnya hátsó végeire, a bronz támívek mögé egy két végén átfúrt rudat, a juhát húzták föl. Nem tudjuk, hogy ezen kívül milyen módszerrel volt a juha a rúdszárnya végein rögzítve — valószínűleg szöggel vagy kapoccsal, de az ide tartozó darabokat nem lehet kiválasztani a leletből. A juha a nyújtó alatt haladt át, alulról feszülve neki. Mivel a lelet együttes középső részén két hosszú vaskapocs is előkerült, igen valószínű, hogy a két farúd egymással érintkező felületei, a nyújtó alsó, illetve a juha felső felülete ezzel a két vasalással volt borítva, hogy a szerkezet tartósabb legyen. E megoldás szerint lehetséges, hogy a rúdszárnya és a vánkos által bezárt szög nem 90° volt, hanem elöl valamivel kevesebb, hátul valamivel több. Elméletileg ezt a kérdést a bronz támívek alapján el lehetne dönteni, de ezek egy kivételével törötten, és kivétel nélkül a tűzben többé-kevésbé deformálva kerültek elő, így a kérdés eldöntésére nem alkalmasak.

A vánkos két oldalán előkerült továbbá egy-egy szög nagy karikával. Az anyaguk bronz. Helyzetük alapján kétségtelen, hogy oldalról voltak a fába szúrva, nem sokkal a vánkosi ívek indulása alatt. Valószínű tehát, hogy ezek a bronzkarikák tartották a lovakat kívülről befogó szíjat. E megfigyelés nyomán feltehető, hogy a hasonló karikás szögeknek legalább egy része, így Jambol vagy Ajtos kocsi leleteinél, hasonló célt szolgáltak, és nem az iga részeiként értékelendők.¹¹

¹⁰ Siskovci I — *I. Venedikov*, i. m. Taf. 4. 13; Siskovici II — o. c. Taf. 12. 38; Mogilovo — o. c. Taf. 57; Decetak — o. c. Taf. 52. 176.

¹¹ Ajtos — *I. Venedikov*, i. m. 49, Taf. 37. 136; Jambol — i. m. 58, Taf. 51. 174. A ljubimeci vánkosi vereten ugyanazon a helyen látható a karikás szög, mint az intercisai kocsinál. — o. c. Taf. 30. 108.

Meg kell még említeni egy speciális szögfaftát, amely igen nagy számban került elő szerte a kocsi-letet helyiségében. E vasszőgek kétszer meg vannak derékszögben hajlítva, ennek megfelelően „villámformájúak”, és mindkét végük hegyes. Rekonstrukcióm szerint ezek a szögek deszkalapok oldalirányból való összeerősítésére szolgáltak. Ilyen módon nagyobb deszkafelületeket is elő lehetett állítani, amilyenekre a kocsi-letnél is nagy szükség volt. Meg kell azonban említeni — a rekonstrukció helyességének fenntartása mellett —, hogy az ilyen módon összekapcsolt deszkák más célt is szolgálhattak. A 73/6. épület 4. helyisége az ásatási megfigyelések alapján deszkapadlóval rendelkezett, erre utalnak az alaprajzon (1. kép) látható deszkalenyomatok. Így természetesen nem zárható ki, hogy a kérdéses szögekkel nem (vagy nemcsak) a kocsi deszkái voltak összekapcsolva, hanem a padló deszkái (is).

A kocsiszekrény előtt csak egy pár szíjjal volt fölfüggesztve, amint ez a keresztirányba fordított, szíjtartó helyzetéből következik. Ez megfelel annak a ténynek, hogy csupán egy fürgettyű került elő vasveretei formájában. Ennek 82 cm volt a hossza, de a fürgettyű hossza (vagyis a kocsiszekrény szélessége lent) csak 71 cm lehetett. A fürgettyű mindkét végén egy-egy, két szöggel rögzített karikás vasveret található. A kocsiszekrény előtt erre a két karikára volt fölfüggesztve. A fürgettyűnek forgathatónak kellett lennie, mivel együtt forgott az első tengellyel, illetve a vánkossal, míg az általa tartott kocsiszekrény nem tudott elfordulni. Ennek megfelelően a kocsiszekrénynek egy tengelyen keresztül lehetett csak kapcsolata a fürgettyűvel. Ezt a célt szolgálta a fürgettyű közepén talált rombikus vaslemez, amely két szöggel volt fölülről a fürgettyűhöz szögelve. E lemez közepén lyuk van, amelyben az előkerüléskor átdugott helyzetben

volt egy vasszőg. Nyilvánvaló, hogy ezzel a szöggel volt létrehozva a forgókapcsolat a kocsiszekrény és a fürgettyű között. E megoldás révén tudott a kocsiszekrény alatt a fürgettyű az egybeépített vánkossal és első tengellyel együtt elfordulni.

Figyelemre méltó, hogy az intercisai kocsi ilyen rekonstruálása esetén az első tengely vonalában levő szíjtartók sem nem előre, sem nem oldalra, hanem hátrafelé néztek. A hitelesen megmaradt összefüggő kocsialkatrészek elemzése nyomán azonban nem férhet kétség e megoldás helyes volta-hoz, ami természetesen nem jelenti azt, hogy minden esetben így kellene rekonstruálni a négykerekű utazókocsiknak ezt a részét. Megjegyzendő azonban, hogy ebben az esetben is valószínűbbnek tűnik az, hogy a hátsó tengely fölött kifelé néztek a szobros szíjtartók, így ott két pár szíjjal lehetett fölfüggeszteni a kocsiszekrényt. Erre a súlyelosztás miatt valószínűleg szükség is volt, ugyanakkor az is tény, hogy a kettős vonalban való alátámasztás nem okozott gondot, hiszen a hátsó tengely fölött nem kellett az elfordulhatóságot biztosítani.¹²

A kocsi egyes részein huzamos használatra utaló nyomok figyelhetők meg, a szíjtartók szobrai részben hiányosak, kopottak, többször javították és foltozták őket. Kézenfekvő tehát a feltevés, hogy a kocsi hosszú ideig volt használatban. Mivel a 73/6. ház, ahol a kocsimaradványok előkerültek, a 3. század közepén bekövetkezett, valószínűleg az ötvenes évek végére keltezhető ellenséges támadások és pusztítások idején égett le,¹³ jogosan tehető föl, hogy a kocsi nagyjából a III. század elején készült, a század folyamán többszöri javításon esett át, majd pedig a század ötvenes éveinek végén pusztult el a házzal együtt, amelynek romjai egyes részeit a feltárás idejéig eredeti szerkezeti összetartozásban óvták meg.

Visy Zsolt

DIE REKONSTRUKTION DES RÖMISCHEN REISEWAGENS VON DUNAÚJVÁROS

Auszug

Die Bergungsgrabungen von Intercisa verliefen in den vergangenen Jahren in verschiedenen Bereichen der römischen Grenzsiedlung. 1973 stieß man am Südrand des vicus, an der Ostseite der Limesstraße auf die Ruine eines repräsentativen Hauses. Mit der Freilegung wurde nach dem Baustopp sofort angefangen und in zwei Etap-

pen in den Jahren 1973 und 1974 ein großer Teil des Hauses erschlossen. Im Raum 4 des Hauses 73/6 liegen die erhalten gebliebenen Reste eines Reisewagens. Die Freilegung der *in situ* gebliebenen Wagenreste wurde dadurch erschwert, daß sich das aus anderen Räumen stammende, kalkhaltige Schuttmaterial, das beim Brennen

¹² A dunaújvárosi Intercisa Múzeumban levő részleges rekonstrukció (*Visy Zs.* in: Dunaújváros története az őskortól napjainkig 14.) nem felel meg mindenképpen az

itt ismertetett, az újabb elemzések alapján véglegesen kidolgozott rekonstrukciós javaslatnak.

¹³ *Visy Zs.*, ArchÉrt 102 (1975) 300; *Visy Zs.*: Intercisa. (Bp. 1977) 19.

des Hauses ausgebrannt worden war, sekundär gebunden hat. Hier lagen die vordere Achse mit dem Holzaufbau bzw. deren Metallreste. Es sind die zur vorderen Achse gehörenden Bronzebeschläge, die eisernen Kipfen mit den zweiarmigen und geschlossenen, mit je einer bacchischen Statuette verzierten Gurthältern, zwei Bronzeringe von der Seite des Vorderachsenaufbaues, vier 18–20 cm lange eiserne Nägel, beidseitig mit breitem Kopf versehen, drei Eisenteile der vorderen Bodenschiene, der Reibnagel mit mehreren Klammern und einer Eisenplatte, sowie kleinere weitere Gegenstände und Reste aus Bronze oder Eisen zum Vorschein gekommen.

Die Breite der Vorderachse bis zum äußeren Rand der Bronzebeschläge beträgt 81 cm, die Höhe 40 cm, die Dicke unten etwa 25, oben 7–8 cm. Die Höhe der eisernen Kipfe ist 35 cm, die innere Breite 94, die äußere 110 cm. Die Dicke des Holzteiles war etwa 7–9 cm. Die Gesamthöhe des fest zusammengebauten Vorderteiles betrug 75 cm. Es ist wesentlich, daß der Gurthalter den Wagenkasten bloß mit einem Arm hielt, und zwar so, daß er quer zur Fahrtrichtung gestellt mit seinem anderen Arm wie ein Griff dienen konnte. In der Mitte des Befundes ist ein Reibnagel mit einer dicken Eisenplatte zu sehen. Solche Konstruktion kann ausschließlich bei vierrädrigen Wagen vorkommen, wo eine Drehbarkeit der vorderen Achse erforderlich ist. Dieser Fund bestätigt, daß der Wagen vierrädrig war und fahrbereit in diesem Raum während der Brandkatastrophe gestanden hat. Die dicke Eisenplatte — und die gleichen ähnlichen Funde — dienten als Verstärkung des Langbaumes. Das Fehlen vieler Bestandteile des Wagens weisen darauf hin, daß sie während der Planierung nach der Zerstörung herausgenommen worden waren.

Der Holzaufbau wurde mit der Achse fest zusammengebaut. Die äußere und obere Seite des Holzaufbaues wurde durch Bronzeplatten beidseitig befestigt bzw. dekoriert. All diese Bronzeplatten haben einen S-förmigen Teil, die von ihren oberen Enden nach vorne und nach hinten hervorgeragt sind. Die hinteren massiven Stützbögen haben ein sich leicht ausbreitendes, senkrecht gestelltes Ende, das ein Loch hat. Die vorderen ähnlichen Stücke wurden mittels je eines Bronzenagels zum Scherarm befestigt. Aus dieser Situation folgt nun, daß in diesem Fall die Statuen der Gurthälter nicht nach vorne, sondern nach hinten blickten.

Die zwei gebogenen Kipfen an der Innenseite sind mit je einem Eisenband befestigt, und beide verfügen über einen 40 cm langen Eisennagel, die senkrecht den ganzen Achsenaufbau durchbohrt und zusammengehalten haben. In der Mitte der Reste wurde auch eine U-förmige Eisenklammer gefunden. Der Reibnagel lief genauso durch sie, wie durch die große Eisenplatte. Es ist klar, daß der Reibnagel mittels dieser Klammer oben

und hinten zum Achsenaufbau beweglich befestigt wurde. Der Reibnagel wurde unten durch die Achse selbst gehalten.

Das feste Zusammenknüpfen der Scherarme und des Achsenaufbaues war äußerst wichtig, weil der ganze Wagen durch die Deichsel bzw. die Scherarme in Bewegung gebracht wurde. Dieses Problem wurde in erster Reihe mittels der vier, in der Mitte des Befundes zum Vorschein gekommenen Eisennägel gelöst: die Scherarme wurden mit diesen Nägeln an der Vorder- bzw. Rückseite des Holzaufbaues zur Achse befestigt. Die so zusammengebauten Scherarme und der vordere Aufbau dienten auch dem Steuern des Wagens. Die Scherarme hatten hinten das Reibschiet, durch welches verhindert war, daß die Deichsel nach unten fällt. Es wurde an seinen beiden Enden gelocht und auf die runden Enden der Scherarme — nach den bronzenen Stützbögen — aufgezogen. Die in der Mitte des Befundes vorhandenen klammerartigen Eisenbänder schützten die untere Oberfläche des Langbaumes bzw. die obere des Reibschietes vom Abwetzen. Die zwei Bronzenägel mit großem Ring an den Seiten des Holzaufbaues hielten die die Pferde von außen umgebenden Riemen. Die in Blitzform zweimal gebogenen, an ihren beiden Enden spitzigen Eisennägel haben zur Zusammenfestigung von Latten gedient, es ist aber kaum zu entscheiden, ob sie die Latten des Wagens oder des Holzbodens im betreffenden Raum zusammengehalten haben.

Der Wagenkasten wurde vorne bloß mit einem Paar Riemen aufgehängt, dementsprechend fand man nur eine Bodenschiene in ihren Resten. Diese Reste liegen nicht zwischen den Kipfen, weil sie durch das sich während der Brandkatastrophe in diesem Raum befindende Pferd herausgerissen wurden. Die Länge der Bodenschiene betrug 82 cm, die Breite des Wagenkastens dürfte unten 71 cm gewesen sein. Beidseitig verfügte die Bodenschiene über einen eisernen Beschlag mit großem Ring und in der Mitte über eine rhombusförmige Eisenplatte. Der durch das Loch dieser Platte durchlaufende Nagel sicherte die drehbare Verbindung zwischen der Bodenschiene und dem Wagenkasten.

Einige Bestandteile des Wagens zeigen bedeutende Gebrauchsspuren auf, die Statuetten der Gurthälter sind lückenhaft, stark abgenutzt und wurden mehrmals ausgebessert und gestoppt. Es ist also naheliegend, daß der Wagen lange Zeit in Gebrauch war. Als das Haus, wo die Wagenreste zum Vorschein gekommen sind, den Unruhen und den Zerstörungen zur Mitte des 3. Jhs, am Ende der fünfziger Jahre zum Opfer gefallen ist, kann mit Recht angenommen werden, daß man den Wagen etwa an der Jahrhundertswende angefertigt und im Laufe des 3. Jhs. mehrmals repariert hat, bis er durch die Trümmer des vornehmen Hauses begraben wurde.

Zs. Visy

CARACALLA ÉS GETA ÁBRÁZOLÁSA PROVINCIÁLIS GEMMÁKON

(Az ikonográfiai megkérdettség kérdése a gliptikában)

Vizsgálatunk kiindulópontja egy gyűrűkő, mely a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében van (1. a-b. ábra).¹ Lelőhelye ismeretlen, de a gyűjtemény legtöbb darabja Aquincumból, Brigetióból és Intercisából származik, tehát a Duna-limes vonaláról. A nyolcszögletű gemmán három alak áll egymás mellett, lábaiknál egy-egy kisméretű égő oltár. Mindhárman katonai öltözetet viselnek: páncélt, paludamentumot, hosszú szárú cipőt; kezükben lándzsa. A középső, idősebb férfi teljesen szemben áll. Fejformája hosszúkás, haj és szakállvisellete jellegzetes: egy hajfürt húzódik közepén a homlokára és kétoldalt halántékára. Hosszú bajuszt és szakállt visel, ez utóbbi közepén kettéválk. Attribútuma fején egy ötágú sugárkorona, kinyújtott kezében egy globus. Kétoldalt egy-egy ifjú áll, akik a középső alaktól valamivel alacsonyabbak. Egyikük szemben áll, de fejét a középső alak felé fordítja. Fején koszorú, az oltár fölé tartott kezében patera. A másik ifjú teljesen oldalt áll, és a globust együtt tartja a középső alakkal.

Az ábrázolt személyek elsősorban a középső alak jellegzetes szakállvisellete alapján határozhatók meg: Septimius Severusról és két fiáról van szó, akik előbb mint Caesarok, majd pedig mint Augustusok apjukkal társuralkodókként vállaltak részt a birodalom irányításában.² Ezt nemcsak együttes ábrázolásuk juttatja kifejezésre, hanem attribútumaik is: a babérkoszorú és a globus. A babérkoszorú a császárkorban a princeps jelvénye volt,³ amit Caracalla 198-tól, Geta 209-től viselt az érmein, akkor lettek ugyanis Augustusokká. A globus a császári jelvények között a rector orbis szimbóluma, melynek közös kézbentartása vagy a társuralmat, vagy a hatalom átruházását fejezi ki.⁴

Az apa pozícióját fiaiétól centrális és frontális ábrázolása, valamint a sugárkorona különbözteti meg.⁵ Ez a világra áldást hozó nap szimbóluma, melynek fontossága éppen Severus idején nőtt meg, ő is és fiai is többször viselik érmeken.⁶ Az apa Sol Invictusként, a fiúk pedig a győzhetetlen napisten fiaiként (Severi invicti Augusti pii filius) értelmezhetők.⁷ A napisten értelmezést kétségtelenné teszi az a veret, melyen a sugárkoronás Severus portréja mellett Iulia Domna a holdsarlóval jelenik meg.⁸ Ahogy a globus, úgy a sugárkorona is a császári hatalom kozmikus jellegére utal. Severus egyik veretének hátoldalán a napisten feje látható Pacator orbis felirattal, ami kétségtelenül a császár béketeremtő tevékenységére utal.⁹

Az attribútumok meghatározó jelentőségűek az alakok pozíciójának megállapítása szempontjából, és ugyanakkor ideológiai programot is hirdetnek.¹⁰ A császári portrék igen fontos kísérőivé válnak, gyakran döntő fontosságúak a datálás szempontjából, és az ábrázolás fiziognómiai sajátosságaival egyenrangú szerepet tölthetnek be a kifejező eszközök készletében. Jelen esetben is ez lehet az egyik támpont Caracalla és Geta alakjának megkülönböztetésében. A babérkoszorú viselőjének Augustusnak kell lennie, a másiknak nem. Ebből az következik, hogy a gemma készítése 209 előtt történt, amikor még Geta nem volt Augustus. Ez a dátum meg is felelne a fiúk életkorának, két dolog mégis ellentmond ennek. Az egyik a profilban álló alak megkülönböztetett helyzete. Ő az, aki testhelyzetével is, és a globus közös tartásával is szorosabban kapcsolódik apjához, ill. a hatalomhoz, mint test-

¹ Karneol, mérete: 12 × 16 mm, sérült, leltári száma: 63.1.21.

² Vö. J. Hasebroek, *Untersuchungen zur Geschichte des Kaisers Septimius Severus*. (Heidelberg, 1921); A. Birley, *Septimius Severus the African Emperor*. (London, 1971.)

³ Vö. A. Alföldi, *Die Monarchische Repräsentation im römischen Kaiserreiche*. (Darmstadt, 1970) 235 skk.

⁴ A. Alföldi, i. m. 236 skk.

⁵ Vö. L. Budde, *Die Entstehung des antiken Repräsentationsbildes*. (Berlin, 1957) 5; A. Alföldi, i. m. 225 skk.

⁶ BMC V p. 130 Nr. 523; p. 132 Nr. 528; p. 335 Nr. 831.

⁷ A. M. McCann, *The Portraits of Septimius Severus*. (Roma, 1968) 58.; A. Alföldi, i. m. 226.

⁸ BMC V p. 204 Nr. 260, A. Alföldi, i. m. 261.

⁹ BMC V, clii, McCann, i. m. 67.

¹⁰ Vö. H. v. Heintze, *Römische Bildniskunst*. In: *Römische Porträts*. (Darmstadt, 1974) 2 skk.

1. kép. a–b. Septimius Severus, Caracalla és Geta a Magyar Nemzeti Múzeum gemmáján

Abb. 1. a–b. Septimius Severus, Caracalla und Geta auf der Gemme des Ungarischen Nationalmuseums

2. kép. Septimius Severus, Caracalla és Geta egy carnuntumi gemmán

Abb. 2. Septimius Severus, Caracalla und Geta auf einer Gemme aus Carnuntum

3. kép. Septimius Severus, Caracalla és Geta egy novae gemmán

Abb. 3. Septimius Severus, Caracalla und Geta auf einer Gemme aus Novae

vére. Az alakok egymáshoz való viszonyát leginkább a Leptis Magna-i tetrapylon dextrarum iunctio jelenetével lehetne összevetni.¹¹ Ott Septimius Severus és Caracalla szorosabb összetartozását kézfogásuk jelzi, és bár Geta áll középen, a jelenetben mégiscsak mellékszereplő. Az alakok helyzete is összevethető: Severus és Geta szemben, ill. háromnegyed nézetben, Caracalla pedig teljesen oldalt áll.

A másik dolog, ami ellentmond az előbbi interpretálásnak az, hogy a babérkoszorús ifjú arcvoná-

sai fiatalabbak a másikénál. Ugyanígy hajviselete is a Severus-gyerekek fiatalabb kori, hosszabb fürtjeit mutatja. Ezzel szemben a másik fiú feje szögletesebb és markánsabb, haja rövidebb és tömörebb, ahogy ez a fiúk későbbi portréin megfigyelhető, és alig kivehetően bár, de a szakáll ábrázolását is felfedezhetjük rajta. Ezek alapján ő bizonyosan Caracalla, a babérkoszorús ifjú pedig Geta, és a gemmának 209-ben vagy azt követően kellett készülnie. Ebben az esetben azonban egy újabb ellentmondást kell megoldani, mégpedig azt, ami a fiúk életkora és a gemma készítési ideje között fennáll. 209-ben ugyanis a fiúk már 20–21

¹¹ McCann, i. m. 76.

évesek voltak, és a pénz ábrázolások tanúsága szerint mindketten szakállt viseltek,¹² itt viszont legfeljebb Caracallánál fedezhető fel ennek nyoma.

Hasonló ellentmondással további gemmáknál is találkozunk, melyek Severust és két fiát ábrázolják. Ezek egyike Carnuntumban került elő (2. kép).¹³ Rajta a társuralkodók mellképei láthatók oldalról, középen Severus, vele szemközt — tehát kiemelt helyzetben — az idősebb fiú, Caracalla. Fejénél a kő sérült, de babérkoszorút bizonyosan nem visel, viszont lehetséges, hogy oroszlánbőr van rajta.¹⁴ Severus feje mögött Geta látható, babérkoszorúval és igen fiatal vonásokkal, melyek nagyon hasonlítanak a budapesti gemma Getájához: A fejek fölött három G betű fedezhető fel, talán a tres Augusti ([AU]GGG) rövidítéseként.¹⁵ Nem kétséges, hogy a gemma csak Geta Augustusszá tétele után (209) készülhetett.¹⁶ Egy Szófiában őrzött gemma, mely Novaeban (Moesia Inferior) került elő¹⁷ (3. ábra), az előbbihez hasonló elrendezésben mutatja a három társuralkodót. Azonosításukat neveik kezdőbetűinek feltüntetése teszi kétségtelenné: Γ(éta) C(εονήρος) Α(ρτωίνος). Mindhárman babérkoszorút viselnek, tehát Augustusok. Ide sorolhatunk még egy harmadik, ismeretlen leltőhelyű gemmát is, melyen hasonlóan ismétlődik a három mellkép és rajtuk a babérkoszorú, annyi eltéréssel, hogy az apa feje fölé egy piciny, repülő Victoria koszorút tart.¹⁸

Mi lehet az oka annak, hogy az említett gemmákon az ifjú társascsászárok portréjából megállapítható életkor nincs összhangban az attribútumokból megállapíthatóval. A kérdést tovább bonyolítja, hogy bizonyos esetekben, mégpedig a legigényesebben kidolgozott daraboknál ilyen ellentmondással nem találkozunk. A legismertebb ezek közül a New York-i Metropolitan Museum gemmája, melyen a szülők és a testvérek portéri láthatók egymással szembeállítva.¹⁹ Severus és Caracalla babér-

koszorút viselnek, Geta viszont nem, tehát nem készülhetett 209-nél később, Caracalla mégis körszakállt és bajuszt visel. A leningrádi Ermitázs kevésbé ismert gemmáján a két fiúval szemben csak az apa látható (4. ábra).²⁰ Itt is csak az apa és idősebb fia visel babérkoszorút, a fiúk arcvonásai mégis érettebbek, és Caracallának oldalszakállja van. Végül a római Museo Nazionale üvegpasztáját idézhetjük, melyen Severus és családja a New York-i gemmáéhoz hasonló beállításban látható.²¹ A család egyik férfitagja sem visel koszorút, mégis bizonyos, hogy 209-nél előbb nem készülhetett az ábrázolás, mert Caracalla körszakállt visel. Igen közel áll ehhez az alexandriai múzeum nemrég publikált gyűjteményének egy darabja.^{21a}

A főtebb feltett kérdést valószínűleg éppen a már említett minőségbeli különbségből kiindulva válaszolhatjuk meg. A három igényes kivitelű darab — melyeken a császári család tagjai hellenisztikus modorban, capita iugata vannak ábrázolva, miként egy valamivel korábban készült kámeán²² — reprezentatív műnek tekinthető. Ezek minden bizonnyal Rómában, a császári udvar műhelyében készültek, és a császár ajándékaiként kaphatták tulajdonosaik. Az udvari vésnökök a legpontosabban követhették a princepsok ábrázolásában évről évre beálló változásokat, hiszen itt készültek a pénzek verőtövei is, melyek leghitelesebb tükrözői ezeknek a változásoknak. Könnyen lehet, hogy ugyanazok a mesterek készítették a gemmákat, akik a verőtöveket. Megállapíthatjuk tehát, hogy az ikonográfiai megkésettség a gliptikára nem általában jellemző, hanem területenként és műhelyenként változik.^{22a}

A budapesti, a carnuntumi és a novaei gemmák — erről minőségük árulkodik — bizonyosan nem az udvari műhelyben készültek, hanem valószínűleg az adott provinciákban, Pannóniában és Moesiában. A császár és két fiának ábrázolásai a limes mentén állomásozó katonák között bizonyára népszerűek voltak. Az itt dolgozó gemmametszők azonban korántsem lehettek olyan jól értesültek az ifjú társuralkodók ábrázolásaiban évről évre beálló változásokról — legyen az akár testi fejlődésük, akár ideológiai programjuk következménye

¹² Ld. BMC V p. 358 skk., *L. Budde*, *Jugendbildnisse des Caracalla und Geta*. (Münster, 1951) 20 skk.

¹³ *R. Noll*, *Kunst der Römerzeit in Österreich*. (Salzburg 1949) 28, Abb. 77.; *D. Soechting*, *Die Porträts des Septimius Severus*. (Bonn, 1972) 240 sk., Nr. 11.

¹⁴ *McCann*, i. m. 183, Pl. XCII i.

¹⁵ *W. Kubitschek* — *S. Frankfurter*, *Führer durch Carnuntum*. (Wien, 1923) 22, Abb. 6a.

¹⁶ *Soechting* (i. h.) készítését a gyerekek kora és Severus portréja alapján 202–5 közé teszi. Nem meggyőző az a magyarázat, mely szerint Getát még nem illette volna meg a babérkoszorú hivatalosan, de a provinciális mester ezt figyelmen kívül hagyta.

¹⁷ *G. D. Geraszimov*, *BIAB* 15 (1946) 184, 71.

¹⁸ *O. J. Neverov*, *Concordia Augustorum*. *Wissenschaftliche Zeitschrift der Univ. Rostock* 19, 1970, 609, T. 26/6.

¹⁹ *McCann*, i. m. 171 g; *Soechting*, i. m. 237 Nr. 4.

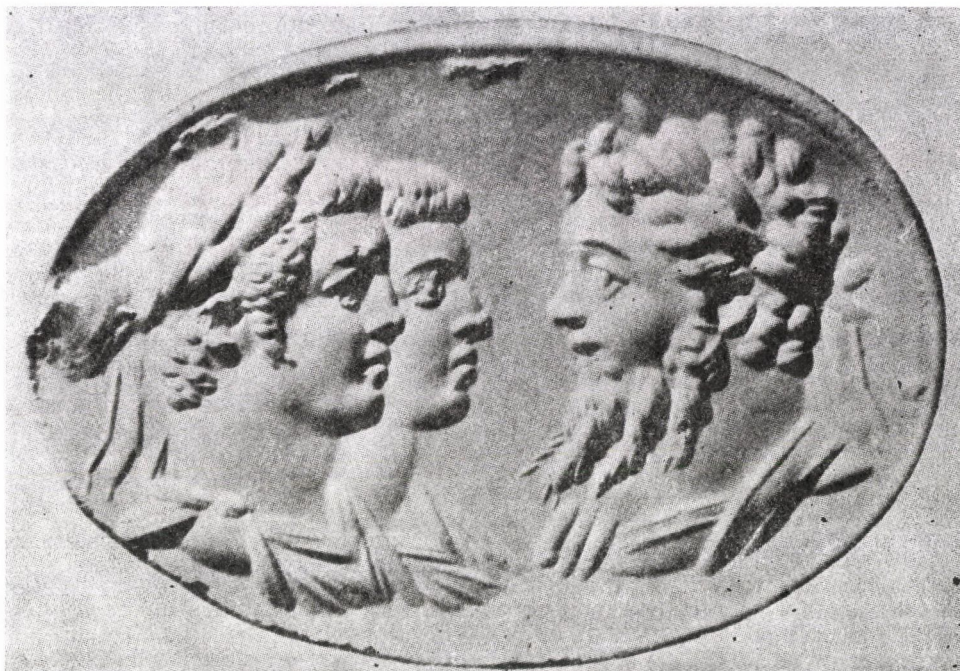
²⁰ *Neverov*, i. h.; *Ua*; *Antique intaglios in the Hermitage collection*. (Leningrád, 1976) nr. 139.

²¹ *McCann*, i. m. 140 d; *Soechting*, i. m. 241 Nr. 12.

^{21a} *BCH* 107, 1983, 478, nr. 57, Fig. 56.

²² *McCann*, i. m. 158 f; *Soechting*, i. m. 238 Nr. 6.

^{22a} *Vö. Wiggers*, *H. B.*, *Caracalla, Geta, Plautilla*; *Wegner*, *M.*, *Macrinus bis Balbinus*. (Berlin, 1971) 60, 85 sk.

4. kép. Septimius Severus, Caracalla és Geta a leningrádi Ermitázs gemmáján
Abb. 4. Septimius Severus, Caracalla und Geta auf der Gemme der Ermitage zu Leningrad

— mint római szaktársaik. Modellként nyilván a pénzbrázolások szolgáltak számukra, de a legfrissebb kiadások csak több hónapos késéssel juthattak el a provinciákba, és akkor is jóval kisebb számban, mint az előző évekből származó kiadások. A provincia lakóiban élő kép az ifjú császárokról ily módon mindig bizonyos késésben volt a legfrissebbhez képest, és ezt a nyilvánosan vagy a katonai táborok szentélyeiben felállított szobrok még csak erősíthették, hiszen ezek cserélődése a pénzekétől is lassúbb volt, amennyire ez a szoborbázis-feliratokból megállapítható.²³

Más volt a helyzet a császári címekre vonatkozó ismeretekkel. Geta Augustusszá emeléséről császári levélben nyilván azonnal értesítették valamennyi provinciát, mindenekelőtt pedig a hadsereget, így ezeknek a címeknek és a hozzá tartozó jelvényeknek az alkalmazása néhány hónapon belül megtörténhetett még a távolabbi területeken is. Geta Augustusszá emelése, ami 209 nyarán történt Britanniában, az év végén Athénban már ismert volt.²⁴ Ez lehet a magyarázata annak, hogy az említett provinciális gemmákon Geta babér-

koszorút visel, portréja viszont még korábbi állapotot tükröz.

Hasonló jelenség a nagypasztikában kevésbé valószínű, mert a szobrok többnyire központi műhelyekből származtak, vagy ezeknek a mintának a másolatai voltak, és hivatalos megrendelésre készültek.²⁵ A gemmametszők ezzel szemben magánmegrendeléseknek tettek eleget, nem volt hivatalos mintájuk, melyet követniük kellett volna, így önállóan kellett dolgozniuk, hacsak nem az udvari műhelyben dolgoztak.

A továbbiakban vizsgáljuk meg a budapesti gemma ikonográfiáját és ikonológiáját. A nagypasztikában mind tartalmilag, mind kompozicionálisan a Leptis Magna-i tetrapylon dextrarum iunctio jelenete van vele a legközelebbi kapcsolatban.²⁶ A császár és két fiának együttese a Concordia Augustorumot hirdeti, a kézfogás az uralkodásban való szoros együttműködést, miként a gemmán a globus közös tartása. Fontos különbség azonban, hogy a dextrarum iunctio jelenetben a társuralkodók polgári, a gemmán katonai öltözékben vannak, az előbbin Severus kezében augurbot, az utóbbin

²³ M. Stuart, Wie wurden Kaiserporträts im römischen Reich verbreitet? In: Römische Porträts. (Darmstadt, 1974) 253.

²⁴ Birley, i. m. (2. j.) 264.

²⁵ P. Zanker, Provinzielle Kaiserporträts. Zur Rezeption der Selbstdarstellung des Prinzepts. (München, 1983), 8 sk, 44 skk.

²⁶ Ld. 12. j.

5. kép. Septimius Severus fiaival a Bibliothèque National kámeáján

Abb. 5. Septimius Severus mit seinen Söhnen auf dem Kameo der Bibliothèque National

lándzsa van. Bár tudjuk, hogy a tetrapylon jelenei is hadieseményekkel vannak kapcsolatban — az egyik fríz diadalmenetet ábrázol — a hangsúly itt a győzelem utáni békés, egyetértő uralkodáson van. A gemma ezzel szemben mindhárom alaknál a harci készültséget hangsúlyozza, a társuralkodók concordiájának tehát egy várható vagy folyamatban levő hadivállalkozásra kell vonatkoznia, és ennek alkalmából végeznek közös áldozatbemutatást.

A dextratum iunctio jelene a portrétípus meghatározása szempontjából is termékeny analógia, minthogy a két Severus ábrázolás igen közel áll egymáshoz. Jellemzői a hosszúkás fejforma; a szabadon hagyott homlok, melybe csak középen és két oldalt, a halántéknál nyúlik be hajfürt; a hosszú bajusz, mely a száj fölött átívelve az oldal-szakállba fut bele, és végül a hosszú szakáll, mely középen határozottan kettéoszlik. Severusnak ez a késői portrétípusa 207 körül jelenik meg.²⁷ A két császárfiú arcvonása és hajviselete is mutat bizonyos rokonságot, különösen Caracalla esetében, amennyiben már nem a kerek arc és laza hajfürtök jellemzők rá, hanem a szögletesebb fejforma és a rövid, tömör haj, ami 205–6-tól figyelhető meg nála.²⁸ Ezek a portrészajátosságok a tetrapylon korábbi, 204-es datálását kétségessé tették, és ma már bizonyítottan látszik, hogy Septimius Severus afrikai útjának időpontját 207-re kell helyezni,

és az említett domborművek ezt követően készültek.²⁹

A kisplasztikában a legközelebbi analógia a párizsi Bibliothèque Nationale egy kámeája (5. kép).³⁰ A három társuralkodó a budapesti gemmához hasonló elrendezésben jelenik meg, középen az apa, két oldalt fiai, mindhárman katonai öltözkében: páncélban és paludamentumban. Az apa szeméből, a két fiú oldalról látható. Severus bal kezében sceptrum, jobb kezében patera, melyet égő oltár fölé tart. Hasonlóképpen paterát tart az oltár fölött egyik fia, akit Babelon Caracallának tart, míg a másik oldalon levő Geta kezében globus van. Babelon feltételezése helyes lehet, minthogy a jelenet hangsúlyos mozzanata az áldozatbemutatás, amit az apa idősebb fiával közösen végez. Ez a jelenet ugyanúgy kapcsolja őket össze, miként a budapesti gemmán a globus tartása, a Leptis Magna-i domborművön pedig a dextrarum iunctio. Geta mindhárom esetben — bár szorosan kapcsolódik a jelenethez — mégiscsak mellékszereplő marad. Bár a kámea leírásai nem adnak egyértelmű választ arra, hogy a fiúk fején van-e babérkoszorú, vagy sem, fénykép alapján úgy tűnik, hogy van, minthogy nyakszirtjükénél szalag látható. A jelenetnek még további két szereplője is van. Mindkét fiú mögött egy-egy Victoria áll globuson, és koszorút tart fejük fölé. A fiúk tehát mindketten Augustusok lehetnek, bár fiatalabbnak néznek ki, és szakállt vagy bajuszt sem viselnek. Az apa portréja az ún. filozófus típushoz sorolható, ami későbbi képeire jellemző.³¹ Valószínűleg ebben az esetben is arról a fáziskésésről van szó, melyet a provinciális princeps-ábrázolásokról föntebb megállapítottunk. Ez esetben a kámea 209 után készült, amit felirata is megerősít, minthogy az Augustusok győzelméről tudósít: [ΥΠΕΡ ΘΗΝ] ΝΕΙΚΗΝ ΤΩΝ ΚΥΡΙΑΝ CEBACTΩΝ.

A 209–10-es datálást a pénzveretek között fellelhető analógia is megerősíti. Bár a három társuralkodó Victoriától övezve együtt nem fordul elő egy vereten sem, kettő-kettő közülük igen. Egyik esetben Septimius Severus és Caracalla állnak egymással szemben, áldoznak egy oltár fölött, mögöttük koszorúzó Victoriák.³² A másik esetben Caracalla és Geta állnak egymással szemben, katonai

²⁹ McCann, i. m. 76 sk.; Soechting, i. m. 27 sk.

³⁰ E. Babelon, Catalogue des camées antiques et modernes de la Bibliothèque Nationale. Paris 1897, 157 nr. 301. McCann, i. m. 182 h.

³¹ McCann, i. m. 182.

³² BMC V p. 325.

²⁷ McCann, i. m. 67, 76 sk.; Soechting, i. m. 28, 231.

²⁸ H. v. Heintze, Studien zu den Porträts des 3. Jh. n. Chr. Röm. Mitt. 73/74, 1966–67, 213.

6. kép. Caracalla és Geta kézfogása Geta sestertiusának hátoldalán
Abb. 6. Der Händedruck von Caracalla und Geta auf der Rückseite des Sesterzes von Geta

öltözékben, lándzsával, egy égő oltár fölött kezét fognak, mögöttük koszorúzó Victoriák (6. kép).³³ Az előlapon Geta arcképe szakállasan, babérr koszorúval. Kiadásának ideje: 209–10. Variánsnak tekinthető az a darab, melyen ugyancsak a katonai öltözetet viselő Caracalla és Geta fognak egymással kezét, de Victoriák helyett Hercules és Liber koszorúzza meg őket.³⁴ A jelenet mind Caracalla, mind Geta egy-egy sestertiusán előfordul, kiadásuk 210–12 közé tehető.

A rendelkezésünkre álló adatok tehát arra vallanak, hogy a budapesti intaglio és a párizsi kámea 209 végén, vagy még inkább 210-ben készült. Ebben az időben más hadivállalkozásra és győzelemre nem gondolhatunk, mint a britanniai-ra. Erre a hadjáratra Severus 208-ban indult el fiaival.³⁵ A feladatok oroszlánrészét Severus és Caracalla vállalta, Geta a hátszínre bízta. A hadjáratot a következő évben siker koronázta — valószínűleg nagyobb vérvesztés nélkül — mert mindhárman felvették a Britannicus melléknevet, és Geta az Augustus címet.³⁶ A béke azonban nem tartott sokáig, a következő évben újabb hadjáratot kellett indítani, amiben Severus fokozódó betegsége miatt már nem vett részt, hanem való-

színűleg Eburacumban maradt, ahol 211 elején meg is halt. A 209–10-es évek tehát mind a hadivállalkozás elindításának, mind a győzelem ünneplésének ábrázolására bőségesen adtak alkalmat. A képtípusok mintapéldányait minden bizonnyal a társascsászárok kíséretében levő vésnökök készítették, ezek jutottak el Rómába, majd pedig elsősorban a pénzek révén a birodalom minden részébe. Ezen események iránt Pannóniában különös érdeklődést feltételezhetünk, ha figyelembe vesszük, hogy a provinciát különösen erős szálak fűzték a Severusokhoz.³⁷

A már említett pénzveretek segítségével a vizsgált gemmák és a korabeli történelmi események között további összefüggéseket figyelhetünk meg. A társascsászárok kézfogását ábrázoló pénzveretek felirata valamennyi esetben *CONCORDIAE AVGV* (vö. 6. kép). A Concordia jelszó gyakran jelentkezik a pénzek hátoldalán Septimius Severus alatt, részben magának a perszonifikált istennőnek az ábrázolásával, részben viszont azoknak a bemutatásával, akiknek a concordiáját hirdeti. A *CONCORDIA AETERNA* a császár és feleségének örök egyetértésére utal, mégpedig vagy Severusra és

³³ BMC V p. 391 Nr. 178, Pl. 57/2.

³⁴ BMC V p. 407 Nr. 232; p. 409 Nr. 240.

³⁵ Birley, i. m. 253.

³⁶ BMC V. p. clxxvi skk.

³⁷ A. Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia*. (London — Boston, 1974) 197 skk., 217 skk.; J. Fitz, *A military history of Pannonia from the Marcomann wars to the death of Alexander Severus (180–235)*. *Acta ArchHung* 14, 1962, 97 skk.

Iulia Domnára,³⁸ vagy Caracallára és Plautillára³⁹ vonatkozik. A CONCORDIAE AUGG vagy AUGUSTORUM viszont a társuralkodók egyetértését hirdeti, és nem is elsősorban Severusét és Caracalláét, hanem Caracalláét és Getáét. A testvérek közötti kapcsolat akkor nyert különös jelentőséget, amikor Geta is megkapta az Augustus címet (209), a következő évben pedig Severus egészségi állapota súlyosra fordult. Egyetértésüknek és együttműködésüknek jó próbaköve lehetett volna a britanniai hadjárat, de Caracalla gyűlölködő természete ezt lehetetlenné tette. Csak az alkalmat kereste, hogy nemcsak testvérét, de apját is félreállítsa útjából a teljes hatalom megszerzése érdekében.⁴⁰ Részéről tehát a concordia jelszavának nem volt értelme. Így jellemzőnek tarthatjuk, hogy az említett veretek többségét — melyek a testvérek egyetértését hirdetik — a senatus adta ki, és nem a társcsászárok.⁴¹ Ez összhangban van a senatusnak azzal a törekvésével, hogy a két testvért megbékítse egymással.⁴²

Tudomásunk van arról is, hogy a hadsereg sem értett egyet a testvérek viszálykodásával. Geta eléggé népszerű volt ahhoz, hogy Caracallának ne

sikerüljön szembefordítania vele a katonákat.⁴³ A vizsgált gemmákat tehát úgy is tekinthetjük, hogy ugyanazt a propaganda célt kívánták betölteni a lakosság vagy a katonaság körében, amit a senatus említett pénzkiadásai: a társcsászárok egymás elleni küzdelmében nem akarnak részt vállalni, ehelyett egyetértő uralmuk mellett foglalnak állást. A hadsereg ezt a véleményét kifejezésre is juttatta Britanniában, midőn Caracallát arra figyelmeztették, hogy ők Severus mindkét fiának hűséggel tartoznak, nemcsak az egyiknek.⁴⁴ Ez a jelenet Geta meggyilkolása után megismétlődött.⁴⁵ A társcsászárok egyetértése utáni vágyat nem kis mértékben táplálta az, hogy Getától remélték Caracalla vad természetének ellensúlyozását.⁴⁶

Összefoglalva: a budapesti Nemzeti Múzeumban őrzött gemma jelenetéről megállapítottuk, hogy az Septimius Severust ábrázolja két fiával, készítem ideje pedig legvalószínűbben 210 lehet. Az ábrázolás módja betekintést adott egy provinciális gemmametsző mester munkamódszerébe, az ábrázolás témája pedig a kor fontos történelmi és társadalmi eseményeire világított rá.

Gesztelyi Tamás

DIE PORTRÄTS DES CARACALLA UND GETA AUF GEMMEN IN DEN PROVINZEN

(Die Frage der ikonographischen Retardation in der Glyptik)

Auszug

Der Ausgangspunkt unserer Beobachtungen ist eine noch unpublizierte Gemme aus Pannonien, die Septimius Severus mit seinen beiden Söhnen, Caracalla und Geta zeigt. Auf Grund des Lebensalters der beiden letzten könnte die Gemme 207 verfertigt worden sein — die Jungen sind nämlich ungefähr 17–18 Jahre alt —, jedoch da Geta einen Lorbeerkrantz trägt, so war er Augustus, also der terminus post quem soll 209 sein. Wir können etwas Ähnliches auch in dem Fall einer weiteren Gemme aus Pannonien und einer aus Moesien beobachten. Die physiognomischen Eigentümlichkeiten des Porträts sind also im Widerspruch mit einem der Attribute, die ständige Begleiter der Kaiserporträts geworden sind. Zur gleichen Zeit kommen aber auch erstarrte Gem-

men vor, wo die Porträts der Jungen keine ähnliche Retardation zeigen. Wir legen dieses Phänomen folgenderweise aus: während die letzten in Rom verfertigt worden sind, wo die Gemmenschneider die physiognomischen Änderungen der Mitherrscher ständig beobachten konnten, hatten sie in den Provinzen diese Möglichkeit nicht. Die neuesten Porträtstatuen und Münzen sind einerseits mit mehr oder weniger Verspätung angekommen, andererseits waren sie in geringerem Maße hier, als die früheren Produkte. So dürfen wir mit Recht annehmen, daß die Züge der jungen Mitherrscher, wie sie in den Augen der Provinzeinwohner lebten, im Vergleich mit den neuesten immer eine Verspätung um 1–2 Jahre gezeigt haben.

T. Gesztelyi

³⁸ BMC V p. 185, 207, 233.

³⁹ BMC V p. 233, 235, 237.

⁴⁰ BMC V p. clxxvii.

⁴¹ BMC V p. xxii.

⁴² Dio 77, I, 4–6; *G. Alföldy*, Der Sturz des Kaisers Geta und die antike Geschichtschreibung. *Antiquitas* 4, Beiträge zur Historia-Augusta-Forschung 10. (Bonn, 1972) 29. — *Neverov* (18. j.) a császárkori gemmákon az uralkodó és családja vagy társcsászára ábrázolások gyakoriságát általában is a Concordia Augustorum jelsza-

vával hozza összefüggésbe, és megállapítása szerint ezek nem annyira a konsolidált időszakokra jellemzőek, hanem éppen a dinasztikus küzdelmek, politikai krízisek idejére.

⁴³ Dio 77, I, 3; Herodianus 3, 15, 5; *Alföldy*, i. m. 26.

⁴⁴ Herodianus 3, 15, 5.

⁴⁵ Hist. Aug. Caracalla 2, 7; Geta 6, 1; *Alföldy*, i. m. 40 skk.

⁴⁶ *Alföldy*, i. m. 42 skk.

KULTIKUS RENDELTETÉSŰ LELETEGYÜTTES A KIS-BALATON KÖZÉPSŐ RÉZKORÁBÓL

Balatonmagyaród-homoki dűlő lelőhely a községtől északkeletre, az egykori Balaton öblének nyugati partján helyezkedik el. Kb. 70 m hosszan és 250 m szélességben húzódik a parti sáv mentén. Az ásatás 1983 nyarán a Kis-Balaton újra-elárasztását megelőző régészeti program keretében zajlott.¹

A föltárt területen két kelta ház és több 8–9. sz.-i objektum mellett a rézkori Balatoni-csoport leletei kerültek elő. Mivel az eredeti mocsársziget kiemelkedését a földművelés egyengette, a széles sávban jelentkező cserepek valószínűleg kiszántott objektumokból származnak, és az erózióval kerültek a mélyebben fekvő területre. 1. kép. A Homoki-dűlőtől néhány km-re ismerjük a Balatoni-csoport egy másik lelőhelyét, ahol sohasem szántották a földet. Így tudta az ásató a felszíntől kb. 25–30 cm-re jelentkező alapárkolt házak nyomait megfigyelni.²

Az ily módon valószínűleg telephez tartozó 7. sz.-i objektum egy szokatlan elrendezésű gödör, amely egy emberi csontvázat és a Balatoni-csoport néhány cserepét tartalmazta. 2. kép. A 190-szer 180 cm-es, kissé ovális gödör lefelé enyhén kiszélesedik és 130–140 cm mély. Alján néhány Balatoni-csoportozhoz tartozó cserep került elő. A töredékek alapján ezt az anyagot a Balaton-Lasinja kultúra I. fázisába keltezhetjük, erre utal az élesen behajló perem és a lágyan profilált edényfenék. Ez az egyetlen támpont a gödör korának meghatározásához. A gödör rétegződése, betöltése a következő: 2. kép: 30 cm humusz, alatta 10 cm szubhumusz, majd 40 cm vastag, a gödör széle felé kissé kiemelkedő réteget alkotó paticszemcsés, szürkésbarna, homokos-agyagos réteg, benne néhány cserep. Ez alatt 20 cm vastag steril fehér homoksáv következett, majd 10 cm-es faszenes, paticsos réteg. E rétegben már jelentkezett annak a gödör közepén főlhalmozott nagyméretű mészkonkréciók halmának a teje, amely aztán lefelé kiszélesedve, mintegy 100-szor 110 cm-es alappal állt a gödör alján. A mészkonkrécióhalom és a gödör széle közötti mintegy 40 cm-es gyűrűszerű sávban csak kis mészdarabok feküdtek elszórtan, vékony rétegben, ezért úgy tűnt, mintha itt, a gödör alján egy széles körbefutó árkot képeztek volna ki. Az árok betöltése egy barnás, paticszemcsés, laza szerkezetű rétegből állt, alján 3–4 cm vastag réteget alkotott egy erősen faszenes, paticsos, cserepeket tartalmazó földcsífk. E réteg már a mészkonkréciók vékony kis sávja fölött húzódtott, ami pedig az utolsó mesterséges rétegződés a gödörben. A helyi talajban egyébként gyakorta előforduló mészkonkréciók nyilvánvalóan nem természetes úton képződtek ilyen elrendezésben itt a gödörben, hanem ezeket ide hozták és valamilyen céllal rendezték el ilyen módon. Még inkább szándékosságra vall, hogy a gödör falában nem volt mészkonkréció-sáv, azaz nem a helyben talált mészkonkréció-darabokat termelték ki és halmozták föl a gödör közepén. Olyannyira összetapasztották, hogy csak csákvánnyal lehetett szétbontani. A meszes anyag alul sem folytatódott, fölszedése után mindenütt a

gödör alját alkotó finom, fehéréssárga homok bukkant elő.

Különös jelentőséget ad a gödörnek, hogy délkeleti részében egy gyermek csontváza került elő a mészkonkréció-halom és a gödör széle közötti árokból 3. kép. A kb. 5 éves fiúgyermek³ a hátán feküdt, két karja fölemelve, könyökben kissé behajlítva, (a bal alkarcsontot nem találták meg). Koponyája hátrabukva a koponyatetőn feküdt, állkapcsa a koponyától 15 cm-nyire északra került elő. Egyik lába térdben derékszögben behajlítva feküdt, a másikat a sír megtalálásakor megbolygatták, ezért helyzetét már nem lehetett rekonstruálni. A csontvázat sírfolt nem jelezte. A váz közelében egy nagyméretű, megmunkált, talán őrlőkönek kialakított aprószemű konglomerátum került elő;⁴ 4. kép; a koponya mellett, a mészkonkréciókból álló halom oldalán pedig egy nagyobb edény alja feküdt.

A gödörrel kapcsolatban több interpretáció-lehetőséget is meg kell vizsgálnunk. Legelőször fölvetődhet, hogy vajon nem tárolóveremről van-e szó (utólagos beletemetkezéssel). Ez a kérdés viszonylag könnyen eldönthető: a mészkonkréciók halma a szinte szabályosan kerek gödörnek pontosan a közepén áll, mint említettük, összetapasztva. Ha csak beleszórták volna a tárolóverembe az egyes darabokat, aligha ilyen rendben kerültek volna napvilágra. Másfelől, ha megfigyeljük a gödör metszetét, az is világosan látszik, hogy a gödör alja nem vízszintes, hanem a halom alatt jó 10–15 cm-rel magasabb, mint a halom körül, tehát vagy a halom elkészítése után mélyítették ki a „gyűrűt”, vagy még inkább lehetséges, hogy a gödröt eleve úgy ásták ki, hogy megtervezték a mészkonkréciós halom helyét. Ezt támasztja alá, hogy a kör-árokból is került elő vékony sávban mész, tehát a mészdarabokat valószínűleg a már teljesen előkészített gödör-aljra tapasztották. Mindezek alapján, úgy vélem, kizárhatjuk, hogy a balatonmagyaródi gödör közönséges tárolóverem lenne.

Ezután fölmerül a kérdés, hogy rituális rendeltetésű gödörrel van-e szó. Szeretnénk elkerülni azt a hibát, hogy minden, számunkra nem kellőképpen érthető jelenséget kultikusnak értelmezzünk, ezért alaposabban is meg kell vizsgálnunk ezt a lehetőséget.

Ha megpróbálunk más példát találni a homoki dűlői gödörre, az itt előkerült sírt össze kell hasonlítanunk egyrészt a Balaton-Lasinja-kör eddig ismert sírjaival, másrészt az e területen honos, ill. továbbélő temetkezési szokásokkal,⁵ hogy támpontot nyerjünk arra, előfordul-e máshol is a halottnak a gödörbe, esetleg korábban is használt gödörbe való helyezése.

Először a Dunántúl középső rézkori adatait tekintve megállapíthatjuk, hogy azok annyira hiányosak, hogy

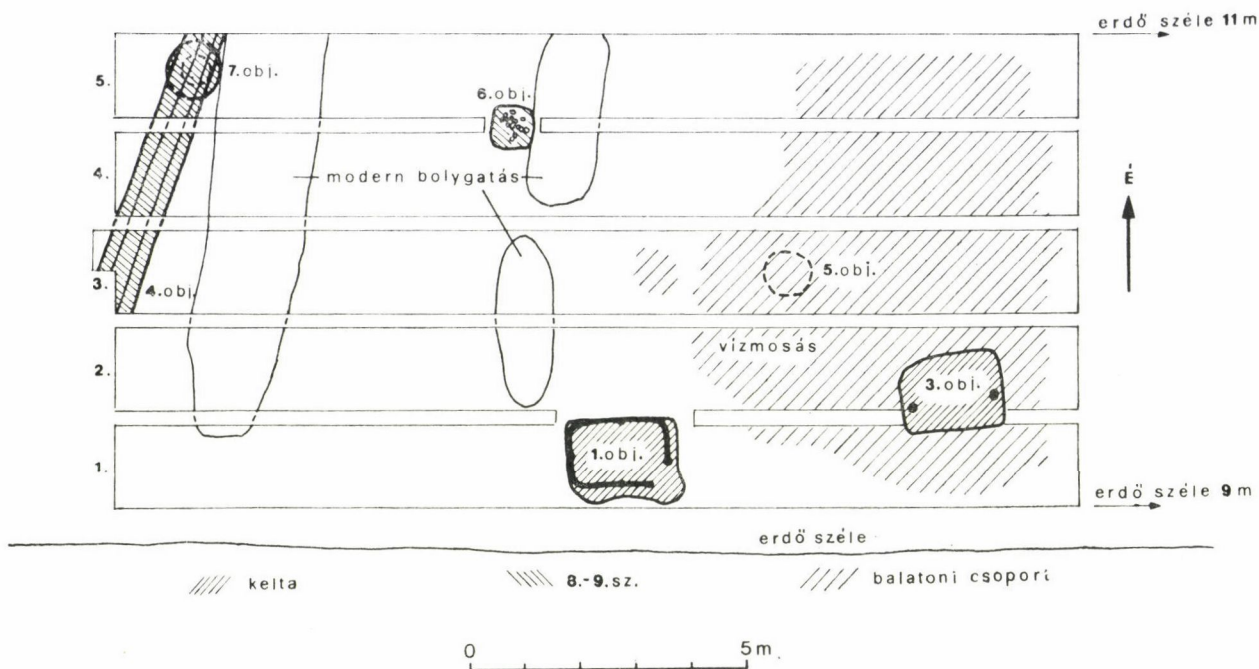
¹ Itt szeretnénk köszönetet mondani Horváth László, Szőke Béla Miklós és Vándor László ásatóknak, akik a lelet közlési jogát nekem engedték át.

² Virág Zsuzsa 1984-ben megkezdett ásatása Zalavár-Basaszigeten, szíves szóbeli közlése alapján.

³ Az embertani meghatározásért Kiszely Istvánnak mondok köszönetet.

⁴ A konglomerátum anyaga meszes homokkal kötött helyi pleisztocén kavics. A meghatározásért Ravasz Csabának tartozom köszönettel.

⁵ Kizárhatjuk azt a lehetőséget, hogy a halott gyermeket egyszerűen bedobták volna a gödörbe, ezt megcáfolja a gondos elhelyezés, az, hogy a váz a hátán, a halom mellett hosszában fekszik a gödör árkában.

1. kép. Balatonmagyaród-Homoki dűlő. A lelőhely részlete
Fig. 1. Detail of the site

2. kép. Balatonmagyaród-Homoki dűlő. 7. sz. objektum
Fig. 2. Phenomenon Nr. 7.

nem is alkalmasak valódi összehasonlításra. Önálló temető ez ideig nem került elő. Nagyvázsóny, Keszthely, Pécsbagota, Regöly lelőhelyekről ismerünk egy-egy magányos temetkezést, ahol az oldalvást zsugorított csontváz mellett általában egy edény állt.⁶ A Balatoni-csoport fi-

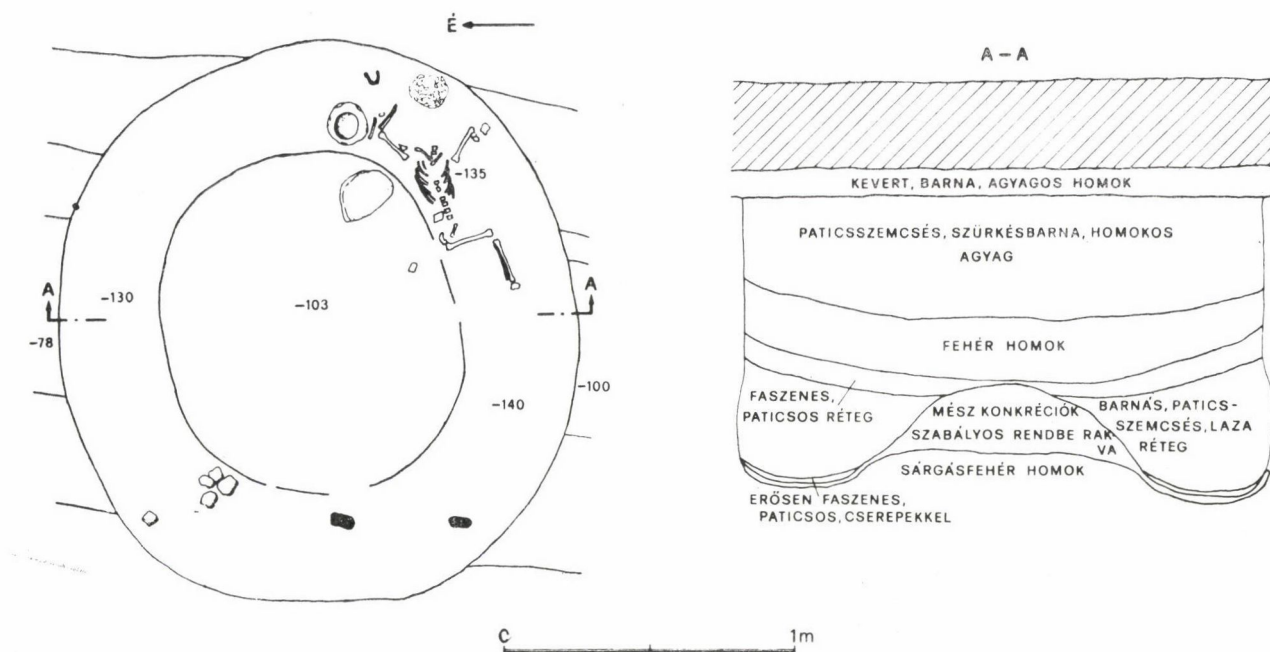
atalabb (II–III.) szakaszából hamvasztásra is akadt példa, (Nadap,⁷ Neszmély,⁸ Szerencs⁹). Az utóbbi két esetben a kalcinált csontokat tűzdelt barázdás, „Furchenstich” díszítésű korsóba helyezték.

⁷ Makkay J., A kőkor és a rézkor Fejér megyében. Fejér megye tört. I/1. Székesfehérvár 1970, 26. kép.

⁸ Kalicz N. i. m. 86.

⁹ Kalicz N. i. m. 86.

⁶ Kalicz N., A rézkori Balatoni-csoport Veszprém megyében. VMK 8, 1969, 86.

3. kép. Balatonmagyaród-Homoki dűlő. 7. sz. objektum. Felülnézeti rajz és a gödör profilja
Fig. 3. View from above and section of the pit

Tekintve, hogy a gödörben és környékén talált leletanyag egyértelműen a Balatoni-csoport korai fázisára (I.) jellemző formákat mutat, joggal fordulhatunk azt azt közvetlenül (vagy közvetve?)¹⁰ megelőző időszak kultúrái felé, hogy a gödörbe temetkezés szokására keressünk példát. Ismert tény, hogy ez a hagyomány valóban széles elterjedt volt a Kárpát-medencei neolitikum végén, elsősorban a késői Lengyeli kultúrában, valamint a morva festett, Stichband körben, de előfordul a Balatoni-csoport elterjedési területétől délre, a Sopot- és a késői Vinča kultúrában is.

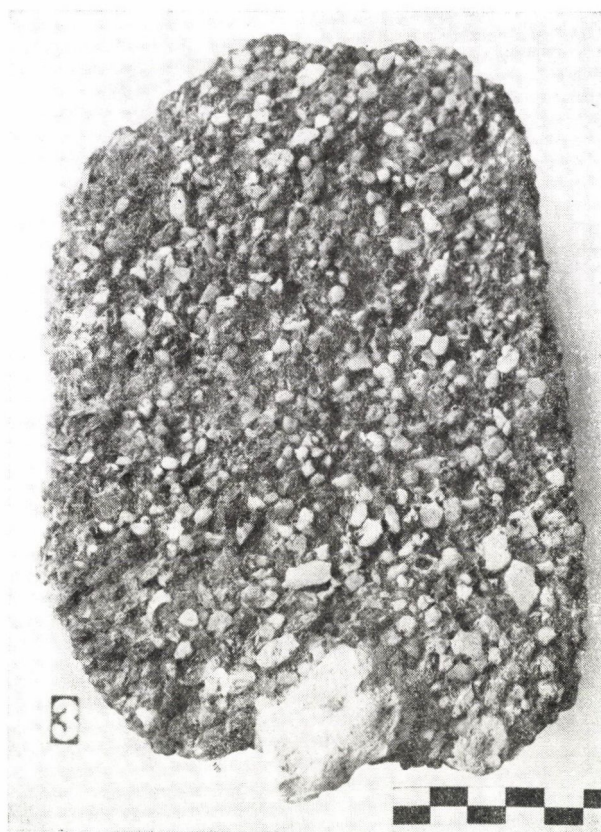
A Dunántúlon a gödörbe temetett csontváz igen korai előfordulására hozott példát Makkay J.:¹¹ Kálozon a DVK kottafejes fázisához tartozó településről, egy hosszú színház közelében tártak föl egy gödröt, amelyet égett agyag fedett, feltöltése pedig égett emberi csontokat és kerámiatöredékeket tartalmazott. A Lengyeli-kultúra III., végső szakaszának lelőhelyén, Veszprém-Felszabadulás útról került elő egy apszisos ház, amelynek alapárkában egy hatéves gyermek csontváza feküdt.¹² E lelet alig lehet valamivel idősebb, mint a homoki dűlői gödör anyaga.

A késő neolitikum idején a Balatontól keletre főleg nagyobb, rendezett temetők fordulnak elő (Zengővár-

¹⁰ Egyelőre tisztázatlan, hogy a Lengyeli-kultúra végső, festetlen szakaszát azonnal követte-e a legkorábbi Balatoni-csoportra jellemző anyag. A Balatonmagyaród-homoki dűlőben talált leletanyagban előforduló számos késői lengyeli jellegű, szinte korai balatoninak tartható cserép érv lehetne a hiátus ellen, érdemi kijelentést azonban csak további leletek előkerülése és vizsgálata után lehet tenni.

¹¹ Makkay J., Hausgrundrißopfer in der Lengyel-Kultur mit besonderer Rücksicht auf seine Beziehungen zu den Opferformen der LBK. A Vezekény/Nyitra szimpóziumon (1984. nov. 5–9.) elhangzott előadás.

¹² Raczky P., A Lengyeli-kultúra legkésőbbi szakaszának leletei a Dunántúlon. ArchÉrt 101. 1974. 187–189.

4. kép. Balatonmagyaród-Homoki-dűlő. 7. sz. obj. Őrlőkőnek kialakított konglomerátum
Fig. 4. Conglomerate shaped up as a grinding stone

kony, Aszód), a közép-európai neolitikum végén azonban igen általánosan elterjedt volt az a szokás, hogy gödörbe halottat, vagy csak egyes emberi csontokat temettek. Különösen jellemző ez a morva festett körre, ahol nem ismerünk temetőt,¹³ csak egyes sírokat, ill. a telephez tartozó gödrökben elszórt embercsontokat. Brudek (Sněhotice) lelőhelyen egy lakógödörben két csontváz került elő egy kutya csontvázával, vörös és fehér festésű cserepekkel együtt.¹⁴ Cezavý (Blučina) telepen egy gödörben tűzhelyet találtak, azon négy emberi koponya és további összetört embercsontok feküdtek.¹⁵ Ugyancsak telepödrökből kerültek elő embercsontok Unicov és Hluboké Masůvky lelőhelyeken is.¹⁶

Szlovákiában és Morvaországban is számos helyen került elő gödörből emberi csontváz a Lengyeli-kultúra és a morva festett kerámia kultúrájának lelőhelyein. Brančon (Berencsváralja), a Nyitra-Brodžany, ill. a Ludanice-fázisba tartozó temető és telep területén tárták föl a 271. gödört, amelybe fejjel lefelé egy gyereket dobta,¹⁷ egyébként a házak közelében 14 áldozati gödör volt. Mlynárce (Molnos) lelőhelyen több gödörben voltak elszórt csontok kerámiatöredékekkel együtt,¹⁸ s ugyanez mondható még számos lelőhelyről (Telnice, Hrabetice, Drbánice, Brno-Královo Polje — morva festett kerámiával együtt —, Vel'ké Kostolany (Nagykosztolány) és Vycapý-Opatovce (Vicsáppapáti), ahol a Ludanice típus cserepei kerültek elő a csontok közeléből).¹⁹ Nem ismeretlen ez a szokás a „Stichband”-kerámia elterjedési területén sem.²⁰

A lengyeli és morva festett kerámiák köréből Ausztria területén is akad hasonló szokásra példa, de ugyanígy kultikus célú részleges temetkezésre is. Az alsó-ausztriai Poigenben előkerült egy, a lengyeli kultúra korai fázisába keltezett gödör, amelyben négy emberi koponya feküdt a nyugati oldalon és egy szarvasagancs. Mellettük cserepek, patics, állatcsontok és hamu.²¹ Hasonló szórványos sírokat említ Ruttkay E. Bisamberg-Parkring, Eggendorf-Zogeldorferstr. és Bernhardstal lelőhelyekről.²²

A Dunántúltól délre a Sopot-kultúra területén nem találtam említést hasonló szokásra, bár ez lehet a jelenlegi ismeretek hiányossága is.²³ A vele részben egyidejű Vinča kultúra területén azonban nem ismeretlen. Telepeivel ellentétben temetkezési szokásairól kevés tudható: egyes szórványos síroktól eltekintve²⁴ két temetője ismert eddig, a korai szakaszhoz tartozó botosi és a késői vinčai temető Gomolaván. Számunkra ez utóbbi érdekes. B. Brukner összesen 23 sírról tesz említést, ezek között van egy kettős sír a Gomolava Ib rétegben, amely egy gödörből került napvilágra.²⁵

A Balatoni-csoport után virágzó műveltségekben számos példa bizonyítja e szélesen elterjedt temetkezési mód továbbélését. A vučedoli erődtített korabronzkori telepen az ún. „Herrenhaus” pincéjét még az előzőleg ott élt késő rézkori badeni kultúra embere használta; később, a vučedoli közösségben az elhalt csecsemők és kisgyermekek temetkezőhelyeül szolgált. A széles padkára fektetett kis csontvázak mellett kagylóhalmozot és állatcsontokat találtak.²⁶ Jellemző, hogy a nemek szerinti fektetés megegyezik a magyarországi badeni és a korábbi bodrogeresztúri kultúrában általánossal.²⁷ Több, kultikusnak értelmezett gödörből származó emberi csontról tesz említést Makkay J. a badeni-ossarni kultúra rituális életéről írott cikkében.²⁸

Sajnos a neolitik és rézkori temetkezési szokásokról ismert adatok csekély száma miatt értelmetlen volna az itt felsorolt példákat egyéb temetkezési módokkal összehasonlítva statisztikai elemzésre fölhasználni. Az a feltevés azonban mégis indokoltnak látszik, hogy bármilyen elterjedt volt is térben és időben a gödörbe temetkezés, az ilyen sírok csak egyes, különös esetekben, szórvány-szerűen bukkannak föl.

E sírok nagy része bizonyíthatóan telephez tartozó gödrökből került elő, némelyikük egyenesen házak alól vagy azok alapárkából, ezért az esetek számottevő részében az ásató építési áldozatként értelmezte őket. (Káloz, Veszprém-Felszabadulás út, Branč, Brudek stb.) A középső rézkori balatoni csoportról kerámiáján és gödrein kívül nem sok ismeretes a mai napig, nem tudjuk tehát, hogy előfordult-e több helyen a házak alapozásakor elhelyezett építési áldozat. A balatonmagyaródi 7. sz. objektum bizonyos jegyei azonban erre engednek következtetni.

A késő neolitikum és kora rézkor idején az építési áldozat általános szokás a Kárpát-medencében és két részre osztható: az egyik esetben valamilyen használati tárgyat, edényt, esetleg házmodellt (mint pl. Brančon) helyeznek a gödörbe, a másik esetben emberi vagy állati tetemet vagy azok egyes részeit. A már említett példákön kívül építési áldozatnak tartható a herpályi tell házainak padlója alól és cölöplyuk-gödreiből előkerült mintegy harminc csecsemő, ill. kisgyermek csontváza, és valószínűleg hasonló céllal került a házak között szabadon hagyott részen egy mély gödör aljára nyolc, szabályos rendben körbefektetett kutyacsontváz is.²⁹

Sokféle elmélet szól arról, miért nem felnőt, hanem infáns korú holttestet temetnek építési áldozatul. Anélkül, hogy részletezni akarnánk ezt az őstörténet egészére kiható jelenséget, megjegyezzük, hogy a Kárpát-medence őskorán kívül is térben és időben egészen különböző társadalmakban másként bánnak a csecsemő és gyermek halottakkal, mint a felnőttekkel. Manu törvénykönyve szerint a két éven alul meghalt gyerekeket nem lehet a szokott rítus szerint elhamvasztani, csak a földbe temetni. Nyugat-Afrikában a csecsemőket nem temetőbe, hanem az út mentén korszokba temetik, hogy az arra járó nők könnyebben magukba fogadhasák és újrászülhessék őket.³⁰ Aki nemrég született, az még közeli kapcsolatban áll a földdel, az ősök világával, s egy ilyen testbe könnyebben költözhet a család vagy nagyobb közösség védő hatalmú őse. Ezért van a gyermekeknek sok helyütt külön temetkezőhelyük, és holttestük építési áldozatként is hatásosabb. Ezzel természetesen nem akarom azt állítani, hogy a házak alatti csontvázak szándékos emberáldozatra, rituális gyilkosságra utalnak — sem Herpályon, sem Balatonmagyaródon, sem a környező területe-

¹³ Podborsky, V., Soucasný stav výskumu kultury s Moravskou malovanou keramikou. Sla 18, 1970.

¹⁴ Kosturik, J., Die Lengyel-Kultur in Mähren. Studie Arch. (Brno 1972) 23—25.

¹⁵ Kosturik, J. i. m. 23—25.

¹⁶ Kosturik, J. i. m. 23—25.

¹⁷ Vladr, J., Frühneolithische Siedlung und Gräberfeld in Branč. ŠtZ 17, 1969. 497 és köv.

¹⁸ Novotný, B., Lužianka skupina a pociatky malované keramikou a Slovenskou. Bratislava 1962. 161—163; 221—222.

¹⁹ Novotný, B. i. m. 161—163; 221—222.

²⁰ Zápotocká, M., Die Stichbandkeramik zur Zeit des späten Lengyelhorizontes. ŠtZ 17, 1969. 541—574.

²¹ Berg, F., Ein neolithisches Schädelnest aus Poigen, NÖ. AAU 19—20, 1956, 70—76.

²² Ruttkay E., Das Neolithikum in Niederösterreich. Forschungsberichte zur Ur- und Frühgesch. Nr. 12 Wien 1983.

²³ Bármilyen temetkezési szokásról is alig tesz említést monográfiájában Dimitrijević, St. Sopotska-Lendelska kultura. Zagreb 1968.

²⁴ Korošec, J., The Graves of Vinča. AV 1950.

²⁵ Brukner, B., Gomolava. APreg 18, 1976. 12—14, 2. kép.

²⁶ Schmidt, R. R., Die Burg Vučedol. Zagreb 1945, 41—45.

²⁷ Schmidt, R. R. i. m. 45—46.

²⁸ Makkay J. Adatok a Péceli (Badeni) kultúra vallásos elképzeléseiről. ArchÉrt 90. 1963. 3—15.

²⁹ Kalicz N.—Raczky P., Preliminary Report on the 1977—1982 Excavations at the Neolithic and Bronze Age Tell Settlement of Berettyóújfalu-Herpály. Acta ArchHung 1985. 29. kép.

³⁰ Dieterich, A., Mutter Erde. Leipzig, Berlin 1913. 8.

tekről hozott példák esetében nincs erőszakra utaló nyom, s talán a branči 271. gödröt kivéve szabályos temetésről van szó, ez fontos közös tulajdonságuk.

Megegyeznek abban is, hogy általában összetört kerámia vagy valamilyen használati tárgy található a test közelében. A mi esetünkben is van ilyen, a megmunkált konglomerátum. Egyik oldala lapos, enyhén homorú, a másik hengeres kiképzésű. Formája örlőkővé teszi hasonlatossá, a meszes homok által megkötött kavicsok azonban túl durva szeműek, a célnak nemigen felelhetnek meg. Ez két értelmezési lehetőséget enged: vagy a megmunkálás közben ébredt rá készítője, hogy a konglomerátum használatra alkalmatlan, vagy pedig eleve sírmeleketnek szánta. Mindkét esetben a gabonához van — gyakorlati vagy elméleti — köze, és ez megint nem ismeretlen kapcsolat építési áldozatok esetében.

A gödör aljának különleges kialakítása szintén értelmezhető. A mészkonkréciókból álló halom és a körülötte levő gyűrű olyan alakzat, amely több helyen és formában is felbukkan a Kárpát-medence neolitikumában és rézkorában. Jellegük és leletösszefüggéseik alapján joggal hozhatók az antik világból jól ismert „omphalos”-szal kapcsolatba.³¹ Ilyen „köldökszerű kiképzési móddal találkozunk a herpályi tell herpályi kultúrához tartozó és prototiszapolgári házainak padlóján, agyagból formázva.³² Ilyen alakúra képezték ki a szarvasi, bodrogkeresztúri kultúrához tartozó kultuszhelyet,³³ de ugyanez az „omphalos” látható az Ócsöd-Kováshalmon előkerült, festett szentélymodell padlójának a közepén, a késő Szakálhádi időszakból.³⁴ A „omphalos” valaminek a „köldökét”, közepét jelenti, tehát központi helyet szimbolizál.³⁵ Bármilyen más értelmezés eddig példa nélkül áll, ezért okkal feltételezhetjük, hogy az előbb felsorolt esetekben, csakúgy mint a homoki dűlői gödör esetében is ezekkel a hozzávetőleges jelentéstartalmakkal ruházható föl ez az alakzat. Telepről lévén szó, amelyet védeni kellett, ez a „központ”-képzet beleillik abba a föltevésbe, hogy építési áldozatról lehet szó.

A mélysztátás következtében elpusztult felszín miatt nem lehet eldönteni, vajon ez a gödör egy ház alatt feküdt-e, vagy éppen a házak között szabadon hagyott térségbe ásták. Az első esetben csak egy házat védett, a másodikban több család, esetleg egy egész

közösség építési áldozata lehetett. Ez utóbbi feltételezés miatt szól a gödör több, imént említett jellegzetessége, köztük főként a központi helyet jelképező omphalos, és ezt látszik erősíteni a gödör betöltésének rétegzettség is. Felmerül a kérdés, vajon egyszerű áldozatról, vagy ismételt használatról van-e itt szó.

C. Colpe hagyományos meghatározása alapján az áldozati gödör jellemzői a szokatlan körülmények és az ismétlés.³⁶ Az áldozóhely, kultikus gödör, „bothros” általánosan ismert volt Közép- és Délkelet-Európa neolitikumában és rézkorában, valamint a Közel-Keleten is, amint ezt számos példa bizonyítja.³⁷ Az itt tárgyalt gödör azonban több szempontból is eltér a „bothros”-októl. Colpe első feltételének, tehát a szokatlan körülményeknek ugyan eleget tesz, az ismétlődésre azonban nem bizonyíték a rétegződés jellege: két égett, faszenes réteg és fölötté a záró, steril fehér homok. Nincs nyoma edény-, növényi vagy állati, véres vagy vértelen áldozatnak. A rétegződés értékelése pedig amúgy is óvatosságot igényel, hiszen a lassú, természetes betöltődés is létrehozhat hasonló rétegeket. Jelen esetben azonban az, hogy a gödör véletlenszerűen és lassan temetődött be, éppoly valószínűtlen feltételezés, mint amilyen megalapozatlan dolog lenne pusztán a rétegződés alapján bothrosra gondolni. Ezzel a negatív eredménnyel egybecseng, hogy nem ismerünk olyan építési áldozatot, amely ismételt rítus színhelyéül szolgált.

A Dunántúl középső rézkorának kutatása csak az utóbbi két évtizedben kezdődött, amióta Kalicz N. leírta a Lasinja-kultúrával rokon balatoni-csoportot.³⁸ A lengyeli és a Boleráz-korai badeni kultúrák élete közti fehér foltot csak lassan tüntetik el az újabb adatok. E rövid fejtegetésből azonban annyi világosan kiténik, hogy a balatoni-csoport hiedelemvilága, kultikus élete nem lehet gyökeresen eltérő a Kárpát-medencei késő neolitikus előzményekétől, inkább közvetítő lehetett az utána következő késő rézkori kultúrák felé. Egy adatból ennél merészebb következtetés semmiképpen sem vonható le, de remélhetőleg hamarosan újabb ásatások eredményei fogják pontosabbá tenni e vázlatos gondolatsort.

Bánffy Eszter

A MIDDLE COPPER AGE CULT ASSEMBLAGE FROM THE LITTLE BALATON REGION

Abstract

The archaeological survey preceding the re-inundation of the Little Balaton involved the excavation of the site at Balatonmagyaród-Homok, where, alongside finds from other periods, a peculiar pit of the Balaton-Lasinja culture also came to light. The numerous pottery fragments transported by erosion to the edge of the settlement indicate that the pit most probably belonged to the settlement; there have been noted other sites of this culture where the houses lay directly under the present-day humus.

The pottery recovered from the settlement and the pit can be assigned to phase 1 of the Balaton-Lasinja

culture. Fig. 2. The fill of the pit was layered: sterile sand layers and ashy layers with fragments of burnt wattle-and-daub alternated with each other; a heap of large-sized limestone concretions plastered together was observed on the floor of the pit, around which ran a trench. The extended skeleton of a ca. 5 years old boy, laid on its back, was found in this trench, accompanied by the base of a larger vessel and a conglomerate of local pebbles, probably polished into a grinding stone. Fig. 3.

Several interpretations can be offered for this pit, some of which, however, can be excluded. Its interior was fashioned artificially: the profile of the pit clearly

³¹ Pausanias Graeciae descriptio, 10, 6, 3 Leipzig 1981.

³² Kalicz N. — Raczkó P. i. m. 24. kép.

³³ Makkay J. Eine Kultstätte der Bodrogkeresztúr-Kultur in Szarvas und Fragen der sakralen Hügel. MittArchInst 10/11, 1980/81. 45—57; 349—350.

³⁴ A szerző, Raczkó Pál és mások közös ásatása 1984-ben, közöletlen.

³⁵ Cirlot, J. E., A Dictionary of Symbols. London 1981.

³⁶ Colpe, C., Theoretische Möglichkeiten zur Identifizierung von Heiligtümern und Interpretationen von Opfern in Ur- und parahistorischen Epochen. In: Vorge-schichtliche Heiligtümer und Opferplätze in Mittel- und

Nordeuropa. Bericht über ein Symposium in Rheinhausen bei Göttingen in der Zeit von 14. bis 16. Okt. 1968. Hrsg. von H. Jahnkuhn, Göttingen 1970, 34—39.

³⁷ van Buren, D., Places of Sacrifice (»Opferstätte«). Iraq 14, 1952, 76—92; Makkay J., Über neolithische Opferformen. Valcamonica Symposium 1972. Actes du Symposium International sur les religions de la Préhistoire, Capo di Ponte, 1975. 161—173, további irodalommal.

³⁸ Bakay K. — Kalicz N. — Sági K., Veszprém megye topográfiája. A keszthelyi és a tapolcai járás. MRT 1, Budapest 1966. 79—80 és 188.

shows that the place of the limestone concretion heap was planned; moreover, the layered structure of the fill indicates that this pit was not simply used for storage.

Before suggesting a ritual function for the pit I compared the Balatonmagyaród pit with local contemporary and surviving burial customs, and also with the burial customs of neighbouring territories in order to discover whether it was customary to bury the deceased into pits, including pits which had previously been used otherwise.

This custom appears to have been unknown in the Balaton-Lásinja culture, even though it must be recalled that very little is known of the burial customs of this culture. On the other hand, several similar phenomena have been reported from the late Transdanubian Linear Pottery culture and its successors. Of these, the assemblage from Veszprém-Felszabadulás road, dated to the final, phase III of the Lengyel culture must be mentioned, which the excavator interpreted as a foundation deposit. This assemblage predates the Balatonmagyaród assemblage only slightly (which could perhaps be used as an argument against the suggested gap between the late Lengyel culture and the early Balaton period).

Several similar phenomena of depositing the deceased or human bones into pits can be quoted from neighbouring territories, where this custom survived until the end of the Copper Age. The assemblages found in Moravian Painted Pottery, Lengyel, Sopot and late Vinča contexts have generally been interpreted as foundation deposits. The Balatonmagyaród pit can also be interpreted as such since it was found within the settlement and since other features similarly suggest this.

One of these features is that in most of the known assemblages, the foundation deposits involved the burial of an infant. Several theories have been forwarded as an

explanation; I have quoted some ethnographical and archaeological (neolithic) examples from the Carpathian Basin.

Foundation deposits usually include, beside the human skeleton, some other artefact, in this case, the conglomerate polished into a grinding stone. Fig. 4. The connection between grain and foundation deposits is well-known.

The structure of the floor of the pit can also be interpreted: the well-known 'omphalos' of the classical world occurs in several places and forms in the Neolithic and the Copper Age of the Carpathian Basin (e.g.: the floor of the late neolithic houses of the Herpály tell; the floor of the late Szakálhát sanctuary model found at Őcsöd; the cult structure of the Bodrogkeresztúr culture unearthed at Szarvas). This idea of a 'centre' harmonizes neatly with the interpretation of the assemblages as a foundation deposit.

It could also be argued that this pit served as a bothros; however, the layered structure of its fill does not in itself suggest this, moreover, there are no known foundation deposits which involved periodically repeated ritual practices.

Research into the Middle Copper Age of Transdanubia was begun in the last two decades when N. Kalicz distinguished the finds of the Balaton culture. The 'blank spots' between the late Lengyel culture and the Boleráz-early Baden culture are slowly being eliminated with the new evidence. This brief communication clearly shows that the cult life and beliefs of the Balaton group did not differ radically from those of the Late Neolithic, and that they can probably be assigned a transmissive role towards the Late Copper Age cultures.

E. Bánffy

ADATOK A BOLERÁZI CSOPORT ALFÖLDI ELTERJEDÉSÉHEZ

A Dunántúlon a bolerázi csoport lelőhelyei a topográfiai munkák során egyre sűrűsödnek, elsősorban Veszprém, Tolna, Zala megyében,¹ de Baranya, Somogy, Pest megye budai járásában is csak a szisztematikus kutatás kérdése, hogy telítettek legyenek ezek a területek is Boleráz-lelőhelyekkel. Az értékelhető zárt leletek már lehetővé tették két periódusra való osztását,² a rézkor belső időrendjének folyamatos finomítását.³

Nem így az Alföldön. Torma I. Banner monográfiájából kiválasztotta a Bolerázba keltezhető lelőhelyeket, így a Szabolcs megyei Leveleket,⁴ egy Szabolcs megyei ismeretlen lelőhely anyagát,⁵ Deszket,⁶ mely véleményem szerint a Banner J. által közölt anyagban feltételezeten van képviselve. Az első hiteles ásatási anyagot Ecsedy I. közölte Szeghalom-Dióérről⁷ és foglalta össze az Alföld rézkorának főbb kronológiai és etnikai kérdéseit.⁸ Békés megye szeghalmi járásának topográfiai kutatása gyarapította a bolerázi lelőhelyek számát.⁹ Ezek az alábbiak:

Bucsa-Árpádsor RTB 2/11 BMM 72. 81. 6, 11–12.

Bucsa-Kiskecskés RTB 2/12 BMM 74. 37. 4–5.

Ecesgfalva-Egyházashalma RTB 4/76 Bereczky-gyűjtemény.

Szeghalom-Végdűlő RTB 11/58 BMM 74. 106. 1.

Szeghalom-Varjásdűlő RTB 11/59 BMM 74. 107. 1–3.

Szeghalom-Kisfás RTB 11/97 BMM 72. 159. 1.

Szeghalom-Halaspuszt RTB 11/84 BMM 74. 5. 1–4.

Biharugra-Kiskánya RTB 1/53 BMM 74. 36. 1.

Vésztő-Hordózug RTB 12/17 BMM 72. 336. 5.

Battonya Szabó J. J. i. m. 16.

E lelőhelyek csupán jelzésül szolgálnak, de lényegében eddigi ismereteinket nemigen lépik túl. Az alább bemutatandó új leletanyag színezi eddigi ismereteinket, azonban a lelőhelyek száma továbbra is kevés, és nincs arra remény, hogy a Dunántúlhoz hasonló települési sűrűséggel lehet számolni. S a leletanyagban is mutatkoznak új vonások, ezért is tartjuk szükségesnek a számomra hozzáférhetővé vált anyag közlését.

Tiszarád-Újszőlő: 1905. december 7-én leltározta be Jósza András Iván János szőlőforgatóskor talált cserepeit, amelyek az első közgyűjteménybe tartozó bolerázi cserepek. Ezek között tipikus a halszálka-minta (2. kép 2), egy kannelurával díszített alagútfiles korszótörredék (2.

kép 1) és egy fazék kettős tagolt plasztikus dísszel (2. kép 3). Valamennyi olyan díszítőelem, ami a hazai bolerázi emlékek különválasztásához az alapokat adta.¹⁰ E beletározott töredékek telepjelenségre utalnak. Folytatva a rigolozást 1906. december 15-i dátummal ugyanarról a lelőhelyről újabb leleteket ajándékozott Iván János a nyíregyházi múzeumnak. Egy félgömbös kis tálat, amelynek felületét a hasvonalról pontból kiinduló, a fenék felé sűrűsödő vonaldísz borít (1. kép 1, 2), M: 4, Szá: 9 cm. A magyar múzeológiában egyedülálló, hogy Jósza András súlyban adta meg az edény méretét: 245 g. A tál belsét hat mezőbe rendezett, széles kannelura díszíti (1. kép 4). Egy másik tál lapos forma, oldalán szalagfüllel. M: 4, Szá: 12 cm, durva kidolgozású, szürke színű (1. kép 6). A harmadik darab töredék, egy fazék alja, jellegzetes halszálkamintával (1. kép 3, 5). Az együttes ép volta sírmellékletre utal, és benne olyan lelőhelyet teteleznünk fel, ahol a telepbe hamvasztásos sírok is vannak beásva.

Szabolcs megye, ismeretlen lelőhely: két lelőhelyről van szó, az egyik 1957. 169. leltári számmal szerepel a nyíregyházi múzeum leltárkönyvében, és megegyezik azzal a korszótörredéssel, amelyet Banner J. közölt.¹¹ A darab korszóból származik, jól iszapolt, halszálkával díszített (2. kép 8). Az együtteshez még az alábbi darabok tartoztak: vékony falú, sötétszürke oldaltörredék, vékony halszálkás karcolással (2. kép 4), vékony peremtörredék, a perem alatt pontsorrall, szélvonalal, amelyből ferde, szétartó vonalkötegek indulnak ki (2. kép 5). Korszótörredék, vállán kettős vagdalt, plasztikus dísszel, amelyből függőleges borda fut le. A felületet vékony, ferde párhuzamos karcolás fedi (2. kép 6). Tál peremrésze, a vállon pontsorból induló ferde, vágott vonaldísszel (2. kép 7).

Szabolcs megye, ismeretlen lelőhely: azonos a Banner monográfiában a LXXII. l. alatt közölttel. Urna nyakrésze, kettős rovátkolt, plasztikus dísszel, amelyből függőleges rovátkolt bordák futnak le, sima és halszálkadíszítéses mezők váltják egymást (2. kép 9). A meglevő darabok egy teljes edény összetört darabjait adják, 8 mezőre osztott díszítéssel.¹² Az edény formája egybetartozó darabjaival temetkezési urnára utal.

Poroszló-Ráboly: a lelőhely a tiszai kultúra leleteiről már ismert volt.¹³ A Tisza II. Vízlépcső munkálatai során végzett leletmentést Patay P. közreműködésével 1968-ban.¹⁴ A területet silógödörással bolygatták meg, ezek mellett nyitottuk az I. felületet 2,5 × 6 m területen a még bolygatatlan terület legmagasabb pontján. Az 1–2 ásonyomban 25–30 cm között jöttek elő cserepek, az alján 18 cm hosszú kőkés. Ebből a mélységből került ki egy halszálkamintával sűrűn beborított cserép (3. kép 1), tölcséres nyakú tálból egy peremtörredék kettős, bevágott plasztikus dísszel, s abból kiinduló ferde vonalakkal (3. kép 2), és egy tál oldaltörredéke, ferde, karcolt mintával (3. kép 3).

¹ Torma I., Adatok a badeni (péceli) kultúra bolerázi csoportjának elterjedéséhez. VMMK 1969. 91–106.

² Torma I., Die Boleráz Gruppe in Ungarn. Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur (továbbiakban Symp.) 483–512.

³ Ecsedy I., Die Funde der spätkupferzeitlichen Boleráz-Gruppe von Lánycsók. JPMÉ 1977. 163–173.

⁴ Banner J., Die Péceli Kultur. Bp. 1956. AH LXXVIII. 12, 17, 18.

⁵ Uo. LXXVIII. 1, 7.

⁶ Uo. XLVIII. 46.

⁷ Ecsedy I., Újabb adatok a tiszántúli rézkor történetéhez. BMMK 2 (1973) 17–38.

⁸ Ecsedy I., A kelet-magyarországi rézkor fejlődésének fontosabb tényezői. JPMÉ 1981. 73–89.

⁹ Ecsedy I.—Kovács V.—Maráz B.—Torma I., Magyarország régészeti topográfiája. (továbbiakban RTB)

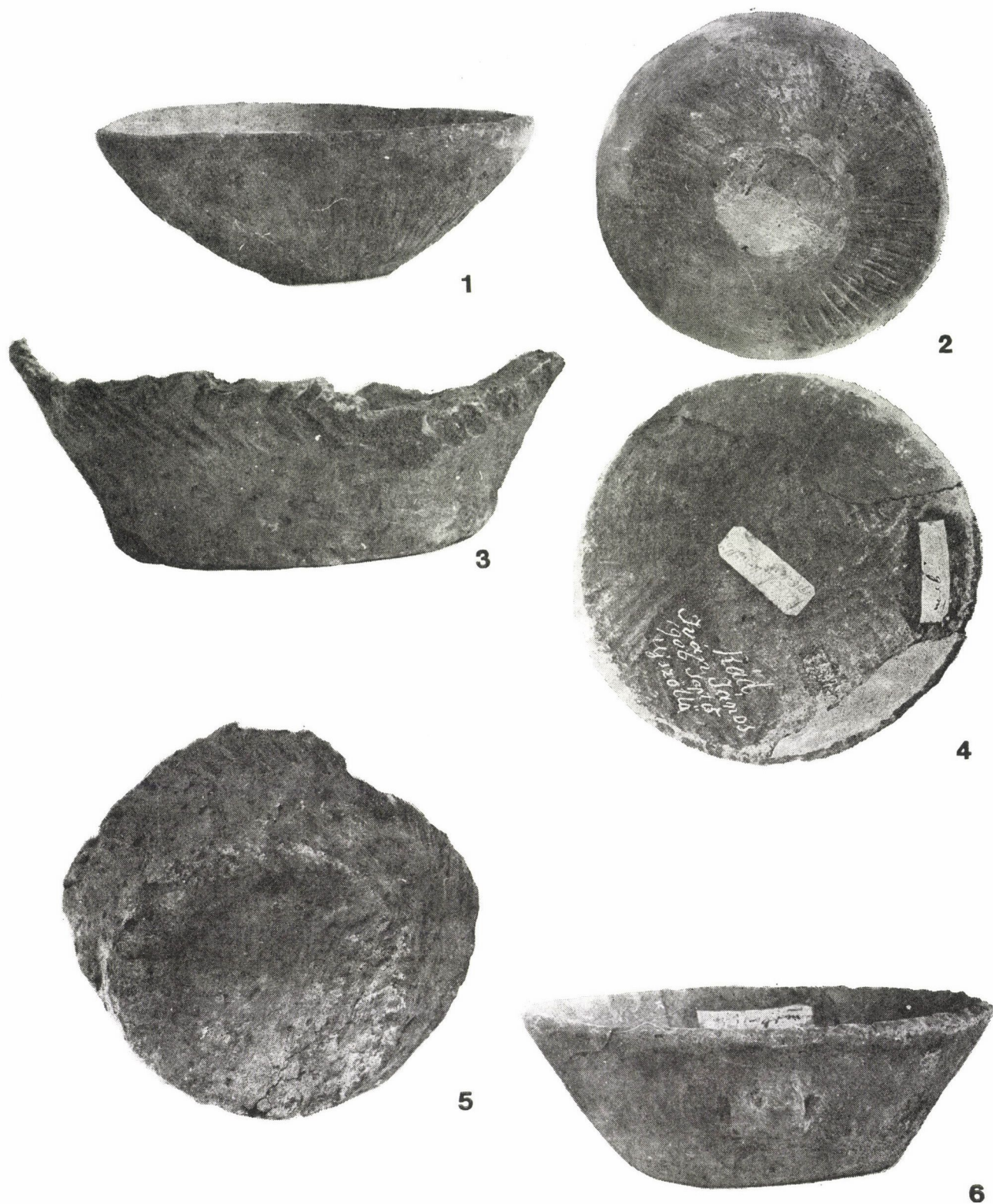
¹⁰ Ltsz. NyM 1957. 136.

¹¹ Banner J., i. m. LXXII. 7.

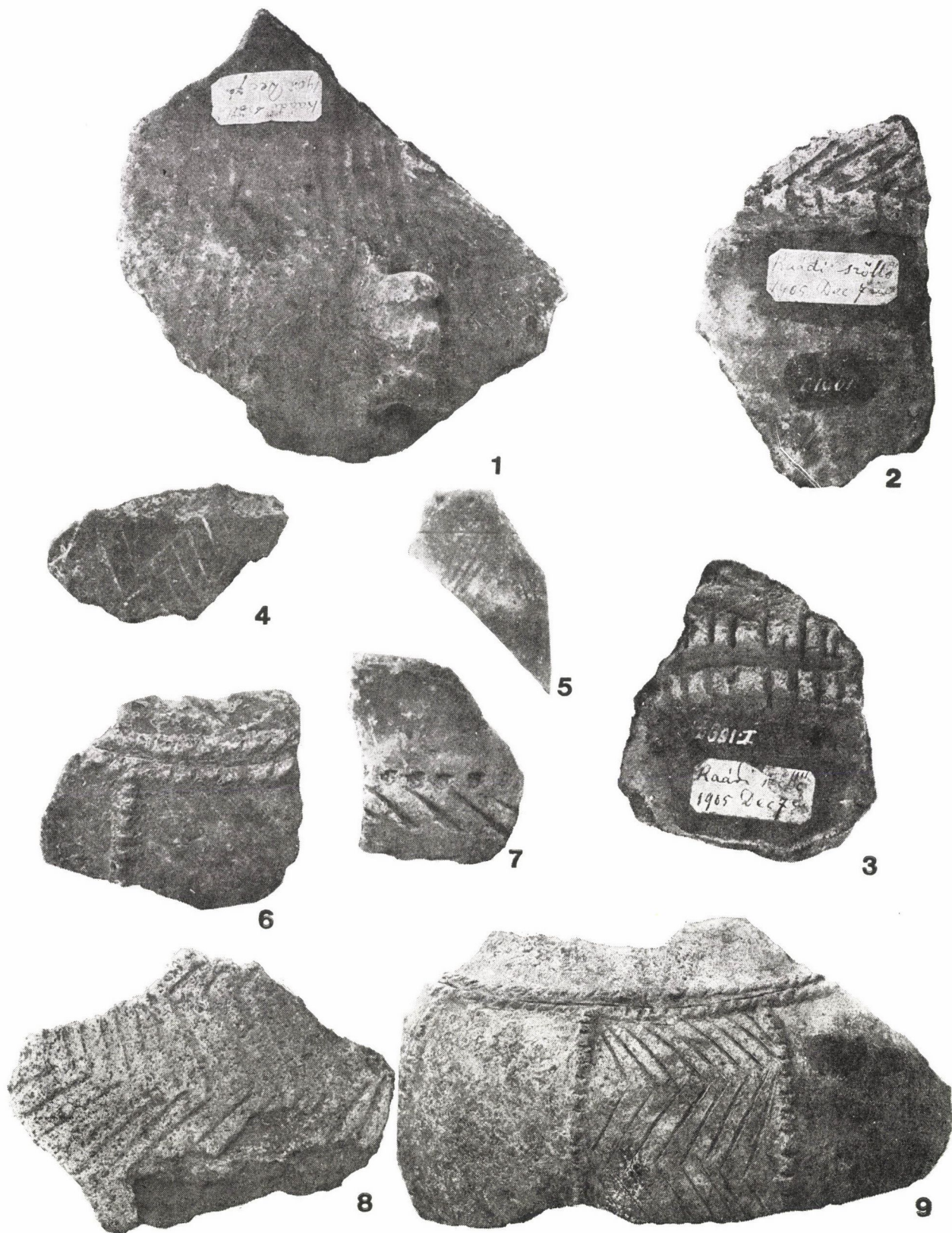
¹² Ltsz. NyM 1957. 167.

¹³ Tompa F., Die Bandkeramik in Ungarn. AH V–VI. Bp. 1929. 44.

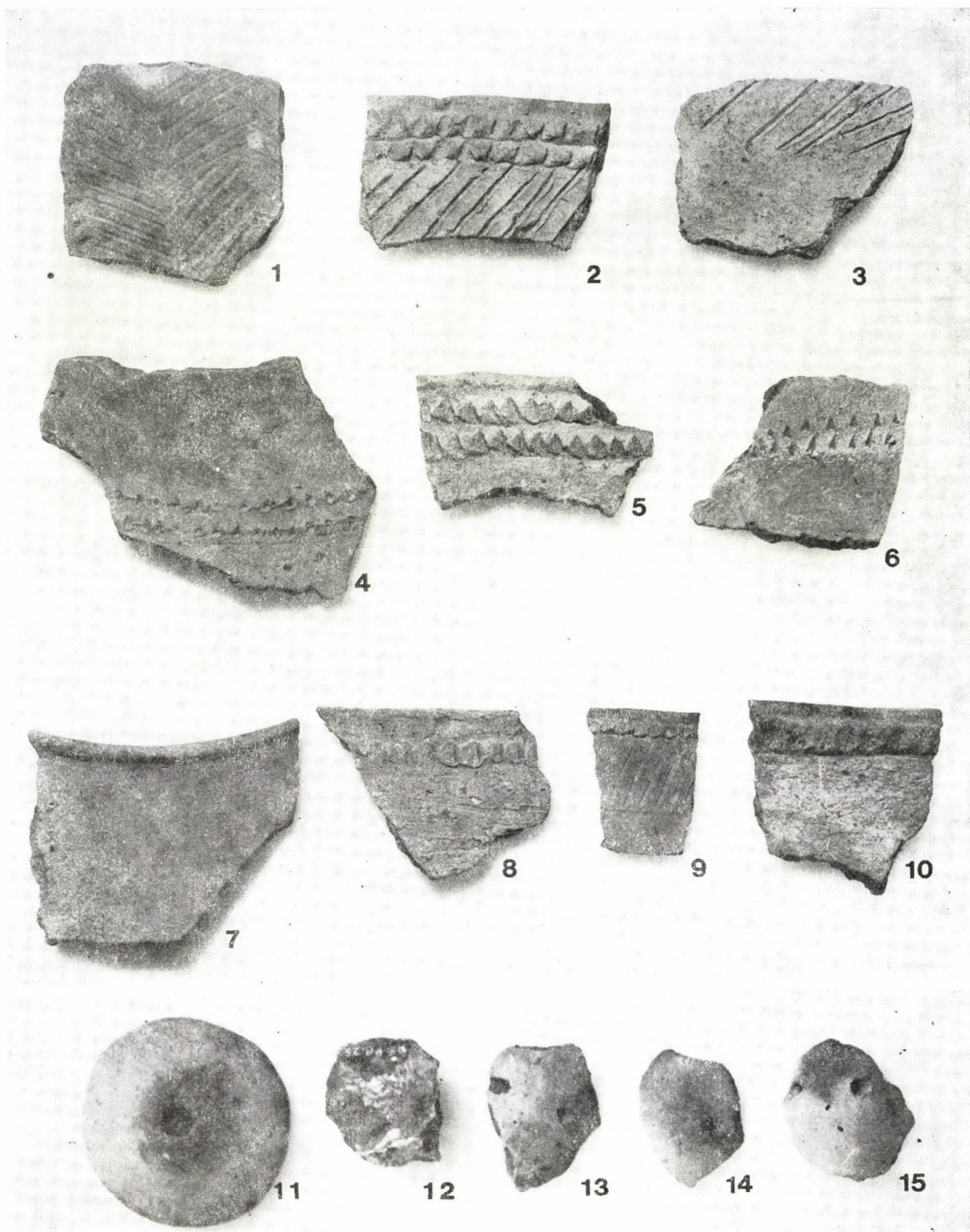
¹⁴ Korek J., A Tisza II régészeti leletei; Szolnok 1973. 20.

1. kép. 1–6. Tiszarád-Újszőlő
Abb. 1. 1–6. Tiszarád-Újszőlő

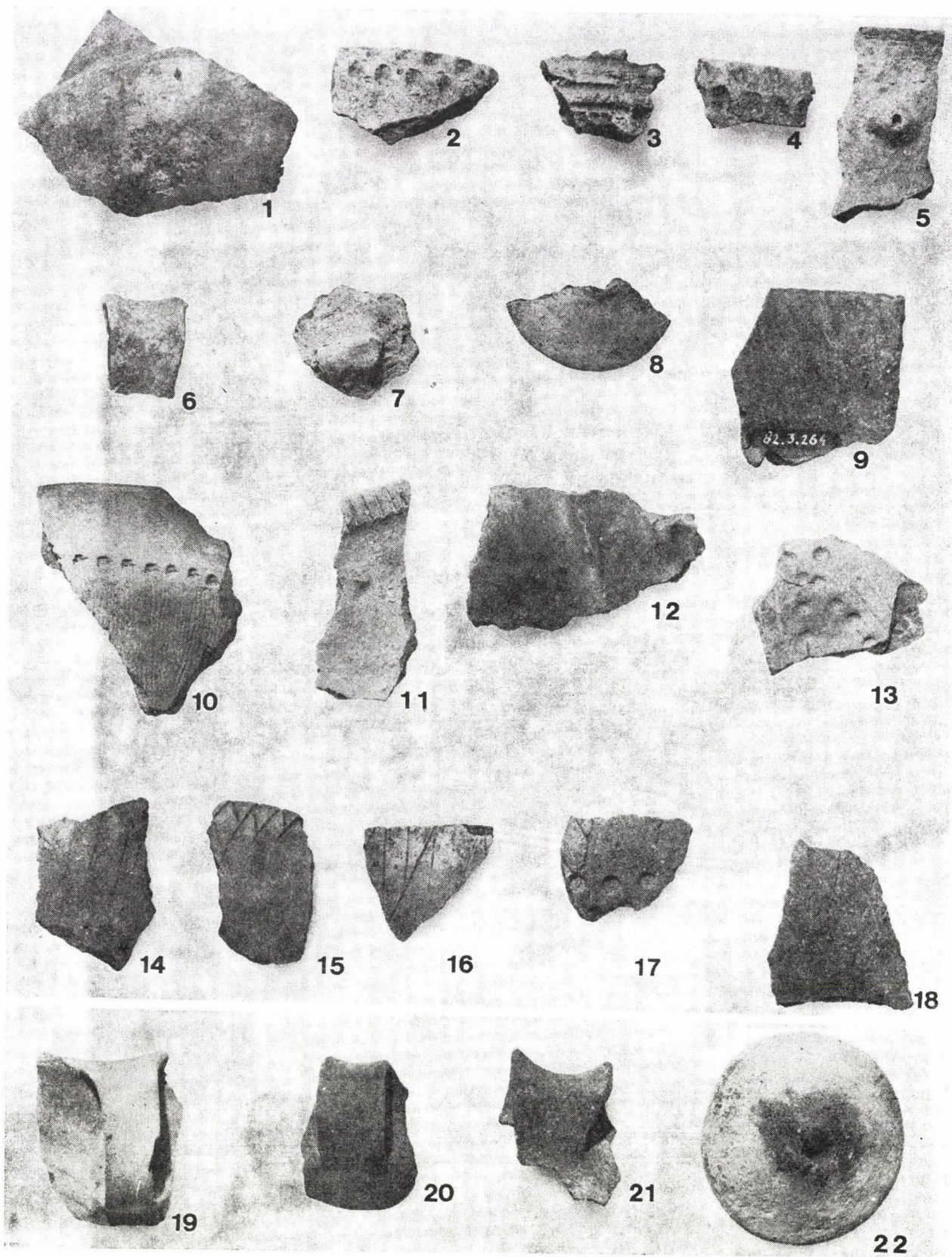

2. kép. 1—3. Tiszarád-Újszőlő. — 4—9. Szabolcs m. ismeretlen lelőhely
Abb. 2. 1—3. Tiszarád-Újszőlő. — 4—9. Kom. Szabolcs, unbekannter Fundort

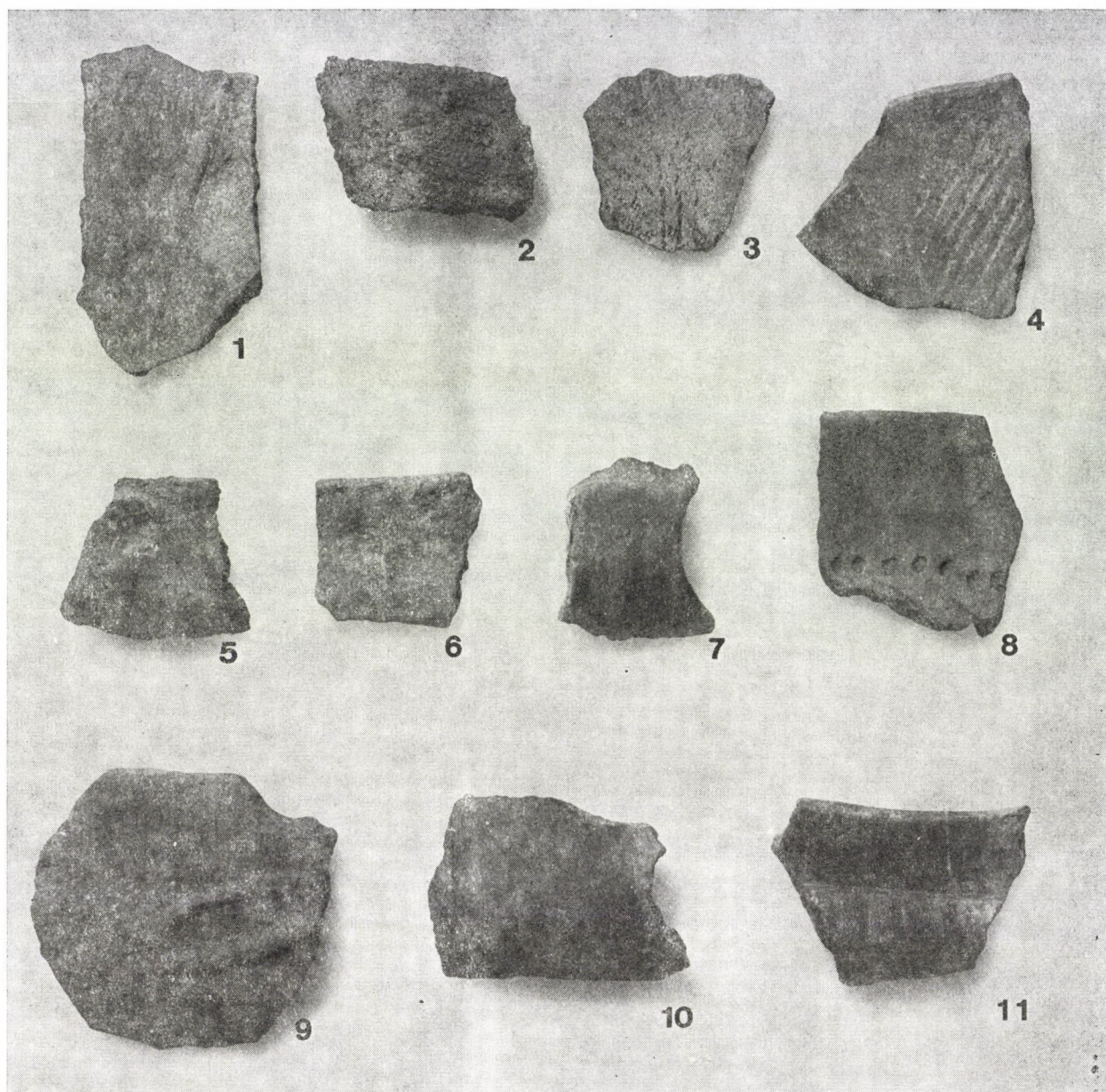

3. kép. 1–3. Poroszló-Ráboly 1–2. ásónyom, 1. felület. — 4–10. Poroszló-Ráboly 4. ásónyom — 11–15. Poroszló-Ráboly 5. ásónyom

Abb. 3. 1–3. Poroszló-Ráboly. Spatenstich 1–2, Fläche 1. — 4–10. Poroszló-Ráboly, Spatenstich 3–11–15. Poroszló-Ráboly, Spatenstich 5

4. kép. 1–18. Poroszló-Ráboly 2. felület 19–22. Poroszló-Ráboly 1. felület 4. ásónyom
 Abb. 4. 1–18. Poroszló-Ráboly. Fläche 2. – 19–22. Poroszló-Ráboly. Fläche 1. Spatenstich 4

5. kép. 1–11. Tiszaluc-Sarkadpuszta 1977

Abb. 5. 1–11. Tiszaluc-Sarkadpuszta 1977

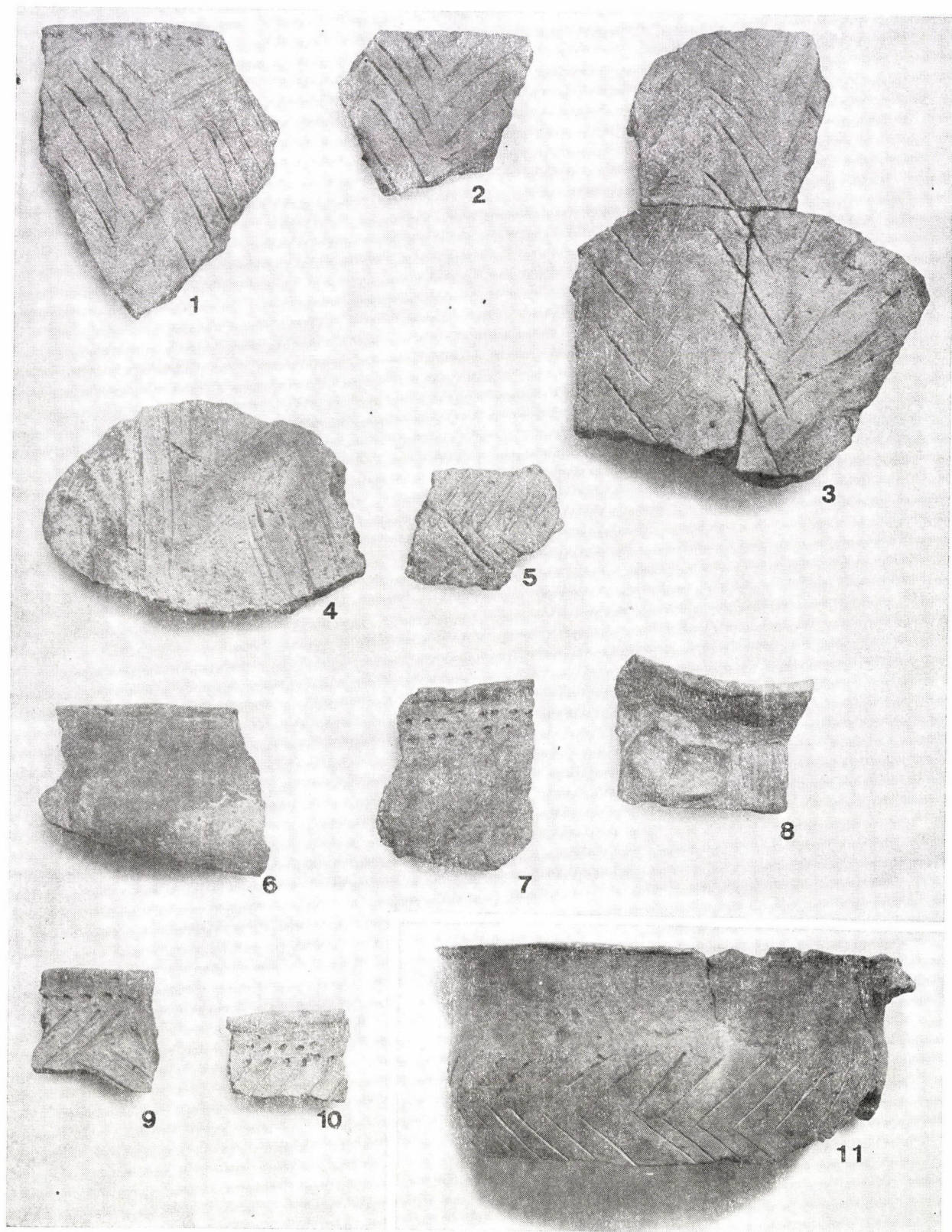
A 3. ásónyomban a szelvény nyugati keskeny oldala mellett elszántott tűzhely, s közte cserepek. Ezek határozott badeni jellegűek. Korszó peremből kiemelkedő füllel, vonalmélyítéssel (4. kép 19), korszó, kissé kiemelkedő szalagfüllec (4. kép 20), korszó perem fölé nyúló ansalutaszerű füllel (4. kép 21), orsógomb, kissé domborodó forma (4. kép 22).

A 4. ásónyomban 45–50 cm között egy csomóban edénytöredékek voltak, jellegzetes bolerázi jelleggel. Nagyobb, kihajló nyakú fazék, a nyak hajlásában kettős pontokkal átbökött plasztikus dísszel (3. kép 4). Edényperem fazékból kettős ujjbenyomásos dísszel (3. kép 5), edényoldaltöredék két sorban háromszögkimetszéses dísszel (3. kép 6). Kihajló peremű öblös edény töredéke (3. kép 7), fazéktöredékek benyomott dísszel (3. kép 8, 10), kis méretű fazékperem, alatta nyomott dísz, abból kiinduló ferde vonalakkal (3. kép 9).

Az 5. ásónyomban a cserepek már szórványosan kerültek elő, közöttük egy domborodó orsógomb (3. kép

11), egy félkörös kaparópenge (3. kép 12), s valószínűleg egy edényhez tartozó három töredék, vízszintesen álló két fűzőlyukkal, mint a subcutan őse (3. kép 13–15). 65 cm-től kezdődően már tiszai, ill. szakálhádi jellegű cserepek kerültek elő.

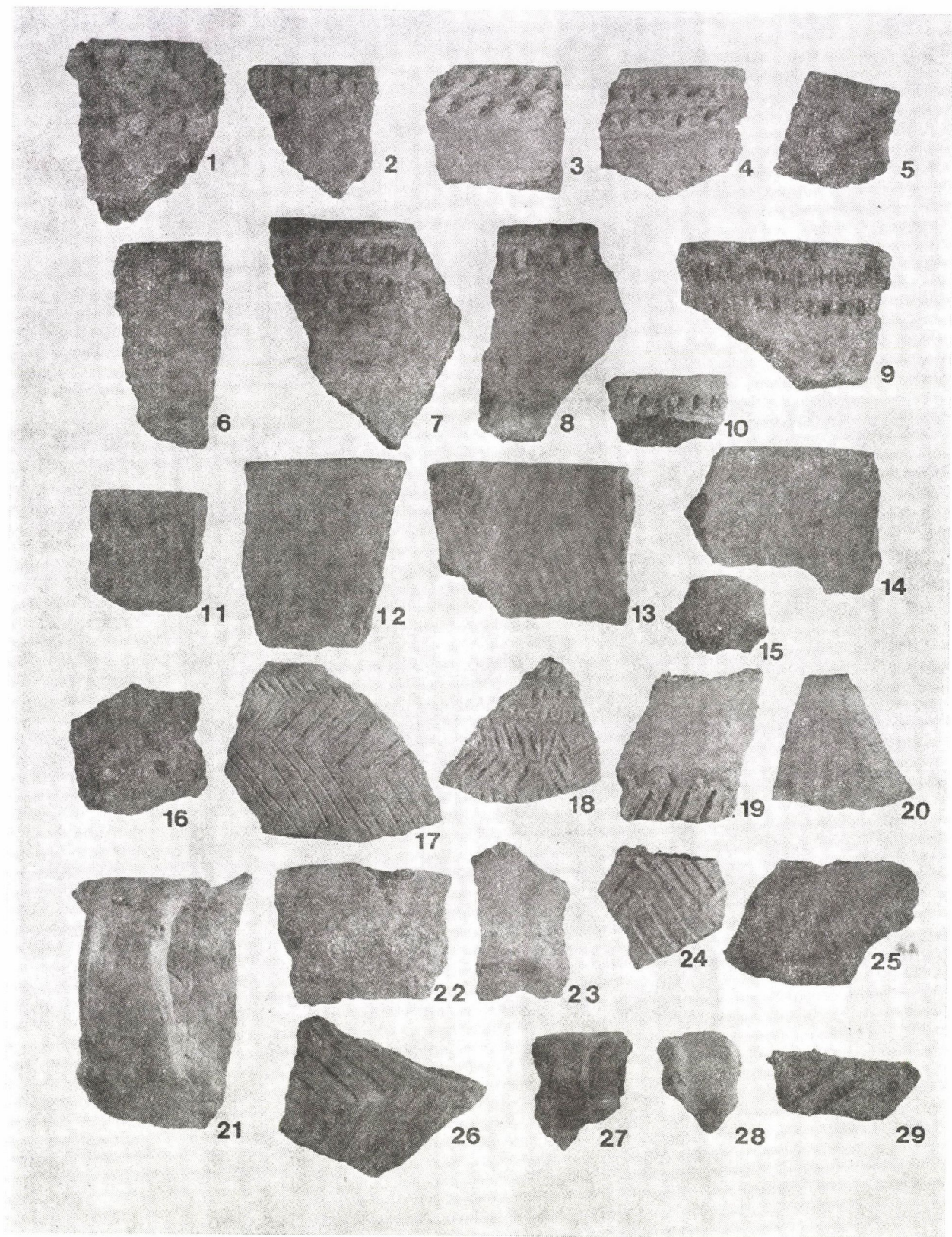
A második felületet a magaslat délkeleti lejtőjén nyitottuk, amely szintén $2,5 \times 6$ m volt. A felületben a cserepek elszórtan jelentkeznek, összetételében elütött az I. felület cserepeitől. A felületben előkerült egy öblös, cilindrikus nyakú töredék, amely még Hunyadi-halmi formát őriz (4. kép 1). A pontdíszes töredékek kivételével még sok a bolerázi hatás (4. kép 2, 4). Patiscstöredékek utalnak arra, hogy hevenyészett kunyhó állott e helyen (4. kép 3). A kissé ívelt pohár a ponttal díszített kis büttyökkel még neolitikus hagyományokra utal (4. kép 5). A kialakuló badeni kultúra csíráját mutatja egy széles szájú tál belső kannelura díszítése (4. kép 9). A bolerázi rétegből ismert a kissé domborodó orsó vagy esetleg kanóctartó (4. kép 8). E tárgyról feltételezhető, hogy

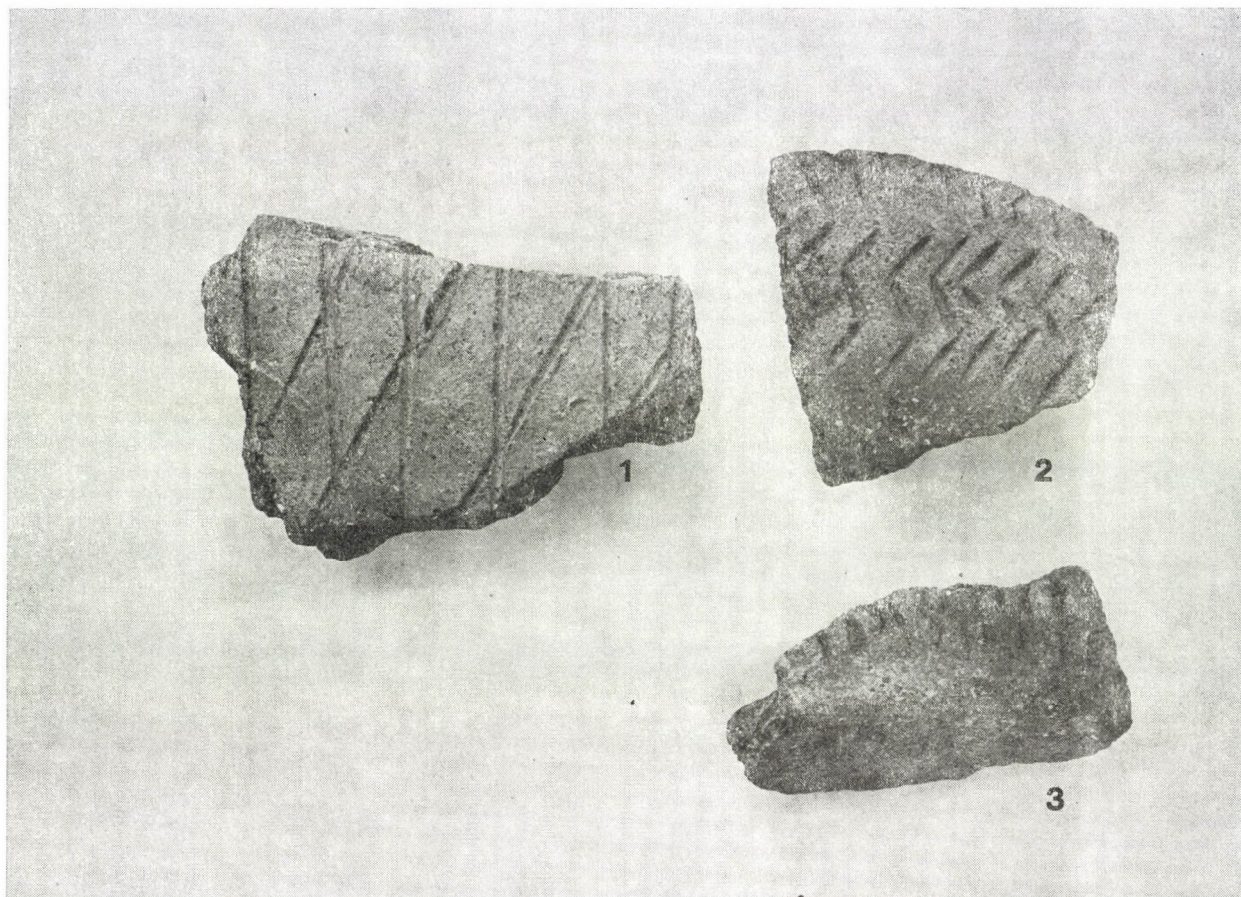
6. kép. 1 – 11. Tiszaluc-Sarkadpuszta 1979
 Abb. 6. 1 – 11. Tiszaluc-Sarkadpuszta 1979

7. kép. 1–12. Tiszaluc-Sarkadpuszta 1981
 Abb. 7. 1–12. Tiszaluc-Sarkadpuszta 1981

8. kép. 1–29. Alattyán-Kunér
Abb. 8. 1–29. Alattyán-Kunér

9. kép. 1–3. Cserhátszentiván
Abb. 9. 1–3. Cserhátszentiván

kanóctartóul szolgált mécseseknél.¹⁵ A lapos bütyök szintén korai előzményre utal. A rábolyi település e részét tartom proto Vissnek, amelyben a kultúra klasszikus korszakának legkorábbi elemei tűnnek fel. A felületben további két gödör volt. Az *A* üres, a *B* tartalmazott cserepeket. Ennek összetételében a badeni jelleg jobban kirajzolódott. Leletanyaga: kihajló peremű tál, a vállon pontsorból kiinduló sűrű fésűdísszel (4. kép 10), továbbá egy vastagodó peremű, rovátkolt díszű fazékdarab (4. kép 11). Korai badeni sajátosság a függőlegesen álló borda, amely a fonyódi csoportnak jellemzője (4. kép 12). Igen gyakori a vonalaknak ponttal való kombinálása (4. kép 13, 17). Feltűnően gyakori a rácsminta, amely a kifejlődött vissi típus jellemzője (4. kép 14–16, 18). A gödörből előkerült egy újabb, azonos típusú orsógomb, amely az első felület tiszta bolerázi cserepeivel együtt is előkerült.¹⁶ A területen még két felületet nyitottunk. A 3. felületben kis gödörből badeni jellegű néhány cserép került elő, sok Unio kagylóval. A 4. felületben szétszórta észleltünk cserepeket, de határozott réteget az öntött talajon nem tudtunk megfigyelni. Az anyag jellegtelen, az állatcsontok közül két lópata került elő.

1975-ben Fodor L. Szabó J. konzultálása mellett nagyobb ásatást végzett e területen, s mintegy 1200 m²-t tárt fel. Az ásatás részben a korábbi területen folyt, részben attól távolabb. Az azonos területen végzett munka során a III. 8. szelvényéből gödörösoport került

elő, badeni jellegű anyaggal. A feltárást szarmata és Árpád-kori gödrök és házak zavarták, így az ásatási megfigyelések áttekinthetetlenek az ásatási napló alapján. A Ráboly II-vel jelzett terület 30%-át kutatták át, és az előzetes megfigyelések alapján Patay P. megállapítása szerint korai badeni periódusba tartozó anyag került elő.¹⁷ Az anyagot az egri Dobó István Múzeum őrzi, az ásató készíti elő publikációra.

Tiszavalk-Tetes: Patay P. Tiszavalk-Tetesen Hunyadi-halmi telepnyomokat és bodrogkeresztúri sírokat tárt fel.¹⁸ Az ásatás során előkerült néhány cserép, amely a bolerázi csoportba sorolható.

Tiszaluc-Sarkadpuszta: Patay P. 1977-től kezdődően a fenti lelőhelyen tervásatást végzett, ahol a bodrogkeresztúri kultúra Hunyadi-halmi csoportjának települését tárja fel, nagyméretű cölöpvázaz házaival, ill. a területén levő Árpád-kori temetővel együtt Kovács L. munkájával.¹⁸ Az ásatások során olyan leletanyag is előkerült, amely a Boleráz, ill. a klasszikus Baden legkorábbi darabjait hozta felszínre. Ilyen leletegyüttes az MNM 1977. 9. 296–303 ltsz. alatt beletárolt cserepek. Ezek között fontos korjelző egy nagyobb korszakból származó oldaltörödéke ferde bordával (5. kép 1). Peremtörödéke alig észlelhető plasztikus ujjbenyomással (5. kép 2). Korsó oldaltörödéke karcolt vonalak ferde rovátkolásával (5. kép 3). Korsónyaktörödéke, középen mélyítés, amelyeket mindkét oldalról ferde kannelurák kísér-

¹⁵ Csalog J., Neolithic Stonage and early bronze age oillampe from the Carpathian basin. F. Étn 1949. 156–161.

¹⁶ A leletet az MNM őrzi, ltsz. 69. 97; 69. 98.

¹⁷ MNM Adattár XIV. 185/1981.

¹⁸ Köszönöm Patay Pálnak és Raczky Pálnak az általuk feltárt anyag közlésének átengedését.

¹⁹ RégFüz Ser. I. No. 34 (1981) 22.

10. kép. A bolerázi kultúra elterjedése az Alföldön

Abb. 10. Verbreitung der Boleráz-Kultur im Alföld

nek (5. kép 4). A bolerázi cserepek nem köthetők határozott objektumhoz, de mindig a Hunyadi-halmi gödrök fölött kerülnek elő.

1979-ben is került elő újabb gödör, amelynek anyagát az MNM őrzi 980.3.265–285 ltsz. alatt. Anyaga: korszótöredék lapos bütyökkel és kanneluradísszel (5. kép 5). Kissé kihajló tálperem (5. kép 6), korszó, kisnyílású, közepén bordával tagolt (5. kép 7), tál peremtöredéke, a vállon pontsorrall, s abból kiinduló ferde vonalmélyítéssel (5. kép 8). Behajló peremű tál, félgömbös, hasán két vízszintes összehajló borda (5. kép 9), korszó öböltöredéke kannelurával (5. kép 10). Cilindrikus nyakú, jó anyagból készült csupor, vállán mélyítés, az edény testét kannelura díszíti (5. kép 11).

Az 1981. évi ásatásból két helyről kerültek elő, jellegzetes bolerázi cserepek. Az egyik a Magyar Nemzeti Múzeumban 82.3.186–196 ltsz. alatt került leltárba. Jellegzetes benne a jó anyagú, halszálkamintával díszített, virágcserep formából származó töredék (6. kép 1–3). A durvább falú, függőleges vonalkarcolást kísérő halszáлка

mellett szabálytalan karcolás is látható (6. kép 4). A perem alatti egy vagy több soros pontsordísz a belőle kiinduló halszálkamintával az egyik fő motívum (6. kép 7, 9, 10). Jellemző a kihajló peremű nagy fazék, a perem alatt pontsorrall, a vállon szabályos halszálkával, a peremen hegyes bütyökkel (6. kép 11). Fontos darab egy kissé kifelé tartó lapos száj töredéke, a vállán a Hunyadi-halomra jellemző lapított, kettős korongdísszel és kannelurával (6. kép 8), és ennek olyan változata, amelyen már fellelhető a Bolerázra jellemző cilindrikus nyak és rövid borda, amelyből a függőleges subcutan fejlődik (6. kép 6). Ezen a töredéken is egészen halványan megtalálható a kannelura.

Egy másik leletegyüttesben is (MNM 82.3.246–281 ltsz.) a bolerázi csoport jellegzetes cserepei kerültek elő. Gyakori a rövidebb-hosszabb borda, kanneluradíszítéssel (7. kép 2, 3), a halszáлкаminta (7. kép 4, 6), a sűrű, összefutó karcolás (7. kép 3), a plasztikus dísz pontsorrall (7. kép 7), a szabálytalan mélyítés (7. kép 8), a rácsminta (7. kép 11), a perem, ill. az edény vállán véssett vonalkák

(7. kép 9, 10, 12). Előfordul egy vékony peremtöredéken a sűrű kanneluradísztítés (7. kép 1).

Alattyán-Kunér: Raczy P. a fenti lelőhelyről felszíni gyűjtés során az Alföld területén jelentkező bolerázi csoportra jellemző anyagot gyűjtött a szolnoki Damjanich Múzeum számára 1982-ben. Az anyag leltározatlan. A felszíni gyűjtés szinte valamennyi bolerázi díszítőelemet tartalmazza. A durva, vastagabb falú fazekaknál a perem alatt az egy (8. kép 2, 5, 10), ill. a kétsoros (8. kép 1, 3, 4, 6–9) benyomott rátett dísz minden variánsa képviselve van. Gyakori a kannelura, vagy függőleges formában (8. kép 11, 14, 20, 25), vagy háromszögbe rendezetten (8. kép 13) elsősorban tálformákon. A halszálka is gyakori (8. kép 17, 24, 26), kombinálva plasztikus díszszel (8. kép 18), vagy pontsorból indítva a motívumot (8. kép 19). A fülformák között feltűnik az alagútszerű fül (9. kép 16), a peremből kiinduló, kis nyílású szalagfül, (10. kép 21, 27), de már felbukkan a fül szélének kidomborulása, ezáltal a fül teste homorúvá válik, előkészítésül az ansalunata fülformának (8. kép 28). A lelőhely elsősorban fekvése miatt érdemel figyelmet, és feltárára érdemes.

Cserhátszentiván: A szécsényi múzeum terepbejárásból őriz néhány bolerázi cserepet 975.27.1 – 12 ltsz. alatt. Ezekből a Bolerázra jellegzetes egy vastagabb falú oldal-töredék, igen mély, az edény közepét beborító halszálkamintával (9. kép 2), egy aljtöredék, amely anyaga szerint az előbbi edényhez tartozik (9. kép 3), ill. egy rácsmintás középvastag falú tál oldaltöredéke (9. kép 1).

Gyöngyöshalász: Szabó J. János kisebb leletmentéssel igen fontos anyagot tárt fel, amelyet a Dobó István Múzeum őriz. Az előkerült hat gödör a legnagyobb hiteles leletegyüttes az Alföldön, és jellegében a bolerázi csoport legrégibb rétegét²⁰ képviseli, s az ásató a sturovói A fokozatba keltezi.

A most bemutatott új leletanyag nem elég még, hogy az Alföld késő rézkorának kezdeti szakaszát összegezni lehessen, mégis úgy vélem, hogy a dunántúli, ill. a szlovákiai már közzétett anyag ismeretében néhány vonását megállapíthatjuk.

A hazai kutatás elsősorban Torma I. nyomán a pilismaróti temető, illetőleg Pári (Tolna megye) nagyobb település feltárából indul ki, s a fő díszítő elemek alapján kísérelte meg tisztázni a bolerázi csoport kronológiai helyzetét. Tehát a Dunántúl területéről indul ki, ahol a Bolerázt megelőző kultúra a Balaton-Lasinja-csoport. A legkorábbiak a Koppányszántó-Timárvölgy anyagot tekintik,²¹ elsősorban a tölceseres szájú talakon jelentkező díszek alapján.²² A korainak tartott Magyarakeszi, Pári és pilismaróti telepanyag, ill. temető ideköthető anyagában a tál mellett a korsó, a kisméretű készletartó edény a jellemző; a díszítő elemek között a kannelura, a fésűdísz, az edények belsejében levő kannelura a jellemző a szorványosan fellépő halszálka dísz mellett.²³

Az alföldi anyagból összehasonlításul a poroszló-rábolyi anyag kínálkozik, mely mint említettem, területileg elkülönül, s anyagban is kissé eltérő. A dunántúli kerámiában a kétsoros vágott borda (3. kép T.) azonos a pári 9. gödör anyagával.²⁴ Amennyiben az ásonyomos feltárás egy rétegű településeken rétegződést is jelenthet, a Ráboly I. felületben a 4. nyomban megtalált átfűrt edényoldal lehet keltező értékű (3. kép 13–15). Analógiául a Komjatiec (Komját) (6 objektumból származó urnát lehet idézni.²⁵ A korsókon bordadíszek között halszálkamintával Páriból is ismert analógia azonos fülalakokkal.²⁶ E fülképzés a késő balatoni csoportban, annak 3. fázisában lép fel.²⁷

A domborodó orsógomb ismert Páriból.²⁸ A Ráboly II. felületben a kihajló peremű tál a pontokból kiinduló sűrű fésűdísz Pári XI. felület 1–2. ásonyomából ad analógiát,²⁶ amelyben együtt van az orsógomb, a borda, de a rácsminta, ill. pontsor még nem éri el a rábolyi fejlettséget.

Datáló értéknek látszik az ívelt, kissé a perem fölé emelkedő fül, amely Rábolyon kezdődik (4. kép 19), és fejlettebb formában is előkerült (4. kép 20). E fülképzés a Bolerázhoz tartozó sturovói horizontban megtalálható,³⁰ s lassan kezd emelkedni a perem fölé.³¹ Az íves fülképzés mint ansalunatás előzmény előbb a fül enyhe homorodásával indul (4. kép 20), amely a badeni kultúrában csak annak klasszikus fázisában lesz általánossá.³²

Ha az Alföld területén a jelenleg ismert lelőhelyeket nézzük, (10. kép) két határozott csoport látszik. Az egyik az északi, amely a közép-szlovákiai leletanyaggal tart kapcsolatot, de vannak olyan vonások, amelyek elütnek. Ezen a területen a korábbi népesség a Hunyadi-halmi, ill. a lazanyai csoportból adódik, s ez okozza az eltérést.

A csoportosulás Békés megyében, ill. a Duna–Tisza közén, jugoszláv, román területen jelentkezik. Különösen gazdag lelőhelyeket ismerünk a Duna–Tisza csatorna építéskor talált bolerázi lelőhelyekkel.³³ Ezek 1964–69-ben kerültek felszínre egy 3000 m hosszú területen. Ismertebb lelőhelyek: Deronje Donja Branjevina, Vajska-Popolit, Báčka-Palanka, Bogojeva, Odžaci III. lelőhely, ahol a rábolyi típusú orsók is előfordultak (Karmanski). A sok halszálkaminta a tisztaluci anyagból jellemző, s ezek a Karavukovo-Ceoje lelőhelyen gyakoriak.³⁴ Romániában a Bánát területéről ismerünk néhány bolerázi lelőhelyet. Így a Băile-Herculane,³⁵ amely a romániai rézkor sztratigráfiájának kulcslelőhelye. Ismert a Bánát területéről is,³⁶ ahol a halszálkadísz a kerámia alapdíszítése egy olyan időszakban, amikor azon a területen Cheile-Turzii, pécskai alsó réteg, ill. Olténiában a Renie, Cernavoda III–II é.³⁷ Tehát az alföldi Boleráz két úton jött hazánkba, az egyik Közép- és Kelet-Szlovákiából, a másik a Duna–Tisza mentéről, ezek révén alakulnak ki az alföldi Boleráz helyi arculatai.

Körök József

²⁰ Szabó J. J., Késő rézkori telep és középkori falu leletmentése Gyöngyöshalász határában. *Agria XIX* (1983) 5–27.

²¹ Torma J., *Symp.* 496.

²² Uo. Abb. 3: 10.

²³ Uo. Abb. 8: 5, 11, 16.

²⁴ Uo. Abb. 9: 1–3.

²⁵ Nemejcová-Pavúková, V., Pociatky Bolerázskéj Skupiny na Slovensku SIA XXVII/1 (1979) 17.

²⁶ Torma I., *Symp.* Abb. 4.

²⁷ Kalicz N., Über die chronologische Stellung der Balaton-Gruppe in Ungarn. *Symp.* 131–135. Abb 16: 2.

²⁸ Torma J., *Symp.* Abb. 11: 12.

²⁹ Torma J., *Symp.* Abb. 16: 18.

³⁰ Nemejcová-Pavúková, V., i. m. Abb. 2: 7, 10.

³¹ Torma J., *Symp.* Abb. 10: 5, 6.

³² Nemejcová-Pavúková, V., Zur Ursprung und Chronologie der Boleráz Gruppe. *Symp.* 297–316.

³³ Karmanski S., Bakarnadobni lokaliteti jugozapadne. Bačke I. Odžaci 1970.

³⁴ Uo. XX. 4; XXII 19–26; XXIII 3.

³⁵ Morintz S.—Roman P., Über die Übergangsperiode von Aeneolithikum zur Bronzezeit in Rumänien. *Symp.* 271.

³⁶ Némethi I.—Roman P., Cultura Baden in România București 1978. Arad 4: 9, 10; Sinnicolau Mare 5: 6, 7, 10.

³⁷ Écsedy J., JPMÉ 1981. 1. kép.

Auszug

Die Zahl der transdanubischen Fundorte der Boleráz-Gruppe nimmt vor allem auf Grund der Forschung von I. Torma im Gebiet der Komitate Veszprém, Tolna, Komárom, Pest, in den westlichen Gebieten Transdanubiens stets zu, jedoch kann dies auch von den Komitaten Baranya, Somogy gesagt werden und es ist bloß eine Frage der regelmäßigen Forschung, daß die Zahl der transdanubischen Fundorte auch die mehrere hundert erreicht.

Im Alföld sind wenige Fundorte bekannt. I. Torma konnte im Komitat Szabolcs zwei Fundorte nachweisen und zählt Deszk im südlichen Alföld aus der die Pécelér Kultur bearbeitenden Monographie von J. Banner hierzu. Seit der über diese Gruppe gefertigten Zusammenfassung von I. Torma (1973), hat I. Ecsedy das von Szeghalom-Dióér stammende Material publiziert bzw. die Zahl der Fundorte ist mit im I. Band der archäologischen Topographie des Komitats Békés mitgeteilten 9 Fundorten weiter angewachsen. Das Material der in Gyöngyöshalász durchgeführten Notausgrabung hat J. J. Szabó veröffentlicht. Mit seinen 6 Gruben ist es das größte authentische Material.

Durch die planmäßige Arbeit nehmen auch im Alföld die Fundorte der Boleráz-Gruppe zu, jedoch in Anbetracht des geringen Materials kann die weitere Forschung dadurch gefördert werden, daß wir das Material der von mir bekannten Fundorte hiermit mitteilen. Diese sind:

Tizsakarád-Újszölös (Kom. Szabolcs), die beim Rigolen im Weingarten gefundenen, kleinen Gefäße bzw. Fragmente sind noch 1905 in das Museum von Nyíregyháza gekommen. Die unversehrten Gefäße unter Abb. 1, 5–6 können auch Teile eines Grabkomplexes sein. Die übrigen Fragmente (Abb. 2, 1–8) weisen auf eine Siedlung hin.

Komitat Szabolcs, unbekannter Fundort. Die zusammenhängenden Fragmente der Schulter einer in 8 Feldern geteilten, größeren Urne befinden sich im Museum zu Nyíregyháza (Abb. 2, 9).

Poroszló-Ráboly (Kom. Heves), den von seinen neolithischen Funden schon früher bekannten Fundort haben wir mit P. Patay gemeinsam sondiert. Das vom ersten Gebiet je Spatenstich abgesonderte Material führen wir in Abb. 3 bzw. Abb. 4, 19–22 vor. Das Material der in ihrem Charakter etwas abweichenden 2. Fläche zeigt die

Scherbe in Abb. 4, 1–8, die schon in das Horizont der klassischen Badener Kultur gehört. Den größeren Teil des Gebietes hat 1975 I. Fodor erschlossen und dort das frühe Fundmaterial der klassischen Badener Kultur zutage gefördert.

Tiszavalk-Tetes (Kom. Borsod). Außer dem Fundmaterial des in die Bodrogkeresztur-Kultur gehörenden Gräberfeldes und den Funden der Hunyadihalom-Gruppe hat P. Patay einige zur Boleráz-Gruppe knüpfbare Fragmente erschlossen.

Tiszaluc-Sarkadpuszta (Kom. Borsod). P. Patay erschließt seit 1977 die zur Hunyadihalom gehörende Siedlung und ist jedes Jahr stets über die Gruben der Hunyadihalom-Kultur auf ein zur Boleráz-Gruppe gehörendes Fundmaterial gestoßen, ohne das es ihm gelungen wäre, die Formen der Boleráz-Siedlung zu beobachten (Abb. 5–7).

Alattyán-Kunér (Kom. Szolnok). P. Raczky hat das mitgeteilte Material, das im Damjanich-János-Museum zu Szolnok aufbewahrt wird, von der Oberfläche 1982 eingesammelt (Abb. 8).

Cserhátszentiván (Kom. Nógrád). Das Material wurde von Virág Soós anlässlich einer Geländebegehung eingeholt (Abb. 9).

Die vorläufig noch wenigen Fundorte gruppieren sich in der mittleren und oberen Theißgegend bzw. im Komitat Békés (Abb. 10). Das Material von Poroszló-Ráboly zeigt mit seiner Ornamentik mit dem Boleráz-Material Transdanubiens und der SW-Slowakei eine engere Analogie, indessen das Material von Tiszaluc sich an das im jugoslawischen und rumänischen Raum erscheinende Material knüpft, wo die Fischgrätenmotive dominieren. Es kann für sicher angesehen werden, daß auch im Material des Alföld ein chronologischer Unterschied ist und auch dies kann hiermit für die in verschiedenen Proportionen auftretenden Ziermotive eine Erklärung sein. Das Material ist noch allzu wenig, um eine unterschiedene Chronologie auseinanderhalten zu können. Auf Grund des Stils scheint die Boleráz-Gruppe in zwei Wegen auf das Alföld gelangt zu sein, einerseits aus der SW-Slowakei, andererseits aus dem südlichen Gebiet der Donau-Theißgegend und auf diese Weise gestalteten sich die örtlichen Erscheinungsformen der Boleráz-Gruppe aus.

J. Korek

RÉZKORI IDOL NAGYTARCSÁRÓL

1983-ban Sinka Mária általános iskolai tanuló Nagytarcsa (Pest m.), Kossuth L. u. 26. szám alatti telkükön a kert végében, a Szilas-patak partján érdekes tárgytöredéket talált.¹ A lelőhely a Magyarország Régészeti Topográfiája Pest megyei 3. kötetében a 18/11. lelőhelyszámot kapta. Az említett kert egy domboldal alján fekszik, a domboldalra eső részen, a lelőhely másik felén (Bajcsev Mihály telke, Kossuth L. u. 57.), a bodrogkeresztúri kultúra temetője van.²

A töredék kavicsos soványítású, kissé csillámos anyagú, égetett agyagtárgy, egy nagyobb idol jobb oldali darabja a csípőtől a combközépig. Magassága 5,9 cm, szélessége a deréknál 2,2 cm, a combrésznél 1,8 cm. Három oldala díszített. A díszítés négy soros, ún. tűzdelt barázdákból áll, függőleges, vízszintes és átlós elrendezésben.

Szemből nézve az idol egyenes, téglalap metszetű, díszített (1. kép c).

Oldalnézetben a deréktól induló lágy csípőgörbület határozza meg a profilját. Ez az ív a combtól lefelé elkeskenyedik. A láb további részére utaló jel nincs a töredéken. A lábész feltehetően téglalap metszetű, oszlopszerű volt. Az előoldalhoz közeli részen függőleges, a csípő felé háromszög alakban összefutó négy-négy soros vonalkötegek díszítik. A külső háromszögön belül egy kis háromszög van, ahol az átlós irányú vonalköteget egy vonallal lezárták, így kialakítván a háromszöget (1. kép b; 2. kép).

Hátoldalán a farrész csúcsosodik ki, majd elkeskenyedik a láb felé. Díszített (1. kép a).

Belső oldala díszítetlen, közvetlenül itt volt összeragasztva a baloldali résszel.

A díszítést kétfajta szerszámmal karcolták a szoborcára. Az egyik zeg-zug motívumot kirajzoló vonalköteget, a másik párhuzamos egyenesekből álló lágyabb vonalköteget eredményezett a felületen. A zeg-zug rajzolat az előlapon vízszintes, az oldallapon függőleges, a

hátoldalon pedig a csípőgörbületet követő vonalkötegből áll.

A szobortöredék női alakot mintázott, díszítése az egykori viseletet örökölte meg.³ Az ún. zsírfarú (steatopyg) ábrázolások körébe sorolható.⁴ Anyaga és tűzdelt barázdás díszítése alapján a középső rézkorra keltezhető. Analógiáit — bár az utóbbi időben megszáporodott az idolplasztikával foglalkozó művek száma⁵ — mindössze három lelőhelyről, a Zala megyei Becsvölgyéről⁶ és Szlovákiából Bajcéről⁷ és Čatajéről⁸ ismerjük (3. kép).

A Točik a Bajc-Vikanovo lelőhelyen előkerült három töredéket a „Furchenstich kerámia” horizontjába sorolta.⁹

Bóna István a becsvölgyi idol tárgyalásánál részletesen foglalkozott az idolplasztika kérdésével a Körös-kultúráról a badeniig. A steatopyg idolk ezen fajtáját a délkelet-európai késő neolitikus — korai rézkori kultúrákhoz kötötte, a becsvölgyi darabot a Retz-Gajáry-csoportba sorolta.¹⁰

Kalicz Nándor ugyanezt a töredéket a balatoni csoport II–III. fázisához kötötte.¹¹ A Balaton-Lasinja kultúra II–III. terminológia helyett újabban a „közép-európai barázdás díszű kerámia” vagy „Furchenstich kerámia” kultúrája elnevezést javasolta, beleértve a Bajc-Retz, Gajáry, Mondsee csoportokat is.¹²

Lelőhelyünk a „Furchenstich kerámia kultúrája”-nak elterjedési területén fekszik,¹³ az előkerült idoltöredék anyaga, díszítése, analógiái és a lelőhely földrajzi helyzete miatt is a „Furchenstich kerámia kultúrájába” sorolható. Ez a lelőhely újabb bizonyítéka annak, hogy a ludancei csoportot követően a „Furchenstich kerámia kultúrája” a Dunától K-re is elterjedt.¹⁴

A rézkori emberábrázolásokról írva Kalicz N. megállapítja: „... a magyarországi rézkor, összehasonlítva ez újkőkorról, nem bővelkedik idolplasztikában...”¹⁵ Egy újabb darab közreadásával szerettük volna a szoborcák számát gyarapítani.

Bondár Mária

¹ Ezúton mondok köszönetet Kvassay Juditnak és Torma Istvánnak, akik felhívták a figyelmemet az idolra. A lelet a váci Vak Bottyán Múzeumban van, ltsz: 84.82.1.

² Molnár L., Pest megyei Múzfűz 7 (1974) 8.; Kővári K., StCom 9 (1980) 9.

³ Érdekes viselettörténeti rekonstrukciót találunk a vučedoli kultúra idoljai alapján Milečević, V., OpuscArch 9 (1984) 1–22. cikkében.

⁴ Bóna I., A Göcseji Múzeum jubileumi emlékkönyve. Zalaegerszeg 1960. 83–95.

⁵ A neolitikum és rézkor vonatkozásában néhány összefoglaló munkát emelünk ki: Dimitrijević, S., Godišnjak (Sarajevo) 13 (1976) 59–83.; Idole. Prähistorische Keramiken aus Ungarn. Veröffentlichungen aus dem Naturhistorischen Museum. Wien, Neue Folge 7 (1972); Höchmann, O., JRGZ 13 (1966) 1–29.; Kalicz N., Symposia Thracica 1981. 232–256.; Makay J., ArchÉrt 103 (1978) 164–183.; Ud., Acta ArchHung 14 (1962) 1–24.; Nifu, A., MemAnt 2 (1970) 75–99.; Novotný, B., SIA 29 (1981) 131–138.; Ruttkay, E.; MAG 103 (1973)

28–39.; Tasić, N., Neolitska Plastika. Katalog V. Serija zbirke i legati Muzeja Grada Beograda. Beograd 1973.; Ud., Alug 20–21 (1980–1981) 27–32.

⁶ Bóna I., i. m. 83–95.

⁷ Točik, A., ŠtZ 12 (1964) XLV. t. 9, 14.; LVIII. t. 8, 11.

⁸ Němčicová-Pavuková, V., Atti del X. Simposio Internazionale sulla fine del Neolitico e gli inizi dell'età del Bronzo in Europa. Verona 1982. 193–198. Abb. 2. Erre a darabra Kalicz N. hívta fel a figyelmemet, kedvességét ezúton is köszönöm.

⁹ Točik, A., i. m. 159.

¹⁰ Bóna I., i. m. 92.

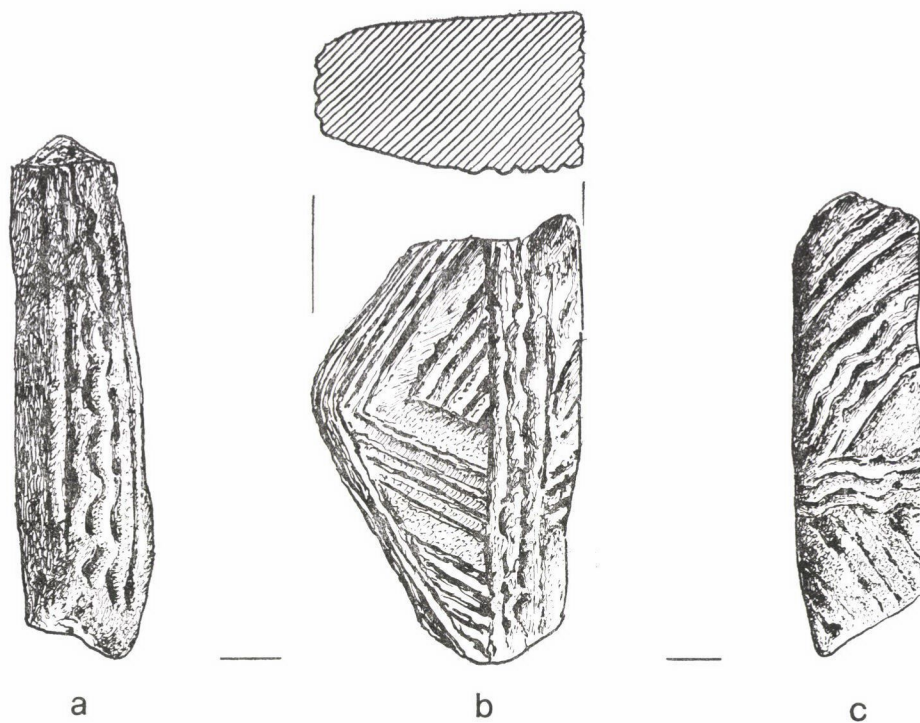
¹¹ Kalicz N., JPMÉ 14–15 (1969–1970) 89. 13. 1h.

¹² Kalicz N., ArchÉrt 109 (1982) 8.

¹³ Ud. 3. kép.

¹⁴ Kalicz N., Atti del X. Simposio Internazionale sulla fine del Neolitico e gli inizi dell'età del Bronzo in Europa. Verona 1982. Abb. 4.

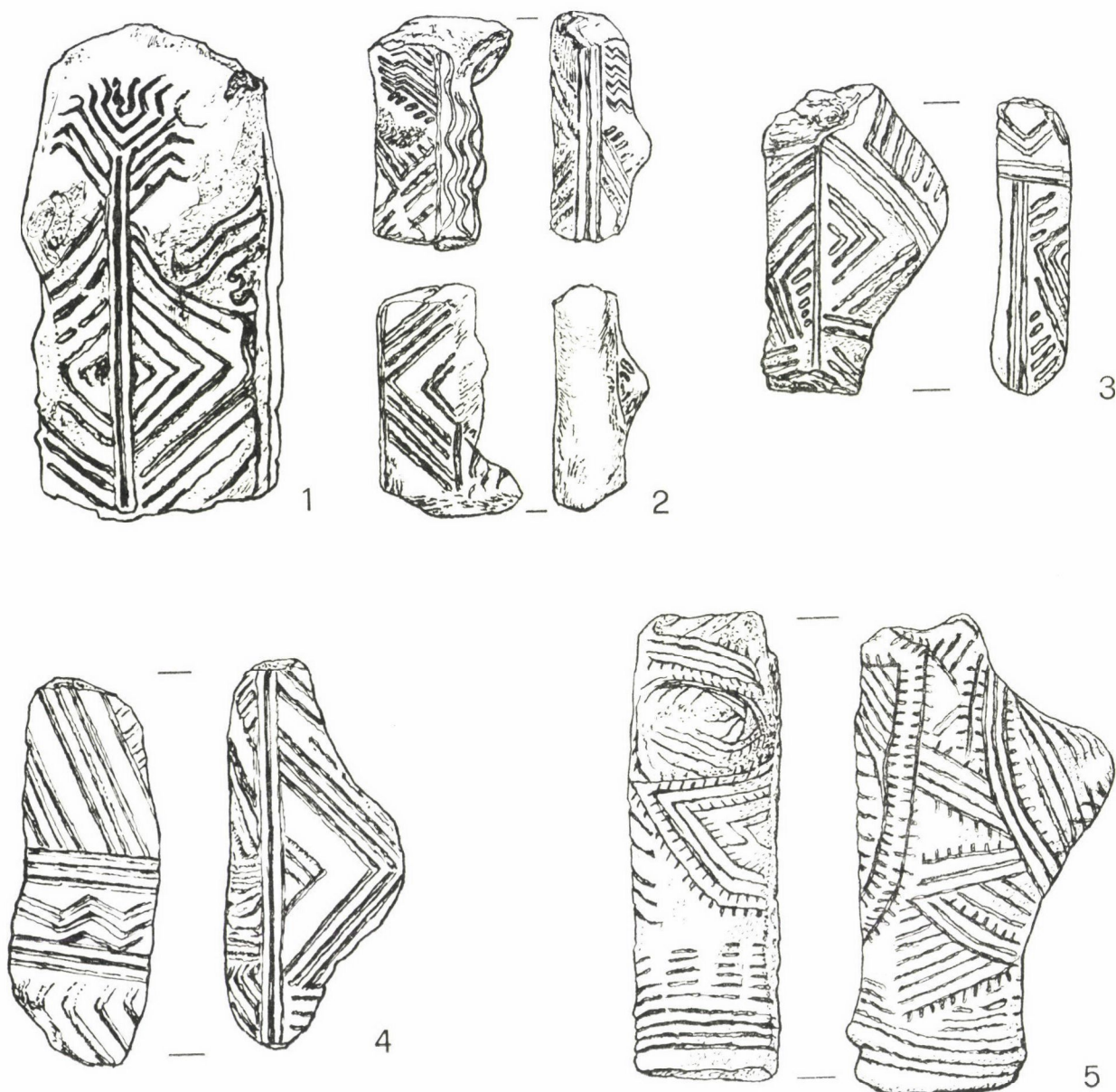
¹⁵ Kalicz N., SzolnokiMÉ 1979–1980. 55.

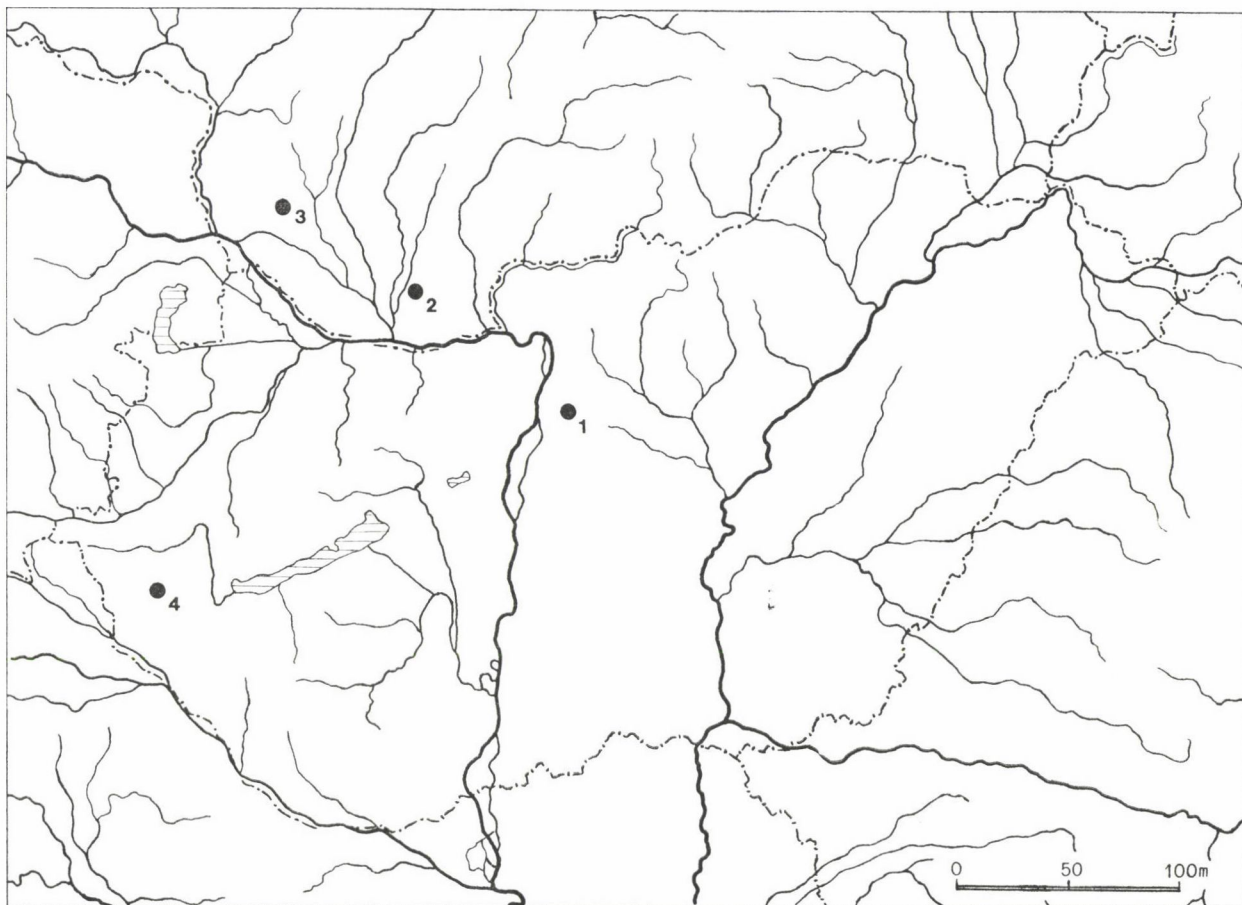
1. kép. A nagytarcsai rézkori idol. $M = 1 : 1$
 Abb. 1. Das kupferzeitliche Idol von Nagytarcsa. $M = 1 : 1$

2. kép. A nagytarcsai idol oldalról. $M = 2 : 1$
 Abb. 2. Das Idol von Nagytarcsa von der Seite her. $M = 2 : 1$

3. kép. Tűzdelt barázdás díszű idolok 1. Čataj. — 2—4. Bajč. — 5. Becsvölgye
 Abb. 3. Idole mit Furchenstichen verziert

4. kép. A tűzdelt barázdás díszű idolk elterjedése 1. Nagytarcsa. — 2. Bajč. — 3. Čataj. — 4. Becsvölgye
Abb. 4. Verbreitung der mit Furchenstichen verzierten Idole

KUPFERZEITLICHES IDOL VON NAGYTARCSA

Auszug

Im Jahre 1983 hat Mária Sinka, Schülerin der Grundschule in Nagytarcsa (Kom. Pest) unter Kossuth L.-Straße Nr. 26 auf ihrem Grundstück, am Ende des Gartens am Ufer des Szilas-Baches einen interessanten Gegenstand, das Fragment eines Idols gefunden. Das Stück ist ein mit Kieseln gemagerter, aus etwas glimmeriger Materie gebrannter Tongegenstand, das rechtseitige Stück eines größeren Idols, das eine Figur von der Hüfte bis zur Mitte des Oberschenkels darstellt. Drei Seiten des Stückes sind verziert. Die Verzierung besteht aus vierreihigen, sog. Furchenstichen, in senkrechter, waagerechter und diagonaler Anordnung.

Das Statuettenfragment stellt eine Frauenfigur dar und gehört in den Kreis der sog. steatopygen Idole. Auf Grund seiner Materie und Verzierung kann es in die mittlere Kupferzeit datiert und in die »Kultur der Furchenstich-Keramik« gereiht werden. Seine Analogien sind uns nur von drei Fundstellen bekannt.

Dieser Fund ist ein weiterer Beweis dafür, daß nach der Ludanice-Gruppe die »Kultur der Furchenstich-Keramik« sich auch östlich der Donau verbreitet hat.

M. Bondár

A TAMÁSI BRONZCSÉSZE LELET

A 3 bronzcsészeből álló leletre Fencz György talált rá, amikor 1971 áprilisában a Miklósvár utca 17 sz. alatti telken az új háza alapjának árkat ásta ki. Közlése szerint a csészek egy, a szájával lefelé fordított agyagedényben (1. kép), kb. 70–80 cm mélységben voltak. A lelet Torma Istvánnak, a MTA Régészeti Intézete munkatársának közvetítésével ajándékként a szekszárdi múzeumba került. Torma István különben a helyszínen megállapította, hogy a lelőhely az urnamezős kultúra egy kiterjedt, de nem különösebben jelentős telepének területén belül van, egy, a Koppány árteréből kiemelkedő lankás domboldalon.¹

A lelet egyik érdekessége, hogy a csészek ép állapotban lettek földbe rejtve (sérüléseik a korróziónak tulajdoníthatók) és azokon kívül más bronztárgyat nem tartalmazott. A másik az, hogy a csészek közül csak az egyiknek vannak analógiái, ugyanakkor a második jelentős mértékben, a harmadik meg teljes egészében elüt az akár Magyarországról, akár Közép- és Észak-európából eddig ismert valamennyi késő bronzkori bronzcsésztől, vagyis egyelőre unikumnak tekinthető. Ezért is indokolt a lelet részletes ismertetése.

Az első csésze (lt.sz. 83.1.39) teste ugyan gömbölyded, de erősen nyomott, nyaka felé összeszűkülő. Az éles töréssel elkülönülő nyaka enyhén kifelé tart, fölötte — ugyancsak éles töréssel elválasztva — aránylag keskeny, egyszerű, ferde perem foglal helyet. Feneke egyszerű omfalosz. Oldalán kissé térszerűen megtört, vízszintes rúdfület találunk. Átmetszete négyszögletes, végei laposra szétkalapáltak és 1–1 laposfejú szegeccsel vannak az edény falához erősítve. A fül magasságában 0,6 cm átmérőjű trébelt dudorok két sora fut az edény derekán körbe, de a sorok a fül alatt megszakadnak. M. 6,3–6,8, pá. 16,8, fá. 4 cm (2. kép).

A második csésze (lt.sz. 83.1.40) teste lapos gömbszelvény alakú. Homorú fenekét három horony veszi körül. Befelé tartó, keskeny, ferde válla éles töréssel különül el a testétől. Nyaka függőleges; ugyancsak éles törésvonal választja el a viszonylag keskeny, egyszerű, ferde peremtől. Az erősen a perem fölé emelkedő pántfülének felső vége laposfejú szegeccsel van a nyak külső oldalához erősítve (külső illesztésű fül). Mellette a perem kevésbé hajlik ki.² Alsó vége tojásdad alakra van szétkalapálva; ennek közepén levő szegecs fogja az edény falához. A csésze belsejében a szegecs a kiszakadásuk ellen négyzetes alátétlemezzel vannak ellátva (a felső mérete 1,3×1,9, az alsóé 2,9×3,1 cm). A fül két szélén 2–2 bekarcolt vonal fut alá; a közükben pedig egy zeg-zúg vonal. Sérült állapotban maradt fenn. M. 5,5, pá. 13,5, fá. 3,5 cm (3. kép a–c).

¹ A leletet közlésre Torma István ajánlotta fel nekem. Mind ezen szívességeért, mind a fenti adatok közléséért fogadják őszinte hálám.

² A perem ilyen módon történő kialakítását a külső illesztésű, felmagasodó fül jobb felerősítésének lehetősége indokolja. Csak így lehet ugyanis szorosan a nyakhoz hozzáfogni. A hasonló korú, felmagasodó fülű cserépcészekben is gyakori a peremnek a fül melletti behorpadása, amivel talán a tamási példányhoz hasonló csészeket utánozták.

A harmadik csésze (lt.sz. 83.1.38) már önmagában abban is különbözik a késő bronzkorból ismert többi csésztől, hogy lényegesen vastagabb falú azoknál; falának vastagsága 1 mm-t is elér. Alakja is sajátos. Teste gömbölyded, csak enyhén nyomott. Feneke restaurált; az eredeti korrózió következtében elpusztult. Viszonylag magasabb nyaka egy alig 1 mm széles vállból indul ki, közepmagasságban alig keskenyebb a tövénél, azonban mind jobban kifelé ívelten, törés nélkül megy át a szinte vízszintesen végződő perembe. Nyakához egy 1,9 cm átmérőjű, 1,1 széles kerek öntött fül van szegeccsel, amelynek szélein és közepén 1–1 (összesen tehát 3) borda fut körbe (legnagyobb vastagsága a bordát is figyelembe véve 2,5 mm). A szegecs a karikával együtt lett öntve és vége a nyak belső oldalán gömbszelvény alakra van eldolgózva. M. 6,5, pá. 11,7, fá. 4,8 cm (4. kép a–b).

A csészeket magában foglaló, fazékszerű, kétfülű agyagedény (1. kép) az urnamezős kultúrára ugyan jellemző, de szűkebb körmeghatározásra nem különösen alkalmas.

Az első csésze jellegzetes tagja a blatnicai típusnak;³ annak szinte minden lényeges sajátosságát magán viseli. Közülük itt elsőnek is a lapos testet és a vízszintes helyzetű rúdfület említjük meg. A nagyobb példányokon előfordul egymással átellenben 2 fül is,⁴ de ismerünk olyan példányt is, amely — ugyancsak egymással átellenben — 1 rúd és 1, a nyakat áthidaló pántfül foglal helyet.⁵ A

³ A típust W. A. v. Brunn ismerte fel (Eine unbekannte Bronzeschale aus Ostdeutschland. Germ 32 1954, 284–293.). — Nevezik még satteldorfi vagy handlovi típusnak is.

⁴ Két fül található a Simons Mose-i 6. sz. és a Schwichtenberg-i csészen. *Thrane, H.*, The earliest bronze vessels in Denmark's Bronze Age. Acta Archaeologica 33 (1962) 122., 17. k., ill. *Kunkel, O.*, Pommersche Urgeschichte in Bildern (Stettin 1931) 17. k. — A mezőnyárádi bronzlelet 2 csészéje közül legalább az egyik szintén két füllel volt ellátva. — A mezőnyárádi raktárleletet Hel-lebrandt Magdolna szándékozik részletesen ismertetni. Szíves volt azonban már addig is lehetővé tenni a számomra, hogy a leletben szereplő bronzedényeket, így a 2 blatnicai típusú csészt — a hazai leletek teljessége érdekében — felsoroljam a „Prähistorische Bronzefunde” sorozatban megjelenendő „Bronzegefässe in Ungarn” c. tanulmányomban. Kollegiális segítsége — amelyet ezúton is köszönök — adott lehetőséget, hogy e leletekre itt is hivatkozassak. A raktárleletről egyébként nagy vonásokban már Kemenczei Tibor is megemlékezett [Die Spätbronzezeit Nordostungarns. AH 51 (Budapest 1984) 149.]

⁵ Ez a megoldás eddig két csészéről ismert: Zsaskó (Žaškov) — lásd *Hampel J.*, A bronzkor emlékei Magyarországon II (Budapest 1892) 174; *Novotná, M.*, Die Bronzefundstücke in der Slowakei, Spätbronzezeit. ArchSlov 9 (Bratislava 1970) és Nyitra-bánya (Handlova) — lásd *Budaváry, V.*, Zpráva o prirastkoch archeologického oddelenia. Časopis Muzealnej Slovenskej Spoločnosti 31 (1940) 32, 1. k.; *Childe, V. G.*, The first bronze vases to be made in Central Europe. Acta Archaeologica 20 (1949) 4. kép

blatnicai típusú csészek jelentős nagyságúak, a legnagyobb, egy mezőnyárádi példány peremének átmérője 28,5 cm,⁶ de a legkisebbé, a satteldorfié is 16,3 cm-t ér el.⁷ A nagyobbak lapos alján, az omfalosztól kissé távolabb 1–2 horony is fut körbe.⁸

A blatnicai típusú csészek legtöbbször a Kárpátokon belül látott napvilágot; viszont ennek szinte minden tájáról ismerjük (5. kép). A tamási lelet tanúskodik a Dunántúlon való előfordulásáról. Töredékekben — a jellegzetes füle révén jól felismerhetően — szerepel egy állítólag Újszönyben (Komárom) talált leletben (minthogy a leletet kereskedőtől vette a Nemzeti Múzeum, a lelőhely hitelessége erősen kétséges, már Hampel is kételkedett benne).⁹ Az Alföld északi peremén fekvő Mezőnyárádról^{2,10} a bodrogi Viszról¹ példányát¹¹ ismerjük, ugyancsak raktárleletből. Minden bizonnyal egy blatnicai típusú csésze fenéktöredéke van jelen a nyírségi Kemecseről, a Hamvaspartról származó leletben is.¹² Szlovákiában Blatnica,¹³ Nyitrabánya (Handlova)¹⁴ és Zsaskó (Žaškov)¹⁵ képezi a lelőhelyeit. Töredékek az erdélyi nagy raktárleletben, mint Szenterzsébet (Hammersdorf, Gușterița),¹⁶ Marosfalu (Suseni),¹⁷ Marosföldújvár (Uioara de sus)¹⁸ és esetleg Nagysink (Cincu),¹⁹ ugyancsak előfordul. Egy bányai példánynak lelőhelye Versec (Vršač) Majdan.²⁰ A szerémségi Bingula és Divos között napfényre került leletben is ott találjuk egy csésze töredékét.²¹ Végül egy ismeretlen lelőhelyű töredéket is őriz a Magyar Nemzeti Múzeum.²²

A Kárpátokon kívüli, eddig ismert példányainak lelőhelyei: Sziléziában Satteldorf (Svidlar),²³ Pomerániában Schwichtenberg²⁴ és Dániában Simons Mose,²⁵ valamint esetleg délnyugati irányban Slovéniaiban Črmošnjica.²⁶ Ami az első hármat illeti, a típus előfordulása a Kárpátoktól északnyugatra eső területen nem meglepő; ismert ugyanis az, hogy a Kárpát-medence bronzművességének nem egy terméke jutott el az „Északi kör”-be és volt hatással az ottani kézműiparra. A közvetítő út pedig nagyrészt Szilézián keresztül vezetett oda.

⁶ Lásd a 4. j.

⁷ Seger, H., Auf den Spuren alter Siedlungen 2. Ottmachauer Land. Alt Schlesien I (1926) 69, 34. kép.

⁸ Hornyok találhatók a két mezőnyárádi, a nyitrabányai (handlovai) és Simons Mose-i csésze fenékén, valamint egy Kemecse-hamvasparti töredéken. — Az irodalmat lásd a 4., 5. és 12. jegyzetben.

⁹ Hampel J., A bronzkor emlékei Magyarhonban I. (Budapest 1886) 125. t. 15, 20, 25.

¹⁰ Lásd a 4. jegyzetet.

¹¹ Kemenczei, T., i. m. 127., 67. t. 5.

¹² Hampel J., A bronzkor emlékei Magyarhonban III. (Budapest 1896) 196. t. 2.

¹³ Gallus S.—Horváth T., A legrégibb lovasnép Magyarországon. Diss Pann II. 9 (Budapest 1939) 5. t. 4.

¹⁴ Lásd az 5. j.

¹⁵ Lásd az 5. j.

¹⁶ Patay P., Utóbronzkori bronzedényekről. ArchÉrt 95 (1968) 68., 9. kép; Müller-Karpe, H., Handbuch der Vorgeschichte. IV. Bronzezeit. (München 1980) 374. t. B 1.

¹⁷ Petrescu-Dîmbovița, M., Depozitele de bronzuri din România (București 1977) 115., 242. t. 2; Müller-Karpe, H., i. m. 373. t. 2.

¹⁸ Petrescu-Dîmbovița, M., i. m. 107., 189. t. 16.

¹⁹ Petrescu-Dîmbovița, M., i. m. 89., 130. t. 6; Müller-Karpe, H., i. m. 375. t. A 1.

²⁰ Verseci Múzeum. Publikálatlan.

²¹ Vinski-Gasparini, K., Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj (Zadar 1973) 189., 211., 84. t. 16.

²² Leltári száma: 131/1883.33.

²³ Lásd a 7. j.

²⁴ Lásd a 4. j.

²⁵ Lásd a 4. j.

²⁶ Müller-Karpe, H., Beiträge zur Chronologie der Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen (Berlin 1959) 279., 132. t. 1.

1. kép. A tamási bronzcsészelelet agyagedénye
Abb. 1. Das Tongefäß des Bronzeschalensfundes von Tamási

2. kép. A tamási lelet blatnicai típusú, 83.1.39 leltári számú bronzcsészeje
Abb. 2. Die Bronzeschale vom Typ Blatnica, Inv.-Nr. 83.1.39 aus dem Fund von Tamási

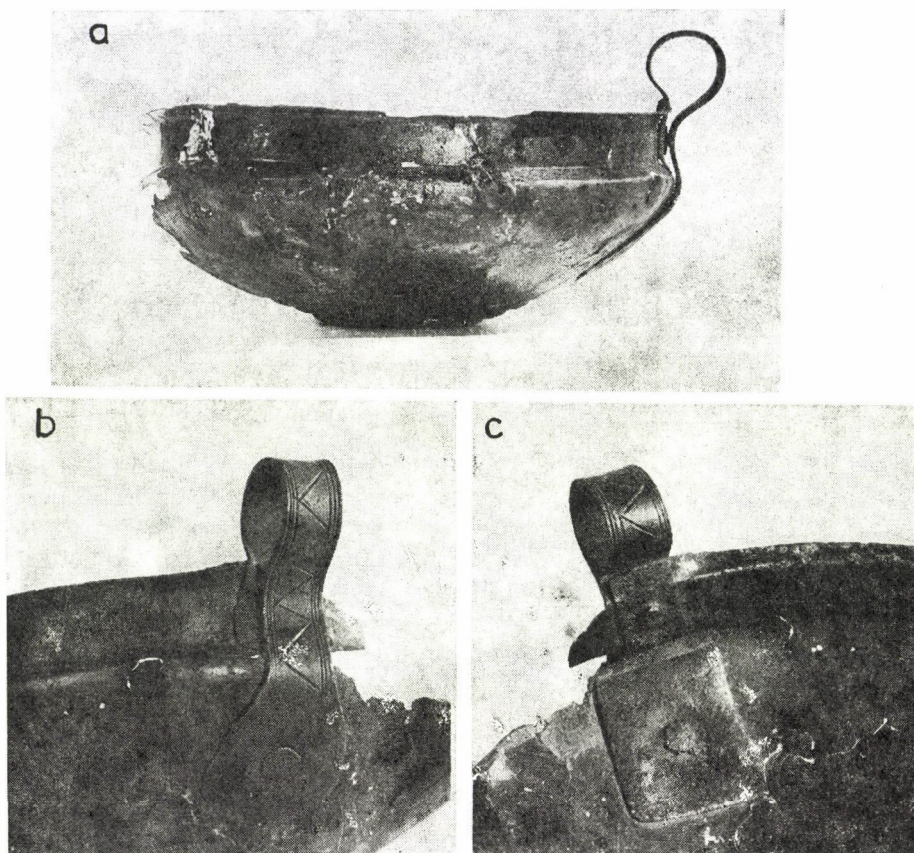
A Simons Mose-i leletben a blatnicai típusún kívül még további 9 csésze is van. Ezek — 2 kivételével²⁷ — a friedrichsruhei típusba tartoznak, bár az alakjukat illetően vannak közöttük kisebb eltérések. Együttes előfordulásuk meg is határozza a blatnicai típusú csésze itteni felléptének idejét, mégpedig a Montelius féle III. periódusba. Minthogy friedrichsruhei típusú csészek — amelyek az északi körben egyébként is elég gyakoriak — több e periódusból származó leletegyüttesből is ismeretesek.²⁸ Ez közép-európai viszonylatban a Reinecke féle HA I időszaknak felel meg. Hasonló korúnak ítéli meg E. Sprockhoff a Schwichtenberg-i sírban talált csészét is.²⁹ Ugyanakkor viszont a Satteldorf-i csésze elföldelésének idejét — Segerrel ellentétben — a leletben levő karperek alapján már a IV. periódusra keltezi,³⁰ ami a HA időszak előhaladtabb szakaszát jelentené.

²⁷ Simons Mose 9. és 10. sz. csésze, lásd Thrane, H., i. m. 124., 20. k. Ezekhez hasonlítani látszik a keszhidegkúti lelet 2 csészetöredéke, lásd Patay P., i. m. 68–70., 11–12. k.

²⁸ Thrane, H., i. m. 121–127., 14–22. kép.

²⁹ Sprockhoff, Zur Handelsgeschichte der germanischen Bronzezeit (Berlin 1930) 54. és 144.

³⁰ Seger, H., i. m. 68. skk.; Sprockhoff, E., i. m. 61.

3. kép. A tamási lelet 83.1.40 leltári számú bronzcsészéje. a) oldalnézet; b) az edény füle kívülről; c) a fület felerősítő szegecs az alátétlemezekkel a csésze belsejében

Abb. 3. Die Bronzeschale Inv.-Nr. 83.1.40 aus dem Fund von Tamasí. a) Seitenansicht; b) Der Henkel des Gefäßes von außen; c) Die den Henkel befestigenden Niete mit den Untersatzblechen im Inneren der Schale

A vissi lelet tárgyai, többek között ragályi típusú kardok, kézfejtő spirális, kétkarú csákány, C típusú korongos csákány,³¹ a Reinecke féle BD periódusra vallanak, akárcsak a Kemecse-hamvaspartiban levők, mint kézfejtő spirális, csótár stb.³² Az erdélyi nagy raktárleleteket általában már a HA 1 időszakra kelteznek, bár azokban még sok korábbi típus ismerhető fel.³³ Ugyanezt állapítja meg M. Novotná a zsaskói leletről is.³⁴ (A blatnicai és nyitrabányai csészék lelőkörményei ismeretlenek). A Bingula és Divos közötti lelet a kurdi jellegűek csoportjába tartozik,³⁵ tehát a HA 1 időszak folyamán juthatott a földbe, legfeljebb a HA 2 időszak elején.

A blatnicai típusú csészéket tartalmazó leletek között talán egyike a legfiatalabbnak a mezőnyárádi.³⁶ Ebben ugyanis többek között egy háromszögalkasztós bogrács is jelen van, amelyet legkorábbra, a HA 1 időszakra keltezhetünk.

Tipológiai tekintetben ugyancsak van a blatnicai típusú csészéknek néhány vonása, ami korhatározó jelleggel bír. Ilyen mindenekelőtt is a testük erősen hasas volta, aminek következtében a hasátmérőjük nagyobb a peremátmérőjükénél. Hasonló alakkal a csészék között koraiaknak tekinthető friedrichsruhei és guseni típusúak rendelkeznek.

A hasukon körbefutó díszítés, az egyszerű dudorsor,³⁷ ugyancsak az ilyen „korai” típusokon fordul elő. Megtaláljuk például a vácszentlászlói csészén, amelyet a vele együtt lelt diadéma még a BD időszakra keltez.³⁸ Találunk dudorsort friedrichsruhei típusú csészén is (pl. Simons Mose 3. sz.),³⁹ de gyakori a Dresden-osternienburgi típusúakon (pl. Jüterbog,⁴⁰ Osternienburg 29. sír).⁴¹ Talán ezeken jelenik meg legkésőbb, mivel előfordulásukkal még a HA 2 időszakban is számolni kell.⁴²

Végül a nyak törésvonalainak pontolt pontokkal (az egyik mezőnyárádi csészén rovátkákkal) való kihangsúlyozása szintén az említett típusú csészéken látható viszont (pl. Aggtelek).⁴³

Az alakját illetően a második tamási csészéhez nem ismerünk közvetlen analógiát. Felső részének (perem, nyak, váll) kiképzése némileg hasonlít a keszõhidegkúti leletben levő töredékes két kisebb,⁴⁴ valamint a Simons Mose-i 9. és 10. sz. csésze⁴⁵ megfelelő részéhez. A keszõ-

³¹ Kemenczei, T., i. m. 127., 66–67. t.

³² Hampel J., A bronzkor emlékei Magyarhonban III. (Budapest 1896) 196. t.

³³ v. Brunn, W. A., Mitteldeutsche Hortfunde der jüngeren Bronzezeit (Berlin 1968) 46.

³⁴ Novotná, M., i. m. 65.

³⁵ Vinski-Gasparini, K., i. m. 200., 84–87. t.

³⁶ Lásd a 4. j.

³⁷ G. Merhart elnevezése szerint „Gleich-Buckel-System.” Lásd: Studien über einige Gattungen von Bronzegefäßen. Festschrift des RGZM in Mainz II. (Mainz 1952) 40.

³⁸ Patay P., i. m. 66., 1–2. kép.

³⁹ Thrane, H., i. m. 122., 16. kép.

⁴⁰ v. Brunn, W. A., Eine unbekannte Bronzeschale aus Ostdeutschland. Germ 22 (1954) 285., 1–3. kép.

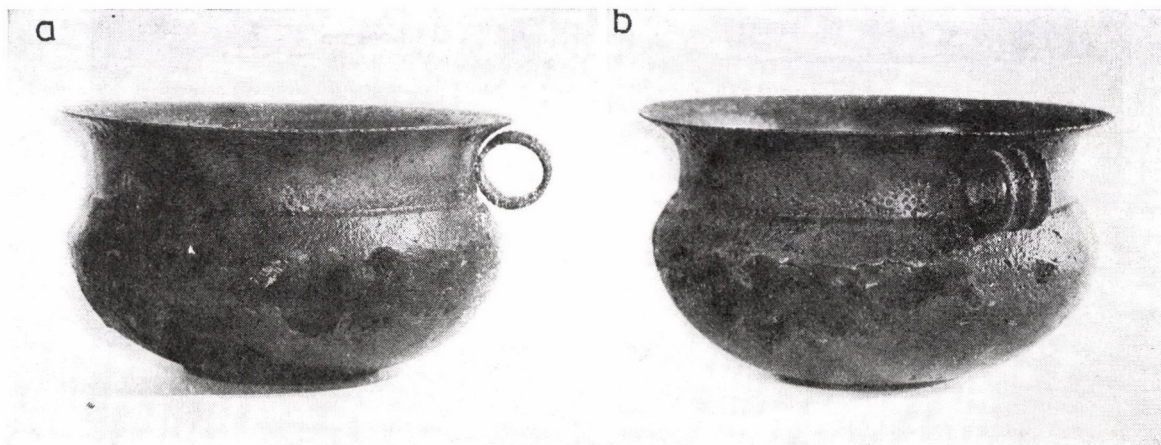
⁴¹ Sprockhoff, E., i. m. 90., 12. t. f.

⁴² v. Brunn, W. A., Eine unbekannte . . . 289–282.

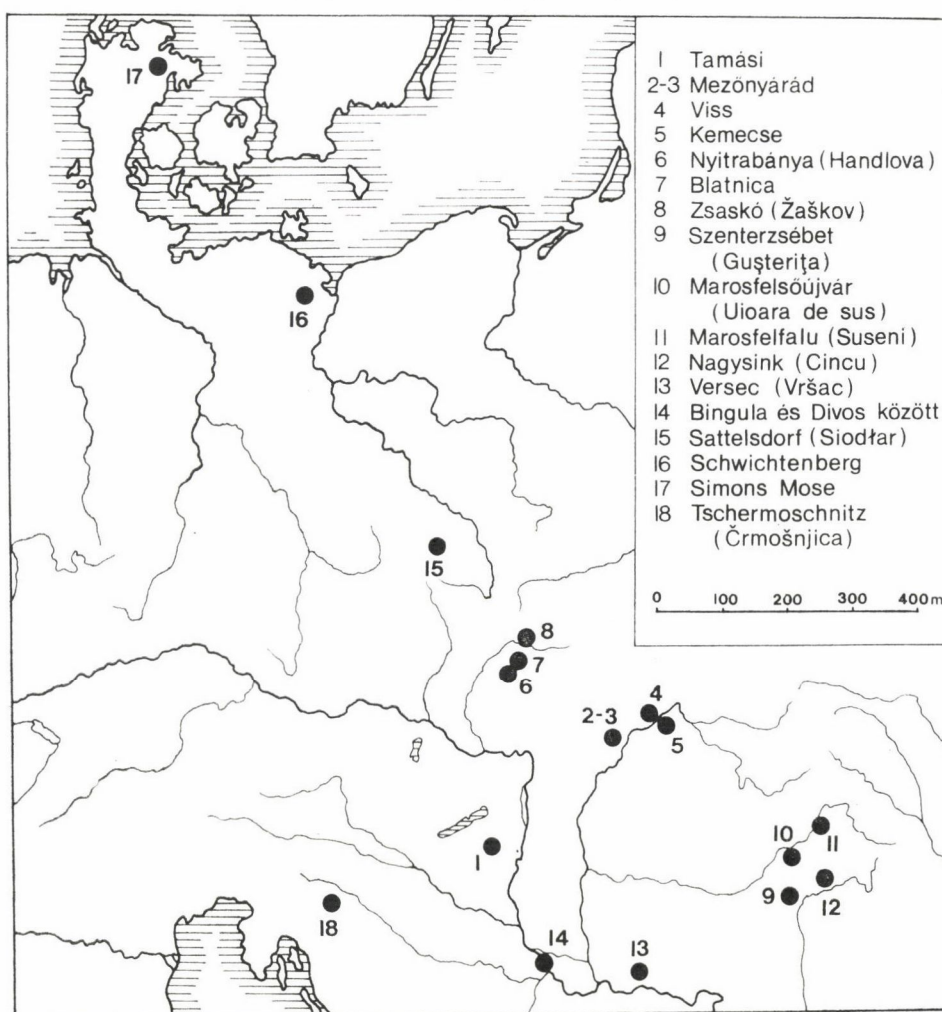
⁴³ Patay P., i. m. 66., 3–4. kép.

⁴⁴ Patay P., i. m. 68–70., 11–12. kép.

⁴⁵ Thrane, H., i. m. 124., 20. kép.

4. kép. A tamási lelet 83.1.38 leltári számú bronzesészéje
Abb. 4. Die Bronzeschale Inv. —Nr. 83.1.38 aus dem Fund von Tamási

5. kép. A blatnicai típusú csészék elterjedése
Abb. 5. Die Verbreitung der Schalen vom Typ Blatnica

hidegkúti lelet⁴⁶ a kurd jellegűek körébe tartozik, azaz a HA 1 időszakból (esetleg a HA 2 elejétől) való. Ha tehát a tamási, keszõhidegkúti és Simons Mose-i csészék azonos típushoz tartoznának, ez is a fentebb már említett keltezést támasztaná alá.

A csésze alján, az omfalosz körüli hornyok nem korhatározó jellegűek. Előfordulnak korai csészéken, mint pl. a felsõzsolcain;⁴⁷ a kurdi típusú leletek sorába tartozó kisapáti leletnek csak töredékeiben ismert csészéjén is jelen voltak,⁴⁸ de a HB 1 időszakra keltezhető, tehát viszonylag kései kirkendrapi típusú csészéken is gyakran találhatók (pl. Egyek 2. sz. csésze).⁴⁹

Említettük, hogy e csésze füle „külső illesztésű”. Ilyen módon a fület ugyancsak a viszonylag korai típusokhoz, pl. a friedrichsruheihez tartozó csészéken szerelték fel. Utóbbiakon általában egy egyszerű bronz szalagból készült a fül, amelyet mind fent a csésze nyakához, mind lent, a has aljához 1–1 laposfejú szegeccsel fogtak hozzá. A kérdéses tamási csésze fülének alsó vége viszont szélesre van kalapálva, ami talán valamivel későbbi időszakra utalhat. (A HA 1 időszakra keltezhető kisapáti

lelet csészéje fülének vége — ha kisebb mértékben is — ugyancsak szélesebb magánál a fülnél.⁵⁰ A kései fuchsstadti és kirkendrapi típusú csészéken a fül mindkét vége széles lappá kalapált és 2–2 szegeccsel van az felerősítve.)

A harmadik tamási csésze mind a hazai, mind környező vidékek anyagában annyira egyedülálló darab, hogy még a részleteihez sem tudunk analógiákat felsorakoztatni. Tipológiai alapon tehát a kora nem határozható meg.

A fentiek figyelembevételével a tamási csészék feltehetőleg a HA 1 időszak folyamán készültek és ugyan csak ekkor kerülhettek földre. Igen valószínű, hogy a dunántúli urnamezős kultúra fémművességének termékei, vagyis helyi készítmények. Ha messzemenő következtetéseket nem is lehetett velük kapcsolatban levonni, arról mégis bizonyosságot tesznek, hogy a Kárpát-medence késő bronzkori bronzedényművesei termékeit nem korlátozták egy-két szokványos típusra, hanem igen gazdag formakincsrel rendelkeztek.

Patay Pál

DER BRONZESCHALENFUND VON TAMÁSI

Auszug

Im April 1971 ist in der Ortschaft Tamási auf dem Grundstück unter Miklósvár-Gasse Nr. 17, an einer sich erstreckenden, jedoch nicht besonders bedeutenden Siedlung der Urnenfelderkultur in einem topfartigen Tongefäß (Abb. 1) ein aus 3 Bronzeschalen bestehender Hortfund ans Tageslicht gekommen.

Die erste Schale (Abb. 2) ist eine charakteristische Form des Typs Blatnica. Das Kriterium hierfür bildet der an der Gefäßwand vorhandene, waagerechte, knieartig gebrochene Stabhenkel (größere Exemplare hatten zuweilen auch 2 Henkel). Diese Schalen sind übrigens ziemlich flach und ihren Boden bildet ein Omphalos. Die meisten von ihnen stammen aus dem Karpatenbecken und zwar können sie fast in allen Teilen dieses Gebietes, so in Transdanubien, in der Slowakei, im nordöstlichen Teil des Alföld, in Siebenbürgen, im Banat und in Syrmien angetroffen werden. Außerhalb der Karpaten sind sie mit je einem Exemplar auch in Schlesien, Pommern und Dänemark (wohin auch mehrere Produkte der Bronzekunst des Karpatenbeckens gelangt sind) sowie vielleicht auch in Slowenien vertreten. Die nördlich von den Karpaten gefundenen Exemplare lassen sich auf die Periode Montelius III (eventuell IV) datieren, was in mitteleuropäischer Relation der Periode Reinecke HA 1 entspricht. Gleichzeitig kommen sie innerhalb des Karpatenbeckens in den Funden der Perioden BD und HA 1 vor (unter den letzteren in solchen, wo es noch viele Typen der Periode BD gibt). (Abb. 5) In typologischer Hinsicht sind ebenfalls frühe Züge der Schalen vom Typ Blatnica der flache Körper (der Bauchdurchmesser ist größer als der Mündungsdurchmesser), was übrigens auch die Schalen vom Typ Friedrichsruhe und Gusen charakterisiert, sowie die am Bauch ringsumlaufende, einfache Buckelreihe (Merhartsches »Gleich-Buckel-System«), die auch bei den Typen von Friedrichsruhe und

Dresden-Osternienburg vorkommt und schließlich die Betonung der Umbruchlinien des Halses mit eingepunzten Punkten (was gleichfalls an den obigen Typen erscheint).

Die zweite Schale (Abb. 3 a–c) hat im Grunde genommen keine Analogie, obwohl die Ausführung ihres Randes, Halses und ihrer Schulter denen der in die Periode HA 1 (eventuell auf den Beginn von HA 2) datierbaren, im Funde von Keszõhidegkút (Horttypus Kurd) in Fragmenten erhalten gebliebenen zwei kleineren Schalen ähnelt. Typologisch gesehen sind die Rillen um den Omphalos von keinem zeitbestimmenden Charakter, hingegen ist ihr Henkel außenständig, was ebenfalls eine Eigenartigkeit der frühen Schalen (z. B. vom Typ Friedrichsruhe) zeigt, ebenso wie, daß sie von unten und von oben mit je einem Niet befestigt wurden. Das breitgehämmerte untere Ende des Henkels zeigt aber schon einen fortgeschritteneren Charakter.

Die dritte Schale des Fundes (Abb. 4 a–b) ist ein völlig alleinstehendes Stück. Wir können weder ihre Form, noch ihren runden, gerippten, gegossenen Henkel betreffend, den ein mit ihm in einem Stück gegossener und im Inneren des Gefäßes angebrachter Niet mit halbkugelförmig verbreitetem Kopf zum Gefäßhals befestigt, eine Analogie erwähnen.

Die Schalen des Fundes von Tamási sind letzten Endes Produkte der transdanubischen Urnenfelderkultur. Sie dürften in der Periode HA 1 erzeugt und auch in dieser Zeit in die Erde gelangt sein. Sie zeugen davon, daß sich die spätbronzezeitlichen Bronzeschmiede des Karpatenbeckens an ihren Produkten nicht auf die einigen üblichen Formen beschränkt, sondern auch über einen sehr reichen Formschatz verfügt haben.

P. Patay

⁴⁶ A lelet ez ideig még nem volt részletesen ismertetve. Tompa Ferenc futólagosan megemlékezik róla, lásd: 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn 24–25 BRGK 1934–35 (1937) 108.

⁴⁷ Patay P., i. m. 66–67., 5–6. kép.

⁴⁸ Patay P., i. m. 68., 10. kép.

⁴⁹ Sõregi J., Jelentés Debrecen sz. kir. város Déri Múzeuma 1935. évi működéséről és állapotáról. DMÉ 1935 (1936) 18. kép. 2.

⁵⁰ Lásd a 48. j.

BRONZLELETEK SZOLNOK MEGYÉBŐL

A bronzkori kultúrák időszakában a lelőhelyekben gazdag, de fémműves központoktól távol eső Közép-Tisza-vidékről igen kevés bronzleletet ismerünk. Az alábbiakban néhány tárgy közlésével szeretnénk adatokat szolgáltatni a késő bronzkor fémművességéhez (1. kép).

1982–84-ben régészeti topográfiai gyűjtés folyt Kisújszállás területén. A területen végzett kutatómunka több új lelőhellyel gazdagította eddigi ismereteinket; felvázolható a város településtörténete az őskortól a XVII. századig.¹

A terepbejárás során néhány kőszekközön kívül két bronzeszközzől is tudomást szereztek, egy lándzsacsúcsról és egy kisméretű füles tokos baltáról. Mindkettő szóróványlelet, földmunkák során kerültek elő, a megtalálók átadták a topográfiai gyűjtés számára.

1. A füles tokos balta lelőkörményei

A város belterületének északi részén, a 4. sz. műút vonalát jelentő Felszabadulás utcától északra, a Városi Tanácstól nyugatra a Nyár u. 8. sz. alatt (66. lelőhely), a lakóépület mögött az udvaron gödörásásnál egy kőgolyóval és egy csiszolt kőbaltával együtt került elő a bronz tokos balta (2. kép 1, 4. kép 1). Megtalálóját az itt lakó Papi Lajos szobrászművész, akik a leletet 1982-ben átadta a Magyar Nemzeti Múzeumnak (MNM. ltsz.: 86.31.1.). Részletesebb lelőkörményeket nem ismerünk. Papi Lajos elbeszélése szerint házában kertjében gyakran kerülnek elő cserepek, kövek, csontok. A hely valamikor vízpart volt, a környék régi neve Éralja. A terep dél felé lassan emelkedik, a Nyár u. 8. kb. a 85,0 m-es szintvonalon fekszik.

A közvetlen környéken még egy helyről ismerünk őskori leletet, nyugat felé kb. 350 m-re, a Felszabadulás u. 23/a. sz. alatt egy csiszolt kőbaltával került elő a ház építéskor (67. lelőhely). (Papi Lajos adata, 1982). Ugyan mindkét lelőhelyről szóróvány jellegű leletek származnak, lehetségesnek tartjuk, hogy a belterületnek ezen a részen bronzkori település feküdt. A régi terepviszonyok és a vízparthoz közeli elhelyezkedés megengedi ezt a feltételezést. A Nyár u. 8. sz. esetében valószínűleg feltöltéssel is kell számolnunk, így lehetséges, hogy a leletek másodlagos helyzetben feküdtek.

A tárgy leírása

Egyenes peremű füles tokos balta. Felül ovális átmetszetű, középtájától lefelé átmetszete hatszögletűvé válik. Mindkét oldalán a szélek felé 3–3 párhuzamos bemélyített vonaldísz fut le ékalakban. H = (füllel együtt) 6,8 cm; köpű átm. = 3,1 cm (füllel); köpű belső átm. = 1,8 × 2,0 cm; az él Sz = 2,8 cm (2. kép 1, 4. kép 1). Oldalnézetről látszik, hogy a díszítés ugyanolyan függő háromszögeket alkot, mint a korabeli balták előlap-

¹ A terepbejárást Pálóczi Horváth András végezte, a két bronzeszköz publikálásra való átengedéseért neki tartozom köszönettel. Ld. még Pálóczi Horváth A., Kisújszállás településtörténete az őskortól a török kor végéig. In: Kisújszállás története. Kézirat (s. a.).

1. kép. Szolnok megyei késő bronzkori lelőhelyek
Abb.1. Spätbronzezeitliche Fundorte im Komitat Szolnok

ján. A perem alatt szimmetrikusan elhelyezve egy-egy enyhén kidomborodó karika, mely oldalnézetről olyan hatást kelt, mintha szempár ábrázolásáról lenne szó. A fülön látható hiány nem törés, hanem öntési hiba. A fül egyik oldalán a perem alatt ívelt vonalban rovátkolt díszítés van.

2. A lándzsacsúcs lelőkörményei

A 4. sz. műút 152. km-enél DK felé, a rizsföld tereprendezése során, az útmenti csatornától kb. 15 m-re ÉNy-ra, a rizsföldön átvágó elválasztógáttól kb. 15 m-re DNY-ra Bárdi Zsigmond technikus találta a bronz lándzsát 1976. augusztus 20-án. A rizsföldet előkészítő tereprendezés után a tárcsázás fordította ki a földből a tárgyat, kb. 40–50 cm mélységből. A lelőhely Nagy-Gyalpár határrészen fekszik (a régészeti topográfiai gyűjtés szerint a 92. sz. lelőhely). Nagy-Gyalpárnak ezen a részén egy kb. 300 m hosszú kiemelkedés húzódott, melyet a tereprendezés elhordtak. A terepbejárás idején 1984-ben a lelőhely környékén — a dűlőúton, a DK felé eső szomszédos, bolygatatlan felszínű táblában — mintegy 100–150 m-es körzet alapos átvizsgálása után sem találtak további régészeti leleteket. — A lándzsacsúcsot dr. Tóth Albert tanár (Kisújszállás, Széchenyi u. 64.) szolgáltatotta be a Magyar Nemzeti Múzeumnak, a lelőkörményeket is az ő segítségével sikerült kideríteni.

A tárgy leírása

Ívelt pengéjű köpűs lándzsa. A középbordát a pengén mindkét oldalon egy-egy enyhébb borda kíséri. H = 13,7 cm; Sz = 2,7 cm; V = 1,3 cm (a penge legnagyobb szélességénél); köpű átm. = 1,7 cm (3. kép 1–2, 4. kép 2).

2. kép. Bronz tokos balták: 1. Kisújszállás. — 2. Túrkeve. — 3. Jászalsószentgyörgy
Abb. 2. Bronzene Tüllenbeile: 1. Kisújszállás. — 2. Túrkeve. — 3. Jászalsószentgyörgy

A köpű alsó része letört a felerősítésre szolgáló lyukkal együtt. A borda egyik oldalán bekarcolt vonaldísz látszik, a restaurálás előtt még három párhuzamos bekarcolás volt látható. MNM Ltsz.: 86.32.

Az ívelt oldalú lándzsahegy a RBD és HA₁ periódusban általánosan használt fegyverforma volt Közép-Európában.² Kelet-Magyarországról a legidősebb darabok az ópályi és rimaszombati típusú depotleletekben találhatók, a Kárpát-medence nyugati felében a Cseke (Čaka) kultúrából is ismerjük ezt a típust.³ Jó párhuzamok találhatók az 1. és 4. bükkaranyosi bronzleletben.⁴

A lándzsacsúcsot a HA₁ periódusra keltezzük azzal a megjegyzéssel, hogy az ilyen típusok gyártása már a RBD periódus idején megkezdődött. A jelzett időpontban területünkön a Gáva kultúra népe élt.

Tokos baltáinkhoz tökéletes párhuzamot nem sikerült találni. A legidősebb háromszög díszű tokos balták egyidősek a Rigsee típusú kardokkal (RBD periódus), általánossá a HA₁ időszakban váltak.⁵

² Jacob-Friesen, G., *Bronzezeitliche Lanzen spitzen Norddeutschlands und Skandinaviens*. (Hildesheim 1969) 220.

³ Kemenczei, T., *HOMÉ 5* (1965) V. t. 2, XIII. t. 17; Holste, F., *Zur Chronologie der südosteuropäischen Depotfunde der Urnenfelderzeit*. (Marburg/Lahn 1962) 6. t. 20.; Mozsolics A., *Bronze und Goldfunde des Karpatenbeckens*. (Bp. 1973) 77. t. A. 4.; Vulpe, A., *Die Äxte und Beile in Rumänien I*. PBF IX/2 (München 1970) 84. t. 37.; Točík, A., *SIA 8* (1960) 118.

⁴ Középbordás lándzsák: Kemenczei T., *FA 25* (1974) 1. kép 9, 2. kép 8, 9, 3. kép 1, 4, 7.

⁵ Mozsolics A., i. m. 38., 36. t. 9–11., 17. t. 14., 46. t. 5, 6., 57. t. C 6, 7, 8., 77. t. A 1, 2, 6.

Az Aranyosi horizont bronzait Mozsolics A. a Gáva kultúra hagyatékának tartja,⁶ míg Kemenczei T. a késő-pilinyi fémművesség hagyatékának.⁷ Jelzett terület a Gáva kultúra településhatárain belül található.

A Nemzeti Múzeum anyagában találtam még három eddig közöletlen bronztárgyat, melyek vétel, illetve ajándékozás útján kerültek a megyéből a MNM tulajdonába, tehát szintén szörványként kell kezelni. Az, hogy időben és területileg kapcsolódnak a kisújszállási darabokhoz, indokolja itteni közzétételüket.

1. Lándzsahegy

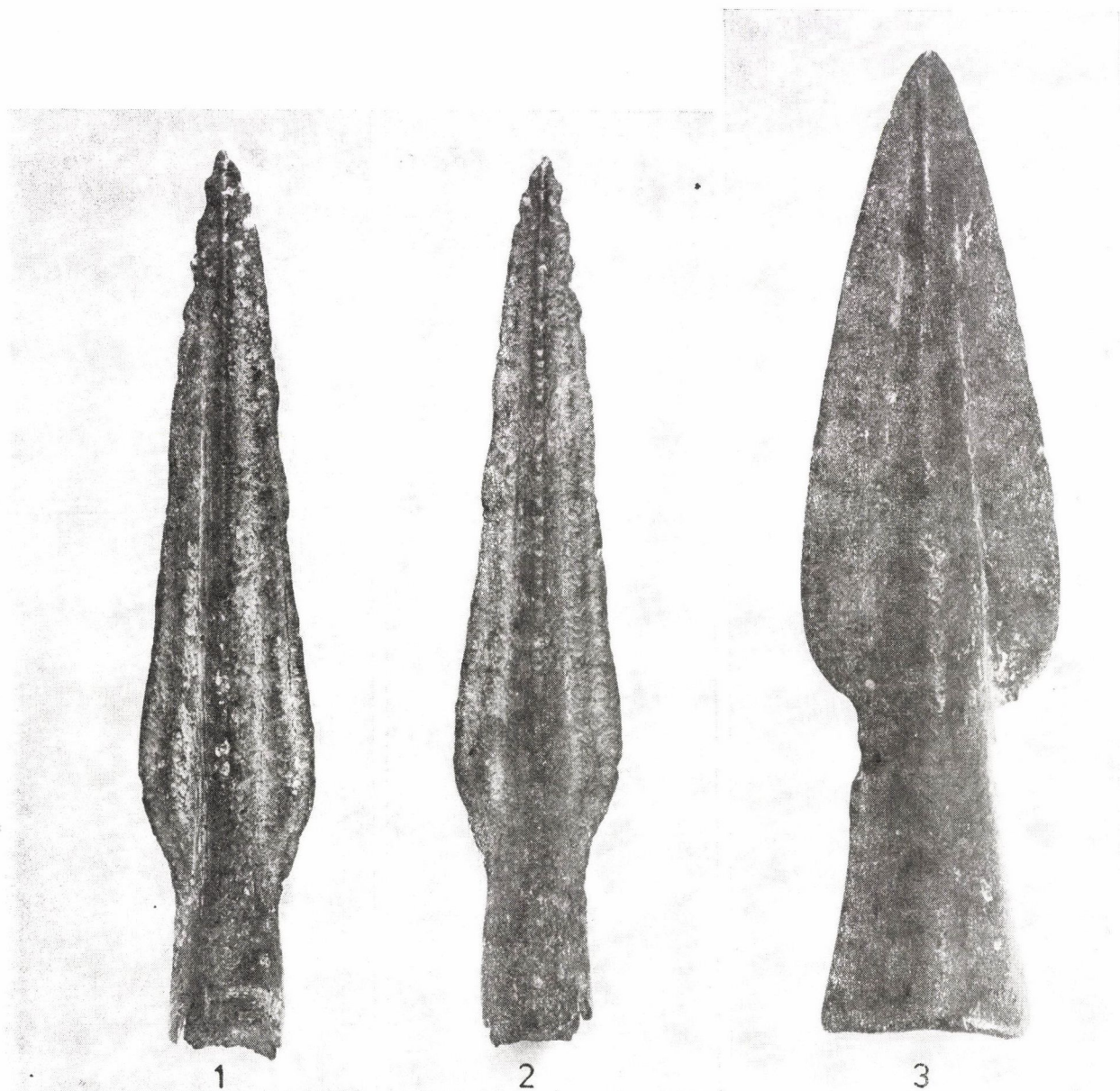
Babérlevél alakú sima díszítetlen felületű köpűs lándzsahegy. A hüvely közepén bordát alkotva ékalakban végigfut a hegyig. A penge alatt egy-egy lyuk. H = 15 cm; köpű átm. = 2,8 cm; él legnagyobb Sz = 3,9 cm. Előkerülési hely: *Tiszaroff-Borshalom*. Ltsz.: MNM 10/1933. Vétel Dékány Bálinttól (Fettich N. hozta be) (4. kép 3, 6. kép 3).

2. Tokos balta

Bronz füles tokos balta, fül a peremből indul. A megvastagított ovális perem alatt három vízszintes körülfutó borda, alatta három párhuzamosan völgyelt borda. Átmetszete hatszögletű. Egyik oldala lekopott és a díszí-

⁶ *Ua.* 108–113.

⁷ Kemenczei T., *Die Spätbronzezeit Nordostungarns*. (Bp. 1984) 24–25., LI. t. 5.; Novotná, M., *Die Äxte und Beile in der Slowakei*. PBF IX/3 (München 1970) 28.

3. kép. Lándzsacsúcsok: 1–2. Kisújszállás. — 1. restaurálás előtt. — 2. a tárgy hátoldala a restaurálás után — 3. Tiszaroff

Abb. 3. Lanzen spitzen: 1–2. Kisújszállás. — 1. vor der Restaurierung. — 2. Rückseite des Gegenstandes nach der Restaurierung. — 3. Tiszaroff

tésnél sérült. H = 9,6 cm; Sz = 4,3 cm; száját. = 2,9 cm. Előkerülési hely: *Túrkeve-Csudabala puszta* (a puszta egyik része Gyomárhoz tartozik). Ltsz.: MNM 29/1931 (Uhrin György ajándéka) (2. kép 2, 5. kép 1).

3. Tokos balta

Bronz füles tokos balta, füle a peremből indul. A megvastagított ovális perem alatt három vízszintes körbefutó borda, alatta három V alakú borda. Átmetszete ovális, éléhez közel téglalap alakúvá válik. H = 10,6 cm; Sz = 5,3 cm; száját. = 3,1 cm. Előkerülési hely: *Jászsószentgyörgy-Borsahalma* (a leltárkönyv szerint Borsodhalma). Ltsz.: MNM 29/1931. (Vétel Lajkó Mihálytól) (2. kép 3, 5. kép 2.).

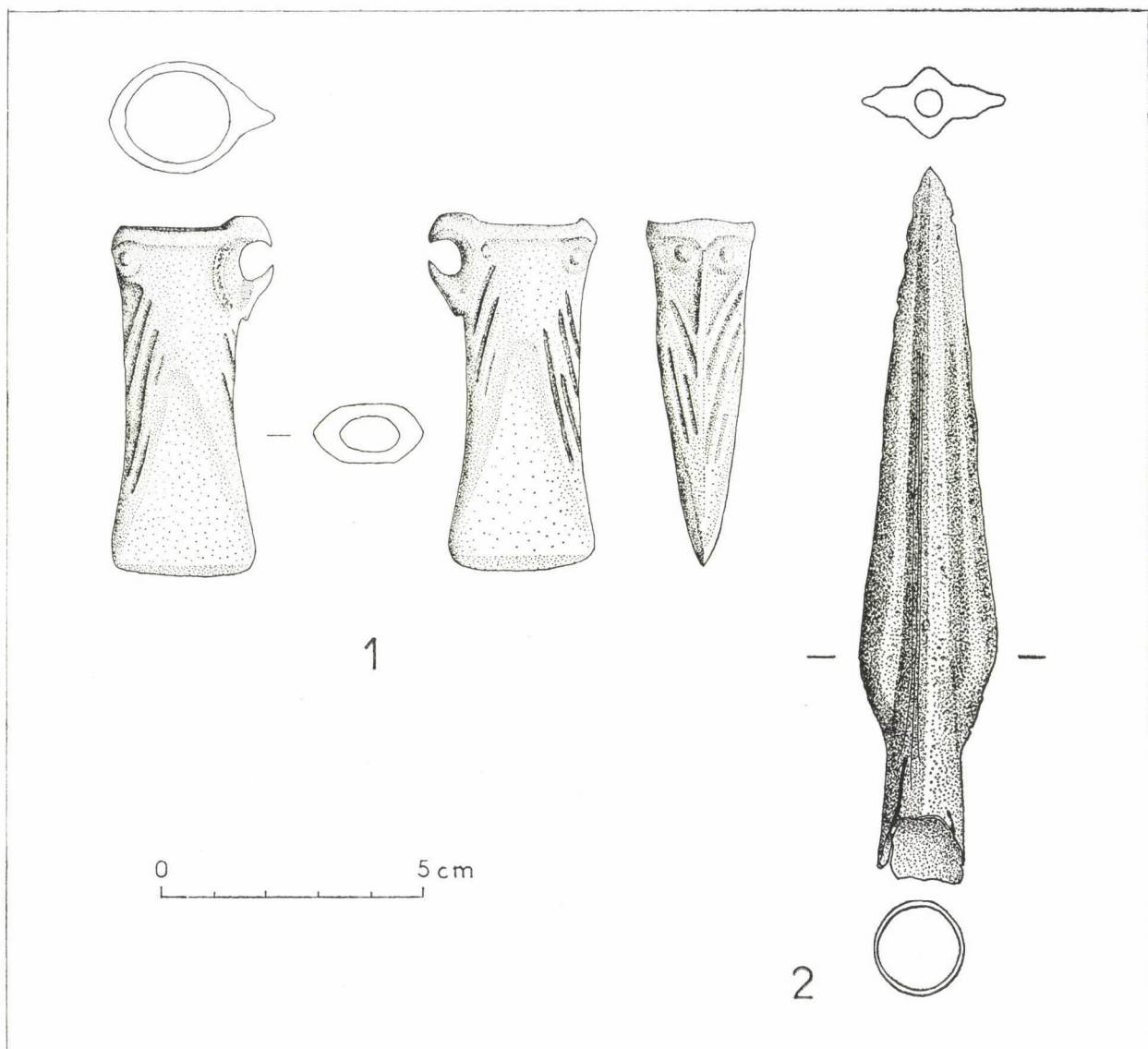
A HA₁–HA₂ fordulóján az ívelt oldalú lándzsahegyet felváltotta az ún. babérlevél alakú lándzsahegy.

Különösen a Gáva kultúra második szakaszában vált kedvelt és gyakori formává (HA₂–HB₁).⁸ Erdélyben az ún. Cincu-Suseni (HA₁) horizonttól⁹ a Moigrad-Tauten (HB₁) horizontig szintén megtaláljuk. A Kárpát-medencétől nyugatra is használták, ott kevésbé zömök a levél, néhány esetben a középborda profilált.¹⁰

⁸ *Kemenczei T.*, i. m. CXC. t. b. 11., CXCI. t. 8., CCXI. t. 2.; *Brunn, W. A. v.*, *Mitteldeutsche Hortfunde der jüngeren Bronzezeit*. RGF 29 (Berlin 1968) 46., 49., 50.

⁹ *Petrescu-Dîmbovița, M.*, *Depozitele de bronzuri din România*. (București 1977) 130. t. 11., 202. t. 6., 310. t. 14, 15., 339. t. 3, 4.

¹⁰ *Brunn, W. A. v.*, i. m. 39. t. 9., 199. t. 5.; *Jacob-Friesen, G.*, i. m. 179. t. 2., 169. t. 2.

4. kép. Kisújszállási bronztárgyak: 1. tokos balta. — 2. lándzsacsúcs
Abb. 4. Bronzegegenstände von Kisújszállás: 1. Tüllenbeil. — 2. Lanzen spitze

Az oldalukon függő háromszög alakú bordákkal díszített tokos balták jó alapot nyújtanak a kormeghatározáshoz. A vékony peremű, perem alatt két függő háromszöggel díszített tokos balták a legidősebbek, a RBD korszaktól találkozunk velük, de általánosság a HA₁ időszakban váltak.¹¹ Később a megvastagított szájsperemű tokos balták a perem alatt 2–4 párhuzamos körbefutó vonallal, s ez alatt háromszorosan íveltlen futó bordázattal jöttek divatba. Az általunk ismertett két tokos balta is ebbe a típusba tartozik, használatuk ideje a HA₂–HB₁ periódusok voltak. Tipikusan Közép-Dunavidéki formát képviselnek ezek a balták, melyek Erdélytől¹² Magyarországon keresztül¹³ Szlovákiában,¹⁴ Ausztriában és Horvátországban is megtalálhatók.

¹¹ Kemenczei T., JAMÉ 8–9 (1965–66) I. t. 5.

¹² Petrescu-Dîmbovița, M., i. m. 194. t. 10 (Hallstatt A₁), 286. t. 23, 24., 288. t. 8. (Hallstatt A₂).

¹³ Novotná, M., i. m. 34. t. 610., 35. t. 615, 616, 619., 37.

¹⁴ Kemenczei T., i. m. CXCI. t. 15., CCIV. t. 10, 11–15., CCX. t. 12. (Hallstatt A₂–B₁).

Szolnok megye nagy része a Hallstatt A–B periódusok idején a Gáva kultúra településterületéhez tartozott. A megye ebben az időszakban érintkezési területe volt a Gáva és az Urnamezős kultúráknak. A kapcsolatok a két kultúrkör között nagyon intenzívek voltak mind a kerámia, mind a fémművességben.¹⁵ Az ismertett bronztárgyakat — mivel szórvány jellegűek és más melléklet nem volt velük — feltételelesen soroljuk a Gáva kultúra hagyatékához.

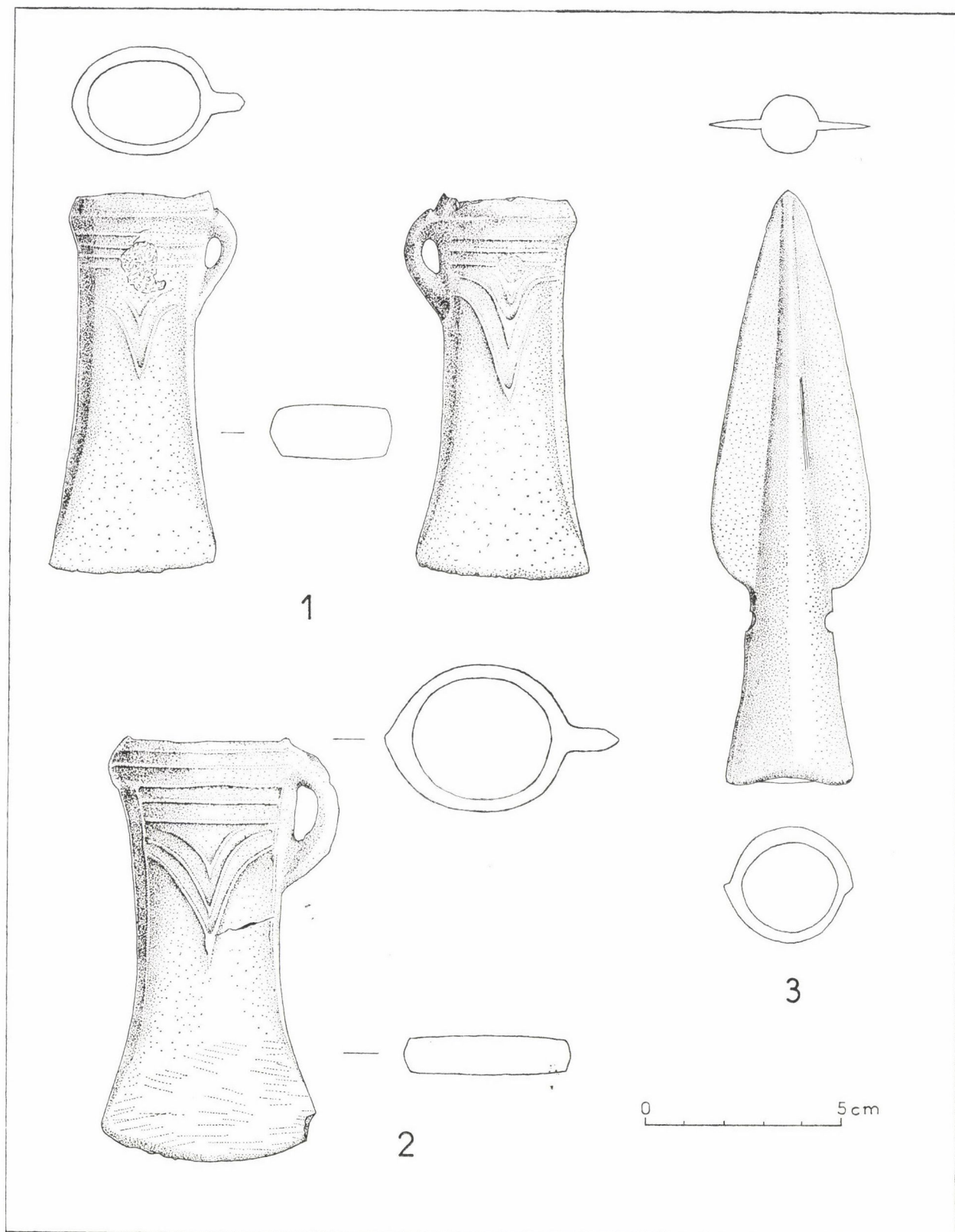
Az eszközöket azért tartottuk fontosnak ismertetni, mert a megye területéről igen kevés hasonló korú bronzleletről van tudomásunk.¹⁶

A fenti tárgyak közül a Kisújszállásról származó leleteket az Aranyosi vagy a Kisapáti-Lengyeltóti horizonthoz, a tiszaroffi lándzsát, a jászalsószentgyörgyi és turkevei tokos baltákat a Kisapáti-Lengyeltóti, illetve Jászkarajenő-Uzsavölgyi horizonthoz kötjük, amely Reinecke kronológiájába illeszkedik a RHA₁–HA₂ időszaknak felel meg.

Poroszlai Ildikó

¹⁵ Ua. 86.; Kemenczei T., FA 26 (1975) 68.

¹⁶ Kemenczei T., i. m. 174., 176., 188., 189.

5. kép. Szolnok megyei bronztárgyak a Nemzeti Múzeum gyűjteményéből: 1. Túrkeve. — 2. Jászalsószentgyörgy — 3. Tiszaróff

Abb. 5. Bronzegegenstände des Komitats Szolnok aus der Sammlung des Nationalmuseums: 1. Túrkeve. — 2. Jászalsószentgyörgy. — 3. Tiszaróff

Auszug

Während den bronzezeitlichen Kulturen sind uns in der an Fundorten reichen, jedoch von den Metallbearbeitungszentren fern liegenden Theißgegend nur sehr wenige Bronzefunde bekannt. Im weiteren möchten wir durch die Publikation einiger Gegenstände zur Metallkunst der Spätbronzezeit mit weiteren Daten dienen.

In der Mitteilung beschreiben wir fünf Bronzegegenstände aus dem Komitat Szolnok — zwei Lanzen und drei Tüllenbeile. Alle stammen aus Streufunden (Abb. 1).

Kisújszállás-Nyár u. 8.: Tüllenbeil (Abb. 2, 1, Abb. 3, 1, Abb. 5, 1).

Kisújszállás-Nagy-Gyalpár: Lanzen spitze mit geschweiftem Rand (Abb. 4, 1—2, Abb. 5, 2). Über beide Gegenstände wurden wir 1982 anlässlich der archäologischen topographischen Einsammlung unterrichtet. Die Lanzen spitze mit geschweiftem Rand war eine allgemein gebrauchte Waffenform in Mitteleuropa in der Periode RBD—HA₁. Die ältesten Stücke kommen in den Depotfunden von Ópályi- und Rimaszombat-Typ vor. Die Lanzen spitze datieren wir auf die Periode HA₁, in unserem Gebiet lebte zu dieser Zeit das Volk der Gáva-Kultur. Zum Tüllenbeil von ovalem Durchmesser und geradem Rand haben wir keine vollkommene Analogie gefunden. Die ältesten, mit Dreiecken verzierten Tüllenbeile kommen im Aranyosi-Horizont vor und werden in der HA₁-Periode allgemein.

Tiszaroff-Borshalom: lorbeerblattförmige Lanzen spitze. MNM Inv.-Nr.: 10/1933 (Abb. 4, 3, Abb. 6, 3).

Túrkeve-Csudabala puszta: Tüllenbeil mit Öse MNM Inv.-Nr.: 29/1931. (Abb. 2, 2, Abb. 3, 2, Abb. 6, 1).

Jászalsószentgyörgy-Borsahalma: Tüllenbeil mit Öse MNM Inv.-Nr.: 121. 1911. (Abb. 2, 3, Abb. 3, 3, Abb. 6, 2).

An der Wende der Perioden HA₁—HA₂, trat an die Stelle der Lanzen spitze mit geschweiftem Rand die lorbeerförmige Lanzen spitze. Besonders in der zweiten Phase der Gáva-Kultur wurde diese Form beliebt und häufig.

Die mit an ihrer Seite hängenden, dreieckförmigen Rippen verzierten Tüllenbeile bieten eine gute Grundlage zur Zeitbestimmung. Die Tüllenbeile mit verdicktem Mündungsrand, mit 2—4 parallel ringsumlaufenden Linien unter dem Rand und unter diesen mit dreifach geschweiften laufender Rippung waren in den Perioden HA₂—HB₁ in Gebrauch.

Ein Großteil des Komitats Szolnok gehörte in der Periode Hallstatt A—B₁ zum Siedlungsgebiet der Gáva-Kultur. Das Komitat stieß zu dieser Zeit an die Gáva- und Urnenfelderkultur an. Die erwähnten Bronzegegenstände — da sie von Streufundcharakter sind und keine anderen Beigaben enthielten — reihen wir bedingungsweise zur Nachlassenschaft der Gáva-Kultur.

Von den obigen Gegenständen knüpfen wir die aus Kisújszállás stammenden Funde an das Aranyosi-oder Kisapáti-Lengyeltóti-Horizont, die Lanze von Tiszaroff, die Tüllenbeile von Jászalsószentgyörgy und Turkeve hingegen an das Horizont von Kisapáti-Lengyeltóti bzw. Jászkarajenő-Uzsavölgy. Dies entspricht — an die Chronologie von Reinecke angepaßt — der Periode RHA₁—HA₂.

I. Poroszlai

KÉSŐRÓMAI SÍROK AZ AQUINCUMI CANABAE ÉSZAKI RÉSZÉN

1974 nyarán a Fővárosi Vízművek a 3. sz. főnyomócső vonalát a Miklós tér—Búvár utcai szakaszon gépi erővel alakította ki. Dolgozatunkban beszámolunk a csatornaárkokban előkerült sírokról és a temetkezéseket megelőző régészeti jelenségekről¹ (1. kép).

Még mielőtt a részletekre rátérnénk, a területre vonatkozó eddigi ismert adatainkat röviden összefoglaljuk.

Már az 1900-as évekből ismerünk oltártöredékeket, melyek házalapozáskor itt kerültek napvilágra. Az 1935. évi csatornázások és épületalapozások során előkerült leletanyagot a BTM őrzi.²

A szóban forgó területet Nagy Lajos a feltételezett északi táborkapu előtti beépítetlen „tisztásnak” tekintette.³ 1954-ben a Sorompó utca 2. sz. alatt az elhagyott épületmaradványok között⁴ és a Miklós tér—Folyamőr utca sarkán, leletmentés alkalmával egy római szemétdöbörből a Múzeum korai leletanyagot gyűjtött össze.⁵ A korábbi tábor kutatások és mérési adatok alapján Simonyi D. a porta principalis sinistra helyét a Miklós térre feltételezte.⁶ A Búvár utca 1. sz. alatt kelta gödör, római falmaradvány és tegulából megépített csatorna került elő.⁷ A Miklós térről épületmaradványokról is vannak adataink.⁸

A munkahelyünk közvetlen szomszédságában — az újabb kutatások során az ún. Fortuna villa egy részlete került elő és a Sorompó—Folyamőr utca sarkán épületmaradványokat, közműveket találtak.⁹

Tehát már a század elejétől kezdve a beszolgáltatott leletanyagon kívül az előkerült telepmaradványokat és sírokat a szóban forgó területen a Múzeum folyamatosan figyelemmel kísérte.

*

Visszatérve beszámolónk témájára — a 3. sz. vízfőnyomócső északi szakaszán öt sír került elő.

1. sír. E—D-i irányú tájolással —2,40 mélységben jelentkezett. (2. kép.) A koporsó megmaradt mérete:

¹ Szirmai K., ArchÉrt 102/1975/299. Itt jegyezzük meg, hogy a dokumentációban használt sírjelöléseket a cikkekben átszámoltuk, tehát A = 1. sz. sír, B = 2. sz. sír, 1 = 3. sz. sír, 2 = 4. sz. sír, 3 = 5. sz. sír.

A cikkhez tartozó sigillata anyagot Gabler Dénes dolgozta fel ArchÉrt előző kötetében.

² Hekler A., ArchÉrt 28/1908/285., Kis ezüst pénzek: Lt.sz.: 51.400, 51.425. Az 1935. évi csatornázásból: kerámia és sigillatátöredékek: Lt. sz.: 31.013-357, 36.105-332, 51.721.

³ Nagy L., I 359., a II—III. századi legióstábor északi saroktoronyával kapcsolatban a beépítetlen terület-sáv kérdésére ld. még: Németh (1976) 64.

⁴ Póczy K., ArchÉrt 83/1956/98., Póczy (1964) 58.

⁵ Póczy K., ArchÉrt 82/1955/56—59.

⁶ Simonyi D., AntTan 3/1956/233.

⁷ Kaba M., RégFüz 1:11.1959.28.

⁸ Wellner I., RégFüz 1:12.1960: 29.

⁹ Wellner I., RégFüz 1:27.1974.34., I. Wellner (1977) 411—415. 1. kép 40.t.2., Parragi Gy. RégFüz 1:29. 1976. 29—30.

155×65×66 cm. Anyaga: fehér, kemény mészkő. A koporsó tetejét már nem találtuk meg. A sírt kirabolták, leletet már nem tartalmazott, sőt, a koporsó is hiányos. A koporsó előlapján a feliratos mezőnek fenntartott hely üres, a mezőn kívüli oldalsó felületen, az általános típustól eltérő peltamotívumot faragtak ki, Póczy Klára szerint az alábbi szerkesztési elv szerint: a kis kör külső íve fele a külső kis félkörnek, a kis kör belső íve pedig fele a belső kis félkörnek, továbbá, a belső nagy félkörnek megfelel a kis belső félkör, a külső nagy félkörrel pedig megegyezik a kis külső félkör. Ez a keleti eredetű, „magukban álló” peltatípus az Al-Duna mellékéről juthatott el Pannóniába.¹⁰ Legközelebbi analógiái az aquincumi kőtárban őrzött koporsó előlapokon tűnnek fel.¹¹

2. sír. Az 1. sír szomszédságában húzódott a felszín alatt —70 cm-re. Tájolás: K—Ny. Mérete: 93×87×17 cm. Mészkőlapokból állították össze. Kötőanyag: föld. Tartalma: betöltött föld, elszórtan meghatározhatatlan csontmaradványokkal. A sír tetejét egy ábrázolással befelé fordított, fehér kemény mészkőből faragott sírkötőredék alkotta. Mérete: 93×87×17 cm. L.sz.: 81.8.3. (3. kép). A sírkő tetejét timpanon-szerűen képezték ki, az oromzat tetejére elnagyolt tobozt faragtak és ezen a módon faragták ki a két acroteriont. A léctagokkal keretelt timpanonban egy férfi lekopott mellképének körvonala ismerhető fel, amint nagy ujjával jobbra mutat. A mellképes mező szélét levélsoros fejezettel és abacussal ellátott oszlop keretezi, de a sírkő jobb széle sérült. A mellképes mezőben balra egy női ábrázoláson a hajhullámokat széles véséssel jelezték. A haj a fület takarja. Az arc megformálása lapos, széles. A szemek nagyok, szemhéjjal, de a pupilla jelölése elmaradt. A ruházat tunika köpennyel, mely a vállakra simul. A középső mellképnek csak a szélső körvonalai mutatkoznak, a fej letört. A jobb oldalon szakállas, bajuszos férfi mellképét széles, lapos arecal faragták ki. Haj rövid, homlokba fésült. Ruházat tunika, rajta köpeny, mely a vállakat nem fedi el. Előtte és a középső mellkép előtt gyermekek mellképe lehetett, de ezeket csak a letört üres helyük bizonyítja.

A timpanonban ábrázolt mellkép¹² a sokalakos mellképes mező, az elhunytak szobrászati kivitelezése (haj, arc) alapján az aquincumi kőfaragóműhelyek II. század végi—III. század elejei termékei közé sorolhatjuk.¹³

3. sír (4. kép). Tájolás: ÉD. A 2. sírtől 20 m-re húzódott —1,10 m mélységben. A sírt kőlapokból állították össze. Alját egész kőlap képezte, két rövidebb oldalát 54×43×10 cm méretű, hosszanti oldalát pedig 125×

¹⁰ Nagy L., ArchÉrt XLII (1928) 86, 94.

¹¹ Lelt. sz.: 66.11.42., 64.11.72., 73.9.17., Nagy T., BpR 14 (1945) 85—86.

¹² A MNM-ban a Lt. sz.: 62.43.1., ismeretlen lelőhelyű, közöletlen köemléken és a MNM-ban őrzött Filatori-gát lelőhelyű, 13.1882.100 lelt. számú köemléken (CIL III 10543, L. Barkóczi., Acta ArchHung 16/1964/105/220. figyeltük meg.

¹³ Ez a hajviselet a hunka-dombi sírkövön is feltűnik: Nagy T., BpR 22/1971/125., és egy brigetioi emléken: Barkóczi L., Brigetio. DissPann II:22 (Bp. 1951) 37., X. t 3. kép. — A szemkiképzésre ld. egy III. századi Eskü téri sírkőnél: L.sz.: 63.10.125.

1. kép. Helyszínrajz a Búvár utcai közmű-árkokról

Abb.1. Situationsplan von den Wasserleitungs- und Kanalisationsgräben in der Búvár-Gasse

57×12 cm méretű kövekből építették. Kötőanyag: föld. Hossza: 1,60 m. A csontok majdnem teljesen elporladtak, csak egy jobboldali koponyatöredékből állapítható meg, hogy egy 12–16 év körüli kislány sírjára találtunk.¹⁴

Leletek:

1. Két darab arany fülbevaló hurokdísszel. Átm: 1,6 cm. L.sz.: 83.3.25. (5. kép 4).
2. Gagátgyöngyök. Tompított sarkú, kettős csontkakúp alakúak. Díszítetlenek. 3 db M: 2×0,5 cm. L.sz.: 83.3.25/a.
3. Kis üvegpalack. Lapított gömb alakú test, rövid hengernyakkal, kihajló keskeny peremmel. Fehéreszöld színű. M: 6,5×3,3 cm. L.sz.: 83.3.26. (6. kép 3). Közvetlenül a sír mellől, a földből még az alábbi leletek kerültek elő:
4. Üvegpalack gömbtesttel, hengeres, vékonyabb-hosszabb nyakkal. Pereme egyenesre vágott. Világoszöld színű. Mérete: 12,2×1,2 cm. L.sz.: 83.3.28. (6. kép 1).
5. Üvegpalack gömbtesttel, szélesebb, rövidebb nyakkal. Pereme vízszintesre vágott. Világoszöld színű. Mérete: 12×2,4 cm. L.sz.: 83.3.27. (6. kép 2).
6. Bronzkancsó. (8. kép – 14. kép). Lohereformájú szájkiképzéssel, széles nyakkal, vízszintes vállkiképzéssel és alsó részén hosszított tömzsi testformával rendelkezik. A bronzkancsót különböző díszítésekkel látták el. A szájperecen a tojástagysort helyenként elnagyoltan vésték ki, helyenként pedig részben ívelt háromszög alakú minták ismétlődnek. A nyak két szélső oldalán 4,6 cm magas és átl. 3 cm széles minta látható. Ez a stilizált harang alakú virágmotívum bibéből, porzókból, szirmokból áll. Gáspár D. itt még csészeleveleket (calyx) és a kocsányt (pedunculus) is felismerte. A bronzkancsó nyakán, elől, pedig egy kerykeionszerű 3 cm magas dísz mutatkozott.

A kancsó nyakát három vékony horony zárja le, majd egy szélesebb körbefutó horonydísz után is-

mét két vékony horony jelentkezett, melyet már a kancsó testének felső harmadát a Zungenmusterrel díszített felület követi 3,2 cm hosszan. Ezek között a cseppek (guttae) motívumai is feltűnnek. E felület alatt két vékony horony között egy díszítetlen keskeny sáv húzódik, melyet szintén két horony zár le. A has alsó kétharmad részén 6,5 cm magasságban, szabályosan ismétlődő, szilvamag alakú motívumok és stilizált orral lefelé álló halszerű ábrák húzódnak. Helyenként a még szabad felületet cseppek (guttae) töltik ki.

A bronzkancsó M: 17 cm, sz: 14,5 cm, sz. átm: 9,3 cm, f. átm: 8,6 cm. A fül magassága: 16 cm, szélessége: 2 cm. L.sz.: 83.3.29.

4. sír. Az előző sír közelében, a csatornaárok metszete alá húzódik 1,50 m mélységben. K—Ny-i tájolás. A sírt szintén kőlapokból állították össze. Tetejét 10 cm vastag sárga homokkőlap, oldalait 13–14 cm vastag mészkőlapok alkották. Kötőanyag: föld.

A fej — a megmaradt csontváz töredék alapján (medencelapát, sípcsont) K-en volt. A csontokból kiderült, hogy az elhunyt 24–25 év közötti adultus volt.¹⁵

Tartalma: 1. Üvegpohár, hosszúkás formájú, keskenyen kihajló peremmel (7. kép). Hasi részén kiszélesedik. Nagyon hiányos. Fehér, vékonyfalú. M: 13 cm, sz. átm: 9 cm. L.sz.: 83.3.24.

2. Bronz orvosi műszer, kanálkával (5. kép 5.). H: 14 cm, sz: 0,3 cm. L.sz.: 83.3.23.

5. sír. Közvetlenül a 3. sír mellett — 1,65 m mélységben került elő (4. kép). KNy-i tájolású, a fej a leletek alapján K-en lehetett. A sír nagyon hiányos. A sírt kőlapokból állították össze. Tetejét 27 cm vastag, többszörösen profilált párkánytöredék képezte. Csak a rövidebb oldaláról bonthattuk ki a sírt. Az alsó kőlapot 7 cm magasán és 15 cm hosszan párnaszerűen faragták ki, és azt terrazzós bevonattal látták el. A sír kötőanyaga: terrazzós habarcs. Belvilága: hossza: 180 cm, sz: 80 cm, m: 60 cm. A csontmaradványok teljesen elporladtak.

¹⁴ Juhász Etelka régész meghatározásait itt köszönöm meg.

¹⁵ Ld. 14. j-t.

2. kép. 1. sír
Abb. 2. Grab 1

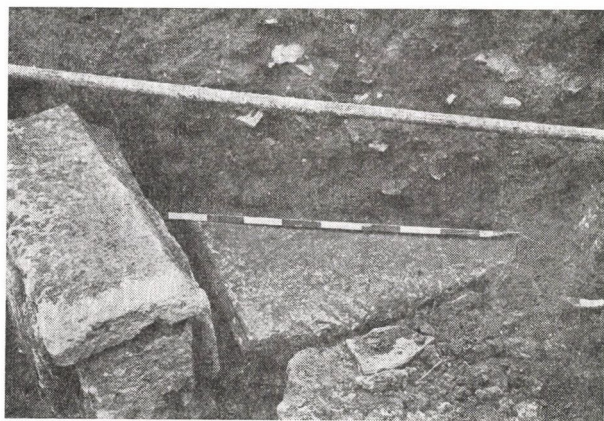
- Tartalma: 1. Gagátgyöngyök. Diszítetlenek. Tompított sarkú, kettős csónkakúp alakúak. 39 db 9 db kivételével épek. Mérete: 19 mm. L.sz.: 83.3.21. (6. kép 4).
 2. Probus antoninianusa (RIC 158-Roma 276–282)¹⁶ L.sz.: 83.3.15.
 3. Probus antoninianusa (RIC 157-Roma 276–282) L.sz.: 83.3.11.
 4. Aurelianus antoninianusa (RIC 152-Ticinum 270–5) L.sz.: 83.3.14.
 5. Diocletianus antoninianusa (RIC 263-Siscia 289–290) L.sz.: 83.3.13.
 6. Tacitus antoninianusa (RIC 133-Ticinum 275–276) L.sz.: 83.3.12.
 7. Parafatalp-betét maradványai 23 db-ban. Legnagyobb méret: 5×3 cm. L.sz.: 83.3.18. (5. kép 3; 14. kép 1).
 8. Feltehetően borjúbőr-talp fejrésze aranyfüst díszével, apró szeghelyekkel és kis pánttal. M: 11,8×7 cm. L.sz.: 83.3.17. (5. kép 2; 15. kép 2).
 9. Bronzveder. Tojástartó alakú. Pereme enyhén kihajlik. Fültartó lemezét az edény belső oldalára forrasztották. A lemezt fent ötszög alakúra vágták és kör alakú nyílással látták el. A bronzfogantyú két szélét szögletesre formált hatyúfejjel díszítették. M: 11,2×18 cm. L.sz.: 83.3.16. (5. kép 1; 15. kép 3).
 10. Bronztálka, lapos rézsutos profilal. Sz.átm: 7 cm magassága: 1,3 cm. L.sz.: 83.3.20/a.
 11. Henger alakú bronztok. M: 1,8×4 cm. L.sz.: 83.3.20.
 12. Üvegedényke alj-oldaltöredékei. Fehér, opálos, vékonyfalú. 10 darab. L.sz.: 83.3.22.
 13. Faládika előlapja bronzveretekkel, zárral, pántokkal, szegekkel. L.sz.: 83.3.1–10.
 14. Gyűrűs vaskulcs famaradvánnyal. M: 2×2 cm. L.sz.: 83.3.19.

A szóban forgó vízesőárkok mindkét metszetén — a sírokon kívül — korábbi régészeti jelenségeket is megfigyeltünk.¹⁷

Itt jegyezzük meg, hogy a korai auxiliaris tábor nyomait a környéken már több helyen hitelesítettük,¹⁸ és e

3.kép. A 3. sírhoz másodlagosan felhasznált sírkő-töredék
Abb. 3. Zum Grab 3 sekundär verwendeter Grabsteinfragment

4. kép. A 3. és az 5. sír kibontás előtt
Abb. 4. Grab 3 und 5 vor der Freilegung

közmű-árkokban Vespasianus kori sigillaták is előkerültek (1, 25. szám).

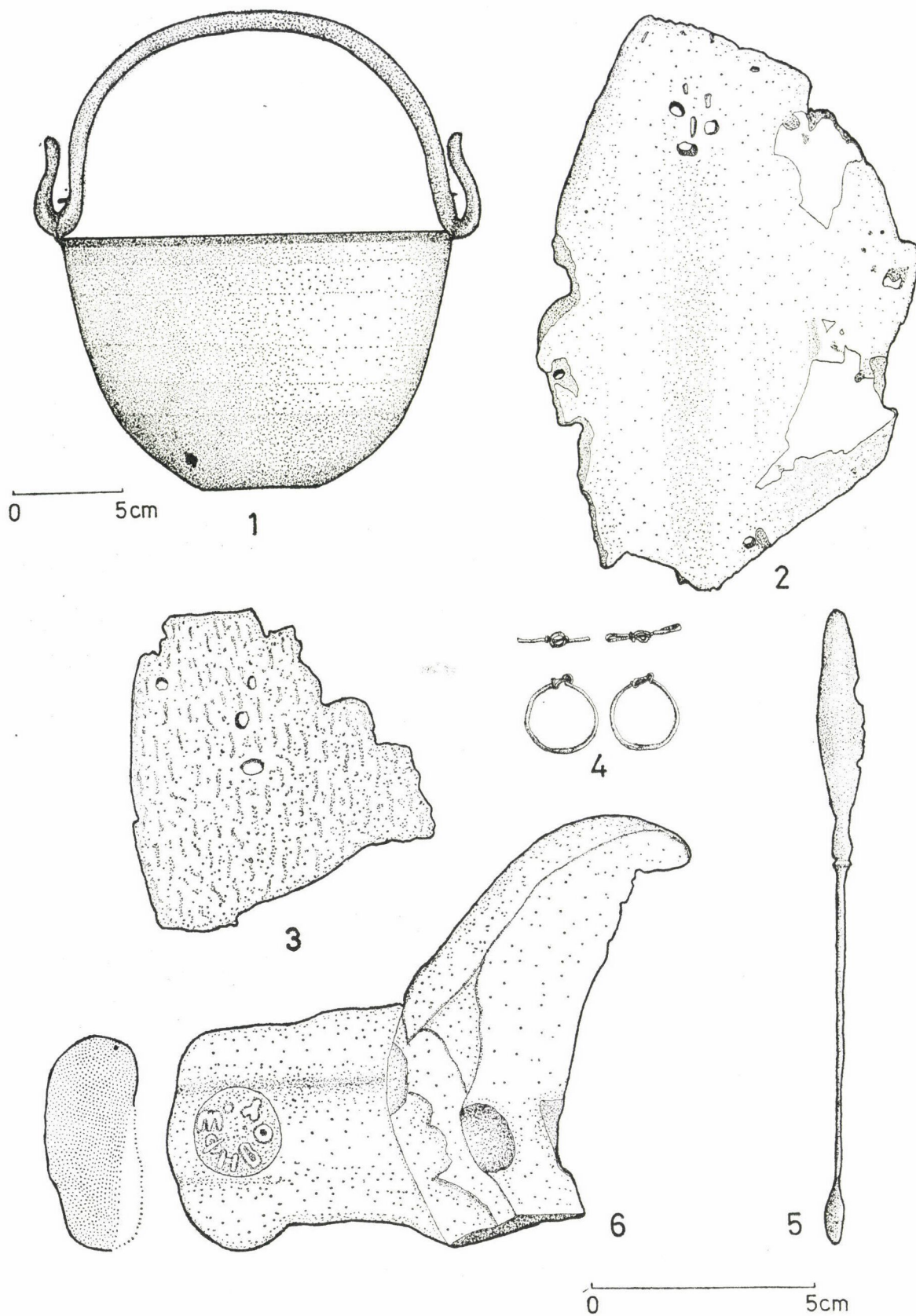
A közmű-árkok rétegtani vizsgálata és a leletanyag a legkorábbi szint elplanírozása, mely a 9, 15 sz. sigillata alapján az Antoninus korban történt. A következő építési periódus maradványai agyagpadlós, ill. terrazzópadlós helyiségek és egy 5 m széles KNy-i irányú út formájában jelentkeztek Atszf átl. 103,52 m-en (1. kép). A terrazzó feletti szürke, kevert betöltésből többek között barna festésű pythos peremtöredékeket, hombártöredéket fésülés nyomával, dörzstál töredéket, Drag. 29. formát utánozó tál töredéket tettünk el.¹⁹ A II. századi emlékek pusztu-

¹⁹ Ltsz: 83.3.419–443.

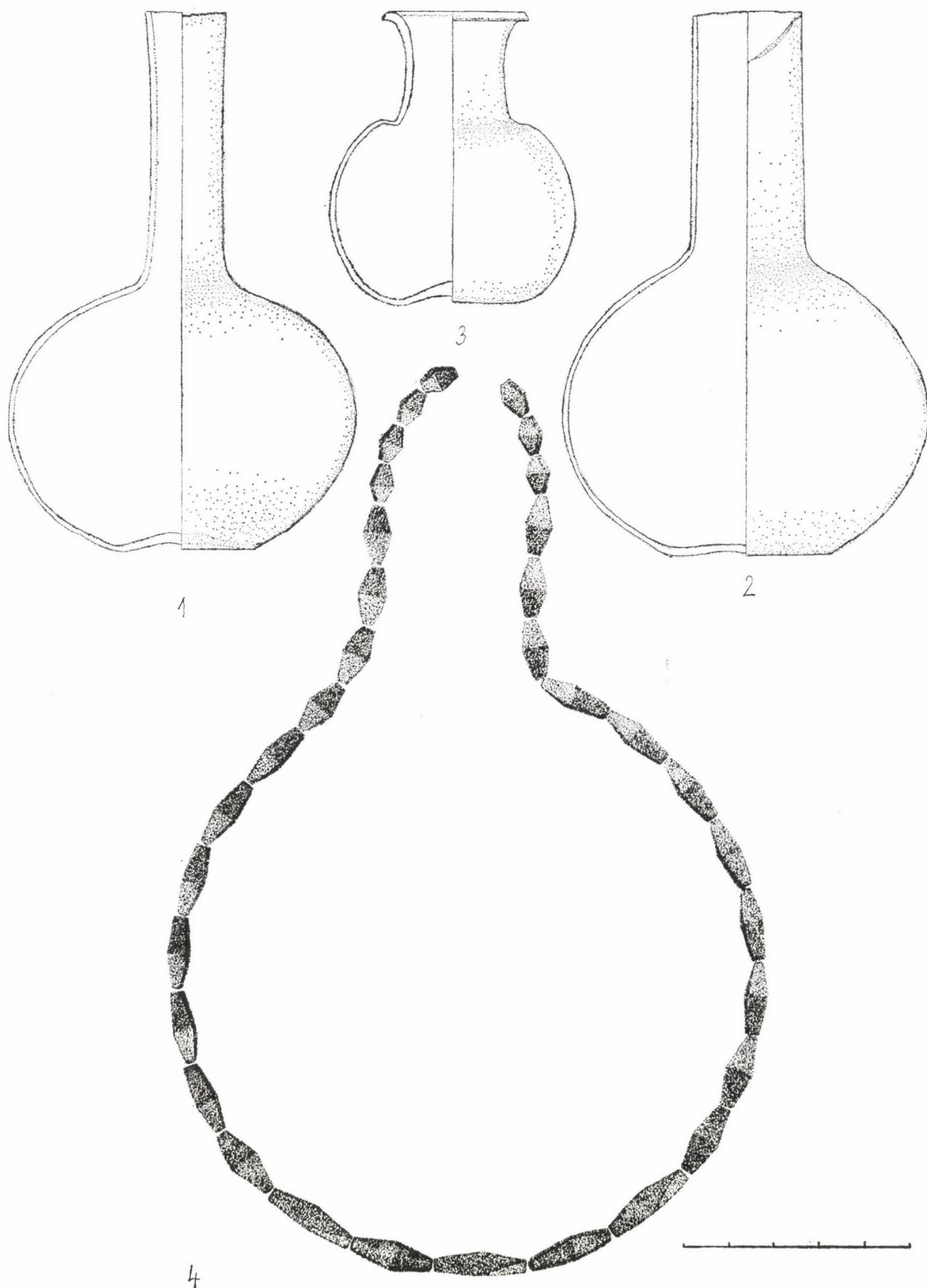
¹⁶ Az érmek meghatározásait Biróné Sey Katalinnak köszönöm meg.

¹⁷ A vízeső-árkokkal egyidőben egy gázcső-árkot nyitottak. A földmunkák során előkerült levéldíszes stukkómaradványok és freskótöredékek a 83.3.157–185. lelt. sz. alatt találhatóak a BTM R. O.-n.

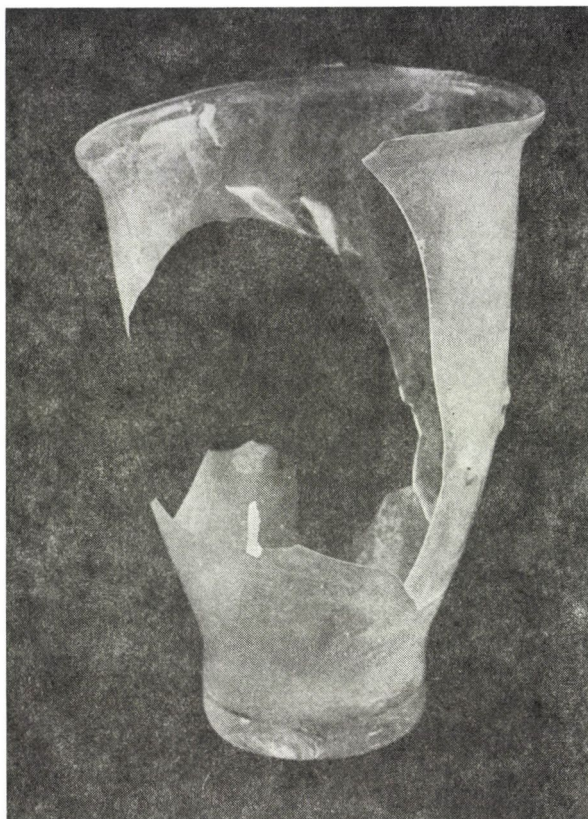
¹⁸ Miklós út 32–40: KNy-i irányú, nem teljesen egykorú fossák: Póczy K. – Pekáry T., BpR 18/1958/529–533., Cölöpnymok: Raktár u. 1–3. sz. alatt: Szilágyi J., AntTan II(1955) 91–96., Harrer Pál utcai fossa: Németh 61–64., Folyamőr utcai ÉK – DNY irányú fossa: Szirmai K. RégFüz 1:35. Bp. 1982. 32–33.

5. kép. 1–6. Leletek a Búvár utcából
 Abb. 5. 1–6. Funde aus der Búvár-Gasse

6. kép. 1–4. Sírleletek a Búvár utcából
 Abb. 6. 1–4. Grabfunde aus der Búvár-Gasse

7. kép. Üveg pohár a 4. sírból
Abb. 7. Glasbecher aus Grab 4

lasi rétegéhez tartozhatott a római szemétdödrök egy része (17–18. kép). Ezek közül az I. sz. szemétdödr tartalmazta a nyers és téglaszínű házikérámiát,²⁰ közöttük egy kisebb amfora fültöröredékét kör alakú, domborított görög betűs bélyeggel ΕΦΗΘΟΥ²¹ (5. kép 6). A leletanyagban még szürke, planta pedissel ellátott talak töredékei is fellelhetők.

A markomann háborúk utáni átalakítást mutatják a fentebb említett úttest megújítása és a terrazzópadlós, illetve habarcs-padlós helyiségek megépítése is. A 3. sz. szemétdödrből többek között északitáliai csésze barbotindíszes darabjait, délgalliai sigillátát (Nr. 3), lilomdísszes narancsszínű bevonatos oldaltöröredéket, márványutáratú töredéket tettünk el.²² A 7. sz. gödör betöltéséből a fentiekben kívül piros, barna festésű töredékeket említhetünk meg.²³

A következő periódushoz — a II–III. századfordulóhoz — tartozó falakat is bemértünk, de a hozzátartozó szinteket az újkori feltöltés nyomtalanul eltüntette.

Ezek a települési maradványok az aquincumi katonaváros (canabae) északeleti részéhez tartozhattak.²⁴

²⁰ Lelt.sz.: 83.3.451–567. A bélyeges amforafül töredék lelt. sz.: 83.3.520.

²¹ Hajónévként említve: W. Pape: Handwörterbuch der griechischen Sprache. Braunschweig. 1842.152., ΕΦΗ., bélyegtöröredék nem korálaki pecsétel a Severusok korából ld.: G. Popilian, Ceramică Română din Oltenia. Craiova. 1976. LXXVI. Pl. 223. — Ezt az adatot Gabler Dénesnek köszönöm.

²² Lelt. sz.: 83.3.269–321.

²³ Lelt. sz.: 83.3.237–258.

²⁴ Wellner I. Acta ArchHung 21/1969/235–271., Wellner I.—Parragi Gy., RégFüz 1:28.1975. 46–47., Parragi Gy., RégFüz 1:29.1976.30., Wellner I. (1977)

A vízcsőárok déli részén (16. kép) az eddigi falazástól eltérő, 3 m széles falakból álló sarokfalat dokumentáltunk Atszf 104,18 m-en (19. kép 1–4). A sarokfal habarcsba ágyazott, szabálytalan alakú, faragott mészkövekből épült. A habarcsban, fektetett tegulatöröredéket is megfigyeltünk. Az alapfalat a bolygatatlan földre alapozták és a hozzátartozó szint már nem jelentkezett. Említésre méltó leletanyag nem volt. Topográfiai helyét, falazási technikát, illetve falszélességet tekintve, lehetséges, hogy a II–III. századi, már nem funkcionáló legióstáborból É-ra — a késő római erődítéshez tartozó újabb katonai rendeltetésű objektum részlete került elő. Ez a falszélesség jelentkezett a Harrer Pál utcában, távolabb pedig az Árpád-hídtól D-re, a késő római erőd hitelesített falszakaszainál.²⁵ Ezek alapján a feltételezett katonai objektum (burgus?) a IV. században épülhetett, mikor már közvetlen szomszédságában az elhagyott lakó- és középületekben temető húzódtott.²⁶ Az objektum pontosabb rendeltetését és finomabb datálását csak a további kutatások határozhatják meg.

Értékelés: A Búvár utcai sírleletek közül az üvegek között a 4. sírből a kihajló peremű üveg pohár utal a III. század második felére. E típus változatait a brigetiói és a sopianaei temetőben is megtaláljuk.²⁷ Az utóbbi temető 184. sírjában ezt az üveget Probus érmekkel együtt találták. Kicsi, palackformájú edényt ismerünk az intercisi és a csákvári anyagból.²⁸

A 3. sírből származó III. század utolsó, IV. század első két évtizedére keltezett teljesen gömbtestű palackok típusa nem gyakori, a brigetiói anyagban viszont feltűnik.²⁹

Az ékszerek közül az aranykarika fülbevaló általános típus, többek között az intercisi temetőben találtunk párhuzamokat.³⁰ A Ny-ról importált gagátból készült gyöngyszemeket rovátkolás dísszel a Bécsi út 102. sz. alatt feltárt III. század közepére datált sírből is ismerjük.³¹ A Búvár utcai díszetlen gagátgyöngyök a W. Hagen D. 31. típust képviselik.³²

Az 5. sz. sírből származó parafabetét analógiái legközelebb a táborhegyi, szemlőhegyi, legutóbbi pedig a Jablonkai úti múmiasírból ismeretesek.³³

Az aranyozott halotti bőrpapucs-talp maradvánnyal kapcsolatban pedig megjegyezzük, hogy az aranyozás alkalmazása orientális eredetű, részben aranyozott bőr-

411–415., Parragi Gy. RégFüz 1:31.1978.36., Szirmai K. RégFüz 1:32(1979)39., Ua. RégFüz 1:33.1980.34–35., Ua. RégFüz 1:35.1982.32.33., Az aquincumi katonaváros településszerkezetére: Póczy K. ArchÉrt 110(1983) 252–271. K. Póczy., Siedlungplan der Militärstadt von Aquincum (Budapest im 2 und 3. Jahrhundertn. Chr. (s.a.) Acten der 13. Internationaler Limeskongresses. Aalen 1983

²⁵ Németh (1976) 61., Facsády A., BpR 24(1976)145.

²⁶ Nagy L. 4.1942. 747–765., S. Soproni—K. Póczy, Der römische Limes un Ungarn. Szfvár. 1976. 79–81., 87–89.

²⁷ Barkóczi, L., FA 19(1968)42. Abb. 1–2., Fülep, F., Roman cemeteries on the territory of Pécs. Fontes Arch Hung (Budapest 1977.). 35.184. sír. Pl. 23/7.

²⁸ Radnóti, A., Intercisa. AH XXXIII (1954) XXVII/9., Benkő 1962, VII/5. tábla

²⁹ Benkő A., 1962. 2/f. csop. 66–67., az emonai Titostrassei temető 266. sírjából is előkerült: S. Petru.: Emonske nekropole. Ljubljana. 1972. 154., Formai változatai: O. Isings., Roman glass from dated finds. Groningen—Djakarta 1963. 90.70. forma és a 121–122. 103. forma., Barkóczi, L.: Acta ArchHung 13(1965) fig. 6/1., 19/3., Uaz., FA. 19(1968) 63–70. Abb. 31/1. 3.

³⁰ Sági, K., Intercisa. AH XXXIII (1954) XXI. t. 19–20.

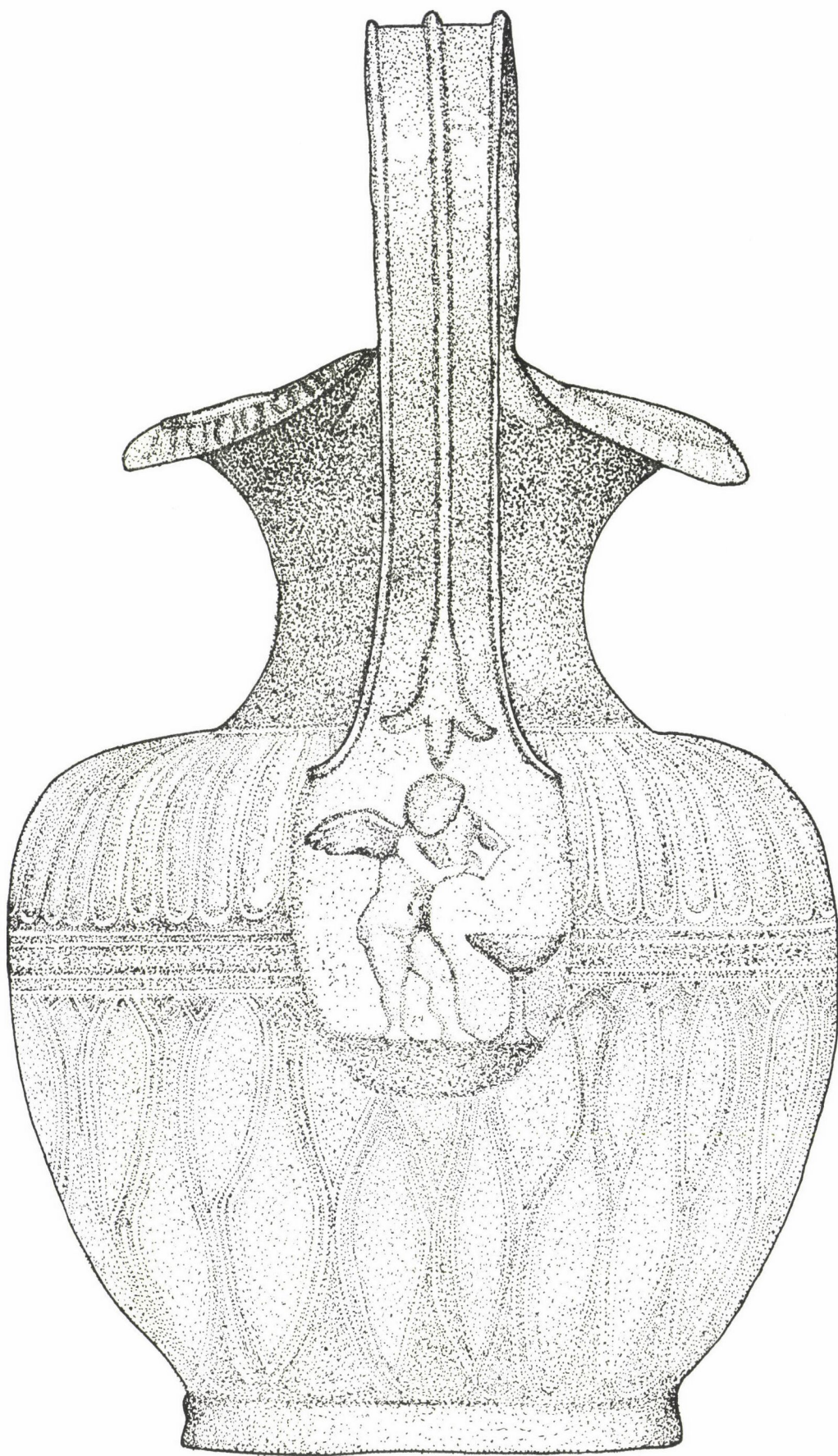
³¹ Kuzsinszky, BpR X (1923) 66., Ud., Aquincum, Ausgrabungen und Funde. (Bp. 1934) 86., Mócsy 1962, 685.

³² Hagen, W., BJ 142 (1937) 121. Abb. 6.

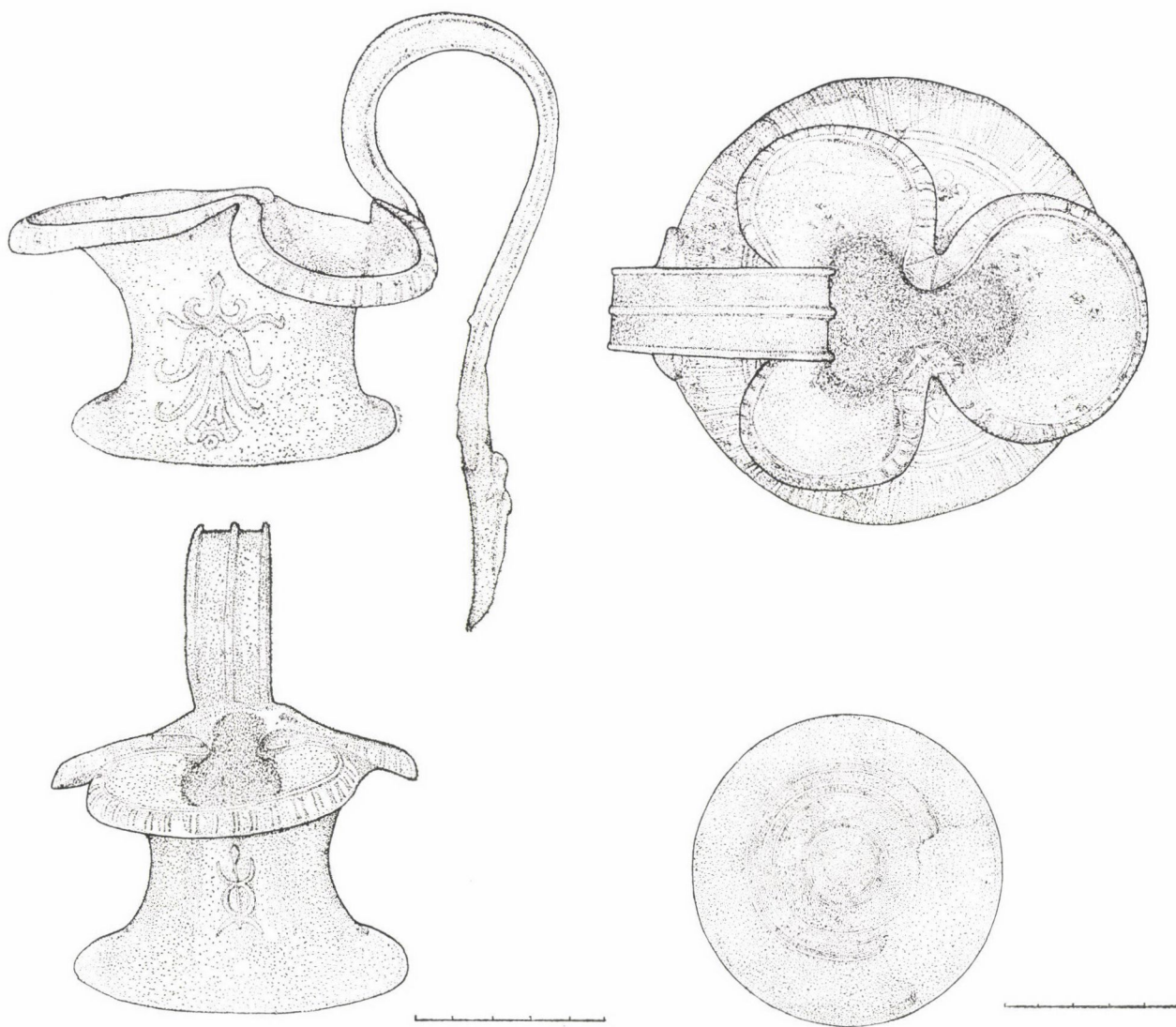
³³ Nagy, L., Mumiengräbnisse aus Aquincum. Diss. Pann I. 4. (Bp. 1935) 10–12. kép., Mócsy (1964), 189.

8. kép. 1–3. Bronzkancsó a 3. sírból. (Különböző nézetből)
 Abb. 8. 1–3. Bronzekanne aus Grab 3 (aus verschiedenen Ansichten)

9. kép. A Búvár utcai bronzkanecso
Abb. 9. Bronzekanne aus der Búvár-Gasse

10–11. kép. Részletek a Búvár utcai bronzkancsóról
Abb. 10–11. Details der Bronzekanne aus der Búvár-Gasse

papucsokat találtak Achim-Panopolisban.³⁴ Ezeket a parafabetétes aranyozott díszű bőrpapucsokat valószínűleg Aquileia közvetítésével importálták.³⁵

Leleteink közül legnagyobb számban a bronzemlékek kerültek elő. Ezek közül kiemelkedik a gazdagon díszített bronzkancsó.

„A bronzkancsó röntgen vizsgálatának célja: a fül felerősítési módjának megállapítása és a fenékrész eredetiségének vizsgálata. A fülön szegecs, furat, rögzítő (stift) sem az alsó, sem a felső részen nincs, ennek alapján a felerősítése eredetileg forrasztással történhetett (12. kép; 13. kép 1–2).

A kancsó alja feltehetően nem készülhetett azonos időben a kancsó testével. A fenék felhajló oldalrészén több helyen eltakarja az edény oldalát díszítő motívum alsó részét – mint ez szabad szemmel is látható –, de a röntgenfelvételen ennek a mértéke is tisztázódik és az, hogy a díszítés valóban folytatódik a fedett részen. (12. kép.) Ugyancsak az utólagosság mellett szól az is, hogy a

külön elkészített alj nem simul az edény oldalához, sem az alsó részéhez.³⁶

A fül magasodó, ívelt profilt mutat. A fül két borda-díszé levélszerűen foglalja közre az alsó 5,2 cm hosszú, tojásdad alakú támasztólapot. A fül középső bordatagja a figura felett háromágú levélben végződik. A támasztólapon dombormű: egy talapzaton jobbra tekintő 4 cm magas Amor, válláról kétfülű kratérből vizet vagy bort önt egy elnagyoltan kivitelezett tripussal közrefogott mély tálba (9. kép).

A bronzkancsó különböző részeinek összehasonlító analitikai vizsgálatát Járó Márta vegyész (KMI) közreműködésével dr. Király József (MTA Izotóp Intézet) végezte el, munkájának eredményét idézzük:

„A vizsgálat módja:

Az edény talpának, oldalfalának és fülének vizsgálata roncsolásmentes röntgenfluoreszcens módszerrel történt.

³⁴ Forrer, R., Archäologisches zur Geschichte des Schuhs aller Zeiten. Brugg. 1942. 124., XXV. Taf. – az újabb kölni bőrtalpakról: Schleiermacher, H. AKorr 12(1982) 205–212.

³⁵ Nagy L. 3(1942) 654., Mócsy 1962.683.686.

³⁶ T. Bruder Katalin fémrestaurátor szakvéleménye. A röntgenfelvételeket Léc Ottó radiológus készítette az MTA Izotóp Intézetében. T. Bruder K. közreműködését itt köszönöm meg.

12. kép. Röntgenfelvétel a Búvár utcai bronzkancsóról
Abb. 12. Röntgenaufnahme der Bronzekanne aus der
Búvár-Gasse

A gerjesztő sugárzást americium-izotóp (Am^{241}) szolgáltatotta, a besugárzási idő 100 sec volt.

A spektrumok értékelése:

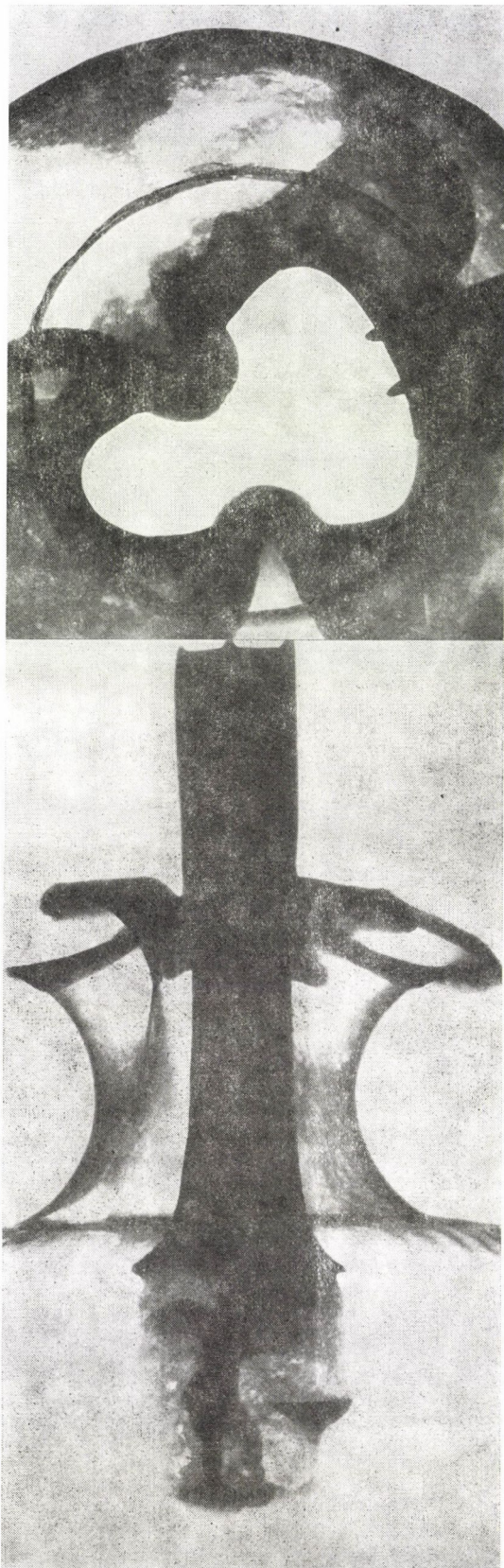
Mindhárom rész bronzból készült.

Az edény fala kevés (kb. 1,5%) önt tartalmazó, ólommal (vagy szándékosan ötvözött?) réz. Az ilyen alacsony óntartalmú bronz még jól alakítható, kalapálható, alkalmas edények felhúzására.

Az edény talpának és fülének összetétele (ami az ötvözők mennyiségét illeti) látszólag megegyezik, mindkettő önt és ólmot kis %-ban, ötvözőként tartalmazó rész. Az ólmot általában a bronz önthetőségi tulajdonságainak megjavítására adják az ötvözethez.

Mivel mintavételre nem volt lehetőség, nyomelemzést nem tudtunk végezni. Ennek segítségével el lehetne dönteni, hogy a talp és a fül valóban ugyanabból az ötvözetből készült-e, és esetleg információt kaphatnánk arra nézve is, hogy az edényfal elkészítéséhez használt bronzot ötvözte-e a római mester annak érdekében, hogy jól önthető bronzot kapjon a talp és a fül elkészítéséhez.³⁷

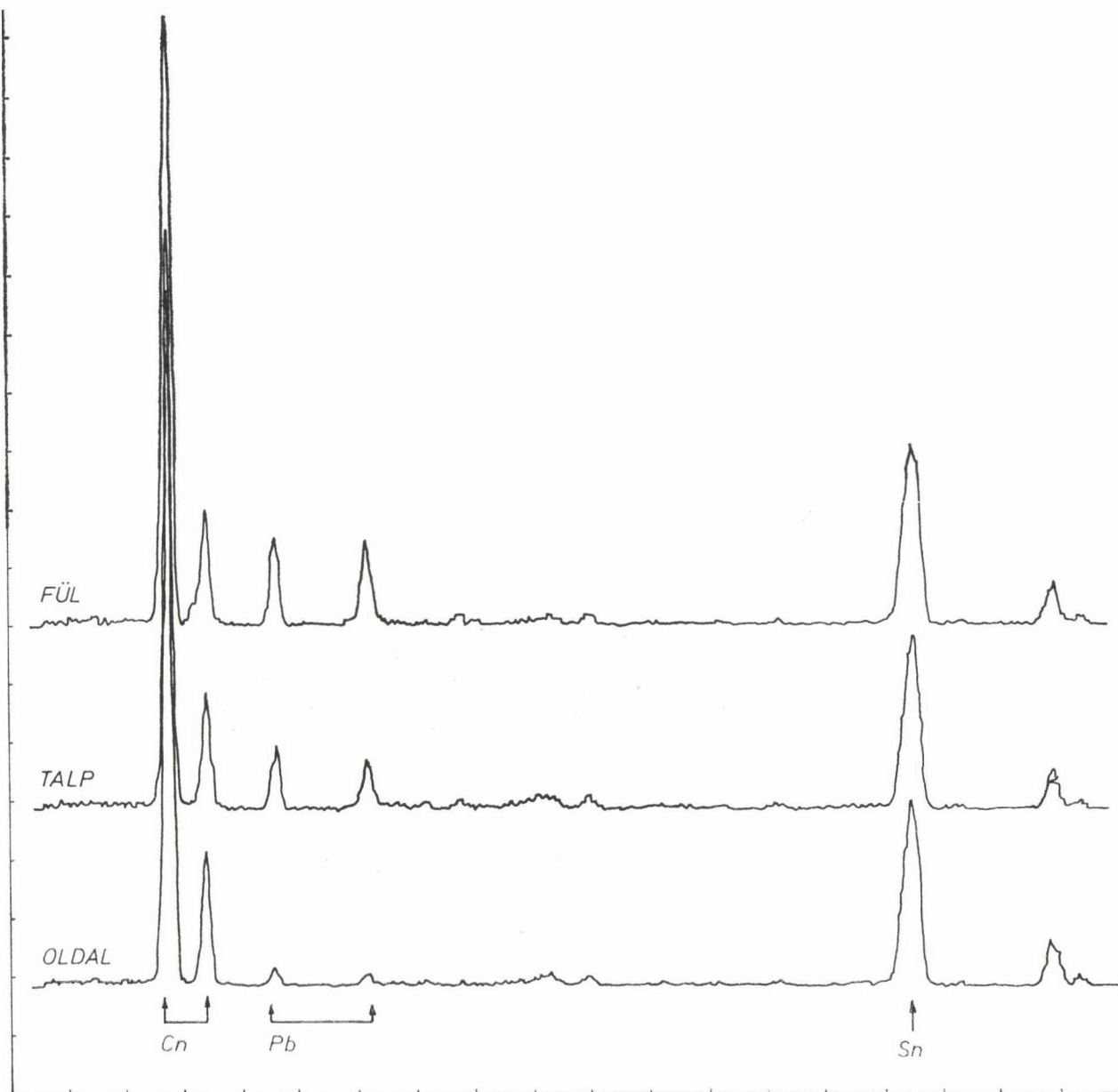
A Búvár utcai bronzkancsó formailag a lóherelevél alakú szájpereemű, zömök testű kancsó és az ún. Trifoliar kancsók típusához tartozik, mellyel bővebben Radnóti A. a munkájában a 72–73. és H. Nuber a tanulmányát

13. kép. 1–2. Röntgenfelvételek a Búvár utcai bronzkancsóról különböző nézetből

Abb. 13. Röntgenaufnahmen der Bronzekannen aus der Búvár-Gasse aus verschiedenen Ansichten

³⁷ E helyen mondok köszönetet az elvégzett munkákért.

14. kép. A Búvár utcai bronzkancsó spektrumai. (analitikai vizsgálat)
Abb. 14. Spektren der Bronzekannen aus der Búvár-Gasse (analytische Untersuchung)

ban az „E” típus alatt foglalkozik.³⁸ Ezek között gazdagon díszített, görög, hellén tradíciókat őrző példányok is vannak, melyek között sokszor földíszként az Amor alakja is feltűnik.³⁹ A Búvár utcai kancsó földíszéhez formailag legközelebb a nápolyi Nemzeti Múzeumban őrzött földísz Amor, a vállán amforával — képtípusa áll.⁴⁰ Amor edénnyel a vállán képtípus a szobrászati anyagban sem ismeretlen.⁴¹

³⁸ Radnóti (1938) 122–126. XIII/73., Nuber 195–196., Schelow, D. B., Eirene 18(1982)65.

³⁹ Nuber (1972) 195.

⁴⁰ Schreiber 1894. 461. fig. 13.

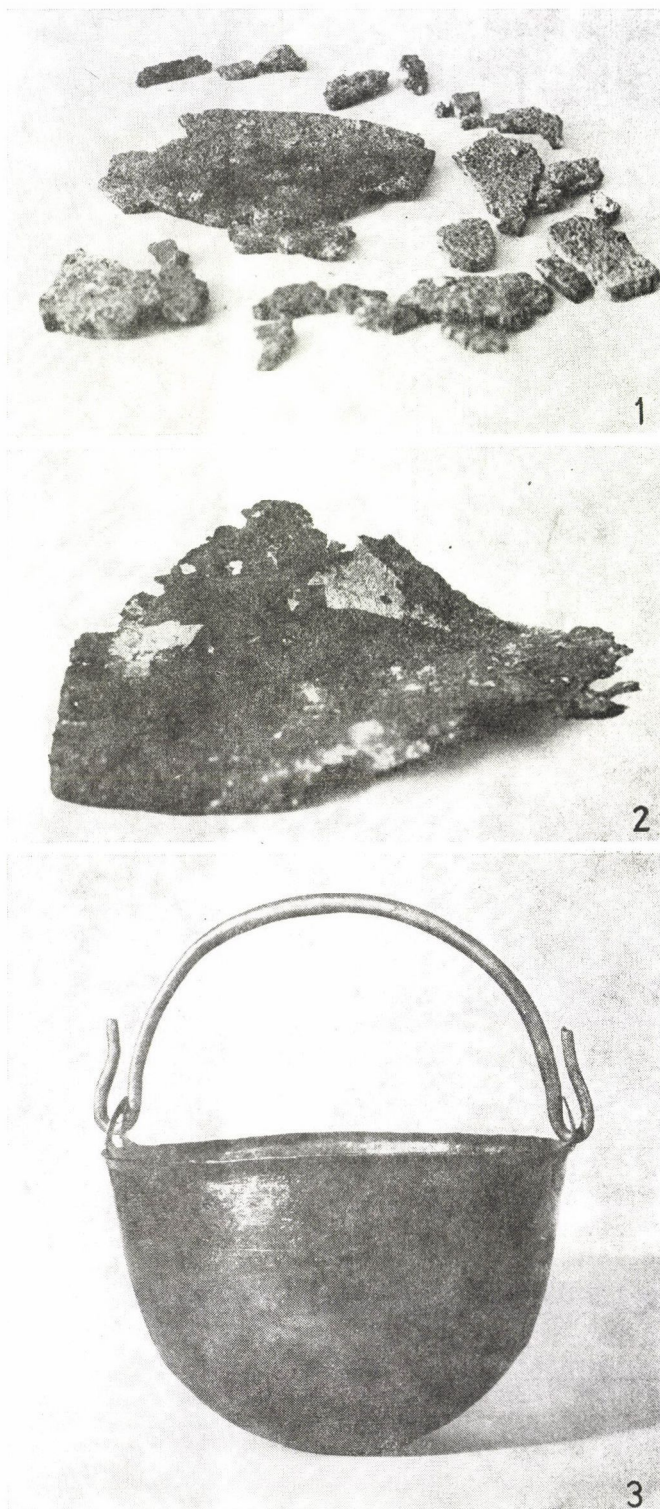
⁴¹ Reinach, S., Repertoire de la statuaire grecque et romaine II/2. Paris. 1898. 437., és Uő, op. cit. IV. kötet. (Paris 1910) 267. 4–6. sz.

A tripus mély tállal az I. század végi pannóniai-síremlékeken is előfordul.⁴² A Búvár utcai kancsó fülprofiljának felső részéhez a kairói múzeumban őrzött görög bronz fültöredék több bordával, mint a Búvár utcai, de a fül felső része szintén egyenes profilt mutat.⁴³ A belgrádi Nemzeti Múzeum I–II. századi importanyagából egy bronzfül felső részének a profilja teljesen megegyezik a Búvár utcai kancsó felső fülprofiljával.⁴⁴ Pannóniában a

⁴² Sz. Burger A. Áldozati jelenet Pannonia kőemlékein. RégFüz II. 5. 1959. I/2., VIII. T.

⁴³ Edgar, C., Catalogue general des antiquites egyptiennes du Musee du Caire, Greek Bronzes. (Kairo 1904) 60. 27864 sz.

⁴⁴ Veličković, M., Римска симча бронзана пластика у Народном музеју. (Belgrad 1972) Антика IV. 191–192. 146. sz.

15. kép. 1. Parafatalp betét maradványai az 5. sírból. — 2. Aranyfüsttel díszített bőrtalp maradványa az 5. sírból
 — 3. Bronzveder az 5. sírból
 Abb. 15. 1. Reste einer Schlencinlage aus Kork aus Grab 5. — 2. Rest einer mit Blattgold verzierten Ledersohle.
 — 3. Bronzeeimer aus Grab 5.

17. kép. Római szemégtödör metszete a közmű-árokból
Abb. 17. Profil einer römischen Abfallgrube aus dem Wasserleitungs- und Kanalisationsgraben

MNM-ban őrzött brigitói áldozati bronzkanna fülének felső profilja is teljesen azonos a Búvár utcaival.⁴⁵ Ez az egyenes profilú, felső résszel rendelkező, bordázott fül-típus klasszikus eredetű, mely Itália közvetítésével jutott el Pannóniába.

A kancsó peremén a tojástag-minta általános dísz.

A nyakdíszítés általában előfordul p. o. a II. század végére keltezett somodori kocselet kancsó nyakát is levélmotívummal díszítették.⁴⁶ A Búvár utcai harang alakú virágminta a berlini Antiquariumban őrzött ezüst edényen és egy pompeji bronzkannánál fül díszként, sordíszként pedig a bazzanoi bronzvázán is feltűnik.⁴⁷ A Búvár utcai bronzkancsó nyakdíszének másik ábrázolása: a kerykeionszerű motívum. Tartalmilag ez a homéroszi Hermész hymnuszban varázsbottként funkcionál, mely altat és felébreszt, és ez később, mint kerykeion azaz kígyóbottként jelenik meg.⁴⁸

A Búvár utcai bronzkancsó testén — a felső zónában Zungenmuster mutatkozik. Ez a motívum már az

⁴⁵ Bónis É., FA 19(1968) 25—28.

⁴⁶ Bónis É., FA 29(1978) 123—124.

⁴⁷ Schreiber (1894) 345. fig. 84. és 367., Arias, P. E., Vasi Bronzei di Bazzano. Archeologia Classica I/1949/164—166.

⁴⁸ H. Hunger, Lexikon der griechischen und römischen Mythologie. 1959. 480., a kerykeion meghatározását ld. „Das Kerykeion in seiner ältesten Gestalt — und diese ist von späteren dem Schlangensab, wohl zu unterscheiden — ist in der Regel ein mehr oder weniger langer Stab, an der Spitze in zwei Teile gesparten, die ein oder zweimal kreuzweise verschlungen in eine Gabel endigen...” — Ch. Scherer cikke a 2401 h. in Roscher W. H., Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie. (Leipzig 1884—1890) I/2. köt.

i. e. VII. században Alt-Smyrnából a festett vázákon feltűnik, i. e. VI—V. században a görög bronzkancsókon is gyakori ez a dísz,⁴⁹ melyet már a hellén és a római művészet is átvesz.

A Búvár utcai bronzkancsó alsó zónáján jelentkező díszek a Th. Schreiber által említett ornamensek között a 3—5. sz. változatát képviselik.⁵⁰

Ezek a kancsók végső soron keleti eredetűek, görög atmoszférájú I. századi, feltehetően délitáliai bronzműves műhelyekből származhattak.⁵¹ Az Amor ábrázolásos füllel ellátott Trifoliar kancsók közül több példányt Pompejéből ismerünk.⁵²

Thrákiában és Moesiában a Búvár utcai kancsó formájához legközelebb a mihajlovgradi hamvasztásos sír kancsóját, fülkiképzés szempontjából pedig a sadovoi hamvasztásos I. sz. sír bronzkancsóját említhetjük meg, itt a levélmintás fülkiképzés feltűnően hasonlít a Búvár utcai bronzkancsóéhoz.⁵³

Pannóniában a környei kannát, mint Trifoliar kancsót ismerjük.⁵⁴ A carnuntumi egyszerűbb díszű bronzkancsó mindkét zónáján a Zungenmuster jelentkezik,⁵⁵ sőt, a ságvári IV. század negyedik évtizedében épült erőd északkeleti részében, egy gazdasági épület udvarán, a felszíni, kevert rétegből összeégett állapotban a Búvár utcainál kevésbé díszes, de azonos típusú bronzkancsó nagyobb töredéke került elő⁵⁶ (20. kép 1—2).

A ságvári bronzkancsó felső részén a Zungenmuster jelentkező gyöngysorral, az alsó zónán ez a minta ismét feltűnik, de hatos nyalábokban tömörítve. Ez az elrendezés egy itáliai i. e. 480-ban készült bronzedényen is megtalálható.⁵⁷ A közepén húzódo keskeny zónát többsoros rombusz mintával töltötték ki, mint a Szieliában vásárolt hellenisztikus kori aspergillumnál, ahol a Zungenmusterrel díszített felületek közötti sávot szintén rombusz idomokkal töltötték ki.⁵⁸

Mindezek alapján a Búvár utcai és a ságvári valószínűleg dél-itáliai bronzkancsót az I. században készült termékeknek tartjuk. A Búvár utcai bronzkancsót később már javított állapotban új, durván kikalapált talppal használták és aztán kerülhetett sírmellékletként a sírba.

Az 5. sz. sírból származó tojástartó formájú vedret Radnóti alapján II—III. századi terméknek tekinthetjük.⁵⁹ Az ötszög alakú fogótartó a mi típusunkkal rokon Hemoorer típusú vedreknél fordul elő.⁶⁰ Ez a típus feltehetően pannóniai gyártmány.⁶¹

Az orvosi műszer a 4. sz. sírból és az ismert típusú kis bronztálka az 5. sz. sírból az és u. innen származó kis hengeres bronztárgy szintén a helyi bronzműves műhelyek pro-

⁴⁹ Akurgal, E., Die Kunst Anatoliens von Homer bis Alexander. (Berlin 1961) 179.126. kép., Lamb, W., Greek and Roman Bronzes. (London 1929) XLVI/a, XLVIII., Comstock, M. — Vermeuler, C. 1971. 422, 436—437.

⁵⁰ Schreiber (1894) 429, fig. 124.

⁵¹ Radnóti (1938) 122—126.

⁵² Ld. 39. j-t.

⁵³ Raev, B. A. BRGK 58(1977) 611—612, 30/3 és 25/5.

⁵⁴ Radnóti (1938) 122—126., 32. j. Ld. még az 51. j-t.

⁵⁵ Swoboda, E., Carnuntum. (Wien 1964) 95. X/2.

⁵⁶ A ságvári erőd keltezéséhez: Tóth E., Somogyi Mezei Múzeumok Közleményei II/1975/83—189., A kancsó említése: Bónis É., FA 33/1982/23. j. és Szabó K. Alba Regia XVII/1979/254. — A kancsó publikálásának átengedéseért Tóth Endrének tartozunk köszönettel. A kancsó mérhető adatai: m: 13,7 cm., sz: 13 cm. A felső díszített zóna: 3 cm., az elválasztó zóna: 1,5 cm széles.

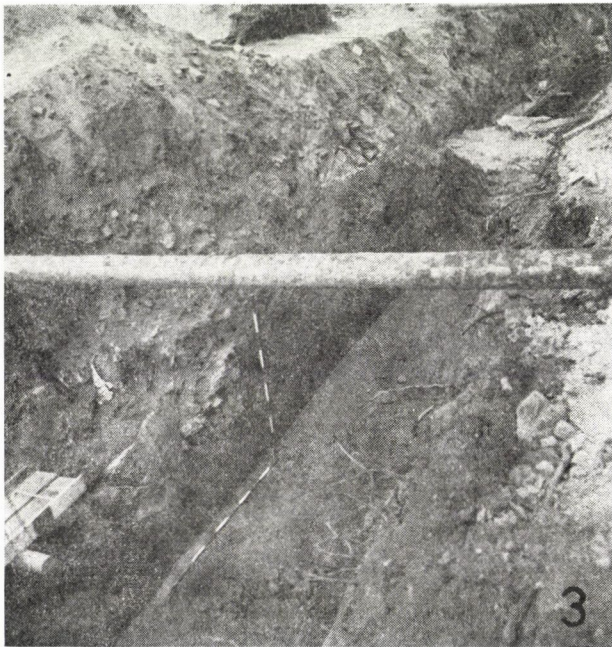
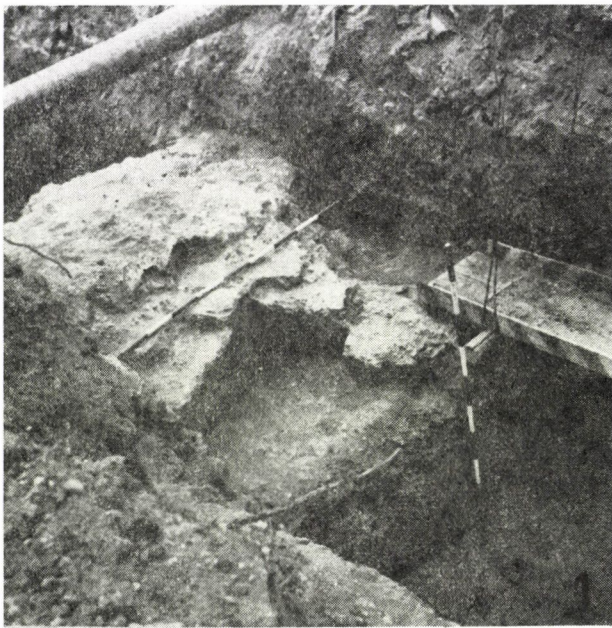
⁵⁷ Comstock, M. — Vermeule, C. (1971) 437.

⁵⁸ Ld. 57. j. 604.

⁵⁹ Radnóti (1938) 98—99. XXXV/8. Típus.

⁶⁰ Boesterd, M., The Bronze Vessels. (Nijmegen 1956) 51.169. p.o. még Willers, H. Neue Untersuchungen über die römische Bronzeindustrie von Capua und von Niedergermanien. (Hannover u. Leipzig 1907) 1907. 30—42. Abb. 24. III/3. T., Grohne, E., Germania 15(1931) 8. Taf.

⁶¹ Radnóti (1938) 99., Thomas, E., JRGZ 20/1973/270—275., Garam É., ArchÉrt 109/1982/86., Bónis É., FA 34(1983) 93—122., Bánki (1972) 6., Thomas (1982) 7.

19. kép. 1–4. Későrómai objektum maradványa különböző nézetből
Abb. 19.1–4. Rest eines spätrömischen Objekts aus verschiedenen Ansichten

duktumait. Az ArchÉrt következő számában Gáspár D. közli és értékeli a ládika bronzdíszítményeit, alkotórészeit.

Helyi bronzöntő műhelyekre Pannóniában már az újabb kutatások nyomán több adatunk van. A II–III. századi, pontosan még nem lokalizálható bronzműves műhelyek jelenlétét igazolják a számos apró pannóniai bronzleleten kívül p. o. a Radnóti által kimutatott pannóniai típusú vedrek és a sárszentmihályi istenszobrocskák.⁶² A teljesség igénye nélkül említjük az alábbiakban az ismert bronzműhelyeket, p. o. az intercisai castellum közelében kemencékkel együtt bronzfeldolgozó műhelyt tártak fel.⁶³ A Notitia Dignitatum adata szerint Aquincumban is

működött egy fegyvergyár ebben a korszakban.⁶⁴ A csúcshegyi villa egyik elhagyott helyiségében a IV. század közepén egy fémolvasztó műhelyt rendeztek be, sőt, Póczy K. a Folyamőr u. 11–19. sz. alatt egy felhagyott, festett épület egyik helyiségében egy IV. századi bronzöntő műhely nyomára bukkant.⁶⁵ Újabb kutatások szerint a sirimi pénzverde mellett egy császári ötvösműhely működött, Müller R. pedig Keszthely-Fenekpusztán egy V. századi bronzműves műhelyt tárt fel.⁶⁶

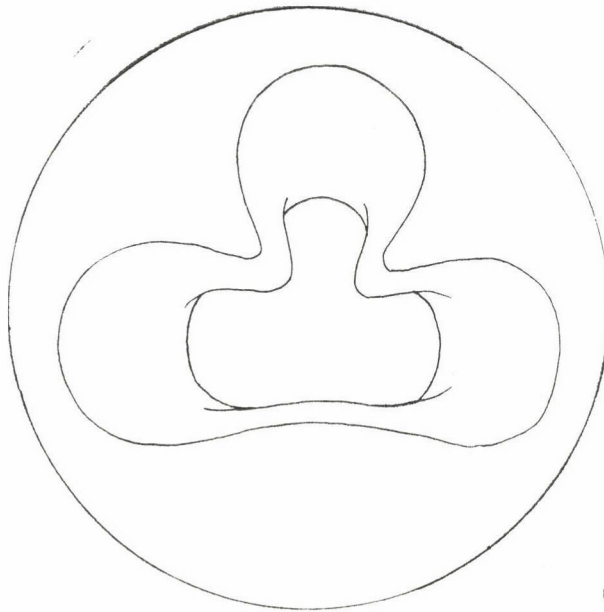
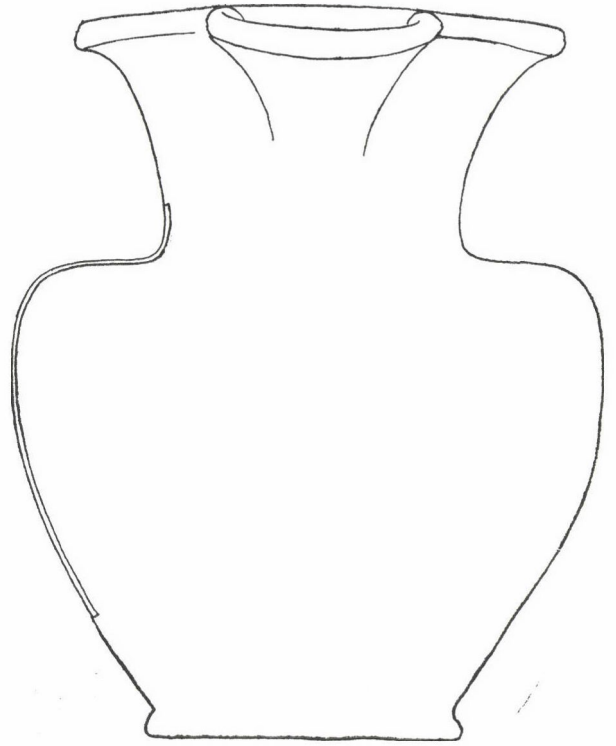
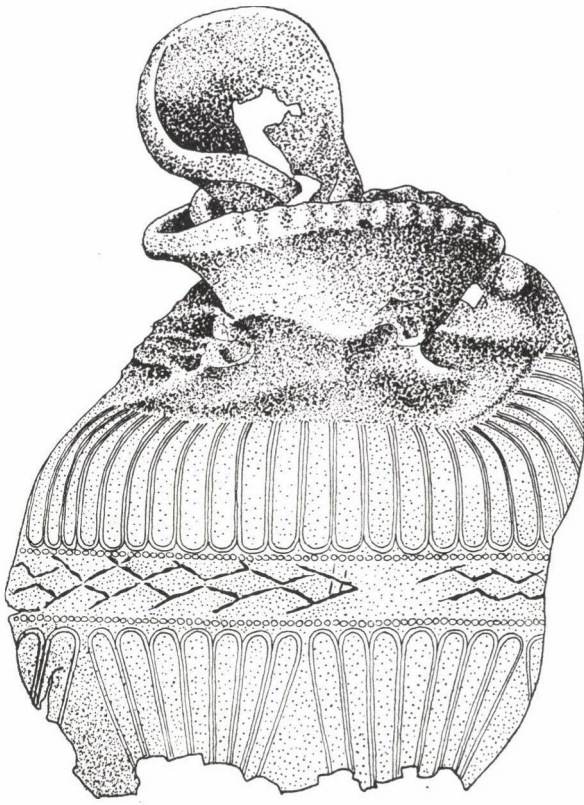
⁶² Bánki (1972) 6.

⁶³ Visy Zs., Intercisa. (Bp. 1977) 26.

⁶⁴ Nagy L., 2 (1942) 615.

⁶⁵ Nagy L., BpR 12/1937/28., Póczy 1964. 58.

⁶⁶ Thomas 1982. 7., Müller F., ArchÉrt 105/1978/11–29.

0 1 2 3 4 5 cm

20. kép. 1–2. Bronzkancsó maradványa Ságvárról
Abb. 20. 1–2. Rest einer Bronzekanne aus Ságvár

21. kép. Bronzkancsó maradványa Ságvárról
Abb. 21. Rest einer Bronzkanne aus Ságvár

Visszatérve a Búvár utcai temető rész sírjainak ritusaira, a koporsós temetkezés, a kőlapokból összeállított sírok és az E–D-i, illetve K–Ny-i tájolás a késő római temetőkben általános.

Az 1. sírt képviselő peltamotívumos koporsó a III. századra keltezhető, a 2. sír lelet hiányában pontosabban nem keltezhető, mint III–IV. század. A 3. sírnál fordult elő, hogy a sír mellé földbe helyezték a bronzedényt és az üvegmellékletet. Ezt a temetkezési szokást a Bogdáni úti temető III. század közepére datált 32. sz. sírjánál és a táborhegyi IV. századi sírban figyeltük meg.⁶⁷ Adatok vannak arra is, hogy az aquincumi polgárvároستól ÉNy-ra, az ún. aranyhegyi temető 28. sírjába Phillipus feleségének érméjén kívül I–II. századra keltezhető umbós tányért és egy II. századi domborított bronztálat is helyeztek. Ezeket a bronzedényeket mint a jobb családi tárgyakat helyezte el a lakosság a III–IV. századi sírokba.

Mindezek alapján a Búvár utcai 3. sz. sír a III. század közepétől a IV. század elejéig kerülhetett a földbe.⁶⁸

A 4. sírban elhelyezett pohár a III. század második felére keltezhető, a sír valószínűleg a III–IV. század fordulójánál előbb nem kerülhetett a földbe. Az 5. sírban elhelyezett érmék – melyek nem gyakori sírmellékletek – a 290-t terminus post quemként határozták meg. A sírban előkerült parafatalp-betéttel ellátott aranyozott bőrpapucs a IV. századi táborhegyi, a IV. század első harmadára keltezett Jablonkai úti és a IV. század közepére datált szemlőhegyi sírok jellegzetes lelete. Tehát a Búvár utcai 5. sz. sír a III. század legvégétől a IV. század első három évtizedében kerülhetett a földbe.

Összefoglalóan az aquincumi canabae északi részén húzódó temetőnek a Búvár utcai szakaszát – a most ismertetett sírok alapján – a III. század közepétől a IV. század első három évtizedéig használhatták.

Feltehetően még a temető funkcionált, amikor a IV. század folyamán épülhetett a falak szélessége miatt katonai jellegűnek tartott, különálló objektum (burgus).⁶⁹

Szirmai Krisztina

Rövidítésjegyzék

Bánki 1972

Benkő 1962

Comstock-Vermeule 1971

= Bánki Zs., Római bronzok. IKMK B. sorozat 30. Székesfehérvár. 1972.

= Benkő A., Üvegcorpus. DissPann II: 11. Bp. 1962.

= M. Comstock-C. Vermeule, Greek, Etruscan and Roman Bronzes in the Museum of Fine Arts. Boston. 1971.

⁶⁷ Parragi Gy., BpR 20(1963)320., Nagy L., BpR 14/1950/541.

⁶⁸ Radnóti 79–80. XXX/3–4–5.

⁶⁹ A felméréseket a BME Geodéziai Tanszéke, a szerkesztés munkáit Vándor Andrásné látta el. A helyszíni rajzokat Málík Éva készítette, a dolgozatunkhoz felhasználta.

nált valamennyi rajzot Kovács Borosi Ágnes régész, ill. Gelencsér Ferenc (20/2) készítette. A felvételek Molnár Ilona, Szemenyei Tivadar, Szentirmay Katalin, Szentpétery Tibor munkái. A bronzedények restaurálási munkáit Hervai Istvánné Nagy Judit végezte el. A közreműködők munkáját itt köszönöm.

- Forrer* 1942 = *R. Forrer*, Archäologisches zur Geschichte des Schuhs aller Zeiten. Brugg. 1942.
Mócsy 1962 = *A. Mócsy*, Pannonia in PWRE Suppl. Pd. IX. Stuttgart 1962.
Nagy L₁ 1942 = *Nagy L.*, Topográfia. BpTört II. Bp. 1942. 353—386.
Nagy L₂ 1942 = *Nagy L.*, Művészetek. in. BpTört II. Bp. 1942. 579—651.
Nagy L₃ 1942 = *Nagy L.*, Gazdasági élet. BpTört II. Bp. 1942. 651—665.
Nagy L₄ 1942 = *Nagy L.*, Aquincum és a későrómai védőrendszer. BpTört II. Bp. 1942. 747—765.
Németh 1976 = *Németh M.*, Régészeti megfigyelések az északkeleti táborsároknál. (Előzetes jelentés) BpR 24/1976/61—65.
Nuber 1972 = *H. U. Nuber*, Kanne und Griffschale. BRGK LIII (1972) 1—232.
Póczy 1964 = *Póczy K.*, Aquincum a IV. században. BpR 21 (1964) 55—72.
Radnóti 1938 = *Radnóti A.*, Római bronzedények Pannóniából. DissPann II 6.
RIC = *H. Mattingly—E. Sydenham*, The Roman Imperial Coinage. London. 1923—1951.
Schreiber 1894 = *Th. Schreiber*, Alexandrinische Toreutik. (Untersuchungen über die griechische Goldschmiedekunst im Ptolemaeerreiche. I. Teil.) Abhandlungen der philologische-historische Classe der Königlich Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften, XIV (1894) 273—480.
Thomas 1982 = *Thomas E.*, Római bronzművesség Pannóniában. IKMK D. sor. 148 Székesfehérvár 1982.
Wellner 1977 = *I. Wellner*, Einige Siedlungsprobleme in den canabae legionis von Aquincum. in Studien zu den Militärgrenzen Roms II. Vorträge der 10. Internationalen Limeskongresses in der Germania Inferior. Köln 1977. 411—415.

SPÄTRÖMISCHE GRÄBER IM NÖRDLICHEN TEIL DER AQUINCUMER CANABAE

Auszug

In der Trasse des Miklós-Platzes und der Búvár-Gasse (II. Bez.) sind im Sommer 1974 in den Wasserleitungs- und Kanalisationsgräben fünf Gräber zum Vorschein gekommen. Das Grab 1 war ausgeplündert und nur der leere Sarg blieb zurück (Abb. 1). Das Grab 2 wurde aus Steinplatten zusammengestellt. Zwischen den Steinplatten haben wir ein sekundär verwendetes Grabsteinfragment aus dem Ende des 2. — Beginn des 3. Jhs gefunden (Abb. 2). Auch die Gräber 3—5 wurden aus Steinplatten zusammengestellt. Auf Grund der in den Gräbern zum Vorschein gekommenen Funde (Abb. 5—14) und der Bestattungsriten dürfte dieser Teil des spätrömischen Gräberfeldes von der Mitte des 3. Jhs bis zum ersten Drittel des 4. Jhs belegt worden sein.

Von den Funden heben wir die reich verzierte, vermutlich aus süditalischem Import stammende sog.

Trifoliarkanne hervor, die wahrscheinlich im 1. Jh. gefertigt wurde (Abb. 8—14). Diesen Typ vertritt auch die hier vorgeführte Kanne von Ságvár (Abb. 20, 1—2).

In den Wasserleitungs- und Kanalisationsgräben haben wir auch Siedlungsspuren beobachtet. Außer der Planierungsschicht des Auxiliarlagers vom Ende des 1. Jhs wurde dieses Gebiet bis Mitte des 3. Jhs bewohnt. Nach den barbarischen Angriffen der Jahre 260 ist es hier zu keinem Neubau gekommen, zwischen die Mauern der verlassen Gebäude wurden spätrömische Gräber eingehauen.

Unseren Angaben nach stand im spätrömischen Gräberfeld im Laufe des 4. Jhs ein selbständiges, aus 3 m dicken Mauern gebautes Objekt von vermutlich militärischem Charakter (Burgus?) (Abb. 19, 1—4).

K. Szirmai

KÖZÉPKORI TEMPLOM ÉS TELEPÜLÉS SZENDRŐ-GACSA LON

A lelőhely a Szendrőből Szalonna felé vezető műút jobb oldalán a TSZ majorjával szemben, egy kis dombtetőn fekszik. Kiterjedése kb. 70×70 m (1. kép). 1980 őszén ezt a területet, amelyet hosszú idő óta legelőként használtak, újra felszántották. Ekkor emberi csontok, nagyobb kő- és habarcsdarabok kerültek a felszínre. Miután a TSZ dolgozói értesítették a múzeumot a leletekről, Lovász Emese végzett itt rövid leletmentést. Ennek során megállapította, hogy az eke egy középkori temető és valószínűleg templom területét bolygatta meg, a síroknak azonban csak a legfelső rétege sérült meg. Az előkerült csontoktól kb. 30 m-re É-ra nagy mennyiségű Árpád- és késő középkori cserép mutatkozott a szántásban.

Fentiek alapján indult meg a területen az a leletmentő-hitelesítő ásatás, melynek során egy középkori templomot, a körülötte fekvő temető 40 sírját, a középkori település több objektumát, valamint néhány őskori gödröt tártunk fel.

Az 1984-es ásatást megelőzően a templom és a település egyes részein felderítő jellegű geofizikai kutatást, nevezetesen rádiófrekvenciás térerősség és dipól elektromos rétegszelvényezés méréseket végeztünk.¹ Ezek eredményeit felhasználva bukkantunk a település néhány újabb objektumára (2. kép).

A templom

Ott, ahol az eke a habarcsdarabokat és a nagyobb köveket kiforgatta, több szelvénnel és kutatóárokka l feltártuk egy templom maradványait. A templom igen rossz állapotban volt, területét nemcsak a sűrű, egymást is átvágó temetkezések bolygatták meg, hanem falait több helyen az alapokig kiszedték a későbbi építkezők, így pl. a szentély falát szinte teljesen kitermelték, a diadalív vonalára csak az omladékokból lehetett következtetni. A sűrű temetkezésekkel pusztították el a szentélyhez D-ről csatlakozó épületrészt is (3. kép).

Végül is egy félköríves szentélyzáródású kis templom maradványai bontakoztak ki előttünk, melynek szentélyéhez D-ről egy négyszögletes, K-i sarkán támpillérrel megtámasztott építmény, a hajó Ny-i sarkán pedig az oldalfal síkjával tompaszöget bezáró nagyméretű, vaskos támpillér kapcsolódik.

Annak ellenére, hogy a templom nagyon rossz állapotban volt, építéstörténetében elkülöníthetünk két periódust. Feltehetően az első periódusban épült a félköríves szentélyű kis templom, ennek megmaradt két oldalfal darabján jól látszik az alap fal az építési módja: kötőanyag nélkül összerakott szabálytalan alakú kövek alkoták. Eltérő technikával épült a D-i négyszögletes építmény, itt már habarcsba rakták a kisebb, nagyobb köveket. A hajó Ny-i sarkára épült támpillér alapja szabályos, egyformára faragott kváderkövekből állt, amelyek között vastag habarcsréteg volt, a hozzákapcsolódó falcsomók azonban ugyancsak habarcsba rakott apróbb kövekből készültek. A szentély és a hozzákapcsolódó négyszögletes épület bontásából 85 cm mélyről V. László dénára (1455, CNH II. 125. A), 105 cm mélyről I. Mátyás dénára (1468 –

1481 CHN II. 235. A) került elő. A szentélyfalhoz kapcsolódó épület alapozási árkában 155 cm mélységben Zsigmond parvust (hamis? CNH II. 125. A) találtunk, a Ny-i támpillér alapozási árkában pedig 50 cm mélységben V. László 1455-ös dénára került elő (CNH II. 182).²

A kiszedett szentélyfal közelében a 14. sírban vastag ezüst, S végű hajkarikát találtunk (4. kép 9), amelyet a párhuzamok alapján a XI. század végére, a XII. század elejére keltezhetünk.³ Hasonló korú az ugyanehhez a sírcsoporthoz tartozó 6. sír vékony rossz ezüsből készült S végű hajkarikája is. Feltehető tehát, hogy a templom első formájában már a XI. század végén, a XII. század elején fennállt.

Az alapozási árkokban talált érmek tanúsága szerint a D-i épületet és a Ny-i támpillért a XV. század folyamán építették az eredeti kis templomhoz.

A XIV – XV. század folyamán általános gyakorlat az Árpád-kori templomok bővítése, újjáépítése. Az eredeti templom szentélyét vagy átépítik, vagy kisebb-nagyobb kápolnákkal kibővítik. Ezek a kápolnák általában É-ról kapcsolódnak a szentélyekhez, mint például Nógrádsápon⁴, Gyöngyöspatán⁵, Szenyéren, Somogyvámoson⁶. Annak ellenére, hogy a XV. század során elkezdett épületrész a mi templomunk esetében D-ről kapcsolódik a szentélyhez, valószínű, hogy funkciója itt is ugyanaz volt, mint a fentebb említett templomok esetében. Bizonyára kápolnaként használták ezt is. Építése feltehetőleg itt is összefüggött a falu lakosságának gyarapodásával, esetleg a birtokos változásával.⁷

Mint láttuk, a szentély É-i oldalán a síroknak egy korai csoportja helyezkedik el, lehet, hogy a kápolna azért került a szentély D-i oldalára, mert akkor azt a részt még nem használták temetőként.

Hasonlóképpen a szentély D-i oldalán áll a négyszögletes kápolna a bakonybá nki XIV. század folyamán épült templomnál is.⁸

A Ny-i támpillér valamivel később épülhetett, mint a kápolna, építését nyilván a templom állagának romlása indokolta. Az épület feltehetőleg ezen a részen megroskadt, azért volt szükség a vaskos támpillér hozzáépítésére. A támpillér bontása közben egy zöldmázas korsó került elő (16. kép 2).

A temető

A templom körüli temető 40 sírját feltártuk és meghatároztuk az É-i szélét is. (A sírok közül hatot, amelyeket már kibontottunk, beszámoltunk, de még nem mértünk

² Az érmék meghatározásáért Szekeres Árpádnak tartozom köszönettel.

³ Hasonló vaskos hajkarika pl. Török Gy., FA 6 (1954) XXVII. t. 3.

⁴ Levárdy F., Magyar templomok művészete (Bp. 1982) 120.; Marosi E., Magyar falusi templomok (Bp. 1975) 32.

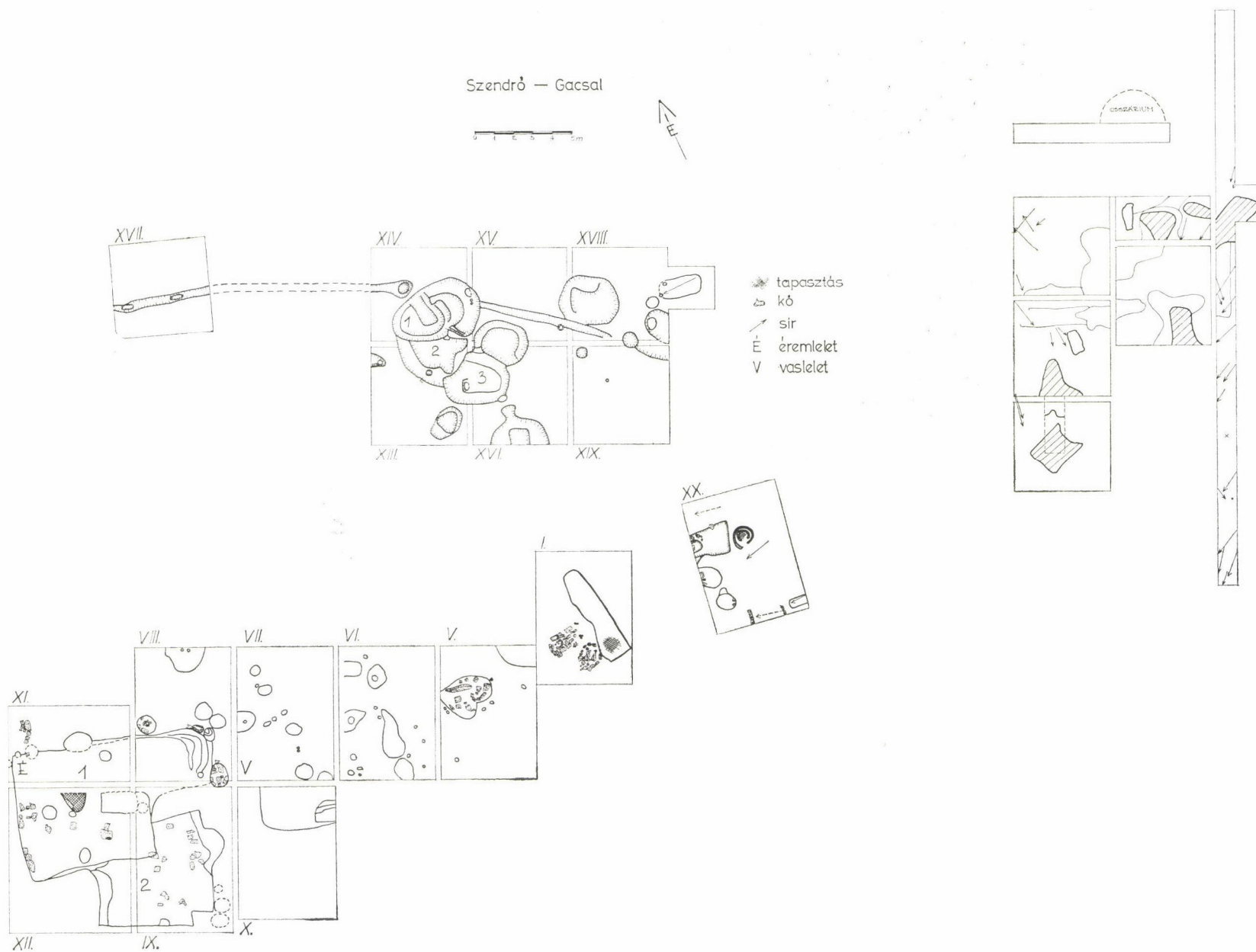
⁵ Levárdy, i. m. 108.

⁶ Építés-Építészettudomány 15. 1–4. (1983) 499.

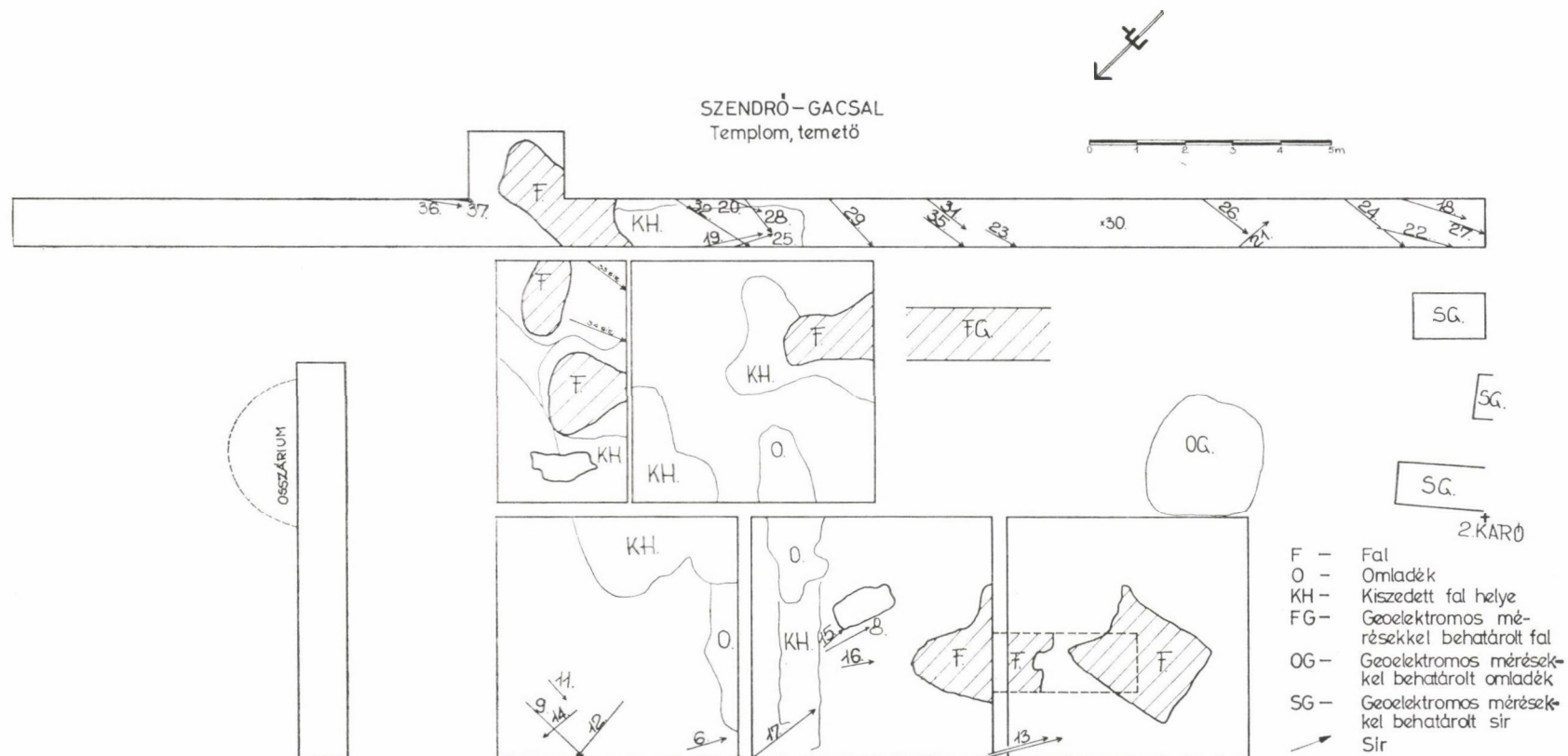
⁷ Levárdy, i. m. 108.; Marosi, i. m. 32.; vö. Szabó I., A középkori magyar falu (Bp. 1969) 195.

⁸ Koppány T., VMMK 6 (1967) 121.

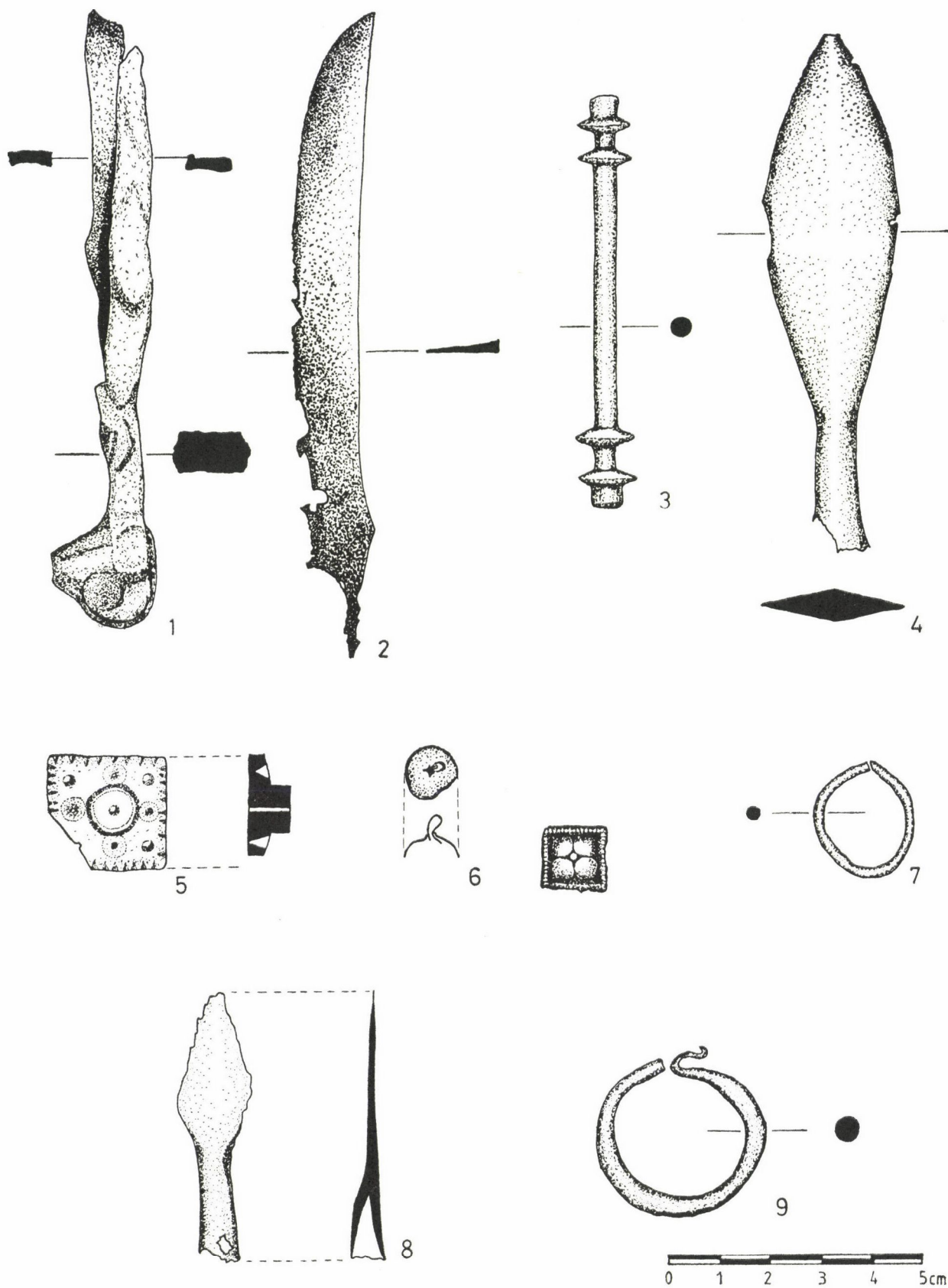
¹ A mérések elvégzéséért ezúton mondok köszönetet Sörös László geofizikusnak.

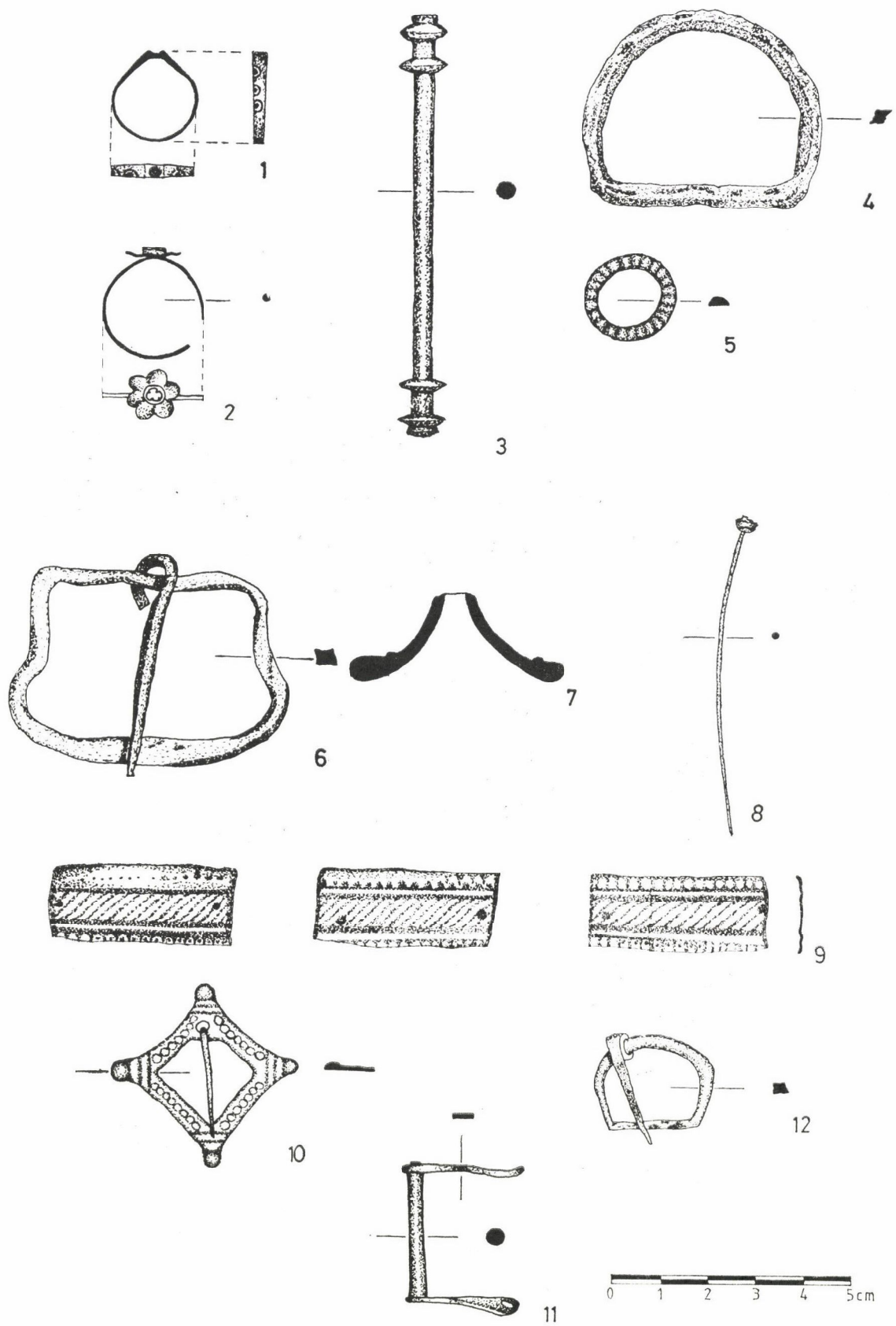
2. kép. A Szendrő-Gacsálon 1981–84-ben végzett leletmentő ásatás összesítő térképe
 Abb. 2. Gesamtplan der in Szendrő-Gacsál 1981–84 durchgeführten Notausgrabung

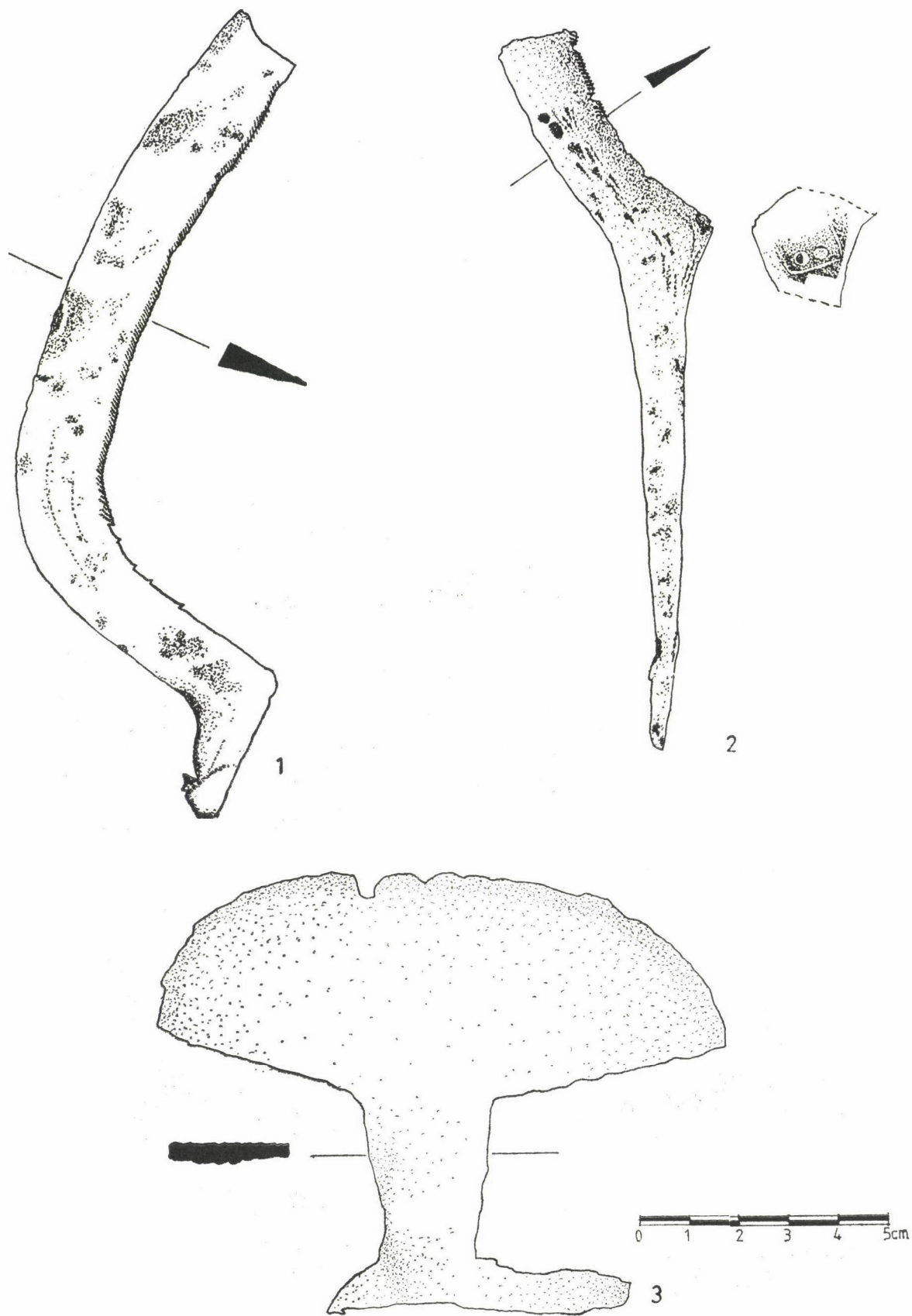
3. kép. A templom előkerült maradványai és a körülötte elhelyezkedő sírok
Abb. 3. Die Reste der Kirche und die um sie liegenden Gräber

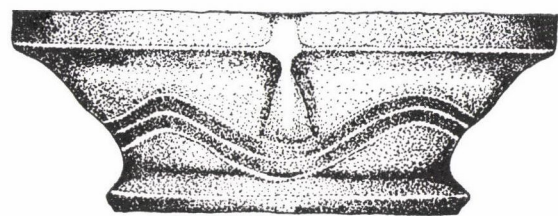
4. kép. A temetőből előkerült leletek
Abb. 4. Funde aus dem Friedhof

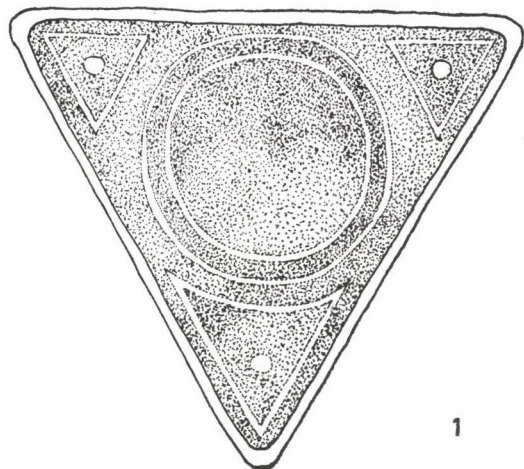
5. kép. A temetőből és a telepről előkerült viseleti tárgyak
 Abb. 5. Trachtgegenstände aus dem Friedhof und aus der Siedlung

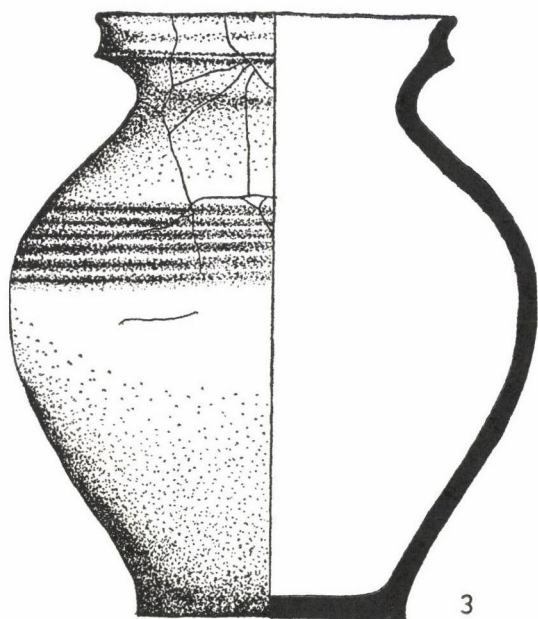
6. kép. A település különböző korszakaiból származó használati eszközök
 Abb. 6. Gebrauchsgeräte aus den verschiedenen Perioden der Siedlung

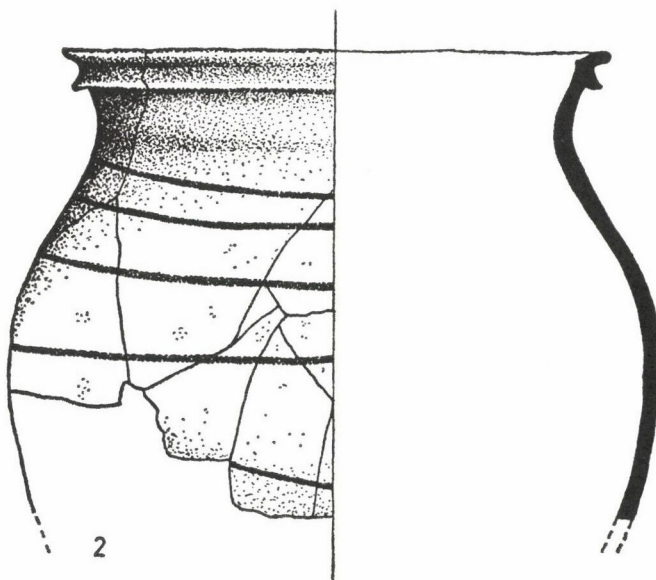
0 2 4 6 8cm

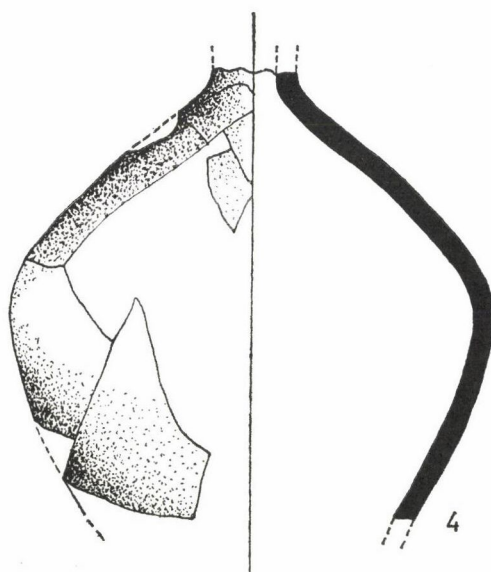
1

3

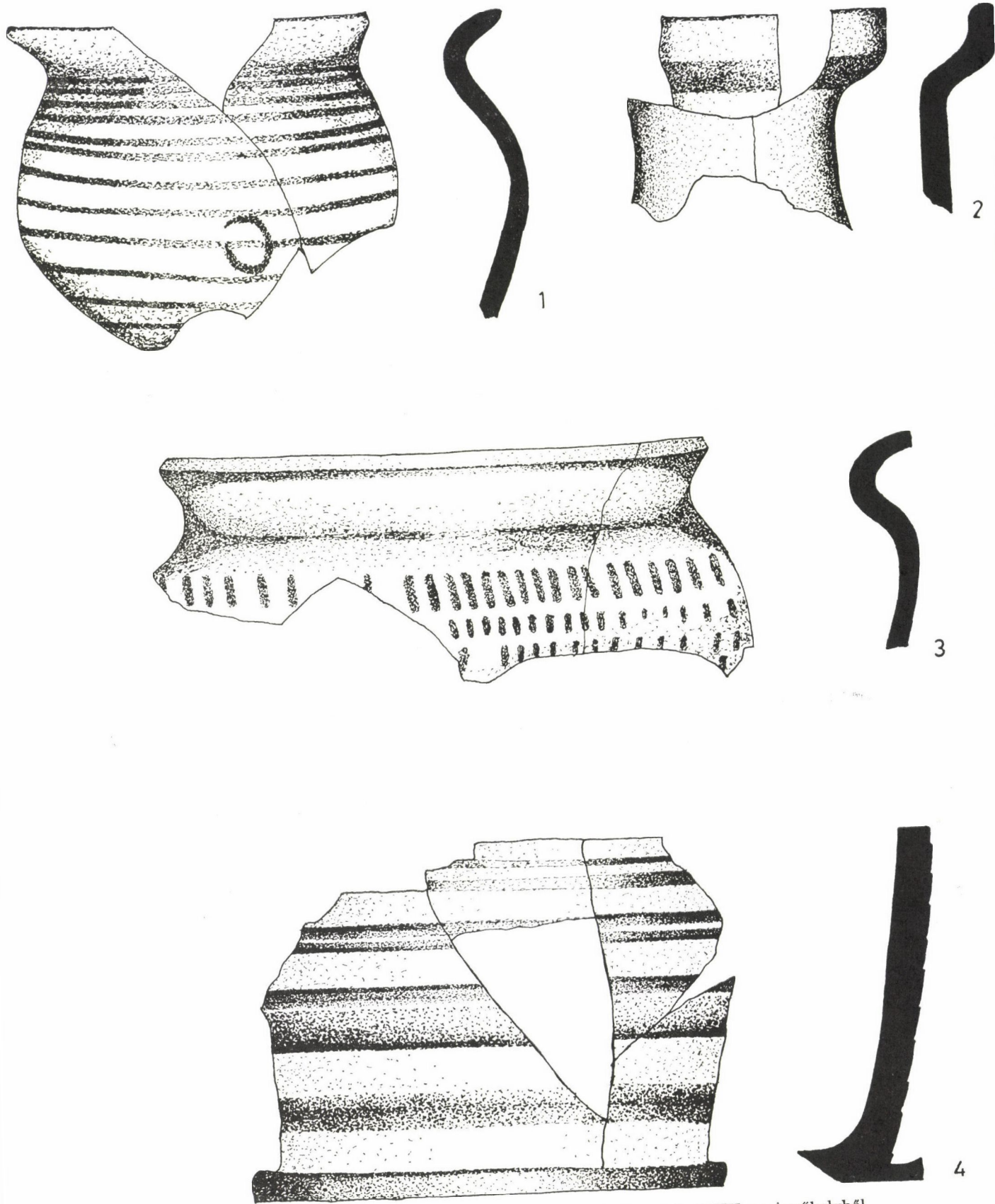
2

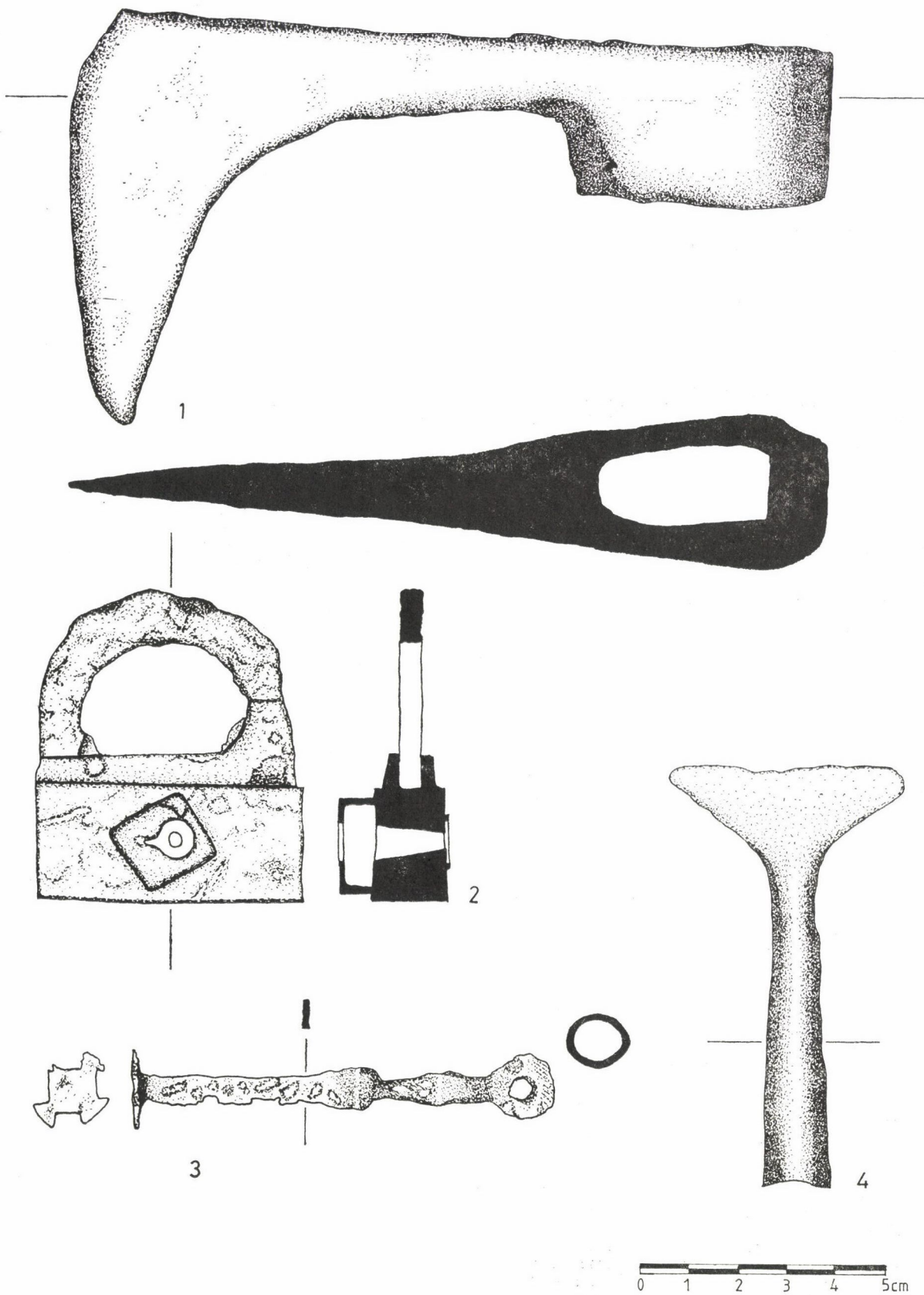
4

0 2 4 6 8cm

7. kép. Edények és kályhaszemek a település késő középkori szakaszából
Abb. 7. Gefäße und Ofenkacheln aus der spätmittelalterlichen Phase der Siedlung

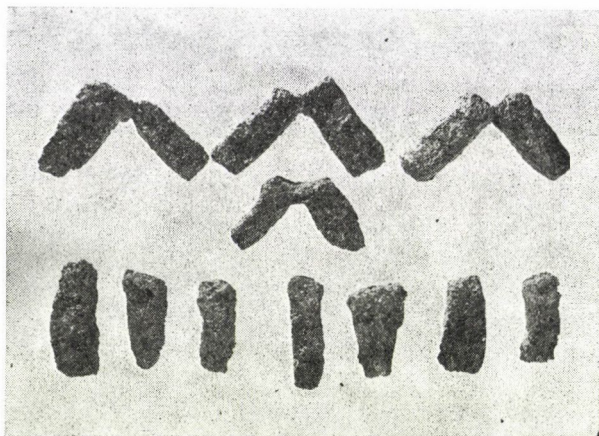

8. kép. Kora-Árpád-kori edénytöredékek a földfelszínre épített XV. sz.-i műhelyből
 Abb. 8. Früharpadenzeitliche Gefäßfragmente aus der über die Erdoberfläche gebauten Werkstatt
 des 15. Jhs

9. kép. 1–2., 4. Szerszámok az 1. sz. XVI. sz.-i földbemélyített lakóházból. — 3. Tolókulcs a földfelszínre építet műhelyből

Abb. 9. 1–2., 4. Werkzeuge aus dem Grubenhaus 1 des 16. Jhs. — 3. Schiebeschlüssel aus der über die Erdoberfläche gebauten Werkstatt

10.kép. A földfelszínre épített XV. sz.-i műhelyben talált nyersanyagvas-lelet

Abb. 10. In der über die Erdoberfläche gebauten Werkstatt des 15. Jhs zum Vorschein gekommener Roheisenfund

be, teljesen összetörték, kiforgattak az ásatás egy hétvégi szünetében, ezek nem kerültek rá az összesítő rajzra).

A temető rendkívül zsúfolt, alig találtunk teljesen ép sírt. A sírok közül 2 É–D-i irányú (14, 12 sír), 10 D–É (5, 6, 8, 13, 15, 16, 17, 19, 25, 21 sír), a többi nagyjából Ny–K-i irányú. A temető egész területén megfigyeltük a koporsós temetkezések nyomait, néhol famaradványok is előkerültek (pl. 5. sír), a legtöbb helyen azonban csak a vasszőgek utaltak erre.

Összesen 3 sírből került elő hiteles helyről melléklet, közülük a 6. és a 14. sír hajkarikáját már említettük. A 30. sz. gyermeksírban pedig aranyozott ezüst szállal kivarrt islogos lepedő-szélét találtunk. A sírok korai rétegét képviseli az említett két S végű hajkarikán kívül, egy simavégű hajkarika is (5. kép 7).⁹

A temető szórvány leletei közül XIV–XV. sz.-i viselethez tartozó darabokat említhetünk: csont övdísz (4. kép 5)¹⁰, pártav merevítő (4. kép 3, 5. kép 3)¹¹, préselt rézgombok és ruhadíszek (4. kép 6)¹², préselt övveretek (5. kép 9), csatok (5. kép 6), kések (4. kép 2), XIV–XV. sz.-i az előkerült nyílhegy is. (4. kép 4).

Érdekes szórvány lelete a temetőnek az az öntőfogó (4. kép 1), amely valószínűleg ötvösszerszám lehetett, és amellyel a XV–XVI. sz.-ban divatos ovális formájú gombokat önthettek. Hasonló formájú öntött ezüst gombok, melyeket az öntés után még meg is munkáltak, vannak pl. a kesztelyi múzeum gyűjteményében is.¹³

A temető területéről több nagyméretű kő is előkerült, ezek talán sírkövek voltak. Ábrázolás egyiken sincs, de alakjuk megmunkálásra utal.

⁹ Hasonló hajkarikák: *Török*, i. m. XXIII. t. 8. 9.

¹⁰ Ehhez hasonló: *Szabó K.*, Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei (Bp. 1938) 69; *Sándor M.*, FA 11 (1958) 115.; *Kovács B.*, Egri MÉ 10. (1972) 119–, V. t. 3–7.; *Bálint A.*, Dolgozatok 14 (1938) 139–, XIII. t. 18–23, 12–17.

¹¹ Ezekhez hasonló: *Kovács B.*, i. m. VI. t. 1., III. t. 14.; *Éri I.* – *Bálint A.*, RF II. 6. 43. XIII. t. 11. (HOM I. t. 53.1009.7.); *Holl, I.* – *Parádi, N.*, Das Mittelalterliche Dorf Sarvaly (Bp. 1982) 127. t. 10.

¹² Hasonló gombok nagy számban: *Bárdos E.*, SomMK 3 (1978) 187.; A préselt ruhadíszhez hasonló: *Dombay J.*, JPMÉ (1960) 154.; XXVII. t. 32–44. Ezek ezüstműből készültek, a szerző az elhelyezkedésükből ruha nyakkivágását díszítő vereteknek gondolja őket, közelebbi időmeghatározás nélkül az Árpád-korra datálja.

¹³ Müller Róbert szóbeli közlése. Ezúton szeretném megköszönni segítségét is, amelyet a vasanyag meghatározásában nyújtott.

A templom szentélyétől ÉK-re egy kisebb osszarium szélét találtuk meg.

A Gacsallal kapcsolatos egyetlen írásos említésből megtudjuk, hogy a templom titulusa Szent Kereszt volt, és hogy a temetőt még a XVII. sz.-ban a templom pusztulása után is használták.¹⁴

Valószínűleg e korból származnak a temető É-i szélét képező, melléklet nélküli sírok, amelyek megközelítőleg É–D-i tájolásúak voltak, és amelyek a település korai szakaszának néhány objektumát is átvágják. Egy esetben a sírgödör két végét téglasor képezte, két esetben pedig lekerekített sarkú téglalap alakú sírgödörrel figyelhetünk meg.

A templomtól mintegy 30 m-re É-ra a Gacsalon több évszázadig fennállt település különböző korú maradványai kerültek felszínre.

A település

A település korai szakaszába tartozik az a tűzhely, ill. kemence csoport, amelyet egy viszonylag kis területen (5×7 m) tártunk fel. A két kisebb tűzhely a szelvényünk Ny-i, illetve D-i sarkába esett, így csak részben tudtuk kibontani őket. Mindkettő nagyon közel volt a mai felszínhez, erősen átégett patic- és kődarabok mellett nagy mennyiségű kerámia és állatsont került elő belőlük.

A Ny-i sarokban levő tűzhely anyaga zömében XII–XIII. sz.-i, valamivel korábbi a D-i sarokban előkerült tűzhelyé.

A kemence (I. szelvény)

Téglalap alakú, félköríves előtérrrel, szélét téglalap alakú nagyméretű faragott homokkövek alkotják, melyeknek belső oldala lilára, illetve barnára égett. A nagyobb kövek alatt 4 sor kavics képezi a kemence alját, ezek alatt kis darabon tapasztást is találunk. A két alsó kavicsor között több faszenes foltot figyeltünk meg. Nagyon kevés Árpád-kori leletanyag, és néhány erősen megégett állatsont került elő belőle. A kemencét a mai felszíntől 67 cm mélységben találtuk meg.

A tűzhely (I. szelvény)

A kerek tűzhelyet kisebb-nagyobb mészkő darabokból és ökölnyi nagyságú kavicsokból rakták össze, két nagyobb paticsdarabot is beépítettek. A legelső kavicsor alatt kb. 2 cm vastag tapasztás réteget találtunk. A tűzhely bontása során több állatsont, cserép és vaskés mellett egy kisméretű pont körrel díszített, köves bronz gyűrűt találtunk, amelynek köve kiesett. A gyűrű különösen a kőfoglatat körül erősen megégett (5. kép 1). A tűzhelyet a mai felszíntől 70 cm mélységben találtuk meg, előtte lekerekített sarkú téglalap alakú előtér került elő, melynek alján szintén tapasztás, vagy inkább simítás nyomait fedeztük fel. Ez a tűzhelynél valamivel mélyebben, a mai felszíntől 89 cm mélyen feküdt.

Az előtér ÉK-i végén, a fölött, nagyobb kőhalom feküdt. A kőhalom bontásából fogazott sarló (6. kép 14), bronz övakasztó (5. kép 11), és Szent László pénzérmé került elő (CNH. I. 34.). A kőhalom alatti fekete, erősen égett faszenes fekete foltból indult ki a kőpakolásos tűzhely előtere, sok állatsont és kerámia, így pl. fésűsen és egyszerűen bekarcolt hullámvonalallal díszített edénytöredékek kerültek elő.

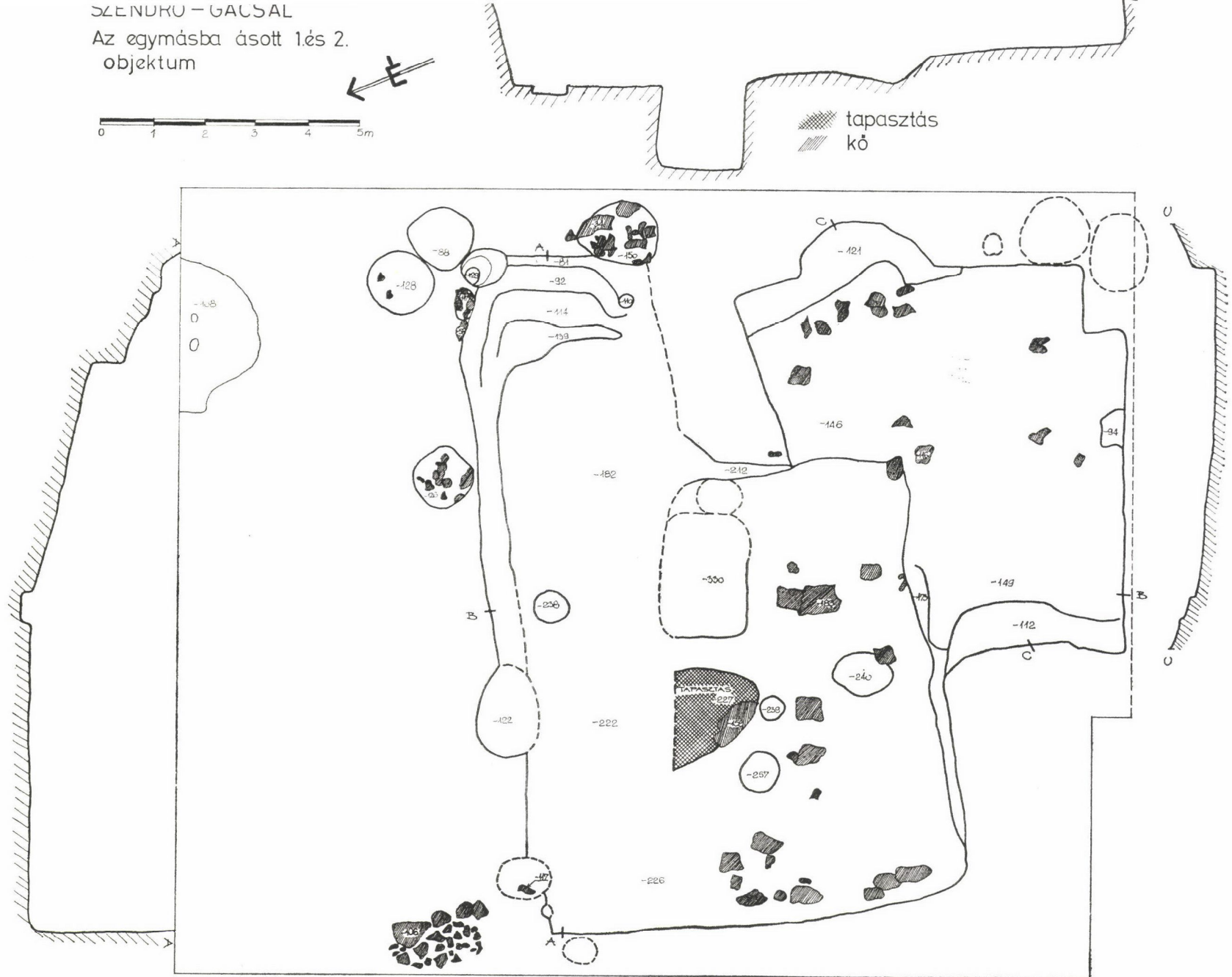
¹⁴ *Szendrei J.*, Szendrő (Miskolc, 1959) 64. Borsodi Mihály szendrői nemes emlékirata 1658-ból. Borsodi Mihály így emlékezik a gyermekkorában (1600–1616 körüli idők) történetekre: „... az Agay ásonál az keresztfa nevű elpusztult templom mellett, mely ugyan Szendrőhöz való volt ... Azon túl volt osztán az Csehi határ és emlékszem oda hordottuk Csehi falujából az halottakat temetni ...”

Az egymásba ázott 1. és 2.
objektum

0 1 2 3 4 5m

tapasztás
kő

11. kép. A két egymásba ázott XVI. sz.-i földbe mélyített építmény
Abb. 11. Die zwei ineinandergegraben Grubenhäuser des 16. Jhs

12. kép. Az 1. sz. földbeásott építmény meneteles lejárata
Abb. 12. Der abschüssige Zugang des Grubenhauses 1

Az előkerült tűzhelyek közül ez utóbbit, amely lehet egy kerek alaprajzú kemence is, feltétlenül XI. sz.-inak tarthatjuk az előkerült leletek, elsősorban a Szent László dénár és a pont körrel díszített gyűrű alapján. Nehezebb dolgunk van a többi tűzhely, illetve kemence korának pontos meghatározásánál, mivel ezek esetében az apró kavicsok szolgálták azt a célt, amelyet máshol a kemencefenékre tapasztott cserépdarabok, itt a kavicsrétegek tartották a hőt. Ezeket talán megújítás nyomainak tekinthetjük.

A település egy későbbi korszakába tartozik a fentebbi tűzhelycsoporttól néhány méterre Ny-ra előkerült kemence, illetve a közeléből származó leletanyag (V. szelvény).

Ugyanolyan módon épült, mint a fentebb leírtak, a talajt elegyengették, erre rakták kisebb nagyobb kövekből a kemencét. Ebbe beépítettek egy hatalmas, élével felfelé állított követ is. A kemence Ny-i oldalán, azt félkörívben körülfogva erősen átégett, faszenes gödröt találtunk, amely a kemence szintjénél valamivel mélyebben volt, valószínűleg ez szolgált a hamu kikotrására. A kemence körül félkörívben több kisebb-nagyobb, többnyire igen sekély karólyukat bontottunk ki, ezek feltehetőleg a kemence fölé emelt szárnyékokat tartották. A kemence bontásából kevés állatsont, cseréptöredék és egy vasbuca, közelében pedig egy világosbarna fazék is előkerült (7. kép 3). A kemencét a mai felszíntől 49 cm mélységben találtuk.

A kemence mellett É-i irányban egy meglehetősen nagy méretű, Ny–K-i irányú, földfelszínre épült objektum cölöplyukait találtuk meg (VI–VII. szelvény). Az objektum látszólag nem kapcsolódik az előbbi kemencehez. Az innen előkerült leletanyag eléggé vegyes. A korai Árpád-korból származó edényke (8. kép 1), pohár (8. kép 4) mellett késő középkori cseréptöredékek, ajtó sarokvas,

kécek és egy kovácsolt vasból készült tolókules¹⁵ (9. kép 3) egyaránt megtalálható benne. Az objektumban 44 cm mélységben, amelyet az objektum járószintjének tekinthetünk – I. Ulászló dénárát, (1440 CNH II. 149 A), 10 cm mélységben pedig egy Zsigmond quartingót (1430–1437, CNH II. 129) találtunk, amelyek meghatározzák az építmény korát is. Az objektum funkciójának meghatározásakor némi támpontot nyújt az a 12 db téglatest alakú, körülbelül egyformára (5×7 cm-es) szabdalts és az a 3–4 nagyobb, patkó alakú, csak félig főlészabott vasdarab, amelyet az ÉK-i sarkában találtunk (10. kép). Ezek nyilvánvalóan feldolgozásra váró nyersanyagok, amelyek alapján feltehető, hogy az objektum műhelyfele volt. Ezt látszik igazolni a kevés használati tárgy és állatsonttöredék is, egy lakóházban valószínűleg több gyűlt volna össze. Ebben a megvilágításban elképzelhető, hogy a műhelyhez tartozott a kemence is, talán érpörkölő lehetett, ez megmagyarázná a vasbuca jelenlétét is. Arra azonban, hogy olvasztó kemence lett volna, semmilyen jel sem utal. Érdekes lelete az objektumnak, még akkor is ha másodlagos helyzetben volt itt, a kisméretű, durva anyagú, széles talpú pohár, amelyhez hasonlókat Sajólad-Kemejen kerültek elő, egyéb helyről azonban eddig nem ismertek.

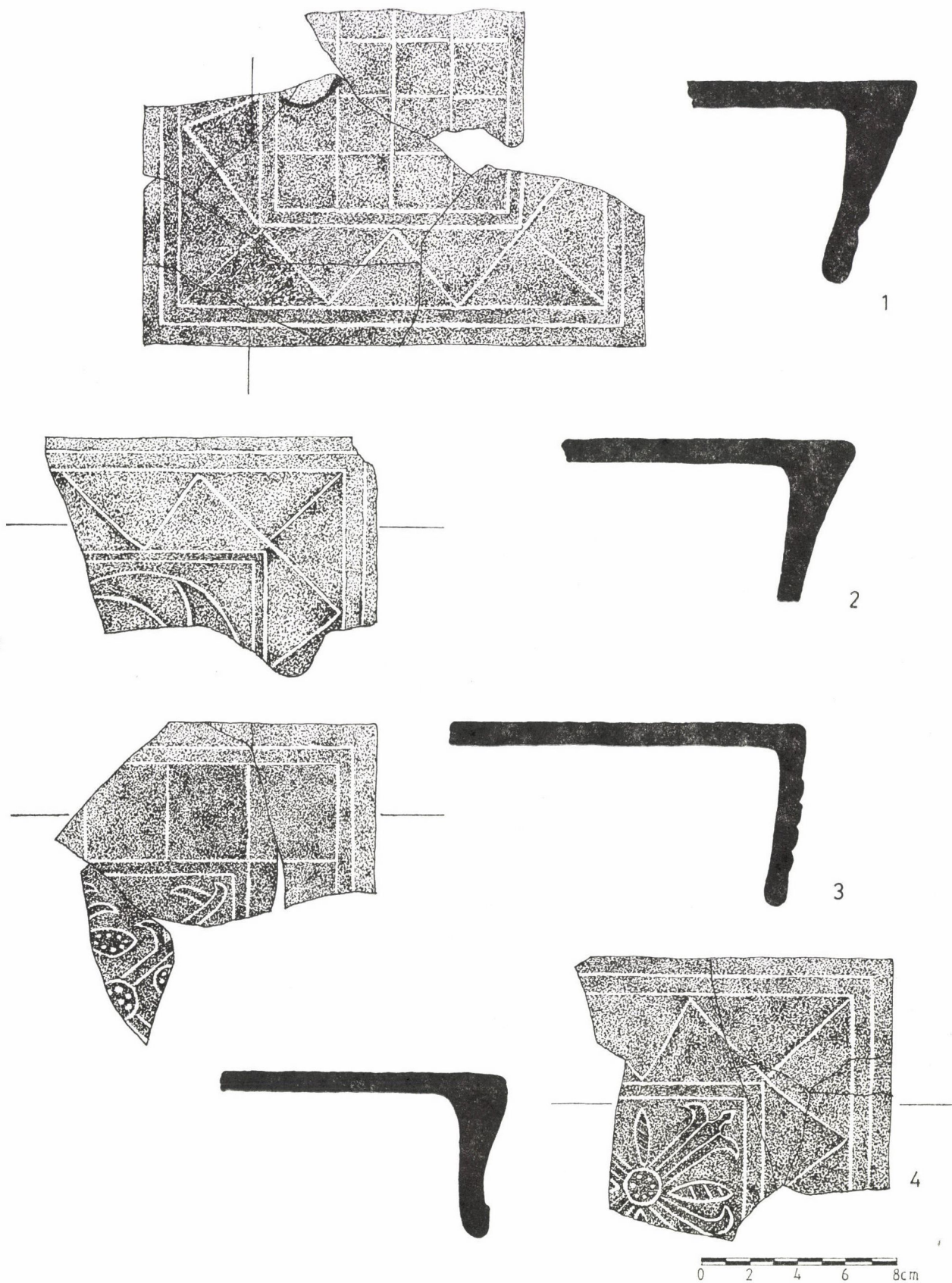
Az előbbi objektum közvetlen közelében került elő két földbeásott késő középkori építmény.

1. sz. földbeásott építmény (11. kép)

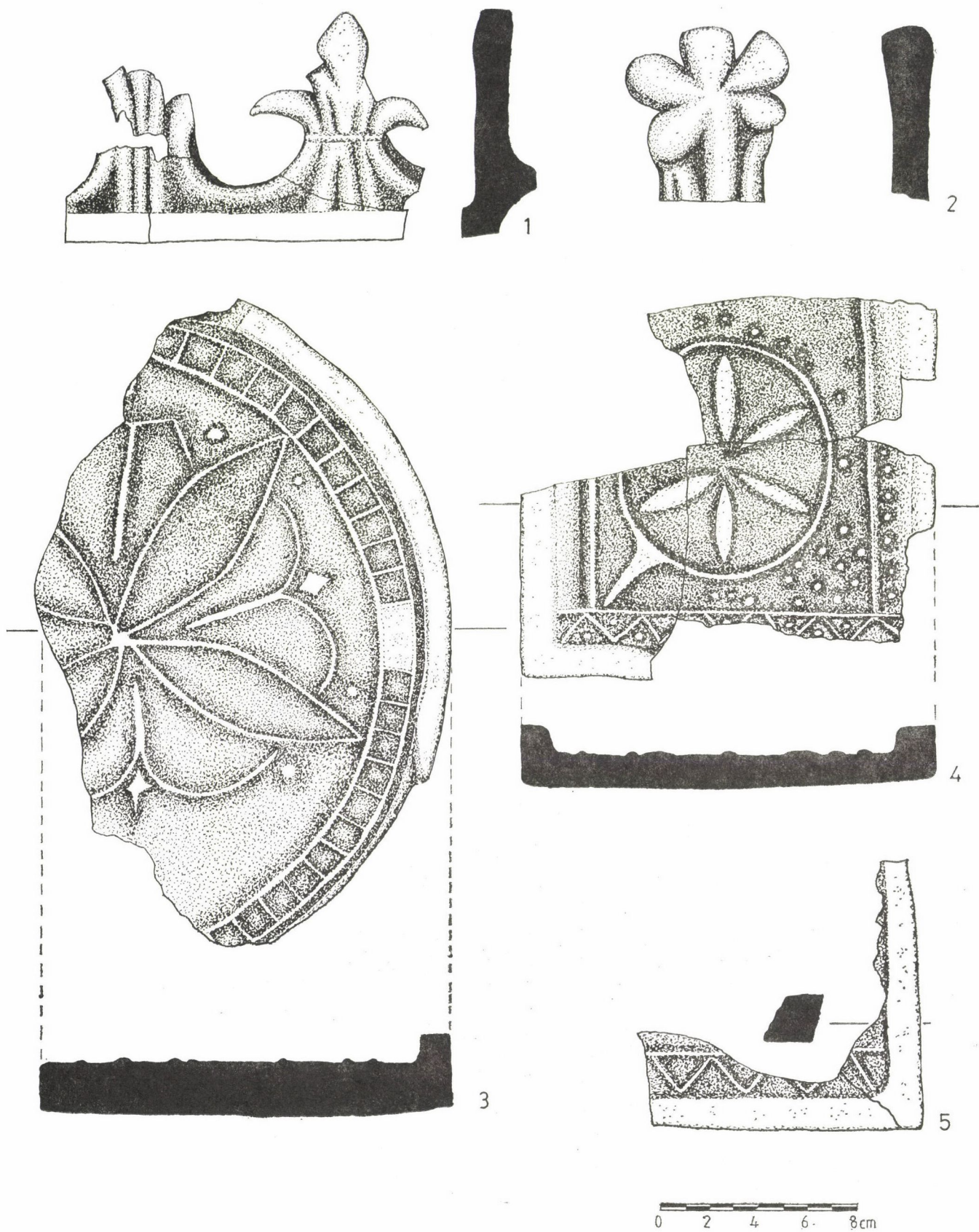
Nagyméretű, 6×5,5 m megközelítőleg négyszögletes tere elé K-ról 2,5×4 m-es lépcsőzetes, vagy inkább meneteles bejárat csatlakozik (12. kép). A bejárat körül négy nagyobb cölöplyukat találtunk, melyek közül a DNY-i sarkon levő igen mély, sok kövel bélelt, a többiek sekélyebbek voltak. Nyilván az ajtó vagy kapu tartására szolgált az a három kisebb cölöplyuk, amely a lépcsőzetes bejáraton belül helyezkedett el. Ezekben is találtunk köveket. Az építmény a mai felszíntől 180 cm-re volt beásva.

A cölöplyukakban is, és a falak mentén is mindenhol sok követ figyeltünk meg, ami arra utal, hogy nemcsak a cölöpöket támasztották meg kövekkel, hanem a falakat is megerősítették, kibélelték velük (17. kép). Az építmény közepe táján, ott ahol kis területen tapasztást is találtunk, állhatott a kőből épített kemence. Ezen a részen meglehetősen nagy területen szétszóródva és már a mai felszínhez is igen közel, rengeteg követ találtunk, köztük egy igen nagy méretű, laposat is. Ezek nyilvánvalóan a kemence maradványai. Úgy látszik a nagyméretű kövek a kemencékbe való beépítése nem szokatlan itt. A kemence közeléből 80 és 120 cm közötti mélységből igen sok különféle kályhaszem és kályhacsempe töredéke került elő. A nagyszámú tál, bögre és hagymaalakú (7. kép 4.) kályhaszem mellett több, hasonló, egy kályhához tartozónak látszó, geometrikus és virágdíszes kályhacsempe töredéke (13. kép 1–4), valamint néhány zöldmázas kályhaoromdíz, illetve csempe előlapja (14. kép 1–5) is előkerült. Zöldmázas háromszögletű kályhaszemet találtunk a bejárat melletti egyik sekélyebb, külső cölöplyukban is (7. kép 1). A bejárat közeléből nagyon sok vasszőg, 2 lakat (9. kép 2), kulcs (15. kép 1), ajtóvasalás, pipavas és ajtó sarokvas, rugós ajtózárr és tolózár fix része került elő, amelyek mind erős, jól zárható ajtóra utalnak. Az építmény területéről igen sok használati eszköz, pl. sarló (6. kép 2), balta (9. kép 1) és kés töredéke, ár, fűrő (15. kép 2), béklyólakat zár és kulcs (15. kép 3.) került elő. Érdekes rendeltetésű eszköz a 9. kép 4. sz. tárgya. Formája ösztökére emlékeztet, azonban kis átmérőjű köpjűe valószínűtlené teszi, hogy ez lett volna. Valószínűbb, hogy a néprajzi anyagból jól ismert gordonyozók egyik középkori elődjének tekinthetjük. Gordonyozásra, vagyis a szűrés gyomnövények, főleg a mezei aszat (tájjellegű nevén, gordony) kiirtására az ösztökéhez hasonló hosszúnyelű szerszámokat használták. Erre a munkára tavasszal került sor,

¹⁵ Ehhez hasonló lelet került elő a Kaposvár melletti középkori temetőből is: Bárdos, i. m. XXI. t. 3.

13. kép. Az 1. sz. XVI. sz.-i földbe mélyített építményből előkerült mázatlan kályhacsempék
 Abb. 13. Die aus dem Grubenhaus 1 des 16. Jhs zum Vorschein gekommenen unglasierten Ofenkacheln

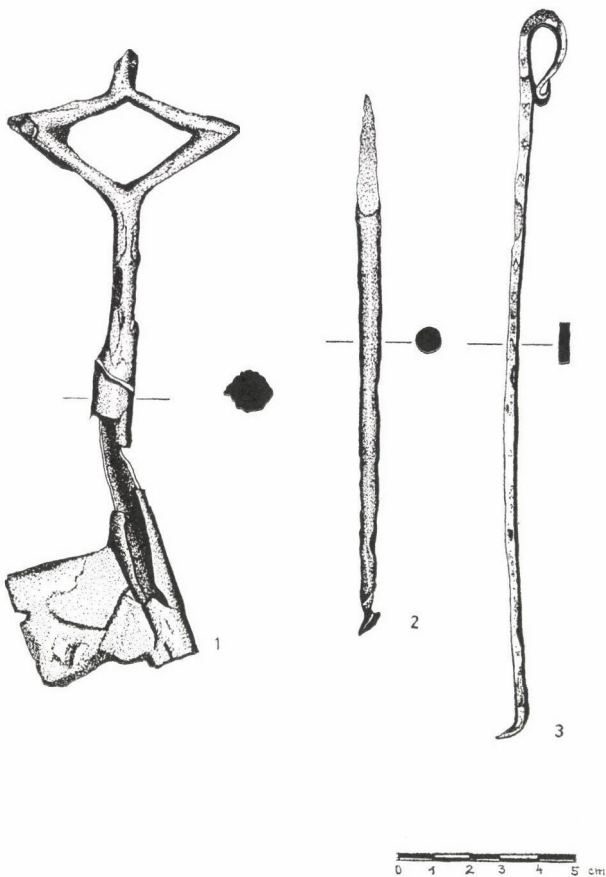
14. kép. Az 1. sz. XVI. sz.-i földbemélyített lakóházból előkerült kályhacsempék és oromdíszek
 Abb. 14. Die aus dem Grubenhaus 1 des 16. Jhs zum Vorschein gekommenen Ofenkacheln und Giebelzierden

amikor a vetés még csak arasznyi volt, és közüle jól ki lehetett irtani a gyomnövényt. Gordonyozásra elsősorban ott volt szükség, ahol kaszával arattak, mert a szurós növény aratáskor megnehezítette volna a marokszedők munkáját.¹⁶ A sarlóval történő aratásnál könnyebb ezt elkerülni. Szendrő 1570-es urbáriumából arról értesülünk, hogy valóban a kaszával arattak itt, noha ezen a vidéken ez ritkaságszámba ment. Inkább az Alföldön volt szokásban, Borsod és Zemplén megyében összesen négy faluban arattak így.¹⁷ A gordonyozás általában a fiatalabb családtagok munkája volt.

A HOM néprajzi gyűjteményében több, a miénkhöz hasonló formájú és méretű gordonyozó is van.¹⁸ Ugyancsak a néprajzi anyagban találunk párhuzamokat az építményből előkerült domború élű, nyelnyújtványos kés meghatározásához (6. kép 3). Hasonló formájú késeket káposzta¹⁹, dohány, hús és szalonna aprítására használták.²⁰ A vaseszközökön kívül néhány viseleti tárgy, így például ruhacsatok (5. kép 5, 10.)²¹ és a bejárat DNY-i sarkán levő, igen mély, kővel erősen kirakott cölöplyukából egy gömbös végű bronz hajtú került elő (5. kép 8)²².

Az építmény területéről, különböző mélységből a következő pénzek kerültek elő: 40 cm mélyről Zsigmond parvus (CNH 125 A), 43 cm mélyről V. László dénár (CNH II. 183), 45 cm mélyről I. Mátyás dénár (CNH 217?), 47 cm mélyről Zsigmond quartig (1430–37. CNH II. 129), 90 cm mélyről Zsigmond parvus (CNH II. 125. A) és I. Mátyás dénárja, 157 cm mélyről I. Ferdinánd (1544, Huszár 935) dénára, 160 cm mélységből I. Ferdinánd (1530, Huszár 939.) dénára. A bejárat DNY-i mély, kővel bélelt cölöplyukából egy töredékes Zsigmond quartig (CNH II. 129) került elő.

Az objektum kétségtelenül legértékesebb leletgyűjtése az a 17 pénz és aranyozott ezüst gyűrű (5. kép 2), amely egy helyen, az építmény É-i sarkában került elő, 100 és 150 cm közötti mélységben. A pénzek közül legkorábbi Hunyadi János (?) vagy V. László (?) dénára, a legkésőbbi pedig I. Ferdinánd 1529-ből való ritkaságszámba menő verete (Huszár 939). Lehetséges, hogy ehhez a leletgyűjtéshez kapcsolható az objektum területén szétszóródott többi pénz is, az azonban biztos, hogy ez a 17 dénár és az ezüstgyűrű az építményhez tartozott, együtt lehetett elhelyezve a ház É-i sarkában, talán éppen valamiféle bőr- vagy vászonzacskóban a tető alá dugva. Semmiképpen nem értelmezhetjük az építmény omladékába később beásott, elrejtett kincsleletként. A középkori faluásatásokban szokatlanul nagy mennyiségű pénz a korabeli viszonyok között azonban nem jelenthetett túl nagy gazdagságot, ha meggondoljuk, hogy az adóösszeírások szerint ekkor egy ép jobbágyporta után 1 Ft-ot fizettek és a zselérekek közül is az számított csak igazán szegénynek és adómentesnek, akinek az ingósága (szereszámai) a 3 Ft-nyi összeget sem érték el,²³ a napszámosok bére pedig viszonylag magas, 16–17 dénár volt naponta.²⁴ Igaz viszont az is, hogy ebben a korban még a nagyhatalmú nagybirtokosok is állandó készpénzhiányban szenvedtek.²⁵

15. kép. Az 1. sz. XVI. sz.-i földbe mélyített építményből előkerült használati eszközök

Abb. 15. Die aus dem Grubenhaus 1 des 16. Jhs zum Vorschein gekommenen Gebrauchsgegenstände

2. sz. földbeásott építmény

Ez valamivel kisebb, mint az első, négyzet alakú, 6 × 6 m-es. Az első objektumnál jobban kidolgozott lépcsős bejárata nem nyúlik a négyyszög alakú lakóter ele, a földbeásott építmény foglalta magába. Az objektumot a mai felszíntől 140 cm mélyre ásták be, széleit azonban csak az egykori padlószintjénél valamivel följebb tudtuk meghatározni, nyilván az erős bolygatás miatt. Külső cölöplyukait is csak a szelvényeink metszetfalában sikerült meghatároznunk, így ezek nagyságára és mélységére csak következtetni tudunk. Valószínű, hogy a 2. objektum egyik külső cölöplyuka a bejárat mellett É-on, de már az 1. objektumba eső cölöplyuk. Itt lehetett a 2. objektum É-i sarka is. A bejáratnál szemben, az építmény D-i falának síkjából félkör ívben kiugorva állhatott a kemence, itt és a közelében, a K-i sarokban erősen átégett, faszenes, hamus folt, valamint több nagyobb kő is volt. Itt 20–30 cm-es erősen átégett faszenes kőcsírtéget is találtunk. A kemence kövei az objektum K-i felében már a mai felszínhez igen közel is jelentkeztek.

A 2. objektum falai mentén nem találtunk köveket, a cölöplyukakat pedig, mint említettük nem állt módunkban részletesen megfigyelni.

A 2. építményhez tartozhatott az a nagyméretű, lekerekített sarkú téglalap alakú gödör is, amelyet az 1. objektumban, a kemence közelében találtunk, és amely elpusztította az 1. objektum egyik cölöplyukát is (ennek helyét is csak a metszetfalban tudtuk megfigyelni). A gödörből meglehetősen sok lelet, többek között egy fehér, vékonyfalú fazék (16. kép 3), és piros festésű korszó (16. kép 1) került elő.

¹⁶ Néprajzi Lexikon 2. köt. (Bp. 1979) 366 –

¹⁷ Urbáriumok, szerk. Maksay F., (Bp. 1959) 13. 25. jegyz.

¹⁸ Pl. HOM Néprajzi Gyűjtemény ltsz.: 83.54.6.

¹⁹ Enyedi J., Ethnographia 73 (1963) 415. 17/b kép

²⁰ Márkus, M., Ethnographia 88 (1977) 380. 3. kép;

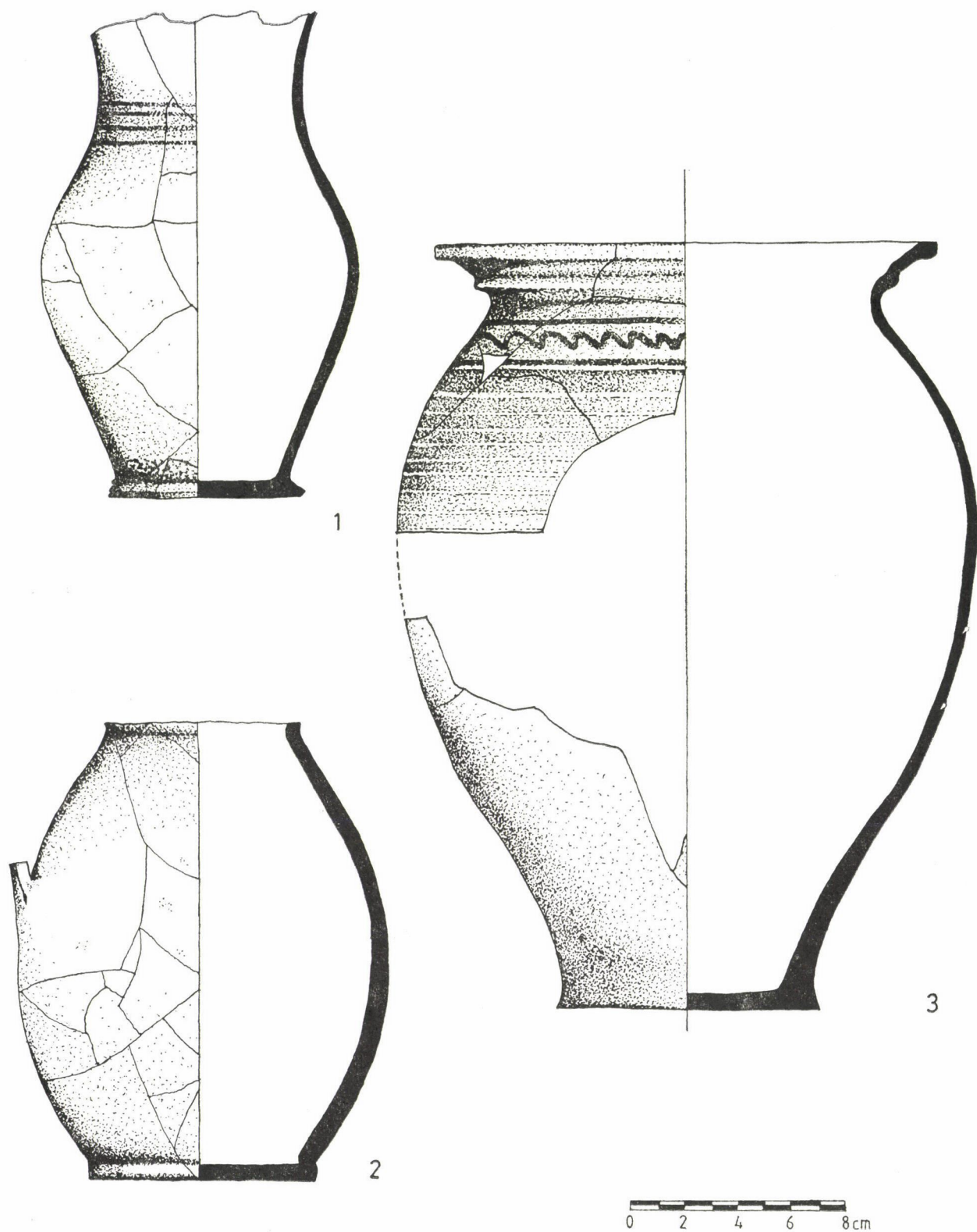
²¹ 5. kép 5-höz hasonló: Bárdos i.m. XVI. t. 22. 5. kép; 10-hez hasonló: Bárdos i.m. XVI. t. 23.

²² Ehhez hasonló, igen sok hajtú került elő a Kaposvár melletti középkori temetőből: Bárdos i.m. 207–221. Sem a ruhacsatok, sem a hajtúk korát nem határozza meg a szerző.

²³ N. Kiss I., 16. századi dézsmajegyzékek (Bp. 1960) 1044.

²⁴ Ud. 1025.

²⁵ Ud. 1071.

16. kép. Késő középkori edények a település, illetve a templom területéről
 Abb. 16. Spätmittelalterliche Gefäße aus dem Bereich der Siedlung bzw. der Kirche

17. kép. Az egymásba ásvott 1. és 2. építmény bontás közben
Abb. 17. Die ineinandergegrabenen Bauten 1 und 2 bei der Erschließung

A 2. objektumból a sok cseréptöredék (pl. 7. kép 2) mellett fejsze, 34 cm mélységből I. Ferdinánd (1533. Huszár 935) dénára, 140 cm mélyről pedig II. Lajos dénára került elő (CNH II. 308. A). Az előkerült két földbe mélyített építményt XVI. sz.-i lakóházaknak tartjuk. Ezt az elképzelést látszik igazolni a belőlük előkerült sok használati eszköz, viseleti tárgy és a szemeskályhára utaló nyomok.²⁷

A késői középkorból meglehetősen kevés földbe mélyített objektumot ismerünk, többségük csak részben feltárt.²⁸

Nem sokkal bőbeszédűbbek e tekintetben az írott források sem, az adóösszeírások, még ha beszélnek is házakról, nem mondják meg, vajon földbe süllyesztettek vagy földfelszínen állók voltak-e.

²⁷ Parádi Nándor hangot adott annak a véleményének, hogy az építmények rendeltetése esetleg pince is lehet. Elsősorban az 1. sz. földbe mélyített építménnyel kapcsolatban tartja ezt valószínűnek, amelyet szokatlannul mélyre, 180 cm-re ástak be a mai felszíntől, és amelynek lejárata is meglehetősen széles. Földbe ásvott pincéket találtak: Sarvalyon (Parádi N., ArchÉrt 106 (1979) 52–67), Csepelyen (Kovalovszki J., VMMK 8 (1969) 244) Csuton (Parádi N., ArchÉrt 106 (1969) 60), Budapesten, a középkori Nyék falu helyén (Altman J., BpR 23 (1983) 219), Muhiban (Éri I.–Bálint A., RégFüz II, 6. (Bp. 1959) VI–VII. t), a Kecskemét környéki elpusztult középkori falvakban (Szabó K., i.m. 86.), Hist. 7 (1982) 103–113.), Morvaországban, Pfaffenschlagban (Nekuda, V., Pfaffenschlag. Zauikla středoveka ves u Slavoní (Brno 1975)).

Kivételnek tekinthetjük Debrecen 1698. évi összeírását, amelyben találunk ilyen adatot. 104 nagyobb és 324 kisebb földalatti ház állt ekkor a városban.²⁹ Szerepelnek földbe mélyített házak az 1720-as összeírásokban is.³⁰ Kiss Lajos a 30-as években Szabolcs megyében végzett gyűjtései közben véletlenül még akkor is álló veremházakra bukkant. Ezt követően több Szabolcs megyei falut kutatott át, amelyek mindegyikében nagyszámú, esetenként 80 földházzal is beszámoltak adatközlői, melyeket csak a századfordulón vagy utána bontottak le, általában hatósági rendeletekre. Ezek a házak egy vagy több helyiségesek voltak, lépcsőzetes, fedett bejáratuk a ház síkjára ugrott. A többhelyiséges házak lépcsős lejárattal (gádor), pitvarból és szobából álltak. A szobákban egymás mögött több helyen is, kemence és kandalló is állt. Akadt azonban olyan, egyetlen helyiségből álló, még a 30-as években is lakott ház is, amelyhez lépcsős lejárát sem tartozott, tűzhelye is kívül helyezkedett el.³¹ A házakat 1–1,2 m-re mélyítették a földbe, volt ahol a verem fala, volt ahol ezen belül vert fal és volt olyan is, ahol téglafal alkotta a házak falát. A tetőt szalmával fedték be és behányták földdel, ezt minden ősszel újították

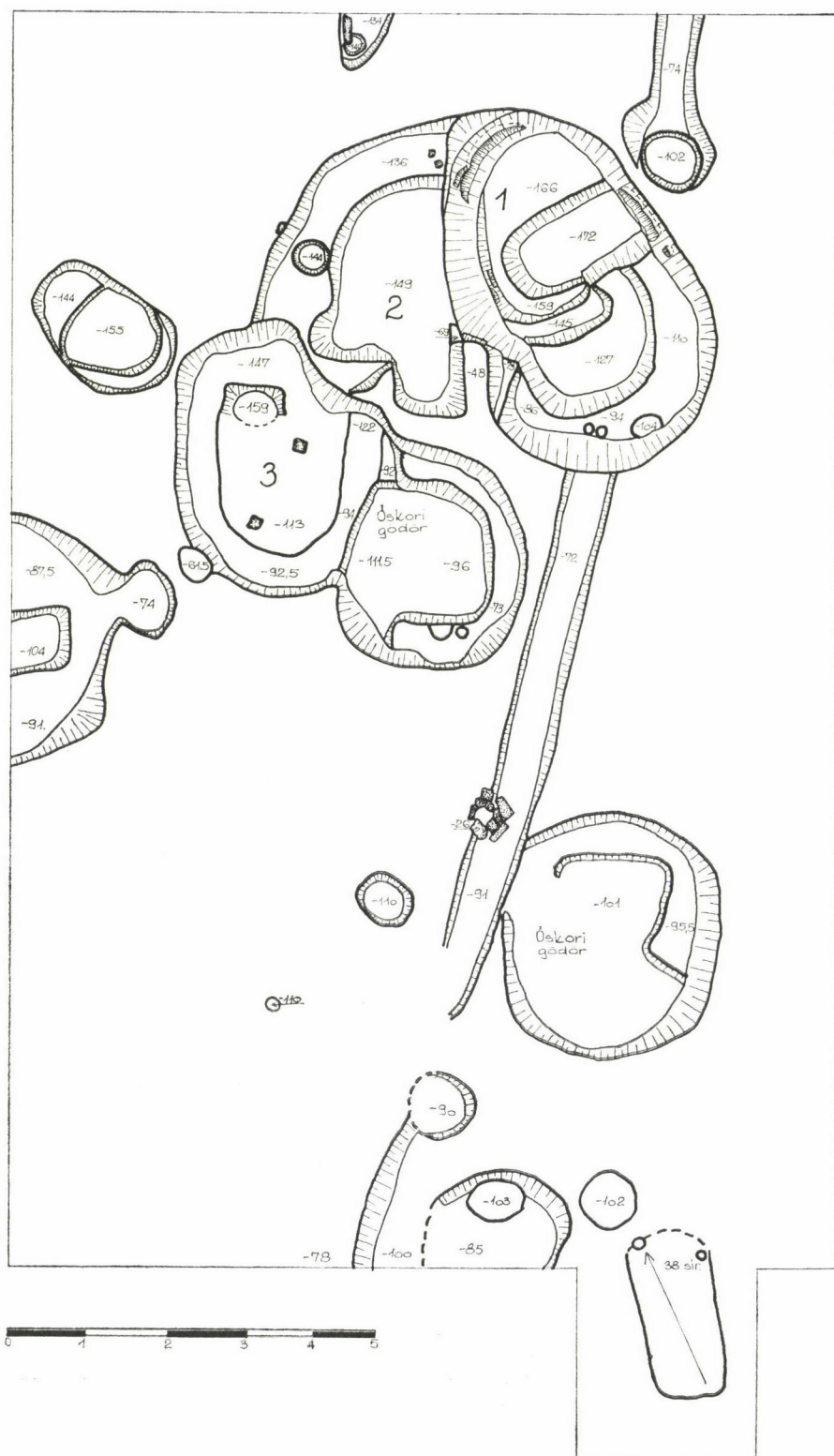
Pincés kőházak kerültek elő Alsóörsön (Entz G., MűÉ 5 (1956) 125–132.), Ecséren (Tóth S., RégFüz I, 19 (1966) 64), Baracson (Papp L., NéprÉrt 23 (1931) 139) és Pásztón (Valter I., RégFüz I. 32 (1979) 126–127)

²⁸ Legújabbban összegyűjtve: Michnai A., FA 32 (1981) 230. vonatkozó irodalommal.

²⁹ Kiss L., NéprÉrt 28 (1936) 72–

³⁰ Uő. 89.

³¹ Uő. 80.

18—19. kép. A geoelektromos mérések nyomán feltárt Árpád- és őskori gödörkomplexum

Abb. 18—19. Der im Laufe der geoelektrischen Messungen freigelegte Arpaden- und urzeitliche Grubenkomplex

Az adatközlők elmondták még azt is, hogy nemcsak szegény emberek, hanem hatókrös gazdák³², tisztartók is laktak ilyen házban. Az adatközlők között volt olyan, akinek a 30-as években már állt a földfeletti új háza, mégis a veremházban élt, mert szeretett itt lakni. Figyelemre méltó a hasonlóság a Szabolcs megyei egyszerűbb földházak alaprajza és a mi gacsali házaink között. Mint láttuk, az itteni házban a gödör falát nem téglával, hanem kővel bélelték ki.

Bizonyára álltak földbe mélyített házak Debrecenben és környékén, illetve Szabolcs megyében a XV—XVI. sz.-ban is nemcsak az említett XVII—XIX. sz.-ban.

A gacsali I. építményhez hasonló meneteles lejárátú házak kerültek elő Kéménd-Kiskukoricáson.³³ A négyzetes alaprajzú ház folyósószerű lejtős bejárata ÉK-ről nyílt, a bejárat jobb oldalán négyzetes kőkemence helyezkedett el. A megtalált cölöplyukak nyeregvetés szerkezetre utalnak, a meneteles bejárat fölött egyszerű ereszt figyeltek meg. A házakat X—XI. sz.-ra keltezi a szerző. Hasonló Árpád-kori házak kerültek elő Nyitrán³⁴, Pilismaróton⁴⁵, Tatabányán³⁶, Ungváron³⁷, Esztergomban³⁸.

³² Uő. 87.

³³ Nevizánsky, G., *Castrum Novum*, Az Érsekújvári Járási Múzeum Évkönyve (Nové Zámky 1982) 63—

³⁴ Chropovsky, B., AVANS Vr. 1975. (Nitra 1976) 113—

³⁵ Kemencei T.—Stanczik I., *Dunai Régészeti Híradó* I. (Bp. 1979) 7—

³⁶ Vékony G., *Historia* 2 (1980) 3. sz. 28—

³⁷ Bernakovic, K. V., *SIA* 5 (1957) 435—

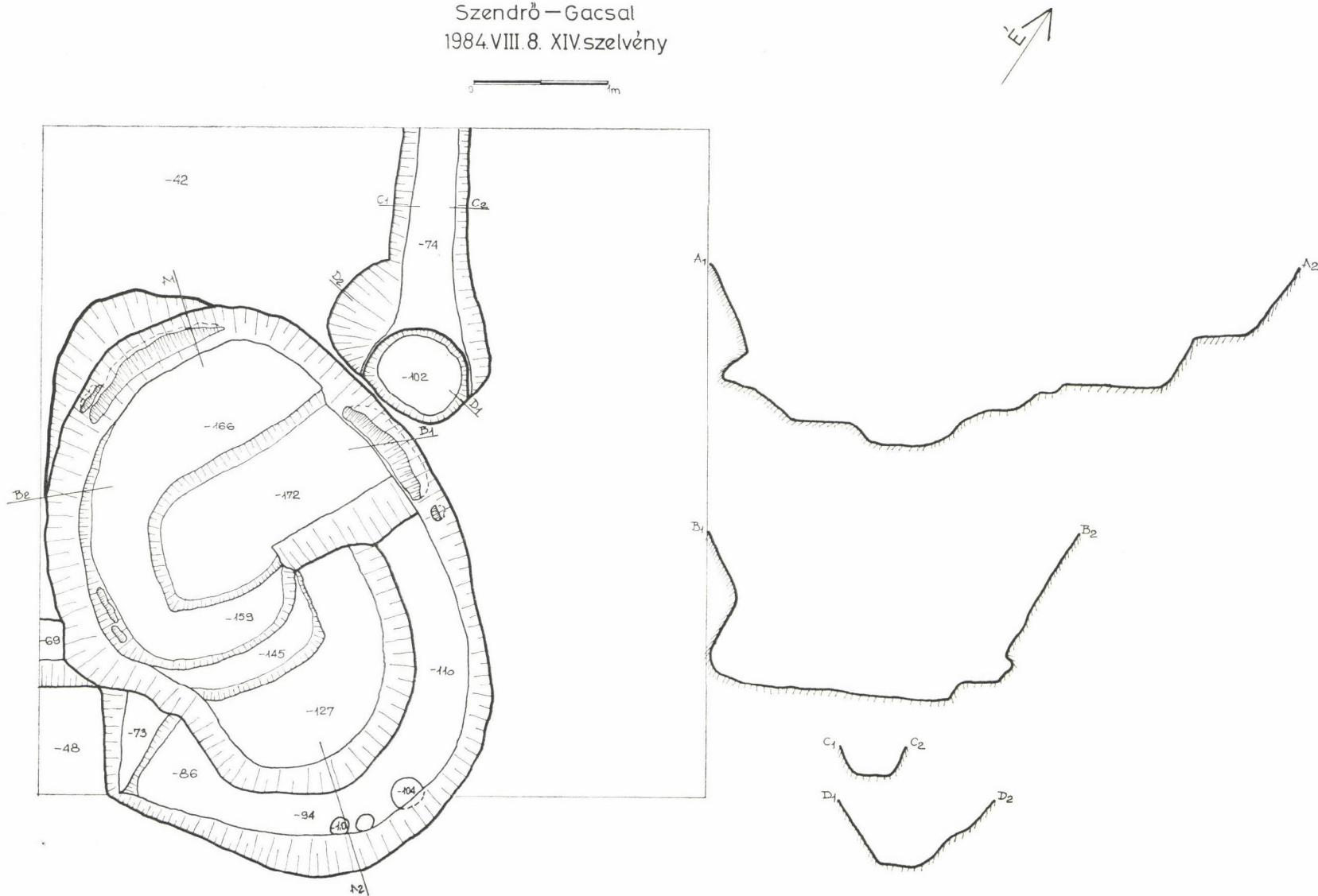
³⁸ Kovalovszki J. 1983 őszén a szegedi régészeti továbbképzésen tartott előadásából.

Lépcsőzetes lejárátú földbe mélyített ház³⁹ került elő Balatonszentgyörgy-Kenderföldi³⁹ réteken is. A házba megrongálódott földlépcső vezetett, ennek magassága 15—17 cm volt. A kemence nem a bejáratl szemben, hanem a Ny-i sarokban volt. A házat kívülről hat nagyobb cölöplyuk övezte, amelyek alapján a szerző feltételezi, hogy felmenő falai is voltak. Az előkerült leletek a XII—XIII. sz.-ra datálják. Szabálytalan négyszög alaprajzú, lépcsőzetes bejárátú földbeásott ház került elő Etén is,⁴⁰ melynek a bejáratl szemközti hátsó falánál agyag padkán két tűzhelymaradványt is találtak. A bejáratnál és a hátsó falnál megtalálták a tetőt tartó ágasfák cölöplyukait. A házat az előkerült leletanyag alapján a XIII. sz. második felére keltezi a szerző.

A Gacsalon előkerült házat valószínűleg átmenetnek tekinthetjük az Árpád-kori lépcsőzetes bejárátú házak és az újkori Szabolcs megyében talált házak között. Mérete nagyobb, mint a hasonló Árpád-kori házaké, négyszögletes síkja elé meglehetősen széles és hosszú, fedett lejárát ugrik. A bejáratban jól megállapítható volt az ajtó helye is. Tetőszerkezetét három pár cölöp tartotta, amelyek közül 5 a házhoz kívül, 1 pedig azon belül helyezkedett el. A balatonszentgyörgyi párhuzam alapján lehetséges, hogy a háznak felmenő fala is volt. A Szabolcs megyei párhuzamok és az előkerült nagy mennyiségű kő, illetve kályhaszem, csempe alapján pedig feltételezhetjük, hogy a kőkemence mellett szemeskályha is állhatott a házban. Csábító lehetőség lenne az előbb felsorolt adatokat fejlődési sornak felfognunk. Erre azonban az ország több vidékéről előkerült egy-egy ilyen típusú ház és az eltérő szempontú

³⁹ Müller R., *VMMK* 11 (1972) 197—

⁴⁰ Csalogovics J., *NéprÉrt* 29 (1937) 323—

20–21. kép. Az 1. sz. Árpád-kori gödör
Abb. 20–21. Die Arpadenzeitliche Grube 1

megfigyelések egyelőre nem adnak lehetőséget. Az azonban az elmondottakból világosan látszik, hogy a X. sz.-tól gyakorlatilag a XX. sz. elejéig különféle formában léteznek ezek a meneteles lejárátú földbe mélyített házak, amelyek nyilván éppúgy részét képezik a magyarországi házfejlődésnek, mint az ásátásokból eddig ismert Árpád-kori földbeásott és a késő középkori földfelszínre épített, több osztatú házak. Ezek között átmenetet képvisel a Sarvallyon előkerült XIV–XV. sz.-i házak egy része. A helyiségek egy része földfelszíni, másik részüket viszont részben földbe mélyítették.

Egyelőre nem tudjuk, hogy mennyire jellemző a Gacsalon előkerült két ház a falura, ezt csak a falu teljes feltárása után állapíthatjuk meg. Az eddig előkerült két ház sem teljesen egyforma. Az ásátási körülményekből úgy tűnik, hogy a második objektumba ásták be az elsőt, ez valamivel fiatalabb lehet. Mindkét házat a XVI. század folyamán használhatták.

A település korábbi szakaszába tartoztak a geoelektromos mérések eredményeként előkerült további objektumok is.

A kemence (XX. szelvény)

Az előbbi tűzhelycsoport közelében egy agyagból készült patkó alakú kemence maradványait tártuk fel. A kemence fala kb. 4 cm vastag volt és 20 cm magasságban állt. Ezen belül találtuk a kemence ugyancsak patkó alakú, erősen kiégett sütőterét. Tapasztott felülete néhol már megsérült. A sütőtér 15 cm magas agyagfala a bolygatatlan altalajon állt, közte és a kemence fala között 20 cm szélességű sáv maradt, ezen nem lehetett tüzelés-

nyomokat megfigyelni. A kemence belső részének bontásakor azonban erősen faszenes, hamus volt a föld. A kemence fala belülről egészen keményre, sárgára égett, kívülről azonban eléggé mállekony volt.

A patkó alakú kemence szája kissé ferde volt, om-ladéjának bontásából Árpád-kori cseréptöredékek, egy bronz pityke és néhány vasszög került elő.⁴¹ A kemence közelében két nagyobb kővel kibélelt gödör, mellette pedig, rá merőlegesen egy lekerekített sarkú téglalap alakú gödör, benne több, kővel kibélelt cölöplyuk került elő. Ezek talán a kemence előteréhez, vagy a fölé emelt szárnyékhöz tartozhattak. A kemence körül mindenütt jelentek szék sárok, ezek, mint már említettük, feltehetően a XVII. sz.-i temetkezések maradványai.

Ott, ahol a geoelektromos mérések a legpregnansabb eredményt mutatták, valóságos gödörcsoportot tártunk fel: 3 egymásba ásott Árpád-kori, melyek közül az egyiket egy őskori gödörbe ásták; ezenkívül 3 őskori gödör és egy árok több részlete került elő (18–19. kép).

1. gödör

Az egymásba ásott Árpád-kori objektumok közül ez maradt meg legépebben, feltehetőleg azért, mert ez a legmélyebb és ennek a körvonalait állapíthattuk meg legpontosabban. Az ovális alakú 4,7 × 3 m nagyságú gödör falai erősen rézsűsek, É-i, K-i és Ny-i fala alá kis szaka-

⁴¹ Hasonló kemence: Florescu, R.,—Chelută-Georgescu, N., Pontica 7 (1974) 426. o. 7. kép, közelebbi kor-meghatározás nélkül középkorinak tartják a szerzők.

Korszak	XI—XIII. sz.						XV. sz.				
Szelvény	1.			2—3.	10.		5.—6.—7.				
Objektum	r.	t.	g.	r.	r.	g.	r.	k.	g.	r.	
Szarvasmarha	153	44	2	12	36	10	257	372	32	15	419
Kiskérődző	7	—	—	—	3	7	17	27	13	2	42
Sertés	8	—	3	—	8	2	21	49	7	13	69
Ló	2	—	—	—	—	3	5	8	1	—	9
Kutya	—	—	—	—	1	—	1	1	—	—	1
	170	44	5	12	48	22	301	457	53	30	540
Gímszarvas	2	—	—	—	1	1	4	21	—	—	21
Őz	—	—	1	—	—	—	1	1	—	—	1
Vaddisznó	1	1	—	—	1	—	3	5	2	—	7
Róka	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1
Borz	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Mezei nyúl	—	1	—	—	—	—	1	1	—	—	1
	3	2	1	—	2	1	9	29	2	—	31
Madár	2	2	—	—	—	5	9	4	7	—	11
Hal	—	1	—	—	1	—	2	—	—	—	—
	2	3	—	—	1	5	11	4	7	—	11
Összesen	175	49	6	12	51	28	321	490	62	30	582

Korszak	XVI. sz.									
Íszelvény	8.—11.—12.				9.—12.					
Objektum	r.	k.	g.	1. h.		r.	g.	2. h.		
Szarvasmarha	209	15	33	534	791	125	47	32	204	995
Kiskérődző	12	2	5	48	67	19	—	3	22	89
Sertés	33	2	10	103	148	55	7	19	81	229
Ló	2	—	—	8	10	4	—	3	7	17
Kutya	—	—	—	—	—	—	—	1	1	1
	256	19	48	693	1016	203	54	58	315	1331
Gímszarvas	3	1	—	1	5	1	—	1	2	7
Őz	1	—	—	2	3	—	—	1	1	4
Vaddisznó	—	—	—	7	7	—	—	—	—	7
Róka	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Borz	—	—	—	—	—	—	—	1	1	1
Mezei nyúl	—	—	1	6	7	—	—	—	—	7
	4	1	1	16	22	1	—	3	4	26
Madár	5	—	2	56	63	7	2	5	14	77
Hal	—	—	—	4	4	1	2	—	3	7
	5	—	2	60	67	8	4	5	17	84
Összesen	265	20	51	769	1105	212	58	66	336	1441

Rövidítések: r. — réteg; t. — tűzhely; g. — gödör; k. — kemence; 1. h. — 1. sz. ház; 2. h. — 2. sz. ház.

szon fülkéket vájtak. A Ny-i és a K-i fülkék mellett egy-egy kisebb karólyukat is találtunk. Bejárata D-ről nyílik, szabályos lépcsősor vezet az objektum belsejébe. A lépcsők közül kettő enyhe lejtésű padkában folytatódik a gödör K-i fala mentén.

A leghosszabb padkába az objektum D-i fala mellett két kisebb és egy nagyobb cölöplyukat vájtak, részben a rézsús oldafal alá. Ezek feltehetően inkább valamiféle

belső berendezés nyomai, hiszen a többi cölöplyuk, amely az objektum körül került elő, nem kapcsolható hozzá. Mivel az objektumot mai felszíntől meglehetősen mélyre, 172 cm-re ásták be, így valószínűnek látszik, hogy tetőszerkezete csak a földfelszínre támaszkodott (20—21. kép). A gödör bontásából néhány vasszögön kívül nagy mennyiségű állatcsont és kerámia került elő. Többek között bogrács töredékek, egy nagyméretű, erősen kihajló peremű

kézi korongon készült, körömbenyomással, bekarcolt hullám és csigavonallal díszített fazék, miniatűr edényke, valamint több hasonló anyagú és díszítésű (körömbenyomás és bekarcolt hullám-illetve egyenes vonal kombinációja), de különböző méretű edény töredéke is.

2. gödör

Hasonló formájú, de valamivel kisebb ($3,8 \times 2,1$ m) és egyszerűbb szerkezetű, mint az első. Bejárata feltehetőleg K-ről nyílt, egy lépcsőjét jól meg tudtuk figyelni. Az objektumot a mai felszíntől 149 cm-re ásták be, Ny-i oldalán szabályos félkörben egy kissé magasabb padka fut körbe. Ebbe vájtak bele itt is egy cölöplyukat. Talán ehhez az objektumhoz tartozhat a tőle mintegy méternyire elhelyezkedő erősen égett, kővel megtámasztott cölöplyuk is. Ezt látszik igazolni azonos mélységük is. Az objektum keleti oldalán az 1. objektum pusztíthatta el. A bontásából hasonló cseréptöredékek kerültek elő, mint az 1. gödörben találtak, ezeken kívül azonban meg lehetőségen nagy mennyiségű vasolvadékot, salakdarabokat, vasbucát, sarkantyút, valamint egy bronzból készült, négyszirmú virág alakú gyöngyöt is találtunk.

3. gödör

Formájára az előzőekhez hasonló, ovális gödrét részben egy őskori (késő bronzkor-kora vaskori) gödörbe, részben a 2. objektumba ásták bele. A három objektum közül ez a legkisebb ($3,4 \times 2,6$ m), és legegyszerűbb szerkezetű, sem a bejárat helyét, sem lépcsőket nem lehetett megfigyelni benne. Ebben is volt azonban padkára utaló nyom és egy, az objektum külső szélébe beásott cölöplyuk. Az objektumot mai felszíntől 159 cm mélységbe ásták be, bontásából az előző kettőéhez hasonló cseréptöredékek, valamint egy szürkésfehér, homokkal soványított, vékonyfalú, enyhén behúzott, tagolt peremű szilke, melynek hasát bekarcolt csigavonallal díszíti, egy szürkésfehér, homokkal soványított, vastagfalú, egyenes, zömök peremű, kisméretű pohár, nyakán mélyen bekarcolt vonalak, továbbá néhány vasszög, egy sarkantyú és nagy mennyiségű állatesont került elő.

A gödrök egyikében sem volt tűzhely, mint láttuk, a tetőszerkezetre utaló nyomokat is csak az utóbbi kettő esetében tudtuk megfigyelni.

A leletanyag nagyfokú azonossága miatt nehéz megállapítanunk az objektumok időrendi sorrendjét, valószínűleg látszik, hogy mindhármát a XIII. sz. folyamán használhatták.

Hasonló formájú, és méretű, de jóval sekélyebb gödör került elő Bashalmon⁴², ebben azonban tűzhelymaradványokat is találtak. Az ebből a gödörből előkerült leletanyag jellege és kora is hasonló a szendrői gödrök leletanyagához. Felfelé menetelesen bővülő szabálytalan kör alakú építményeket figyeltek meg a dobozi és a kardoskúti Árpád-kori településeken is⁴³, az objektumok egy észében tűzhelynyomokat is találtak.

A fentebbi Árpád-kori gödrök közelében egy sekély és keskeny árok több részletét figyeltük meg, amely enyhe ívben DNy felé hajlott. Az árok földje mindenhol erősen faszenes volt, alja enyhén teknősödött, ebbe mélyítették bele a cölöplyukakat. Az egyik cölöplyuk, amelyet kővel többszörösen megerősítettek, valamivel az árok szintje fölött helyezkedett el. Ezek alapján valószínűnek tartjuk, hogy itt egy sövénykerítés maradványait tártuk fel, amely a három Árpád-kori objektum valamelyikéhez, vagy egy eddig még fel nem tárt további objektumhoz tartozhatott. Hasonló kerítésmaradványokat már korábban is tártak fel a Szovjetunióban.⁴⁴

A régészeti leletek tanúsága szerint ez a kis település már a XI. században fennállt, sőt, mint láttuk, a XI. század végén, a XII. század elején már templomot is építettek lakói.

A település élete a középkorban folyamatos volt, egészen a XVI. századig lakták.

Szendrő vára a XVI. század második felében tesz szert igazi jelentőségre, ekkor épül ki végvára. Ebben az időben állandósulnak ezen a vidéken a harcok, a megmegújuló török támadások.

Valószínűleg látszik, hogy a Gacsalon állt kis település is egy ilyen támadásnak eshetett áldozatul, ezt bizonyítja az 1. házban előkerült éremlelet is.

A Gacsalon előkerült település egyszer sem szerepel az írásos forrásokban. Mint láttuk, templomáról is csak igen késői adat szól. A templom ekkor romokban állt, a település viszont már teljesen elpusztulhatott, hiszen nem szól róla a megemlékező, a templommal kapcsolatban is csak az Ágyagásó helynevet említi, amely ma is él a Gacsalon és Szendrő közötti domboldalon nevéként.

Nem valószínű, hogy a település Szendrő középkori elődje lett volna, hiszen amikor Szendrő 1332-ben feltűnik a forrásokban, Szt. Istvánról elnevezett templomát említi, a Gacsalon állt templom titulusa pedig az 1645-ös emlékirat szerint Keresztfa volt, amiben nincs okunk kételkedni. Mint láttuk, a régészeti adatok azt bizonyítják, hogy ez a kis falu még a XVI. sz.-ban is eredeti helyén élt, Szendrő pedig legalábbis 1332-től, oklevelekkel kimutathatóan, jelenlegi helyén állt. Nem azonosíthatjuk falunkat a Szendrő környéki elpusztult falvak egyikével sem, ugyanis Garadna, Szt. Miklós, Ivánka, Csehi helyét pontosan ismerjük.

Valószínű azonban, hogy a középkorban nem Gacsalon volt ennek a területnek a neve, nem említi ezt a helynevet sem Lipszky, sem a Szendrőt ábrázoló kéziratos térkép.⁴⁵ Feltehető, hogy a falu teljes pusztulásával a neve is feledésbe merült és a terület nevéként ma már csak egy újabb korban keletkezett helynév él.

*

Ezúton szeretnék köszönetet mondani lektoraimnak, Holl Imrénnek és Parádi Nándornak, akik a dolgozatomban megírásában értékes tanácsaikkal segítségemre voltak.

Wolf Mária

MITTELALTERLICHE KIRCHE UND SIEDLUNG IN SZENDRŐ-GACSAL

Auszug

In Szendrő-Gacsalon sind seit 1981 Notausgrabungen im Gange. Im Laufe dieser haben wir eine mittelalterliche Kirche und den um sie liegenden Friedhof mit seinen 40 Gräbern sowie mehrere Objekte der dazugehörenden Siedlung freigelegt.

In der Baugeschichte der Kirche können zwei Perioden auseinandergehalten werden. In der ersten Periode dürfte am Ende des 11.- zu Beginn des 12. Jhs eine kleine Kirche mit rundbogenförmigem Chorabschluß erbaut worden sein.

⁴² Kovalovszki J., Településásatások Tiszaeszlár-Bashalmon (Bp. 1980) 35. 41., 47.

⁴³ Kovalovszki J., ArchÉrt 102 (1975) 210.

⁴⁴ Ljapuskina, I. I., MIA 62. (1958) 275, 314, 8. kép 14., 16. kép vö. Méri I., RégFüz II: 12. 68. 103. jegyzet.

⁴⁵ Borsod Megyei Levéltár T. 190.

In der zweiten Bauperiode, im Laufe des 15. Jhs wurden an den Chor von S her eine viereckige, an der O-Ecke mit Strebepfeiler befestigte Kapelle und an die W-Ecke des Schiffes ein großer, dicker Strebepfeiler angebaut (Abb. 3). Der Friedhof ist außerordentlich dicht belegt, mehrschichtig. Aus dem einzigen, schriftlichen Dokument über die Siedlung erfahren wir, daß die Kirche nach dem Hl. Kreuz benannt wurde und daß man den Friedhof selbst auch nach der Zerstörung der Kirche noch im 17. Jh. belegt hat.

Aus der Frühphase der Siedlung stammen die drei, zum Teil ineinander, zum Teil in eine urzeitliche Grube eingegrabenen ovalen Gruben, die wir von der Kirche etwa 40 m weit erschlossen haben (Abb. 18–19.) Von diesen ist, in bestem Zustand das Objekt 1 erhalten geblieben. Sein Zugang war von S her, in seine von der jetzigen Oberfläche 172 cm tief eingegrabene Grube führte eine regelmäßige Stufenreihe. Im Inneren der Grube waren zwei kleinere Bänke und in die angeschrägte Seitenwand wurden mehrere Nischen eingehöhlt. Alle drei Objekte wurden im Laufe des 13. Jhs gebaut.

Gleichfalls in die Frühphase der Siedlung gehören auch die in der Nähe der oben erwähnten Objekte erschlossenen, im Freien gestandenen Öfen, von welchen der älteste durch eine Münze des Hl. Ladislaus datiert wird (CNH. I. 34., 1077–1095).

Aus der späteren Phase der Siedlung haben wir eine an die Oberfläche errichtete, eisenbearbeitende Werkstatt des 15. Jhs und zwei in die Erde eingetiefte Wohnhäuser aus dem 16. Jh. freigelegt. Von den Wohnhäusern ist Nr. 1 (Abb. 11) in voller Intaktheit erhalten geblieben, an den vor diesem befindlichen großen, viereckigen Platz schließt sich von O her ein stufenförmiger Zugang an, innerhalb dessen auch die Stelle des Tores gut beobachtet werden konnte. Etwa in der Mitte des Hauses standen nebeneinander ein Kachel- und ein Steinofen. Aus seiner N-Ecke ist ein aus 17 Münzen und aus einem vergoldeten Silberring bestehender Fundkomplex zum Vorschein gekommen (Ferdinand I. 1529., Huszár 939).

M. Wolf

NÉHÁNY „ÁLTALÁNOS SZEMPONT” AZ ÚJ KÖZÉPTÁVÚ RÉGÉSZETI TERV KIMUNKALÁSÁHOZ

Az a tény, hogy az utóbbi időben jószerével csak felelős beosztásban, részben formális, részben tényleges jogkörrel bíró szakemberek exponálják régészetünk szakmai-szervezeti kérdéseit, nemcsak szembetűnő, hanem valószínűleg — reális elemzést igénylő — összetett problémakört takar. Mert aligha lehet igaz, hogy az olykor ténylegesen látványos, kiemelkedő tudományos eredményekre árnyékot vető anomáliákat, a szükséges-kívánt szakmai előrelépést lassító-gátoló tényezőket csak azok érzékelik, akik — polémia hiányában sajnos visszaigazolatlanul — publicisztikai szinten is taglalják. Hiszen mindannyian tudjuk, ezek széles körben ismertek, napi gyakorlatunkban élő problémaként vannak jelen.

Sem összefoglalóan, sem részleteit illetően alapvetően újat mondani, a megoldás kulcsát rázva kiutat mutatni közülünk egyedül senki nem képes. Ha tudjuk, a romló anyagi feltételek, a szakirányítás decentralizáltsága mind kevésbé lesz a megvalósítás lehetőségeinek garanciája, akkor különösen fontosnak tűnik szakmánk képviselőinek felelősségére apellálni. Ennek jegyében utalunk alább további teendőink — általunk fontosnak vélt — néhány szempontjára. Az itt leírtak közül, ami különben is vázlatos és tudatosan leegyszerűsített, talán nem minden tűnik majd „irreális idealizmusnak.”

A tervidőszakban régészetünk elsődleges célkitűzése legyen, hogy mind a hazánk területén élt népek, mind pedig a magyar nép történetének kutatásában a korábnál hathatósabban és a szaktudomány minden ágára kiterjedően érvényesüljenek a szakmai munka színvonalának emelésére irányuló törekvések. Ennek egyik alapfeltételként nagyobb figyelmet kell fordítani a legújabb külföldi kutatási módszerek hasznosítására, ill. a hazai forrásanyag értékelésének sajátos követelményeire épülő metodikai kutatások fejlesztésére. A múzeumok nagy számú új leleteinek tudományos feldolgozásával helyre kell állítani a régészeti kutatás egymáshoz láncszemszerűen kapcsolódó munkafázisainak optimális egyensúlyát és meg kell teremteni bizonyos korszakok és témák eddig fehér foltot képező vagy stagnáló vizsgálatát.

Ami utóbbit illeti: tudomásul kell venni, hogy a feltárás-restaurálás-nyilvántartás-tudományos feldolgozás-ismeretterjesztés belső egyensúlyának rövidebb-hosszabb ideig tartó megbomlása negatíve befolyásolja a szaktudomány egészét, szerencsés esetben csak egyes faktorait. Különösen szembetűnő, hogy az elmúlt tervidőszakok hasonló célkitűzései ellenére folyamatosan nő a rés a feltárt és a publikált forrásanyag mennyisége között, egyes korszakokban már-már megengedhetetlen arányeltolódást eredményezve.

Ezért a forrásfeltárásnál alapvetően fontos — országosan, de egy-egy bázisintézményre lebontva is — az ásatások számának és nagyságrendjének összehangolása a rendelkezésre álló személyi és anyagi feltételekkel, különös figyelemmel a restaurátori kapacitásra és a közeljövő raktározási lehetőségeire. Azaz: az ország, ill. valamely intézmény teherbíró képességéhez kell mérni az egy időben folyó tervásatások mennyiségét; tervezésünkönél messzeemenőbben figyelembe véve a szaktudomány egészének érdekeit, beleértve a már megkezdett munkálatok szakmai szempontokat kielégítő befejezésének lehetőségét is.

El kell érni, hogy a következő években beinduló új feltárások esetében az ásatás, ill. eredményeinek tudományos és társadalmi hasznosítása együttesen, egymásra épülő folyamatok egységeként kerüljenek megtervezésre, a feltételek biztosításának stabil hátterével.

Feltétlenül több figyelmet kell fordítani a megbolygatott, ill. pusztuló lelőhelyek megmentésére, szakmai regisztrálására, a lehetséges leletmentések elvégzésére. Egyéb okok mellett, a tervásatások számának és volumenének növekedése kimutathatóan redukálta a leletmentésekre fordított erőfeszítéseket. E kedvezőtlen tendencia folyamatosan csökkenti potenciális forrásbázisunkat, felerősödése mindinkább jövátéhetetlen károkhöz vezet. Hathatós változást e téren csak egy központi leletmentési alap megteremtésével, ill. a Magyar Nemzeti Múzeum központi adattára tényleges koordináló-ellenőrző szerepének „visszaállításával” — amely személyi fejlesztést igényel — lehetne rövidebb-hosszabb távon elérni.

A korlátozott anyagi lehetőségek időszakában sem szabad feladni az objektumok teljes feltárását célzó szakmai igényt, amint azt sem, hogy eddig kevésbé kutatott korszakok, területek, objektum-típusok hiánypótló kutatását kell szorgalmazni az illetékes irányító szerveknek. Nyilvánvalóan mindez az évek óta jobbra emelkedő tendenciát mutató ásatások számának átgondolt, radikális csökkentése révén valósítható csak meg. Más szavakkal: feltétlenül szükséges az anyagi és szellemi kapacitás bizonyos mértékű koncentrációja.

Mint ahogy ugyanez a feltétele a magyarországi régészeti feltárások technikai és tudományos színvonalának emelésének is, többek között a feltétlenül minőségi átalakulást hozó mikro-regionális kutatások kiterjesztésének, valamint az ásatási eredmények számítógépes adattárolási rendszere széles körű kiépítésének. Bár nyilvánvaló, hogy ezek perspektívája messze meghaladja az adott tervidőszak kereteit, „megalapozása” már most aktuális egy több évtizedes program első konkrét lépéseként.

A különböző szintű képzési formák rendszerének kiépítése, a főiskolai végzettségűek számának gyors növekedése, továbbá a technológiai színvonal emelkedése révén bár folyamatosan nőtt a restaurált régészeti tárgyak száma, emelkedett a konzerválás színvonal, a régészet által támasztott mennyiségi igény — országos átlagra gondolva — a restaurátori műhelyek-laboratóriumok nem tudtak mindenütt lépést tartani. Egyidejűleg — éppen a fejlettebb-biztosabb eljárások meghonosítása miatt — mindinkább szükségessé vált a korábban kezelt tárgyak (elsősorban fémek és szerves anyagok) felülvizsgálata és állagvédelmük érdekében ismételt konzerválásuk, restaurálásuk. Ema is élő „kettős igény” ténylegesen meghaladja a magyarországi műhelyek pillanatnyi kapacitását. Ha bizonyítást nyer, hogy a fejlesztéssel az elkövetkezendő öt évben, az aktuális feladatok egy része objektíve megoldatlan marad. Ezért különösen fontos lenne minden intézményben olyan középtávú restaurátori tervek készítése, amely — az értékmentő tennivalók preferációja mellett — figyelemmel lenne az új források anyagok tervezett-előírt tudományos feldolgozásának aktualitására. Úgy is mondhatjuk, el kellene érni, hogy ahol ez átgondolt tervezéssel elősegíthető, a forrásanyag restaurálatlansága ne legyen gátja a központilag szorgalmazott témák tudományos és ismeretterjesztő hasznosí-

tásának, egyszerűbben: publikálásának vagy kiállításának.

Ami régészeti tárgyaink nyilvántartását illeti, az „őskori állapotokra” jellemző hiányosságok és a jövő — esetlegesen megvalósuló — rendszerének csirái egyaránt megtalálhatók. A két vélet példái: itt-ott az évtizedek óta beládozva tárolt nagyobb (vár) ásatási anyagok, és a számítógépes adattárolásra készülő báziskartonok egy-két intézményben. A köztes állapot kifejezői — többszázszáz nagyságrendben — azok a tárgyak, amelyek őrzése a klasszikus nyilvántartási rend szerint történik, de szinte intézményenként eltérő százalékban felel meg teljesen vagy (objektív okok miatt) részlegesen az érvényben lévő előírásoknak. Az elmondottakból adódik: a következő öt év elsődleges feladata kell legyen a hosszabb-rövidebb ideje rendezetlen ásatási anyag nyilvántartásba vétele — szükség szerint más, halasztható tennivalók rovására. Megfelelő — egyébként folyamatban levő — előkészítés után hivatalos rangra kell emelni az ország minden múzeumában a számítógépes adattárolásra alkalmas nyilvántartási kartonok rendszerét, amely az eddiginél szélesebb körű, a tudományos feldolgozást is elősegítő információ-bázist képvisel, és a társadalmi tulajdonvédelem szempontjainak is maradéktalanul megfelel. Úgy tűnik, e téren nem annyira pénzügyi nehézségekkel, inkább a ma már feltétlenül idejéért hagyományoshoz kötődő szemléleti korlátokkal kell „megküzdeni”.

Különös odafigyelést, átgondolt tervezést igényel a tudományos feldolgozás. Lassan-lassan közhelyszerű ismétléssé válik, hogy a magyar kutatást megbénítja az utóbbi negyedszázadban feltárt és a múzeumi raktárakban publikálatlanul elfekvő forrásanyag. Tény, bizonyos korszakok, témák kívánt szintű kutatásában ez az egyik legnagyobb visszahúzó erő, s hovatovább csorbitja a magyar régészet eddig kivívott nemzetközi rangját. Igaz, mindennek okai közül néhány jelenünk társadalmi-gazdasági tendenciáiból fakad, különös tekintettel a központi kiadási nehézségekre.

A stagnálás, ill. visszaesés folyamatát feltétlenül pozitívan befolyásolná, ha jobban tudnánk élni, a már több múzeumban működő „házi nyomdával” és törekednénk az olcsóbb, xerox-eljárással készített intézményi vagy regionális forrásközlő kiadványok megteremtésére. A friss ásatási anyagok nagyságrendjének növekedése, különösen a 8–10 ív terjedelmű, olyan közlemények megjelentetését nehezítik, amelyek meghaladják a szakfolyóiratok cikkeinek és nem érik el a monográfiászerű munkák terjedelmi lehetőségeit. Feltétlenül folytatni kellene a több évtizede publikálatlan kisebb-nagyobb leletegyüttesek felülvizsgálatát, biztosítani az ásatónak a közreadás feltételeit, „gazdátlan” anyagok esetében pedig kijelölni a feldolgozó személyét.

A következő tervidőszakban is rendkívül fontos, hogy a hazai, ill. nemzetközi forráskiadvány-sorozatok (PBF, RIU, TIR, Régészeti topográfia, kelta-, avar-, honfoglalás kori leletek corpora) előkészítésében részt vevő szakemberek munkahelyeiken is megkapják a szükséges anyagi, és gyakorta csupán erkölcsi támogatást. Az „érem másik oldalaként” az is idetartozik, hogy a kiemelt, központilag irányított eme szaktevékenység helyenkénti lelassulását az érintett szakemberek egyébirányú túlzott szakmai vállalásai, esetenként pedig nem megfelelő hozzáállásuk is előidézi.

Az országos tervben továbbra is célszerű tehát fenntartani a szakmai tevékenység korábban kimunkált szerkezeti rendjét, azaz: a következő időszak megoldandó

feladatait is országos hatáskörű, regionális, intézményi csoportosítás szerint — azon belül kronológiai, ill. tematikus tagolással — kellene egységes koncepció alapján felvázolni; majd az illetékes szakmai és igazgatási szervek révén „törvényerőre emelni”. Még ha jámbor óhajnak tűnik is, jó lenne az eddigieknél nagyobb gonddal körühatárolni a kiemelt országos témák körét; újabakkal bővíteni (például halom- és várkutatási program, ipar-régészeti kutatások, számítógépes adattárolási rendszer kimunkálása, ill. adaptációja), és ami a legfontosabbnak mondható: terveinknek legalább e faktoránál az elképzeléseket, a támogatást, az ellenőrzést és a megvalósítást egymással tényleges fedésbe hozni.

Fel kell figyelni arra az egyébként pozitív irányú tendenciára, hogy a szakmailag is mind jobban megerősödő múzeumi szervezetek egyre több hazai tudományos konferenciát rendeznek. Sajnos teljesen összehangolatlanul, aminek eredményeként egyes korszakok vagy témák frekvenciáján, rövid időn belül több helyen is szakmai fórum elé kerülnek, míg mások — gyakorta éppen szak-tudományunk fehér foltjai — e téren az érdektelenség árnyékába kerülnek. Feltétlenül szükséges lenne, legalábbis egy-egy tervidőszakra, ezek országos egyeztetése. Mint ahogy ezt kellene tenni az utóbbi években örömdetesen gyarapodó számú hazai nemzetközi jellegű szimpóziumok, konferenciák esetébe is. A központilag szervezett évenként — másodévenként sorra kerülő országos szakmai továbbképzések tematikájában pedig preferált szerepet kellene biztosítani a valós szakmai-metodikai kérdések megvitatásának. És feltétlenül folytatni a korábbi évek azon kísérletét, hogy az elhangzott előadások, ill. a vita anyaga — központi támogatással — meg is jelenhessen.

Ha némi túlzással is, nyugtázhathatjuk, az utóbbi két évtizedben minden valamirevaló régészeti gyűjteménnyel rendelkező múzeum állandó kiállítása — tartalmában és formájában — megújult. (A közeljövő ilyen irányú tennivalói intézményi egységekre lebontva rögzíthetők.) De hol vannak azok a tematikus időszakos kiállítások, amelyek jó értelmű kísérletezési lehetőséget biztosítanak egyes gazdasági-társadalmi folyamatok, az életmód, a szokások és a hitvilág változásainak, a változások törvényszerűségeinek régészeti forrásanyaggal történő bemutatására? Elvértve találkozunk ilyenekkel! Feltétlenül szükséges lenne ez irányba terelni a fiatalabb generáció képviselőinek alkotó készségét, így is ösztönözve-támogatva a sokoldalú tudományos gondolkodás kibontakozását.

Egyébként a fiatalok ambíciójának felkeltését, szakmai előrelépésük lehetőségét nagymértékben elősegítené, ha az illetékes szervek agyagorlati tapasztalatok figyelembevétele nyomán ki tudnák eszközölni, hogy az arra érdemes forrásfeldolgozó munkákkal bölcsészdoktori, ill. kandidátusi címet lehessen szerezni —, amelyre a jelenleg érvényben levő jogszabályok tulajdonképpen nem nyújtanak lehetőséget.

Röviden összefoglalt javaslatunk többsége korántsem új. Visszatekintve az utóbbi 10–15 év szakmai terveire, lehet, hogy más fogalmazásban, lehet eltérő hangsúllyal, az itt érintett szakmai kérdések megoldandó feladatként szerepelnek. Úgy véljük, e tény még inkább aláhúzza fontosságukat, bizonyos esetekben pedig halaszthatatlanságukat. Még akkor is, ha a pillanatnyi gazdasági helyzet hirtelen jobbra fordulása egy-két éven belül aligha várható. Marad szinte az egyetlen lehetőség: a feladatok átgondolt, tudatos rangsorolása, a rendelkezésre álló személyi és pénzügyi háttér realitásán belül.

Kovács Tibor

BESZÁMOLÓ AZ 1984. ÉVI BÉCSI EGYIPTOLÓGIAI KONFERENCIÁRÓL

1984. szeptember 2–5. közt a bécsi egyetem Egyiptológiai Intézete rendezte azt az egyiptológiai konferenciát, amelyet elsősorban mindkét német, az osztrák, a svájci, a hollandai és esetenként egyes meghívottak részvételével tartanak meg. Az évenkénti összejövetel egyik célja a nagyszámú egyetemi és múzeumi intézmény mun-

kasságának beszámolója, és az egyiptológia szakos egyetemi hallgatóknak találkozója, akik vitaüléseken is megtárgyalják problémáikat.

A konferencia előadásainak tárgykörét a bécsi Egyiptológiai Intézet vezetője, D. Arnold professzor régészeti vonatkozásának határozta meg. Jelentőségét emelte a

bécsi akadémikusok nesztorának, az ókortörténész Fr. Schachermeyrnek jelenléte.

G. Haeny, a Kairói Svájci Egyiptológiai Intézet vezetője Philae régészeti emlékégyéből a sziget építészeti történetét mutatta be.

D. Wildung a Münchener Egyiptológiai Művészeti Múzeum ásatásáról számolt be, amelyet a Nilus egy ősi keleti ágánál folytatnak. Ez a legszélsőbb delta-ág kapuként szolgál a történeti idők kezdetén két kultúra közt, és a leletanyag még az írástörténet szempontjából is fontos.

J. Donner (Wien) az egyiptomi asztronómia ismeretében a piramisok égtáj szerinti elhelyezéséről értekezett.

M. Bietak a Kairói Osztrák Régészeti Intézet vezetője az évek óta folyó Deltabeli ásatásoknak új eredményei-

ről számolt be. A herakleopolisi dinasztia idejéből származó egyik palotaépítmény feltárása építészeti és társadalmi problémákat is vet fel.

H. Altenmüller a hamburgi egyetem Egyiptológiai Intézetének a Királyok völgyében, ill. Tausre királynő sírjával kapcsolatos ásatásokat mutatta be.

E. Pusch (Wien) az egyiptomi kocsik fajait és szerkezetét részletesen ismertette.

Wessetzky V. a konferencia meghívottjaként az egyiptomi könyvtár rekonstrukciójával kapcsolatban az eddigi könyvtár könyvjegyzékének rendszerét vizsgálta.

H. Satzinger a Kunsthistorisches Museum egyiptomi anyagát mutatta be a konferencia résztvevőinek.

Wessetzky Vilmos

BESZÁMOLÓ A MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TÁRSULAT 1984. ÉVI TEVÉKENYSÉGÉRŐL

Az 1984-es év, ha mérföldkőnek nem is tekinthető a társulat életében, több jól sikerült rendezvény mellett, elsősorban az 1982 – 1983. évi munkára visszatekintő összevont, egyben tisztújító közgyűlés révén kap jelentőséget. Megrendezése egy évvel eltolódott, mert a vártnál hosszabb időt kellett fordítani a tisztújítás – rábeszélőkészséget és diplomáciai érzéket kívánó – előkészítésére. Ennek eredményességét jelzi viszont, hogy az 1984. június 18-án tartott közgyűlésen a jelölő bizottság olyan előterjesztést tudott tenni, amely nem hozta nehéz helyzetbe a jelenlévőket, hiszen a vezetőség, a választmány és a Számvizsgáló Bizottság minden, az alapszabályban előírt helyére tudott jelöltet javasolni. Igaz, ugyanakkor megkímélte a résztvevőket még a vezetőség posztjainak esetében is a kettős jelölések esetleg gondot okozó alternatíváitól. Számottevő változás az 1970 óta gyakorlatilag azonos összetételben tevékenykedő vezetőség és választmány személyi összetételében történt. A szóban forgó közgyűlés határozata szerint az alábbiak lettek a társulat tisztségviselői: *elnök*: Fitz Jenő, *alelnökök*: Soproni Sándor, Szabolcsi Miklós, *főtákar*: Kovács Tibor, *tákar*: Tóth Endre, *szakosztályi titkárok*: régészeti: Kovács László, művészettörténeti: ifj. Entz Géza, iparművészeti: Sz. Koroknay Éva, *Számvizsgáló Bizottság*: Dolniczky Jolán, Bíró Miklós, Bíró Tiborné.

Szakmai és társulati tevékenységük elismeréséül a társulat emlékirteit 1984-ben az alábbiaknak ítélte oda a közgyűlés: *Rómer érem*: Patek Erzsébet, Bóna István; *Ipolyi érem*: Horler Miklós, Szij Béja; *Kuzsinszky érem*: Szabó Miklós, Palágyi Sylvia; *Pasteiner érem*: Galavics Géza, Török Gyöngyi. Tiszteleti tag lett Entz Géza és Fülep Ferenc, akik elnökként, illetve társelnökként a hatvanas–hetvenes években jelentős szerepet vállaltak a társulat irányításában.

A múlt év további programjai, ami jellegüket illeti, a korábban bevált formában kerültek megrendezésre. Így májusban az 1983-as év jelentősebb ásatásairól szóló beszámoló sorozat, amelynek keretében Szabó Klára az *intercisai*, Horváth Attila, illetve H. Tóth Elvira a *kunpeszérei*, Bálint Csanád és Jankovich Dénes az *örménykúti*, László Csaba pedig a *hédervári* feltárásokról, illetve kutatásokról számolt be.

A Szabolcs-Szatmár megyei Múzeumi Szervezet meghívására múlt évi vándorgyűlésünket Nyíregyházán tartottuk meg. A múzeum alapítójának és első igazgatójának születése 150. évfordulója tiszteletére rendezett programban megemlékeztünk Józsa Andrásról, a múzeum-alapítóról és a vármegye fáradhatatlan orvosáról. A tudományos ülésszak keretében helyi kutatók – Kurucz Katalin, Istvánovits Eszter, Lőrinczy Gábor – és más intézmények e táj régészeti, művészettörténeti, és műemléki problémáival foglalkozó szakemberei (Tóth Endre, Fodor István, Entz Géza, Takács Béla) adtak számot a legújabb kutatási eredményekről. A minden szempontból sikeres

vándorgyűlés szabolcsi és szatmári kirándulással zárult.

Mintegy folytatva 1983 hasonló jellegű, sikeres művészettörténeti rendezvényét, a XX. Nemzetközi Limes Kongresszuson részt vevő magyar szakemberek a március 15-én megtartott társulati ülésen, megismételve a külföldön elmondott előadásait, magyar nyelven is gyors, keresztmetszetszerű áttekintést adtak a hazai limes kutatás eredményeiről. Amint korábban, úgy a múlt évben is tartottunk szervezett tárlatlátogatást; szakvezetéssel megtekintettük Kondor Béla gyűjteményes kiállítását a Magyar Nemzeti Galériában, illetve a Flórián téri ásatásokat és helyreállított épületegyütteseket. Havi felolvasó üléseinken a társulat által képviselt tudomány-szakok neves képviselői és – sajnos kevesen – fiatal kutatói tartottak előadásokat. Végül megemlíti, hogy a Magyar Nemzeti Múzeum keretében működő Történelmi Képcsarnok fennállásának 100 éves évfordulója alkalmából Rózsa György, Cenner Gyuláné, Basics Beatrix ismertette a jelentős gyűjtemény kialakulásának és gyarapításának történetét, illetve a gyűjteményhez kapcsolódó friss tudományos eredményeket.

Az elmúlt évben a vezetőség négy, a választmány két alkalommal ülésezett. Az új vezetőség megtárgyalta rövid és hosszú távú teendőit, keresve annak lehetőségét, hogy tevékenységünkben megtartva az eddig jól bevált programokat, megőrizve a több mint száz éves egyesület ápolandó hagyományait, mind struktúráját, mind tematikáját tekintve miként lehet új elemekkel bővíteni munkánkat, hogy lehet még sokoldalúbbá tenni a társulat tagjainak és tisztségviselőinek együttműködését. Ennek jegyében felülvizsgáljuk és a lehetőségek szerint korszerűsítjük a társulat alapszabályát, foglalkozunk annak lehetőségével, hogy a társulati élet híreit miként tudnánk a jövőben frásos formában eljuttatni tagtársainkhoz, szeretnénk megtalálni annak módját, hogy anyagi bázisunk stabilizálására társulati tagnak – jogi személyként – támogató intézményeket találjunk, amint azt is, hogy a frissen végzett régészek és művészettörténészek illetve más rokon szakmák képviselői közül minél többen lépjenek tagjaink sorába; nemcsak a jó értelmű fiatalítás jegyében, hanem azért is, hogy amint elődeink tették, a maga eszközeivel a társulat is segítse elő tudományos szárnypróbálgatásait.

Fájdalmas veszteség érte a társulatot Castiglione László, Szele György, Valkó László és Vargha László elhunytával. Személyükben kitűnő szakembereket, kedves kollegáinkat veszítettük el; közülük Castiglione László az ötvenes években hosszabb ideig részt vett a társulat irányításában. Emlékeiket megőriztük.

Kérem a közgyűlést, hogy az 1984. évi tevékenységet csak nagy vonalakban érintő beszámolómat elfogadni és hozzászólásaikkal a vezetőség további munkáját elősegíteni szíveskedjenek.

Kovács Tibor

Wegen des beschränkten Umfangs der Zeitschrift werden hier nur die wichtigsten Ausgrabungsergebnisse des Jahres 1984 mitgeteilt. Das gesamte Material siehe in Régészeti Füzetek Ser 1. Nr. 38.

URZEIT

(Auf der Karte: Nr. 1–25)

Balatonmagyaród-Brunner szigetek I. (Kom. Zala), s. Nr. 53/1.

Balatonmagyaród-Brunner szigetek II. (Kom. Zala), s. Nr. 53/2.

1/1. Balatonmagyaród-Hídvéppuszta (Südliche Fähr) (Kom. Zala) (XIX). Auf dem seit 1980 ausgegrabenen Fundort sind weitere 2622 m² zur Erschließung gekommen. Auf dem neu erschlossenen Gelände wurden vor allem urzeitliche Objekte zutage gefördert. Es dominierten hauptsächlich die Siedlungerscheinungen der neolithischen Lengyel-Kultur, der Früh- und Spätbronzezeit. Außerdem wurden in bedeutender Menge römisches Fundmaterial, mehrere spätvölkerwanderungszeitliche Objekte, ferner weitere 26 Gräber des arpadenzeitlichen Friedhofes erschlossen. Es wurden auch zerstreute Siedlungerscheinungen aus dem 12–13. Jh. und ein türkenzeitlicher Ofen freigelegt.

An der Ausgrabung nahmen die Studenten Sára Kató und László Kostyál teil.

*Horváth László—Miklós B. Szőke—
László Vándor—Eszter Bánffy*

1/2. Balatonmagyaród-Kiskányavár B. (Kom. Zala) (XIX). Als Fortsetzung der 1983 begonnenen Ausgrabung haben wir auf dem Gelände zwei weitere Blöcke geöffnet. Aus Block 1 sind in die Badener Kultur reihbare Topffragmente, Wandfragmente von zweiteiligen Schüsseln, Bandhenkelstücke, Krüglehen- und Schüssel-fragmente in verhältnismäßig großer Zahl zum Vorschein gekommen. Anlässlich der Freilegung wurden auch zur Lengyel-Kultur gehörende, spätbronzezeitliche und keltische Scherben gefunden. Aus Block 2 ist nur in geringer Menge atypisches Scherbenmaterial an die Oberfläche geraten.

Mitarbeiter: László Horváth, László Vándor, M. Béla Szőke.

Mária Bondár

2/1. Budapest XI. Gellérthegey (III). Als Fortsetzung der am Gellértberg zwischen 1981–83 laufenden Erforschung haben wir 1984 an der SO-Seite des Berges, im Gebiet über den Spielplätzen weitere Forschungen vorgenommen. In diesem Teil hat die Linie einer Terrasse die Möglichkeit aufgeworfen, die Reste des keltenezeitlichen Wallen an beiden Seiten des heutigen, betonierten Spazierweges zu suchen. Unsere eine Woche lang anhaltende Ausgrabung führte vom Gesichtspunkt der Erforschung des Wallen zu keinem Ergebnis. In unseren Suchgräben haben wir zerstreut bronzezeitliches und aus La Tène D stammendes Scherbenmaterial, ferner Reste eines Steingebäudes unsicherer Alters und von sehr schwacher Qualität gefunden.

In der Erschließung wirkte als Sachberaterin Éva Bónis mit.

*Frigyes Kőszegi—Gyula Nováki—
Mária Pető*

2/2. Budapest, XII. (Farkasrét). In der Denevér-Gasse, unter Prz. 8657/3 ging man an die Erschließung einer urzeitlichen Silexgrube heran. Die Stelle des prähistorischen Tagehauses liegt im kleinen Seitental eines triaszeitlichen, sich zerbröckelnden Dolomits. Beim senkrechten Schnitt der Talseite bildete sich in 4,2 m Tiefe

ein 7 m langes, 1,3–1,5 m breites Gebiet in situ aus. In der Schicht sind 58 aus Geweißen gefertigte Grubenwerkzeuge, darunter einige charakteristische Moustérien-Steingeräte zum Vorschein gekommen.

Vera G. Csánk

3. Buják-Tarisznyapart, Kerekdomb (Kom. Nógrád) (XXVIII). Die 1982 begonnene Ausgrabung haben wir fortgesetzt. Der Fundort liegt an dem Buják mit Eceeg verbindenden Erdweg, im nördlichen Ende des sich in N–S Richtung ziehenden Tarisznyapart. Den Kerekdomb trennt von den übrigen Teilen des Hügelrückens ein breites, verhältnismäßig tiefes – wie es sich anlässlich der Ausgrabung herausgestellt hat – natürliches Tal. Etwa die Hälfte des Hügelplateaus haben wir mit Gräben und Schnitten untersucht. Es gelang uns insgesamt 14, hauptsächlich tiefe, bienenkorbformige Gruben zu erschließen, aber es waren auch seichtere Gruben von unregelmäßiger Form vorhanden. Es konnten keine anderen Siedlungerscheinungen identifiziert werden. (Der obere Teil des Hügels ist stark verwittert, wenn hier einst Häuser gestanden haben, so sind ihre Spuren infolge der Bodenerosion völlig verschwunden.) Es wurde ein sehr reiches und mannigfaltiges Material erschlossen, etwa 40 unversehrte oder ergänzbare Gefäße: kleinere oder größere Vorratsgefäße, Töpfe, Krüglehen, Schüsseln, viele Knochengeräte, Fragmente von zwei Gußformen, Bronzenadeln und ein halbmondförmiger Anhänger sind zum Vorschein gekommen. Der überwiegende Teil des Fundmaterials kann in die Hatvan-Kultur gereiht werden, jedoch lassen sich auch fremde Einflüsse nachweisen: Schüsseln, Krüge der Spät-Füzesabony-Kultur, Schüsseltopf der Vátya-Kultur, Krüglehen von Koszider-Typ. Auf Grund der Gefäßformen und der Verzierungen sowie der Metallfunde reihen wir den Fundort in eine solche Spätphase der Hatvan-Kultur ein, die auch das Ende der mittleren Bronzezeit erlebt hat.

An der Ausgrabung nahm die Restauratorin Éva Rectorik teil.

Judit Tárnoki

4. Csanytelek-Újhalastó (Kom. Csongrád) (XXIX). Wir haben das 1979 zum Vorschein gekommene, birituelle, skythenzeitliche Gräberfeld sowie die Erschließung der neolithischen Siedlung fortgesetzt. Mit den während dieser Zeit ausgegrabenen Schnitten 205–215 macht das bisher durchforschte Areal etwa 4650 m² aus. Die Zahl der zum Vorschein gekommenen Gräber beträgt 18 (Gräber 215–232). Sie können alle in die Skythenzeit gereiht werden. Das Fundmaterial sowie die Erscheinungen haben im Vergleich zu dem bisherigen nichts neues gebracht. Von den Erscheinungen der außerordentlich verwitterten neolithischen Siedlung (Szakálhát-Kultur) muß das Hervorkommen eines mehrteiligen (zweiteiligen?) Hausabschnittes sowie die Beobachtung eines weiteren Teiles des um die Siedlung laufenden Grabens erwähnt werden.

Mitarbeiter: Edit M. D. Matuz.

An der Ausgrabung nahmen die Studentinnen Katalin Bodnár, Csilla Ács sowie Károly Györgybíró teil.

Márta Galántha

5. Csesztve-Stálák (Kom. Nógrád) (XXVIII). Vor Jahren im Laufe der dem Bau der Tabakscheunen vorangehenden Geländearbeit sind in großer Menge archäologische Funde auf dem Hügelrückens hinter dem Ma-

FUNDORTE DER FORSCHUNGEN IM JAHRE 1984.

● URZEIT
 ■ PROVINZIALRÖMISCH
 ▧ RÖMERZEITLICH BARBARISCH
 ▲ VÖLKERWANDERUNGSZEIT
 ▼ ZEIT-DER UNGARISCHEN LANDNAHME (X.JH.)
 ○ ARPADENZEIT (XI-XIII.JH.)
 ▲ UNGARISCHES MITTELALTER UND NEUZEIT

dách-Landsitz zum Vorschein gekommen. Es wurde eine Kontrollausgrabung durchgeführt. Ergebnisse:

1. Unter den auseinandergepflügten Lehmbewurf-fragmenten eines spätneolithischen Hauses (der Lengyel-Kultur) haben wir in großer Menge retuschierte Steingeräte, Scherben und ein kleines mit konischen, durchbohrten Buckeln verziertes, zoomorphes Gefäß freigelegt;
2. es wurde ein bei der Geländeregelung gestörtes bronzezeitliches Urnengraberfeld authentisiert;
3. in der Umgebung war (oder ist) annehmbar auch das Paläolithikum vertreten, denn ein Teil der zerstreuten Steingeräte ist von älterem Typ.

Mitarbeiter: Judit Tárnoki.

Viola T. Dobosi

Csölyospálos-Felsőpálos (Kom. Bács-Kiskun), s. Nr. 56.

6. *Dénesfa-Szikas dűlő* (Kom. Győr-Sopron) (XXVII). SW von Dénesfalva, an der nach Répceszemere führenden Straße, auf den aus dem einstigen Überschwemmungsgebiet der Rabnitz hervorragenden Hügeln hat der Bewohner des Ortes László Németh retuschierte und geschliffene Steingeräte, urzeitliche und arpadenzeitliche Keramikfragmente und Eisenschlacke eingesammelt. Die hiesige Eisenerzeugung kann zwischen weite Grenzen, zwischen die Spätawarenzeit und das 10. Jh. gesetzt werden.

Sonstige Beobachtungen:

1. Urzeitliche Siedlungsspuren mit durch Lehmbewürfe angezeigten Hausflecken, bronzezeitlichen Keramikfragmenten. Auf eine bedeutende Silexindustrie verweisende Nukleusstücke im Ackerfeld.
2. Die Bronzemünze von Maximianus Daia (Follis aus den Jahren um 310) auf dem Niveau der Eisenschmelzhütte. Weiter weg zwei abgenutzte römische Topf- und Krugfragmente.
3. Auch die Spuren eines Dorfes aus dem 11–12. Jh. haben wir NW von der Eisenschmelze 150 m entfernt beobachtet. Auch hier haben wir eine reiche Keramikfund enthaltende Abfallgrube freigelegt. Das Dorf wurde voraussichtlich an der Stelle eines von den Hüttenmännern zur Holzkohlenbrennerei gerodeten Waldes erbaut. Durch neuzeitliche Sandgruben wurde das arpadenzeitliche Dorf zum Teil schon gestört.

Mitarbeiter: Dr. József Verő (Forschungsinstitut für Geophysik und Geodäsie der UAW, Sopron), der mit protonmagnetometrischen Messungen die Stelle der Eisenhütte genau nachgewiesen hat, Dr. Péter Márton (Lehrstuhl für Geophysik der ELTE), der zur archäomagnetischen Zeitbestimmung Proben entnommen hat.

János Gömöri

Esztergom-Szentgyörgymező, Dózsa György-Platz 1. (Kom. Komárom), s. Nr. 85/1.

Esztergom Burg II. (Kom. Komárom), s. Nr. 102/3.

7. *Deszk-Vénó* (Kom. Csongrád) (XXIX). Östlich von Deszk, zwischen den Gemarkungen Vénó, Újfehértó und der Landstraße zwischen Szeged–Makó, neben der Viehmastungsanstalt Nr. 2 der LPG Maros, in der Erhebung am Ufer des einstigen Maros-Bettes haben wir drei Schnitte geöffnet. Den Funden der Oberfläche und den vorangehenden Probebohrungen entsprechend stammt die Siedlung aus der Wende des Spätneolithikums und der Frühkupferzeit. Aus den großen prähistorischen Lehmgruben sind in reichlicher Menge Keramikfragmente, Tierknochen, Stein- und Knochengeräte zum Vorschein gekommen. Auf dem Fundort konnten außerdem sarmatenzeitliche Siedlungsspuren beobachtet werden, es wurden ferner auch sieben in die Szöreg-Perjámos-Kultur

gehörende Gräber mit Bronzeschmuck und Beigefäßen zutage gefördert.

An der Ausgrabung nahmen die Archäologin Katalin Vályi, die Studenten Károly Győrbíró, Béla Krievczy und der Geodäte-Bohrmeister András Varga teil.

Ferenc Horváth

8. *Fehérvársurgó-Wald von Eresztvény* (Kom. Fejér) (XXX). Wir haben die Erschließung des im Wald von Eresztvény vorhandenen, früheisenzeitlichen Hügelgraberfeldes fortgesetzt. Die Zahl der erschlossenen Hügelgräber dieses Gräberfeldes hat sich in dieser Ausgrabungskampagne durch weitere Hügelgräber auf vier erhöht. Es ist auch begründet die weiteren fünf Hügelgräber des Gräberfeldes zu erschließen, obwohl in jedes von diesen gestört war. Der Grabbau des 1984 erschlossenen Hügelgrabes III zeigte die Spuren einer doppelten Holzkonstruktion mit Steinausfüllung. Eine neuzeitliche Störung drang bis zur Mitte des Grabes vor. Der Grabbau des Hügelgrabes IV wurde ausschließlich aus Stein gebaut.

Tibor Kovács—Éva F. Petres—Béla Jungbert

9. *Felsővadász-Burghügel* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XVII). Wir haben die 1982 begonnene Notausgrabung fortgesetzt. In unverändert großer Zahl sind für die klassische und Spätphase der Bükk-Kultur charakteristische Gefäßfragmente zum Vorschein gekommen, einige von diesen mit roter, gelber und weißer Inkrustation verziert. Vom kupferzeitlichen Fundmaterial ist das Fragment einer geteilten Schüssel der Badener Kultur zu erwähnen. Im reichen Keramikmaterial der bronzezeitlichen Hatvan- und Füzesabony-Kulturen sind die fein ausgearbeiteten, kannelierten kleinen Gefäße sowie die Fragmente der großen Vorratsgefäße gleichfalls vorgekommen. Es sind weitere Tierstatuetten (Schwein, Wildschwein) ans Tageslicht gekommen, ferner müssen ein Bronzemeißel und einige interessante Knochengegenstände: Fragment eines verzierten Knochenstiels, verschiedene Anhänger und Nadeln erwähnt werden.

Wir haben weitere sechs Gräber freigelegt, die in die Kupferzeit bzw. Bronzezeit gehören. Leider wurden die meisten von ihnen durch das Tiefpflügen gestört oder vernichtet.

Mitarbeiter: Ferenc Losits (MNM).

Judit S. Koós

10. *Garabonc-Ófalu*, Gräberfeld A und B (Kom. Zala) (XIX). Das in den vergangenen Jahren kontinuierlich ausgegrabene Gräberfeld Nr. 9 schließen wir mit zwei weiteren Gräbern nach S zu ab und so wuchs die endgültige Gräberzahl auf 81 an. Da wir südlich davon auf ein weiteres Gräberfeld derselben Zeit stießen, unterschieden wir die zwei Gräberfelder mit »A« und »B«. Es wurde auch das Gräberfeld »B«, das insgesamt 38 Gräber enthielt, völlig erschlossen. Aus den Gräbern sind außer Ohrgehängen, Schnallen, Eisenmessern, Perlen auch Gefäße — darunter eine sog. fränkische Flasche — zum Vorschein gekommen.

Nebstbei wurden 12 Gräber eines auseinandergepflügten spätbronzezeitlichen Urnengraberfeldes, ferner auch neun, zu einem aus dem 18–19. Jh. stammenden Dorf knüpfbare Gräber erschlossen.

László Horváth—Miklós B. Szőke—László Vándor

11. *Győrszemere Tóth-tag* (Kom. Győr-Sopron) (XI). Uns an die Notausgrabungen der vorangehenden Jahre anschließend, haben wir eine Fläche von 320 m² erschlos-

sen und mit Suchgräben die Ausdehnung des früheisenzeitlichen Gräberfeldes sowie der neolithischen Siedlung festzustellen versucht. Im Laufe der Ausgrabung wurden drei neolithische Gruben freigelegt. Auf Grund des Fundmaterials gehört die Siedlung in die Notenkopfperiode der transdanubischen Linearbandkeramik. Aus den Gruben sind in großer Menge grobe Hauskeramik, einige dünnwandige, eingeritzte Keramikfragmente, Steingerätfragmente, Mahlsteine und Tierknochen zum Vorschein gekommen.

Es wurden zwei frühbronzezeitliche Gruben erschlossen, von welchen wir in dem einen ein Keramikfragment mit typischer Verzierung der Makó-Kultur gefunden haben. Es sind zwei früheisenzeitliche Gruben zum Vorschein gekommen. In der einen Grube haben wir ein auf einen Webstuhl hinweisendes Tongewicht in der Begleitung von Keramikfragmenten und Tierknochen gefunden. Aus der anderen Grube wurde das fast vollständige Skelett eines großleibigen Tieres — voraussetzlich eines Auerochsen freigelegt. Aus dem früheisenzeitlichen Gräberfeld haben wir in diesem Jahr sechs Gräber erschlossen. (Die Zahl der erschlossenen Gräber wuchs hiermit auf 15 an). Die Gräber sind typische Bestattungen des gemeinen Volkes: mit wenig Keramik, im allgemeinen nur mit 1–2 Gefäßen je Grab. Selbst das reichste Grab enthielt nur insgesamt 10 Gefäße. Außer der Keramik fanden wir in den Frauengräbern mehrere Spinnwirtel vor. Die Aschen wurden in jedem Fall außerhalb der Urnen in das Grab gesetzt. Unter dieser Ausgrabungskampagne gelang es uns mit dem Durchschneiden eines Grabes festzustellen, daß man über die Gräber einen kleinen Hügel errichtet hat, jedoch sind diese mit der Zeit von der Erdoberfläche verschwunden.

András Figler

12. *Hódmezővásárhely-Gorza* (Kom. Csongrád) (XIII)
Die zwischen 1978–83 erschlossene Fläche wurde mit vier neuen Schnitten am südwestlichen Abhang des Tells erweitert. Im Schnitt IX haben wir das neunte, im Schnitt X das elfte (unterste), in den Schnitten XI–XII das achte, im Schnitt XIII das zweite, in den Schnitten XXX–XXXII das erste und im Schnitt XXXIII das dritte, neolithische Niveau erreicht. Es wurden weitere 13 Bestattungen freigelegt, von diesen gehören 11 in das Spätneolithikum, so erhöhte sich die Zahl der hier erschlossenen Gräber der Teißkultur auf 30. Von den Bestattungen waren eine symbolische, 3 Kinder-, 6 Frauen- und 3 Männerbestattungen. Besonders bedeutend sind die Gräber 26., 28., 29, in welchen die Toten mit Kupfer- und Steinperlenschnüren (Gürtel, Hals schmuck, Haarflecht und Vorstoßverzierungen), Knochenarmringen Gefäßbeigaben gemeinsam bestattet wurden. In den Gräbern 26., 32. und 33 sind Holzreste, im großen Teil der Gräber auch Ockerbemalung bzw. Ockerklumpen vorgekommen. In den Schnitten XI–XII bedeuten die Niveaus 5 und 7 die Reste je eines in gutem Zustand erhalten gebliebenen, langen, aus drei Räumen bestehenden Hauses. In den Häusern sind dickwandige, große Vorratsgefäße, kleinere, eingeritzte und buckelverzierte, dünnwandige Gefäße, Steingeräte in großer Zahl vorgekommen. Zu einem jeden Raum gehörte ein großer, viereckiger, ursprünglich gewölbter Ofen. Abschnittsweise sind auch die Stümpfe des aufgehenden Mauerwerkes erhalten geblieben. In den Schnitten XXX–XXXII ist ein wichtiges, neues Ergebnis das Erscheinen der Siedlungsniveaus der kupferzeitlichen Tiszapolgár- und Baden-(Pécel)-Kulturen; so erhielten wir in diesem Gebiet über den Übergang zwischen dem Spätneolithikum und der Frühkupferzeit wichtige Daten.

Mitarbeiter: Andrea Vaday und Katalin Vályi.

An der Ausgrabung nahmen die Studenten Péter Boldizsár, Károly Gyórbíró und Géza Szabó, der Physiker Bernard Weninger (Frankfurt), die Archäobotanikerin Katalin M. Kassai und der Geodäte-Bohrmeister András Varga teil.

Ferenc Horváth

Kunpeszér-Felsőpeszéri-Straße (Kom. Bács-Kiskun), s. Nr. 61/1.

Mezőgyán-Kógyér (Kom. Békés), s. Nr. 44.

13. *Mórágy-Tűzkődomb, Kismórágy* (Kom. Tolna) (XXXI). 1984 haben wir die Erschließung des Grabungsgeländes B, der begonnenen Gräbergruppe von Lengyel fortgesetzt. Es kamen weitere 20 Gräber zum Vorschein und so stieg die Zahl der Bestattungen der Gräbergruppe auf 70 an. Von den neuen Gräbern enthielt das eine Grab kein Skelett, auf Grund der Form und der Lage der Grube ist anzunehmen, daß es ein symbolisches Grab war; im Falle des einen Grabes ist auch ein eventueller kultischer Kannibalismus anzunehmen; wir fanden auch zwei Gefäßbestattungen; in Fußschüsseln lagen Skelette von Säuglingen, ähnliche Funde im ungarländischen Neolithikum waren bisher unbekannt. Die meisten Skelette sind in mittelmäßiger Hockerlage, liegen an der rechten Seite, zumeist in W–O-Richtung. Zwischen den Beigaben finden wir Gefäße, geschliffene und retuschierte Steingeräte, Knochenwerkzeuge, Muschel- und Kupferschmuck. Auffallend ist die große Zahl der Kupferfunde in der neolithischen Gräbergruppe von Mórágy-Tűzkődomb. Außer den Gräbern ist eine Grube zum Vorschein gekommen, in dem die zwei Hörner eines Auerochsen untergebracht wurden, ferner auch ein solches Objekt, in dem menschliche Knochen, Keramik, Tierknochen, Hundeschädel waren.

An der Ausgrabung nahmen die Archäologiestudenten Ildikó Egry und László Markó teil.

István Gádl

14. *Nagyberki-Szabolcska* (Kom. Somogy) (XIV). 1984 kam es zur geodäsischen Vermessung im nördlichen Teil des Plateaus des Erdwalls. Die diesjährige Ausgrabung von kleinerem Volumen wurde in einer neben dem Schnitt des Jahres 1983 geöffneten 3×30 m großen Fläche durchgeführt. Wir haben die Fortsetzung des im vorigen Jahr gefundenen, aus Lehm fundamentierten, NW–SO verlaufenden, mit Pfostenreihe umrandeten, spätbronzezeitlichen Hauses gefunden, dessen Ende jedoch über unseren Schnitt reicht. Außerdem haben wir zahlreiche tiefe, runde, sich nach innen leicht erweiternde, keltenezeitliche, ferner früheisenzeitliche Gruben mit abgerundeter Viereckform freigelegt. In der einen keltischen Grube eingegraben stießen wir auf zwei römische Bronzegefäße (Sieb und runde Schüssel), ferner in einer früheisenzeitlichen Grube hineingegraben auf römischen Schatz aus dem 3. Jh. Letzterer Fund enthielt drei Bronzegefäße (Kanne mit schnabelförmigem Ausguß, Siebgefäß, runde Schüssel), Bronzegegenstände (Schellen, Tintenbehälter, Beschlag, Schlüssel) und Eisengeräte (Axt, Pflugschar, Pflugmesser, Zugmesser, Schlüssel, Kesselhenkel, Ketten usw.).

Mitarbeiter: László Horváth.

An der Ausgrabung nahmen der Archäolog-Assistent Zoltán Gál und der Zeichner András Balogh teil.

Szilvia Honti

Nemesvámos-Balácapuszta (Kom. Veszprém), s. Nr. 33.

15. *Németbánya-Felsőerdei dűlő* (Kom. Veszprém) (XX). Von den an der Fundstelle 57/1 des Bandes 4 der MRT (als Pásztorkuti-Flur genannt, richtig ist auch diese die Felsőerdei-Flur) vorhandenen Hügelgräbern in N–NO-Richtung etwa 250 m entfernt, haben wir mit Unterstützung der Bakonyer Bauxitwerke die Notausgrabung fortgesetzt. In den Monaten Juli–September wurden in 55 Grabungstagen fünf Hügel erschlossen. Vier Hügelgräber waren durch die Vergrößerung der Bauxitgrube gefährdet. Die Vermessung der MRT ergänzend (8 + 1 Hügel/letztere Siedlung?) haben wir den

neuen Plan des Hügelgräberfeldes entworfen, auf dem sich 79 Hügel befinden, auch die feststellbaren Siedlungsstätte mit inbegriffen. Von den Hügelgruppen (I., II. und III.) haben wir die Hügel II./1–4 und 9 erschlossen.

Im Hügel II./1 waren zwei Brandschüttungsgräber, das eine Grab enthielt: Fibel von Čaka-Typ, Armring, Reifen bzw. das Bruchstück von einem Reifen sowie das Fragment einer Nadel. Der Hügel II./2 wurde – kurz nach der Bestattung – ausgeplündert. Im Hügel II./3 war eine kleine, aus Stein gebaute $45 \times 60 \times 60$ cm große Grabkammer (NO-Viertel) unter den Gefäßfragmenten und Aschen mit Bronzen, Gürtelblech und Drahtrolle. Vielleicht zum Grab dürfte im NO-Viertel eine Gefäßgruppe gehört haben. Im Hügel II./4 durchforschten wir – dem Hügel II./9 ähnlich – die rotgebrannte Fläche in der Mitte des Hügels nahe der Erdoberfläche, auf der Gefäßfragmente, Aschen lagen. Die Bestattungen der Hügel datieren wir auf die Perioden BD–HA.

Sándor Mithay–Gábor Ilon

16. *Öcsöd-Kováshalom* (Kom. Szolnok) (XXXIV). Mit unserer Arbeit des Jahres 1984 haben wir die Erschließung der auf die frühe Zeitspanne der Theiß-Kultur datierbaren Erscheinungen (Häuser, Gruben, Herde) der auf dem Ufer des toten Armes der Körös gelegenen Siedlung sowie die Freilegung der während der Urzeit sowie des Mittelalters zustande gekommenen Bestattungen fortgesetzt. Eine besondere Aufmerksamkeit verdient die in beiden Siedlungsniveaus erscheinende gleiche und eigenartige Bauweise. Die Form und Konstruktion der auf Grund der fragmentarischen Fußböden schwer umrissbaren Häuser zeichnen die im Urhumus erscheinenden Grundgräben und Gruben ab. In der Ausfüllung der sich unter den Seitenmauern der in O–W-Richtung ziehenden, langachsigen Häuser konnten wir die dicht nebeneinander gelegten, zur Ausgestaltung der Struktur des aufgehenden Mauerwerkes dienenden, gespaltenen Balken beobachten. In der Linie der Grundgräben und der Zentralachse des Hauses haben wir die eckigen Gruben der zur Querbefestigung der Dachkonstruktion dienenden Tragpfeiler gefunden. Die freigelegten Häuser wurden nahe zueinander (80–120 cm weit) gebaut, ihre Fußbodenbeläge öfters erneuert und zuweilen konnten auch die Spuren von Herden beobachtet werden. In den Häusern wurde keine Keramik gefunden, hingegen sind aus ihrer Umgebung in großer Menge Gefäßfragmente und Tierknochen zum Vorschein gekommen. Von der »Arbeitsstätte« genannten Fläche stammen ausgesprochen viele Steingeräte, Abschläge und Nuklei, die die Bearbeitung des importierten Steines an Ort und Stelle beweisen.

In der Keramik des unteren Niveaus der Siedlung kommen neben den aus der der Entwicklung der Theiß-Kultur vorangehenden Periode stammenden Keramiktraditionen für die Frühphase der Theiß-Kultur charakteristische Gefäßformen und Verzierungen vor. Allgemein sind die Einritzung von mäandroidem Charakter, die mit tieferillten, breiten Zwischenräumen eingritzte Linienverzierung, die Bemalung mit Bitumen und die plastische Verzierung usw. Charakteristisch sind die eckigen und verzierten Vorratsgefäße, Deckel, Gefäße mit gerader Wand oder mit Rohrfuß, die doppelkonischen Schüsseln, die großen, abgerundeten konischen, mit zylindrischem Hals hergestellten und anthropomorphen Gefäße usw. Es sind auch von der örtlichen Keramik fremde, aus den Vinča-, Petrești-, Dimini- und Lengyel-Kulturen stammenden Importfragmente zum Vorschein gekommen. Die im Fundmaterial vorkommenden Platten aus dem Eberhauer, die aus Spondylus geformten Perlen, Anhänger und Armringe, Knochenkämme, Löffel, Ahlen, ein aus Marmor gefertigter Meißel, Idole von mannigfaltigem Typ und kleine Altäre stellen vor uns die Gebrauchsgegenstände, die Trachtgegenstände und die Nachlassenschaft der Glaubenswelt des Spätneolithikums. Mit den letzteren hängt auch das eine als Unikum geltende, bemalte Heiligtummodell zusammen. Neben der

Dokumentierung der Gräber des mittelalterlichen Friedhofes fanden wir in dem von den prähistorischen Häusern freigelassenen Raum für das neolithische Zeitalter charakteristische Bestattungen in Hockeritus und ohne Zusammenhänge vor. In mehreren Fällen konnten die Spuren der das ganze Skelett bedeckenden roten Ockerbemalung beobachtet werden. Die Bestattungen sind im allgemeinen beigabenlos, jedoch kamen in einigen Fällen aus Spondylus und Bein geschnittene Perlen, Muschelanhänger sowie auch eine Steinaxt aus den Gräbern zum Vorschein.

Die Teilnehmer des Ausgrabungsteams: Gábor Kalla, Hargita Oravecz, Magdolna Vicze, Magdolna Seleanu, Csilla Siklódi, Péter Somogyi.

Mitarbeiter: Judith Rasson, Márta Kovács, Krisztina Pálffy, Erzsébet Pintér und Ágnes Zamadits.

Pál Raczky

17. *Pécs-Jakabhegy* (Kom. Baranya) (XXXIV). Die Erschließung des eisenzeitlichen Erdwalles und des Hügelgräberfeldes setzten wir 1984 mit der Erforschung des Befestigungssystems des Erdwalles und seiner inneren Struktur fort. Wir haben den südlichen, sich am Rand des sehr steilen Abhanges ziehenden Wallabschnitt am Plateau des Jakabhegy durchgeschnitten (Block F/II). Der nur 1,2–1,4 m hohe Wall, dessen äußere und innere Seite auch von je einer Steinreihe am Fuß des Walles begleitet war, wurde hier aus Erde gebaut; in der Auffüllung des Walles sind spätbronzezeitliche Scherben zum Vorschein gekommen. Der den Wall durchschneidende Block wurde von uns dem Inneren des Erdwalles zu um 100 m verlängert; Siedlungsspuren haben wir nicht gefunden, hingegen traten das einstige Felseniveau freigelegt, die Spuren der bei dem Wallbau verwendeten »Steingewinnung« hervor. Demnach wurden die beim Bau des Walles benutzten Steine in der unmittelbaren Nähe, von der Felsenoberfläche gewonnen.

Wir begannen auch den sich an der W-Seite des Erdwalles ziehenden, in N–S Richtung verlaufenden Wallabschnitt durchzuschneiden (Block F/III). Der hohe Wall auf dem Abhangrand wurde aus Stein und Erde gebaut, an der inneren Seite beim Fuß des Walles fanden wir einen schmalen Wasserabführungsgraben. Am Rand des Grabens waren LT-zeitliche, zerbrochene Scherben eines graphitierten, kammverzierten Topfes. Beim Durchschneiden des Walles sind auch die aufgetragenen Reste der Ha C-zeitlichen Hügelgräber zum Vorschein gekommen (außer den spätbronzezeitlichen Gefäßfragmenten).

Borbála Maráz

18. *Ravasz, Villibald domb* (Kom. Győr-Sopron) (XI). Im Laufe des Winters wurde ein Schatzfund von bedeutendem kulturhistorischem Wert (bronzene und goldene Schmuckgegenstände) vom Hügel ausgegraben und an der Erdoberfläche haben wir schon öfters auf eine bronzezeitliche Siedlung verweisende Keramikfragmente eingesammelt. Wir versuchten mit einer kleineren Kontrollausgrabung die Zeit und den Charakter der Siedlung festzustellen. Im Laufe der Ausgrabung wurden zum Schatzfund gehörende weitere Gegenstände nicht gefunden, jedoch sind insgesamt 12 bronzezeitliche Objekte (Gruben) hervorgekommen. Von den Gruben enthielten 11 ein reiches Fundmaterial der frühbronzezeitlichen Kisapostag-Kultur. Es sind viele Keramikfragmente, Knochengeräte, Mahlsteine und in großer Menge auch Tierknochen zum Vorschein gekommen. Der interessanteste Fund war der Gußmodell einer bronzenen Axt. Es sind viele durchgebrannte Lehmewurfurfragmente hervorgekommen, auf Grund deren man in der Umgebung auf Häuser mit aufgehendem Mauerwerk schließen kann. Wir haben die Reste eines Brandgrabes freigelegt, das gleichfalls zur Frühphase der Kisapostag-Kultur angehört. Es wurde eine bienenkorbformige Vorratsgrube mit inkrustierter Keramik gefunden. Die Siedlung wird

dadurch bedeutend, daß in unserem Komitat sie die einzige bekannte Siedlung der Kisapostag-Kultur darstellt.

András Figler

Rákóczi-falva-Schloßhügel (Kom. Szolnok), s. Nr. 65.

Rezi-Gyöngyösi csárda (Kom. Zala), s. Nr. 90.

Sárrétudvari-Hizóföld (Kom. Hajdú-Bihar), s. Nr. 81.

Siófok-Balatonkiliti (Kom. Somogy), s. Nr. 66.

Szendrő-Gacsai (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén), s. Nr. 91.

Tiszaiföldvár-Ziegelei (Kom. Szolnok), s. Nr. 50.

19. *Tiszaifűrés-Morotvapart* (Kom. Szolnok) (XXXIV). Am Ufer der zwischen Tiszaifűrés und Tiszaörvény ziehenden Morastes von Örvény wurde eine Notausgrabung in Gang gesetzt. Im Laufe dieser haben wir an der Fläche I–VII in einem 1600–1800 m langen und 20–50 m breiten, insgesamt etwa 40 000 m² großen Gebiet Erschließungen und Einsammlungen von der Oberfläche durchgeführt. Die zum Vorschein gekommenen Siedlungsobjekte und Gräber repräsentieren sieben Perioden. Mehrere Erscheinungen sind in Ermangelung der Funde überhaupt nicht oder nur schwer zu datieren. Vor dem Einsetzen der Rettungsgrabung dürften vier-fünf, wahrscheinlich völkerwanderungszeitliche Häuser zerstört worden sein.

A. Neolithikum. An der Fläche V stießen wir auf vier größere, reiches Fundmaterial enthaltende Gruben und zwei Gräber. Das eine Grab war die Bestattung eines Hockerskelettes mit zwei Gefäßen, Steinaxt, Silex, und mit Ockerspuren auf dem Schädel.

B. Späteisenzeit. An der Fläche V erschienen auch keltische Siedlungsspuren. Wir haben drei, W–O orientierte, rechteckförmige, in die Erde eingetiefte Häuser mit einer Seitenlänge zwischen 2–5 m erschlossen. Auf eine Dachkonstruktion verweisende Spuren konnten im Falle von zwei Häusern beobachtet werden. In diese Periode gehören noch zwei kleinere Gruben. Aus den materiellen Denkmälern können das Eisengerätdepot des einen Wohnhauses und die auffallend reiche Keramik eines anderen Baues hervorgehoben werden.

C. Spätrömerzeit. Sarmatische Siedlungerscheinungen wurden an der Fläche I., II., III., IV. und VI zutage gefördert. Von den zwei in die Erde eingetieften, rechteckförmigen Häusern mit einer Seitenlänge zwischen 3–4 m waren in dem einen Haus Pfostenstellen. Die Zahl der in den einzelnen Siedlungsabschnitten erschlossenen bzw. beobachteten, bienenkorbähnlichen Gruben beträgt beinahe 50. Ein Großteil der im Freien gebauten Öfen bzw. Herde gehört in diese Periode. Es sind auch einige Gräber zum Vorschein gekommen. Die Gruben enthielten reichlich Fundmaterial.

D. Frühvölkerwanderungszeit. Für gepidisch können acht Häuser und eine Grube an der Fläche I., II. und III bestimmt werden. Die in die Erde eingetieften Häuser sind W–O orientiert, rechteckförmig (fast quadratisch), ihre Seitenlänge wechselt zwischen 2,5–3,5 m. Auf die Dachkonstruktion verweisen im allgemeinen zwei Pfostenstellen. Das eine Haus enthielt solche Funde, auf Grund welches wir an eine Werkstätte denken können. An drei Stellen fanden wir gestempelte Keramik.

E. Spätvölkerwanderungszeit. Wir haben awarische Siedlungsspuren beobachtet und an der Fläche I., II., V. und VI freigelegt, insgesamt 16 Häuser, einen Ofen im Freien und einige Gruben. Die in die Erde eingetieften Häuser sind viereckförmig, ihre Seitenlänge wechselt zwischen 2,5–4 m, mit 2–4 Pfostenstellen. Außer den in die Erde eingetieften Öfen und den einfachen Feuerstellen haben wir auch aus Stein gebaute vorgefunden. Aus den Objekten ist ein reiches Fundmaterial (neben Töpfen z.B. Backkloche, Spinnwirtel, Nadelbehälter usw.)

zum Vorschein gekommen. An der Fläche V und VI haben wir Reiterbestattungen, insgesamt sieben Gräber gefunden.

F. Arpadenzeit. An der Fläche I., V. und VI haben wir insgesamt acht Häuser, zwei im Freien stehende Öfen und einige Gruben freigelegt. Die in die Erde eingetieften Häuser sind quadratisch, mit zwischen 2–4 m wechselnder Seitenlänge. Auf ihre Dachkonstruktion verwiesen im allgemeinen zwei Pfostenstellen. Außer den in die Erde eingetieften Öfen und einfachen Feuerstellen haben wir auch aus Stein gebaute gefunden. Drei kleinere Objekte ohne Pfostenstellen dürften Wirtschaftsgebäude gewesen sein. An der Fläche V haben wir auch Gräben beobachtet.

G. Spätmittelalter. Die auf diese Periode setzbaren Siedlungsspuren sind im Bereich des bereits bekannten Templomdomb, an der Fläche VI und VII erschienen. Wir haben einen Teil von zwei großen, rechteckförmigen Häusern mit Pfostenkonstruktion dokumentiert, in dem einen Fall mit Heizungseinrichtung. Das Material ergänzt eine Grubengruppe, mit reicher Keramik und sonstigen Funden.

Anlässlich der Rettungsgrabung haben wir in der Umgebung von Tiszaifűrés Geländebegehungen vorgenommen bzw. die Fundstellen identifiziert.

Csilla Siklódi—József Laszlovszky
—Béla Kriveccky—János Cseh

20. *Tiszaútc-Sarkadpuszta* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (V). 1984 haben wir eine Fläche von 872 m² erschlossen, größtenteils an der SW-Seite der Siedlung, zum geringeren Teil in der östlichen Ecke. Hiermit stieg die Größe des bisher durchforschten Gebietes auf 5352 m², jedoch erreichten wir von N und W her noch immer nicht den Rand der Siedlung. Die Funde und die Siedlungerscheinungen waren denen der im vorangehenden Jahr durchgeführten Ausgrabungen ähnlich. Wir haben wieder gute stratigraphische Daten der in der Relation der noch kupferzeitlichen Hunyadi-halom- und der dieser folgenden spätkupferzeitlichen Boleráz-Gruppen gewonnen. Aus drei Gruben ist auch eine frühbronzezeitliche, aus einer Grube eine skythische Keramik zum Vorschein gekommen.

An der Ausgrabung nahmen István Vörös, Etelka Kövecses und Ágnes Cseke teil.

Pál Patay

21. *Tiszavasvári, Városföldje, Jegyzőtag* (Kom. Szabolcs-Szatmár) (XXI). Es wurde die 1983 begonnene Ausgrabung fortgesetzt. Wir haben weitere sieben Gräber des keltischen Gräberfeldes (sechs Skelettbestattungen und ein Brandgrab) sowie drei sarmatische und eine Bestattung von nicht bestimmbarer Zeit erschlossen. Von den keltischen Gräbern soll das Grab eines mit Lanze begrabenen Kriegers und einer reich bestatteten Frau hervorgehoben werden. Von den Objekten der Siedlung des 5. Jhs sind zwei Häuser erwähnenswert, wo in größerer Menge Keramik hervorgekommen ist.

Mitarbeiter: Valéria Kulcsár (Kecskemét) und Gábor Lőrinczy (Nyíregyháza).

Eszter Istvánovits

Vasasszonyfa (Kom. Vas), s. Nr. 73.

22. *Velem-Szentvid* (Kom. Vas) (XXXV). An der die Akropolis begleitenden mittelalterlichen Terrasse war unter den mittelalterlichen Gehniveau, unter einer zum gebrannten Wall des 10–11. Jhs gehörenden, 20–30 cm dicken Rußschicht ein kleines, aus dem 9. Jh. stammendes Haus mit einem Grundriß von abgerundetem Viereck in das spätkeltische Gehniveau eingetieft. Es wurde der Abbau des keltischen Walles fortgesetzt, an dessen innerer Wand wir auf die Kante gestellte Steine gefunden haben, durch die die Stelle der inneren Palisadenreihe

angedeutet ist. Unter dem aus Schotter bestehenden späteltischen Gehniveau (auch mit wenigem frühromischem Lehm) folgte wiederum ein mit größeren Steinen ausgelegtes Gehniveau. Im Jahre 1983 haben wir den in 180–200 cm Tiefe beobachteten »Neubau« der Terrassenstufe in zwei anderen Schnitten sowie auch in der Fläche wahrgenommen und es wurde klar, daß diese wahrscheinlich die Reste einer Ha B-zeitlichen Befestigung darstellen. Die obere Burg mit kassettenförmiger Holzkonstruktion wurde also noch in der Spätbronzezeit — in der Schicht unter dem späteren Oppidum bzw. den mittelalterlichen Burgen — gebaut. Die waagerechten Balken lagen auf einem in Lehm eingebetteten Steinniveau von etwas leicht aufstehendem Rand. Diese Steinfundamentierung schließt sich der früher beobachteten Bastei an, deren Außenseite große Lehmflecken bezeichnen. Die dem Abhang zu liegende Mauer der spätbronzezeitlichen Bastei ist eine regelmäßig gesetzte Steinreihe, ihre äußere Seite besteht aus einer 30 cm dicken Lehmwand, außerdem befand sich am Felsenrand wahrscheinlich noch eine Steinmauer. Auf der »Lehmbank« haben wir auch auf Lehmziegel hinweisende Spuren beobachtet. An der dem Abhang zu gelegenen Seite betrug die Höhe der zum Teil gehauenen Felsen-, zum Teil kyklopischen Mauer 3 m.

In unseren im Gebiet des Gräberfeldes des 9. Jhs geöffneten Flächen erschlossen wir ein beigabenloses Grab mit gestrecktem Skelett, das in einen weiteren, W–O orientierten, in Felsen eingehauenen Grabfleck lag. In der Nähe des Grabes haben wir die Reste einer stark gestörten, späteltischen Befestigung beobachtet.

Mitarbeiter: Gábor Kiss.

An der Ausgrabung nahm die Studentin Katalin Bodnár teil.

Mária Fekete

23. *Vörs-Papkert-A.* (Kom. Somogy) (XIV). Am nördlichen Hügel des 1983 mit Suchgräben erforschten Gebietes haben wir mit dem Ausstecken von Schnitten die Ausgrabung fortgesetzt. Vor dem Beginn der Erschließung wurden auch in diesem Gebiet geomagnetische Funderkundigungen vorgenommen. Der Vergleich der erschlossenen Fläche und der Karten des magnetisch vermessenen Gebietes ist noch im Gange, es kann aber schon jetzt festgestellt werden, daß im Vergleich zur Karte der archäologischen Erscheinungen der magnetische Raster sich etwas — ungef. 1 m — verschiebt. An der O-Seite ist eine sehr (stellenweise 1–1,5 m) tiefe, schwarze Humusschicht zu finden, was auch in der magnetischen Vermessung erscheint. In dem westlichen (N–S verlaufenden) 10 m großen Streifen des schließlich nach W erweiterten Erschließungsgebietes haben wir keine vorherigen magnetischen Vermessungen durchgeführt. Es kam zur Erschließung eines 1900 m² großen, zusammenhängenden Gebietes.

Die Urzeit war durch spätbronzezeitliche, tiefe, bienenkorbförmige und sonstige, kleinere Gruben vertreten. Von den Objekten der späteren Zeiten tritt ein an der NO-Ecke mit Steinofen versehenes, fast viereckiges, in die Erde eingetieftes Wohnhaus mit abgerundeten Ecken aus dem 8–9. Jh. hervor. Der über zahlreiche Öfen mit geschmiertem Boden oder über freien Herd verfügende, mittelalterliche, in die Erde eingetieft Bau kann auf das 13–16. Jh. datiert werden.

Mitarbeiter waren die Archäologin Szilvia Honti und der Geodäte János Tálos.

László Költő

24. *Zalavár-Basasziget* (Kom. Zala) (XVI). Im Laufe der Vorbereitung der sich der II. Etappe der Rekonstruktion des Kleinen Balaton anschließenden archäologischen Forschungen haben wir 1983 eine Probeausgrabung am östlichen Rand des Zalavári-Rückens, an einer fast 100×70 m großen, inselartigen Erhöhung durchgeführt. Laut Bezeugung der vorherigen Forschung lebte an der einstigen Insel die Siedlung einer Phase der hoch-

kupferzeitlichen Balaton-Lasinja-Kultur. Der Fundort schien zur eingehenderen Untersuchung einer Siedlung dieser Kultur geeignet zu sein, so haben wir uns die Forschung einer je größeren Fläche zum Ziele gesetzt.

1984 haben wir in N–S Richtung den mittleren Teil der Siedlung durchgeschnitten und ein Gebiet von etwa 1200 m² durchforscht. Im bisher erschlossenen Gebiet der Siedlung haben wir insgesamt 61 Gruben freigelegt, aus den Funde enthaltenden Gruben ist ohne Ausnahme auf die Frühphase der Balaton-Lasinja-Kultur datierbares Material zum Vorschein gekommen. Von den Gruben waren 16 regelmäßige, bienenkorbförmige Vorratsgruben, die sich vor allem auf den nördlichen Teil der Siedlung konzentriert haben. Die übrigen formlosen Lehm- und Abfallgruben lagen zerstreut. Die in mehreren Füllen wahrnehmbaren, ineinander eingegrabenen Objekte weisen auf die Mehrschichtigkeit der hochkupferzeitlichen Siedlung hin. Im geschützteren, südlichen Teil der Insel gelang es zwei NW–SO orientierte, rhombusförmige Häuser mit Grundgraben zu beobachten, den Eingang haben wir in beiden Fällen an der W-Seite gefunden. Das Haus Nr. 1. hatte annähernd eine Grundfläche von 7×7, das Haus Nr. 2 von 8×8 m. Auch die Häuser lassen sich mit Sicherheit auf die echte Kupferzeit datieren.

Neben der Keramik sind auch ein Kupferbeil, eine gepunzte Kupferscheibe, ein durchbohrter Muschelhänger und Fragmente von mehreren geschliffenen Stein geräten zum Vorschein gekommen. Außer den Funden der Balaton-Lasinja-Kultur fanden wir auch sehr zerstreut, spätbronzezeitliche Fragmente, jedoch konnten wir Objekte in keinem Falle beobachten.

Róbert Müller—Zsuzsa Virág

25. *Zók — Burgberg* (Kom. Baranya) (XXIV). 1984 haben wir die Erforschung der in der Spätkupferzeit und in der Frühbronzezeit bewohnten Siedlung fortgesetzt. Mit Hilfe der auf dem sich dem Plateau des Burgberges von O her anschließenden Abhang erschlossenen Blockreihe haben wir festgestellt, daß es hier in der Urzeit zu einem terrassenartigen Einbau nicht gekommen ist. Es ist aber der eine Abschnitt des Grabens um die Siedlung mit einst zerklüfteter Wand zum Vorschein gekommen, in dessen Aufschüttung vom Hügelrücken herabgerollte, vor allem frühbronzezeitliche Funde waren. Einige kannelierte, schwarz glänzende Keramikfragmente deuten auf eine kurze Zeit anhaltende, früheisenzeitliche Ansiedlung hin. In den am nördlichen Teil des Hügelrückens gegrabenen Schnitten sind außerhalb der Zentralsiedlung also von den Häusern nördlich, gegrabene Abfallgruben ans Tageslicht gekommen. In dem im Zentralgebiet der Siedlung erschlossenen Schnitt stießen wir außer den Fußbodenbelägen und den Abfallgruben auf den Rest eines ovalen Herdes mit mehrfach geschmiertem Boden, in dessen unmittelbarer Nähe auch auf Metallschmelze hinweisende Schlacken waren.

István Ecsedy

RÖMERZEIT

(Auf der Karte: Nr. 26–40)

26. *Árpás-Dombföld, Malomdomb* (Kom. Győr-Sopron) (XI). Im Gebiet der römischen Stadt Mursella haben wir uns unserer früheren Ausgrabungsfläche von S her anschließend die Freilegung des Steingebäudes Nr. 2 fortgesetzt. Der nördliche Teil des Grundrisses des in der ersten Hälfte des 3. Jhs, im Laufe seines Bestehens etwas umgebauten Hauses wurde geklärt. Es handelt sich um ein Haus mit Atrium, dessen Zentralraum oder Hof ein Korridor umgibt, außer diesen liegen die Wohnräume von verschiedener Größe. In dem im Grabungssaison des Jahres 1983 erschlossenen Gebiet wurden die Mauern größtenteils ausgebeutet und wo sie erhalten

geblieben sind, dort haben wir reine Steinmauern vorgefunden. Das für die Steinperiode charakteristische Fundamentmaterial enthält Sigillaten des Rheingebietes, graue Hauskeramik und auffallend viele Eisengeräte. Aus einer früheren Periode können wir die Abfallsmaterialien enthaltenden Gruben einer von der Mitte des 1. bis Beginn des 2. Jhs tätigen Töpferei und die Reste von vorangehenden Bauten mit Balkenkonstruktion erwähnen.

Eszter Szőnyi

27/1. *Balatonalmádi-Budatava* (Kom. Veszprém) (XXXVIII). (MRT 2. NO von 4/8). In Budatava wurden bei der Fundamentierung der Gesellschaftshäuser der Rákóczi-Wohnsiedlung und im Laufe der Anlage der kommunalen Werke sieben römische Gräber gestört. Die mit Rotsteinen von Almádi ausgestalteten Gräber wurden von den Ortsbewohnern ausgeplündert. Die eingeholten Funde sind: Tonschüssel, Münzen, Perlen, Bronzefibel. Bei dem Haus der Wohnsiedlung unter Szabolcs-Gasse Nr. 1 wurde ein Steinsarg mit reichen Beigaben, das die völlig zermorschten Skelette einer erwachsenen Frau und eines Kindes enthalten hat, gestört. Beigaben waren: Gold- und Tonperlen, bronzene Haarnadel, Bronzearmringe, Flasche aus Glas, Tonschüsseln, Tierknochen, mehrere Bronze- und Eisenfragmente. Der aus rotem Stein von Almádi gemeißelte Sargdeckel wurde mit je drei Akroterions verziert. Das Grab läßt sich auf die Wende des 3–4. Jhs datieren.

Mitarbeiter: Pál Rainer.

Ágota Perémi

27/2. *Balatonalmádi – Vöröserény-Veszprémi Str. 93.* (Kom. Veszprém) (XXXVIII). Bei dem Umbau des einstigen Jesuitenordenshauses wurde aus der westlichen Abschlußmauer des W–O Flügels des Ordenshauses von den Ausführenden ein inschriftlicher römischer Grabstein herausgehoben. Von der ursprünglich siebenzeiligen Inschrift fehlt die erste Zeile mit den Buchstaben D M. Der Stein ist mit Pflanzenmotiven, unter der Inschrift mit einem Kantharos verziert. Der infolge der gemörtelten Mauer bisher unsichtbare Grabstein, den A. Mócsy auf das 2. Jh. datierte, ist mit dem seit langem als verschollen vermuteten Stein der CIL III 4144 identisch. Es gelang uns den ursprünglichen Fundort des Steines bisher nicht genau zu identifizieren.

Sylvia K. Palágyi

Balatonmagyaród-Hídvégszta (Kom. Zala) s. Nr. 1/1.

28. *Balogunyom* (Kom. Vas) (XXXV). Östlich von der Gemeinde und des Perint-Baches, an der westlichen Seite der aus Savaria nach Süden führenden Bernsteinstraße, in der »Gyalogbüre«-Flur auf einer zusammenhängenden Fläche ist die Erde von römischen Dachziegelscherben bedeckt. Die aus der Oberfläche eingeholte graue Hauskeramik und einige Sigillaten können auf das 2–3. Jh. datiert werden. Die Siedlungsspuren beginnen schon etwa 50 m westlich von der Bernsteinstraße und liegen in W–O Richtung an einer etwa 250 m, in N–S Richtung etwa 200 m langen Fläche. Die Siedlungsspuren werden von W und zum Teil von N durch den Ósorok-árka begrenzt. An der Oberfläche sind keine Spuren von Steinbaumaterial; die Bewohner der Ortschaft haben früher nur Ziegel von diesem Gebiet ausgegraben.

F. Derdák – G. Kiss – E. Tóth

29/1. *Budapest, III. Aquincum-Óbuda* (Zusammenfassung) (III). Die sich dem Umbau der Árpád-Brücke anschließenden, großangelegten Ausgrabungen und Bergungsgrabungen wurden 1984 abgeschlossen. Unsere Erschließungen waren noch größtenteils durch die Bau-

tätigkeit und die ihnen anschließenden Geländeregelungsarbeiten bestimmt. Die Stelle der Arbeiten und die Hauptergebnisse sind die folgenden:

1. Im vorausgesetzten Gebiet des *Ala-Lagers* erschloß sich als Endphase der Arbeiten des vorangehenden Jahres die Möglichkeit zur Ergänzung des Grundrisses sowohl bei den zur früheren Palisadenperiode, als auch zur späteren Steinperiode gehörenden Gebäuden.

2. Im Gebiet des *Legionslagers* wurde die Herstellung der *Porta praetoria* begonnen. Der Wiederherstellung anschließend bestand zur Ergänzung des Grundrisses und zu gewissen stratigraphischen Beobachtungen die Möglichkeit. Beide Tortürme haben wir gänzlich ausgegraben, mit den von N und S folgenden Lagermauerabschnitten, samt dem Vallum, das sich der Mauer von innen anschließt. Wir haben den in der Mittellinie der *Via praetoria* liegenden Kanal mit einem Reinigungsschacht freigelegt und auch den zur Mauer am nächsten gelegenen Wassergraben durchschnitten. (Kórház-Gasse Nr. 7.) Die im Bereich der *Thermae maiores* im Gange befindlichen Arbeiten wurden beendet (Flórián-Platz) und es kam zu kleineren Notausgrabungen an der W-Seite der *Via principalis*, auch im Gebiet des im vorigen Jahr erschlossenen *Wohngebäudes*. Es wurde die sich im O-Teil des Gebäudes ziehende *Tavernenflucht* erschlossen (von der SW-Ecke des Flórián-Geschäftszentrums). Zur weiteren Forschung der *Mannschaftsbaracken* ergab sich durch den Umbau des Marktes von Óbuda die Möglichkeit. Es kam zu kleineren stratigraphischen Beobachtungen und Ergänzungen des Grundrisses im Kopfbau und im Gebiet der die Gebäude trennenden Straßen und der sich an beiden Seiten dahinziehenden Säulengänge. Ebenda konnten wir die zur früheren Periode des Legionslagers gehörende NS-Fossa wiederholt beobachten. (Kórház – Vihar – Verőfény – Szél-Gasse) Mit kleineren Bergungsgrabungen haben wir in der Praetentura Straßen-, Gebäude- und Kanalreste beobachtet. (Szentendrei Straße, Tavasz-Gasse)

3. Im Gebiet der *Canabae* kam es auch zur Erschließung der Stuck- und Wandgemäldeverzierung eines zu mehreren Perioden gehörenden Gebäudes aus dem 2–3. Jh. (Dugovits Titusz-Platz) Im N-Teil der Canabae sind Gebäudereste zum Vorschein gekommen (Meggyfa-Gasse).

4. Im Gebiet der *spätromischen Befestigung* konnten wir im Laufe der dem Umbau vorangehenden Erschließung zu großen Gebäuden gehörende Mauerreste des 4. Jhs beobachten, an welchen in der zweiten Hälfte desselben Jahrhunderts zu größeren Umbauarbeiten gekommen ist. Ebendort konnten auch zu einer früheren Periode gehörende (2–3. Jh.) Straßen- und Gebäudereste zutage gefördert werden. Die spätromischen Gebäude wurden auch im Frühmittelalter benutzt.

5. Im Gebiet der *Zivilstadt* kam die Reihe auch zur Ergänzung des Grundrisses der in der Nachbarschaft des S-Stadtttores befindlichen Feuerwehrkaserne und es ergab sich auch die Möglichkeit ergänzende, stratigraphische Untersuchungen durchzuführen (Szentendrei-Straße, Stromumformer).

6. Im Laufe der Bestandkonservierungsarbeiten der *Aquincumer Zivilstadt* haben wir bei der Straßenkreuzung »C« und »G« die Erschließungen fortgesetzt, wo Teile der vermutlichen Fleischverarbeitungsstätte ans Tageslicht gekommen sind.

7. Im Gebiet zwischen der Zivilstadt und den Canabae konnte ein Gebäude aus dem 2. Jh. und eine spätromische Bestattung beobachtet werden (Szentendrei-Straße, Ladik-Gasse).

Margit Németh

Budapest, III. Lajos-Gasse 165, s. Nr. 100/4.

29/2. *Budapest, III. Óbuda – Markt* (von der Kórház – Vihar – Verőfény – Szél-Gasse begrenztes Gebiet). In der Linie des Fußgängerweges der Verőfény-Gasse, in dem auf den Grundgräben des Jahres 1983 senkrechten, 75 m langen O–W verlaufenden Kanalgraben

haben wir Notausgrabungen vorgenommen und nördlich davon, unter dem Straßenkörper einen 20×3 m großen Block eröffnet. An einem weiteren Punkt gelang es uns die schon 1983 beobachtete, frühe Fossa durchzuschneiden und fanden die Siedlungsspuren vor dem Legionslager des 2–3. Jhs von neuem vor. (Gruben, Postenlöcher) Es wurde eine weitere O–W-Straße des Legionslagers freigelegt (3. Straße nördlich von der Via decumana), so gelang es uns die N–S Breite der Insula zu klären. Es sind Kanäle an beiden Seiten der Straße, die Säulenbasen der Diele der Mannschaftsbaracke 6 und weitere Mauern der Offizierswohnungen der Mannschaftsbaracke 5 ans Tageslicht gekommen.

An der Ausgrabung nahm die Archäologin Rozália Zsákovics teil.

Katalin H. Kérdő—Orsolya Madarassy

29/3. Budapest, III. Szentendrei Straße 135. (Prz. 19343/7.) (III). Die 1930 gebaute Stromtransstationsstation wurde 1984 erweitert, so war es uns möglich den Grundriß der früher hier zum Vorschein gekommenen römischen Feuerwehrkaserne zu ergänzen und ihre Perioden genau zu beobachten. Auch einige neue, die Topographie der Aquincumer Zivilstadt ergänzende Daten wurden gewonnen. Es sind einige Mauern des Feuerwehrkaserne an der O-Seite berührenden Gebäudes und der zwischen ihnen an der O-Seite der N–S verlaufenden Straße dahinziehende breite Kanal hervorgekommen. An der S-Seite trachteten wir auf die Verbindung des der Mannschaftsbaracke und der Stadtmauer ins richtige Licht zu stellen, jedoch ist dies infolge der zur Verfügung gestellten geringen finanziellen Mittel nicht in vollem Maße gelungen.

Paula Zsidi

Budapest, XI. Balatoni Str. 184/4., s. Nr. 100/5.

Budapest, XI. Gellért-Berg, s. Nr. 2/1.

Dénesfa — Szikás dűlő (Kom. Győr-Sopron), s. Nr. 6.

30. Dunajváros — Kálvária-Gasse (Kom. Fejér) (XLIII). Der Schauplatz ist der von der Befestigung nördlich gelegene, früher unerforschte Teil von Intercisa.

Die dem Bau des Verteidigungswerkes des hohen Ufers unmittelbar vorangehende Notausgrabung wurde am rissigen Uferand vorgenommen. Hier haben wir die mit Haushalts- und Bauabfällen aufgefüllten, riesengroßen Gruben der wichtigsten Materialgewinnungsstellen der Bauarbeiten von Intercisa, mit über den Gruben errichteten fünf Häusern freigelegt. Von diesen tritt von hervorragender Wichtigkeit ein Gebäude mit sechs Räumen hervor, dessen aus Lehmziegeln gesetzte Mauer auf gestampftem Lehm-, sodann Rohsteinfundament errichtet wurde. Das eine Zimmer mit Terrazzoboden hatte Fußbodenheizung und farbige Wandbemalung. In noch einem Haus konnten wir die Spuren einer primitiven Fußbodenheizung beobachten, ein drittes Haus ebenfalls mit Lehmmauer hatte eine Wandbeheizung. An derselben Stelle, zum Teil in den Häusern bzw. in die Gruben eingegraben, fanden wir Gräber, zuweilen mit mehreren Meter Niveauunterschied. Der Bestattungspatz mit 150 Gräbern ist nicht vollständig, es sind zahlreiche Gräber — ebenso wie die Häuser am Ufer — einem Uferabbruch zum Opfer gefallen. Die in ihrer Mehrheit Skelettbestattungen mit doppeltem Ritus haben verhältnismäßig wenige Funde geliefert. Zu erwähnen sind zwei goldene Ohrgehängepaare, Bronzegefäße von Brandgräbern sowie ein Gesichtgefäß. Umso reicher sind Funde aus den Gruben und den Häusern zum Vorschein gekommen: Keramik, Glas, Fragmente von Knochen-, Bronze- und Eisengegenständen, Freskofragmente, sowie Tierknochen. Der größere Teil der in der Kálvária-Gasse erschlossenen Objekte stammt aus dem 3. Jh.

Um eine Terrasse nach unten haben wir gleichzeitig ein neuzeitliches Steingebäude (wahrscheinlich aus dem 18. Jh.), in die Erde eingetiefte Hütten, Wirtschaftsgebäude sowie Öfen freigelegt.

Die ständige Mitarbeiterin der Ausgrabung war die Dokumentatorin Frau J. Balatoni.

Mitarbeiter eine längere-kürzere Zeit waren: János Balatoni, István Bóna, Gábor Hatházi, Gabriella Haraszti, Éva Horváth, Frau L. Palló, Emília Pásztor, Attila Zsarnóczki.

Jolán B. Horváth

Esztergom — Burg II. (Kom. Komárom), s. Nr. 101/3.

31. Győr-Bischofsburg (Kom. Győr-Sopron) (XI). Im Frühjahr 1984 haben wir an der vermuteten Stelle des SO-Eckturmes der spätromischen Befestigung im Bereich der Bischofsburg zu Győr eine kleine Sondierungsausgrabung durchgeführt. Im Laufe der Arbeit wurde die südliche Mauer der Befestigung gefunden, die in der von uns ausgesteckten Linie erschienen ist. Die 3 m dicke, von außen und von innen mit Quadersteinen ausgekleidete Befestigungsmauer ist mit der unter Martinovics-Platz Nr. 3 beobachteten völlig gleich. Den gesuchten Eckturm haben wir aber nicht gefunden. Die S-Mauer setzt sich also in westlicher Richtung weiter fort, was so viel bedeutet, daß das Gebiet der spätromischen Befestigung größer ist als die von uns gedachte. In den im Inneren der Befestigung geöffneten Gräben haben wir Siedlungsschichten aus dem 4–5. Jh. beobachtet.

Eszter Szőnyi

32. Kapospula — Alsóhetény, römische Befestigung (Kom. Tolna) (XIV). 1984 haben wir an fünf Arbeitsstellen die Erschließung fortgesetzt.

1. Es wurde die innere Fläche des runden NW-Eckturmes freigelegt. Aus der Schuttschicht des runden Turmes sind zerstreut etwa 140 Bronzemünzen zum Vorschein gekommen. Da sie vor allem Prägungen von Constantius II. sind und sich unter ihnen spätere Münzen nicht befinden, dürften sie zur Periode des runden Turmes nicht gehört haben. Der Schatzfund hat sich in irgendwelcher Weise noch aus der I. Periode der Befestigung bewahrt und wurde bei der Zerstörung während der II. Periode zerstreut.

2. Wir haben den Abschnitt der bereits früher gefundenen nördlichen Befestigungsmauer erschlossen, dort wo der Zusammenbau der I. und der II. Periode beobachtet wurde. Wir haben festgestellt: bei dem Bau der II. Periode hat man die Befestigungsmauer bis zum Fundament abgerissen, sodann an der inneren Seite derart befestigt, daß eine 130 cm breite Mauer eng angebaut worden ist, wodurch sich die Dicke verzweifacht hat.

3. Wir begannen an der W-Seite der Befestigung die Erschließung des einen Seitenturmes, um den Grundgraben des hufeisenförmigen Turmes zu erschließen.

4. Es wurde die Erforschung des Grundrisses des Gebäudes V und die Freilegung der Mauern fortgesetzt und zum guten Teil beendet. Dies ist das Gebäude, in dessen Mauern sekundär gemeißelte und inschriftliche, größtenteils Grabsteinfragmente eingebaut wurden. Die Breite des O–W orientierten Gebäudes mit äußerem Strebepfeiler beträgt 23 m; seine Länge war mit der Vorhalle zusammen 64 m. Die Vorhalle war 10 m lang. Der große Saal ist mit Pfeilern in drei Schiffe geteilt. Die Zugänge öffnen sich von drei Seiten der Vorhalle. Der dreischiffige Saal hat keinen gebauten Fußboden; keine Spur von einem äußeren oder inneren Mörtelbewurf. Die gemeißelten Fragmente sind vor allem Stücke von Grabdenkmälern, zum guten Teil aus Marmor gehauen. Es ist auch ein zylindrischer Jupiter-Altar und das Fragment einer großen Altarbasis zum Vorschein gekommen. Eine Inschrift erwähnt das Municipium Brigetio und mehrere andere Inschriften die Soldaten der legio II Adiutrix. Die zum Vorschein gekommenen Fragmente bekräftigen, daß sich die

Denkmäler in Hinsicht der Steinbearbeitung an die südostpannonischen Werkstätten anschließen.

5. Das Staatliche Gut von Dalmand ermöglichte, daß wir wegen der frühen Ernte in dem zur Befestigung gehörenden Gräberfeld Forschungen durchführen. Wir haben zwölf W-O orientierte, größtenteils beigabenlose Ziegelgräber erschlossen. Es ist über den schon 1981 gefundenen Ziegelgräbern das 2. Grab des Brandgräberfeldes mit den folgenden Beigaben zum Vorschein gekommen: Eisenmesser, Eisenschere und kleines graues Krüglehen. Es gelang uns den Grundriß des Zentralgrabgebäudes des Gräberfeldes zu bestimmen, der in Pannonien einmalig ist: zum sechseckigen Zentralsaal schließen sich an der einen Seite eine Apside, daneben an zwei Seiten viereckige kleine Räume an. An der der Apside entgegengesetzten Seite wurde ein längerer, rechteckförmiger Raum angebaut, an dessen beiden Seiten zwei große Apsiden sind. Der Fußboden ist zum Teil Terrazzo, zum Teil konnte er nicht beobachtet werden. Im sechseckigen Raum ist ein kleines Mauermosaikfragment, im rechteckförmigen sind zahlreiche Wandgemäldefragmente zum Vorschein gekommen.

Mitarbeiter: Mihály Nagy.

An der Erschließung nahmen der Universitätshörer László Borhy und die Höher der Hauptschule für Lehrerbildung zu Szombathely teil.

Endre Tóth

Nagyberki-Szalacska (Kom. Somogy), s. Nr. 14.

33. *Nemesvámos-Balácapuszta* (Kom. Veszprém) (XXXVIII). Bis Mitte Mai haben wir bei den Gebäuden I und X gearbeitet, sodann wurde die übliche, einen Monat in Anspruch nehmende Erforschung des Gebäudes II mit der Ankunft von Márta Kelemen fortgesetzt. Im Inneren des Gebäudes I wurde eine kleinere Korrektionsarbeit durchgeführt. Um das Gebäude haben wir die im Laufe der Ausgrabung des Entwässerungskanal, der Wasserschlänger erscheinenden archäologischen Aufgaben versehen. Es wurde ein Teil des urzeitlichen Grubensystems im nördlichen Garten und der bereits zum Teil bekannte römerzeitliche Ofen freigelegt. Zur Eröffnung am 18. Mai kam das Mosaik der Räume 10 und 31 mit Hilfe der Restauratorenabteilung des KMI an die ursprüngliche Stelle zurück und wurde zur Schaustellung geeignet gemacht. Als Arbeit von Éva Král und István Felhósi wurde die Restaurierung und Aufstellung des Wandgemäldes des Peristyls fertig. Im Raum 6 des Schutzgebäudes und im N-Teil des Korridors des Peristyls haben wir in zwei größeren und fünf kleineren Vitrinen einen Teil unserer neueren Funde ausgestellt.

Nach der Eröffnung der Ausstellung haben wir die Erforschung der bei der äußeren SO-Ecke des abweichend orientierten Gebäudes fortgesetzt. Außer den urzeitlichen Gruben haben archaische Funde das Fundmaterial noch abwechslungsreicher gemacht.

In der ganzen Länge des Gebäudes X haben wir nach N eine neuere Blockreihe geöffnet. Die Grundzeichnung von Rhé kann mit neueren Heizkanälen und einer östlichen Erweiterung ergänzt werden. Den früher einteilig scheinenden Raum teilte man mit Trennwänden von Holz-Rutenkonstruktion. Die Forschung des Gebäudes wurde von Judit Regényi fortgesetzt, die auch die Erschließung der urzeitlichen Gruben des Gebäudes I durchgeführt hat.

Wir haben die Abschlußmauern des Gebäudes II und ihre Erweiterungen nach N bzw. O gesucht. Es erschienen eingestürzte Mauerabschnitte, Gelniveaus. Im Raum I war eine Balkenkonstruktion zu beobachten. Es wurde die Konservierung der Mauern des Gebäudes II fortgesetzt.

Die Klärung des die Gebäude I und II miteinander verbindenden Mauerabschnittes werden wir nach dem Auffinden der NW-Ecke des nördlichen Gartens im nächsten Jahr fortsetzen. Die Ausgrabungskampagne wurde — nach Verrichtung der Vorbereitungsarbeiten für den Winter — mit dem 31. Oktober abgeschlossen.

Die zu erwartende Richtung bzw. Fläche der Erschließungen im folgenden Jahr: zwischen den Gebäuden I—II, das Gebiet zwischen den Gebäuden I und III, das Gebäude II, das Gebäude X, Hügelerschließung, um die weitere Zerstörung des Hügels von Balácsa zu verhindern und den Anbau durch die LPG im Jahre 1985 zu ermöglichen.

Sylvia Palágyi

34. *Páty — Malom dűlő* (Kom. Pest) (XXXII). (MRT XIII. Fo. 13/9). Im April 1984 haben wir die Erschließung der infolge des Baues der neuen Linie der Straße M1 gefährdeten römischen Siedlung fortgesetzt. Es wurde die Freilegung von zwei, schon 1983 begonnenen Objekten beendet. Das eine ist ein auffälliges Wirtschaftsgebäude mit Steinmauern, wahrscheinlich ein Stall (das Bruchstück seiner Steintränke ist zum Vorschein gekommen). Seine Zeit ist auf Grund des hier gefundenen Materials das 3. Jh. Das Fundmaterial enthielt sehr viele Terra sigillata, hauptsächlich aus Rheinzabern. Das Gebäude ist niedergebrannt. Dies ist das Steingebäude 3 des von uns freigelegten Siedlungsteiles. Westlich davon war ein gleichaltriges, zur Hälfte in die Erde eingetieftes Gebäude von Rechteckform mit abgerundeten Ecken, am Grunde mit vielen kleinen Pfostenlöchern. Das ganze Gebäude konnte leider nicht erschlossen werden. Wir haben den nördlichen Abschluß des im vorangehenden Jahr entdeckten Objekts f. gefunden. Seine Zeit ist ebenfalls das 3—4. Jh. Sigillaten waren hier nicht zu finden. Unter ihm sind die kleinen Pfostenlöcher eines früheren Gebäudes zum Vorschein gekommen. Auf diesem Gelände haben wir schon 1982—1983 Erschließungen durchgeführt. Der Straßenbau hat in diesem Jahre die Siedlung erreicht, so können wir die Arbeiten nicht fortsetzen. Die von uns zutage geförderten Teile (drei Steingebäude und sieben eingetiefte Objekte) gehören zu einer vom Ende des 1. Jhs bis zur zweiten Hälfte des 4. Jhs benutzten, über ein reiches Fundmaterial verfügenden römischen Siedlung. Etwa 200 m von der Siedlung in NW-Richtung haben die am Straßenbau beteiligten Arbeiter über ein Skelettgrab berichtet. Wir haben das Skelett eines in einem spätrömischen Ziegelgrab bestatteten Mannes gefunden, angeblich hatte es eine Glasflasche als Beigabe. Mehrere Gräber sind nicht zum Vorschein gekommen.

Katalin Ottományi

35. *Sárvár — Végh-Mühle* (Kom. Vas) (XXXV). Wir haben die 1983 begonnene Erschließung fortgesetzt. Im Laufe unserer Arbeit durchschnitten wir den von der Übergangsstelle westlich gelegenen Abschnitt der Römerstraße zwischen Savaria-Arrabona. Der Schnitt hat eine Straßenfläche mit Sattlung gezeigt; ihr Schotterbett ist max. 40 cm dick. Die Gründung konnten wir infolge der eventuellen Erweiterungen in 20 m Breite beobachten. Unter der Straße haben wir den 35 × 14,5 m großen Teil eines größeren, länglichen, mehrteiligen Holzbaues (Mansio oder Mutatio) erschlossen. (Den O-Teil des Gebäudes hat der Gyöngyösfluß bereits weggespült.) Das Gebäude wurde wahrscheinlich in der Domitianuszeit errichtet und dürfte bis zur Zeit der Antoninen gestanden haben. Zu dieser Zeit lief also die Trasse der Straße irgendwo anders. In die Straße schlug man spätrömische Gräber (zweite Hälfte des 4. Jhs) ein; zu dieser Zeit dürfte man die Straße wiederum irgendwohin anders umgesetzt haben, wahrscheinlich der Überschwemmung des Flusses, der Änderung seines Bettes entsprechend.

An der Erschließung nahmen die Archäologinnen Zsuzsa Szabolcsi, Rozália Zsákovits und die Universitätshörerin Gabriella Németh teil.

Dénes Gabler

36/1. *Sopron — Balfi-Gasse* (Kom. Győr-Sopron) (XXVII). Bei dem Bau einer Gasleitung wurden spätrömische Gräber gestört. Wir konnten weitere 23 Gräber

des bekannten römischen Gräberfeldes (der Balfi- und Szeder-Gasse) vermessen. Mehrere Gräber wurden bereits im Laufe der früheren Kanalisationsarbeiten gestört und ausgeraubt. So fanden wir nur einige ungestörte Gräber vor. In den aus Ziegeln oder Steinplatten gebauten Gräbern wurden Bronze- und Silberarmringe, Perlenkette, Ringe, zweiseitiger Knochenkamm, Haarnadeln, Glasbecher mit blauen Tüpfen gefunden. Die Kleinbronze von Constantinus d. Gr. ist als Streufund zum Vorschein gekommen. Wir haben den O- und W-Rand des Gräberfeldes bestimmt. Unter den Bestattungen konnten an mehreren Stellen Gruben aus dem 1–3. Jh., mit Keramikbruchstücken aus der Periode der frühen Siedlung von Scarbantia bzw. stellenweise mit Terrazzo-Fußbodenbelägen erscheinende Details beobachtet werden.

János Gömöri—Gabriella Gabrieli

36/2. Sopron, Városház-Gasse (Kom. Győr-Sopron) (XXVII). Unsere Ausgrabung aus dem vorigen Jahr fortsetzend haben wir die NO-Eckbasti der spätrömischen Befestigung von Scarbantia erschlossen und die Fundamentierung untersucht. Es wurde die Erschließung des Gebäudes mit Hypokaustum fortgesetzt, die Grenzmauern des Praefurniums und die noch nicht freigelegten Teile der Bronzwerkstätte erschlossen. Der in die Erde eingentiefte Schmelzherd wurde herausgehoben. Wir fanden mehrere Tiegelfragmente und als Rohmaterial gebrauchte, zerstückelte Bronzegegenstände (Spiegel). Es konnte auch ein Haus mit in Lehm gesetzter Steinmauer aus dem 5–6. Jh. erschlossen werden.

Mitarbeiter: Dr. Péter Kisházi (Forschungsinstitut für Bergbauentwicklung, Sopron) und Dr. Ernő Gegus (Universität für Chemieindustrie, Veszprém) in der Analyse des Materials der Bronzwerkstätte.

János Gömöri

37. Százhalombatta — Dunajüred (Kom. Pest) (XXXII). MRT XIII. Fo. 27/7. Zu einer Notausgrabung ist es im Juli 1984, im N-Teil des neben dem Römerlager gelegenen Vicus gekommen. (Im Gebiet haben früher A. Mócsy und J. Topál Ausgrabungen durchgeführt.) Zwischen dem Zaun des heutigen DKV-Wassersportplatz und dem Kanal, neben dem Damm wird im Herbst 1984 die DKV einen Abwasserkanal bauen. In der Trasse dieses Kanals haben wir einen etwa 100 m langen, 5 m breiten Streifen durchforscht. Steingebäude wurden nicht gefunden, hingegen konnten Teile von mehreren, in die Erde getieften Objekten wahrgenommen werden. Wir haben die südliche Hälfte eines halbkreisförmigen Objekts mit staffelförmiger Bank (die andere Hälfte wurde schon früher durch einen Kanalbau zerstört), eine tiefe Speichergube, mehrere kleinere Gruben, Herdreste und den Teil einer Wasserleitung erschlossen.

Es ist in sehr großer Menge Fundmaterial zum Vorschein gekommen: etwa 130 Sigillaten, ein Modelnegativ mit Traubenmuster für Stempelung, Glas- und Freskenfragmente. Von den sechs Münzen stammt die älteste aus der Hadrianuszeit, eine Münze von Commodus und schließlich vier Stück aus dem 3. Jh. (Aurelianus ist mit zwei Stück, Tacitus und Probus mit je einem Stück vertreten). Es ist auch ein O–W orientiertes Skelettgrab eines Mannes zum Vorschein gekommen, mit Eisenresten an seinem rechtseitigen Beckenknochen. Zwei Meter von ihm war ein anderes Skelett von entgegengesetzter Orientierung, dessen oberer Teil sich unter dem Zaun des Sportplatzes befand. Die Siedlung erstreckte sich in diesem Teil von der Donau nach W etwa 400 m weit.

Katalin Ottományi

38. Szombathely — Alkotmány-Gasse 1–5. (István Járdányi Paulovics Ruinengarten) (Kom. Vas) (XXXV). Die vor der W-Seite des N-Traktes des Palastes laufende, mit Basaltstein bedeckte römische Straßenkreuzung haben wir geklärt. Die Randsteine der Straßenkreuzung

waren noch zum Teil an ihrer Stelle. Es ist das Fragment eines zylindrischen Säulenrumpfes zum Vorschein gekommen, das Inschriftenspurten trägt und eine späte eingetragte Menschenfigur. Unter der N–S Grenzmauer fanden wir die Spuren einer früheren Periode (Balken und Pfostenloch). Unter die NW-Ecke des Haman Kató-Kollegiums erstreckte sich der eine bedeutende, mit Terrazzo bedeckte Raum des Palastes. Dieser Palastteil wurde über einen früher stark durchbrannten Gebäudeteil errichtet. Die an den Palast angebauten Räume mit zwei Apsiden und S–O Achse aus dem 4. Jh. sowie die Herstellung des auf die Straße angebauten Gebäudeteiles mit zwei Apsiden im Ruinengarten hat das Landesamt für Denkmalpflege durchgeführt. Wir haben die Untersuchung der Struktur der großen Aula für dieses Amt verrichtet, damit die Herstellungspläne gemacht werden können.

Terézia Buocz—Tihámér Szentlélek

39. Tác (Kom. Fejér) (XXX). Im 27. Jahr der regelmäßigen Erschließung fiel der Schwerpunkt der Forschung auch weiterhin auf die Freilegung der 1980 gefundenen Stadtmauern. Es wurde die Erschließung bei dem SW-Eckturm fortgesetzt, wo unter dem schotterigen Gehniveau in 1–1,20 m Tiefe die Grundmauern erhalten geblieben sind. Südlich von dem Turm erstrecken sich drei große, rechteckförmige, aus Quadersteinen erbaute Pfeiler. Die Pfeiler führen von dem ursprünglichen Bett des Sárvíz dem inneren Teil der Siedlung zu. Ihre Interpretation ist vorläufig noch nicht gelöst, möglicherweise standen sie mit der Wasserversorgung der Stadt in Verbindung. Die von dem Eckturm nach N führende Stadtmauer haben wir in etwa 60 m Länge ausgegraben. Die Mauer wurde in diesem Teil vermutlich infolge des hohen Wasserstandes im Mittelalter nicht ausgebeutet. Die aus Quadersteinen und zum Teil aus gemauerten Steinen gebaute Mauer war bei dem Fundament 1,60 m breit, an der Außenseite von einem Sockel begleitet, die Breite des aufgehenden Mauerwerkes beträgt 1,40 m. Es ist ein Turm zum Vorschein gekommen, dessen Grundriß den früheren Türmen ähnelt, jedoch an der W-Seite zeigt der Sockel einen geraden Abschluß, die Ecken des aufgehenden Mauerwerkes sind abgerundet. — Es wurde der NW-Eckturm gefunden, 10 m östlicher von der Richtung der bisher erschlossenen W-Stadtmauer. Demnach ist die W-Stadtmauer bei dem W-Stadttor in geringem Maße gebrochen. An der N-Seite zog sich die Stadtmauer parallel zur W-Mauer des Palatium dahin. — An der O-Seite wurde der Mauerabschnitt zwischen dem SO-Eckturm und dem nördlich davon gelegenen ersten Turm erschlossen. Innerhalb der Mauer trat ein größeres, spätes Gebäude aus dem 4. Jh. hervor, dessen O- und S-Mauer von der Stadtmauer gebildet wurden. Der SO-Eckraum des Gebäudes war von sechs Pfeilern geteilt, im NW-Raum ist unter dem Fußboden ein Heizkanal zum Vorschein gekommen. — Im Bereich des O-Stadttors wurde die Erschließung des Gebäudes LI fortgesetzt. Unmittelbar neben dem durch das Stadttor führenden Decumanus maximus sind die dicken Mauerreste aus dem 1. Jh. ans Tageslicht gekommen, vermutlich ein Teil des Lagertores. — Forschungen wurden außerhalb der Stadtmauer im Gebiet des südlichen Gräberfeldes Nr. 2 durchgeführt, wo wir bis zum 38. Grab gelangt sind. Das Gräberfeld wurde in der zweiten Hälfte des 5. Jhs belegt. — Mit einigen Gräbern hat sich das innerhalb der Stadtmauer gefundene späte Gräberfeld bereichert, wo die Funde auf das 6–7. Jh. verweisen. — Durch die topographischen Untersuchungen um die Stadt konnte die Stelle des Bettes des Sárvíz im Altertum bestimmt werden und nördlich von Gorsium stieß man auf eine ausgedehnte keltische Siedlung.

An der Ausgrabung nahmen Zsuzsanna Bánki, Zoltán Farkas, Rachel Strain (Worcester), Burghardt Kaufmann, Thomas Schrapel (Berlin, DDR) und Zsolt Koppán teil. Die topographischen Geländebegehungen führte Gyula Fülöp.

Jenő Fitz

40. *Zalatővő* (Kom. Zala) (XL). 1984 haben wir an der Arbeitsstelle H und U neben den schon früher erforschten Arbeitsstellen F und T gearbeitet. An der Arbeitsstelle H hatten wir schon 1974 einen Forschungsgraben, jetzt ergab sich die Möglichkeit, die ganze Fläche zu erschließen. Die Arbeitsstelle U ist eine völlig neue Grabungsstätte in dem von der Pfarre nach W gelegenen Gebiet. An der Arbeitsstelle F sind wir im inneren Hof der Villa publica unter das Gelniveau des Hofes vorgedrungen, wo wir die Spuren einer zur Villa publica gehörenden sowie einer früheren Kanalisierung aus dem 2. Jh. und ein gleichfalls aus dieser Zeit stammendes Steingebäude gefunden haben, das eine Fußbodenheizung hatte. Im späteren fanden wir in der Auffüllung des zugrunde gegangenen Hypokaustums ein mehrereimerlanges, fragmentarisches Wasserleitungsrohr aus Ton. Das Fundmaterial der Kanäle ist außerordentlich reich an Keramik, Glas und Metallgegenständen, auch Münzen sind hier zum Vorschein gekommen. In der Schicht aus dem Ende des 1. Jhs haben wir den Bogen des Apsidenabschlusses eines Steingebäudes gefunden. Dieses Objekt haben wir als Bad bestimmt, jedoch fiel es mit dem größten Teil seines Umfangs außerhalb des östlichen Randes des zur Zeit ausgrabbaren Grundstückes. An der Arbeitsstelle H haben wir die mit Terrazzo-Fußboden belegten inneren Räumlichkeiten, den Heizkanal und den inneren Hof des Gebäudes aus dem 4. Jh. teilweise erschlossen. Dieser Gebäudeteil steht an der Arbeitsstelle S mit den 1982 freigelegten Objekten in Verbindung. In dem einen Raum haben wir am W-Rand der Arbeitsstelle einen an die Mauer aus Ziegeln gebauten Ofen erschlossen. An dieser Arbeitsstelle ist im Vergleich zu den anderen auffallend wenig Fundmaterial hervorgekommen.

An der Arbeitsstelle T gingen wir nach W weiter und fanden zwei aufeinander gebaute Hypokausten eines Raumes mit Fußbodenheizung vor. In der Siedlungsschicht aus dem Ende des 1. Jhs haben wir mehrere Herde und Mauern identifiziert. Im reichen Keramikmaterial waren gestempelte Amphoren, ferner Sigillaten, Glas, Münzen und Metalle. An der Arbeitsstelle U haben wir ein weiteres Objekt der Bauperiode aus dem Beginn des 4. Jhs gefunden, das über eine nicht allzu reiche, aus dem 2. Jh. stammende Schicht liegt. Funde waren meistens nur in dieser frühen Schicht. Das Niveau aus dem 4. Jh. zeigten Mauern an. Die Fußböden sind wahrscheinlich zerstört, da wir das Niveau einer Schwelle sehr hoch vorgefunden haben. In sekundärer Lage sind aus der Zerstörungsschicht des 4. Jhs zwei gleichförmige Säulensockel und die untere Hälfte eines Jupiteraltars zum Vorschein gekommen.

Die neuen Ergebnisse der Arbeitsstelle H und noch mehr von U haben angesichts der Gänge der Siedlung die Größe des erforschten Gebietes gründlich vergrößert, sie haben nach W die Grenzen der Siedlung verschoben und auf Grund ihrer Beweise müssen wir die Geschichte der Periode der Stadt im 4. Jh. von den bisherigen Darstellungen abweichend rekonstruieren.

Konsultant der Ausgrabung: András Mócsy, Mitarbeiter waren Dénes Gabler, Vera Lányi, Tamás Bevezcky, außerdem beteiligten sich noch die Hörer des Archäologischen Lehrstuhles der ELTE.

Ferenc Redő

RÖMERZEITLICHES BARBARICUM

(Auf der Karte: Nr. 41–51)

Deszk-Vénó (Kom. Csongrád), s. Nr. 7.

41. *Gyula — Lengyel L.-Gasse 13* (Kom. Békés) (II). Auf dem Hof des oben erwähnten Wohnhauses wurde bei der Aushebung einer Senkgrube ein N–S orientiertes Grab mit gestrecktem Skelett gefunden. Die Beigaben des sarmatischen Männergrabes waren bei dem Becken-

knochen: Eisenmesser, Eisenschnalle, eiserne Riemenzunge, Glasperle, bei den Füßen kleines, scheibengedrehtes, einhenkliges Krüglehen.

Edít Nikolin

Hajdúdorog — Temetőhely (Kom. Hajdú-Bihar), s. Nr. 78.

42. *Kecskemét — Nyíri-Straße, Mária-Berg* (Kom. Bács-Kiskun) (XV). Im Februar 1984 sind im Laufe der dem Bau des Gesundheitszentrums vorangehenden Geländeregelungsarbeiten sarmatische Siedlungsobjekte ans Tageslicht gekommen. Die Notausgrabung haben wir mit Abstellung der Maschinen, zum Teil mit diesen in Zusammenarbeit im Februar, März, sodann im Juli fortgesetzt. Es wurden 41 spätsarmatenzeitliche Objekte erschlossen, unter ihnen drei Häuser, fünf Öfen bzw. Herde und zahlreiche Abfallgruben, Speichergruben. Aus der Erschließung stammen eine reiche Keramik und Tierknochenmaterial, Mahl- und Wetzsteine, das Fragment eines spätrömischen Glasbechers sowie in großer Menge — auf eine eisenschmelzende Tätigkeit verweisende — Schlacken und Eisenklumpen.

Mitarbeiter: Piroška Biczó und Eszter Istvánovits (JAM); Teilnehmer: Attila Horváth, György V. Székely.

Valéria Kulcsár

43. *Kengyel — Gyepmester-telep* (Kom. Szolnok) (XXXIV). Im Laufe der Geländebegehung im Jahre 1983 führten wir auf dem frühvölkerwanderungszeitlichen Fundort zwischen dem 2–16. August mit zwei 20×2 und 10×2 m großen Suchgräben eine Sondierungsausgrabung durch. Es wurde ein kleiner Abschnitt eines 25 cm tiefen, viereckigen Objekts — wahrscheinlich eines Hauses — mit der Seitenlänge von 280 cm, sechs größere, bienenkorbformige Gruben sowie eine solche, 100×80 cm große Fläche erschlossen, die in mehreren Schichten Scherben und einige Mahlsteinfragmente enthalten hat. Die Siedlungserscheinungen können auf das 3–4. Jh. datiert werden.

János Cseh

44. *Kunadacs — Zentralfriedhof* (Kom. Bács-Kiskun) (XV). Die vorangehende Bergungsausgrabung brachte in der Nähe der früher erschlossenen, landnahmezeitlichen Gräber zwei S–N orientierte sarmatische Gräber (Grab 3–4) und die Oberfläche. Diese Gräber erwiesen sich in solchem Maße für ausgeraubt, daß die Reste eine nähere Zeitbestimmung nicht ermöglichen.

Valéria Kulcsár

Kunpeszér — Felsőpeszéri Str. (Kom. Bács-Kiskun), s. Nr. 61/1.

45. *Kunpeszér — Felsőpeszéri Str.*, Sandgrube (Kom. Bács-Kiskun) (XV). Am SW-Rand der sarmatenzeitlichen Siedlung haben wir den kleineren Teil des Grabensystems der Siedlung — deren abweichend orientierte Gräben von einer zweimaligen Ansiedlung sprechen — sowie drei Abfallgruben erschlossen. Aus den weiteren 11 Gräbern des S- und O-Randes des Hügelgräberfeldes (Grab 82–92) — die fast ausnahmslos ausgeplündert waren — sind außer dem bekannten Fundmaterial auch ein halbes Dutzend Münzen zum Vorschein gekommen. Auf Grund all dieser können die Gräber am S-Rand des Gräberfeldes auf das 3. Jhr. datiert werden.

An der Ausgrabung nahmen auf eigene Kosten drei Hörer der Aarhus-Universität teil: Margit Bagger Larsen, Anna-Elisabeth Jensen, Bodil Holm Sørensen.

Attila Horváth — Elvira H. Tóth

46. *Kunszentmiklós — Nyakvágó csárda* (Kom. Bács-Kiskun) (XV). Am Hof der an der W-Seite der Straße nach Szabadszállás gelegenen — in der Betreuung des Nationalparks von Kiskunság in Betrieb stehenden — Tscharda ist unter der Oberfläche eine SW-orientierte Bestattung mit gestrecktem Skelett in Begleitung eines handgemachten, dünnwandigen, doppelstumpfkugelförmigen Tongefäßes zum Vorschein gekommen. Der Fund ist — ebenso wie die Terra sigillata-Schüssel in einem der bei der Erneuerung der Tscharda (1977) zugrunde gegangenen zwei Gräber — sarmatenzeitlich.

Attila Horváth

47. *Mezőgyán — Kórogy-ér* (Kom. Békés) (II). Auf dem mit Wasserabführungsgräben gestörten Fundort haben wir zwei sarmatenzeitliche Gräber und einen späteisenzeitlichen Ofen erschlossen.

Júlia G. Szénászkzy

48. *Rákócziálva — Sallai-Gasse 3—3/a.* (Kom. Szolnok) (XXXIV). Anlässlich einer auf eine Fundanmeldung erfolgten Lokalbesichtigung, haben wir festgestellt, daß sarmatische Objekte gestört worden sind. Da das Gelände in der nahen Zukunft bebaut wird, haben wir zwischen dem 3—14. Mai eine Sondierungsausgrabung vorgenommen. Mit einem 15×2 m großen Suchgraben, sodann mit Sondierung stießen wir auf ein sarmatisches Siedlungsobjekt. Im N-Teil der N—S orientierten, rechteckförmigen, 4×3 m großen Grube haben wir einen mit Scherben ausgelegten Ofen erschlossen, vor ihm mit einer Heizgrube.

Gyöngyi Kovács—János Cseh

49. *Szegvár — Oromdűlő* (Kom. Csongrád) (XXXIII). Der weiteren Sandgewinnung vorangehend, haben wir im Laufe einer 90 Arbeitstage in Anspruch genommenen Bergungsausgrabung eine sich dem bisher erschlossenen Gebiet anschließende weitere, 3900 m² große, zum Abtragen bestimmte Fläche freigelegt. Im Laufe der Ausgrabung haben wir etwa 40 Objekte einer wahrscheinlich auf eine frühe Periode datierbaren, sarmatischen Siedlung, unter diesen ein Haus mit innerem Ofen ausgegraben. Die Zahl der erschlossenen Bestattungen ist mit den in diesem Jahre freigelegten Gräbern auf 141 angestiegen. Der gefundene Bronze-, Silber- und Goldschmuck, die Gürtel- und Pferdegeschirrbestandteile beweisen innerasiatische, kaukasische und Martinovka-Beziehungen.

Mitarbeiter waren die Archäologin Eszter Istvánovits und die Restauratorin Ágnes Szőke. Die Kartierung des Geländes und des Gräberfeldes hat der Vermessungsingenieur verfertigt.

An der Ausgrabung nahmen Gabriella Vörös, Erzsébet Nagy, Mária Béres, Edit Tari und die Archäologiestudenten der JATE (Katalin Bodnár, Béla Kriveczy, Imre Szatmári) teil.

Gábor Lőrinczy

50. *Tiszaújváros — Ziegelfabrik* (Kom. Szolnok) (XXXIV). AVK-Szakálhát-Siedlung, Gräberfeld, Siedlung von Hunyadihalom, keltische Siedlung und Gräberfeld, sarmatische Siedlung und Gräberfeld, Siedlung aus dem 10—11. Jh.

Am W-Teil des Uferzuges haben wir urzeitliche Häuser und Gruben bzw. ein urzeitliches Grab erschlossen. Im Gebiet sind ein La Tène B Ofen, sarmatische Gruben und eine Bronze gießwerkstätte mit Gußmodellen, Tiegeln und Rohmaterial zum Vorschein gekommen. Ebendort wurde ein Haus aus dem 10. Jh. mit zwei Gruben erschlossen.

An der Ausgrabung nahmen Eszter Istvánovits und Valéria Kulcsár (Nyíregyháza, Jósza András-Museum, Kecskemét, Katona József-Museum), der Student Attila Zsarnóczky und der Restaurator K. Horusitzky (MTA — RI) teil.

Andrea H. Vaday

Tiszaújváros — Morotvapart (Kom. Szolnok), s. Nr. 21.

Tiszavasvári, Városföldje, Jegyzőtag (Kom. Szabolcs-Szatmár), s. Nr. 20.

51. *Veresegyház — Csokonai-Gasse 6.* (Kom. Pest) (V). Neben dem Haus Csokonai-Gasse Nr. 6., in dem namenlosen Gäßchen zwischen dem neuen Postgebäude und dem Sportplatz wurden bei dem Bau einer Fernheizleitung ein einsames, reiches, sarmatisches Frauengrab aus der Frühsarmatenzeit zerstört. Beigaben: Aucissa-Fibel, silberner Halsring und Armringe, mit Goldblech überzogene, halbmondförmige Gewandverzierung, Spinnwirtel usw.

Károly Mesterházy

VÖLKERWANDERUNGSZEIT

(Auf der Karte: Nr 52—75)

52. *Alsószolca — Tóssor* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XVII). Der Ortsbewohner Géza Papp hat auf seinem Grundstück unter Petőfi-Gasse Nr. 19 bei dem Hausbau spätawarische Gräber gestört. Im Herbst 1984, nachdem die Ernte aus dem Garten hinter dem Haus eingeholt wurde, begannen wir weitere Gräber zu suchen. Vom Fundament des Hauses (in dem wir im Jahre 1983 fünf Gräber erschlossen haben) 30 m nach N haben wir den Block I ausgesteckt. Hier wurde nur ein leeres Grab gefunden. In dem nächsten, dem Hause näher gelegenen Block II sind drei Gräber zum Vorschein gekommen. In dem einen, gestörten Grab haben wir die Reste von zwei Männerskeletten in der Mitte des Grabes zusammengeworfen und die gegossenen, bronzenen, mit durchbrochenen Ranken verzierten Beschläge von zwei Gürteln, einem schmälteren und einem breiteren Ledergürtel, insgesamt 54 St. gefunden. Es sind auch Fragmente eines bläulich-grünlichen Glasbechers ans Tageslicht gekommen. Bei der Erschließung des 3 m tiefen Grabes haben wir die Reste eines Grabbaues aus Holz beobachtet.

Emese Lovász

53/1. *Balatonmagyaród-Bruner szigetek I.* (Kom. Zala) (XIX). Das O-Ufer des Überschwemmungsgebietes der bis zum einstigen Kiskomárom reichenden Bucht begleiten mehrere kleinere und größere Inseln mit Flugsand. Von diesen fanden wir auf der einen größeren S-Insel bei der Geländebegehung in geringer Menge neuzeitliche und aus dem 8—9. Jh. stammende Scherben. In zwei unserer Suchgräben waren aber keine Siedlungsobjekte, da die Oberfläche derart verwittert war, daß diese auch durch das seichte Pflügen vernichtet werden konnten. Auf Grund der Beobachtungen an der Oberfläche dürften hier eine kleine neusteinzeitliche (wahrscheinlich transdanubische Linearbandkeramik) und eine aus einigen, zur Hälfte in die Erde eingetieften Häusern mit Steinherden bestehende frühmittelalterliche Siedlung gestanden haben.

László Horváth—Miklós B. Szőke

53/2. *Balatonmagyaród — Bruner szigetek II.* (Kom. Zala) (XIX). Von den Bruner-Inseln ist diese nördlichste die größte und höchste. An der N- und NO-Seite dieser Insel fanden wir vor allem spätvölkerwanderungszeitliche Scherben. An der NO-Ecke der Insel setzten wir an einer größeren Fläche (900 m²) die Forschung fort. Eine 4×5 m große Grube war spätbronzezeitlich und wurde wahrscheinlich als Wohnhaus benutzt. Von den Siedlungsresten des 8—9. Jhs war der eine Bau vermutlich ein Wohnhaus, die übrigen dürften eine Wirtschaftsfunktion gehabt haben (Speichergrube, Stall). Es wurden zwei Gräber gefunden, die genau in O—W Richtung orientiert

waren. In dem einen war an der linken Schulter des Skeletts ein Eisenmesser. Die Gräber können mit der Siedlung gleichaltrig sein.

Miklós B. Szőke

Balatonmagyaród — Hidvépuzta (Kom. Zala), s. Nr. 1/1.

54. Balatonszárszó — Akácok Str. 1. (Kom. Somogy) (XIV). In Balatonszárszó stieß man auf dem Grundstück des Mittelschullehrers Endre Farkas bei dem Kellerbau auf ein Skelett, das mit seinen Beigaben zusammen erschlossen und gesäubert László Költő übergeben wurde, der auf die Anmeldung eine Besichtigung vorgenommen hat. An Ort und Stelle waren noch die erhalten gebliebenen Spuren der Grabgrube auszunehmen, auf Grund dieser konnte auf die W—NW—O—SO Orientierung geschlossen werden. Die Funde des Grabes (1 scheibengedrehtes, dunkelgraues Gefäß, 1 Spinnwirtel aus Kalkstein, 1 Bronzeschnalle und Pastaperlen) verraten, daß eine awarische Bestattung aus dem 7. Jh. gestört wurde. In der Umgebung sind weder früher, noch im Laufe der damaligen Arbeiten archäologische Spuren zum Vorschein gekommen. Selbst anlässlich der späteren Kontrollausgrabungen haben wir kein weiteres Fundmaterial einholen können.

László Költő

55. Budapest, III. Solymárvölgyi Straße, Prz. 21506. (III). Neben dem W-Zaun des Grundstückes von László Károlyi, 56,7 m weit von der Solymárvölgyi Str., etwa auf einer Grundfläche von 32 m² haben wir sieben spätawarenzeitliche Gräber freigelegt. Aus den gestörten Gräbern sind Nadelhalter aus Knochen, Ohrgehänge, Spinnwirtel und Eisengegenstände zum Vorschein gekommen. Der nicht erschlossene Teil des bisher unbekannten awarischen Gräberfeldes reicht auch auf die benachbarten Grundstücke unter Prz. 21 505/1 und 21 503 über.

Margit Nagy

56. Csölyospálos — Felsőpálos, einstiges Budai-Gehöft (Kom. Bács-Kiskun) (XV). Als Fortsetzung der 1983 begonnenen Notausgrabung haben wir in diesem Jahr das bronzezeitliche Grab 96, ferner die awarenzeitlichen Gräber 97—148 sowie mit dem Buchstaben »C« bezeichnet und einige Gruben, deren Chronologie in Ermangelung von Beigaben nicht bestimmt werden konnte, freigelegt. Ein guter Teil der Gräber des verhältnismäßig reichen awarischen Gräberfeldes wurde ausgeraubt. Trotzdem fanden wir in stattlicher Anzahl mit Waffen (Bogen, Pfeil, Dolch) und beschlagenem Gürtel ausgestattete Männergräber vor. Aus dem einen Grab mit Silbergarnitur ist auch das bisher einzige Eisenschwert des Gräberfeldes zum Vorschein gekommen. Die Frauengräber waren im allgemeinen ärmer, ihre Beigaben hauptsächlich Bronze- oder Silberohrgehänge, Melonenkernperlen und Spinnwirtel. Wahrscheinlich aus einem Frauengrab stammt auch das erste goldene Ohrgehänge. Im Grab »C« haben wir weder menschliche Knochen, noch sonstige Beigaben, sondern nur aufeinandergeworfene Pferdeschädel und Pferdekiefer gefunden. Auf Grund der erschlossenen Gräber wurde das Gräberfeld von der mittelawarischen Zeit gebraucht: ein frühawarischer Grabfund ist bisher noch nicht zum Vorschein gekommen. Die Ausdehnung des Gräberfeldes ist uns noch nicht bekannt. Von den awarenzeitlichen Gräbern haben wir schon 1983 bronzezeitliche Gräber gefunden. In dem einzigen, im laufenden Jahr erschlossenen bronzezeitlichen Grab waren Gefäße, Bronzeringe und ein Bronzeanhänger.

Die Mitarbeiter der Ausgrabung waren die wirtschaftliche Sachbearbeiterin und Restauratorin Frau A. Huszár (Thorma János-Museum) sowie die hiesigen Gymnasialschüler.

Erika Wicker

57. Dunajváros — Stadtteil »Béke« — Alsófoki patak — Simonyi dűlő (Kom. Fejér) (XLIII). Wir haben die Erschließung der 1979 entdeckten awarenzeitlichen Siedlung fortgesetzt. Es wurden zahlreiche, künstlich angelegte und natürliche Gräben freigelegt. Die halb in die Erde eingegrabene Grubenwohnung 14 mit Steinherd ist ans Tageslicht gekommen. Die im Freien stehenden Öfen (14—20) waren im Gebiet zerstreut. Die in geringer Zahl fragmentarisch vorgefundene Keramik kann auf das 7—8. Jh. datiert werden.

Bei der Ausgrabung assistierte der Archäologe Gábor Fancsalszky.

Gyula Fülöp

58. Egerlővő — Homokpart (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XVII). In der Ausgrabungskampagne des Jahres 1984 setzten wir in der S-Wand der Sandgrube die Erschließung des Gräberfeldes germanischen Charakters fort. Es sind weitere 26 Gräber (22—47) sowie drei Abfallgruben hervorgekommen. Die Orientierung der Gräber ist W—O (mit geringen Abweichungen), einige S—N. Ihre Tiefe ist verschieden. Unserer Beobachtung nach sind die seichter Begrabenen die ungestörten. Die Mehrheit der Gräber ist gestört, im allgemeinen sind die Skeletteile von den Knien nach unten an ihrer Stelle geblieben. Funde: graue, eingeglättete und handgemachte, kleine Gefäße, Spinnwirtel, Eisenmesser, silberne, gepunte Scheibenfibel, Silber- und Bronzeohrgehänge mit prismenförmigem Anhänger, Bernstein-, Glaspasta- und große Chalzedonperlen, Bronzemünzen.

Emese Lovász

59. Jászapáti — Nagyállás Str. (Kom. Szolnok) (XXXIV). Es wurde die Erschließung des schon früher begonnenen awarischen Gräberfeldes fortgesetzt. Im Jahre 1984 wurden die Gräber 130—180 erschlossen. Im Fundmaterial sind neuere Gürtelgarnituren (gegossen und aus Blech ausgeschnitten), Gebrauchsgegenstände und Schmuck zu finden. Von den Funden tritt das Material des Grabes 180 hervor, in dem wir neben einem beraubten Frauenskelett mit großem kugelförmigen Silberanhänger zusammen auch eine Glasflasche gefunden haben. Im Gebiet des awarischen Gräberfeldes sind auch weitere arpadenzeitliche Objekte gefunden worden. Wir haben die sich dem im Laufe der früheren Jahre gefundenen Grabensystem anschließenden neueren Abschnitte erschlossen und es ist auch in dem von diesen begrenzten Gebiet eine Grubenwohnung mit Ofen zum Vorschein gekommen.

László Madaras

Kengyel — Gyepmester telep (Kom. Szolnok), s. Nr. 43.

60. Kölked — Feketekapu Arbeitsstelle »B« (Kom. Baranya) (XXIV). Im Gebiet der awarenzeitlichen Siedlung und des dazu gehörenden Gräberfeldes setzten wir mit der Erschließung einer 45×40 m großen Fläche (1800 m²) die Ausgrabung des Jahres 1984 fort. Wir haben den Fundamentierungsgraben eines 8×8 m großen Hauses, den Ofen CIII, die Gruben CCIV—CCVI, ferner die Gräber 374—438 erschlossen. Hiermit wurde die Erschließung der im Jahre 1979 durchforschten, 100 Gräber enthaltenden spätawarenzeitlichen Gräbergruppe beendet und wir fanden auch einige Gräber einer neueren, auf die Wende des 6—7. Jhs datierbaren Gräbergruppe vor.

Mitarbeiterin: Zsuzsanna K. Zoffmann.

Attila Kiss

61/1. Kunpeszér — Felsőpeszéri Str., Sandgrube (Kom. Bács-Kiskun) (XV). Durch das feine Abtragen der rotbraunen Sandausfüllung einer am NW-Rand des awarischen Gräberfeldes zum Vorschein gekommenen,

durch den Wind ausgehöhlten Eintiefung haben wir in größerer Menge — zumeist aus Geröllstein bestehende — Kieselabschläge, wenige Geräte sowie Kieferfragmente eines Rindes eingeholt, ohne begleitende Keramik oder sonstige Siedlungerscheinungen. In der Ausfüllung des einen Sarmatengrabes fanden wir eine trapezförmige, während am S-Rand des Hügels, in dem durch die Überschwemmung hingetragenen Humus einen runden Schaber und Kieselfragmente. Diese letzteren können zu den bereits bekannten neolithischen Funden des Fundortes, während die vorangehenden mit großer Wahrscheinlichkeit zu den vom Gebiet der benachbarten Ortschaften bekannten und aus frühholozäner Sandschicht gesammelten Funden gereiht werden.

An der Ausgrabung nahm Anikó Király, Hörerin der Universität zu Houston teil.

Attila Horváth

61/2. Kúnpeszér — Felsőpeszéri Str., Sandgrube (Kom. Bács-Kiskun) (XV). Am N- und SO-Rand des frühawarenzeitlichen Gräberfeldes haben wir das Grab eines Kindes bzw. ein reiches Frauen- und ein zum Teil gestörtes Männergrab freigelegt (Gräber 28–31). Über dem letzteren fanden wir in Hockerlage das Skelett eines jungen Menschen mongoloiden Typs, der auf dem Schädel die Spuren eines Schwerthiebes und einer schweren Quetschung trug. Aus dem mit Gürtelbeschlagen und Waffe zum Vorschein gekommenen Männergrab fehlte bloß die Klinge des Schwertes, während aus dem unversehrten Frauengrab ein Armingpaar, Ring, Ohrgehängepaar bzw. Spiegel, Tasche, Dolch mit Knochengriff sowie ein Silberobolus zum Vorschein gekommen sind. Diese Gräber können auf das mittlere Drittel des 7. Jhs datiert werden. Wir können mit weiteren awarischen Bestattungen, nur am NW-Rand des Gräberfeldes rechnen.

Attila Horváth—Elvira H. Tóth

61/3. Kúnpeszér — Kiesgrube (Kom. Bács-Kiskun) (XV). Am W- und N-Ende unserer von der kontinuierlichen Schotterterrgewinnung nach O zwecks Vorbeugung gezogenen Suchgräben fanden wir eine dünne Siedlungsschicht mit Mahlstein- und Keramikfragmenten, Tierknochen. Das Fundmaterial spricht für eine awarische Siedlung des 8. Jhs.

Attila Horváth—Elvira H. Tóth

62. Lukásháza (Kom. Vas) (XXXV). Auf der westlich vom Dorf gelegenen Hügelseite, in der Sandgrube auf der Hegyalja-Flur haben wir auf Grund des 1969 zum Vorschein gekommenen awarenzeitlichen Grabfeldes und der bei der Geländebegehung im Frühjahr 1984 gefundenen Gefäße und Menschenknochen eines Streufundes eine Bergungsgrabung durchgeführt. Im Laufe dieser wurden weitere vier an Beigaben arme Gräber am NW-Rand des vermutlich größeren awarenzeitlichen Gräberfeldes freigelegt. Die Orientierung der Gräber ist O–W bzw. NO–SW. Die Beigaben (Glasperlen, knöcherner, durch Kerben verzierter Nadelhalter, Spinnwirtel, Eisenmesser usw.) weisen auf das 8. Jh. hin.

Gábor Kiss

63. Örménykút (Kom. Békés) (II). An den 1983 geöffneten Arbeitsstellen wurden die Erschließungen fortgesetzt.

An der Arbeitsstelle II haben wir die Freilegung des uns zur Verfügung stehenden Gebietes — den SO-Teil des Gartens des Hydroglobus — beendet. Nebst Feststellung der vermutlichen SO-Grenze des Gräberfeldes wurden die Gräber 20–31, darunter das Nischengrab 27 freigelegt. Das armselige Fundmaterial stammt aus der Spätawarenzeit.

Éva Garam—László Kovács

An der Fundstätte 54, an der Arbeitsstelle »A« haben wir fünf weitere Häuser und eine Grube, an der Arbeitsstelle »B« drei Häuser, mehrere Gruben und Gräben sowie einen Töpferofen, eine Töpferwerkstätte (mit mehreren Öfen) und drei im Freien stehende Backofenkomplexe zutage gefördert. An der letzteren Arbeitsstelle wurden über dem einen Haus ein Grab, in derselben Reihe weitere drei Bestattungen ausgegraben, das Skelett eines Säuglings kam aus der Auffüllung eines Grabens zum Vorschein. Die zwei — voneinander 170 m weit gelegenen — Arbeitsstellen haben wir mit zwei Suchgräben miteinander verbunden und auf diese Weise über die Ausdehnung der einzelnen A Siedlungsabschnitte weitere Angaben gewonnen. Auf dem Fundort sind wir den Arbeitsstellen »A« und »B« ähnlich von den an der Erdoberfläche wahrgenommenen intensiven Flecken auf weitere drei gestossen, jedoch wurden an diesen Stellen nur Gräben bzw. in den oberen Schichten Fundkonzentrationen ohne Objekte gefunden.

Csanád Bálint—Dénes Jankovich

In einem der auf dem Fundort 55 gezogenen Suchgräben stießen wir auf die Spuren von sarmatenzeitlichen Objekten, es sind eine bienenkorbformige Grube und ein Ofen zum Vorschein gekommen.

Csanád Bálint—Dénes Jankovich

Die Ausgrabungen von Örménykút wurden beendet.

An der Ausgrabung nahmen folgende teil: Éva Garam (MNM), László Kovács (MTA RI), Pál Medgyesi und Imre Szatmári (Békéscsaba) sowie die Archäologen Bruno Genito und Marcello Rotili (Neapel), der Archäozoologe László Bartosiewicz sowie die Universitätslehrer Katalin Berecz, Beatrix Darázs, Gabriella Németh, Adrianne Pásztor, Miklós Takács, Tivadar Vida und Márta Vizi.

Csanád Bálint—Dénes Jankovich

64. Pécs, Kertváros, Sarohin tábornok út (Kom. Baranya) (XXIV). Im Oktober 1984 haben wir im Gebiet des awarischen Gräberfeldes an der Stelle des Aufmarschgebäudes der Bauarbeiter eine Ausgrabung vorgenommen und vier Gräber gefunden. Die Zahl der erschlossenen Gräber stieg auf 549. Somit wurde die Erforschung des zur Zeit erschließbaren Gebietes auf dem Fundort beendet.

Erzsébet Nagy

Rácalmás-Göböljárás (Kom. Fejér), s. Nr. 79.

65. Rákócziálva — Kastélydomb (Kom. Szolnok) (XXXIV). Im Block I der Bergungsgrabung, in seinem N-Teil stießen wir auf unmittelbar nebeneinander liegende zwei Gräber mit NW–SO Orientierung. Die Funde (gepreßte Gürtelgarnitur, Trense, Steigbügelpaar usw.) können auf die Jahrzehnte um die Wende des 7–8. Jhs gesetzt werden und gehören zu dem 1963 freigelegten, spätawarenzeitlichen Gräberfeld. Im Block II, den wir am S-Rand der noch vorhandenen Sandgrube geöffnet hatten, fanden wir fünf bronzezeitliche Brandgräber. Das eine bestand nur aus dem Fragment eines einzigen, zur Nagyrev-Kultur gehörenden Kruges. Drei Gräber können zur Rákócziálva-Gruppe der Hügelgräberkultur geknüpft werden, das fünfte Grab läßt sich in die Periode BD–HA datieren.

Marietta Csányi—János Cseh—Gyöngyi Kovács

66. Siófok — Balatonkiliti M7/65 (Kom. Somogy)

(XIV). Im Laufe des Baues der Abfahrt der Autobahn haben wir mit den Erdarbeiten parallel bzw. ihnen vorangehend auf dem unmittelbar gefährdeten Gelände die

Notausgrabung fortgesetzt. Es wurden mit den neueren 17 Gräbern zusammen 31 awarenzeitliche Gräber und etwa 10 spätbronzezeitliche (Urnenfelderkultur) Objekte freigelegt. Mit diesen zusammen erreichte die Zahl der im Laufe der Bergungsgrabung erschlossenen archäologischen Objekte die 75. Bei dieser Arbeit gelang es uns von S her das Gräberfeld einzugrenzen. Die N-Grenze des Gräberfeldes konnten wir vorläufig noch nicht feststellen. Für das Gräberfeld ist das Beigeben von kleinen Wiederkäuern (Schaf), Geflügel (mehrere Hähne) und Eiern charakteristisch. Es gibt auch viele Gefäße (mit den drei Streufunden insgesamt 22), von ihnen ist das bedeutendste Gefäß die gelbe Flasche des Grabes 65 mit Gürtelgarnitur. Mit den in diesem Jahre gefundenen zwei Gürteln ist die Zahl der Gräber mit Gürtelgarnitur auf vier gestiegen. Die Reste des im Grab 57 gefundenen Gürtels mit gepreßter Rosette können den ältesten Teil des Gräberfeldes anzeigen. In diesem Grab ist auch die bisher einzige Waffenbeigabe, ein Eisendolch zum Vorschein gekommen. Zur älteren Phase gehört das bereits erwähnte Grab 65, in dem wir eine gegossene, verzinnte Garnitur mit durchbrochenem Beschlag, wulstiger (eine Franse nachahmender) Großriemenzunge und Kleinriemenzungen ähnlichen Stils gefunden haben. Für den in dieser Phase erschlossenen Gräberfeldabschnitt ist es charakteristisch, daß es viele zur damaligen Zeit gestörte Gräber enthält, besonders das Fehlen des Schädels bzw. sein Vorfinden an einer anderen Stelle ist auffallend.

Mitarbeiter: Szilvia Honti und József Szentpéteri.

László Költő

67. *Sójtör, Petőfi-Gasse* (Kom. Zala) (XIX). Einem Bau vorangehend wurde eine Terrainregelung in Gang gesetzt, im Laufe welcher ein spätvölkerwanderungszeitliches Gräberfeld mit Skelettgräbern und ein Brandgräberfeld zum Vorschein gekommen sind. Der größte Teil der Brandgräber von seichter Tiefe wurde durch die Erdarbeiten vernichtet. Anlässlich der in zwei Etappen vorgenommenen Notausgrabung haben wir zwei gut trennbare Gräbergruppen mit Skelettgräbern freigelegt. Die Zahl der erschlossenen Gräber beträgt 26. Zu den hervorragenden Funden des auf das 9. Jh. datierbaren Gräberfeldes gehören Gürtelgarnituren, Perlen, Lanzen, ein Schwert und ein Hakensporn.

Miklós B. Szőke

68. *Szarvas — Horváth puszta* (Kom. Békés) (II). Am Grunde des einen künstlichen Beckens des Forschungsinstitutes für Fischzucht (HAKI) sind bei der Terrainregelung Gräber zum Vorschein gekommen. Im Laufe der Bergungsgrabung haben wir 16 Gräber beobachtet, von welchen sechs Nischengräber waren. Wegen des Grundwassers konnten die Nischengräber nicht erschlossen werden. Die Gräber des spätawarenzeitlichen Gräberfeldes waren NW—SO orientiert. Eisenschnallen, eine Zopfspanne, Glasperlen und ein Ohrgehänge aus Silber bilden das Fundmaterial.

An der Notausgrabung nahmen die Archäologen Csanád Bálint, Bruno Genito (Italien), Éva Garam, Dénes Jankovich und László Kovács teil.

Pál Medgyesi

69. *Szeged — Kiskundorozsma — Szikszótó* (Kom. Csongrád) (XXXIX). Beim Bau von Wochenendhäusern sind auf einem bisher unbekannten Fundort awarenzeitliche Skelette ans Tageslicht gekommen. Im Laufe unserer kurzen Bergungsgrabung haben wir 14 Gräber freigelegt und die Ausdehnung des Gräberfeldes in NW- bzw. W-Richtung geklärt. Die erschlossenen Gräber waren unversehrt, ihre Beigaben weisen auf die Wende des 7—8. Jhs hin. Das Gesamtbild der Funde und der Gräber stimmt mit den Gräberfeldern des gemeinen Volkes dieses Zeitalters überein. Als eigenartiger Fund ist aus einem

Frauengrab ein (vermutlich byzantinischer) Glaskrug zum Vorschein gekommen.

An der Ausgrabung nahmen die Museumpraktikantin Éva Gál (SZMFM) sowie die Studenten Csilla Ács, Katalin Bodnár und Márta Vizi (JATE) teil.

Béla Kürti

70. *Szekszárd — Bogyiszlói Str.*, Freilegung eines awarischen Dorfes (Kom. Tolna) (XXXI). Im Juni 1984 haben wir die 1975 begonnene Erschließung der awarischen Siedlung fortgesetzt. Die durchforschte Fläche betrug etwa 100 m². Die Forschungen wurden praktisch ergebnislos abgeschlossen, nachdem östlich von der Töpferwerkstätte Nr. 2 bloß eine Schicht ohne Siedlungobjekte beobachtet werden konnte.

Gyula Rosner

71. *Tác — Borbapuszta* (Kom. Győr-Sopron) (XI). Wir haben die Erschließung der Gräbergruppe Nr. 2 des mittel- und spätawarenzeitlichen Gräberfeldes fortgesetzt. Es wurden eine Fläche von 425 m² durchforscht, 33 Gräber freigelegt und hiermit erreichten wir die Grabzahl 361. Auch eine neuere, urzeitliche Grube ist zum Vorschein gekommen. Im mittelawarischen Gräberfeldabschnitt waren alle Männergräber gestört, nur einige Gegenstände: Gürtelbeschlag, Zopfspanne, Waffen (Pfeilspitze, Schwertfragment, Bruchstück einer geschnittenen Köcherverzierung) zeugen von dem einstigen Reichtum der Gräber. Auch die tiefer gelegenen Frauengräber waren ausgeraubt. Aus den erhalten gebliebenen Perlen, Ohrgehängen und Arbeitsgeräten sowie aus den wenigen Funden der Kindergräber konnte die Zeit der Bestattungen festgestellt werden. Im heuer freigelegten Gräberfeldabschnitt lagen die Gräber außergewöhnlich dicht, dieser Teil wurde auch mehrmals benutzt, was auch die bisher einzige sichere Superposition beweist.

Péter Tomka

Tiszafüred — Morotvapart (Kom. Szolnok), s Nr. 21.

72. *Városlőd — Feldacker dűlő* (Kom. Veszprém) (XXXVIII). (MRT 2. westlich von 48/4). Bei der Brücke von Városlőd, an der rechten Seite der sich nach Pápa schlingenden Straße, auf einem Hügel wurden Meliorisationsarbeiten seitens des Staatlichen Gutes von Városlőd in Plan genommen. Da hier 1972 anlässlich des Anlegens der Postkabel mehrere awarenzeitliche Gräber gestört wurden, schien es notwendig zu sein, mit der Bergungsgrabung zu beginnen. Im Laufe dieser haben wir acht NW—SO orientierte Gräber erschlossen. In dem einen Sarggrab ist ein Frauenskelett mit reichen Beigaben zum Vorschein gekommen. In den Frauengräbern wurden silberne und bronzene Ohrgehänge, Melonenkern- und kleine, gelbe Pastaperlen, Spinnwirtel, bronzene Armringe, Eisenmesser und Schnallen, Bronzeringe und Eierschalen gefunden. In den Männergräbern waren Eisenmesser, Schnallen und Pfeilspitzen. In sieben Gräbern wurden neben die Toten Tonkrüge gelegt. Alle Gräber enthielten Tierknochen. Auf Grund der Gräber ließ sich in diesem Gebiet eine frühawarische Bevölkerung bestatten, so können wir die Gräber auf das 7. Jh. datieren.

Ágota Perémi

73. *Vasasszonyfa* (Kom. Vas) (XXXV). Im inneren Gebiet der Gemeinde haben die Mitarbeiter des Museums von Szombathely in der einstigen Lehmgrube ein ausgedehntes awarenzeitliches Gräberfeld zwischen 1922—1929 zum Teil schon durchforscht. Sein größter Teil ist aber den Grubenarbeiten und den Raubgrabungen zum Opfer gefallen. K. Bakay hat 1979 mit einer Kontrollausgrabung nachgewiesen, daß der Boden noch weitere Gräber in sich birgt. Den in der nahen Zukunft zur Reihe kommenden größeren Erdarbeiten vorbeugend, haben wir in

unserem auf dem das Gebiet durchquerenden Erdweg geöffneten Sondierungsgraben weitere vier Gräber aus dem 8. Jh. freigelegt. Es ist also sehr wahrscheinlich, daß sich unter dem Erdweg auch noch weitere Gräber befinden. Durch ihre Erschließung könnten wir über das leider nicht kartierte Gräberfeld einen guten Querschnitt bekommen.

Bei der Ausgrabung sind auch ein spätbronzezeitlicher Hausteil und zerstreute arpadenzeitliche Gefäßfragmente zum Vorschein gekommen.

Gábor Kiss

Vörs — Papkert — A (Kom. Somogy), s. Nr. 23.

74. Vörs — Papkert — B (Kom. Somogy) (XIV). Die Erschließung des Gräberfeldes haben wir an den Suchgraben des Jahres 1983 angeschlossen, an einer mehr als 1300 m² großen Fläche durchgeführt. Außer den Gräbern des 8–10. Jhs stießen wir auch auf mehrere urzeitliche Bestattungen. Es wurden zwischen den Gräbern des Gräberfeldes aus dem 8–10. Jh., zum Teil von diesen abgesondert, die Urnengräber der spätbronzezeitlichen Hügelgräberkultur, das die Kultur des Volkes der mittelbronzezeitlichen inkrustierten Gefäße zeigende Brandgräberfeld von gemischtem Ritus und das Skelettgräber enthaltende Gräberfeld der frühbronzezeitlichen Kisapostag-Kultur gefunden. Die besondere Bedeutung dieser Gräberfelder wird von der Tatsache unterstrichen, daß sie wahrscheinlich die Begräbnisstätten der in Kerékerdő ansässigen mittelbronzezeitlichen bzw. der in Tótokombja angetroffenen frühbronzezeitlichen Bevölkerung waren. Mit Erschließung des frühmittelalterlichen Friedhofes kamen wir mit den acht Gräbern der vorangehenden Ausgrabungskampagne zusammen (auch die urzeitlichen Skelettbestattungen mit inbegriffen) bis zum Grab 185. Es konnte die N–S Ausdehnung festgestellt werden. Etwa die Hälfte der Bestattungen (83) war beigabenlos, es wurden sogar auch leere Gräber gefunden. Die bedeutendsten Funde sind eine gegossene, bronzene Gürtelgarnitur sowie die Funde von vier Gräbern mit vier Waffen (zwei Lanzen, je eine Streitaxt und ein zweischneidiges Karolingerschwert). Die Gräber zeigen wahrscheinlich die Begräbnisstätte der aus dem 9. Jh. stammenden Bevölkerung des Fundortes Papkert-A an. Im Gebiet des Gräberfeldes haben wir noch ein keltenezeitliches Grubenhaus sowie mit arpadenzeitlicher Keramik und der Münze des Königs Béla III. datierte Häuser mit im Freien stehenden Öfen, ferner ein ausgedehntes Objekt von vorläufig genau nicht bestimmbarer Funktion erschlossen, das der aus 34 Einzelstücken bestehende Münzfund aus der Zeit der polnischen Könige Stephan Báthori und Sigismund III., bzw. die Prägungen von Leopold auf das 16–18. Jh. datiert.

Mitarbeiter waren die Archäologin Szilvia Honti, der Zeichner Dániel Gelencsér, der Geodäte János Tólas sowie die Restauratorinnen Veronika Szabó und Katalin Varga.

László Költő — József Szentpéteri

75. Zamárdi, Réti földek (Kom. Somogy) (XIV). Während der vom 25. Juni bis 17. August 1984 anhaltenden Ausgrabungskampagne haben wir die Erschließung des awarischen Gräberfeldes fortgesetzt. In W-Richtung durchschnitten wir mit einem 5×120 m großen Block den W-Teil des Gräberfeldes und erreichten seinen W-Rand. So kann der W–O Durchmesser des Gräberfeldes auf etwa 500 m geschätzt werden. Dem mittleren, bereits erschlossenen Teil des Gräberfeldes in südlicher Richtung anschließend, öffneten wir einen 20×5 m großen Block. Es wurden insgesamt 900 m² mit 86 Gräbern erschlossen (von Grab 448 bis 533). In dem 120 m langen W–O Blockabschnitt ist ein für das letzte Drittel des 7. Jhs, sodann für das 8. Jh. charakteristisches Fundmaterial zum Vorschein gekommen. Am W–Rand des Gräberfeldes weicht die Orientierung der Gräber stark von den bisherigen in N-Richtung ab, auch ihr Fundma-

terial verändert sich (bronzenes Ohrgehänge, Melonenkernperlen usw.). Im O-Teil des Blocks dürfte — aus der relativen Dichte der Reiterbestattungen und aus dem Reichtum des Fundmaterials geschlossen — diesen Teil des Begräbnishügels die reiche Gesellschaftsschicht der Bevölkerung des 7. Jhs belegt haben. Wir fanden insgesamt sechs Reiterbestattungen: Grab 455 (doppeltes Pferdegrab), 456 (doppeltes Pferdegrab), 463., 475., 511., 515. Sie erscheinen relative in einer Gruppe, für ihr Fundmaterial sind folgende Funde charakteristisch: gegossene, silbervergoldete Phaleren mit angelöteten Raubvogelköpfen, Knochenplatte eines mit eingeritzten Tiermotiven verzierten Sattelknopfes, vergoldete, gepreßte Pferdegeschirrverzierung, aus einem Pferdegrab stammende Riemenzungen mit Zahnornamentik vom germanischen Stil II, Beinendversteifungen eines Bogens in situ. Im Pferdegrab 515 befanden sich ein nicht gestörtes Pferdeskelett, mit Pfeilspitzen, Lanze und geschnitzter Knochenschnalle. Aus den Gräbern kamen in großer Zahl meist vergoldete Gürtelzierden mit Zahnornamentik vom germanischen Stil II zum Vorschein. Auch in diesem Teil des Gräberfeldes erscheinen die gegossenen, durchbrochenen Zierscheiben aus Bronze, als Beigaben der Frauengräber. Von hervorragender Bedeutung ist die Doppelbestattung 517–518 (Mann und Frau), unter den reichen Beigaben, mit als Unikat geltenden Funden: z.B. im Frauengrab je ein silbernes, breites Armband mit Scharnierkonstruktion und Zahnornament vom germanischen Stil II., ähnliche Riemenzungen aus Silber, in Silberscheide ein Eisendolch, in Bronzescheide ein silberner, römischer Stylus, in Bronzescheide ein tauschiertes Eisenstylus, eine Glaskugel mit silbernem Blechband umgeben — sie alle befanden sich an der äußeren Seite des linken Oberschenkelknochens des Frauenskeletts an eine Bronzekette auf den Gürtel aufgehängt. Beim Schädel waren je ein großes, goldenes, granuliertes Ohrgehänge mit Kugelhänger und auf dem Brustkorb eine frühawarische wulstige Perle. Unter anderen bildete auch eine Glaskanne die Beigabe des Grabes. Die Gestörtheit der Gräber war auch weiterhin 100%ig.

Konsultant: István Bóna.

An der Ausgrabung nahmen Mária Bajók-Sótonyi, Mitarbeiter der Dokumentationsabteilung Zoltán Gál und Mitarbeiterin des SMMI Ágota Csengei teil.

Edith Bárdos

ZEIT DER UNGARISCHEN LANDNAHME

(Auf der Karte: Nr. 76–97)

76. Balatonfüred — Morvai-Gasse Nr. 10., Grundstück des Hauses (Kom. Veszprém) (XXXVIII). MRT 2. NO von 6(18). Auf dem Grundstück des Hauses unter Morvai-Gasse Nr. 10 wurde bei der Ausgrabung eines Kanals im Oktober 1982 ein Grab gestört. An Ort und Stelle hat die Archäologin Judit Regénye (VBM) die Stelle des Grabes festgestellt und aus dem bis zu den Oberschenkelknochen gestörten Grab einen runden Bronzebeschlag in das Museum eingebracht. Im Frühjahr 1984 ist beim Fortsetzen der Bauarbeiten ein NW–SO orientiertes, landnahmezeitliches Frauengrab zur Erschließung gekommen. Beigaben: fünfgliedriges, bronzenes Ohrgehängepaar mit Kugelhänger, zehn gepreßte, rosettenförmige Gewandzierden und elf, ebenfalls zur Verzierung des Gewandes dienende Bronzeknöpfe. Die Finder haben neun runde und zwei blattförmige Bronzebeschläge übergeben, die mit dem früher zum Vorschein gekommenen Beschlag die Fußbekleidung verziert haben dürften. Neben diesem Grab ist ein weiteres, NW–SO orientiertes Skelett mit zwei glatten, bronzernen Ohrreifen zum Vorschein gekommen.

In diesem Gebiet wurden in den Jahren 1930 auch mehrere Gräber mit Waffen gefunden, was darauf hinweist, daß es sich um ein größeres, landnahmezeitliches Gräberfeld aus dem 10. Jh. handelt.

Ágota Perémi

77. *Budaörs, Tűzkőhegy, Naphegy-Gasse* (Kom. Pest) (III.) Bei der Gartenarbeit wurden zwei gestörte landnahmezeitliche Gräber erschlossen.

Grab 1. Von der Hüfte nach oben fallender Teil des Skeletts eines NW-SO orientierten Männergrabes. Beigaben: neben dem rechten Armknochen ein Säbel mit bronzenem Schutzblech, bei den linken Handknochen fünf Pfeilspitzen und ein Messer. Zwischen den linken Handknochen und der Beckenschaufel sind die Lederstücke und Beschläge eines Gürtels und einer Tasche zum Vorschein gekommen. Neben den Pfeilspitzen lagen noch ein Messerfragment, Feuerstahl und Feuerstein. Auf dem Schädel ist das aus einer Trepanation oder Verletzung stammende Loch zu sehen.

Grab 2. Teil eines NW-SO orientierten Frauenskeletts, die linke Seite des Brustkorbes, das Becken und die Beine bis zu den Knien. Ohne Beigabe. Bei der Erschließung des Skeletts ist aus der darüber liegenden gemischten Erde ein zusammengebogener Steigbügel zum Vorschein gekommen. Die Entfernung zwischen den beiden Skeletten betrug 180 cm, sie lagen in gerader Linie nebeneinander.

Auf dem Gelände ist eine sehr hochgradige Störung festzustellen. Den Berghang bedecken terrassenförmige Obstgärten, so haben wir in den ausgesteckten Gräben nichts mehr gefunden.

Katalin Irás-Melis

78. *Hajdúdorog-Temetőhegy* (Hajdú-Bihar Kom.) (VIII.) Die seit 1977 im Gange befindliche Erschließung des landnahmezeitlichen Gräberfeldes des gemeinen Volkes fortsetzend, haben wir weitere 474 m² erschlossen, wo 60 Gräber zum Vorschein gekommen sind (280–339). Von diesen war das eine mit Graben umgebene Grab eine sarmatische Bestattung von S-Orientierung.

Der südlichen Grenze des Gräberfeldes des gemeinen Volkes sind wir mit unseren diesjährigen Blöcken näher gekommen. Aus den 59 Gräbern sind außer armseligen, für das gemeine Volk charakteristischen Schmuckgegenständen (Ringe, Haarringe, Armringe) elf Münzen aus Tageslicht gekommen (drei von Salamon, sieben von László I. und eine Münze von Béla II. geprägt).

István Fodor

Kunadacs—Zentralfriedhof (Kom. Bács-Kiskun), s. Nr. 44.

79. *Rácalmás-Göböljárás* (Kom. Fejér) (XLIII.) In dem Gräberfeld des gemeinen Volkes aus dem 10. Jh. ist die Zahl der Bestattungen mit der Erschließung weiterer 69 Gräber auf 436 gestiegen. Trotz dessen haben wir die Ränder des Gräberfeldes nur am W-Flügel gefunden. Unter den Bestattungen mit armseligen Beigaben waren auch reichere vorhanden, von diesen sind Halsringe, halbmondförmige Anhänger mit Weißmetall und Blei, mit Silberfolie überzogene Halsketten aus Glasperlen, Knöpfe und Kleidungszierden zum Vorschein gekommen, bei einem Kind diente ein awarisches, gegossenes, greifverziertes Gürteldekoration als Anhänger einer Halskette. Am S-Rand des Gräberfeldes haben wir wieder awarische Gräber, aufgewühlte Bestattungen eines Pferdes und Mannes gefunden (Grab A. 13–14). Der Mann hatte gepreßte, viereckige, greifverzierte Gürtelbeschläge.

Jolán Horváth B.—István Bóna

80. *Sály-Lator* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (V.) Auf dem Grundstück Nr. 6132/15, an der der Straße zu gelegenen Seite, in dem von J. Gábor nicht erschlossenen Gebiet und an dem sich anschließenden Straßenabschnitt haben wir die Ausgrabung fortgesetzt. Im Laufe dieser haben wir einen Teil der Kapelle, je einen Abschnitt der Umfriedungsmauern, 26 mittelalterliche Gräber (Beigaben: Jungfernkranz, Bänder des Jungfernkranzes) und

die Objekte 18–28 freigelegt, von welchen 22 und 28 Häuser sind. Auf das Objekt 22 (viertes Haus) hat man einen äußeren Ofen mit beschmierten Boden gebaut, nach dessen Zerstörung darüber die Kapelle und der Friedhof entstanden sind. Eine weitere Stratigraphie haben wir auch dadurch erreicht, daß wir unter der Umfriedungsmauer den Teil einer Schmiede gefunden haben. Die Häuser stammen aus dem 10. Jh.

Károly Mesterházy

81. *Sárrétudvari-Hizóföld, LPG Bocskai* (Kom. Hajdú-Bihar) (VIII.) Die 1983 begonnene Ausgrabung wurde fortgesetzt. Es wurden 126 Gräber (128–253) freigelegt. Von diesen stammen zwei Skelettgräber aus der Spätbronzezeit. Aus den Männergräbern des 10. Jhs kamen Köcherbeschläge, Bogenknochen, Steigbügel mit Silbereinlage, Trensen mit Seitenstange aus geschnitztem Knochen und Goldringe zum Vorschein. Zwei interessante Funde der Frauengräber sind ein aus Gold gefertigtes, byzantinisches Ohrgehängepaar und Haarflechtzierden aus Perlmuschel. In den Kindergräbern wurden Tierknochenbeigaben, Eisentorques und ein bronzenes Pektoralkreuz mit Reliquienschein gefunden. Der W- und S-Rand des Friedhofes wurden abgegrenzt.

Ibolya Nepper M.

82. *Veszprém-Komarov-Gasse* (Kom. Veszprém) (XXXVIII.) Auf dem Grundstück hinter der Komarov-Gasse wird der Bau von Gesellschaftshäusern geplant. Da in diesem Gebiet 1972–73 anlässlich einer Hausfundamentierung mehrere landnahmezeitliche Gräber gestört wurden, ist es notwendig geworden, das Gräberfeld baldmöglichst freizulegen. Im Laufe dieser sind zwei 1972 gestörte und ausgeraubte sowie zwei unversehrte, W-O orientierte Gräber zum Vorschein gekommen. Beigaben: Bronzeringe, Tongefäße, Eisenmesser, Armringe aus Bronze, Eierschalen usw. Auf Grund der Funde kann das landnahmezeitliche Gräberfeld des gemeinen Volkes auf die Mitte des 18. Jhs datiert werden.

Ágota Perémi

83/1. *Zalasabar-Borjúállás sziget* (Kom. Zala) (XVI) Infolge der 1. Etappe der Unterwassersetzung des Gebietes des Kleinen Balaton konnten wir die Erschließung nicht beenden. Aus dem Gräberfeld haben wir die Gräber 760–805 freigelegt. Die Gräber am Rande des Gräberfeldes enthalten nur armselige Beigaben. In den Gräbern und Blöcken (300 m²), im Gebiet der Siedlung haben wir 43 Siedlungsobjekte erschlossen. Das Fundmaterial ist von großer Menge und enthält mannigfaltige Keramik, unversehrte und halbfertige Knochengeräte, einige kleinere Schmuckgegenstände und Tierknochen. Das Siedlungsmaterial kann man auf das 9–10. Jh., die erschlossenen Gräber auf die erste Hälfte des 10. Jhs datieren.

Róbert Müller

83/2. *Zalasabar-Kisestergály* (Kom. Zala) (XVI.) Der Freilegung im Gebiet der 1. Etappe des Kleinen Balaton anschließend, haben wir eine kleinere Kontrollausgrabung im Gebiet des in den Jahren 1930 gestörten Gräberfeldes unbekannten Alters durchgeführt. Von den 10 freigelegten Gräbern enthielten nur zwei Beigaben, jedoch auf Grund des zum Vorschein gekommenen, weintraubenförmigen Anhängers und des aus Geweih gefertigten „Salzbehälters“ müssen wir auch hier mit einem größeren Gräberfeld rechnen, das einen ähnlichen Charakter zeigt wie das nahe Gräberfeld von Esztergályhorváti-Alsóhárándpuszta aus dem 9–10. Jh.

Róbert Müller

Balatonmagyaród-Hídvégszta (Kom. Zala), s. Nr. 1/1.

84. *Esztergály-Huszárvár* (Kom. Zala) (XL) In einer wegen der Waldanpflanzung gefährdeten, etwa 2000 m² großen Fläche haben wir die 1982 begonnene Notausgrabung fortgesetzt. Unser Hauptziel war die 1983 zum Vorschein gekommenen Kirchenreste zu klären. Trotz der Störungen ist es gelungen, das auf das 12. Jh. datierbare Gebäude seinem Grundriß nach zu klären. Die Gesamtlänge der aus Ziegeln und Sandstein gebauten, O orientierten Kirche beträgt 14,5 m, ihre Breite 9 m, ihr Chor ist leicht trapezoid, von geradem Abschluß. Obwohl die Steinfundamentierung nur in kleineren Abschnitten erhalten geblieben ist, konnte der Fundamentierungsgraben (Breite: 100—110 cm) gänzlich abgegrenzt werden, da sein Grund mit 50—70 cm langen Pfosten dicht ausgeschlagen war. Die am nächsten liegenden Parallelen dieser Fundamentierungstechnik liefern die Baudenkmäler von Zalavár aus dem 9—16. Jh. In der unmittelbaren Umgebung der Kirche von »Huszárvár« sind bisher 81 Gräber zum Vorschein gekommen, stellenweise dreischichtige Bestattungen. Auf Grund der Ergebnisse des Jahres 1984 ist es auch klar, daß die Kirche im Gebiet eines früheren Friedhofes erbaut wurde und wahrscheinlich war der »Kern« dieses Friedhofes eine solche Kirche, die wir als unmittelbaren Vorläufer der erschlossenen Reste betrachten müssen. Nördlich von dem unter Erschließung stehenden Komplex konnte es zur weiteren Erforschung des 1983 zum Vorschein gekommenen Pfostensystems im Jahre 1984 nicht kommen. Diese aus großen Pfosten bestehende Konstruktion kann zum Teil mit dem Knüppelweg in Verbindung stehen, die die »Huszárvár« genannte einstige Insel mit der östlich gelegenen sog. »Rezes«-Insel verbunden hat, wo außer den urzeitlichen Objekten aus verschiedenen Perioden die Bergungsgrabung der Jahre 1981—82 die Objekte einer Siedlung und eines Friedhofes aus dem 9. Jh. gesichert hat.

An der Ausgrabung nahm eine kurze Zeit lang Ágota Perémi teil.

Agnes Cs. Sós

Dénesfa-Szikas dűlő (Győr-Sopron Kom.), s. Nr. 6.

85/1. *Esztergom-Szentgyörgymező-Dóza György-Platz* 1. (Kom. Komárom) (X). Der in der SO-Seite des Bureauhauses der Unternehmung für Stadtwirtschaft ausgeworfene Graben hat eine arpadenzeitliche Siedlungsschicht und eine keltische Grube durchschnitten. Aus der keltischen Grube sind neben LT-D Scherben auf eine Bronzewerkstätte verweisende Reste (Fragmente von Schmelztiegeln, Ofenbeschmierungen, Bruchstücke von Blasrohren), aus der darüber gelegenen Schicht Gefäßfragmente aus dem 12—13. Jh. zum Vorschein gekommen.

István Horváth—Márta H. Kelemen

85/2. *Esztergom-Szent Tamás-Berg* (Kom. Komárom) (X). Im Laufe der Kanalisierung des Kalvarienberges wurde die 1823 gebaute Stiege und die Pflasterung aufgerissen. Aus den unteren Stiegen haben wir wertvolle Steinmeißelungen zum Vorschein gebracht und in das Museum eingeliefert: Säulensockel aus rotem Marmor aus dem 12. Jh.; das erste bekannte Fragment von dem Torumrahmungsstein des Prachttores (Porta Speciosa) der St. Adalbert-Kirche aus dem 12. Jh. — mit Detail der Figur des Evangelisten St. Johann; mehrere renaissancezeitliche Gesimsfragmente aus rotem Marmor, wahrscheinlich aus der einstigen äußeren Fassade der Bakócz-Kapelle usw.

István Horváth

Esztergom-Burg I. (Kom. Komárom), s. Nr. 101/1.

Esztergom-Burg II. (Kom. Komárom), s. Nr. 101/3.

86. *Gerendás-Egyházföld, Sandgrube* (Kom. Békés) (II.) Im Laufe der auf dem Fundort schon seit Jahren vor sich gehenden Sandgewinnung wurden zahlreiche Gräber vernichtet. Der S-Teil der auf dem Ufer des einstigen Wasserlaufes vorhandenen Erhöhung wurde schon völlig abgetragen und der größte Teil des Friedhofes vernichtet. Es gelang uns bloß fünf Gräber zu retten. Alle sind W-O orientiert. Diese waren die äußeren Gräber des Friedhofes. Sie enthielten keine Beigaben. Da die Ortsbewohner sich auch an Pferdeknochen erinnert haben, sind vermutlich die letzten Gräber eines aus dem 10—13. Jh. stammenden Friedhofes zum Vorschein gekommen.

Pál Medgyesi

Lászlófalva-Templom dűlő (Kom. Bács-Kiskun), s. Nr. 109.

87. *Mezőhék—LPG-Darre* (Kom. Szolnok) (XXXIV). Die Anmeldung informierte uns von dem Auffinden von Gräbern. Bei der Lokalbesichtigung wurde festgestellt, daß der Fundort unmittelbar neben der Darranstalt liegt, wo anlässlich des Auswerfens des Grabens der Gasleitung 8—12 W-O orientierte Bestattungen gestört wurden. In mehreren Fällen haben wir Sargspuren wahrgenommen. Im einen Grab wurden zwei Silberreifen mit offenem Ende gefunden, ein weiterer Metallgegenstand, der ebenfalls neben dem Schädel war, ging verloren. In der Umgebung des auf die Arpadenzeit datierbaren Friedhofes werden in der nahen Zukunft keine Erdarbeiten durchgeführt.

János Cseh

Nemesvámos-Balácapuszta (Kom. Veszprém), s. Nr. 37.

88. *Ópusztaszer* (Kom. Csongrád) (XXIX). Es wurde die Erschließung der Wirtschaftsgebäude und des Hofes des Klosters von Szer fortgesetzt. Im Laufe dieser Arbeit wurden auch weitere Teile der arpadenzeitlichen Siedlung bekannt. Wir haben außer den Häusern des 10—12. Jhs die Fortsetzungen der früher freigelegten Gräben und die Reste eines im Freien stehenden Ofens erschlossen. Im Laufe der Erschließung des östlichen Gebäudeflügels des Klosters wurden bei der Freilegung des von N gerechneten 4. Räumes Mauern von außergewöhnlich guter Qualität und eine reiche arpadenzeitliche Keramik gefunden.

Katalin Vályi

89. *Pécs-Jakabhegy, Paulinerkloster* (Kom. Baranya) (XXIV). Die Erschließung des Klosters haben wir mit der Säuberung des Refektoriums, des westlichen Vorgebäudes fortgesetzt. Es wurde ein weiterer Teil des arpadenzeitlichen Friedhofes freigelegt. Ein Teil des vom gotischen Grundriß unabhängigen Einbaues aus dem 13. Jh. ist im südlichen Innenhof des Klosters zum Vorschein gekommen.

Vermessung: Péter Krasznai.
Mitarbeiterin: Éva Gál.

Gábor Kárpáti

90. *Rezi-Gyöngyösi csárda* (Kom. Zala) (XVI). In der Sandgrube wurden die Gräber eines kleineren Friedhofes aus dem 11. Jh. gestört. Außer der Feststellung der Lage von drei gestörten Gräbern konnten wir ein Grab vollständig erschließen. Hier sind bei dem linken Fußknöchel, vermutlich in Leinensäckchen untergebracht 57 Silbermünzen (die Münzen von András I. und Béla I.) zum Vorschein gekommen. Nördlich von dem Friedhof des 11. Jhs wurde nach der Entfernung der Humusschicht

eine früheisenzeitliche Siedlung zerstört. In sekundärer Lage haben wir in großer Zahl Keramik und Fischnetzgewichte eingesammelt.

Róbert Müller—Zsuzsa Virág

91. *Szendrő-Gacsai* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XVII.) Vor der Ausgrabung des Jahres 1984 wurden in einzelnen Teilen der Kirche und der Siedlung informative geophysikalische Forschungen, namentlich Messungen betreffs der hochfrequenten Feldstärke und der dipolelektrischen Schichtprofilierung durchgeführt. Diese Ergebnisse benutzend, stießen wir auf einige weitere Objekte der Siedlung. Dort, wo die geophysikalischen Messungen das prägnanteste Ergebnis zeigten, erschließen wir einen zu mehreren Perioden gehörenden Grubenkomplex: hier kamen drei ineinandergelagerte arpadenzeitliche Gruben, von welchen die eine in eine urzeitliche Grube eingegraben war, ferner drei urzeitliche Gruben und mehrere Abschnitte eines Grabens zum Vorschein. Von den arpadenzeitlichen Objekten konnten wir die Form nur von einem vollständig feststellen, die anderen zwei waren zum Teil zerstört. Die Wände der ovalen, $4,7 \times 3$ m großen Grube sind stark abschüssig, unter die N- und W-Wand wurden auch kleine Nischen eingehöhlt. Die Form der anderen zwei arpadenzeitlichen Gruben ist viel einfacher. Infolge der hochgradigen Ähnlichkeit des Fundmaterials kann die chronologische Reihenfolge der Objekte schwer festgestellt werden. Es scheint wahrscheinlich zu sein, daß alle drei im Laufe des 13. Jhs gebraucht worden sind.

Mária Wolf

92. *Tihany-Barátlakások* (Kom. Veszprém) (XXXVIII.). In der Archäologischen Topographie hat das Bakony-Museum an der Barátlakások (Mönchswohnungen) genannten Fundstelle Nr. 45/3 die archäologischen Forschungen fortgesetzt. Im Raum vor der Zellengruppe I haben wir mit einem geöffneten Block weitere 18 Gräber freigelegt, so wurde es offenkundig, daß sich hier der Friedhof der arpadenzeitlichen Eremitensiedlung befand. In den beigabenlosen Gräbern lagen die Skelette auf dem Rücken in W-Richtung. Einen Teil der Gräber haben an die Kante gestellte flache Steine abgegrenzt, während die übrigen nicht bezeichnet waren. Die vielen Nachbestattungen werden einerseits durch den infolge der steilen Bergseite verursachten Platzmangel, andererseits durch den Umstand begründet, daß man die Gräber an der Oberfläche nicht mit einem bleibenden Zeichen versehen hat.

Konsultant: András Kubinyi. Mitarbeiter waren die Archäologen Ágota Perémi und Pál Rainer.

András Uzsocki

Tiszaföldvár-Ziegelei (Kom. Szolnok), s. Nr. 50.

Tiszafüred-Morotvapart (Kom. Szolnok), s. Nr. 21.

93. *Tiszalúc-Sarkadpuszta* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XVII.). Auch 1984 wurde die Ausgrabung des 1974 gefundenen und seit 1976 jährlich in Arbeit genommenen ungarischen Gemeinvolk-Friedhofes des 11. Jhs fortgesetzt. Es wurden die Gräber 248–252 freigelegt. Bloß eine einzige Bestattung (Grab 251) enthielt als Beigabe einen S-Reifen. Am W-Rand des Grabungsgeländes kamen die Gräber 248 und 252, während am S-Rand, 9–12 m von den früheren Bestattungen die Gräber 249 und 252 ans Tageslicht. Die Erschließung des Friedhofes nahm praktisch sein Ende, eventuelle weitere, von den Rändern weit gelegene Gräber können noch im Zusammenhang mit der Erschließung der kupferzeitlichen Siedlung zum Vorschein kommen.

An der Ausgrabung nahm die Archäologin Etelka Kövecses teil.

László Kovács

Vasasszonyfa (Kom. Vas), s. Nr. 73.

Velem-Szentvid (Kom. Vas), s. Nr. 22.

94. *Veresegyház-Ivacs* (Kom. Pest) (V). Südlich von der Bahnlinie Budapest–Veresegyház–Vác, in dem Dreieck vor dem Zusammenfluß der Folyás- und Sződ-Rákosi Bäche, etwa 450–500 m südlich von unserer Ausgrabung aus dem Jahre 1976, am S-Ende des einstigen Dorfes Ivacs haben wir ein zum Teil vernichtetes und vier unversehrte, in die Erde eingetiefte Wohnhäuser sowie einen im Freien stehenden Ofen erschlossen. Die Wände des Hauses 11 wurden aus Rutengeflecht mit Lehmbewurf hergestellt, der Boden seines Ofens hat man mit spätarpadenzeitlichen Scherben ausgeschmiert.

Károly Mesterházy

95. *Veszprém-Burg, Straßenkörper zwischen Tolbuhin Gasse 37-St. Georg-Kapelle* (Kom. Veszprém). Im Laufe der dem Anlegen von öffentlichen Werken vorangehenden Erschließung ist über der 255,80 cm hohen Felsenoberfläche eine auf 256,43 m gegründete und bis 256,68 m abgerissene, O-W orientierte arpadenzeitliche Mauer aus Steinschlag zum Vorschein gekommen, die mit der Hauptachse der St. Georg-Kapelle aus dem 13. Jh. parallel verläuft, sodann sich nach S rechtwinklig fortsetzt. Zum Teil über diese Mauer liegt ein N-S orientierter, spätmittelalterlicher Mauerabschnitt aus Steinschlag. In dem in 257,50 m Höhe ausgestalteten Gehniveau lag in sekundärer Verwendung die untere Hälfte eines bischöflichen Grabsteines mit fragmentarischer Inschrift aus dem 15. Jh. Laut Beweis der Mauern befand sich in dieser Stelle im Mittelalter keine Gasse. Die arpadenzeitliche Mauer kann wahrscheinlich mit einem frühen Gebäude eines Gespans (?), Bischofs (?) oder einer Umfriedungsmauer bzw. einem anderen Bau von unbekannter Funktion in Zusammenhang gebracht werden. Das barockzeitliche Gehniveau ist mit dem heutigen Gehniveau (259,20 m) identisch.

Mitarbeiter: Ágota Perémi, Pál Rainer.

Konsultant: László Balassa.

Alán Kralovicsky

96. *Visegrád-Schloßgarten* (Kom. Pest) (XXXIX.). Aus dem um die Pfarrkirche der arpadenzeitlichen Siedlung angelegten Friedhof haben wir die Gräber 28–90 freigelegt. In drei Gräbern waren Münzen (zwei arpadenzeitliche, eine anjouzeitliche), zwei enthielten einen Ring, zwei eine Gürtelschnalle und ein Grab einen S-Haarreifen. Der Friedhof erstreckte sich auch über die früheren Teile der Siedlung. Unter den Gräbern fanden wir zwei in die Erde eingetiefte Häuser (Haus 28–29), von welchen vollständig nur Nr. 29 freigelegt wurde. In das Haus mit Steinofen tiefen sich drei große Gruben ein. Aus den Häusern und Gruben ist ein Fundmaterial des 10–11. Jhs zum Vorschein gekommen.

An der Ausgrabung nahmen die Studenten Katalin Szende und Attila Szemán, seitens des Ungarischen Nationalmuseums Károly Trunk, István Vörös sowie des Mátyás király-Museums (Visegrád) Dániel Gróh und Péter Gróf teil.

Júlia Kovalovszki

97. *Zalavár-Burg* (Kom. Zala) (XL). An der Burginsel haben wir den in der nördlichen Hälfte der »Insel« zum Vorschein gekommenen inneren Festungsring weiter erforscht, wo wir für seinen nördlichen Abschnitt in den Jahren 1981–1982 gute Anhaltspunkte bekommen haben und dessen östliche Ausdehnung uns schon 1983 zu klären gelungen ist. 1984 haben wir aus dem S- und W-Abschnitt dieser inneren Palisadenburg Details gewonnen. Obwohl der W-Abschluß noch nicht geklärt ist, weisen die bisherigen Ergebnisse innerhalb der den äußeren

Rand der Insel folgenden Befestigung auf eine größer als erwartete innere Festung von einem 150–200 m großen Durchmesser hin. Innerhalb des Festungsringes sind Gebäude von verschiedener Funktion zu erwarten, im Laufe der Erforschung der Ausdehnung der Befestigung kam eine Kirche aus dem 9. Jh., mit mehrschichtigem Friedhof und etwa 40 m davon ein profanes Gebäude zum Vorschein. Vermutlich steht gegenwärtig die aus dem 9. Jh. stammende »Akropolis« unter Erschließung, in deren Struktur die für die fränkischen »Pfalzen« charakteristischen Eigenartigkeiten wahrzunehmen sind, also die auch von topographischen Gesichtspunkten oft bestrittene »Priwinaburg« bzw. auf Grund der Quellen die innerhalb dieser gebaute Marienkirche. Die neueren Forschungsergebnisse bieten auch zur Verbindung der inneren Festung des 9. Jhs und der arpadenzeitlichen Gespansburg weitere Daten, ferner weisen sie auf die Vorgeschichte des inneren Festungsringes hin: in der N-Hälfte der Burginsel erscheint auch eine mit spätaureichzeitlichen Beschlägen datierte Zerstörungsschicht.

An der Ausgrabung nahm eine kurze Zeit auch Ágota Perémi teil.

Ágnes Cs. Sós

UNGARISCHES MITTELALTER UND NEUZEIT

(Auf der Karte: Nr. 98–121)

Balatonmagyaród-Bruner szigetek (Kom. Zala), s. Nr. 53/1.

Balatonmagyaród-Hidvéppusztá (Kom. Zala), s. Nr. 1/1.

98. *Bánokszentgyörgy-Szentmihálytető* (Kom. Zala) (XIX). Die 1983 begonnene Forschung des mittelalterlichen Dorfes fortsetzend, haben wir bei sieben Hausresten und an der Stelle der Kirche eine Erschließung durchgeführt. Außer der genaueren Bestimmung der Stelle der Häuser und ihrer Ausdehnung kam es auch zur Freilegung ihrer Feuerstellen; bei sechs Häusern waren Öfen, in deren öfters erneuerten Bodenbeschmierung Fragmente von Tongefäßen eingeschmiert wurden. Bei dem Haus I fanden wir hingegen den aus Stein gesetzten Boden des Ofens, Fragmente von Ofenkacheln und Schlüsselkacheln vor. Aus der Untersuchung der Mündung der Öfen und des sich ihnen anschließenden Vorraumes stellte sich heraus, daß das Haus 6 parallel zur Achse der Gasse stand. In einem anderen Erschließungsgebiet bei dem Haus 9 sind die wahrscheinlich auf zwei älteren Häusern angebauten Reste eines neueren Hauses ans Tageslicht gekommen. Aus den freigelegten Teilen geschlossen, wurde der Ofen des einen älteren Hauses, unter Belassung der einen Seitenwand, als Vorraum des Ofens des neueren Hauses gebraucht; von dem älteren waren übereinander drei, von dem neueren sechs Bodenbeschmierungen sichtbar. Das ältere Haus hatte mit Pfosten und Pfählen, das neuere voneinander weit mit je einem kleineren Stein befestigte Fundamentierung, der Dachkamm wurde auf Grund der in der Achse des neueren Hauses zum Vorschein gekommenen zwei Gruben und der dort gefundenen Holzkohlenreste von Holzpfählen gehalten. Aus den Hausresten und vor allem aus den Bodenbeschmierungen der Öfen sind in größerer Menge Scherbenfragmente zum Vorschein gekommen, die sich auf das 15–16. Jh. datieren lassen.

Bei der auch in der Fundamentierung völlig abgetragenen Kirche haben wir mit der Erschließung des nördlichen Teils des halbbogenförmigen Chors und des nördlichen Fundamentierungsgrabens des Schiffes den Grundriß und die Größe der Kirche geklärt.

An der Ausgrabung nahmen die Studenten Miklós Takács und Judit Tamási teil.

Imre Holl—Nándor Parádi

99. *Bátmonostor-Pusztajalu* (Kom. Bács-Kiskun) (XV). Wir haben den nördlichen Seitenschiff der Klosterkirche mit der nördlichen Schiffmauer zusammen erschlossen. Auf Grund der an der Mauer beobachteten Steinreste und Abdrücke war die aus Ziegeln gesetzte Mauer von außen mit Kalksteinquadern bemantelt. Es sind die Gräber 2444–2585 größtenteils im Kircheninneren an die Oberfläche gekommen. Auf Grund ihrer Beigaben waren sie spätmittelalterlich.

An der Ausgrabung nahmen die Archäologinnen Valéria Kulcsár und Edit Tari teil.

Piroska Biczó

100/1. *Budapest, I. Der einstige Königspalast — im SW-Trakt des sog. Hunyadi-Hofes* (III). Da die Bauausführungen ihre Autoeinfahrt weiter nach Norden (in ein bereits erschlossenes Gebiet) versetzt haben, ist es möglich geworden, den südlichsten Trakt der an der Stadtmauer aus dem 13. Jh. gestandenen Gebäude — innere Türme (?) — freizulegen. Hier — an der Fundstelle 84/2–3 — erschien der Keller eines auf das 13–14. Jh. setzbaren Steingebäudes. (Die Grundfläche dieses oberen Kellers beträgt 4,6×6,2 m.) Das Steingebäude, dessen aufgehendes Mauerwerk fehlt, stützte sich ursprünglich mit seiner W-Mauer auf die Stadtmauer aus dem 13. Jh. In den oberen Keller gelangte man von O her durch Stiegen. Als — meines Erachtens in der Anjouzeit, also zwischen 1330–1390 — vor die Stadtmauer aus dem 13. Jh. in W-Richtung die später zur Zeit von Sigismund befestigte neue Burgmauer gezogen (und so der im 13. Jh. gebaute Wehrbau überflüssig) wurde, hat die Erweiterung des Plateaus der Burg ermöglicht, den von uns erschlossenen Keller nach W zu vergrößern. In diesen in den Felsen eingehauenen unteren Keller führten acht Stiegen, der untere Keller hat eine Grundfläche von 6,2×9,3 m, ist trapezförmig; seine Durchschnittshöhe beträgt 2,15 m. Zuletzt, jedoch noch zur Gebrauchszeit des Kellers wurde durch die Decke ein Schacht — vielleicht zur Lüftung — eingehauen. Im Laufe der Planung des Ruinengartens haben wir diesen Gebäudeteil, ebenso wie auch seine zwei nördlicheren Reste zur Konservierung und Vorführung vorgeschlagen.

In der Erschließungsarbeit hat eine Zeit lang der Archäologiestudent Sándor Petényi teilgenommen, die vollständige Erschließungsarbeit wurde vom Mai 1984 bis zur Beendigung der Arbeit von der Archäologin Ágnes Ritoók durchgeführt.

Ágnes Ritoók—László Zolnay

100/2. *Budapest, I. Röm.-kath. Hauptpfarrkirche der Jungfrau Maria*. Im Interesse einer Zielforschung wurden die in der mittelalterlichen königlichen Basilika zu Székesfehérvár freigelegten, sodann im letzten Jahrzehnt des 19. Jhs in dieser Kirche untergebrachten Skelette des Königs Béla III. (+1196) und der Königin Anna (+1186) sowie andere Skelette, die laut Beweis der im Sarkophag der Unterkirche vorhandenen Protokolle aus der Erschließung durch János Érdy im Jahre 1848 bzw. durch Imre Henszlmann im Jahre 1862 stammen, herausgenommen und in das Ungarische Nationalmuseum eingeliefert.

Bei der Heraushebung der verzinnnten Kupferkisten waren Géza Báthy, Ildikó Hankó, István Kiszely, József Korek, János Nemeskéri und Ferenc Redő zugegen.

Alán Kralovánszky

100/3. *Budapest, II. Budakeszi-Straße* (III.) Bei den Ruinen des Paulinerklosters von Budaszentlőrinc begannen wir mit der finanziellen Hilfe des Hauptstädtischen Amtes für Denkmalpflege und der Piliser Staatlichen Parkforstwirtschaft — als erste Phase der endgültigen Freilegung und der Ruinenherstellung — die sich der dreischiffigen Hauptkirche von S her anschließende Hl. Kreuz-Kapelle, die südlichen Längsmauern der Hauptkirche und die Pfeilerfundamente des Inneren der Hauptkirche zu

säubern bzw. zu erschließen. Es stellte sich heraus, daß 1864 als Pál Bugát und Imre Henszlamnn den Boden der dreischiffigen Hauptkirche fast bis zur Grabschicht ausgegraben haben, hie und da noch immer — ohne Attribute begrabene — Paulinerleichen zurückgelassen wurden. (Diese haben wir herausgehoben.) Nach O zu näherten wir uns an den Chor aus dem Ende des 14. Jhs, auf welchen heute die Reste einer im 19. Jh. gebauten Villa stehen. Es wurden die Konservierungsarbeiten der erschlossenen und gesäuberten Mauern begonnen.

Die Arbeit wurde unter der Kontrolle der Ingenieurin für Gartenbau Katalin Baranyi (Pilsener Staatliche Parkforstwirtschaft) und Attila Tóth (Historisches Museum der Stadt Budapest) durchgeführt.

László Zolnay

100/4. Budapest, III. Lajos-Gasse 165 (III). Im obigen Gebiet begannen wir 1982 die Klärung des vollständigen Grundrisses eines in der ersten Hälfte des 13. Jhs erbauten Steingebäudes (Haus 9). Die Arbeit konnte nur 1984 fortgesetzt werden, nachdem aber uns die komplette Freilegung nicht möglich war, versuchten wir die Ausgrabung an vier Punkten zu beenden.

1. Wir durchschnitten die Straßenschicht um das an der NW-Ecke des Steingebäudes stehende Tor. An der etwa anderthalb m² großen Fläche konnte festgestellt werden, daß zum Haus die zweite Straßenschicht gehört hat. Unter dieser ist eine ähnliche schotterige Straßenschicht zum Vorschein gekommen, die ebenfalls viele Tierknochen, Hufeisen, Nägel und Keramik aus graphitierter Materie des 11–12. Jhs enthielt. Die Tiefe der Grube war an diesem Punkt 40 cm, durch dieses Objekt wurde eine spätrömische Schicht durchschnitten.

2. In der SO-Ecke des Hauses konnte durch das Durchschneiden des einen Abschnittes der S- und O-Mauer ein mehrfacher Umbau abgesondert werden. Dieser Abschnitt der O-Mauer des Gebäudes dürfte Ende des 12. oder zu Beginn des 13. Jhs erbaut worden sein, sein inneres Niveau erschien in der Grundtiefe der zur Hälfte in die Erde eingetieften Objekte. Dieser Mauerabschnitt wurde im 14–15. Jh. um 20–25 cm verdickt, die Fundamentierungsebene der Mauerbemantelung erschien im ältesten Niveau des 13. Jhs. Die mit dem Tor gleichaltrige S-Mauer des Gebäudes wurde im 14–15. Jh. umgebaut.

3. An der S-Seite dieses Steingebäudes wurde die Erschließung des dritten — zur Hälfte in die Erde eingetieften — Objekts beendet. Die Gesamtbreite betrug 3,20 m, die Länge 7,10 m. Der Zugang des Gebäudes konnte an der S-Seite bestimmt werden. Im Inneren fanden wir drei durchbrannte Lehmstücke und mehrere Steinhäfen vor. Bei der Erschließung sind in der Einfüllung des Gebäudes — ähnlich den Objekten 14 und 7 — die Fragmente eines typischen, dicken, vermutlich aus Österreich stammenden Vorratsgefäßes aus graphitierter Materie in großer Zahl zum Vorschein gekommen.

4. In der SO-Ecke des nordöstlich vom Objekt 3 bestimmten Objekts 1 wurden die Reste eines Ofens in der rot durchbrannten lehmigen Fläche durchschnitten. Die Dicke der durchbrannten Lehmsschicht des runden Ofenbodens betrug 2–3 cm. Unter dieser waren in Lehm gesetzte, flache Steine bzw. es sind die Schichten einer spätrömischen Straße zum Vorschein gekommen. An der N-Seite des Ofens zeigte sich die Stelle von zwei dreieckförmigen Holzpfeuern.

Herta Bertalan

100/5. Budapest, XI. Balatoni Straße 148/4. Abtei »Kana« (III). 1984 konnte ich nur insgesamt 13 Arbeitstage lang die Freilegung durchführen. Während dieser Zeit erschlossen wir die S-Seite und die Ecken der beiden parallelen Gebäudeflügel des erforschten Objekts sowie die NO-Ecke des östlichen Flügels. In beiden Gebäudeflügeln ist eine Trennmauer zum Vorschein gekommen. Neben dem W-Flügel wurde von S her das Tor des in das Kloster führenden vorausgesetzten Pfortengebäudes

erschlossen, das unter Benutzung von römischen Steinen erbaut worden ist. Südlich vom Klostergebäude ist die Ecke eines bisher unbekannten Gebäudes und ein kleiner Abschnitt der im Vergleich zum Kloster schmälere Mauern ans Tageslicht gekommen.

Katalin H. Gyürky

100/6. Budapest, XVI. Cinkota, Evangelische Kirche (Rózsahegy-Gasse) (III). Im Zusammenhang mit der denkmalpflegerischen Herstellung der Kirche kam es zur vollständigen Erschließung des Kircheninneren. Die früheren Daten können wir mit den folgenden ergänzen. In den ausgesteckten Suchgräben haben wir die Stümpfe der westlichen Abschlußmauer der am Ende des 12. Jhs erbauten Kirche gefunden, es waren amorphe Mauerstümpfe mit 80 cm Durchmesser. In die Mitte des Schiffes der gegenwärtigen und zugleich mittelalterlichen Kirche wurde in der Gesamtlänge eine 1,6 m breite Krypta gebaut, wahrscheinlich im vorigen Jahrhundert. Die Krypta wurde nicht geöffnet. Hiermit wurden die westlichen Mauern der arpadenzeitlichen Kirche völlig herausgenommen. Die Erforschung des mittelalterlichen Chors haben die in die Mitte des Schiffes errichtete neuzeitliche Krypta bzw. die an die äußere Seite des Chors gebauten ähnlichen Krypten erschwert.

Auf Grund der Ziegelstempel können diese letzteren aus dem vorigen Jahrhundert stammen. Auch diese haben wir nicht erschlossen. Im Laufe der Erforschung des Chors sind in den für den inneren Teil ausgesteckten Gräben die mehrfach umgebauten mittelalterlichen Mauern zum Vorschein gekommen. Der Abschluß des ältesten Chors war kreisförmig bzw. der Grundriß des Chors selbst halbkreisförmig. Auf das zum ältesten Chor gehörende Giebelniveau kam eine Auffüllung aus schwarzem Sand, der festgestampft wurde. Der zweite arpadenzeitliche Chor mit halbkreisförmigem Abschluß wurde in der zweiten Hälfte des 12. Jhs gebaut, durch Verdickung der früheren Mauern. — So wurden auch die Triumphbögen aus dem 12. Jh. ausgebildet. An der S-Seite haben wir eine Abrißschicht aus der Matthias-Zeit gefunden, von der auch der abgerissene arpadenzeitliche Chor bedeckt war. Der im ausgehenden 15. Jh. gebaute Chor wurde anlässlich des völligen Umbaus im 18. Jh. abgerissen, nur aus der untersten Steinreihe blieben einige Stücke erhalten. In den an der S-Seite der Kirche geöffneten Gräben haben wir von der arpadenzeitlichen Umfriedungsmauer nichts vorgefunden.

Katalin Irás-Melis

101. Eger — Dózsa György-Platz 1. Das Bad der Sultana Valide (Kom. Heves) (IX). Mehr als zwei Jahrzehnte nach der Sanierung des Gebäudes über der Vorhalle des Bades konnte 1984 die Erschließung der Reste des Bades wieder fortgesetzt werden. Im Laufe der Ausgrabung des Jahres 1984 wurde die Vorhalle des Bades mit 11 × 11 m großer Grundfläche freigelegt. Die aus schön gemeißelten Quadersteinen gebaute Mauer der Vorhalle ist in 2,5 m Höhe erhalten geblieben. Ihr Zugang war nicht von dem Platz her, wie dies früher angenommen wurde, sondern öffnete sich von der sich an der O-Fassade des Bades entlangziehenden Gasse. Der Fußbodenbelag der Vorhalle wurde ursprünglich mit großen Kalksteinplatten ausgelegt, deren bedeutende, zusammenhängende Reste zum Vorschein kamen. Von dem im Mittelpunkt der Vorhalle gestandenen Quellbrunnen haben wir nur das Fundament »in situ« vorgefunden, während aus der Auffüllung das Bruchstück des Brunnenkranzes hervorgekommen ist. Die Mauer der Vorhalle war ursprünglich von einem dünnen, geglätteten Kalkmörtel bedeckt, der an der N-Seite an einer größeren Fläche erhalten blieb. Im Mörtel können eingeritzte Abbildungen bzw. gestaltlose Zeichnungen türkischen Ursprunges beobachtet werden. Die Ausgrabung erfaßt auch die zum Teil schon früher erschlossenen übrigen Räumlichkeiten des Bades. Hierbei erschlossen wir die hypokaustartige Heizeinrichtung des Tepidarium und des Caldarium und zugleich auch

die Reste der den Fußboden haltenden Pfeiler. In der W-Mauer des sich der Vorhalle von S her anschließenden schmalen Tepidarium fanden wir »in situ« die Reste des Tonrohres des sich in der Mauer befindlichen Wasserleitungspaares vor. Im Mittelpunkt des neunteiligen Raumes des Caldarium war die Stelle des »göbek tasi« — des Dübels —, die durch die Lage der unter dem Niveau freigelegten Tragpfeiler gut bestimmt werden konnte. Im Laufe der Ausgrabung sind — vor allem aus der Vorhalle — in großer Menge Keramik, ein wenig Glas und Eisenreste des 18–19. Jhs sowie türkische Wasserleitungsrohre zum Vorschein gekommen. Es wurden auch noch einige kleinere, gemeißelte türkische Steinfragmente gefunden.

Mitarbeiter: László Fodor.

Győző Gerő

102/1. *Esztergom-Alsósziget* (Kom. Komárom) (X). 1984 haben wir wieder zu Kosten des OVIBER die 1979 begonnene Erschließung fortgesetzt. Im S-Teil des Gebäudekomplexes sind die Grundmauern eines 25 m langen, 8 m breiten — sich in O-W Richtung dahinziehenden — Gebäudes, in der Mitte mit einem sich nach N öffnenden Zugang zum Vorschein gekommen. Die doppelte Fundierung des Gebäudes zeigt einen vollständig erneuerten Umbau. Das Gelniveau der beiden Perioden ist völlig zugrunde gegangen. Auf Grund der Schichtenverhältnisse und des Fundmaterials war dem Anschein nach auch nach dem Abriß des obigen Gebäudes der sich der Kirche von W und S anschließende Klosterflügel bewohnt. Bedeutendere Funde waren der aus der münzdatierten Schicht des 12. Jhs zum Vorschein gekommene, mit der Mündung nach unten gestellte Topf mit einem darunter verborgenen Geflügelskelett, in Begleitung eines Eies und von drei Eisennägeln.

An der Ausgrabung nahmen Károly Trunk sowie die Studenten Attila Szemán und Sándor Petényi teil.

Zsuzsa Lovag

102/2. *Esztergom-Burg I.* (Kom. Komárom) (X). In dem sich dem sog. Kasernengebäude von N her anschließenden »Kleinen Romanischen Palast« haben wir eine Mauerforschung, im Dachbodenraum eine Ausgrabung durchgeführt. Unter dem Ziegeldach waren nämlich Schuttschichten und die äußeren Mauerforschungen wiesen darauf hin, daß das Gebäude ursprünglich einschossig gewesen sein dürfte. Mit dem Suchgraben über dem gewölbten W-Saal haben wir Schichten aus dem 18–19. Jh. durchschnitten. Unter diesen kam eine Brandschicht, sodann ein türkenzeitlicher, beschädigter, durchgebrannter Ziegelboden zum Vorschein. Diese hoben wir an einem Abschnitt auf und stießen auf einen tiefer gelegenen, früheren Ziegelboden, neben welchem an der S-Seite aus der Quadermauer des Geschosses des arpadenzeitlichen Palastflügels ein etwa 1 m hoher Mauerteil — in die N-Fassadenmauer der Kaserne eingebaut — auch noch heute steht.

István Horváth

102/3. *Esztergom-Burg II.* (Kom. Komárom) (X). Im Kanalgraben vor der O-Säulenhalle der Basilika 15 m östlich stießen wir 1983 auf mittelalterliche Steinbearbeitungen. Im Laufe unserer Notausgrabung sind aus zwei, gut absonderbaren Niveaus neuere, gemeißelte Steine in großer Menge und sonstige Funde zum Vorschein gekommen.

1. In der Fundamentierung des um die Mitte des 19. Jhs ausgestalteten Straßenkörpers sind aus den Gebäuden der Burg stammende Steinbearbeitungen aus verschiedenen Zeiten von der Römerzeit bis zum 16. Jh. zum Vorschein gekommen. Wichtigere Funde: der von dem Chor der Kirche des Märtyrers St. Stephan stammende Säulensockel vom Beginn des 13. Jhs; das Fragment einer Steinstatue aus dem 13. Jh.; das aus rotem Marmor gemeißelte Fragment des Fassadenbogens der Porta

Speciosa mit Inschriftenteil; ein Stück der Rückenlehne eines inkrustierten Marmorthrones aus dem 12. Jh.; das Wappenfragment des Erzbischofs Tamás Bakócz aus rotem Marmor usw.

2. Unter dem Straßenkörper haben wir die im 18. Jh. eingegrabene einstige Böschung des Burgberges freigelegt, in die bei der Terrainregelung (18. Jh.) der Schutt des in der Nähe gewesenen Chors der St. Adalbert-Kirche gekommen ist. Hier wurden mehr als 200 Steinbearbeitungen (und Fragmente), Kanonenkugeln aus dem 16–17. Jh., Ziehklingen und sonstige kleinere Funde in großer Zahl zutage gefördert.

Die oft großen, manchmal bemalten Steinbearbeitungen sind hauptsächlich in die Gotik zu datieren und als wirklich authentische Stücke der St. Adalbert-Kirche zu betrachten. Interessant sind die Reste der mittelalterlichen Eisenkonstruktionen des Glasfensters der Kirche. Ebendort öffneten wir einen Suchgraben in der Trasse der Schnittskizze der Vermessung aus dem Jahre 1756 (Krey), deren Richtigkeit und Zuverlässigkeit bewiesen werden konnte und durchschnitten zugleich die Schichten des einstigen Berghanges. Unter den türkenzeitlichen und mittelalterlichen Niveaus fanden wir römische, kelten- und bronzezeitliche Schichten. Außer der Keramik sind auch römische Münzen und eine keltische Münze zum Vorschein gekommen. In der mittleren Höhe des einstigen Bergabhangs, an der inneren Seite des die Burg von O her umgebenden, zugeschütteten Trocken Grabens, unter dem Gelniveau 4–4,5 m tief, haben wir auch die Reste eines zur Wende des 17–18. Jhs gebauten Tunnels (Gang aus der oberen Burg zu den äußeren Wehrbauten) — seinen einstigen Ausgang — freigelegt.

Mitarbeiterin: Márta H. Kelemen.

István Horváth

Garabonc-Ófalu (Kom. Zala), s. Nr. 10.

103. *Gerla (Kloster)* (Kom. Békés) (XLI). An der topographischen Fundstelle Nr. 7 der heute zur Umgebung der Stadt Békéscsaba gehörenden Gemeinde Gerla stand das arpadenzeitliche Gerla-Kloster und das Herrenhaus der aus der Csolt-Sippe stammenden Ábránffy-Familie. Westlich von dem Sippenzentrum erstreckte sich das mittelalterliche Dorf Gerla. Der Fundort war schon im vorigen Jahrhundert bekannt, zur archäologischen Erschließung ist es aber nie gekommen. Die Ausgrabung bezweckte die Stelle des Klosters und des Land-sitzes aus dem 15–16. Jh. zu bestimmen, die Maße und den Bestand der Gebäudereste zu erforschen.

Von den drei, voneinander durch künstliche Gräben getrennten Inseln liegt das Kloster an der nordöstlichen Insel. Seine Grundmauern wurden völlig ausgebeutet und weggetragen. Von dem stellenweise nur in 5 m Tiefe erhalten gebliebenen Grundgraben und den geringen Mauerresten kann nur der Grundriß einer dreischiffigen Kirche mit 33,3×14,6 m größtem Innenmaß und halbkreisförmigem Chorabschluß entworfen werden. Das aufgehende Mauerwerk wurde außen aus Quadersteinen, innen aus Ziegeln angefertigt, seine durchschnittliche Breite beträgt 2 m. Die Grundmauern waren 60–70 cm tief unter dem ursprünglichen Gelniveau. Der bei der NO-Ecke des nördlichen Nebenschiffes ein zwei und einhalb m tief fundierte, aus Stein und Ziegeln gesetzte Mauerabschnitt, ferner der bei der SW-Ecke gefundene und noch zur Zeit des Klosters teilweise abgetragene Mauerrest (am oberen Teil mit Gräbern) läßt darauf schließen, daß wir innerhalb der Arpadenzeit zumindest mit zwei Grundrißperioden rechnen können. Spuren eines gotischen Umbaus konnten nicht gefunden werden. Klostergebäude konnten an der N-Seite gewiß nicht vorhanden gewesen sein, an der N-Seite stand uns zu solchen Untersuchungen keine Zeit zur Verfügung. Das Fundmaterial ist außerordentlich armselig, es sind bloß einige Dutzend Profilziegel und Fragmente von Steinbearbeitungen zum Vorschein gekommen.

Südlich von der »Klosterinsel«, auf einer künstlich entstandenen Insel haben wir die Grundlagen eines schon

im Spätmittelalter abgerissenen Ziegelgebäudes von etwa 5 × 5 m Innenmaß gefunden, das sich einem mit arpadenzeitlichen Keramik datierten Gehniveau angeschlossen hat. Die Breite der Mauer beträgt 60 cm und nur die untersten zwei Ziegelreihen blieben »in situ«. Zwischen die Ruinen des Gebäudes sind Gräber des 15–16. Jhs eingegraben, von welchen Knöpfe mit einer Öse, Pariser Schnallen und Reste von Jungfernkranzen zum Vorschein gekommen sind. Im Laufe der Erschließung fanden wir insgesamt 43 Gräber vor.

Mitarbeiter waren der Archäologe Imre Szatmári und die Restauratorin Gabriella Gábor.

Dénes Jankovich

Győrszemere-Tóth tag (Kom. Győr-Sopron), s. Nr. 11.

104. Gyula — Schloßgarten (Kom. Békés) (XII). 1984 wurde die 1980 begonnene Arbeit fortgesetzt. Im Laufe der Erschließung fanden wir je einen Abschnitt der S- bzw. W-Mauer der in diesem Gebiet vorausgesetzten Dschami des Sultans Suleiman sowie ein kleineres Stück des inneren Fußbodenbelags. Unter den erschlossenen Mauerteilen sowie an die S-Mauer des Gebäudes angeschlossen, gelang es innerhalb des Gebäudes auch die Reste der mit eigenartiger Technik angefertigten Fundierung der Dschami freizulegen. Diese Fundierung war innerhalb des Gebäudes eine fünfschichtige Balkengitterkonstruktion, jedoch auch unter den Mauern wurde eine Balkenbefestigung gefunden. Eine solche Befestigung des Gebäudes ist ein charakteristischer Zug der türkischen Baukunst, die auffallend tiefe, fünfschichtige Konstruktion war wahrscheinlich durch das sumpfige Gebiet bedingt.

Im Laufe der Arbeit haben wir in großer Menge türkisches bzw. für die Türkenzeit charakteristisches Fundmaterial erschlossen.

Ibolya Gerehlyes

105. Ipolydamásd — Burg (Kom. Pest) (XLVI). Die Burg auf dem am NW-Ende des Dorfes, aus dem Überschwemmungsgebiet des Ipolyflusses stark hervortretenden Hügel wird 1339 zuerst erwähnt. 1581 wird sie von den Türken umgebaut und geht den Quellen nach 1646 zugrunde. Zur Zeit sind an der Oberfläche nur einige Mauerreste zu sehen. Im Laufe der Ausgrabung haben wir einen Teil des unteren Niveaus des aus Steinen gebauten Wohnturmes erschlossen: der Raum war einst von einem Tonnengewölbe bedeckt. Gegenwärtig ist nur mehr das Gewölbewiderlager sichtbar. Die Mauern waren von rosafarbenem Mörtel bedeckt, der Fußboden wurde aus auf die Kante gestellten, mit starkem Mörtel gebundenen Ziegeln gelegt, dann mit kieselhaltigem Mörtel begossen und geglättet. Ein Teil von diesem wurde 1961 durch eine Raubausgrabung vernichtet. Vor dem Zugang dieses Raumes haben wir einen Teil des auf das einstige lehmige Gehniveau gestürzten Schuttes eines Kachelofens aus dem 16. Jh. freigelegt. In der ältesten Periode war der Wohnturm mit dem Innenmaß 4,95 × 20 m von einem 6 m breiten Hof, sodann von der um diesen errichteten Mauer geschützt. Der Außengraben dürfte mit der Gegenboschung später gebaut worden sein. Im Gebiet des letzteren haben wir an einer planierten, mittelalterlichen Zerstörungsschicht Teile von zwei Häusern mit Balkenkonstruktion des 17. Jhs erschlossen. In der Außenburg sind außer den Funden des 13. Jhs Reste eines Hauses mit Balkenkonstruktion aus dem 17. Jh. zum Vorschein gekommen.

Auf Grund des Typs und der Funde aus dem 13. Jh. dürfte die Burg im 13. Jh. gebaut worden sein. In der Türkenzeit ist sie mehrmals zum Teil zugrunde gegangen, bis sie schließlich 1646 von den Türken geschleift wurde.

Zsuzsa Miklós

106. Jánosháza, Schloß Erdődy-Choron (Kom. Vas) (XXXV). Die der seit mehreren Jahren im Gange befindlichen denkmalpflegerischen Restaurierung vorangehenden Forschungen wurden fortgesetzt. In dem aus dem 16. Jh. stammenden Gebäudeflügel des Schlosses mittelalterlichen Ursprungs haben wir das Niveau der zwei gewölbten Räume im Erdgeschoß und die Mauern erforscht. Ursprünglich hatten die beiden Räume die Zugänge vom Hofe her. Der nach W liegende Raum war eine Küche, in der SW-Ecke sind die Reste eines großen Ofens und des rauchabführenden Schornsteins zum Vorschein gekommen. Im zweiten Hauptgeschoß wurde nur eine kleinere Mauerforschung durchgeführt. Hier wird es zuerst nötig sein, die Erschließung der aufeinanderliegenden Farbschichten durch die Gemälderestauratoren vorzunehmen, bevor wir die tiefer gelegenen mittelalterlichen Flächen freilegen würden.

In der SO-Ecke des östlichst gelegenen Raumes im O-Flügel des Schlosses sind die Reste eines renaissancezeitlichen Eckkamins aus dem 16. Jh. ans Tageslicht gekommen. In der im N-Teil des Schloßgebäudes vorhandenen Mauerenge haben wir eine zum Abort des 16. Jhs gehörende Senkgrube freigelegt, die mit reichem Fundmaterial aus dem 16–18. Jh. voll war.

Auch im Torturm des 17. Jhs gingen wir an die Erschließungsarbeit heran.

Entworfen von der Architektin Ilona Schöner-Pusztai.

Mitarbeiter war der Techniker Zoltán Simon.

Éva Mezősi-Kozák

107. Kőszeg — Lombai-Turm (Kom. Vas) (XLIV). Von den Wehrbauten der mittelalterlichen Stadt Kőszeg war der Lombai genannte, 1546 erbaute Turm (Laubenwein oder Wasserturm) am stärksten. Früher stand an seiner Stelle ein Holzturm (Hülzinacker), der wahrscheinlich 1532 zugrunde gegangen ist. Im Bereich des Lombai-Turmes wurden im Mai und Oktober 1983 Sondierungsgrabungen durchgeführt. Die obersten Niveaus haben zum größten Teil Fundmaterial aus dem 18–19. Jh. enthalten. Die relative Höhe der 177–185 cm dicken Steinmauer beträgt 415 cm. An der W-Seite der stehenden Mauer haben wir eine 85 × 44 cm große Schießscharte und mehrere Spähfenster freigelegt. An der W-Seite, am Hof des heutigen Gartenlokals Bálház ist die erreichte größte Tiefe relativ — 300 cm (271,47 m), wo schon das Grundwasser aufgebrochen ist. Unter der Asphaltdecke der Schneller-Gasse um 145 cm (272,3 m) ist ein 6 cm dicker, massiver Terrazofußboden zum Vorschein gekommen. Dieses Gehniveau stammt aber nicht aus dem 16., sondern aus dem 17. Jh., da sich in der Aufschüttung unter dem Fußbodenbelag Gefäß- und Ofenkachelfragmente des 17. Jhs befanden. Im Laufe der Erschließung stellte es sich heraus, daß im Gegensatz zur bisherigen Meinung der Lombai-Turm keine Rundbastei war, sondern ein hufeisenförmiger, äußerer Wehrbau, dessen N-S-Achse 7 m, O-W-Achse 6,5 m beträgt. Der Turm und die Stadtmauer sind zusammengebaut und gleichaltrig! Der Lombai-Turm hatte nach N kein Tor, in der Linie der N-S-Achse sind die Reste einer neueren Schießscharte für Kanone ans Tageslicht gekommen. In den 1546 gebauten, in den Jahren 1670 erneuerten Turm brach man zu Beginn des 19. Jhs ein Fußgängertor. Zu dieser Zeit erreichte die Dicke der Aufschüttung schon 1,5 m. Über den 1830 abgerissenen Turm beträgt die Aufschüttung gegenwärtig schon fast 2 m.

Kornél Bakay

108. Lászlófalva-Templom dűlő (Kom. Bács-Kiskun) (V). Dem Arbeitsgelände des Jahres 1983 angeschlossen, setzten wir die Erschließung des spätmittelalterlichen, von Kumanen bewohnten Dorfes „Szentkirály” fort. Südlich von der reformierten Kirche führten wir an der Arbeitsstätte III die vollständige Freilegung einer ausgedehnten, auch mehrere Wohnhäuser in sich fassenden

Gewanne, 1984 wuchs der durchforschte Teil der Gewanne auf etwa 20000 m² an. Die zum Vorschein gekommenen Objekte: ein sich von SW dem Haus 6 anschließendes Nebengebäude; das NO-Ende des Hauses 12; die Gruben 90–106. Die meisten Gruben waren vor ihrer Zuschüttung Vorratsgruben; am Boden der Grube 94 fanden wir einen Brunnen aus Holzkonstruktion, der sich noch während des Bestehens der Siedlung zugeschüttet hat. Es wurde der weitere Abschnitt eines großen Entwässerungsgrabens (Nr. 33) erschlossen. Als wichtiges neues Ergebnis gilt das Erschließen eines auf die Zeit des Verfalls des Dorfes (Ende des 16. Jhs) datierbaren, letzten, äußeren Gehnieaus von großer Fläche, wo Spuren von umfriedeten Stellen im Dienste der Viehzucht bzw. von halbedeckten Stallungen festgestellt werden konnten. Andererseits haben wir auch unter den Wohngebäuden an mehreren Stellen das frühere Gehniveau freigelegt, auf dem Bauten von Pfostenkonstruktion mit nicht fester Mauer gestanden haben. Es sind auch weitere Abschnitte aus der Oberfläche der Gasse (Fahrweg) des mittelalterlichen Dorfes zum Vorschein gekommen. Im Friedhof um die mittelalterliche Kirche erschlossen wir 13 Gräber (257–269). Die unteren Schichten waren arpadenzeitlich. In zwei spätmittelalterlichen Gräbern haben wir Reste eines Jungfernkranzes gefunden.

Mitarbeiter waren die Anthropologin Márta Ferencz, der Archäozoologe István Takács, der Ethnograph György Balázs und die Archäobotanikerin Mária Kassai.

An der Ausgrabung nahmen der Restaurator Gábor Hutaí, die Präparatoren Károly Trunk und Éva Bárdos, ferner die Studenten Csilla Ács und Gábor Hatházi teil.

András Pálóczi Horváth

109. *Mázasszászvár—Szászvár-Burg* (röm.-kath. Pfarre) (Kom. Baranya) (XXIV). Im Laufe der Ausgrabung des Jahres 1984 setzten wir die Arbeit im Garten westlich von der Pfarre fort und arbeiteten auch im westlichen Abschnitt des nördlichen Teils des Gartens. Vor der W-Fassade des Pfarrhauses haben wir mit dem Abreißen der großen Profilwand den Anschluß der schon dort früher erschlossenen, O-W orientierten, aus Bruchstein gebauten mittelalterlichen Mauern an das einstige Erdgeschoß des Gebäudes geklärt. Aus dem Profil sind in großer Menge glasierte und zum Teil unglasierte Ofenkachelfragmente und sonstige Keramik aus dem 14–15. Jh. zum Vorschein gekommen.

In einem unserer im N-Garten gezogenen Suchgräben stießen wir auf die weitere N-Fortsetzung der vor der W-Fassade nach N-S verlaufenden mittelalterlichen Mauer aus Bruchstein. Ebendort fanden wir den Grund der Fundierung der von den Türken gebauten W-Burgmauer sowie das sich der Mauer anschließende, türkenzeitliche Niveau. In dem in nördlicher Richtung vergrößerten Graben haben wir einen kleineren Abschnitt der der Burgmauer zu abschüssigen — wahrscheinlich von den Türken stammenden — aus unregelmäßigen Steinen angefertigten Steinpflasterung erschlossen. In unserem auf die südliche Mauer des den Hof von N her abschließenden Wirtschaftsgebäudes senkrecht gezogenen Suchgraben sind das mittelalterliche Niveau und ein im späteren noch zu klärender, mittelalterlicher Mauerrest zum Vorschein gekommen.

Mária Sándor—Győző Gerő

110. *Nyárlőrinc, Hangár-Gasse* (Kom. Bács-Kiskun) (XV). Die Erforschung der Pfarrkirche des mittelalterlichen Dorfes Szentlőrinc wurde fortgesetzt. Im Laufe dieser erschlossen wir das ganze Kircheninnere. Es konnte festgestellt werden, daß der gotische Chor fast völlig auf die Linie des Chors der romanenzeitlichen Kirche gebaut wurde. Die Zeit des Umbaus kann auf Grund des zum Vorschein gekommenen Bandes des Jungfernkranzes (mit Lilien und Rosetten verzierte Bleche) aus dem durch die nördliche Fundierung des Triumphbogens gestörten Grab 79 auf das 15. Jh. gesetzt werden. Die sich an die N-Seite

des Heiligtums von außen her anschließenden Mauerreste weisen auf eine Sakristei hin. Die Mehrheit der im Heiligtum und bei der äußeren Seite des Chors erschlossenen Gräber 42–84 stammt auf Grund der Funde aus dem 15–16. Jh.

György V. Székely

111. *Oroszlány-Majkpuszta, Prämonstratenserkloster* (Kom. Veszprém) (XXXVIII). Wir haben die Erschließung des im ersten Drittel des 13. Jhs erbauten Komplexes fortgesetzt. Ein Großteil der Fundierung der 80–100 cm breiten Umfriedungsmauer, die sich an die SW-Ecke des an die S-Kapelle der Kirche angebauten, einflügeligen, durch vier Räume gegliederten Klostergebäudes anschließt, wurde in der ersten Hälfte des 18. Jhs ausgebeutet. Die das Kloster abschließende Umfriedungsmauer schließt sich dem NW-Turm der Kirche an, indessen konnte die W-Ausdehnung nicht festgestellt werden. Im Klosterhof haben wir die Zisterne von 330 cm Durchmesser freigelegt.

Es wurde festgestellt, daß in der ersten Hälfte des 18. Jhs nicht nur das aufgehende Mauerwerk, sondern auch die entscheidende Mehrheit der Fundierung abgerissen wurde. Das Steinmaterial wurde zum Bau der Zellen des in der Nähe gebauten Kamalduler Klosters benutzt. In der Mauerung können die sekundär angebrachten Fragmente gut beobachtet werden.

Juan A. Cabello

112. *Ozora-Burgkastell* (Kom. Tolna) (XXXI). Im vierten Jahr der sich an die Wiederherstellung des Gebäudes im Zusammenhang stehenden Forschung haben wir mit einigen kleineren Untersuchungen (mittelalterliche Öffnungen, Freilegung einer Mauernische) die Erforschung der Stockwerke beendet. Im Erdgeschoß wurde die Untersuchung der Innenräume fortgesetzt, die einstigen Gewölbe geklärt und wir begannen die auch im 18. Jh. noch benutzte Küche und das Backhaus zu erschließen. Im SW-Eckraum stießen wir auf einen weiteren gemauerten Schacht, aus dem bisher ein bedeutendes Fundmaterial aus der Türkenzeit ans Tageslicht gekommen ist. Die Mauerforschung der zwei, bedeutende mittelalterliche Details enthaltenden Abschnitte der Hoffassaden haben wir größtenteils durchgeführt, wobei vier ursprüngliche Öffnungen, die Konsolen des mit Pfeilern gestützten Korridors bestimmt wurden. Von den äußeren Fassaden bestimmten wir die Perioden des südlichen Torrisalits vom 18. Jh. und die O-Fassade durchbrechende, wahrscheinlich aus dem 15–16. Jh. stammende Öffnung. Wir haben die Ausgrabung der Aufschüttung des W-Burggrabens fortgesetzt und in der Umgebung des an die W-Schloßfassade am Ende des 15. — zu Beginn des 16. Jhs angebauten Gebäudes eingehende Schichtenuntersuchungen durchgeführt. Hier wurde unter der beim Bau des Kastells entstandenen Aufschüttung ein Gefäßfragmente aus dem 13–14. Jh. enthaltender Grubenbau erschlossen.

Mitarbeiter: Tibor Koppány, Ibolya Gerelyes, Frau L. Vinczellér und der Techniker Zoltán Simon.

István Feld

Öcsöd-Kováshalom (Kom. Szolnok), s. Nr. 16.

Pécs-Jakabhegy (Kom. Baranya), s. Nr. 89.

113. *Pécs-Bischofsburg, N-Garten* (Kom. Baranya) (XXIV). Im Laufe der Ausgrabung des Jahres 1984 setzten wir nördlich von der Domkirche die Erschließung fort.

Die eine Stelle war das fast völlig erschlossene mittelalterliche Universitätsgebäude, die andere der sich an dieses von W her anschließende, romanenzeitliche Raum. Sodann waren wir auf dem westlich von der Kapelle zur Goldenen Maria befindlichen Geländeabschnitt tätig.

Es wurden Erschließungen noch bei der O-Burgmauer und in der östlichen Hälfte der N-Mauerenge vorgenommen. Im Universitätsgebäude legten wir das mittelalterliche Niveau des W-Abschnittes des nördlichen Korridors frei. Anlässlich der im Großen Saal vorgenommenen Periodenforschung fanden wir unter dem heutigen Niveau den Rest der am südlichen Ende aus Quadersteinen gefertigten Mauer, die sich der W-Ecke des aus dem Raum in den Korridor führenden Durchganges anschließt. Unter dem türkenzeitlichen Niveau des Großen Saales ist ein kleines, gemeißeltes Steinwappen hervorgekommen, dessen Schild eine charakteristische Form des 14. Jhs zeigt und aller Wahrscheinlichkeit nach das Wappen der Universität gewesen sein dürfte. Das Kreuz im Wappenschild verzieren ein kreuzgelegtes Schlüsselpaar und Lilien. Der sich der W-Mauer des Universitätsgebäudes anschließende romanenzeitliche Raum von quadratischem Grundriß wurde erschlossen. Hier konnte festgestellt werden, daß an der S-Mauer des Raumes ein schmaler Gang — der Stiegenaufgang — war, dessen Grundmauern zum Vorschein gekommen sind. Auf dem westlichen Terrassenabschnitt, westlich von der Kapelle der Goldenen Maria legten wir die SW-Ecke der Kapelle sowie den Rest der mit der W-Abschlußmauer der Kapelle parallel laufenden N-S gerichteten Grundmauer von 1,70 m Breite frei.

Im N-Abschnitt der O-Burgmauer gruben wir einen kleineren Teil der aus der Türkenzeit stammenden Burgmauer aus. Die Fundierung der türkischen Mauer war überall an der unter ihr vorgefundenen und in sehr bedeutendem Maße zugrunde gegangenen mittelalterlichen Mauer angebaut. Es gelang uns zu klären, daß sich sowohl der mittelalterlichen, als der türkischen Burgmauer — an der auch eine Schießscharte zum Vorschein gekommen war — auch eine gering abschüssige Erdböschung angeschlossen hat. Von dem in der N-Mauerenge — bei dem W-Ende des Universitätsgebäudes — geöffneten Profil haben wir bisher nur die Fundierung der gegenwärtigen N-Burgmauer freigelegt und es schien, daß sie auch in diesem Abschnitt auf eine früher errichtete Burgmauer angebaut war.

Mária Sándor — Győző Gerő

114. *Salgótarján, Salgó-Burg* (Kom. Nógrád) (XXV). Uns an die Konservierungsarbeiten der Mauern der in den Jahren 1981 — 83 erschlossenen Oberen Burg anschließend, beendeten wir auf dem Gelände vor dem Burgtor die vollständige Freilegung der früher bestimmten Zisterne. Im unteren Teil der Aufschüttung fanden wir fast mangelfrei die hineingestürzten Steine des Brunnenkranzes, die die einstige Form des oberen Teiles des Wasserspeichers bestimmt haben. Unten ist ein bedeutendes Fundmaterial aus dem 16. Jh. zum Vorschein gekommen, in ihrer Mehrheit Tafel- und Küchengeschirr, in bedeutender Menge aus weißer Materie, türkischer Kupferkessel, in bedeutender Menge glasierte, figuralverzierte Ofenkacheln, die an die Werkstattregion von Besztercebánya geknüpft werden können. Der untere Teil der in eine isolierende Lehm-schicht eingebetteten Zisterne ist mit Quadersteinen ausgelegt und ihre Mauern wurden aus Ziegeln angefertigt.

István Feld

Sály-Lator (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén), s. Nr. 80.

115. *Sárospatak, W-Burggraben* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XXVI). 1984 sind wir in der Kreuzik-Grube mit der Erschließung des nördlichen Armes der Bastei aus der Zeit der Perényis fertig geworden. Es wurden im unteren Geschloß der Bastei drei trichterförmige, aus gemeißelten Quadersteinen umrahmte Schießscharten freigelegt. Von der unteren Ebene der Schießscharten in 1 m Tiefe erschien das Fußbodenniveau der Bastei. Aus den Schießscharten des oberen Geschosses sind nur zwei erhalten geblieben, mit dem Einsturz der Ecke ist auch

die nordwestliche zugrunde gegangen. Die zwei Geschosse waren auf Grund der Mauerversatzungen von einer Holzdecke getrennt, das obere Geschloß wurde von einem aus Bruchstein gebauten Tonnengewölbe überdeckt. Die in die Mauer der Bastei sekundär eingebauten gotischen Steinbearbeitungen mußten wegen ihres guten Erhaltungszustandes nicht herausgenommen werden. Die Eingangsöffnung des 110×130 cm großen, ein unregelmäßiges Viereck zeigenden Raumes mit Tonnengewölbe und 185 cm inneren Höhe öffnete sich von O her aus der Mauerenge. Es wurde auch die in seine S-Mauer eingehaute trichterförmige Schießscharte freigelegt. Das Bild des Wehrsystems der Perényi-Zeit wurde mit der Erschließung der Warte vollständig. Es wurden die eingemauerten, mit Bögen ausgestalteten Öffnungen der W-Stadtmauer im Burggraben und bei der inneren Ebene der Mauer durch auf dem Hof des ÁFESZ geöffnete Blöcke geklärt. Es stellte sich heraus, daß hierzu keine Kasematten gehört haben, sondern sie lasttragende Bögen gewesen sein konnten. Die Aufschüttung des Burggrabens ist 250 cm tief, die Mauer verbreitert sich unter der Aufschüttung nach unten in der Form einer Böschung und wurde in drei Reihen mit Quadersteinen ausgelegt. Die Burgmauer hatte auch wahrscheinlich ein Trenngesims, das aber zugrunde gegangen ist. (Im S-Abschnitt wurde die Burgmauer in ähnlicher Form erbaut.)

Mit dem Befestigungsteil des 17. Jhs konnten wir die sich in N-S-Richtung dahinziehende Mauer und den südlich von der polygonalen Bastei, durch das Durchschneiden des schmalen Wegabschnittes freigelegten Kasemattenteil (?) identifizieren.

Entworfen von Judit M. Anda.

Katalin J. Dankó

116. *Siklós — (einstige Franziskanerkirche)*. Röm.-kath. Pfarrkirche (Kom. Baranya) (XXIV). Im Laufe der äußeren Renovierung der Kirche haben wir Forschungen an der W-Fassade vorgenommen. Die Fassade war vor dem Beginn der Forschung von drei gotischen Fensteröffnungen durchbrochen, von welchen die in der Achse der Fassade befindliche breiter ist, während die davon rechts und links vorhandenen Öffnungen länger und schmaler sind. Die unter den letzteren zwei Fensteröffnungen, nach dem Abschlagen des Mörtels sichtbar gewordenen Mauernähte haben die Vermauerung eines Teiles der Fensteröffnungen angezeigt. Beide Vermauerungen freigelegt, fanden wir die trichterförmigen mittelalterlichen Fensteröffnungen ohne Steinumrahmung vor. Anlässlich der Wiederherstellung der Fensteröffnungen des Chors sind an der Mauer und in den Bemalungen der Fensteröffnungen in sehr gutem Zustand, in geometrische Rahmen gefaßte figurale Fresken mit kirchlichen und weltlichen Darstellungen zum Vorschein gekommen.

Mária Sándor

117. *Somogyvár-Kupavárhegy* (Kom. Somogy) (XIV). Die seit 1972 in Gang befindliche archäologische Forschung Die seit 1972 in Gang befindliche archäologische Forschung erfaßte fast das ganze Gebiet der Benediktinerabtei. Die Ausgrabungen bezweckten zum Teil die Erschließung des Gebietsstreifens zwischen dem O-Flügel des Klosters und den äußeren Wehrbauten. Die überwiegende Mehrheit des in großer Menge zum Vorschein gekommenen (weggeworfenen) Fundmaterials ist das Denkmalmaterial der Periode zwischen dem ersten Drittel des 15. und der Mitte des 16. Jhs. Es ist ein weiterer Abschnitt der die Abtei umgebenden, aus Steinen und Ziegeln erbauten, 3 m breiten Burgmauern ans Tageslicht gekommen. In der Umgebung der unter der dicken Aufschüttung freigelegten Mauerreste der Festung waren wenige Funde: über dem arpadenzeitlichen Gelniveau fanden wir mehrere Münzen, unter diesen den um das Jahr 1320 herum geprägten slawonischen Denar von Károly Róbert sowie ein Augenglas, Hufkratzmesser und ein Winzermesser.

Es sind 34 weitere Gräber (426–460) des großen Friedhofes um die Friedhofskapelle zum Vorschein gekommen. Auch an der S-Seite der mächtigen Kirche der Abtei setzten wir die Forschungen fort.

An der S-SW-Seite des Klosters, 150 m von der Basilika wurden unsere Forschungen nicht mit Erfolg gekrönt. Alldies weist darauf hin, daß es sich in der unmittelbaren Nähe des mit Burgmauern und Schanzen geschützten Gebietes der Benediktinerabtei keine Siedlung befunden hat.

Kornél Bakay

118/. *Székesfehérvár-Ruinengarten* (Kom. Fejér) (XXXVIII). Im Interesse einer Zielforschung kam es zur Freilegung des anlässlich der im Gebiet der mittelalterlichen königlichen Basilika und Probstei im 19–20. Jh. durchgeführten Erschließungen zum Vorschein gekommenen und 1938 gemeinsam begrabenen, etwa 340 menschliche Skelette enthaltenden Grabes und zum Herausheben der anthropologischen Funde. Die Funde wurden dem István Király-Museum zur Aufbewahrung übergeben.

Mitarbeiter: Tibor Ács, Kinga Éry, Jenő Fitz, Gyula Fülöp, János Nemeskéri.

Ferenc Fülöp – Alán Kralovánszky

118/2. *Székesfehérvár-Insel* (Kom. Fejér) (XXX). Unsere im Gebiet des Johanniterordenshauses durchgeführte Rettungsgrabung wurde auch in diesem Jahr fortgesetzt. Das Johanniterordenshaus wurde in der zweiten Hälfte des 12. Jhs an der mit Sümpfen begrenzten Halbinsel erbaut. Es wurde zur Türkenzeit zerstört. 1984 waren wir im NW-Teil des Gebäudekomplexes und in seiner Mitte tätig. Wir verfolgten bzw. klärten die Grundrißordnung der Mauern der im W-Teil des einstigen Ordenshauses vorhandenen großen Halle und der sich dieser anschließenden Gebäude. Innerhalb der Halle fanden wir das in zwei Perioden angefertigte Gehniveau aus weißem, gegossenem Mörtel. Das frühere arpadenzeitliche und das spätere, aus dem 14–15. Jh. stammende Gehniveau wird durch Scherbenfragmente datiert. Es ist das Randfragment eines Steingefäßes zum Vorschein gekommen, auf dem die fragmentarische Darstellung von beflügelten Tieren zu sehen ist, die sich mit ihrem Schwanz herzförmig zusammenschlingen.

Gyula Siklósi

119. *Szekszárd-Palánk, türkische Palisadenburg* (Kom. Tolna) (XXXI). Von der Mitte des Monats Juni 1984 bis Ende Juli haben wir die Erschließung der türkischen Palisadenburg von Szekszárd-Palánk (Jeni-Palánk) aus dem 16–17. Jh. (1596–1686) fortgesetzt. Wir fanden die NO-Rundbastei der Burg sowie die Trasse der O-Hauptmauer vor. Mit den der O-Mauer entlang gezogenen Blöcken haben wir Hausreste und zu ihnen gehörende Gruben und Grubensysteme freigelegt. Besonders wertvoll war eine zur eingestürzten Metallbearbeitungswerkstätte gehörende, rechteckförmige tiefe Grube, die sehr viele Waffen, Waffenzubehöre, Hauskeramik und acht Negative zum Knopfgießen enthielten. Die NO-Bastei fanden wir auf einem ziemlich verwitterten Gelände in der Tiefe von zwei Spatenstichen, jedoch verschoben wir ihre Erschließung nebst Vorbereitung der ganzen Fläche auf das Jahr 1986.

An der Freilegung nahm der Archäologiestudent Géza Szabó teil.

Attila Gaál

120. *Tar – Kastell* (Kom. Nógrád) (XXV). 1984 begannen wir den Komplex systematisch freizulegen. In der ersten Etappe wurde die Anordnung und die Baugeschichte des Gebäudes von rechteckförmigem Grundriß

bestimmt. Der 34,5 m lange, 8 m breite »Palast« erhielt in zwei Bauphasen seine endgültige Form. In der zweiten Hälfte des 14. Jhs wurde ein zweiteiliges, zweigeschossiges Gebäude ausgestaltet. Die Räume im Erdgeschoß hatten ein Tonnengewölbe bzw. eine Plattdecke. Sie waren von kleinen, auf dem Stockwerk an den Längsfassaden von großen, rechteckförmigen Fenstern beleuchtet. In die Zimmer des ersten Geschosses hat den Eingang an der O-Seite je eine Tür mit Steinumrahmung gesichert, während man dem Stockwerk aller Wahrscheinlichkeit nach durch eine an die äußere Seite der Fassade angebaute Treppe herankommen konnte. In der SW-Ecke des größeren Raumes am Erdgeschoß stand der Kamin mit Konsole, aus dem der im kleineren Zimmer errichtete Kachelofen beheizt wurde. Zu Beginn des 15. Jhs wurde dieses zweiteilige, stockhohe »Palast« umgebaut. Das Tonnengewölbe des Erdgeschosses wurde abgerissen und an seine Stelle kam ein sich auf Konsolen mit Wappenschildern stützendes, mit einmal gerillter Steinrippe ausgestattetes Netzgewölbe, dessen Schlußsteine gleichfalls mit Wappenschildern verziert waren. Anstatt der Plattdecke des darüber befindlichen Raumes wurden ein zweiteiliges Kreuzgewölbe mit Steinrippe sowie in den Fensteröffnungen kreuzgeteilte Steinrahmen eingebaut. In derselben Bauphase wurde das Gebäude in S-Richtung erweitert.

Juan A. Cabello

Tiszafüred – Morotvapart (Kom. Szolnok), s. Nr. 21.

121/a. *Veszprém – Burg, Straßenkörper vor dem Haus der Tolbuhin-Str. 14–16* (Kom. Veszprém) (XXXVIII). Im Rahmen der archäologischen Forschungen im Zusammenhang mit der vollständigen Rekonstruktion der Burg von Veszprém wurde die Erschließungsarbeit an den Forschungspunkten 8 und 11 in Gang gesetzt. Forschungsstelle 8: Tor der inneren Burg.

Es wurde die eine Hälfte des bei dem Treffpunkt des N–S- bzw. O–W-Mauerabschnitt um den mittelalterlichen Bischofspalast errichteten Torturmes erschlossen. Die vom heutigen Gehniveau –40 cm beginnenden Mauern wurden in der Tiefe von –390 cm auf den Felsengrund fundiert. Aus den Aufschüttungsschichten sind neun Münzen des Ferdinand II. zum Vorschein gekommen. Die SO-Ecke des aus Bruchstein gelegten Tores ist armiert, die W-Seitenmauer besteht aus Quadersteinen. Wir fanden neben der SO-Ecke eine später entstandene, verengte Türöffnung und die dazu gehörende Schwelle. Es wurde eine Abfallgrube aus dem 16–18. Jh. erschlossen, aus deren 50 cm dicken Schicht in großer Menge Glas, Keramik und Knochenmaterial zum Vorschein gekommen sind.

Das Tor hat man bei Beginn der barockzeitlichen Bauarbeiten zum Teil abgetragen.

Forschungsstelle 11: Barbakan.

Im Laufe der vor dem Haus der bischöflichen Angestellten (Tolbuhin-Str. 14) in Gang gesetzten Forschung stießen wir auf die östliche Hälfte bzw. auf die aus 3–6 Reihen sehr sorgfältig gesetzte, aus großen Rohsteinen bestehende Fundierung des Barbakans. Anlässlich der Erschließung konnte festgestellt werden, daß das Haus der bischöflichen Angestellten in zwei Phasen erbaut worden ist. Der N-Trakt des Hauses, dessen Grundmauer die mittelalterliche Burgmauer bildet, ist früher entstanden. Die Fundierung des südlichen Teils wurde an den Felsen angebracht (–270 cm), auch diese war aus Steinen, das aufgehende Mauerwerk hingegen aus Ziegeln.

Bei dem S-Ende der mittelalterlichen Mauer fanden wir eine sich O–W dahinziehende Mauer, die die zum Teil abgerissene Mauer des Barbakans durchbrochen gesetzt wurde. Unserer Annahme nach kann diese letztere mit dem bei der Vermessung von J. Turco vorkommenden Barbakan identifiziert werden.

Die Erschließung wird an beiden Stellen 1985 fortgesetzt.

Margit Cs. Dax

121/b. Veszprém — Burg, Tolbuhin-Str. 35. (Kom. Veszprém) (XXXVIII). Im Rahmen der Rekonstruktionsarbeiten in der Burg von Veszprém erforschten wir den Keller und den Garten in der Tolbuhin-Str. 35. Im Keller kam in zwei Suchgräben eine N—S gerichtete Mauer zum Vorschein, die wahrscheinlich die Grundmauer eines früher hier gestandenen Hauses gewesen sein dürfte. Im Garten stießen wir auf den spätmittelalterlichen Kanal mit Ziegelgewölbe. Die Erschließung wird fortgesetzt.

Konsultant: Alán Kralovánszky.

Ágota Perémi

121/c. Veszprém (MRT. 2. 51/1.). Anlässlich der Wiederherstellung des Feuerturmes der Burg erbot sich die Möglichkeit zur kleineren Durchforschung des Turmes und seiner Umgebung. Aus dem Inneren des Turmes entfernten wir eine 7,10 m dicke Aufschüttung, die Fundmaterial aus dem 17—19. Jh. enthielt. Den Beginn der Aufschüttung datieren die Münzen des Königs Leopold I. (1657—1705). 7,10 m tief fanden wir eine in Mörtel gesetzte Kiesel-schicht vor. Die weitere Vertiefung haben die statischen Gesichtspunkte nicht ermöglicht. Bei dem Treffpunkt des Turmes, der Burgmauer und der um die Mitte des 17. Jhs entstandenen Basteimauer öffneten wir einen Block, in dessen östlichem Schnitt eine mehrschichtige Erdschanze zum Vorschein gekommen ist. In dem auf die vom Turm zum Burgtor führende Burgmauer senkrecht geöffneten Block erschien ebenfalls die Fortsetzung der Schanze. Die Schanze läuft parallel mit den späteren Burgmauern. Aus den Blöcken sind auch bronzezeitliche Keramik (unter diesen einige inkrustiert) und Tierknochenfragmente hervorgekommen.

Pál Rainer

121/d. Veszprém — Burg, Straßenkörper zwischen Tolbuhin-Str. 33—35 und der bischöflichen Domkirche (Kom. Veszprém) (XXXVIII). Im Laufe der dem Bau von öffentlichen Anlagen vorangehenden Erschließung wurde festgestellt, daß unter dem heutigen, durchschnittlich 259 cm hohen Gehniveau — das mit dem Gehniveau des 18. Jhs übereinstimmt — das Fundament der W-Türme der Domkirche und der zwischen ihnen liegende Mauerabschnitt bis zur 256 m hohen Felsenoberfläche hinunterreicht. Diese 130 cm dicke Mauerabschnitt wurde 1723 gefertigt. Es kam in situ der Schwellenstein des W-Tores der Domkirche (257,61 m) sowie die westliche Abschlußmauer der einen sich an den SW-Turm südlich senkrecht anschließenden, mit Opus spicatum-Technik ausgeführten südlichen Nebenkapelle St. Martin (?), St. Ladislaus (?) Die Innenbreite der Kapelle läßt sich auf 4,5 m schätzen. Westlich von der Ebene der W-Fassade der Domkirche kamen in einem 3 m breiten Streifen zerstreut zehn, hauptsächlich gestörte und beigabenlose, W—O orientierte mittelalterliche Gräber zum Vorschein. An beiden Seiten des W-Eingangstores 5 m voneinander, konnte die Fundierung einer in Spiegelbild ausgeführten, auf 256,20 m fundierten und bis 257,0 m abgerissenen, von der Ebene der barockischen Mauerbemantelung 60 cm hervorspringenden, aus Bruchstein errichteten Basis beobachtet werden. Die in barockische Mauerbemantelung gefaßte Basisfundierung dürfte wahrscheinlich einem mittelalterlichen und Esztergomer Typ zeigenden Tor angehört haben. Im erschlossenen Gebiet sind in sekundärer Lage neolithische und bronzezeitliche Scherben zum Vorschein gekommen.

Mitarbeiter: Ágota Perémi und Pál Rainer.

Konsultant: László Balassa.

Alán Kralovánszky

Vörs — Papkert-A. (Kom. Somogy), s. Nr. 23.

Herausgegeben von Ilona Czeplédy

VERZEICHNIS DER MUSEEN

I	Baja, Türr István-Museum
II	Békéscsaba, Munkácsy Mihály-Museum
III	Budapest, Historisches Museum der Stadt Budapest
IV	Budapest, Sammlung des Ungarischen Staatlichen Geologischen Instituts
V	Budapest, Ungarisches Nationalmuseum
VI	Cegléd, Kossuth-Museum
VII	Csongrád, Csongráder Museum
VIII	Debrecen, Déri-Museum
IX	Eger, Dobó István-Burgmuseum
X	Esztergom, Balassi Bálint-Museum
XI	Győr, Xantus János-Museum
XII	Gyula, Erkel Ferenc-Museum
XIII	Hódmezővásárhely, Tornyai János-Museum
XIV	Kaposvár, Rippl-Rónai-Museum
XV	Kecskemét, Katona József-Museum
XVI	Keszthely, Balaton-Museum
XVII	Miskolc, Herman Ottó-Museum
XVIII	Mosonmagyaróvár, Hanság-Museum
XIX	Nagykanizsa, Thúry György-Museum
XX	Nagykőrös, Arany János-Museum
XXI	Nyíregyháza, Jósza András-Museum
XXII	Orosháza, Szántó-Kovács-Museum
XXIII	Pápa, Lokalhistorisches Museum
XXIV	Pécs, Janus Pannonius-Museum
XXV	Salgótarján, Nógrádi Sándor-Museum
XXVI	Sárospatak, Rákóczi-Museum
XXVII	Sopron, Liszt Ferenc-Museum
XXVIII	Szécsény, Kubinyi Ferenc-Museum
XXXIX	Szeged, Móra Ferenc-Museum
XXX	Székesfehérvár, István király-Museum
XXXI	Szekszárd, Balogh Ádám-Museum

XXXII	Szentendre, Ferenczy-Museum
XXXIII	Szentes, Koszta József-Museum
XXXIV	Szolnok, Damjanich-Museum
XXXV	Szombathely, Savaria-Museum
XXXVI	Tata, Kuny Domokos-Museum
XXXVII	Vác, Vak Bottyán-Museum
XXXVIII	Veszprém, Bakony-Museum
XXXIX	Visegrád, Mátyás, király-Museum
XL	Zalaegerszeg, Göcsej-Museum
XLI	Provisorisch in Archäologischen Forschungsinstitut der Ungarischen Akademie der Wissenschaften aufbewahrt

Vorkommende Abkürzungen:

BTM	Historisches Museum der Stadt Budapest
ELTE	Eötvös Loránd-Universität (Budapest)
ELGI	Eötvös Loránd-Geophysikalisches Institut
JATE	József Attila-Universität (Szeged)
JPM	Janus Pannonius-Museum (Pécs)
MÁFI	Ungarisches Staatliches Geologisches Institut
METROBER	Investitionsunternehmung für Metrobau
MGTSZ	Landwirtschaftliche Produktionsgenossenschaft
MFM	Móra Ferenc-Museum (Szeged)
MNM	Ungarisches Nationalmuseum, Budapest
MRT	Archäologische Topographie Ungarns
MTA—RI	Archäologisches Institut der Ungarischen Akademie der Wissenschaften
OMF	Landesamt für Denkmalpflege

Szeged történele, I. A kezdetektől 1686-ig. Szerkesztette: *Kristó Gyula*. Kiadja A Szeged Megyei Városi Tanács megbízásából a Somogyi-Könyvtár. Szeged 1983. 810 lap 48 fénykép, 51 grafikai melléklet.

Aki kezébe veszi Szeged történetének első, vaskos kötetét, több okból is öröm töltheti el. Egyrészt azért, mert a felejthetetlen Bálint Sándor monumentális háromkötetes néprajzi monográfiája. („A szegedi nemzet”) után jeles városunk története is napvilágot látott, másrészt, mert e vállalkozás viszonylag igen rövid idő alatt került tető alá, ami a szerzőkön kívül elsősorban a szerkesztő és a Szegedi Nyomda érdeme. (Így jelenhetett meg a kötet a Szegedet elsőként említő hiteles ráánkmaradt forrás, III. Béla 1183-as oklevelének 800. évében.) Végezetül pedig azért, mert e mű korántsem csupán egyike a ma divatos helytörténeti monográfiáknak, hanem kimagasló tudományos produktum is, méltón tükrözi a város történetisműhelyeinek magas színvonalú munkáját.

A régész szemszögéből is rendhagyónak ítélné ez a monográfia, mert a történelem korai — főként a régészet eszközeivel vizsgálható — szakaszait nem a hasonló munkák — sajnálatosan divatos — sommás összegzései mutatják be, hanem alapos értékelő tanulmányok. (Ezek a kötetnek több mint egyharmadát teszik ki.) Az alábbiakban röviden e régészeti fejezeteket mutatom be.

Elöljáróban arról a figyelemre méltó szerkesztői elvről kell szót ejtenem, amely szerint egy-egy korszakot nem egy szerzővel íratott meg, hanem azt a források szerint osztotta fel, nevezetesen: az írott források tanulságait és a régészeti emlékanyagot más-más szerző foglalta össze. A szerkesztő az előszóban kifejtette, hogy nem törekedtek minden kérdésben azonos álláspontot hozni a szerzőket, ki-ki saját meggyőződését vetette papírra. Rokonszenvesnek és egyúttal hasznosnak is tűnik ez a szerkesztési elv, mert egyrészt nem rejti véka alá a különböző (s néha az azonos) jellegű források ellentmondásait, s ezzel egyúttal feladatot szab a további kutatások elé, másrészt pedig nem köti béklyóba a különböző véleményen levő szerzők gondolatait. Az ilyenfajta ellentmondásokat azonban — amelyek a források eltérő voltából fakadnak — világosan körvonalmazni kell az olvasó számára, ami e kötetben jobbra meg is valósult.

A szerkesztői bevezető után *Andó Mihály* munkája, „A megtelepedés természeti feltételei” c. fejezet következik, amelyben a természetföldrajzi jellemzés mellett szó esik a város mai régészeti kutatásának legnagyobb akadályáról, az 1879-es nagy árvíz utáni feltöltésekről, amely a belvárosban helyenként a 6 métert is meghaladja.

Az ezt követő régészeti fejezetek szerzői — más helytörténeti munkákkal ellentétben — nem kényszerültek távolabbi területek hasonlóságára alapozni összefoglalásaikat, hiszen Szeged környéke a 24000 éves őthalmi felső őskori leletektől kezdődően bőven szolgáltat minden korból régészeti emlékanyagot. A kőkorszaktól a vaskorig tartó időszakot *Trogmayer Ottó* és *Horváth Ferenc* jellemzi, jól áttekinthető történeti képet rajzolva a leletek alapján. Már itt kiütözközik a későbbi régészeti fejezetek egyik fő erőnye: a legújabb, még közöletlen ásatások fontosabb tanulságait is megismerheti az olvasó, jelen fejezetben a joggal szennázásnak nevezhető gorzszai település kutatásának eddigi eredményeit.

A számos rejtélyt tartogató szkíta kor összegzése is *Trogmayer Ottó* munkája, melyben örömmel láthatjuk a nemrég feltárt s igen figyelemre méltó eredményeket hozó sándorfalvi temető rövid jellemzését. A Maros és Tisza nevének eredetét, az e tájon élt szkíta kori agathürszoszok, dákok és kelták történetére vonatkozó írott kútfők vallomását *Szádeczky-Kardoss Samu* ismerteti, az időszámításunk utáni években megjelenő új keleti nomád nép, a szarmaták, majd a hunok és germán gepidák írott történetét pedig *Lakatos Pál* taglalja. Bár az írott és a régészeti források ellentmondásainak hangsúlyozása — mint említettem — nézetem szerint csak hasznos lehet, itt mégsem kellett volna Plinius egyetlen — s minden bizonynyal hibás — adata alapján a Kisalföld szarmata megszállását magától értetődőnek tekinteni, amikor ennek minden egyéb számba jöhető adatunk ellene szól. A szarmaták és a hunok tárgyi hagyatékát *Vörös Gabriella* mutatja be, az előbbi kitűnően, saját közöletlen ásatásai-val és megfigyeléseivel fűszerezve, az utóbbit roppant szégyényesen, mindössze másfél(!) oldalt szentelve a híres-neves nagyszéksői leletnek és annak a kornak, amikor a mai Szeged vidéke lehetett Közép- és Kelet-Európa „közepe”. Tanulságos viszont, amit a szerző a sándorfalvi szarmata telepen és a közeli temetőben egyaránt megfigyelt, hasonló, déli bejáratú kör árkokról ír. Feltételezi, hogy a telepen felszíni házat, jurtot foghatott közre az árok. Bizonyosan igaza van, hogy a temető és a település árkai közt összefüggést tehetünk fel. Csakhogy egyszerű jurtot vagy lakóházat — ezt régészeti és néprajzi példák sora igazolja — általában nem árkoltak körül. Talán nem tévedünk, ha az árkokkal övezett épületben a település kultikus központját sejtjük. A gepidák történetének régészeti emlékeit *Nagy Margit* tekintette át.

Az avar korra vonatkozó írott kútfőket *Szádeczky Kardoss Samu* ismerteti, kitűnően, rövid történeti áttekintéssel formálva. Ezek elégtelen volta azonban természetesen jó néhány hipotetikus feltevésre készteti a történetészt, amelyek egyike-másika ellene szól a régészeti leletek vallomásának. Magam nehezen védhetőnek tartom ama feltevést, amely szerint Kuber csupán kíséretével hagyta el Avarországot 680 táján, az onogur-bolgárok zöme azonban itt maradt s „... a VIII. századi Avaria jelentős (számszerűleg talán a legjelentősebb) népelemévé vált.” (169.) Ha azonban Kuber népe valóban jelentős számban telepedett volna meg a Kárpát-medencében, lehetetlen, hogy bolgár jellegű emlékegyagnak eddigél ne akadunk volna nyomára, hiszen az al-dunai és kelet-európai bolgár-törökök tárgyi hagyatékát igen jól ismerjük. E kérdés további vizsgálatot igényel. Kissé meglepő viszont az olvasót az a kijelentés, amely szerint az ún. „kettős honfoglalás” elméletének alapköve, Kuber népének magyar nyelvűsége „... egyértelmű eldöntéséhez túl kevés kútfő áll rendelkezésre”. (170.) Csodálkozunk, hogy az egy oldallal előbb még onogur-bolgárnak nevezett Kuber-népség miért beszélt volna magyarul?

Az avarok régészeti emlékanyagát *Kürti Béla* foglalta össze, tekintetbe véve a szegedi múzeum hatalmas, jórészt még feldolgozatlan anyagát. Kitűnő munkája értékelésében Tomka Péter személyes bírálatára hagyatkozhatom. (Tiszatáj 1984/10. 85–86.). E dolgozat nem csupán az eddigi eredmények remek összegezése, hanem

egy-egy, itt még csak főbb vonásokban felvázolt ötletével (pl. az avar emlékanyag egyes számlainak keletre való követésével) a szerző későbbi munkaprogramját is sejteti. Az újabb eredmények alapján különösen fontos a Tisza—Körösök—Maros—Aranka vidéki fülkesíros népesség településtörténetének körvonalazása, akik a korai avar korban telepedtek itt meg, s nyomon követhetők a IX. századig. Az avar emlékanyag korszakokra bontása szempontjából érdemel különös figyelmet a szerző alábbi megjegyzése: „Ezen a területen jellegzetes „közép avar” leletanyaggal rendelkező önálló temető nincs.” (195.) Azt viszont nehezen tartom elképzelhetőnek, hogy a Káma menti nyevolinói és a későavar fémművesség hasonlósága azon alapulna, hogy e két népesség egy keletről nyugat felé vándorló néphullám két ága lenne.

A IX. századi és a magyar honfoglalást is túlélő „helyi” népesség történetével kapcsolatban a szerzők (*Szádeczky-Kardoss Samu, Szegfi László és Kürti Béla*) jobbára csak a források és leletek hiányára panaszkodhattak. A két utóbbi szerző ellentmondásai itt a legszembeesőbbek. Az előbbi szerző szerint a kárpát-medencei gyenge bolgár katonai megszállást már Szvatopluk morvái felszámolták (230, igaz később ugyanez a szerző a 247. lapon már azt sejteti, hogy a dél-erdélyi bolgárok az egész X. században háborítatlanul bányászták a só, s mivel azt a Déli Kárpátokon bajos volt kivinni, „magyar fennhatóságú területen”, a Maroson, Tiszán, Dunán üsztatták le), Kürti Béla viszont számol a X. századi dél-erdélyi bolgár uralom menthetetlen ötletével. (234.) Ezzel szemben kétségtelen, hogy Dél-Erdélyben IX. századi bolgár-szláv és bolgár-török régészeti emlékek vannak (vö. *Bóna I.*, Magyarország története, I. 1984, 371.; *Fodor I.*, Honismeret 1983/5, 19—23.) s a magyarok közvetlenül a honfoglalás után birtokba vették ezt a területet. Megfoghatatlan, mit kell értenünk „avarszláv” lakosság alatt, akiknek nyelvéből állítólag az egyházi élettel és a kereszténységgel kapcsolatos szláv eredetű szavainkat kölcsönöztük. (232.) Még munkahipotézisként sem kezelném azt az ötletet, amely szerint teljesen egyedi kultúrájú szlávok éltek volna e korban Szeged környékén. (235.) Az ekkor még csak néhány évszázada széttrajzott szláv népcsoportok nyelve és kultúrája ugyanis annyira hasonló volt, hogy elképzelhetetlen a Tisza—Maros vidéki szlávok régészeti hagyatékának gyökeres különbözősége például az erdélyi vagy az al-dunai leletanyagtól. Az írott és régészeti források azonban egy ponton egybevágnak: igen gyéren lakott gyeptűzóna volt ez a vidék a magyar honfoglalás előtt. A honfoglalás kori „helyi” lakosságról szólva régi rossz hagyományként itt is felbukkan a „törökös életmód” kifejezése, mintha az életmód a nyelvi hovatarozástól függne. (230.) A Sankt Gallen-i kaland halotttegyéből aligha következtethetünk a kalandozók népi tarkaságára (231.), amint azt utóbb V. Bobkov is tette (*Bobkov, V.*, A honfoglaló magyarság temetkezési szokásai a Kárpát-medencében. Kandidátusi értekezés tézisei. Bp. 1984. 10—11.), magam inkább Dienes István magyarázatát tartom valószínűnek. (*ArchÉrt* 1978, 110.)

A honfoglalásokról régészetét jó arányérzékkel, a korszak kutatását sok új értékkel gazdagítva összegezte *Kürti Béla*. Külön örömmel ismerkedhetünk meg a pompás algyői temető feltárásának számos tanulságával, s néhány remek sűrűjével. A honfoglalók gazdálkodásáról, társadalmáról, temetőik keltezéséről írott sorai számos új szempontra figyelmeztetnek. (Mindenképpen egyetérthetünk például véle, amikor köznépi temetőink mechanikus „hajkarika-központú” keltezése vagy az ún. „A” és „B” típusú temetők földrajzi tényezőkhöz alapuló megosztási kísérlete ellen emeli fel szavát.) Joggal mutat rá, hogy a kor történeti arculatát alig módosíthatjuk korai településeink feltárása és feldolgozása nélkül.

A három szigeti településből lassan egységesülő középkori Szeged és vidéke gyér emlékanyagát *Kürti Béla* és *Horváth Ferenc* ismerteti. A középkori épületek újkori sorsa a bölcs városatyák azon kitartó fáradozását szemlélteti, amellyel igyekeztek a várost minden műemlékétől megszabadítani. A középkori falvak képeinek felrajzolása sajnálatosan eléggé fáradt színekkel történt. A város

középkori, írott forrásokon alapuló történetét bemutató fejezetek *Szegfi László, Petrovich István, Kulcsár Péter és Szakály Ferenc* munkája.

A kötet régészeti fejezeteit lényegében egyenletesen magas színvonalúnak értékelhetjük, amelyek az egész magyar régészettudomány számára nagy nyereséget jelentenek. Nem csupán az eddig ismeretlen, nagy mennyiségű új leletanyag és ásatási megfigyelés közzététele gyarapította jelentősen ismereteinket, hanem az elméleti áttekintések, történeti összegeзések is. A monográfia jelentősége ezért messze túlnő a város és a Dél-Álföld határain, megjelenése egyetemes tudományosságunk jelentős eredménye.

Végezetül szót kell ejtenem a Szegedi Nyomda igényes, szép munkájáról. A mondanivaló megértését kitűnő rajzok segítik, amelyek nyomdai kivitele is kifogástalan. Sajnos, nem mondhatjuk el ugyanezt a fekete-fehér fotókról, a színes fotók pedig egyenesen botrányosak, méltatlanul e rangos kiadványhoz. (A próbanyomat után ezeket fekete-fehérekkel kellett volna felcserélni.)

Fodor István

J. Makkay, Early Stamp Seals in South-East Europe. Budapest 1984. Akadémiai Kiadó. 157 lap, 31 tábla, 2 szövegmelléklet, 1 térképmelléklet.

Makkay János új könyve a Délkelet-Európában talált, az újkőkorból és rézkorból származó pecsétlők első teljességre törekvő katalógusát, a leletcsoport problematikájának igényes összefoglalását és az egyes darabok elterjedésének, kronológiai helyzetének, kapcsolatainak elemzése során levonható történeti következtetéseket, feltevéseket tartalmazza a szerző határozott, a valószínűségi szintet mindig pontosan érzékeltető megfogalmazásában (az adekvát fogalmazás, a logikus és pontos kifejtés Makkay János tanulmányaira általában jellemző, az ezzel kapcsolatos igényesség indíthatja arra, hogy könyvét maga fordítsa angolra).

Az összes hozzáférhető darabokat tartalmazó katalógus a teljes Balkán-félsziget, Románia, Magyarország, Kelet-Ausztria, valamint a Kárpát-medenceihez csatlakozó szlovén és lengyel területek, ill. múzeumok anyagát öleli fel. Ha valaki — akár csak felületesen is — ismeri a tárgyalt korszakok leletanyagának közlési — vagy inkább nem-közlési — színvonalát, már első pillantásra elismeréssel adózik a 311 példányt eredményező gyűjtőmunkának.

Magá a katalógus nem csoportosít sem korok vagy kultúrák, sem területek szerint, az egyes darabokat a lelőhelyek neve szerint ABC sorrendben közli, a megfelelő ábra táblaszámára is utalva. (Mivel a táblákon az egyes darabok mellett a vonatkozó katalógus-sorszám is szerepel, a tárgyak külön, táblánkénti beszámozása talán elhagyható lett volna). A kulturális — kronológiai helyzetet mind a katalógus, mind a térképmelléklet jelzi.

A leletek legkorábbi csoportja a korai neolitikumhoz (Protoszklo, Karanovo I—II, Körös-Starčevo kultúrák) tartozik, és részben közvetlenül is az anatóliai eredetű, a Balkán neolitizálódását eredményező diffúzió bizonyítékaként fogható fel. Egyértelmű ugyanis, hogy a pecsétlők készítése Anatólia felől érkező impulzusok következtében alakult ki. A korai pecsétlők egy része esetében világosan bizonyítható a tipológiai azonosság a Čatal-Hüyük VI—II szintek leleteivel. Az anatóliai eredetű motívumok elemzésével kapcsolatban Makkay két fontos megállapítását kell kiemelni a korai neolitikus pecsétlőket („A” csoport) illetően:

A szerző elveti a Nea Nikomedeia feltétlen prioritását hangsúlyozó nézeteket, amelyek háttérben egy diffúzióellenes, vagy csupán minimális mértékű kulturális diffúziót megengedő prekoncepció húzódik meg. Ezek szerint ugyanis csak Nea Nikomedeia anyagában mutatható ki közvetlenül az anatóliai (Čatal-Hüyük) kapcsolat, a Karanovo I—II és Körös—Starčevo kultúrákhoz

tartozó pecsétlők már csak a korábban kialakult „hídfő-állás” (Nea–Nikomedea) anyagához kötődnek, csak másodlagosan, illetve áttételesen kapcsolhatók az anatóliai neolitikum végső fázisához. Makkay véleménye szerint a Karanovo I–II és Körös–Starčevo kultúrák korai pecsétlői ugyanannak a diffúziós folyamatnak a keretében jelentek meg, mint a Nea Nikomedea lelőhelyen feltárt pecsétlők. A szerző második megállapítása azokra a pecsétlőkre vonatkozik, amelyek szintén a délkelet-európai korai újkőkorhoz tartoznak, viszont anatóliai eredetűnek tartható elemeik a Haçilar II anyaghoz kapcsolódnak. Ezek a hasonlóságok jól interpretálhatók Makkay egyértelműen „diffuzionista” (és a korai újkőkort illetően egyértelműen helyes) elmélete keretében: egyfelől arról van szó, hogy Haçilar szóban forgó leletei és a délkelet-európai anyag azonos tradíciók alapján készültek, anatóliai gyökereik közös, másfelől nyilvánvaló, hogy az anatóliai kapcsolatok nem szakadtak meg a délkelet-európai korai újkőkori kultúra kialakulása (a korai neolitikum vége Anatóliában) után. Ebből a szempontból fontos, hogy a Haçilar II motívumok nemcsak a korai újkőkori („A” csoport) pecsétlők egy részén, hanem a későbbi kultúrákhoz sorolható darabokon („B” csoport) is megjelennek.

Részben a tárgyalt leletcsoport jellegéből, részben a korai újkőkori kultúrák belső tagolásának megoldatlanságából, illetve bizonyos relatív kronológiai részletek tisztázatlanságából következik, hogy a szerző a szilárdan megalapozott következtetések mellett szükségképpen felvet olyan problémákat, amelyek megoldása csak a forrásanyag bővülése esetében lesz lehetséges. Ilyen a levantei lelőhelyek és Anatólia újkőkori pecsétlői viszonyának vagy a thesszáliai leletek sajátos különállásának kérdése. Ezek a feltevések teszik teljessé az értékelést, melynek lényege, hogy a korai pecsétlők anatóliai és balkáni készítése olyan sajátos leletcsoport kialakulását eredményezte, amely a keramikum megjelenésével egyidőben, az azt hordozó kultúrák anyagában található meg Délkelet-Európában, elterjedésének északi és nyugati határa azonos a Körös–Starčevo kultúra elterjedésének határával.

A teljes anyag felmérése sajátos ellenpróbával is szolgál, a vonaldíszes kultúrák anyagából ugyanis egyetlen pecsétlő sem ismeretes. A szerző további fontos tényként hangsúlyozza a pecsétlők eltűnését a Körös–Starčevo és Karanovo I–II kultúrák megszűnését követően. Ez a negatívum nem csupán a vonaldíszes eredetű, hanem a genetikusán az említett, az „elsődleges” neolitizációt hordozó egységek utódainak tekinthető újkőkori kultúrákra is jellemző.

Az ismertetett pozitív és negatív tények alapján tehát valószínűnek látszik, hogy a pecsétlők megjelenése az egyes újkőkori kultúrák anyagában olyan indikátorként fogható fel, amely a közel-keleti (anatóliai) kulturális kapcsolatok minőségileg legmagasabb szintjét, sejtethetőn közvetlen voltát jelzi (a Körös–Starčevo korszakot követően csak a lényegében továbbbőlt Porodin és – ami szintén nem meglepő – Vinča-Tordos anyag tartalmaz pecsétlőket).

A korai újkőkori anyag vizsgálata során az eszközcsoport jellege és eredete, illetve ezzel összefüggésben kulturális kapcsolatai állnak a középpontban. A röviden ismertetett fejtegetések és megállapítások között egyetlen olyan részlet van, amely lényege szerint ugyan jelentéktelen, de amellyel kapcsolatosan mégis szükségesnek látszik számunkra kifogást említeni. Egyértelmű, és a szerző interpretációjába „hézagmentesen” illeszkedő tény, hogy a Vonaldíszes Kerámia kultúrája nem készített és nem használt olyan pecsétlőket, amelyek a Körös–Starčevo kultúrában gyakoriak, sőt másféle pecsétlőket sem. Véleményünk szerint ezzel kapcsolatban módszertani szempontból helyesebb lett volna említés nélkül hagyni azt az elméletileg ugyan elképzelhető, de természetszerűleg bizonyíthatatlan lehetőséget, ami az esetleg fából készült pecsétlők hagyományával kapcsolatban felmerült. Ennek az elemnek a szerepeltetése egy olyan színvonalú munkában, amely egyébként minden szempontból követésre méltó, mintegy „legitimizálja” a fa – előzmény „fantomjának” bevetését a konkrét régészeti

elemzés során. Az a tény, hogy egyáltalán megemlítsérek került a kulturális kapcsolatokat mintaszerűen összegző elemzés mellett, bizonyos fokig magában rejtje azt a veszélyes lehetőséget, hogy más szakcikkekben esetleg a konkrét elemzés helyett tűnik majd fel, szaporítva az etnológia hatalmas példatárából önkényesen válogató, a régészeti bizonyító anyagot felületesen kezelő elméletek számát, ami éppenséggel nem örömdetes a szakmai igényességet olyan kiemelkedően képviselő kutató számára, mint Makkay János. Mint a fentiekből kitűnik, a szerző érvelése egyébként egyetlen ponton sem szorul olyan „jobb híján” megoldásra, amelyben a fapecsétlők készítésének elkövetésének szerepet játszhatna.

A késői újkőkori és a korai rézkor leletanyaga („C” csoport) értékelésének keretét egy megállapítás és egy határozott állásfoglalás alkotja. A szerző leszögezi, hogy a késői (Gumelnita–Cucuteni) korszak pecsétlői nincsenek kapcsolatban az egyes területek korai újkőkori típusaival, megjelenésük sehol sem magyarázható a helyi előzmények szerepével. A délkelet-európai rézkor relatív kronológiájának alapja a szerző jól ismert álláspontja, mely szerint Délkelet-Európa rézkori fejlődése nem előzi meg az égei-anatóliai bronzkor kezdetét, hanem éppen ezzel bizonyos fáziskéséssel követi annak egyes szakaszait. A kalibrált C₁₄ dátumokon alapuló kronológia szinte már történelemellenes fejtegetéseivel szemben mindenképp helyénvalónak látszik rámutatni arra, hogy a Gumelnita fejlődésnek sem a teljes függetlensége, sem az általuk feltételezett relatív kronológiája nem fogadható el; a rövid és hosszú kronológia vitájában a metallurgia fellendülésével párhuzamosan megjelenő pecsétlők és különösen a pecsétthengerek komoly érvet képeznek a történeti kronológia híveinek kezében. A Karanovo Gumelnita rétegében talált pecsétlőről, melyet minden alap nélkül a világ legrégebbi frásos emlékének tart Marija Gimbutas és a bolgár kutatók egy része, Makkay János már korábban kifejtette nézeteit. Ugyancsak korábbi munkáiban foglalkozott behatárolt Sitaşgöri és más lelőhelyek pecsétthengereivel, most megjelent könyvében a pecsétlők újbóli megjelenésének körülményei és legfontosabb tipológiai sajátosságai vizsgálatára kerít sort.

A helyi előzmények hiánya és az anatóliai kora bronzkorral kapcsolatba hozható motívumok alapján nagyon valószínű, hogy a „C” csoporthoz tartozó pecsétlők eredete szintén Anatóliában kereshető – csak a leletcsoport későbbi részével lehetnek párhuzamosak a korai helladikus anyag görögországi pecsétlői. A szerző hangsúlyozza, hogy a Balkán és Anatólia kulturális kapcsolatai ez idő szerint a szilárd relatív kronológia hiányában nem vizsgálhatók részletesen. Annyi mindazonáltal bizonyosnak látszik, hogy az i. e. 3. évezred közepén már csak két teljesen eltérő jellegű kulturális egység kapcsolatáról lehet szó, ami eleve implikálja az azonos jellegű tárgyak különböző értelmezését, anyagban, technikában, formában gyakran eltérő kivitelezését, eltérő használatát. Ez indokolja a korszak közel-keleti és délkelet-európai pecsétlőinek lényeges eltéréseit, amelyeket a szerző részletesen ismertet. A felhasználást illetően nyilvánvaló, hogy a délkelet-európai példányokat nem használták sem kerámia megjelölésre, sem díszítésre. Alkalmazásuk és használatuk egyébként a kulturális környezettől függően akár többféle is lehetett, a forrásanyag ennek konkrét vizsgálatát nem teszi lehetővé. Nyilvánvaló, hogy a Közel-Keleten a pecsétlők készítése a korai neolitikumtól kezdve folyamatos, és a délkelet-európai korai- és középső rézkorral egyidőben a pecsétlők az írással együtt a gazdasági nyilvántartás sajátos eszközei. Makkay helyesen állapítja meg, hogy a Délkelet-Európában a késői neolitikumban és a rézkor elején megjelenő pecsétlők viszont semmiképp sem interpretálhatók a fenti módon, az eszköztípus átvétele a két eltérő fejlődésű zóna kulturális érintkezésének keretében történt. A helladikus korai bronzkora égei pecsétlőinek és a badeni korszakból ismert pecsétlőknek („D” csoport) kronológiailag alig tisztázható kapcsolatai hasonlóan közvetett jellegűek. Ez a tény arra figyelmeztet, hogy a badeni kultúra és az égei kora bronzkor kapcsolatai túlságosan áttételesek ahhoz, hogy felhasználásukkal közvetlen hatásokat, bizonyítani, vagy

részletes összehasonlító elemzéssel részletes relatív kronológiát felvázolni lehetne.

A katalógust és az itt nagy vonalakban ismertetett, értékelést az eredmények tömör összefoglalása követi. Makky János időszéri és fontos munkát végzett el könyve megírásával, amely az újkőkor és rézkor általános kérdéseinek tanulmányozásához lényeges hozzájárulást, a tárgyalat leletsoporthoz tartozó újabb leletek helyes értékeléséhez lényeges segítséget jelent. A szemléletes és nyomdatéchnikai jól kivitelezett ábrák örömdetesen fokozzák a könyv használatosságát.

Ecsedy István

Írásné Melis K., Adatok a pesti-síkság Árpád-kori településtörténetéhez. Monumenta Historica Budapestiensia IV. Budapest, 1983. 69 lap, 68 tábla.

A főváros történetét tárgyaló monográfiákban az Árpád-korról, különösen a pesti oldalról aránylag kevés szó esett. Ennek oka, a kevés forrásanyag mellett az volt, hogy ezen a területen a régészeti feltárások csak az utolsó két évtizedben váltak rendszeressé. A Szendy Károly szerkesztette Budapest története sorozatban, a város középkori történetét tárgyaló II. kötet nem jelent meg. A Budapest Műemlékei II. kötete (1962) jórészt csak a régebbi adatokat használta. A Dercsényi Dezső szerkesztette Pest megye műemlékei két kötetéből a pesti és a Pest körüli falvak leleteinek, műemlékeinek feldolgozása azért maradt ki, mert a megváltozott, mai közigazgatási határt vették alapul. Az írott források alapján, eddig a legrészletesebben Györfy György tárgyalta a város és környéke Árpád-kori történetét a Budapest története 1975-ben megjelent I. kötetében.

A jelen dolgozat bevallott célja, hogy a régészeti leletekkel, építészeti maradványokkal egyeztessen a történeti kutatás legújabb eredményeit és ahol szükséges és lehetséges, elvégezze a helyesbítéseket. A könyv első részében a pesti síkság honfoglalás és Árpád-kori leleteit tárgyalja a szerző. Különösen fontos az utóbbi évtizedekben feltárt anyag bemutatása, mert egy részük még nem jelent meg nyomtatásban. Márpedig a településtörténeti kérdések megoldása csak ezek ismeretében lehetséges (II. fejezet).

A pesti síkság természetföldrajzi képe vázlatos áttekintése után érthetővé válik, miért hiányoznak a települések régészeti leletei a Duna alsó terraszszintjein. Itt egyszerűen nem alkalmas a terep a megtelepedésre. Ezért kerültek elő a Dunától távolabb: Rákospalota, Pestújhely, Pesterzsébet, Soroksár magasabb fekvésű részein az őskori telepnyomok és temetők.

A honfoglalás kori leletek zöme a Szentendrei és a Csepel-sziget felé vezető utak mentén került elő. Az utak elkerülik az alacsonyabb fekvésű, ingoványos, mocsaras középső határreszt és a magasabb, homokos dombvidék patak völgyeiben haladnak a dunai gázlókhoz. A legkorábbi településrendet az utakhoz való igazodás alakította ki. A fejedelmi törzs birtokába került pesti síkságon nem ismerjük a népesség szálláshelyeit. A leletanyag aránylag szegényes, a tárgyak párhuzamai, még a kiemelkedő daraboké is, szinte az egész országban fellelhetők. Mintha a X. század utolsó harmadáig a Pest környéki síkság területe messze nem lenne olyan jelentőségű, mint a későbbiek folyamán. A többi régészeti adat is ezt támasztja alá.

A kialakuló falvak emlékeit a XI. század második feléből ismerjük. Egymástól nagy távolságra, az előző évszázadokban már kialakult településközpontokban és azok körzetében egymás után tűnnek fel az egyes falvak. A központban Pest helyezkedett el, amely a XII. század végére az ország egyik legjelentősebb városává fejlődött. Régészeti leletek hiányában eléggé nehéz a város kialakulását és kezdeti fejlődését nyomon követni. A történeti kutatás a város központja közelében álló római tábornok egyértelműen az Anonymus említette várral azonosította, amelyet Taksony fejedelem az izmaelitáknak adományozott. Az ajándékozás bizonyára megtörtént, csak éppen az a kérdés, hogy hol állott, s milyen volt az a bizonyos

vár. A szerző kételkedik az eddigi helyhezkötésben, bár óvatosan csak annyit mond, hogy a Március 15. téri római castrum területén folytatott nagyszabású ásások nem igazolták a terület bőszerűenyei általi használatát. A Belvárosi templom fennmaradt román kori részletei sincsenek összefüggésben a római falmaradványokkal.

A kora-Árpád-kori város alaprajza ismeretlen. A konkrét topográfiai adatok hiányában egyetlen mód kínálkozik csak a város korai képeinek megrajzolásához: a város 1241 előtti állapotáról való visszakövetkeztetés (Tamás, spalatói esperes leírása). A plébániatemplom környékét ismerjük a legjobban. A fallal övezett terület határainak kijelölését a város belső rendezése követte. Sajnálatos módon, a fallal körülvett térségből alig van régészeti leletünk, a jelentősebbek a városfalon kívüli területekről származnak.

Pest város XIII. század eleji határának pontos vonala ismeretlen. Annyi bizonyos, hogy a Duna partján É–D-i irányban eléggé keskeny sáv övezte, hiszen mindkét irányban a városhoz közel sorakoztak a települések. A szerző terepbejárással kereste meg a középkori falvak helyét. A megvizsgált és oklevelekkel azonosított templomokról megállapítható, hogy a XII. század második felében vagy utolsó harmadában az egész pesti határban zömmel azonos típusba sorolható falusi templomok épültek. Méretük közel azonos, a torony nélküli templomok szentélye nyújtott, félköríves vagy egyenes záródású volt (Cinkota, Sikátor, Palota, Posa rákosa, Csaba rákosa, Szent Lőrinc). Ezek a templomok egységesen a késői román stílus képviselői. A régészeti leletek alapján világosan nyomon követhető egy XIII. század közepi (1241, tatárjárás) pusztulás, majd utána a templomok javítása, átépítése, bővítése. Az okleveles adatok ismeretében úgy tűnik, hogy a Pestet körülvevő falvak többsége egymás után, még a XIII. század folyamán újraterlelt. Cinkota, Szent Kereszt, Csabarákosa, Palota, Alap, Sikátor, Káposztásmegyer, Szentlőrinc Árpád-kori templomai az alaprajz és építéstechnika változásainak felmérésével ismertté vált a gótikus átépítés mértéke is.

A XIII. század második felében alapvető átrendezés ment végbe Pesten. Az újabb tatártámadás hírére 1247-ben a pesti polgárok átköltöztek Budára és a bal parton levő város területén lassan egy új város szerveződött. Az új városfal és a kapuk (Hatvani, Kecskenéti, Váci) megépítésével véglegessé vált a középkori utcahálózat. A főutak mentén helyezkedtek el a gazdagabb polgárok és földesurak háza.

A város épületei a török uralom alatt teljesen elpusztultak, a romokat elbontották és beépítették. A jelenlegi fokozott ütemű építkezés egymás után semmisíti meg a föld alatt megmaradt részleteket is. Írásné Melis Katalin két évtizede kíséri figyelemmel az egyes emlékek felbukkanását és sorozatos leletmentéssel igyekszik megmenteni a menthetőt. Adatainak segítségével sikerült az ország egyik jelentős középkori városának topográfiai viszonyait megnyugtatóan tisztázni.

Kőhegyi Mihály

G. Sándor M., Reneszánsz Baranyában. Akadémiai Kiadó, Budapest 1984. 108 lap, 127 kép.

A magyarországi reneszánsz művészet kutatásának néhány fontosabb állomására, mint előzményre szeretném felhívni a figyelmet e kötet ismertetése előtt.

A kutatás intenzitásának növekedését mindenekelőtt a budai királyi palota feltárása és az ott előkerült sok tárgyi emlék segítette elő. Feltárásának eredményeit Gerevich László 1966-ban tette közzé. Ugyanebben az évben jelent meg Balogh Jolán terjedelmes összefoglalása, amely a szakemberek és műpártolók beavatott köréhez szólt, de amely alapjául szolgált egy sokkal szélesebb kör számára megrendezett kiállításnak. A magyarországi reneszánsz művészet emlékeit bemutató tárlatot az ausztriai Schallaburg vára számára készítették, de egy évvel később 1983-ban itthon is bemutatták. A kiállítás terjedelmes katalógusa minden részletre kiterjedt. Azt hihetnénk,

hogy ilyen előzmények után már nincs mit elmondani erről a témáról. Hála azonban az országban folyó folyamatos és módszeres régészeti tevékenységnek, szinte napról napra új leletek kerülnek elő. G. Sándor Mária az ország egy megyéjének, Baranyának a területéről gyűjtötte össze a reneszánsz építészeti régóta ismert és újonnan előkerült emlékeit. A szép anyagot az Akadémiai Kiadó rendkívül elegáns kötetében, Pusztai Ilona rekonstrukciós rajzaiból ismerjük meg. Valóban egyéni arculata volt e megye területén a korszak építészetének. A korrekten összefogott, de széles látókörű szöveg is egy helyi kőfaragóműhely létezésének bizonyítékait igyekszik feltárni.

Pécs, Pécsvárad, Mór és Siklós voltak azok a helyek, ahol a mecénások építkeztek. A műhely központja természetesen Pécs volt. E helyről több építető személye és több épület leírása is ismeretes Igaz, az előkerült terebélyes nem teszik lehetővé egy-egy épület rekonstrukcióját, de annál inkább meghatározzák a műhely stílusát, adott esetben még kőfaragóik eredetére is következtetni lehet. Ez a műhely azonban még nem szerveződött meg a 15. század végén, hiszen Ernuszt Zsigmond püspök idejéből csak egyetlen reneszánsz kőemlék maradt fenn: az ő címere. A kezdeti Szatmári György püspökségének idejére esik: 1505–1521 közé. A szerző nagy figyelmet szentel Szatmári egyéniségének, műveltségének és kapcsolatainak, mivel ezek alakították építő tevékenységét, amelyről egyébként irodalmi forrásokból elég sokat lehet tudni. Az összegyűjtött faragványokból a pécsi műhelyt meghatározó három irányvonalra hívja fel a figyelmet.

Az első és legjelentősebb irányvonal a dalmát kőfaragók tevékenysége. Ezek a Firenzében és Urbínóban először feltűnő rozettás díszítést nagymértékben elterjesztették Dalmácia területén, majd ők hozták el Budára is. Szatmári építkezéseihez feltehetően nem közvetlenül Budáról érkeztek.

A második irányzat az esztergomi műhely hatása. Ismeretes, hogy Esztergomnak Itáliával közvetlen kapcsolatai voltak, s az itt folyó építkezések bizonyos vonatkozásban meg is előzték Mátyás építkezéseit. Szatmári kapcsolatai Bakócz Tamással még kancelláriai titkár korára vezettek vissza. Pastoforumát feltehetően Esztergomban készítették és készen szállították Pécsre. Az építészeti faragványok azonban az esztergomi műhely pécsi tevékenységére is mutatnak.

A harmadik irányzat egy bizonyosan magyar kőfaragókból álló csoportra utal, akik egy Itáliából átvett, ám Magyarországon nagyon elterjedt keresztosztású ablaktípust faragtak.

Szatmári építkezései mellett fennmaradtak még Brodaries Istvánnak pécsi prépost korából származó tevékenységének emlékei is. A préposti kúriát díszítette reneszánsz stílusban.

A pécsi műhely tevékenysége a megye területén Mórén, Pécsváradon és Siklóson ismerhető fel. A mecénás építetők ezen a helyeken: Bakics Pál, Fráter György és Perényi Imre lennének. Közülük Bakics személye azért is érdekes, mivel társadalmi helyzete eltért a többi főpapi vagy főúri humanista mecénásoktól. Származása szerint ő ugyanis középnemes volt. Mórén általa elvégzett reneszánsz díszítéséről már jóval többet tud bemutatni a szerző, mivel ezt a várat ő maga tárta fel. Az épületek rekonstrukcióját és a kőfaragványok helyét a felépítményben a bemutatott ábrákon látjuk. Természetesen nem mindegy, hogy az Itáliában megalkotott díszítő gondolat milyen földrajzi helyhez kötődő építészeti alkotás jelenik meg. Más, amikor dalmáciai városi épületeken és megint más, amikor egy magyarországi feudális vár homlokzatain. Ismét más, amikor a reneszánsz díszítést egy nagyszabású főúri gótikához kell alkalmazkodásra készíteni, ahogy ezt kitűnően tették Siklós itáliai kőfaragó mesterei.

Baranya megyébe viszonylag későn, csak a Jagelló korban érkező reneszánsz művészet egy önálló műhely egyéni arculatával gazdagítja az országot. Építményeinek rövid élete, korai pusztulása elszomorító.

A tanulmányt a kőfaragványok katalógusszerű leírása egészíti ki.

H. Győrke Katalin

M. A. Geyh, Einführung in die Methoden der physikalischen und chemischen Altersbestimmung. (Wissenschaftliche Buchgesellschaft) Darmstadt 1980. 276 lap, 5 függelék.

A kormeghatározás természettudományos módszereinek bőséges választéka nagy kihívás a régészek számára. A szkeptikusokat a hagyományos kronológia tökéletesítésére, kiterjesztésére sarkallja. A hívők táborát a lehetőségek tömegével kényezteti el. A humán tudományok művelőinek („gyengébbek kedvéért”) már a módszerek módszertanának könyvtárai irodalma áll rendelkezésére. M. A. Geyh könyve igen alapos és körültekintő. A fizikus szerző személye (a ^{14}C -Labors am Niedersächsischen Landesamt für Bodenforschung igazgatója) biztosíték, hogy modern összefoglalását kapjuk a témának. Ismeri a lehetőségeket, nem titkolja az alkalmazhatóság korlátait. Tudja, hogy a siker elengedhetetlen feltétele a sztratigráfiai hitelesség, a megbízható mintavétel és a pontos mérés. Bevezetőjéből nem hiányzik azoknak a kíváncsoknak a felsorolása sem, amelyeket elvárnak egy-egy vizsgálatra beküldött mintától.

A könyv 64 (!) kormeghatározó módszer elméleti-gyakorlati leírása. S ez a szám a kézirat 1980-as lezárása óta bizonyára csak nőtt.

Közvetlen abszolút-kronológiai időpontokat a jégkor végéig (szalagos-agyag), illetve a kora holocénig (évyűrű) tudunk visszakövetkeztetni. A történelmi időkben az egyiptomi és maya királylisták, legkésőbb pedig a Gergely-naptár igazít el. A szerző taglalja a fizikai-kémiai eredmények értékelésének, ábrázolásának módját, a kapott adatok valóságtartalmát, kitér a hagyományos és természettudományos időrend közötti különbségekre, a buktatók matematikai kiküszöbölésének lehetőségeire.

A következő két nagy fejezet a műszerek és korhatározó eljárások lényegének egyszerűsített leírása. Ez azonban még így is túl bonyolult ahhoz, hogy a vizsgálatok szakszerű leírásának megértésével próbálkozzunk. A könyvnek ez a része a hazai természettudományos szakembereknek nyújt segítséget. Mi csak az eredmények vázolatát vállaltuk.

Fizikai módszerekkel történő kormeghatározás

Csak igényes technikai alapok teszik lehetővé a radioaktív anyagok bomlásának mérését. A vizsgálható anyagok köre széles: sok ásvány tartalmaz valamilyen radiogén elemet vagy valamilyen bomlási sor végtermékét. Geológiai és régészeti kormeghatározásokra egyaránt alkalmasak.

A kozmikus sugárzás okozta radioaktivitás jelenségének felhasználására legközismertebb példa a C^{14} módszer. Ide tartozik a jégbe zárt trícium (^3H), a nyílttengeri üledékekből vett szilícium (Si^{32}), a sós vízben vagy üledékben felhalmozódott klór 36 arányának mérése, s néhány más, a hazai gyakorlatban kevésbé alkalmazható eljárás.

Az urán és a természetes bomlás során belőle keletkezett, különböző élettartamú radioaktív elemek arányának mérésére („a felbomlott radioaktív egyensúly”) hat módszert ismert a szerző.

A sugárzás-vesztés témájában legismertebb a termolumineszcencia és a spontán maghasadás nyomainak mérése. Ezen kívül a szerző még hét, kevésbé bevezetett eljárással ismert meg bennünket.

Az egzotikus holdkőzetek vagy meteoritok korának mérésére a földi eredetű ásványok-kőzeteknél bevált módszerek megfelelnek. A viszonylag magas vastartalmú magmás eredetű kőzetek és az ezekből keletkezett üledékek paleomágneses mérésekkel vizsgálhatók. Kis hibaszázalékkal, nagy időintervallumban állapítható meg beágyazódásuk ideje, s az érték pontosan megajzott skálába illeszthető.

A stabil oxigén-izotópok arányának módosulása állandó jégtakarók keletkezésének idejét határozhatja meg. A hidrogeológusok a talajvíz korát a már más helyen is megismert tríciummal kutadják.

A fejezet az előzőnél jóval rövidebb, talán mert a vizsgálható (és vizsgálandó) anyagok köre szűkebb. A fosszilis csontok (vagy mikroszkopikus tengeri élőlények vázmaradványai) aminosav szerkezete időarányosan változik. Ennek mérésével szerencsés körülmények között akár 700 ezer évre visszamenően datálható a szervezet elpusztulása. Ugyancsak a csontok szervesanyag-tartalmának folyamatos változásán alapul az aminosavak bomlásának és a kollagén-tartalom módosulásának vizsgálata. A fosszilizáció során különböző mértékben felhalmozódó fluor-mennyiség mérésével K. P. Oakley bravúrosan bebizonyította a pildowni csalást. Az obszidián hidratációs kérgének mérése itthon is egyre több és jobb kronológiai adatot eredményez.

M. A. Geyh az utolsó fejezetben a geokronológiai kutatások gazdag múltját és lendületes jövőjét foglalja össze.

A kötetet szömagyarázat, gazdag irodalomjegyzék, jelmagyarázat, segédtablázatos és a fizikai-kémiai kormeghatározásokat végző laboratóriumok felsorolása egészíti ki.

A bőség zavarának leküzdésében (mikor? miből? mit?) az utolsó, felhasználási javaslatokat összefoglaló tablázat segít. Arra azonban, sajnos, nem ad választ, hogy *mi* mikor, miből, mit és hol tudunk ebből megvalósítani.

T. Dobosi Viola

B. Chropovsky (szerk.): *Archaeological Research in Slovakia* (Nitra 1981) 203 lap, 52 ábra, 10 térkép, 7 kronológiai tablázat.

A szlovákiai régészeti kutatás eredményeit összefoglaló kiadvány elkészítésére az 1981-ben Mexicóban megrendezett régészeti világkongresszus adott alkalmat. A viszonylag rövid, szerény nyomdai kivitelben megjelenített tanulmánykötet kiadását példamutató kezdeményezésnek tekinthetjük, hiszen a kongresszusra eljuttatott példányai nyilvánvalóan jobban és maradandóbban reprezentálják a szlovákiai régészeti tevékenységet, mint egy bármily népes küldöttség, amelynek Mexicóba való kiutazását nyilvánvalóan nehezebb biztosítani, mint egy angol nyelvű tanulmánykötet kiadni.

A kötet egyes tanulmányait a nyitrai régészeti intézet rangos kutatói írták, az egyes korszakokat összefoglaló fejezetek mindegyike jól szerkesztett lefolyástérképet és kronológiai tablázatot is tartalmaz a legjellegzetesebb és legfontosabb leleteket egyszerű kivitelű, de jól értelmezhető rajzokon bemutató ábrák mellett.

Az őskőr és átmeneti kőr problematikáját J. Bárta és L. Bánesz foglalták össze. A rövid kutatástörténeti bevezető után a paleolit korszakok és lelőhelyek fontosabb jellegzetességeinek és leleteinek bemutatása következik, a további tájékozódást részletes irodalomjegyzék segíti. A neolitikum és eneolitikum kutatási eredményeit a J. Pavuk és St. Šiška által írott fejezet ismerteti, külön tárgyalva a kelet-szlovákiai és nyugat-szlovákiai terület fejlődését. A vázlatos, tézis-szerű összefoglalás keretében természetesen nem volt mód a részletes kidolgozásra, a legfontosabb kérdésekben kialakult álláspontok megfogalmazására nyílt csupán lehetőség. A szerzők határozottan elutasítják azt a feltevést, amely a korai vonaldíszes kultúra eredetét a Körös–Starčevo kultúrában véli felfedezni, ezzel szemben a helyi preneolitikus előzmények fontosságát hangsúlyozzák. Nyilvánvaló, hogy a Vonaldíszes Kerámia kezdete a Körös–Starčevo viszonylatában nem tisztázható pontosan, mindazonáltal a Körös–Starčevo legkorábbi szakasza bizonyosan megelőzi a vonaldíszes kialakulását. Más kérdés, hogy ezt a Bácsorok, Lepenski Vir IIIa anyaggal jellemezhető szakaszt helyes-e „Proto–Starčevo” periódusnak nevezni, hiszen a Körös–Starčevo legkorábbi anyagainak tartalmazza, nem pedig előzményét.

Mivel a szlovákiai terminológia az egész rézkort, sőt a kora bronzkor első szakaszát is az eneolitikumhoz sorolja, az idetartozó kultúrák problematikájának tárgyalására nem volt lehetőség, csak a legfontosabb jellemzők és a relatív kronológia főbb pontjai kaptak helyet a szövegben. Ugyanúgy csak a legfontosabb adatok közlésére szorítkozik V. Furmanek a bronzkori kultúrák bemutatásánál. Érdekesre, és a Nyírség-jellegű leletek értékelésénél figyelemre méltónak tarthatjuk viszont Furmanek megjegyzését a kelet-szlovákiai kora bronzkort illetően: bár a kora bronzkor kialakulásának folyamata nem teljesen tisztázott ezen a területen, annyi mégis valószínű, hogy a késői badeni (az angol szövegbe nyilván fordítási elírás miatt „earliest” került „latest” helyett) a Nyírség–Zatin és a kelet-szlovákiai halomsíros csoport népessége északi, a Chlopice–Veselé területéről érkező befolyás mellett vett részt a kora bronzkori átalakulás folyamatában, amely a Košťany kultúra kialakulásával éri el a kulturális konszolidáció szintjét. A középső bronzkor vége, ill. a halomsíros kultúra megjelenése kapcsán a szerző Kovács T. nézeteivel és terminológiájával ért egyet, ami szinte meglepő, hiszen az egész kötetben összesen három magyarországi kutató neve szerepel (Vértes László egyik szlovák nyelvű cikke, Kovács Tibor tanulmánya, és egyetlen utalásban Bálint Csanád cikke a Bjelo-Brdo kultúrával kapcsolatban).

A bronzkor ismertetését Furmanek a jövő feladatainak felsorolásával zárja. A magyar kutató fülének is ismerős a terminológiai kuszaság, a publikálatlan anyagok tömege és a multidiszciplináris kutatások hiányának felemlítsése.

P. Romsauer írta a Hallstatt korszak összefoglalását. Megjegyzni, hogy a továbblépés érdekében forrásfeltáró és forrásközlő tevékenységre van szükség. A fejezet a Kallenderberg, Lausitz és Vekerzug kultúrákat, ill. csoportokat tárgyalja. Bár a szlovákiai kutatás eredményeinek szinte kizárólagos hangsúlyozását nincs okunk ennél a kötetnél kifogásolni, bizonyos esetekben mégis feltűnő, érthetetlen, indokolhatatlan és némileg korszerűtlen is a magyarországi kutatók nevének szándékos elhagyása. A Vekerzug csoport esetében M. Dušek nézetét névvel együtt idézi Romsauer, Párducz Mihály az „earlier investigators”, „fedőnéven” szerepel.

K. Pieta röviden összegezi a szlovákiai keltakori kutatások kiemelkedő eredményeit, kitér a késői kelta lakosság továbbélésének problémáira és külön alfejezetben tárgyalja a kelta pénzverés témakörét.

T. Kolnik írta a római kor és népvándorláskor régészeti forrásairól szóló fejezetet (kvádok, Puhov, Przeworsk kultúrák és a hun korszak germán népcsoportjai). Az Oroszvár (Rusovce–Gerulata) területétől eltekintve a római Pannónián kívül eső Szlovákiában mindazonáltal jelentős római eredetű, főleg stratégiai rendeltetésű objektumok kerültek elő. Éles határt jelentenek a rómaiaknak a Limestől északra élő törzsekkel kialakított kapcsolatában és ezek régészeti vetületében is a markomann háborúk.

Kevésbé ismert és alig kutatott Szlovákia a hun korszak és az ezt követő évszázad kulturális–etnikai viszonyait illetően. A szerző egyelőre problematikus feltevésként említi meg a szlávok megérkezését a Kis Kárpátoktól keletre eső területekre a VI. század első felében.

A történeti rész utolsó három fejezete a nagymorva korszak előzményeivel, a nagymorva korszakkal és az azt követő fejlődéssel foglalkozik (Z. Čilinská, D. Bialeková és A. Ruttkay munkái). A késői népvándorlás kor emlékeinek interpretálása etnikai szempontból régi vita tárgya a magyarországi és szlovákiai kutatás között, a kötetben közölt állásfoglalások természetesen a szláv komponens jelentőségét hangsúlyozzák.

A szlovákiai régészeti kutatás eredményeit bemutató tanulmánykötet utolsó fejezete az interdiszciplináris jellegű vizsgálatok folyamatáról és eddigi eredményeiről számol be röviden (C. Ambros, E. Hajnalová, J. Jakab és J. Tirpák munkája).

Ecsedy István

A folyóirat 20. kötete a szlovák régészet nesztorát, a 80 éves Vojtech Budinsky-Krička professzort köszönti. Budinsky-Krička tevékenysége fontos szerepet játszott abban, hogy a régészet Szlovákiában a kialakuló nemzeti történettudomány és történetírás integráns részévé lett. A csaknem hat évtized munkásságát felölelő bibliográfia 256 művet sorol fel, ezek lényegében az összes régészeti korszakot érintik, így szinte természetes, hogy a tiszteletére összeállított kötetben a nyitrai intézet szinte teljes kutatási spektruma fellelhető. A B. Chropovsky bevezetőjét követő 27 cikk legtöbbször viszonylag kis terjedelmű anyagközlés, mindazonáltal éppen a közlésre kiválasztott anyagok fontossága, érdekessége miatt a V. Budinsky-Kričkához köszöntött kötet különösen jelentős szakmai szempontból a Szlovákián kívüli kutatás számára is.

Az óskori témájú cikkek közül különösen figyelemre méltó J. Pavuk rövid eszmefuttatása a közép-európai újkőkor fejlődésének stabilitásáról, illetve a fejlődés egyes állomásairól. Pavuk végkövetkeztetése összecsengeni látszik Makky János ismert tézisével: Makkyhoz hasonlóan feltételezi, hogy a vonaldíszes kör sajátos egységének alapjai legalábbis a neolitikum kialakulásának időszakára nyúlnak vissza. A késői rézkor fontos emlékeit, a Bosáča csoport leleteit közli B. Chropovsky és V. Nemejcová-Pavuková, L. Olexá egy különösen érdekes bronzkori kocsimodellt tartalmazó sírt ismertet.

Hasonlóan jelentősek a metallurgia emlékéanyagát közlő cikkek: V. Furmanek a pilinyi kultúra, E. Mirossayová a késői Hallstatt kor öntőműhelyének maradványait mutatja be Ragyolcáról (Radzovec) ill. Rad-Cselédhomok lelőhelyéről. Az utóbbi anyag azért tarthat számot különös érdeklődésre, mert a vasszvesztéses bronzöntés bizonyítékainak feltárásáról számol be. Hasonlóan jelentős lelet a Slovenské Pravno területén, stratigráfiailag bizonytalan körülmények között talált, korai La Tène korú fibula, melyet három maszk díszít. A tárgyat közli T. Kolník és P. Šalkovský feltételezik, hogy a három maszk a kelták főbb isteneinek hármasságával hozható kapcsolatba. D. Gašaj és P. Jurečko LT D korú leleteket közölnek Zemlénből, a zemléni típusú („Vogelpferd” ábrázolásos) kelta-dák pénzék problematikáját E. Kolníková foglalja össze. Szintén Zemlénben került elő az a császárkori szimbolikus sír, amely rítusa és mellékletei alapján a sztyeppei területekkel hozható kapcsolatba M. Lamiová-Schmiedlová szerint. K. Pietá a korai népvándorlás korból származó temetőmaradványt közöl Udvardról (Dvory nad Zitavou), az ezt követő korszakokból kizárólag szláv eredetűnek meghatározott régészeti forrásanyaggal találkoztunk a kötetben. L. Kraskovská a nagymorva korszakból (9–10. sz.) származó fenékbélyegeket elemzi, szintén a nagymorva korszakból származik az A. Točík által közölt vaseszköz-lelet. Középkori szántóföld-maradványokat ismertet A. Habovštiak, egy középkori város, Szakolca (Skalica) belső magjának kialakulásához nyújt adatokat A. Ruttkay. Az egykori Sáros megye korai középkori szláv településtörténetét, ezt a Budinsky-Krička munkásságához sok szempontból kapcsolódó témát M. Šlívka és D. Čaplovič taglalja. A mezőgazdasági termelés, különösen a középkori olajútás szempontjából fontos a St. Šiška és E. Hajnalová által közölt leletanyag, topográfiai, ill. múzeológiai szempontból fontos adatokat közöl J. Batora és P. Čaplovič. A kötet ily módon széles körű érdeklődésre tart számot és V. Budinsky-Krička munkásságához méltó, jelentős forrásanyagot tartalmaz.

Ecseidy István

P. Prüssing, Die Messer im nördlichen Westdeutschland (Schleswig-Holstein, Hamburg und Niedersachsen). Prähistorische Bronzefunde, Abteilung VII, Band 3. (München 1982). C.N. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 169 lap, 35 tábla.

P. Prüssing egy olyan terület bronzkéseinek összefoglalására vállalkozott, amely a késői bronzkorban

részben az északi, részben a közép-európai fémművességi körhöz tartozott, kulturálisan tehát nem egységes. A feldolgozott eszközfajta legkorábbi példányai a késői halomsíros korszakhoz, a legkésőbbiek az urnamezős periódus végéhez tartoznak. A kötet az idetartozó leletanyag teljes felvétele, ill. újrafelvétele alapján jött létre. A közölt példányok közül 237 darab Schleswig-Holstein, 9 darab Hamburg, 70 pedig Alsó-Szászország területén került elő (Brema területének anyaga nem szerepel a kötetben).

A késő bronzkori bronzkések készítésekor a bronzművesség technológiája rendkívül magas színvonalat ért el. A kések túlnyomó többségét kétrészes öntőforma felhasználásával készítették, ritkábban egyrészes, a sarlók készítésénél használatos eszközökhöz hasonló formákat alkalmaztak. A formák nyilván kőből és agyagból készültek, a bronz öntőformák használata sem példa nélküli ebben a korszakban. Bizonyos példányoknál a vasszvesztéses eljárást alkalmazták, a vaspengéjű kések nem szegecselt markolatainak a mag köré öntésre (Überfangguss) lehet következtetni. A kötetben tárgyalt területekről késő öntésre szolgáló öntőforma nem ismeretes. Az öntőformák általában véve is kis száma a szerző szerint a rendszeres telepkutatások hiányának tudható be, hiszen a bronzöntésre ilyen módon közvetlenül utaló leletek szinte minden eddigi telepásatáson előkerültek.

Tanulságos a bronzkések lelőköri körülményeinek ismeretése, melyből megtudjuk, hogy sírmellékletként első sorban az északi körhöz számító területeken a késő férfi és női sírokban egyaránt gyakori sírmelléklet, míg Alsó-Szászország területén viszont a III. bronzkori periódus (BD-Ha A) sírjaiban teljesen hiányzik. A bronzkincsek vonatkozásában a helyzet fordított, a késeket is tartalmazó kincsek többsége az Ellától délre került elő.

A részletes kutatástörténet megemlíti, hogy az első bronzkéseket már a 17. században közölték, majd alaposan ismerteti a különböző periodizációk kialakulását C. J. Thomsen, ill. Worsae munkásságától egészen a legmodernebb összefoglalásokig, Montelius rendszerezés és a későbbi korszakbeosztásokat összefoglaló táblázatokon is bemutatja a szerző.

A kronológia részletes bemutatása éppen azért tarthat számot különös érdeklődésre, mert a közép-európai és északi bronzművesség találkozási övezetében gyűjtött anyagok besorolása a különböző kronológiai rendszerek precíz szinkronizálását tette szükségessé. A szerző két nagyobb kronológiai egységbe osztotta a különböző típusokat, a korábbi típusok a II–III. periódushoz (késői halomsíros, korai urnamezős korszak), a későiek a IV–V. periódushoz (középső és késői urnamezős korszak) tartoznak. Az egyes típusok kronológiai értékelése az összes példánnyal kapcsolatban fellelhető összes információt tartalmazza, ez az aprólékos kidolgozás nyilvánvalóan jelentős segítség a PBF késeket tárgyaló további köteteknek elkészítéséhez. Ugyanakkor fölöslegesnek látszik az egyes típusoknál külön-külön tárgyalni az eszköz eredeti rendeltetésére vonatkozó, nagyon kevés adatot, hiszen legtöbb esetben a leletösszefüggések sem nyújtanak újabb információkat az ismert evidenciához, aminek lényege, hogy a bronzkések személyes használatban álló vágó-eszközök voltak, és feltűnően díszes, szépen kivitelezett példányaik az előkelőbbek felszereléséhez tartoztak.

A kötet Itália és kelet-alpi területek, ill. Morvaország után a harmadik a PBF VII. sorozatában. A könyv aligha nélkülözhető azok számára, akik a késői bronzkornak ezzel a jellegzetes eszközfajtajával, ill. általában a késő bronzkori metallurgiával foglalkoznak.

Ecseidy István

H. Wilhelm Haussig, Die Geschichte Zentralasiens und der Seidenstrasse in vorislamischer Zeit. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1983, 318 lap, 1 térkép.

Hans-Wilhelm Haussig a bochumi egyetem most nyugdíjba vonult professzora azon kevesek közé tartozik, aki kutatásban és egyetemi oktatásban az ókori előázsiai

és közép-ázsiai történelmet a bizantinológiai tanulmányokkal egyesítette. Már az 1953-ban a brüsszeli „Byzantion” hasábjain megjelent nagy tanulmánya: „Theophylaktos Exkurs über die skythischen Völker” felkeltette a magyar kutatók érdeklődését. H-W. Haussig rendszeresen vesz az MTA által szervezett, a belső-ázsiai történelemre vonatkozó szimpoziumokon, a selyemútról szóló összefoglaló művének megjelenését követően jelent meg e szimpoziumok egyikén tartott előadása („Die ältesten Nachrichten der griechischen und lateinischen Quellen über die Routen der Seidenstrasse nach Zentral- und Ostasien” in: „From Hecataeus to Al-Huwārizmī” ed. by J. Harmatta Budapest, 1984, 9–24. o.).

H-W. Haussignek a selyemúttal foglalkozó munkássága nemcsak összefoglaló jellegénél fogva fontos a magyar régészet s a népvándorlások történetének kutatói számára, hanem azért is mert a német kutató a szkitáktól a kazárokig terjedő vizsgálódásaiban gyakran épít a magyar tudomány eredményeire, így Alföldi, Fettich, Harmatta, László és Párducz munkáira, nem beszélve arról, hogy a selyemút történeti és régészeti jelentőségét először különösen a magyar származású Stein Aurél expedícióinak eredményei világították meg.

Az 1983-ban megjelent összefoglalás két részre oszlik: az I. rész a selyemút keletkezését és fejlődését világítja meg (3–184. o.), a II. viszont a selyemút vallástörténeti szerepéről szól. A hazai történeti-régészeti kutatás szempontjából különösképpen az I. rész érdemel figyelmet, éppen ezért a rövid recenziókban csak ennek főbb eredményeiről, problémafelvetéseiről szólhatunk.

H-W. Haussig művének rövid (3–10. o.) 1. fejezete a selyemútra vonatkozó első híradások s különböző mítoszok kapcsolataival foglalkozik, itt beszél a hun és az avar népnevek eredetének kérdéseiről, szót ejt az onogur név eredetéről, Góg és Magóg népeinek mítoszáról. Részletesebb fejezetben (2. fej.: 11–25.) foglalja össze a szerző selyemútra vonatkozó legkorábbi görög és latin forrásokat. Régészeti szempontból ebben a fejezetben különösképpen érdekes miként terjed el Kínában az oroszlánfej motívum, hiszen – mint ismeretes – ez a nagyragadozó sohasem élt ezen a területen: ez a motívum itt görög eredetű a harcokcsikkal együtt jelenik meg az i.e. V. században Kínában, ahol stilizált formában, mint T'ao-t'ieh-maszk válik általánossá a Shang-korszakban különböző bronztárgyakon.

Figyelemreméltóak Haussig magyarázatai egyes heródotoszi szövegekhez kapcsolódva a görög világ és Közép-Ázsia közti kereskedelemről. Így szó esik a Kósz szigeti selyemszövéssel, amely Irán közvetítésével kaphatta a keleti technikát, említi az „aranyás hangyákról” szóló mítoszt is, amely szerinte tibeti aranyfrokra vonatkozik (56. o.). Gazdaság- és kultúrtörténeti szempontból egyaránt fontos kérdéseket tárgyal az első résznek az a viszonylag hosszú fejezete (57–99. o.), amely a kínai selyemparral s termékeinek nyugati exportjával foglalkozik. A szerző rámutat arra, hogy bár a görög források a nyersselyemről már az i.e. V. századból említést tesznek, az iráni, a „médiai ruhaanyagokról” már e század közepén Heródotosz ír, a kínai adatok csupán a pártus korszakból említik ezeket.

A nyersselyemnél sokkal nagyobb jelentőségre tett szert Nyugaton a félselyem: ismeretes, hogy az egyiptomi Lagidák híres királynője Kleopatra, selyemruhát hordott, a szorosan a testre simuló tulajdonsága miatt nevezték ezeket a görögök „kínai bőröknek” (*dermata*). Gazdaság- és társadalomtörténeti szempontból különleges figyelmet érdemelnek Haussignek azok a fejtegetései, amelyek a selyemnek, mint kiviteli cikknek a kínai társadalom fejlődésére vonatkoznak. Ezek kapcsán esik szó a *holoserica*-ról, amelyet a korai római császárokban – mint Tiberius császár tilalma is mutatja, csak nők viselhettek, ezért is keltett oly nagy feltűnést és megbotránkozást, hogy a szír származású Elagabal (218–222) selyemruhába öltözött. Megjegyzendő, hogy Rómában a selyemkereskedők telepén a *vicius Tusculus*-ban a *holosericaprata* – a tiszta kínai selyemmel kereskedők – mellett ott találjuk a kései császárokban a *metuvarius*-okat, akik selyemfonalakkal kereskedtek (72. o.).

A selyemárak kivitelének ellenőrzésével s a vámállomásokkal foglalkozva a Stein Aurél által is kutatót belső-ázsiai határállomásról Lou-lanról szólva Haussig rámutat arra, hogy az ott talált urartui és aeol jellegű leletek arra utalnak, hogy a Tarim-medencén át már az i. e. VII–VI. században ezen a településen át vezetett a selyemút, amelyről – mint ezen út északi vonaláról Heródotosz is tudósít. Részletesen foglalkozik szerzőnk a selyemút másik fontos ágával, amely Chorezmen át vezetett Pantikapaion irányába s lehetővé tette a távolkeleti áruknak a Fekete-Tenger vidékére való eljutását.

A szerző komplex módszerére jól jellemzők azok a fejtegetések, amelyekben a vallási és a művészi áramlatok vándorlásáról szólva rámutat a belső-ázsiai freskófestészet bizánci elemeire (84–95. o.).

Az írástörténet kutatói számára külön érdekességet jelent az a fejezet, amelyben a selyemút szerepéről a rovásírások elterjedéséről szól (88–99), itt esik szó az ótörök rovásírás belső-ázsiai elterjedéséről.

A szkíta-történelem számára fontos boszporoszi királyság volt Dél-Oroszország területén leginkább kapcsolatban a selyemúttal. Egyébként a szerző külön fejezetben foglalkozik a görög–római világ és Kína kapcsolataival. (112–121). Ezt követően szerzőnk újra visszatér a pártus birodalom összeomlásának okait kutatóva a dél-oroszországi kultúrák kérdéseire. Különösen azzal a problémával foglalkozik, hogy a faépítéssel és a nomád művészetben jelentkező dekorációs formák és technikák miként terjednek az északi selyemút mentén egészen Kínáig.

A magyar kutatás számára talán az a fejezet a legjelentősebb Haussig művében, amely „Die Seidenstrasse und die Westwanderung der Hunnen” c.-et viseli (139–160. o.). Mindenekelőtt a „hiung nu = hun” kérdéssel foglalkozva leszögezi, ez az azonosítás a tudomány mai állása szerint sem nyelvtanilag, sem viselettörténeti szempontból nem indokolt. Egyébként is a „hun” valójában nem népnév, hanem az Ókeanos szélén élő ember természetföltölti lényekre vonatkozó megjelölés (hasonló a helyzet az avarok esetében is, írja Haussig), tehát sem a hunok sem az avarok neve nem vonatkozik egy bizonyos, meghatározható népre, hanem különböző, Dél-Oroszország, Közép-Ázsia, Kína területén élő nomádokat foglal össze. Mindazonáltal a következő alfejezetekben már – az antik források alapján mint önálló népcsoport szerepelnek a hunok, s az egyik fő törzsük az onogurok (onogur = 10 törzs), az utóbbiak eredetéről a kínai források tájékoztatóak. A hun törzsek vándorlása Dél-Oroszország irányába a selyemút mentén történt. Röviden szól az avar vándorlásról ismert adatokat közölve (147–148). Egyébként szerzőnk azt hangsúlyozza, hogy i.sz. 374-előtt megtörtént az altájvidéki, hunnak nevezett, törzsek letelepedése a dél-oroszországi szkíták földjén, s ez tette lehetővé a szkíta kultúra továbbélését. A szkíta művészet nyomai még a kereszténységre tért oroszok művészetében is kimutathatók, mint ezt az 1165 körül épült Pokrov na Nerlji templom homlokzatán látható állatküzdelmi jelenet is bizonyítja.

Haussig munkája három évtized kutatására épül, a komplex kutatási módszer kitűnő alkotása, bár – a jól tagoltága ellenére is – a mondanivaló helyenként interferál. Kár, hogy az auctorokra való hivatkozásnál – bizonyára a szélesebb olvasóközönségre való tekintettel a pontos idézések hiányzanak.

Kádár Zoltán

H., Steuer, Frühgeschichtliche Sozialstrukturen in Mitteleuropa. Eine Analyse der Auswertungsmethoden des archäologischen Quellenmaterials. Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Philologisch-Historische Klasse, Dritte Folge, Nr. 128. Göttingen 1982. 613 oldal, 114 ábra.

Egy 613 oldalas octáv-méretű monográfiáról, melyben csak a petit-tel szedett bibliográfia 56 oldalt tesz ki, a recensens – már csak terjedelmi okok miatt is – első sorban benyomásait írhatja meg, semmint a munka részletes elemzését.

A könyv szerzője témáját, mely számunkra egyszerűbb, hétköznapi nyelven a közép-európai társadalmak rekonstrukciós kísérleteinek vizsgálatát jelenti, szerencsés helyzetben írhatta meg, hiszen egy olyan földrajzilag hatalmas terület régészeti leletanyaga áll rendelkezésre, melyen az elmúlt 100–130 esztendő alatt igen intenzív régészeti kutatás folyt, s így az egymást követő korszakokból, a bronzkortól a meroving-kor végéig nagyszámú között és jól értékelt temető, ill. nagy kiterjedésű telep ismert; a vizsgált területen a meroving-korszakban a régészeti és történeti forrásanyag párhuzamosan tükrözi az egykori valóságot; a korai írott forrásoknak megfelelően nemcsak a régészeti, hanem a történeti kutatás is igen fejlett; a kiválasztott terület népessége (Kárpát-medence, egymást váltó népességeihez viszonyítva) viszonylag állandó; a vizsgált nagy területesség ellenére az óriási felhasznált irodalom 90–95%-ban a szerző anyanyelvén íródott; s végül, de nem utolsósorban, lévén társadalomtudományról, történettudományról, szociológiáról szó, nem mellőzhető kérdés: a terület napjaink politikai megosztottsága miatt ugyanazon a történeti kérdésen a polgári és marxista kutatás egymást serkentve dolgozik. Röviden úgyis mondhatjuk: a szerző ideális körülmények között ütköztethette a különféle tudományágak és a két világrendszer ideológiáját annak megállapítására: milyen lehetőségek vannak a közép-európai társadalmak társadalmi rekonstrukciójára.

A munka tulajdonképpen „tankönyv haladóknak”, a bronzkortól a meroving-kor végéig terjedő anyagon és irodalmon követi nyomon – összesen buktaival és nehézségével – a megismerési folyamatnak azt a hatalmas küzdelmét, mely e korok társadalmi rekonstrukciói során felmerült és mind a mai napig tart; azt a folyamatot, ahogyan a történettudomány és a régészet a saját eredményeit ütközteti a másik tudomány eredményeivel, és ahogyan a társadalmi tagolódás (polgári és marxista oldalról másként látott és értelmezett) tényét a két tudomány külön-külön leírja és egymás kategóriáival és megkísérli kifejezni. A szerző egyben azt is bemutatja, hogy az ilyen jellegű kutatások még mennyire alakuló szakaszban vannak! Itt a szerző által jelzett szinten, a probléma-megoldásban már nem egyes szerzők tételeinek egyeztetési kísérleteinek vagyunk tanúi, hanem tudományágak küzdelmeinek: ahogyan mindegyik a maga nyelvén kísérli meg feldolgozni az egykori sokszerű és sokszintű valóságot: a többféle gazdasági/politikai formációban élő, több korszakon át fejlődött közép-európai társadalmat.

A munka nagy előnye, hogy azokat a módszereket, amelyeket a történettudomány/régészet már elméletileg kidolgozott, és amelyeket már elméletben megoldott, a vizsgált területen napjaink élő kutatási problémáin keresztül mutatja be, s így egyben a felmerülő kérdések kutatási helyzetének pillanatképét is adja – azok összes negatív és pozitív – jelenségével együtt.

H. Steuer könyvének meroving-kori része a munka legérdekesebb része. Ez több tényezőnek köszönhető: ez az a korszak, amikor a vizsgált területre vonatkozóan már igen széles, nagyszámú írott forrásanyag áll rendelkezésre, s ezt össze lehet vetni a sírok még meglevő leletanyagával, melyet az elmúlt évtizedek régészeti kutatásai megfelelő mennyiségi és minőségi szinten bocsájtanak a paleoszociológiai vizsgálatok rendelkezésére. Mivel azonban a temetők nem „egyenest” azaz nem 1:1-ben tükrözik az élő társadalmat, Steuer szinte vitairatszerűen mutatja be, hogy a meroving-kori társadalom megismerése is milyen sok buktatóval jár; de mivel a szerző elsősorban a meroving-kor kutatója, jól érzékelteti, hogy az ellentmondások, buktatók, zsákutcák ellenére is a probléma nem megoldhatatlan. A problémák zömét a fogalmi rendszerrel dolgozó történettudomány és a leletanyaggal dolgozó régészet között elsősorban az jelenti, hogy a) az írott források alapján területegységenként nem ismert az egyes osztályokhoz, rétegekhez tartozók százalékos megoszlása, b) az azonos jogi státusba tartozók területegységenként, királyságonként igen eltérő gazdagságuk lehettek, vagyis a régészeti adatoknak a történeti kategóriákkal való egyeztetése – egyelőre – csak nagy hibahatárok között lehetséges.

H. Steuer monográfiáját azért is érdemes elolvasni, mert belőle újra, meg újra látható lesz: az egykori társadalmakat nem lehet és szabad sémákban elképzelni: egy-egy emberi társadalom soha sem volt olyan mechanikusan felépített, mint pl. a méhek „társadalma”, hanem mindig heterogén és sokszínű volt, s csak akkor nem lesz ilyen, ha egy kaptafára akarjuk húzni, illetve ha csak egyfajta módon közelítjük meg.

A hazai kutatás számára ez a „denaturált” régészeti/történeti adatokkal egy társadalmi fejlődés modelljét megrajzoló kötet tanulságul is szolgálhat: ha egy, pillanatnyilag a hazai ill. kárpát-medencei mércével mérve sokkal jobban kutatott területen és jobb forrásadottságokkal (vö. korai írott források) rendelkező kutatás a műben bemutatott módon küszködik problémáival, akkor egyfelől érdemes az új módszereket, ill. igényt az új módszerek alkalmazására megtanulni, másfelől toleranciát tanulni a tévedések tudomásulvételéhez és sok türelmet ahhoz, hogy lássuk: az eredményekhez a paleoszociológiában is sok buktatón keresztül vezet az út.

Kiss Attila

G. Démians d'Archimbaud, Les fouilles de Rougiers. Publication de l'U.R.A. n° 6. Éditions du C.N.R.S. Paris, 1980. 724 lap, 520 kép.

Franciaországban ez az 1961–68 között végzett ásatás volt az első teljességre törekvő középkori település-ásatás, hiszen a más vidékeken végzett lengyel–francia ásatások, melyek a középkori régészetet itt megalapozták, inkább próbaásatások voltak (különböző típusú és korú lelőhelyeken) s csak egyet fejlesztettek később teljes falu-ásatássá. — Az itt kiválasztott hely egy hegyen fekvő kis vár és a melléje épült, a hegyoldalon fekvő település. Ez utóbbit is fal veszi körül, házai szorosan egymás mellé épültek, falaik kőből rakottak — a mediterrán környezet hatására más délfancia településekkel együtt inkább városias jellegűnek mondanánk, — ez a falu, a váralja.

A kötet elején nagyon alapos fejezetek adják meg a történelmi háttérrel, Provence tartomány településeinek pusztulását, a népesség csökkenését. A gazdag írásos forrásanyag segítségével ezt statisztikailag és térképeken is bemutatja 1315–1471 között. A levéltári adatok a terület hűbérurainak családtörténetét és Rougiers lakóinak gazdasági helyzetét is elárulják. A 2. rész az ásatások részletes ismertetése, sok részletrajzzal és fotóval. Sajnos az összefoglaló térkép túlságos kicsinyítése miatt alig használható, a részletrajzok pedig inkább metszetek és rétegrajzok, a külön alaprajzok nem ölelik fel valamennyi házat. Így főleg a házformák fejlődéstörténete hiányzik, az összefoglalás inkább statisztikai (a helyiségek száma, alapterület változása). Külön fejezet adja az érme és a kerámia alapján a kronológiát, statisztikai grafikonokkal valamennyi ásatási egység relatív periodizációjával. Egyedülállóan jó alapot ad ehhez a kerámia változatossága, itt ugyanis a helyi egyszerűbb készítmények mellett nagyon sokfajta mázas, festett vagy sgarffito-díszes edény található (ismeretlen, francia, spanyol és itáliai műhelyekből). Ezek alapján 8-féle nagy csoportot lehetett felállítani. A módszer természetesen csak ilyen gazdag anyag esetében alkalmazható, ahol az eltérő mázszínűk, technikák maguk is objektív támpontokat adnak. A beosztás 9 periódusát a nagyszámú (112 db) éremlelettel nagyjából 20–50 éves korszakokra bontották fel.

A legalaposabban a kerámia fejezet bemutatása sikerült, nagyon jó képanyaggal kísérve a fő csoportokat; sok esetben periodizációs táblázatokkal mutatja be a változást. Az angol, spanyol és olasz régészet utóbbi évtizedeinek eredményeit itt lehetett a legjobban hasznosítani, de az éremlelet segítségével ez az anyag maga is döntő módon segíti a további kutatást. A mediterránium nemzetközi kereskedelme ezt a mázas kerámiát ugyanis nagymértékben terjesztette.

A 4. rész adja a további leletanyagot: kőből, csontból faragott tárgyak, fémleletek és üvegek összesen mint-

egy 100 további rajztáblán (amelyek nagy része sajnos szerencsétlenül kicsinyítve szerepel), valamint kevés, de jó fotón. A leletek egy részénél érezhető a francia előmunkálatok hiánya (bár ezt részben pótolja a nagyszámú kultúrtörténeti, történeti feldolgozás), a specializált középkori régészek képzése elodázhathatatlant. Ráadásul itt inkább az angol, kisebb mértékben német publikációkra támaszkodik a kötet, (sokszor elég régiekre is). A nagyon gyakori tárgytípusoknál természetesen a helyi megfigyelések is elegendőek a kormeghatározáshoz. — Gazdag például a későanyag, a 14. sz.-ból ezüst tausirossal is; műhelyeiket még nem ismerik. Természetes a fegyveranyag változatossága, viszont a gazdasági eszközök csekély száma az előjáróban hangoztatott véleményünket támasztja alá: váralja, jelentős kereskedelmi összeköttetésekkel, inkább kézművesekre is támaszkodó tehetősebb lakosokkal (kovács, ács, szíjgyártó, szabó, varga). Ráadásul a településen belül üveghuta is működött a 14. sz. e. felében. Ennek eredményeként bőséges és változatos az üvegyanyag is.

Nagyon jelentős a ruházathoz tartozó fémtárgyak sorozata, elsősorban a különböző övesatok (jó részük bronzból), gazdag díszítéssel a 13. sz. elejétől a 15. sz. elejéig. A feudális és polgári divat itt is általánosán elterjedt.

A számtalan statisztikai grafikon, elterjedési térkép a kiértékelések szemléletes és hű alátámasztói. — A település pusztulása a környék történetével, a 14. sz. végének pusztító háborúival függ össze. A leletanyag statisztikai elemzése (210. kép) azonban már korábban is két mélypontot bizonyít.

Holl Imre

Bäuerliche Sachkultur des Spätmittelalters. Veröffentlichungen des Instituts für Mittelalterliche Realienkunde Österreichs Nr. 7 — Österreichische Akademie d. W. Sitzungsberichte, 439 Bd. Wien 1984. 328 lap, 61 kép.

Már előjáróban is megemlíthetjük, hogy a kötet (azaz az 1982. évi konferencia) korántsem használja a középkori régészet olyan mértékű segítségét, mint az már ma is lehetséges. A régészet tanúsága, az írott forrásokat kiegészítő-helyettesítő adatai csak a morvaországi, a magyar és a francia kutatás oldaláról kaptak helyet, mintegy ízelítőként — ahogy a korábbi esetekben is (lásd pl. ArchÉrt 110, 1983. 326.) Az első V. Nekuda foglalta össze, főleg saját nagy faluásatásai alapján. Mštenice falu esetében a házak udvaraiban már különálló gazdasági épületeket is lehetett észlelni. A sokfajta tárgyi lelet az egykori élet megvilágítását nagymértékben segíti. A pollenanalízis az egykori környezetre, illetve annak változására is utal. A magyar kutatást Kubinyi A. képviselte; összefoglalása a történeti eredmények (főleg Szabó I., valamint számos okleveles forrásadat idézésével) és a régészet adataival nagyon sokoldalú áttekintést adott a „mindennapi paraszti élet” vetületeiről. A francia régészetet az egyik lengyel — francia faluásatás eredményeinek rövid összefoglalásával F. Piponnier mutatja be. Dracy falu ásatása 1965–79 között folyt (az első három évről már előzetes jelentés olvasható: Archéologie du village déserté I. Paris 1970, 95–171; ebben és részben a mostani ismertetésben is a francia középkori régészet előzmény nélkülsége és így nehézségei is tetten érhetők). A kis falu házai kőből, agyagba rakva épültek. Nem egészen világos, hogy az egybeépült helyiségekből 2 vagy 4 tartozik egy családhoz — ezek ugyanis tükörszerűen ismétlődnek. A 14. sz.-ban szoba + kamra képezi a lakóházat, de ezek 1–1 kis udvarral elválasztva szorosan egymás mellett sorakoznak, vagy oldalfalaikkal csatlakoznak. Ez az építési mód ma is megtalálható a környéken. A házak közötti területeket megművelt kertekként használták (a lejtőt terrasszon kiegyenlítve), ide hordták ki a szemétyanyagot is. Egyes ritkább leletfajták (őnedények, rézedények, csészék) megmaradását valószínűleg egy tűzveszélynek köszönhetik. Az egész faluban csupán 1 üveg (pohár) került elő, kézműves tevékenységre semmi sem utal, csak női háziiparra (gereben, varrótű, olló). Az írott

források, inventáriumok felhasználásával egészíti ki az általános képet.

U. Bentzien (NDK) a paraszti állattartást és az ekefajtákat vizsgálta részletes írott források, illetve utóbbi esetben a néprajzi Atlasz térképe segítségével; kihagyva a régészeti leletanyagot. Utóbbi tárgykört H. Sperber már jóval realisztikusabban tárgyalta, a földművelő szerzőkhöz egy 1500 körüli inventáriumot és az ékek ábrázolásait (12–15. sz.) használva fel. (Sajnos az illusztrációkra csak hivatkozik.)

W. Rösner a késő középkori parasztság helyzetét gazdaságtörténeti oldalról tárgyalja, kiemelve megítélésének nagyfokú különbözősét, aszerint, hogy mi a használt forrásanyag. Az egyes területek lakossága nagyon különböző feltételek közt élt, kötelezettségei is eltérő határok között mozogtak. Közélebről mutatja be a délnémet parasztság helyzetét (13–15. sz.), ami folyamatosan rosszabbodott.

G. Kocher a paraszti jogviszonyt, H. Ebner a historiográfiai forrásokból kapható sokoldalú képet mutatja be. A leíró források azonban túl szórványosak, nem eléggé alaposak, mindenképpen másfajta tudományágak adataival ellenőrzendők. A feudális és egyházi nézőpontú irodalomtól a paraszt távol állt, ezért megítélése a leírásokban nem lehetett objektív. — További tanulmányok foglalkoznak a költészetben és a színpadi játékokban szereplő paraszt alakjával.

W. Meyer a svájci alpesi magaslati települések, pásztorszállások régészeti nyomairól számol be. Itt a pásztorkunyhók szárazon rakott kövekből álló falmaradványai ma is láthatóak, a csekély leletanyag alapján a 12–15. századra tehetőek. A legeltetett állatok csontjai mellett a vadászottaké is kimutatható. R. A. Olsen a dániai parasztság tárgykultúrájáról (eszközök, háztartás) tudósít, megjegyezve, hogy a kevés számú ásatás alapján is regionális különbségek érezhetőek. (Sajnálattal hiányoljuk itt is a megfelelő képanyagot; A. Steensberg könyveire és a Kultúrtörténeti Lexikonra hivatkozik.)

P. Mane a francia és olasz kalendárium-ábrázolásokat (12–13. sz.) értékeli, zömük templomi faragványként látható. Kiemeli közülük a tavaszi munkát jelképező szőlőmetszés jeleneteket a metszőkés különböző formáival. Megállapítása szerint a két fő típus (baltával 55%, — vagy anélkül 45%) variációi a kulturális különbségek mellett a szőlőtermesztésnek különböző módjait is tükröztethetnek. A hátukon balta-nélküli típusok a fehér szőlők területén lépnek fel A. Lagrange szerint, míg a vörösből vidékeken mindkét típust használták. A szerző szerint az ábrázolások elterjedése ezt a véleményt nem mindenütt támasztja alá. (Nem veszi azonban tekintetbe, hogy a középkori művész egyes esetekben mintakép alapján dolgozhatott, ami eltérhetett a helyi állapotoktól. — Kutatóink figyelmébe ajánljuk e korai ábrázolásokat: 39–48. kép.)

M. Montanari az olasz paraszti élelmisést tárgyalja, elsősorban a gabonafélék fő szerepét, valamint a sertés, juh, majd később a marhahús kiegészítő fogyasztását. Forrásanyagát elsősorban a gazdag itáliai krónikairódlom és szépirodalom adja, de a modern olasz gazdaságtörténeti feldolgozások is megkönnyítik az ilyen vizsgálatot. A. Klonder a lengyel falusi kocsmák (13–16. sz.) sokoldalú szerepét mutatja be, amely nemcsak ivóként szerepelt. Itt kötötték vásárlási szerződéseket, sőt árú-sítottak, pénzt váltottak, néha ezek a vámhelyek is, mások bérlelték egyben mézszáros.

A kötetet módszertani sokoldalúsága és gazdag jegyzetanyaga miatt is ajánlhatjuk.

Holl Imre

E. Neamtu—V. Neamtu—S. Cheptea, Oraşul medieval Baia în secolele XIV—XVII. Vol. 2. Iasi 1984. 476 lap, 110 kép.

Az 1977–80 közötti városátások Baia város középkori történetéhez már jóval szerencsebb megfigyeléseket és leleteket sorakoztathatnak fel, mint az előző

kötetben (Holl, ArchÉrt 109. 1982. 163.). Most ugyanis sikerült egy olyan városrészt találni, ahol 11 leégett faház nyomait lehetett rögzíteni. Ezek kronológiai helyzetét (14. sz. közepe—15. sz. m. fele) a történetileg ismert tűzvészekkel (15. sz. negyvenes évei, 1467, 1476), illetve éremleletekkel lehetett zárni. A házak között csak egy felszínre épített volt, (14. sz. közepe), a többi mind részben földbe mélyített, 50–90 cm mélyre, lépcsős lejárattal. Egy boronaház, a többi gerendarácsos (Fachwerk) szerkezetű. Alaprajzaik közel négyzetes vagy téglalap (4,1 × 4,8–4,9 × 12 m). Lakóik gazdagságára utal, hogy a 14. sz. végén, majd később közülük hat házban cserépkályha állt. A szerzők szerint itt korábbi román települési réteg felett a „német vendégek”, azaz a betelepített lakosság tervszerű építkezéseit találták, ez technikájában a helyi építészeti megoldásokat folytatta, ami máshonnan is ismert már. A Bonfini említette „lignea urbs” megjelölés tehát helyes („Moldvabánya . . . fából épült és rőzsepálánkkal kerített városra három oldalról vetett csóvát [az ellenség], felgyújtotta.” Mátyás hadjárata 1467-ben; IV. decas; ford. Geréb L.).

A kézművességet számos fémlelet (szerszám, vas-salak) bizonyítja: bányászat, kovácsok (kalapács, sínvas). A faházak tartozékaiként feltűnően sok fémalkatrész (szög, sarokvas, pánt, zárberendezés) volt és nagy számban kerültek elő a vagyon védelmét szolgáló lakatok. (Megerősítik korábbi véleményünket, hogy a torony-lakatok korábban terjedtek el, mint ahogy a régebbi magyar kutatás feltételezte.) A szerzők feltételezik, hogy ezek közt erdélyi készítmények is lehetnek. Nagyobb számú kés, nyílhegy, sarkantyú és övesat került elő. A német eredetű lakosok öltözködésének gazdagságát csatok tanúsítják, köztük több német nyelvű felirattal.

Külön fejezet foglalkozik a kerámiával; az edények között sok a bizánci technikájú, mázas, részben sgraffito-

díszes, tárgyalásuk a megfigyelések szerinti periodizációhoz igazodik. (Ez sajnos nem minden leletfajtánál történt meg, pedig egyes kérdésekben érdekelt kutató szívesen kontrollálná a megadott kormeghatározásokat — amit így házak szerint kell visszakeresni.)

A kályhaszemek és csempék sorozatai a 14. sz. végétől (?) — de mindenképpen a 15. sz. elejétől a legtöbb házból előkerültek. Az általánosan elterjedt formák mellett nagyon sok a helyi jellegű megoldás, formában és díszítésben sajátos, népies jellegű. Ilyen például az alacsony, majdnem lapos tál alakú, korongolt és kézzel nyomkodott rozettadíszekkel. Ha a megfigyelések pontosak, úgy 1467 előttre tehetőek a közepükön hagyma- vagy kúp formájú kiemelkedő dísszel ellátott kályhaszemek. A feltűnően sok rendhagyó kiképzésű, kályhaszem-kályhacsempe átmenet miatt úgy véljük, a kályhák formája jelentősen eltérhetett a megszokott gótikus feudális-polgári megoldásoktól. Több házból került elő füstelvezető cső is (ami a ritka leletek közé tartozik).

Néhány ólomplomba a posztó, gyapjuszövetek kereskedelmi irányát (Poznan, Prága) bizonyítja. A 48: 10. ábrán látható csonttárgy nem szövöszék tartozék, hanem magyar típusú övmerevítő; a 47: 1. ábra vasszerszáma nem famegmunkáló, hanem konyhai bárd; a 41: 9. rajzon látható rézláb inkább üsthöz, mint aquamaniléhez tartozhatott. — A kötet végéhez a vastárgyak metallográfiai vizsgálata csatlakozik.

A szerzők széles körű tájékozottsággal, a közép-európai kutatás eredményeinek figyelembevételével dolgozták fel anyagukat — amivel általánosságban ritkábban találkozhatunk, hisz néhol valóságos divat csak a saját irodalomra támaszkodni. A változatos anyagot a magyar kutatás is hasznosíthatja.

Holl Imre

MAGYAR TUDOMÁNY

A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője

Főszerkesztő: Straub F. Brunó

Különböző tudományágak általános érdekű kérdéseivel foglalkozik. Minden szám tartalmaz vitákat, akadémiai híreket, a tudományos élet eseményeinek beszámolóit, megemlékezéseket, valamint könyvbírálatokat.

Alapítva: 1890

*Magyar nyelven, angol, francia, német
és orosz nyelvű tartalomjegyzékkel*

** Megjelenik havonta*

Évi előfizetési díja: 156,— Ft

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest V., József nádor tér 1., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizethető és példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest, Alkotmány utca 21., tel.: 111-010) és az Akadémiai Kiadó Stúdium (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 185-831) és Magiszter (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 382-440) könyvesboltjaiban.

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

A **Tér és Társadalom** a Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja évente négy alkalommal megjelenő országos folyóirata.

Foglalkozik a társadalom térbeliségével, a tér társadalomra gyakorolt hatásaival, közreadja a bonyolult kölcsönhatás-rendszer vizsgálatának eredményeit. Szívesen közöl az ország különböző régióinak sajátosságait és gondjait, a településfejlesztés, a város- és falufejlesztés problémáit, a társadalom és a környezet kölcsönhatását, a társadalom területi szervezetét és irányítási kérdéseit elemző tanulmányokat.

A **Tér és Társadalom** tehát elsősorban a multidiszciplináris jellegű terület- és településfejlesztési kutatások elméleti, illetve gyakorlatközeli eredményeiről tájékoztatja olvasóit. Szerzői a hazai terület- és településfejlesztési kutatások akadémiai bázisintézeteként működő RKK munkatársai (Pécs, Budapest, Békéscsaba, Kécskémét, Győr), egyetemi kutatók, a tervezés, irányítás országos, regionális és helyi szakemberei. Rajtuk kívül azonban számítunk a témában érdekelt más elméleti szakemberek írásaira is — közgazdaságtan, regionális tervezés, földrajztudomány, szociológia, állam- és igazgatástudomány, urbanisztika stb. —, tanácsai, társadalmi szervek, szervezetek, gazdasági egységek munkatársainak vitaindítóira, témajavaslataira, gyakorlati tapasztalataik összegzésére is, ha mondanivalójuk témakörünkbe vág, s ebben a regionális jelleg (területi különbségek, sajátosságok stb.) érvényesül.

Mindez — magától értetődően — lapunk várt és remélt olvasótáborát is meghatározza. Így nemcsak szerzőinktől, hanem olvasóinktól is várunk, köszönettel fogadunk ötleteket, vitacikket, témajavaslatot. Bízunk benne, hogy a terület- és településfejlesztési kutatások iránti igény — a mi munkánk nyomán is — tovább nő és szélesedik, ami kifejezi és elő is segíti a regionális és helyi döntéseknek az eddiginél nagyobb szerepet szánó új terület- és településfejlesztési politika határozott kibontakozását.

A **Tér és Társadalom** rendszeres rovatait: az egyes problémákat részletesen elemző *Tanulmányok*, az elmúlt idők máig ható tanulságait vizsgáló *Múltunk*, a szakterület külföldi eredményeire figyelő *Kitekintés*, a közérdekű szakmai vitáknak helyt adó *Fórum*, valamint a *Recenziók* és a *Krónika*.

Szerkesztőbizottságunk: *Enyedi György* (elnök), *Tóth József* (főszerkesztő), *Barta Györgyi*, *Hajdú Zoltán*, *Varga J. Dávid* (szerkesztők), *Beluszky Pál*, *Csatári Bálint*, *Fodor István*, *Pálné Kovács Ilona*, *Simon Imre* (tagok). *Szerkesztőség*: MTA RKK Dunántúli Tudományos Intézet, 7601. Pécs, Pf. 199. tel.: (72)–12–755.

A **Tér és Társadalom** az MTA támogatásával lát napvilágot; első száma várhatóan 1987 februárjában jelenik meg. Egy-egy számának ára 40,— Ft, éves előfizetési díja 160,— Ft.

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a hírlapkézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) — Budapest V., József nádor tér 1., — 1900 —, közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215–96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetési díj egy évre: 160,— Ft, példányonkénti ára 40,— Ft.

A folyóirat az MTA támogatásával jelenik meg. Példányonként kapható az Akadémiai Kiadó budapesti könyvesboltjaiban: „Stúdium”, V., Váci u. 22., és „Magiszter”, V., Városház u. 1.

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat a nyomdába érkezett: 1985. október 30. — Terjedelm: 18 (A/5) ív
86.15046 Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Hazai György

IRODALOM

<i>Fodor István</i> : Szeged története. I. A kezdetektől 1686-ig. Szerk. <i>Kristó Gy.</i>	296
<i>Ecsedy István</i> : J. Makkay, Early Stamp Seals in South-East Europe	297
<i>Kőhegyi Mihály</i> : Irásné Melis K., Adatok a pesti-síkság Árpád-kori településtörténetéhez. Monumenta Historica Budapestiensia IV.	299
<i>H. Gyürky Katalin</i> : G. Sándor M., Reneszánsz Baranyában	299
<i>T. Dobosi Viola</i> : M. A. Geyh, Einführung in die Methoden der physikalischen und chemischen Alterbestimmung	300
<i>Ecsedy István</i> : B. Chropovský, Archaeological Research in Slovakia	301
<i>Ecsedy István</i> : Studijné Zvesti AUSAV 20	302
<i>Ecsedy István</i> : P. Prüssing, Die Messer im nördlichen Westdeutschland. PBF VII. 3.	302
<i>Kádár Zoltán</i> : H. W. Haussig, Die Geschichte Zentralasiens und der Seidenstrasse in vorislamischer Zeit	302
<i>Kiss Attila</i> : H. Steuer, Frühgeschichtliche Sozialstrukturen in Mitteleuropa	303
<i>Holl Imre</i> : G. Démians d'Archimbaud, Les fouilles de Rougiers	304
<i>Holl Imre</i> : Bäuerliche Sachkultur des Spätmittelalters	305
<i>Holl Imre</i> : E. Neamțu—V. Neamțu—S. Cheptea, Orașul medieval Baia in secolele XIV—XVII. Vol. 2.	305

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>А. Мочи</i> : Происхождение Элия Трикиана	165
<i>Ж. Виши</i> : Реконструкция повозки римского времени, найденной в г. Дунауйварош	169
<i>Т. Гестейи</i> : Изображения Каракаллы и Геты на провинциальных геммах	180

СООБЩЕНИЯ

<i>Э. Банфи</i> : Культовый комплекс эпохи среднего энеолита из области Малого Балатона	187
<i>Й. Корек</i> : Данные к распространению болеразской группы на территории венгерской низменности	193
<i>М. Бондар</i> : Энеолитический идол из с. Надьтарча	206
<i>П. Патаи</i> : Находка бронзовой чаши у с. Тамаша	210
<i>И. Порослаи</i> : Находки бронзовых изделий в комитете Сольнок	215
<i>К. Сирмаи</i> : Позднеримские погребения в северной части канабе Аквинкума	221
<i>М. Вольф</i> : Средневековое поселение и церковь у с. Сендро-Гачал	240

ОБОЗРЕНИЕ

<i>Т. Ковач</i> : Некоторые «общие директивы» к разработке нового плана по археологии	265
<i>В. Вешечки</i> : Конференция по египтологии в Вене 1984 г.	266
<i>Т. Ковач</i> : Деятельность Венгерского археологического и искусствоведческого общества за 1984 г.	267
Археологические открытия в Венгрии 1984 года. Под ред. <i>И. Цегледи</i> :	268

РЕЦЕНЗИИ И КРИТИКА

<i>И. Фодор</i> : Szeged története, I. A kezdetektől 1686-ig. Szerk. <i>Kristó Gyula</i> . (История Сегеда, т. I. С древнейших времен до 1686 г. Под ред. Дь. Кришто)	296
<i>И. Эчеди</i> : J. Makkay, Early Stamp Seals in South-East Europe	297
<i>М. Кохеди</i> : Irásné Melis K., Adatok a pesti-síkság Árpád-kori településtörténetéhez. Monumenta Historica Budapestiensia IV. (И. К. Мелиш: Данные к археологической топографии пештской низменности в эпоху Арпадов)	299
<i>К. Х. Дюрки</i> : G. Sándor M., Reneszánsz Baranyában (М. Г. Шандор: Эпоха возрождения в комитате Баранья)	299
<i>В. Т. Добоши</i> : M. A. Geyh, Einführung in die Methoden der physikalischen und chemischen Alterbestimmung	300
<i>И. Эчеди</i> : B. Chropovský, Archaeological Research in Slovakia	301
<i>И. Эчеди</i> : Studijné Zvesti AUSAV 20	302
<i>И. Эчеди</i> : P. Prüssing, Die Messer im nördlichen Westdeutschland PBF VII. 3.	302
<i>З. Кадар</i> : H. W. Haussig, Die Geschichte Zentralasiens und der Seidenstrasse in vorislamischer Zeit	302
<i>А. Киш</i> : H. Steuer, Frühgeschichtliche Sozialstrukturen in Mitteleuropa	303
<i>И. Холл</i> : G. Démians d'Archimbaud, Les fouilles de Rougiers	304
<i>И. Холл</i> : Bäuerliche Sachkultur des Spätmittelalters	305
<i>И. Холл</i> : E. Neamțu—V. Neamțu—S. Cheptea, Orașul medieval Baia in secolele XIV—XVII. Vol. 2.	305

TABLE OF CONTENTS

STUDIES

<i>A. Mócsy</i> : The origin of Aelius Triccanus	165
<i>Zs. Visky</i> : The reconstruction of the Roman stagecoach of Dunaújváros	169
<i>T. Gesztelyi</i> : The portrayal of Caracalla and Geta on provincial cameos	180

REPORTS

<i>E. Bánffy</i> : A Middle Copper Age cult assemblage from the little Balaton region	187
<i>J. Korek</i> : Data to the expansion of the Boleráz group in the Great Plains	193
<i>M. Bondár</i> : Copper Age idol from Nagytarcsa	206
<i>P. Patay</i> : The bronze cup find of Tamási	210
<i>I. Poroszlai</i> : Bronze finds from Szolnok County	215
<i>K. Szirmai</i> : Late Roman graves from the northern part of the Aquincum canabae	221
<i>M. Wolf</i> : Medieval church and settlement in Szendrő-Gacsál	240

REVIEWS

<i>T. Kovács</i> : Some "general standpoints" in working out the new medium range archaeological plan	265
<i>V. Wessetzky</i> : Report on the 1984 Egyptological conference in Vienna	266
<i>T. Kovács</i> : Report on the 1984 activity of the Hungarian Archaeological and Art Historical Society	267
Archäologische Forschungen im Jahre 1984. Ed.: <i>I. Czeglédy</i>	268

BOOK REVIEWS

<i>I. Fodor</i> : The history of Szeged. I. From the beginnings to 1686. Ed.: <i>Gy. Kristó</i>	296
<i>I. Ecsedy</i> : J. Makkay, Early Stamp Seals in South-East Europe	297
<i>M. Kőhegyi</i> : K. M. Irás, Data to the settlement history of the Pest plain of Árpád times. Monumenta Historica Budapestiensia IV.	299
<i>K. H. Gyürky</i> : M. G. Sándor, The renaissance in Baranya	299
<i>V. T. Dobosi</i> : M. A. Geyh, Einführung in die Methoden der physikalischen und chemischen Alterbestimmung	300
<i>I. Ecsedy</i> : B. Chropovský, Archaeological research in Slovakia	300
<i>I. Ecsedy</i> : Studijné Zvesti AUSAV 20	302
<i>I. Ecsedy</i> : P. Prüssing, Die Messer im nördlichen Westdeutschland PBF VII. 3.	302
<i>Z. Kádár</i> : H. W. Haussig, Die Geschichte Zentralasiens und der Seidenstrasse in vorislamischer Zeit	302
<i>A. Kiss</i> : H. Steuer, Frühgeschichtliche Sozialstrukturen in Mitteleuropa	303
<i>I. Holl</i> : G. Démians d'Archimbaud, Les fouilles des Rougiers	304
<i>I. Holl</i> : Bäurliche Sachkultur des Spätmittelalters	305
<i>I. Holl</i> : E. Neamțu—V. Neamțu—S. Cheptea, Orașul medieval Baia in secolele XIV—XVII. Vol. 2	305

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest V., József nádor tér 1., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizethető és példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Tel.: 111-010), és az Akadémiai Kiadó Studium (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 185-881) és Magiszter (1052 Budapest, Városház utca 1.: tel., 382-440) könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 120,— Ft

1 szám ára: 60,— Ft

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat H-1389 Budapest, Pf. 49.

